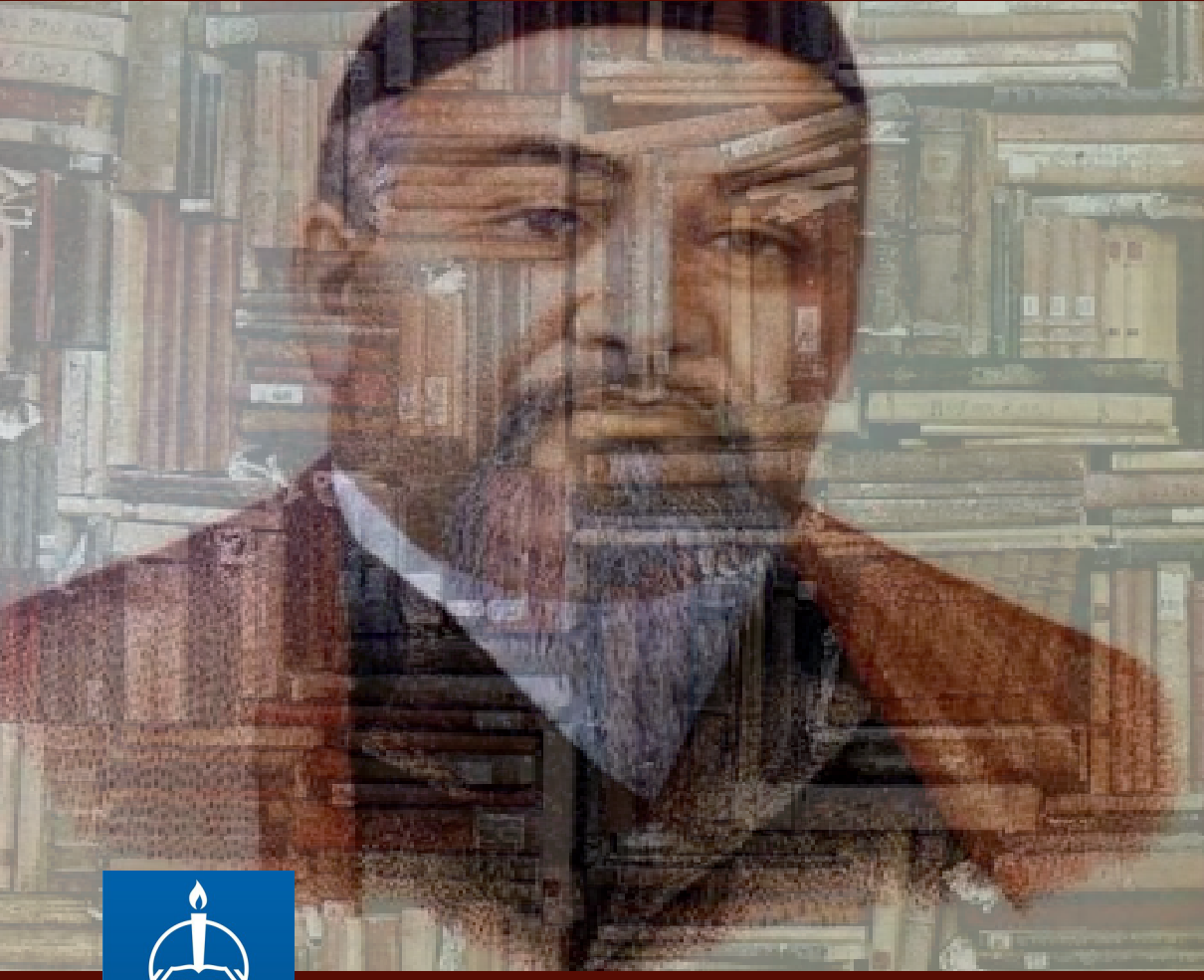

ABAY KUNANBAYEV ANISINA TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASI ARATIRMALARI-III

Editör: Do. Dr. Yunus Emre TANS

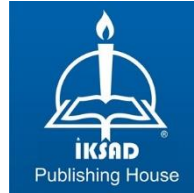
ABAY KUNANBAYEV ANISINA TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASI ARATIRMALARI-III

Editör

Doç. Dr. Yunus Emre TANS

Gaziantep

2020

Copyright © 2020 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the publisher,
except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic
Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publisher: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2020©

ISBN: 978-625-7897-70-9
Cover Design: İbrahim KAYA
June / 2020
Ankara / Turkey
Size = 16 x 24 cm

ABAY KUNANBAYEV ANISINA TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI-III

EDİTÖR

Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

TAKDİM

Prof. Dr. Orhan Doğan

YAZARLAR

- Bölüm 1 : Dr. Lazzat Urakova Yanç
Bölüm 2: Meryem Hakim
Bölüm 3: Prof. Dr. Zhanar Konyratbayeva
Bölüm 4: Prof. Dr. Kulbek Ergöbek& Doç. Dr. Aytkül Dosıbayeva& Dr. Farida Sahipova
Bölüm 5: Doç. Dr. Aytkül Dosıbayeva
Bölüm 6: Doç. Dr. Külzat Sadirova
Bölüm 7: Roza Sadıkova& Nazım Meta
Bölüm 8: Sayın Nazarbekulı
Bölüm 9: Dr. Yunus EKİCİ
Bölüm 10: Prof. Dr. Orhan DOĞAN& Dr. Aysel ERDOĞAN
Bölüm 11: Mücahit Demir
Bölüm 12: Ph. D. Saim Yörük
Bölüm 13: Dr. Celal Aslan
Bölüm 14: Doç.Dr. Faiq Ələkbərli
Bölüm:15: Dr. Ramazan Sonat
Bölüm 16: Murat Erkoç
Bölüm 17: Ünal Taşkın
Bölüm 18: Dr. Mehmet Ali Türkmenoğlu
Bölüm 19: Doç. Dr. Serhat Kuzucu
Bölüm 20: Dr. Abdullah Kara & Mustafa Çavdaroglu
Bölüm 21: Elif Zıyanak& Prof. Dr. Zeynel Özlü
Bölüm 22: Prof. Dr. Zeynel Özlü& Dr. Mustafa Murat Çay
Bölüm 23: Dr. Osman Ülkü
Bölüm 24: Prof. Dr. Füsün Kara
Bölüm 25: Dr. Burhanettin Şenli
Bölüm 26: Adnan Boyunduruk&Mahmut Güven
Bölüm 27: Doç. Dr. Mehmet Soğukömeroğulları
Bölüm 28: Doç. Dr. Mehmet Soğukömeroğulları
Bölüm 29: Orhan Volkan
Bölüm 30: Erdi Demir
Bölüm 31: Fikret Alıncak&Hatice Alıncak
Bölüm 32: Doç Dr. Metin Kopar
Bölüm 33: Dr. Uğur Tatlısumak
Bölüm 34: Dr. Uğur Tatlısumak
Bölüm 35: Dr. Selminaz Adıgüzel

Editörün Notu

Bu kitapta yer alan bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu yazar veya yazarlarına ait olup ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluğu yazarlara aittir.

*Bu eseri, Merhum Babam Cengiz Tansü'nün Aziz hatırasına
ithaf ediyorum.*

TAKDİM

Abay Kunanbayev, 22 Ağustos 1845 yılında Kazakistan'ın Şıngıs dağları civarında bulunan Kaskabulak köyünde dünyaya gelmiştir. Abay, edebiyat ve sosyal hayatla ilgili yenilikçi düşünceleriyle kendinden sonra gelen Kazak aydınlarının ve Türk dünyasının model aldığı Kazak şairi, bestekar, düşünür ve edebiyatçıdır. 19. yüzyılda ilk yazılı örneklerini vermeye başlayan modern Kazak edebiyatının, kurucusu ve en önemli temsilcisidir. Sovyetler Birliği devrinde birçok yazarın eserleri yasaklandığı halde Abay'ın eserleri yasaklamanın dışında tutulmuştur. Bu vesile ile 20. yüzyıl Kazak edebiyatında, hakkında en çok araştırma yapılan edebiyatçılar arasına girmiştir.

Abay'ın babası Kunanbayev dindar birisi olup, devrin hatırı sayılır ileri gelen beylerindendir. Haksızlığa asla tahammül etmeyen, adil, zekâtını düzenli bir şekilde fakirlere dağıtan, Mekke'de vakıf için ev inşa eden merhametli bir kimse olarak bilinmektedir. Göçebe olarak yaşayan Kazak Türkleri arasında islamiyetin öğrenilmesi ve yayılması konusunda faaliyetlerde bulunmuş etkili bir isimdir. Orta Asya'ya gelen dindar hocaları ve Tatar mollaları köylere dağıtarak, yeni yetişen çocukların islamiyeti tanımasını sağlamıştır.

Kunanbayev, oğlu Abay'ı da islamiyeti öğrenmesi için Gabithan Hoca'nın derslerine göndermiştir. Daha sonra Abay, Ahmet Rıza medresesinde dört yıl eğitim görmüştür. Bu medresede din derslerinin yanında tarih, matematik, felsefe, edebiyat dersleride görmüş ve derslerinde üstün başarı göstermiştir.

Abay, medrese eğitimi boyunca Arap, Fars ve Türk dillerini öğrenmiş ve doğu klasiklerini okumuştur. Medrese eğitiminin son yılında Semey'de bulunan, Prihodskaya Şkol'a giderek, burada üç ay Rusça öğrenmiş ve Rus dilindeki eserleri okumuştur.

Babasının isteği üzerine on üç yaşında medreseden ayrılmıştır. Babası onu yönetici olarak yetiştirmeyi amaçlamış, idarecilik işlerine yönlendirmiştir. Yanında gezdirip, halk arasındaki davalara, tartışmalara tanık olmasını sağlamıştır. Tanınmış hatiplerin sözlerini dinletmiştir. Böylece Abay'ın manevi ve sanatsal dünyasının gelişmesine imkân sağlamıştır.

Kazakların eski sanat eserleri, zengin manevi değerleri yazıya geçirilmemiştir. Hatip tecrübeside edinen Abay, dil zenginliğine de sahip olduğu için göçebelerin hayatını, kültürlerini, köy halkının dünya görüşünü yansıtan şiirler yazmıştır.

Kazak halkının diğer önemli bir ismi İbray Altınsarın'a göre Abay'ın sanat yolu çok farklıdır. Ç. Velihanov ve İ. Altınsarın eserlerini yerli halkın anlayamayacağı bir dilde Rus dilinde yazarken, Abay ise hayatı boyunca köyde, soydaşlarının arasında yaşamış ve eserlerini Kazakça yazmıştır. Şair halkının kültür ve tarihinin, adetlerinin, bozkır kanunlarının, bozkır destanlarının, mitolojilerinin de bilginidir. Bundan dolayı Abay, Mayıs 1886 yılında “Semey İstatistik Kurumu” üyesi olarak kabul edilmiştir.

Abay kırk yaşından sonra kaleme aldığı şiirlerle Kazak halkını uyandırmaya ve ilerletmeye çalışmıştır. Çağın gerisinde kalan halkı için kaygılanmış, toplumu değiştirmenin yollarını aramıştır. 1890'lı yıllarda artık halk arasında beğenilen ve fikirlerine güvenilen bir şair olmuştur. Çeşitli yerlerden pek çok kişi Abay'dan istifade etmek üzere yanına gelmeye başlamış, bu sayede birçok şair ve yazar yetiştirmiştir. Muka, Magaviya, Akılбай, Kekitay ve Şakerim gibi genç yetenekler Abay'ı kendilerine örnek alarak onun takipçisi olmuşlardır. Abay, 6 Temmuz 1904'te Semey'de vefat etmiştir.

Abay'ın ahlak anlayışı ölçülü yaşamak üzerine tesis edilmiştir. Her şeyin başında denge unsuru vardır. Tabiatı her şey, ölçü ve denge üzerinedir. İnsanın bütün uzuvlarında bu ölçüyü görebildiğimiz gibi tabiatı herşey belirli bir düzen, ölçü ve denge üzerinedir. Abay Kunanbayev Kazak gençliğine erken yaşlarda düşünsel yüklemeler yapmış, bilimsel fikirleriyle beslemiş, bilinç ve manevi zenginlik aşılamıştır. Abay, “Kara Sözleri”nde nasihatler ve özdeyişlerle felsefi düşüncelerini ifade etmiştir. Bu düşünceleri kendinden sonra gelen Kazak aydınlarını derinden etkilemiş ve onlara ışık olmuştur.

Günümüzde Abay Kunanbayev'in eserleri birçok dile tercüme edilmekte, fikirlerinin evrenselliği gün geçtikçe daha değerli bir hale dönüşmektedir. Kazakistan'da Abay'ın hayatı ve eserleri bilimsel çalışmalara, hikâye, roman ve tiyatro eserlerine konu olmaya devam etmektedir.

Sanatçı, çağı ve mekanı aşan insandır. O, çok eski zamanda yaşamış olsa bile günümüzde aramızda yaşıyormuşçasına yepyeni ve taptazedir. Yine bir sanatkarın duygu ve düşüncesinde ifade ettiği gibi:

“ Her dem yeniden doğarız

Bizden kim usanası ”

(Yunus Emre)

Abay Kunanbayev’de ışığını günümüze kadar taşıyan ve sonsuza kadar ulaştıracak olan büyük bir şahsiyettir. Abay’ın anısına akademik alanda hazırlamış olduğumuz *Abay Kunanbayev Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-III* başlıklı bu kitapta, emek katkı ve desteklerini esirgemeyen saygıdeğer akademisyenlerimize, değerli öğrencilerimize, bu çalışmanın editörlüğünü üstlenen sayın Doç. Dr. Yunus Emre Tansü’ye teşekkürlerimi sunarım.

Prof. Dr. Orhan Doğan

Bütün insanoğlunu rezil eden üç şey vardır. Onlardan kaçmak gerekir: Evvela cahillik, ikincisi üşengeçlik, üçüncüsü zalimlik.

(Külli adam balasın kor kılâtın üş narse bar. Sonan kaşpak kerek: Aveli nadandık, ekinşi erinşektik, üşinşi zulımdık.)

Abay KUNANBAYEV

EDİTÖRDEN

Abay Kunanbayev, 22 Ağustos 1845 yılında Kazakistan'ın eski Karkaralı ilindeki Şıngıs dağının Kaskabulak yaylasında dünyaya gelmiştir. Bu bölgenin günümüzdeki adı Semey ilinin Abay ilçesinin Karavıl köyü'dür. Abay'ın asıl adı İbrâhim'dir. Kazak kültüründe isim kısaltma geleneği olduğundan, annesi Uljan İbrahim'e "dikkat" manasına gelen "Abay" takma adını vermiştir. Abay Kunanbayev Kazak aydınlarının ve Türk dünyasının model aldığı şair, yazar, eğitimci, edebiyatçı, bestekar ve fikir adamıdır.

Abay Kunanbayev'in soyu Orta cüz Tobıktı'da Arğın boyunda bulunan Oljay Batır'dan gelmektedir. Dedesi Irgızbay, Tobıktı halkının idarecilerinden etkili bir isimdir. Tobıktı, soyunu Türkistan bölgesinden Şıngıs dağı çevresine yerleştirdiği için halkı tarafından büyük bir kahraman olarak görülmektedir. Abay'ın babası Kunanbay Öskenbayulı, halk önderi, zeki ve adil bir idarecidir. Bu nedenle halk arasında "haklıysan Öskenbay'a, haksızsan Eralı'ya git" diye bir söz yayılmıştır. Abay'ın annesi Uljan kültürlü, merhametli, mütevazı hatiplik özelliğine sahiptir. Abay'ın hatiplik özelliğini annesinden aldığı bilinmektedir.

İlköğrenimini köyün imamı Gabıthan Molla'da alan Abay, on yaşında Semey'de bulunan bir medresede din ilimleri, edebiyat, tarih, matematik, coğrafya gibi modern bilimler eğitimi almıştır. Doğu klasiklerinden; Ahmed Yesevî, Bakırganî ve Sufî Allahyar Nizâmî, Ali Şîr Nevâî, Fuzûlî, Sa'dî-yi Şîrâzî ve Hâfız-ı Şîrâzî, gibi isimlerden etkilenmiş şiir yazmaya bu yıllarda başlamıştır. Medrese eğitimi boyunca Arap, Fars ve Türk dillerini öğrenmiş, medrese eğitiminin son yılında Semey'de bulunan, Manastır mektebine giderek, burada üç ay Rusça öğrenmiş ve Rus dilindeki eserleri okumuştur. Rus ve Avrupa edebiyatını yakından takip ettiği bilinmektedir.

Babası, Abay'ın akranlarından üstün olduğunu farketmiş, onu kendi yanına alıp kadılık ve idarecilik işlerine alıştırılmaya başlamıştır. Abay, büyüdükçe toplantılara ve davalara da katılmış, tanınmış hatiplerin sözlerini dinleme fırsatı yakalamış, Abay'ın hatiplik yeteneği, manevi ve sanatsal fikir dünyası hızlı bir gelişme göstermiştir. Şair, eserlerini yerli halkın anlayacağı bir dilde Kazakça yazarken, halkının tarihini kültürünü, gelenek ve göreneklerini, bozkır kültürünü, destan ve mitolojisini eserlerine yansıtmıştır.

Semey şehri Abay'ın kültür hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Semey'de 1883 yılında açılan bir kütüphane Abay'ın manevi dünyasının kaynağını teşkil etmiştir. Bu kütüphanede dünya edebiyatının edebi, felsefi, tarihi en önemli eserlerini tanıma imkanı bulmuş, yine bu kütüphanede Rusya Kurtuluş Hareketi'nin temsilcileri ile görüşüp sohbet etmiştir. Abay, okuduklarının ışığında Kazak toplumundaki sosyal ve siyasal olayları daha iyi değerlendirecek duruma gelmiştir. Abay bu kitaplar aracılığı ile dünyadaki siyasi ve sosyal gelişmelerden haberdar olmuştur.

Çarlık Rusya'sı yönetiminde Kazak halkının uğradığı haksızlıkları azaltmak amacı ile halkın yerel seçimlere katılmış, 1876 yılında Konırkökşe ilçe başkanı seçilmiş ve başarılı bir yönetim sergilemiştir. Abay sadece iyi bir düşünür, edebiyatçı değil iyi bir devlet adamı özelliklerine sahip olarak kendini göstermiştir. Daha sonra 1885 yıllarında Semey Vilayeti Kazakları için ceza kanunları hazırlama komisyonuna başkan seçilmiştir.

Şiirlerinin bir kısmını besteleyen Abay'ın kırka yakın bestesi bulunmaktadır. Rus halk müziği ve bestecilerin eserlerine de önem vermiştir. “Kara Söz” olarak bilenen kırk beş adet yazı kaleme almıştır. Bunların konuları felsefi düşünceler, nasihat ve kıssalardan oluşur. Abay bilimi, medeniyeti, insanı, tabiat sevgisini, Kazak halkının gelenek göreneklerini konu edinen, Kazakistan'ın toplum ve edebiyat yapısı hakkında bilimsel araştırmalar yapan önemli bir araştırmacıdır. Adalet, insanlık, sanat ve bilim için mücadele etmiştir.

Abay'ın en muzdarip olduğu durum toplumun cahilliğidir. En çok üzerinde durduğu konu bilimdir. İnsan gerek fiziksel gerek ruhî açıdan eğitime muhtaç bir varlıktır. Abay gençlerin eğitimi konusunda son derece titiz davranmıştır. Ona göre akıllı insan öğrenmeyi alışkanlık haline getirebilmiş kişidir. Abay, öğrenmenin hayat boyu sürmesi gerektiğini, Allah'ın insana vermiş olduğu özelliklerle, insanın ilim yolunda, doğruyu bulma yolunda olması gerektiğini, aksi takdirde insanın hayvana benzeyeceğini anlatmıştır.

Abay Kunanbayev, oğlu Magaviya'nın ölümünden kırk gün sonra 6 Temmuz 1904'te Semey'de vefat etmiştir. Mezarı Semey vilayetine bağlı Abay ilçesindedir. Kazakistan'ın teşebbüsüyle UNESCO tarafından 1995 yılı tüm dünyada “Abay Yılı” olarak ilan edilmiştir. 30 Kasım 2019 tarihinde Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı

TÜRKSOY Daimi Konseyinin aldığı karar ile Abay Kunanbayev'in, doğumunun 175. Yıl dönümü 2020 yılı, Kazak aydını Abay Kunanbayev Yılı olarak ilan edilmiştir. Oy birliği ile alınan karar kapsamında 2020 boyunca, TÜRKSOY üyesi ülkelerde Abay Kunanbayev'i tanıtmak için bir dizi etkinlik gerçekleştirilmesi planlanmıştır.

Işığını günümüze kadar yansıtan, gün geçtikçe eserleri ve ideolojisi daha da değerlendirilip evrenselleşen Abay'ın, anısına ışık tutmak dileğimizle akademik alanda hazırlamış olduğumuz *Abay Kunanbayev Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-III* başlıklı bu kitapta, emek katkı ve desteklerini esirgemeyen sayın Prof. Dr. Orhan Doğan'a saygıdeğer akademisyenlerimize, doktora öğrencim Semra Çerkezoğlu'na, yüksek lisans öğrencim Ersin Gürbüz'e, değerli öğrencilerimize teşekkürlerimi sunarım.

Kitabımızın yayınlanma aşamasında, bizden emek ve desteklerini esirgemeyen İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Başkanı Sayın Mustafa Latif Emek'e, İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Başkanışmanı Sayın Sefa Salih Bildirici ve Sayın İbrahim Kaya'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

İÇİNDEKİLER

Editörün Notu.....	ii
TAKDİM.....	v
EDİTÖRDEN	ix
İÇİNDEKİLER.....	xiii
Abay Kunanbayev Hakkında Kazakistan'daki Yayınlar	21
Dr. Lazzat URAKOVA.....	21
Abay Kunanbayev Hakkında Türkiye'deki Yayınlar -I-.....	29
Dr. Lazzat URAKOVA.....	29
Abay Kunanbayev Hakkında Türkiye'deki Yayınlar -II-	33
Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ.....	33
BÖLÜM 1	37
AYTISLARDA ABAY KUNANBAYULI	37
Dr. Lazzat URAKOVA YANÇ*	37
BÖLÜM 2	73
MEŞHUR KAZAK BÜYÜĞÜ ŞAİR VE FİLOZOF ABAY KUNANBAYOĞLU	73
Meryem HAKİM*	73
BÖLÜM 3	79
DEYİM YAPIMINDA ABAY YENİLİĞİ	79
Prof. Dr. Zhanar KONYRATBAYEVA*	79
BÖLÜM 4	103
АБАЙ МҮРАСЫ – РҮХАНИ ҚАЗЫНАМЫЗ.....	103
(ABAY'IN MİRASI MANEVİ HAZİNEMİZ).....	103
Prof. Dr. Kulbek ERGÖBEK*	103
Doç. Dr. Aytkül DOSIBAYEVA**	103

Dr. Farida SAHİPOVA***	103
BÖLÜM 5	125
ПУХАНИ ЕРЛІКТЕР ІЗІМЕН	125
(MANEVİ KAHRAMANLIKLAR İZİNDEN).....	125
Prof. Dr. Kulbek ERGÖBEK*	125
Doç. Dr. Aytkül DOSIBAYEVA**	125
BÖLÜM 6	151
АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ «ҚАРА СӨЗДЕРІНІҢ» ТӘРБИЕЛІК МӘНІ	151
(ABAY KUNANBAYULI'NIN "KARA SÖZLERİNİN" EĞİTİCİ YÖNÜ).....	151
Doç. Dr. Külzat SADİROVA*	151
BÖLÜM 7	161
М. ӘВЕЗОВТИҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНЫҢ ШЕТ ТІЛДІК АУДАРМАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ СИПАТЫ .	161
(M.AVEZOV'UN ABAY YOLU ADLI DESTANSI ROMANININ YABANCI DİLE ÇEVİRİLERİNİNİN İNCELENME ŞEKLİ)	161
Roza SADIKOVA*	161
Nazım META**	161
BÖLÜM 8	179
АБАЙ–МӘҢГІЛІК ЕЛІМІЗДІҢ МӘҢГІ АҚЫЛШЫСЫ	179
(ABAY- EBEDİ ÜLKEMİZİN EBEDİ AKIL HOCASI)	179
Sayın NAZARBEEKULI*	179
BÖLÜM 9	195
KAFKAS BÖLGESİNDE GÖÇE ZORLANAN BİR HALK: AHISKALILAR	195
Dr. Yunus EKİCİ*	195

BÖLÜM 10	225
ÇARLIK REJİMİNİN YIKILIŞ SÜRECİNDE TÜRKİSTAN'DA KITLIK, İÇ SAVAŞ VE AYAKLANMALAR (1914- 1918).....	225
Prof. Dr. Orhan DOĞAN*	225
Dr. Aysel ERDOĞAN**	225
BÖLÜM 11	269
ERMENİ MESELESİNDE PANİSLAMİZM VE ASKERİ İDEOLOJİNİN TERKİBİ: HAMİDİYE ALAYLARI	269
Mücahit DEMİR*	269
BÖLÜM 12	299
CONSTRUCTION OF ÇERKEŞ CASTLE	299
(ÇERKEŞ KALESİNİN İNŞASI).....	299
Ph. D. Saim YÖRÜK*	299
BÖLÜM 13	321
HAZAR DEVLETİNİN KURULUŞU VE EMEVİLER İLE MÜNASEBETLERİ.....	321
Dr. Celal Aslan*	321
BÖLÜM 14	341
SƏFƏVİ TÜRK DÖVLƏTİNİN MILLİ IDEYASI: TÜRK ŞİƏLİYİ- QIZILBAŞLIQ	341
Doç.Dr. Faiq ƏLƏKBƏRLİ*	341
BÖLÜM 15	367
KAÇAR HANEDANI DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİNİN İRAN'DA MEYDANA GELEN TAHT MÜCADELELERİNE YAKLAŞIMI ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA: MELİK MANSUR MİRZA VE SALARÜDDEVLE HADİSESİ	367
Dr. Ramazan SONAT*	367

BÖLÜM 16	397
KUTALMIŞOĞLU SÜLEYMAN ŞAH'IN ANADOLUYA HÂKİM OLMA SÜRECİ VE HALEP'İN MUHASARA ALTINA ALINMASI (1075-1086).....	397
Murat ERKOÇ*.....	397
BÖLÜM 17	429
VİLAYET ve MAARİF SALNAMELERİNDE TRABLUSGARP ve BİNGAZİ'DEKİ EĞİTİM KURUMLARI HAKKINDA VERİLER	429
Ünal TAŞKIN*	429
BÖLÜM 18	455
BİR OSMANLI ŞEHRİNDE YÖNETENLER (XVII. Yüzyıl Trabzon'u Örneğinde).....	455
Dr. Mehmet Ali TÜRKMENÖĞLU*	455
BÖLÜM 19	493
OSMANLI SEFERLERİNDE YENİÇERİ ASKERİ SAYILARINA AİT TESPİTLER.....	493
Doç. Dr. Serhat KUZUCU *	493
BÖLÜM 20	513
SÜRGÜNDE BİR OSMANLI SUBAYI VE FİZANDAKİ GELENEKSEL FRENGİ TEDAVİSİ UYGULAMALARINA DAİR DÜŞÜNCELERİ (EBU CEHİL KARPUZU VE KLOR SODYUM USULÜ)	513
Dr. Abdullah KARA*	513
Mustafa ÇAVDAROĞLU**	513
BÖLÜM 21	541

OSMANLI DÖNEMİNDE VEREM HASTALIĞI VE VEREMLE MÜCADELE YÖNTEMLERİ (19. YÜZYIL SONLARI-20. YÜZYIL BAŞLARI).....	541
Elif ZİYANAK.....	541
Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ	541
BÖLÜM 22	583
ŞEYH MÜŞİR HÜSEYİN KİDÂVÎ’NİN PERSPEKTİFİNDEN ...	583
TÜRKÇÜLÜK-TURANCILIK, ARAPÇILIK VE HİLAFET MESELESİ.....	583
Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ*	583
Dr. Mustafa Murat ÇAY**	583
BÖLÜM 23	607
ERZURUM İKİ NUMARALI AZİZİYE TABYASI	607
Dr. Osman ÜLKÜ*	607
BÖLÜM 24	627
BOLŞEVİK İHTİLALİNDEKİ HAYAL KIRIKLIĞI VE GÜRCİSTAN	627
Prof. Dr. Füsun KARA*	627
BÖLÜM 25	647
EŞME’NİN ŞEHİT KAYMAKAMI VE BİR ACI PARA HİKÂYESİ	647
Dr. BURHANETTİN ŞENLİ.....	647
BÖLÜM 26	661
XXI. YÜZYILDA KAHRAMANMARAŞ’TA YAŞAYAN BİR ÂŞIK İHSAN ÖKSÜZ (ÖKSÜZ OZAN).....	661
Adnan BOYUNDURUK*	661
Mahmut GÜVEN**	661

BÖLÜM 27	681
MEHMET ASAF'IN <i>SİNİRLİ HANIM</i> ADLI TİYATROSU VE İNCELEMESİ	681
Doç. Dr. Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI*	681
BÖLÜM 28	737
MEHMET ASAF'IN <i>SİNİRLİ BEY</i> İSİMLİ TİYATROSU VE İSİMLİ İNCELEMESİ	737
Doç. Dr. Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI*	737
BÖLÜM 29	801
KOSOVA EĞİTİM SİSTEMİ, TÜRKÇE EĞİTİM TARİHİ, ÖĞRETMEN KADROSU VE SORUNLARI	801
Orhan VOLKAN*	801
BÖLÜM 30	829
TOPLUMSAL CİNSİYET BAĞLAMINDA KADININ SİYASETTEKİ ROLÜ VE ÖNEMİ	829
Erdi DEMİR*	829
BÖLÜM 31	861
BEDEN EĞİTİMİ VE SPOR ANABİLİM DALINDA LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ALAN ÖĞRENCİLERİN LİSANSÜSTÜ EĞİTİME İLİŞKİN GÖRÜŞLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	861
Fikret ALINCAK*	861
Hatice ALINCAK**	861
BÖLÜM 32	885
TÜRKİYE ÇİN İLİŞKİLERİNDE YENİ İPEK YOLU: TÜRK EKONOMİSİNİN KAZANIMLARI	885
Doç. Dr. Metin KOPAR*	885

BÖLÜM 33	921
MAHİR KAYNAK’LA ADNAN MENDERES, DARBELER VE ORTADOĞU ÜZERİNE YAPILAN YAYINLANMAMIŞ BİR RÖPORTAJIN FUZZY MANTIKLA ANALİZİ	921
*Dr. Uğur TATLISUMAK	921
BÖLÜM 34	965
EMPERYALİST PROJELERİN YAPISÖKÜMÜ	965
VE ORYANTALİST EDWARD GRANVILLE BROWNE	965
*Dr. Uğur TATLISUMAK	965
BÖLÜM 35	1007
ERGONOMİK LOJİSTİK ve DEPO YÖNETİM SİSTEMİ	1007
*Dr. Selminaz ADIGÜZEL.....	1007

Abay Kunanbayev Hakkında Kazakistan'daki Yayınlar

Dr. Lazzat URAKOVA

Абай (Ибраһим Құнанбаев). Өлең - сөздің патшасы. - Алматы: Дәуір, 2006.- 566 б.

Абай. Шығармаларының екі томдық жинағы: Өлеңдер мен аудармалар.- Алматы: Жазушы, 2002. - 296 б.

Абай. Өлеңдер, поэмалар, аудармалар мен қара сөздер. - Алматы: Жібек жолы, 2005. 488 б.

Абай. Қара сөз = Книга слов. - Семей: МКА, 2007.- 368 б.

Абай. Қалың елім қазағым.- Алматы: Атамұра, 2002.- 224 б.

Абай. Нақыл сөздер. - Алматы: Көшпенділер, 2007.- 160 б.

Абай. Өлеңдер, поэмалар, аудармалар, қара сөздер. - Алматы: Мектеп, 2007.- 248 б.

Абай әндері: песни Абая / құраст. Б. Ғизатов. - Алматы: Өнер, 1994. - 80 б.

Абай. Қара сөздер: поэмалар / (Ибраһим) Құнанбаев Абай . Алматы: Атлас, 2001, 128 б.

Абай. Шығармаларының екі томдық толық жыйнағы / Құнанбаев Абай (Ибраһим). Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1957.

Абайды оқы, таңырқа / құраст. М. Мырзахметов. - Алматы: Ана тілі, 1993. - 160 б.

Абайдың дүниетанымы мен философиясы / ред. Х. Бейсенқұлова. - Алматы: Ғылым, 1995. - 184 б.

Абайдың мемлекеттік қорық-мұражайы / Қазақстан Республикасы мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі.- Астана: Елорда, 2005.- 20 б.

Абайдың өмірі мен творчествосы. Жизнь и творчество Абая: сборник статей / ред.: М. Ахинжанов, З. Ахметов. Алма-Ата: Изд-во Академии Наук КазССР, 1954, 270 с.

Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. - Алматы: Ана тілі, 1995.- 272 б. Әбілдаұлы, Ұ. Абайды оқу әліппесі: төменгі сынып оқушыларына ұлы ақынды таныстыру / Ұ. Әбілдаұлы. - Алматы: Рауан, 1994. - 88 б.

Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа. - Алматы: Санат, 1997. -416 б.

Әуезов М. Абайтану дәрістерінің дерек көздері. - Алматы: Санат, 1997. - 448 б.

Әуезов, М. Абайдың ғылыми биографиясы / М. Әуезов. - Алма-Ата: Өнер, 1997.

Әуезов, М. Абайтанудан жарияланбаған материалдар / М. Әуезов. - Алматы : Ғылым, 1988. - 368 б.

Әуезов, М. Жиырма томдық шығармалар жинағы / М. Әуезов. - Алматы: Жазушы, 1985 - .Т.19: Зерттеулер, мақалалар. - 496 б.

Бітібаева Қ. Мектепте Абай шығармаларын оқыту. - Өскемен: Б.ж., 1994.- 180 б.

Досжан Д. Абай айнасы. - Алматы: Қазақстан, 1994.- 368 б.

Досжан, Д. Абайдың рухы: ғұмырнамалық ойтолғау / Д. Досжан. - Астана: Фолиант, 2008. - 432 б.

Жиреншин Ә. Абай және орыстың ұлы революцияшыл демократтары. - Алматы: ҚМКӘБ, 1959. - 266 б.

Жүнісов, С. Мұхтар Әуезовтің Абайтану лекциясынан студент Сәкен Жүнісовтің конспектісі: көмекші оқу құралы / Жүнісов С. - Алматы: Санат, 1996. - 80 б.

Жүрегімнің түбіне терең бойла: (Абай туралы естеліктер). - Алматы: Жазушы, 1995.-296 б.

Жұртбай Т.Қ. Күйесің, жүрек... Сүйесің!... - Санат, 2001.- 408 б.

Жұртбай, Т. "Бесігінді аяла!..." : монография-эссе / Т. Жұртбай. - Астана: Фолиант, 2003. - 504 б.

Қазіргі абайтанудың өзекті мәселелері: ұжымдық монография. - Алматы: Ғылым, 2002. - 274 б.

Қазіргі Абайтанудың өзекті мәселелері. - Алматы: Ғылым, 2002.- 274 б.

Қазіргі Абайтанудың өзекті мәселелері: ұжымдық монография / ред. З. Ахметов. - Алматы: Ғылым, 2002. - 272 б.

Картаева, А. М. Абайтану: оқу құралы / А. М. Картаева. - Алматы: ТехноЭрудит, 2019. -272 б.

Кәкішев Т. XX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі ағымдар. // Әдебиеттану. - Алматы: Рауан, 1997. -216 б.

Қонаев Д. ж.б. Әлемнің Әуезові. - Алматы: Санат, 1997.- 144 б.

Көбесов, А. Абайтану дәрістері: оқу құралы. Алматы: Ы. Алтынсарин атындағы

қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2000, 84 б.

Көбесов, А. Әл-Фараби мен Абайды қатар оқығанда: зерттеу еңбек. - Алматы: Қазақ

университеті, 2006. - 58 б.

Құнанбайұлы, А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы / А. Құнанбайұлы. – Алматы: Жазушы, 2004 - .Т.2: Өлеңдер мен аудармалар / А. Құнанбайұлы. – Алматы: Жазушы, 2004. - 336 б.

Мамырбекова А.С. Абайдың моральдық оптимизмі // Ой. — 2007. — № 8. — 116 б.

Мирзахметов, М. Абайтану: библиографиялық көрсеткіш. Абасведение; библиографический указатель / М. Мирзахметов. Алма-Ата: Наука, 1988. - 240 с.

Мұқанов С. Абайдың шәкірттері туралы // Абай. - 1992. - №4. - Б. 57-70.

Мұхамедханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері. 2-кітап. - Алматы: Дәуір, 1994. - 336 б.

Мұхамедханұлы, Қ. Абайдың ақын шәкірттері / Қ. Мұхамедханұлы. - Төртінші кітап. –Алматы: Дәуір, 1997. - 240 б.

Мұхамедханұлы, Қ. Абайдың ақын шәкірттері. Екінші кітап / Қ. Мұхамедханұлы. –Алматы: Дәуір, 1995. - 320 б.

Мырзахмет М.М. Абайтану тарихы. - Алматы: Ана тілі, 1994.- 192 б.

Мырзахметұлы , М. Абайтану әліппесі: жақсы бала. 9сынып / М. Мырзахметұлы , Н. Керімбаев, Ш. Абуева. - Токио: [б. и.], 2010. - 248 б.: сур.

Мырзахметұлы М. Әуезов және Абай. - Алматы: Қазақстан, 1997.- 272 б.

Мырзахметұлы М.,Керімбаев Н., Абуева Ш. - 1-басылымы. - Токио: [б. и.], 2010. - 53 б.: сур.

Мырзахметұлы М.,Керімбаев Н.,Абуева Ш. - Токио : [б. и.], 2010. - 43 б.: сур.

Мырзахметұлы, М. Абайтану / М. Мырзахметұлы. 1-кітап. - Астана: Interactiv Kazakhstan, 2014.

Мырзахметұлы, М. Абайтану / М. Мырзахметұлы. 2 -кітап. - Астана: Interactiv Kazakhstan, 2014.

Мырзахметұлы, М. Абайтану әліппесі: жақсы бала: 5-8 сынып / М. Мырзахметұлы, Н.

Керімбаев, Ш. Абуева. - Алматы : Nurecom, 2010. - 246 б.

Мырзахметұлы, М. Абайтану әліппесі: жақсы ұстаз / М. Мырзахметұлы. - Токио: [б. и.], 2010. - 127 б.: сур.

Омаров Д. Абайтану курсы. - А.: Рауан, 1998.- 192 б.

Омаров, Д. Абайдың рухани мұрасы / Д. Омаров. - Алматы: Ел-шежіре, 2007. - 264 б.

Омаров, Д. Абайтану: немесе ұлы ойшылдың рухани кемелдену туралы ілімі / Д. Омаров. - Алматы: Мектеп, 2002. - 216 б.

Оразалиев, С. Абай және Дауани / С. Оразалиев . - Алматы: Түркістан, 1997. - 104 б.

Оразалин К. Абайдан соң. - Алматы: Ана тілі, 1995.- 584 б.

Оразалин, К. Абайдан соңғы арыстар: роман / К. Оразалин. - Алматы: Астана, 2002. —464 б.

Оразалинов С.Ш. Абай елі = На земле Абая = On the Land of Abai. - Алматы: Өнер,1994.- 277 б.

Орынбеков М.С. Абайдың философиялық көзқарастары. — Алматы: Ғылым, — 334 б.

Өлеңдер мен поэмалар / Абай (Ибраһим) Құнанбаев. - Шығармаларының екі томдық

толық жинағы. - Алматы: Көркем әдебиет, 1957. - 285 б.

Өмірәлиев Қ. Абай афоризмі. - Алматы: Қазақстан, 1993.- 128 б.

Рахмадиев, Е. Қайран елім, қазағым: Абай өлеңдеріне жазылған вокалдық романстар топтамасы / Е. Рахмадиев. - Алматы: Өнер, 1995. - 32 б.

Сералиев Ғ. Қазақ халқының данышпан ақыны // Ленин туы. - 1940, 15 қазан.

Смаилов Е. Кемеңгер Абай // Әдебиет және искусство. -1940. - №9. - Б.3-9.

Сыздық, Р. Абайдың сөз өрнегі: оқулық / Р. Сыздық. - Алматы: Арыс, 2004. - 208 б. – (Тіл-құрал).

Сыздықова, Р. Көп томдық шығармалар жинағы / Р. Сыздықова. - Алматы: Ел-шежіре.Т.2: Абайдың сөз өрнегі. - Алматы: Ел-шежіре, 2014. - 412 б.

Тайшыбай, З. Абайтану арнасында [монография]: (1889-1916) / З. Тайшыбай. – Петропавл; Астана: [s. n.], 2005. - 258 б.

Тоқтаров, Р. Абайдың жұмбағы: роман / Р. Тоқтаров. Алматы: Өл-Фараби, 1999, 752 б.

Шамахайұлы, Қ. Абайтану дәрістері: оқулық / Қ. Шамахайұлы. - Алматы: ТехноЭрудит., Т.1. - 2019. - 258 б.

Ысқақов Ә. Абайдың өмір жолы // Жүрегімнің түбіне терең бойла. -Алматы: Жазушы, 1995. - 296 б.

Ысмағұлов Ж. Абай: ақындық тағылымы. - Алматы: Ғылым, 1994.- 280 б.

Abay Kunanbayev Hakkında Türkiye’deki Yayınlar -I-

Dr. Lazzat URAKOVA

Akhmetbekov, A.; Dostoyevski’nin Varoluşçuluk Düşüncesi ve Abay Kunanbay’e Etkisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir 2011.

Aşa, E.; “Abay Yılı ve Almatı’da Dikkat Çekici Bir Konferans”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yayınları, S: 4, Güz, Ankara 1997.

Aşa, E.; “İbrahim Abay Kunanbayoğlu’nun Edebi Çehresi”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 27, 1997.

Ayan, Ekrem. (2014). Çağdaş Kazak Edebiyatının Kurucusu Abay Kunanbayev’in Kara Sözlerinde Eğitim. Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, ss.371-378.

Ayan, Ekrem (2017). Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler, Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.

Baytursınlı, Ahmet. (1996). Kazakların Baş Şairi, Çev.: Mustafa Öner, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, cilt 1, Sayı 2, Güz 1996, s.378-385

Çınar, A., A.; “Büyük Kazak Şairi Abay Kunanbay (1845-1904)”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yayınları, S: 3, Bahar, Ankara 1997.

Düisebayeva, Dinara “Abay: 'Adımı İnsan Koymuşlar Nasıl Cahil Olayım?'”, Bilim ve İnsan, Şahsiyetini İnşa Edenler, Editörler: Prof.Dr.Zeynep Bağlan Özer, Arş. Gör. Dr. Fatih Yapıcı, Arş. Gör. Şekip Aktay, Gazi Kitabevi, Ankara 2018, s.89-124.

Duisebayeva, Dinara. (2008). “Mehmet Âkif Ersoy’un ‘Safahat’ ile Muhtar Avezov’un ‘Abay Yolu’ Adlı Eserinin Tema Bakımından İncelenmesi” (basılmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gümüş, Muhittin-Güngör Ahmet (1995), “Abay’da İz Bırakanlar”, Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi, Ağustos, Sayı: 2, Ankara: 1-19

İbragim, D.; “Kazak Şairi Abay Kunanbayoğlu’nun Eserlerinde Kara Kelimesinin Kullanımına Dair”, Problemı İzüçeniya i Prepodavaniya Tyurskoy Filologii; Preemctvennost Pokoleniy, Sbornik Materiyalov Mejdunarodnoy Nauçno-Praktičeskoy Konferentsii, Posvyaşennoy 80-letiyu Akademika M.Z. Zakieva i 10-letiyu kafedrı Tatarskoy Filologii Rossiya, Respublika Başkortostan, G. Sterlitamak, 18-20 sentyabrya 2008.

İbragim, D.; “Klasik Kazak Şairi Abay Kunanbay”, İslamî Türk Edebiyatı Sempozyumu Bildiri Kitabı, Sütun Yayınları, İstanbul 2012.

İsmail, Z.; Kazak Türkleri, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

İsmail, Z.; Çınar, A., A.; Abay, TÜRKSÖY Yayınları, Kamer Matbaacılık, Ankara 1995

Kalkan, İ.; Abay Kunanbay, İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, C. 26, İstanbul 2002.

Kara, A.; Bir Söz Sanatı Ustası Kazak Milli Şairi Abay Kunanbayoğlu, Arman Dergisi, Kazak Türkleri Vakfı, İstanbul, Aralık 2004.

Kara, Gülnar (2016). “Ermukhan Bekmahanov’un Eserlerindeki Kazakistan Tarihinin Önemli Olayları”, Sovyet Tarih Yazımı ve Kazakistan Tarihinin Meseleleri, Edit. Abdülvahap Kara, Zeynep Yaman, İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 103-116.

Karabey, Turgut (1996), “Abay Kunanbayoğlu (1845-1904)”, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 4, Erzurum: 193-197

Kıdırali, D.; Türkistan’daki Yenileşme Döneminin Öncüsü: Abay, Kardeş Kalemler, Yıl: 7, S.83, Kasım 2013.

Kınacı, Cemile (2018) “Ayan, Ekrem (2017), Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler, Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme Araştırma Dizisi, Yayın No:48, 190 s., ISBN: 978-9944-237-61-1”, Gazi Türkiyat, Bahar 2018/22: 265-270

Kibar, Z.; “Abay’ı Doğru Anlamak”, Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları

Buluşması, Eskişehir 26-28 Mayıs 2014.

Kunanbay, A.; Nasihatler (Kara Sözler), Çev.; Zafer Kibar, SFN Grafik, Tasarım, Baskı, Ankara 2014.

Kunanbay, A.; Şiirler, Çev.; Zafer Kibar, SFN Grafik, Tasarım, Baskı, Ankara 2014.

Öner, M.; “Abay Kunanbayulı ve Tabiat Şiirlerinden Seçmeler”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yayınları, S: 1, Bahar, Ankara 1996.

Öner, Mustafa. (2006). XX. Yüzyıl Türkistan Edebiyatının Anıtı: Muhtar Evezov (1897-1961). Bilig. Bahar, 2006. (37). 175-188

Özdemir, Aşur. (1996). Kazak Edebî Dilinin Kurucusu Kazakların Klâsik Şairi Abay (İbrahim) Kunanbayulı (1845-1904). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 5, s.189-201.

Öztürk, Rıdvan-Sembi, Nurbolat. (2017). Kazak Millî Şairi Abay (İbrahim) Kunanbayev’in Pedagojik Görüşleri Üzerine Bir İnceleme. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD), Bahar; (41): 39-51

Söylemez, O.; “Kazakistan-Kültür ve Medeniyet” TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayulı (2020), Edit. Nergis Biray, Güljanat Ercilasun, Soner Sağlam, Ankara: Avrasya Yarlar Birliği.

Uygur, C. V.; Kazakların Büyük Dahisi Abay, PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 2, Isparta 1997.

Abay Kunanbayev Hakkında Türkiye’deki Yayınlar -II-

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

ASLAN Cengiz, (2015), “Türkistan’ın Gönül Dili ve Bilge Atabeyi İbrahim Abay Kunanbayoğlu”, *Türk Yurdu Dergisi*, Ankara

AYAN Ekrem, (2017), “Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözleri”, *Ahmet Yesevi Üniversitesi İnceleme Araştırma Dizisi Yayın No: 48*, Ankara

AŞA H. Emel, (1997), “İbrahim Abay Kunanbayoğlu 'nun Edebi Çehresi” *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul

ALTINKAYNAK Erdoğan V.d., (2019), “M. AVEZOV'UN "Abay Yolu"Romanındaki İsim Yüklemleri Kullanış Biçimleri”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, Trabzon

BULUT Mehmet, (1995),” Doğumunun 150. Yıldönümünde Bir Türk Düşünürü Abay (İbrahim) Kunanbay”, *Diyanet Dergisi* , Ankara

HOPAÇ Mustafa, (2013), “Kazak Aydınlanmasında Abay Kunanbayev Düşüncelerinin Etkileri Üzerine Bir Denem”, *Akademik Bakış Dergisi*, Kırgızistan

ÇINAR Ali Abbas, (1997), “Büyük Kazak Şairi Abay Kunanbayev (1845-1904)”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara

DUISEBAYEV Dinara, (2009), “Muhtar Avezov'un "Abay Yolu" Adlı Romanı ile Mehmet Akif Ersoy'un "Safahat" Adlı Eserinde Örnek İnsan Tipi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İzmir

KALKAN İbrahim, (2002), “Kunanbayev Abay”, *DİA İslâm Ansiklopedisi*, C.26, Ankara

KARABEY Turgut, (1995), “Abay Kunanbayoğlu (1845-1904)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum

KINACI Cemile, (2018), “Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler”, *Gazi Türkiyat Dergisi*, Ankara

KINACI Cemil, (2017), “Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler”, *Gazi Türkiyat Dergisi*, Ankara

KİBAR Zafer, (2014), “Abay Kunanbayev Nasihatler (Kara Sözler)”, *Türk Dünyası Vakfı Yayınları*, Eskişehir

KİBAR Zafer, (2014), “Abay'ı Doğru Anlamak”, (<http://bilgelerzirvesi.org/bildiri/pdf/zafer-kibar.pdf>), Eskişehir

MAŞA H. Emel, (1997), “Abay Yılı ve Almatı'da Dikkat Çekici Bir Konferans”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara

MİRZAHMETÜLİ Mekemtas, (1997), “Abay Dünyası Alimi”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Kazakistan

MUHYAEVA Banu, (1997), “Abay Şiirlerinin Muhteva ve Şekil Bakımından İncelenmesi”, *Bilig Dergisi*, Kazakistan

ŞENGÜN Aygün V.d., (2017), “Abay Kunanbay Şirilerinin Metinlerarasılık Potansiyeli”, *Uluslar arası Afro-Avrasya Araştırmaları dergisi*, İstanbul

ÖZTÜRK Rıdvan V.d., (2017), “Abay Kunanbayev'in Nasihatler Adlı Eserinde Toplumsal Eleştiri Aracı Olarak İroni”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmalar Dergisi*, İstanbul

ÖNER Mustafa, (1996), “Abay Kunanbayulı ve Tabiat Şiirlerinden Seçmeler”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara

ÖZDEMİR Aşur, (1996),” Kazak Edebi Dilinin Kurucusu Kazakların Klasik Şairi Abay (İbrahim) Kunanbayulı (1845-1904)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum

UYGUR C. Vedat, (1996), “Kazakların Büyük Dahisi Abay”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Denizli

QOSANOV Serikbay, (2017), “Abay'ın Hocası Kamaraddin Hazret”, *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*,

BÖLÜM 1

AYTISLARDA ABAY KUNANBAYULI

Dr. Lazzat URAKOVA YANÇ*

*Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Öğr. Üyesi,
Antalya, Türkiye. lyanc@akdeniz.edu.tr

Abay Kunanbayulı, Kazak halkının yazılı edebiyatının temelini atan, Kazakça'ya Rusça'dan çeviriler yaparak Kazakça'nın sözcük hazinesinin, işlevlerinin, kullanım alanlarının artmasına devasa hizmetleri olan büyük bir şairdir. Bununla birlikte halkını âdeta yavrusu gibi görüp büyüyüp gelişmeden önce dünyanın gerçeklerine, acımasızlıklarına “tatlı söylesem kulak ardı eder” endişesiyle mümkün olduğu kadar acı bir üslupla eleştirerek hazırlayan duyarlı bir düşündürür. Eserlerinde verdiği örneklerden, seçtiği tesirli kelimelerden, kullandığı ifadelerden onun ne kadar halka yakın biri olduğunu görüp hayret etmemek elde değildir. Kazak şiirine şekil ve muhteva bakımından yenilikler getiren de Abay'dır*. Şiirlerinin yanı sıra mensur eserleriyle de halkına insan ilişkilerine, halklar arası münasebetlere dair olabildiğince daha çok şey öğretmeye çalışan Abay'ın yazdığı her satırda ne denli büyük sorumluluk üstlendiği, milleti için ne kadar tasalandığı, onların gelişmiş, eğitilmiş halklar gibi olmasını ne denli çok arzuladığı, “acaba etkili biçimde anlatabildim mi”, “acaba anlayabilecekler mi” kaygısını taşıdığını hemen hemen her sözcükte açıkça sezilmektedir. Kazak halkı için ayrı bir önemi olan “Kara Sözler” bunu en çok hissettiren “söz” başlıklı 45 bölümden oluşan mensur bir eserdir. Bu eserde Kazaklar öyle acımasız bir

* Abay hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mekemtas Mırzahmetulı, *Abaytanuv Tarihi*; Ahmet Jubanov, “Abaydın Muzikalık Murası, Abay Tagılımı”; Dinara Düisebayeva, “Abay: 'Adımı İnsan Koymuşlar Nasıl Cahil Olayım?'”; Dinara Düisebayeva *Mehmet Âkif Ersoy'un 'Safahat' ile Muhtar Avezov'un 'Abay Yolu' Adlı Eserinin Tema Bakımından İncelenmesi* (basılmamış doktora tezi); Bavırjan Erdembekov, *Abaydın Âdabi Ortası*; Abdülvahap Kara, “Bir Söz Sanatı Ustası Kazak Milli Şairi Abay Kunanbayoğlu”; Ali Abbas Çınar, “Büyük Kazak Şairi Abay Kunanbay (1845-1904)”; *Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayulı*, Edit. Nergis Biray, Güljanat Ercilasun, Soner Sağlam.

biçimde eleştirilmekte, yerden yere vurulmaktadır ki, Abay hakkında ön bilgiye sahip olmayan birinin Abay'ın Kazak halkından hoşlanmadığı düşüncesine kapılması gayet mümkündür. Ancak Abay'ı tanıyınca, manzum ve mensur eserlerini okuyunca Kazak milletine onun kadar âşık olan, Kazak milleti için onun kadar endişe duyan, Kazak milletini onun kadar şefkatle seven başka birinin daha olduğu konusunda şüphe duyması da o kadar olasıdır*. Birinin yüzüne onun iyi özelliklerini söylemek kötü özelliklerini söylemekten her zaman daha kolaydır. Gerçekler ne kadar acı olursa olsun sadece dostlar onları insanın yüzüne söyleyebilir. “Dos jılatıp, duşpan küldirip aytadı / Dosta ağılataarak söyler, düşman güldürerek söyler”, yani “Dost acı söyler”, “Dos sırtıñnan maqtar, duşpan köziñe maqtar/ Dost arkandan över, düşman yüzüne över”, yani “Her yüzüne gülteni dost sanma” gibi tüm Türk dünyasına ortak atasözleri de bunun kanıtı niteliğindedir. Abay'ın kendileri için verdiği bu mücadeleye Kazak halkı büyük önem vermektedir. Bu sebeple Kazakistan, yaptığı başvuruyla 1995 yılının UNESCO tarafından tüm dünyada “Abay yılı” ilan edilmesini sağlamıştır. Ülkede Abay'ın eserleri incelenmekte, şarkıları söylenmekte, onunla ilgili tiyatro oyunları sergilenmektedir. Bunun yanı sıra halkı ilgilendiren hiçbir konuyu gündem dışı bırakmayan günümüz *aytı*s, yani atışma ustaları, hem özel olarak Abay'a ithafen, hem başka vesilelerle düzenlenmiş aytıs yarışlarında Abay'ın hayatına ve eserlerine geniş yer vermektedirler. Bu durumu tespit etmek amacıyla 2014 yılında “Kültegin”

* “Kara Sözler” için bkz. Zeyneş İsmail ve Ali Abbas Çınar, Abay; Zafer Kibar, Abay Kunanbayev, Nasihatler (Kara Sözler), Zafer Kibar, Ekrem Ayan “Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler”.

yayınevinden çıkan “Qazaq Öneriniñ Antologiyası / Kazak Sanatının Antolojisi” adlı serinin aytıs sanatına ayrılan iki ciltten biri olan V. cildindeki aytıslar taranmış olup ulu şair, yazar ve düşünür Abay’la ilgili olan kısımlar performans teoriye* uygun olarak incelenmiştir. İnceleme esnasında Abay ile ilgili bilgiler içeren ilk aytısın 1993 senesinde Almatı şehrinde gerçekleştiği görülmüştür. Serik Kusanbayev ile Aselhan Kalıbekova arasında geçen bu aytısa ilk olarak Serik başlamıştır. Serik’ten sonra aktif söyleyici konumuna geçen Aselhan şöyle demiştir:

Abay bas, Jambıl jambas, Muhtar moyın, / Abay baş, Jambıl but,
Muhtar boyun

Biriniñ alğa apargan biri oyun./ Birinin ileriye götürmüş biri fikrini.

Ğalamnıñ qaraşığın qarıqtırıp, / Âlemin göz bebeğini kamaştırıp,

Qaptağan inju-marjan tula-boyın. / Kaplamış inci- mercan tüm
bedenini (Aytıs V, 83).

Burada yazılı edebiyatın en büyük şairi Abay Kunanbayulı, sözlü edebiyatın en büyük şairi Jambıl Jabayev ve Abay’ın hayatının anlattığı “Abay Yolu” romanını da kaleme alan Kazak halkının büyük yazarı Muhtar Avezov’un birbirlerinin fikirlerini daha ileriye taşıyarak

* Aytısların performans teoriye göre incelenmesi hakkında bilgi için bkz. Lazzat Urakova, Kazak Halk Edebiyatında Aytıs Geleneği ve Bu Gelenek İçerisinde Jambıl’ın Aytısları; Lazzat Urakova, “Performans Teori’nin Aytıslara Uygulanması ve Konısbay’ın Şınbolat’la Yaptığı Aytısta Söyleyici, Genel Dinleyici, Keşif ve Düzenleme”; Naciye Yıldız, Erkingul Molotkızı Soltanayeva “Performans Teori Bağlamında Kazakistan Geleneğindeki Kız ile Delikanlı Aytıslarının Değerlendirilmesi”.

güzelleştirdikleri dünyayı kendilerine hayran bıraktıklarından söz edilmektedir.

Yine aytısın gelişme kısmında Serik Kusanbayev sanatını icra etmeye şu sözlerle devam etmektedir:

Zamandı narıq, sirä, bileydi eken. / Zamanı piyasa, galiba, yönetiyormuş.

Sorlığa nesibesi timeydi eken, / Zavallıya nasibi ulaşmıyormuş,

Keşegi Abay atam aytıp ketken, /Dünkü Abay atamın dediği gibi,

Jamandıqqa bul zaman küyleydi eken. / Kötülüğe bu zaman ayak uydurmuş.

Bölingen jüzge, ruvğa başşılardıñ, /Bölünen cüze, uruğa yöneticilerin,

Nege apa jüzderi küymeydi eken. / Neden, abla, yüzleri yanmıyor ki. (Aytıs V, 90)

Bu bentte *akın*, yani âşık, Abay'ın "Adamdı zaman bileydi, zamanga jaman küyleydi" yani "İnsanı zaman yönetir, zamana kötü (biri) ayak uydurur" sözlerine atıfta bulunmak suretiyle birleşmek yerine piyasa dönemine ayak uydurarak bölünmeyi tercih eden ve yoksulun hakkını gözetmeyen yöneticileri acı bir şekilde eleştirmektedir.

Bundan sonraki aytıs, 1994 yılında Aktöbe şehrinde Abay Kunanbayulı'nın doğumunun 150. yılı vesilesiyle düzenlenen aytıs yarışında Şorabek Aydarov ile Serik Kusanbayev arasında yapılmıştır. Bu aytısı başlatan Şorabek aytısın giriş kısmında şöyle demiştir:

Sözime jürmev üşin aldanıp qur, / Sözüme gezmemek için kanıp boşa,

Abayş a şındıqtı uqtır, jalğandı uqtır. / Abay gibi gerçeği anlat, yalanı anlat.

Qolında “Abay dombıra” Serik seniñ”, /Elinde “Abay dombıra” Serik senin,

Uqsamay Abayğa endi neñqalıp tur? / Benzemeyen Abay’a artık neyin kaldı? (Aytıs V, 97)

Burada akın, dombırası Abay’ın müzeye teslim edilen üç telli dombırasının aynısı olan rakibi Serik’i Abay’a benzetmekte ve ulu akına bu kadar benzeyen birinin boş konuşmak gibi bir hataya düşmemesi gerektiğinin, tıpkı Abay gibi gerçeklerden ve yalanlardan söz etmesinin doğru olacağının altını çizmektedir.

Şorabek’ten sonra sözü alan Serik şöyle demiştir:

...Sırtımnıñuqsastığın men qayteyin, / Dışımın benzerliğini ben ne yapayım,

Dariğa-ay, bolmağan soñışım Abay. / Eh, olmadıktan sonra içim Abay. (Aytıs V, 97)

Görüldüğü üzere Serik dış görünüşünün ulu Abay’a benzemesini yetersiz bulmakta iç dünyasının Abay’ın iç dünyasıyla aynı olmasını dilemektedir.

Aytısın gelişme kısmında Şorabek’in Kazak halkının geleceğı için duyduğı endişeyi dile getirdiğı görülmektedir:

Körsetken zaman mınav talayğa doq, / Göstermiş zaman bu, çoğuna zorluk,

Qazağım bolsa deymın qalayda toq./ Kazak'ım olsa diyorum her zaman tok.

Baytal tügil bas qayğı, aştıq deytin, / Kısarak bir yana en önemli kaygı, açlık denen,

Qazaqtı ketse timey mañaylap oq. / Kazak'ı geçse isabet etmeden ok.

Tuğızar Abaydı endi Qunanbay joq, / Doğduracak Abay'ı artık Kunanbay yok,

Tuvatın Qunanbaydan Abay da joq/ Doğacak Kunanbay'dan Abay da yok. (Aytıs V, 99)

...Tuğız dep bir Abaydı Qunanbay bop, / Doğurt iye bir Abay'ı Kunanbay olup,

Esenniñ endi közin şuqımasaq?! /Esen'in şimdi gözünü oymasak?! (Aytıs V, 99)

Burada akın, aytısın yapıldığı dönemin zorluğundan söz etmekte ve kaygı, açlık gibi musibetlerin Kazak halkından uzak olmasını dilemektedir. Şorabek akın, bu tür musibetlerin baş göstermesi durumunda artık Abay'ı doğurtacak bir Kunanbay'ın ve Kunanbay'dan doğacak bir Abay'ın olmadığından Kazak halkının bu tür felaketleri daha zor atlatacağı yönünde tasasını paylaşmaktadır.

Bilindiği üzere Abay'ın babası olan Kunanbay, Tobıktı uruğunun önde gelen kadılarından Öskenbay'ın oğludur. Kendisi çok iri, güçlü bir pehlivan olmanın yanı sıra, nur yüzlü biri olarak tarif edilir. Öskenbay'ın birçok oğlu olmasına rağmen özellikle Kunanbay halk tarafından çok sevilir. Çünkü o, sözüne sadık, adaletli biri olarak nam

salmıştır. Kunanbay, barımta* sırasında ağır yaralanıp bir gözünü kaybetmiştir. Peki nedir barımta? *Barımta*, Kazak halkının geleneksel hukuk kültüründe eski zamanlarda ortaya çıkmış bir uygulamadır. “Cana can, kana kan” geleneğinin insanlar ve boylar arasındaki şiddeti ve düşmanlığı arttırdığı bilinmektedir. İşte bu sebeple cinayet gibi ağır suçların intikamının mal ile alınması amaçlanmıştır. Bu tür suçları işleyen taraf, ceza olarak karşı tarafa mal veya hayvan vermeyi kabul etmezse aksakallar heyeti ya da kadılar mahkemesi kararıyla mağdur tarafa davalının otlaktaki hayvanlarını kovalayıp götürmeye, yani barımta yapmaya izin verilmiştir. Dolayısıyla barımta kesinlikle gasp veya hırsızlık değildir. Bu, yukarıda da ifade edildiği gibi insan canını korumak için ortaya çıkarılmış hukuki bir yoldur. Barımta’nın günümüzdeki icra işleminin eski usulü olduğunu söylemek mümkündür. Barımtaya katılmak da haksızlığa uğramışların hakkı alınacağı için onurlu bir davranış sayılmıştır. Kunanbay’ın da bu sebeple katıldığı barımtada tek gözünü kaybetmesine göndermede bulunan Şorabek, Kunanbay olup Abay’ı doğurtması için Esen’in bir gözünü mü oyalım, demektedir.

Şorabek’ten sonra aktif söyleyici konumuna geçen Serik ise rakibine şu cevabı vermiştir:

Şorabek, jalğız közdi adamdardıñ, /Şorabek, tek gözlü insanların

* Barımta için daha fazla bilgi için bkz. Elmira Teleuova, Dästürlı Qazaq Qoğamınıñ Äleumettik-Quqıqtıq Ereksilikteri, s.42-43; Gülnar Kara, Ermukhan Bekmahanov’un Eserlerindeki Kazakistan Tarihiniñ Önemli Olayları, s.108.

Bäri Abay taptıların qaydan bildiñ? / Hepsinin Abay doğurtacağını
nerden bildin? (Aytıs V, 99)

Bu beyitte akın, rakibinin söylediklerini yersiz ve anlamsız bularak tek
gözlü herkesin Abay gibi birini doğurtamayacağını ifade ettikten
sonra:

Keşegi Abay qorıqqan jas balalar, / Dünkü Abay’ın korktuğu gençler,
Qıstırar köziñ tügil başqañdı da. / Kıstırır gözün bir yana başka yerini
de.(Aytıs V, 100)

sözleriyle Abay’ın gençlerin gayretsizliğini, tembelliğini, boş
konuşmalarını, alkol almalarını eleştirdiği “Zaman Aqır Jastarı/ Ahir
Zaman Gençleri” şiirine atıfta bulunarak zamane gençlerinden şu
şekilde yakındığına şahit olmaktadır:

Der edim, Abay bolsam, qayran jurtım, / Der idim Abay olsam, ah
halkım,

Avzıña ustarasız tüsti murtıñ. / Ağzına usturasız düştü bıyığın.

Ey, jastar, kimge däri, kimge şipa, / Hey, gençler, kime ilaç, kime şifa,
Bolğanı sırtın bütün, işiñ tütün. / Olduğu dışın tamam, için tütün. (Aytıs
V, 100)

Bu dörtlükte Serik, Abay’ın meşhur “Qalıñ Elim, Qazağım, Qayran
Jurtım / Kalabalık Halkım, Kazakım, Hey Gidi Milletim” adlı şiirine
atıfta bulunmuş olup Abay’ın düşüncesini destekleyici ifadeler
sarfetmiştir. Burada bıyığın ağıza düşecek kadar uzun olmasını tasvip

etmediği bilinen Abay'ın söz konusu şiirdeki kelimeleri kullanarak haram ile helâli ayırt etmediği için gençleri eleştirmektedir.

Äy, Serik, Abaydayın aqınsıñba? / Hey Serik, Abay gibi akın mısın?

Janıñmen, jüregiñmen jaqınsıñ ba?/ Canınla, yüreğinle yakın mısın?

Abay tüzey almağan sol jastardı, / Abay'ın düzeltemediği o gençleri,

Endi sen tüzeymin dep otırsıñ ba? / Şimdi sen düzeltirim diyormusun? (Aytıs V, 100)

Görüldüğü üzere burada Şorabek rakibine yüreğinle Abay'a yakın olup olmadığına, Abay'ın eleştirdiği gençleri düzeltmeyi başarıp başaramayacağına dair retorik sorular yönelttikten sonra birşeyleri düzeltmek için, halka faydalı olmak için Abay ve Kunanbaylar'ı takip etmenin yeterli olacağını şu sözlerle ifade etmektedir:

Aqırı kep turmasa öte jöni, / Sonuçta olmuyorsa pek imkanı,

Abay bop, Qunanbay bop ne keregi. /Abay olup, Kunanbay olup ne gereği (var).

Qunanbayev bolmay-aq Qusanbayev, / Kunanbayev omadan da Kusanbayev,

Abayğa Serik bolsañ jeter edi?! / Abay'ın takipçisi olsan yeterli. (Aytıs V, 103)

Şorabek Aydarov'dan sonra aktif söyleyici konumuna geçen Serik Kusanbayev şöyle demiştir:

El edik boyda quvat, bar namısı, / Halk idik bedeninde kuvveti var, namusu,

Bäri de Alla isi, jalğan isi. /Hepsi Allah'ın işi, yalan dünya işi.

Keşegi Qunanbay da, Abay-dağı, /Dünkü Kunanbay da, Abay dahi,

Qazaqtıñmaqтанışı, ar-namısı. / Kazak'ın övüncü, arı, namusu.

Solarday bolmasaq ta otız minut,/ Onlar gibi olmasak da otuz dakika,

Halıqtıñ boldıq bizder aldanışı./ Halkın olduk biz tesellisi. (Aytıç V,103)

Bu bentte akın kendisinin Kazak halkının övüncü, arı, namusu dediği Abay ve onun babası Kunanbay gibi olmasa da sanatını icra ettiği sürece halkın yanında olduğunu / olacağını, halkın ağzından konuştuğunu / konuşacağını dile getirmiştir.

Amanjol Altayev ile Asiya Berkenova 1995 yılında Semey şehrinde Abay Kunanbayulı'nın doğumunun 150. yılı vesilesiyle düzenlenen aytıs ayrışında atışmıştır. Bu aytısı başlatan Amanjol, seyirciyi selamladığı giriş kısmında şöyle demiştir:

Bir sälem nağaşı jurt qavımınan, / Bir selam dayı yurdu kavminden,

Balqantav, Qarqaralı bavırınan. / Balkantav, Karkaralı eteğinden.

Ortaña duğay sälem ala keldim, / Ortaya büyük selam getirdim,

Qut qonğan Uljan ana avılınan /Kutun konduğu Uljan ana köyünden.

Jııımdı jañıldırmaı jorgasınan,/ Şiirimi yanıltmadan hızından,

Men bugün Abay salğan jolğa şığam./ Ben bugün Abay'ın yaptığı yola çıkacağım.

Dildaday Ulı Abayğa qız uzatqan, /Dilda gibi meşhur Abay’a kız uzatan

Bir sälem-Alşınbaydın ordasınan./ Bir selam Alşınbay’ın memleketinden. (Aytıs V, 104-105)

Burada akın, Abay’ın annesi Uljan ile dönemin meşhur kadılarından Alşınbay’ın torunu olan eşi Dilda’nın memleketinden geldiğini belirtip tıpkı Abay gibi sadece gerçekleri söyleyeceğini ifade etmektedir. Akabinde oturduğu çadırın içinden tüm dünyayı ilgilendiren evrensel düşüncelerini paylaşan Abay’a duyduğu hayranlığı şu şekilde dile getirmiştir:

Halqımnıñ sävle şaşıp sarayına, / Halkımın ıñık saçıp sarayına,

Aynalğan altın tañı arayına. / Dönüşmüş altın tañı şafağına.

Älemdik oylar aytqan kiyiz üyden, / Küresel fikirler söylemiş çadırdan,

Qalayşa tañ qalmassın Abayıma. / Nasıl hayran kalmazsın Abayıma. (Aytıs V, 105)

Amanjol’dan sonra aktif söyleyici konumuna geçen Asiya, Abay gibi bir dâhinin dünyaya geldiği Semey şehrinin bilgiler yönünden üstünlüğe sahip olduğunu şu sözlerle dile getirmektedir:

...Qunarlı toprağındı ala ketem. / ...Verimli toprağından götürürüm.

Artıqsın aruv Semey, Abay tuğan, / Üstünsün güzel Semey, Abay doğan,

Abayday dana tuğan dara meken. / Abay gibi dehanın doğduğu özel mekân. (Aytıs V, 105)

Bu sözlerden hemen sonra kadın akın, rakibi Amanjol'a Abay'ın bahsettiği nurlu akla, ateşli gayrete ve sıcak kalbe, yani merhamete sahip olup olmadığını sormuştur:

Boyiña darıdı ma Abay aytqan, / Bedenine isabet etti mi Abay'ın dediği,

Nurlı aqıl, qızuv qayrat, jılı jürek / Nurlu akıl, ateşli gayret, sıcak yürek. (Aytıs V, 105)

Yine aytısın gelişme bölümünde Amanjol, Kazakların nasıl bir halk olduğunu çok doğru bir şekilde söylediğinden dolayı tüm bilge ve dehaların içinde en büyüğü ve özelinin Abay olduğunu şu dörtlükte ifade etmektedir:

Tarihta ötse-dağı talay dana, / Tarihte geçse dahi birçok deha,

İşinde Abay ulı, Abay dara. / İçinde Abay ulu, Abay özel.

Qazaqtıñ qanday halıq ekendigin, / Kazakın nasıl bir halk olduğunu,

Däl basıp aytıp ötken Abay ğana. / Tam ütüne basıp söyleyen sadece Abay. (Aytıs V, 107)

Amanjol'dan sonra aktif söyleyici konumuna geçen Asiya, rakibinin düşüncelerini destekleyici niteliğindeki şu mısraları söylemiştir:

...Qazaqtı biyik dese, älem bugün, / Kazak'ı büyük dese dünya bugün,

Biyik tur Ulı aqın Abayımen. / Büyüktür Ulu akın Abay'ı ile. (Aytıs V, 107)

Görüldüğü üzere akın burada dünyanın Kazakları büyük bir halk olarak görmesinin Abay'ın büyüklüğünden ileri geldiğini belirtmektedir.

Asiya'dan sonra yeniden söz sırası kendisine geçen Amanjol, Abay'dan söz ederken onun babası Kunanbay'dan söz etmemenin doğru olmayacağını, bugünlerde Alşınbay ile Kunanbay gibi adil yöneticilerin yokluğundan yöneticilik makamına bu mevkiyi hak etmeyen kimselerin getirildiklerini şu şekilde ifade etmektedir:

El ediñ ırıs kirgen esiginen, / Halk idin rızık giren kapısından,

Ayrıldı qazaq qalay nesibinen. / Ayrıldı Kazak nasıl nasibinden.

Äkeden ulı Abaydı alıstatqan, / Babadan ulu Abay'ı uzaklaştıran,

Ol-dağı sayasattıñ kesirinen. / O dahi siyasetin yüzünden.

...Bul kezde talay qıqım bastıq boldı, / ...Bu zaman birçok paçavra yönetici oldu,

Alşınbay, Qunanbaylar joqtıgınan. / Alşınbay, Kunanbaylar olmadığı için. (Aytıs V, 108)

Rakibinin ardından tekrar sözü alan Asiya, SSCB tarafından nükleer silah test alanı olarak kullanılan Kazakistan'ın Semey vilayetinin aynı zamanda Abay'ın memleketi olduğunu hatırlatmakta, ilgililere atom denemelerini yaparken “Abay'ın ervahından da mı korkmadınız” şeklindeki retorik soruyu yöneltmektedir:

Kezinde mına jaydı ol uqpağan, / Zamanında şu durumu o anlamamış,

Qaharlı toytarıstan qorıqpağan./ Şiddetli dirençten korkmamış.

Semeydi silkindirdi sınaqtarı, / Semey'i salladı deneyleri,

Abaydñ aruvağınan qorıqpağan./ Abay'ın ervahından korkmamış.
(Aytıs V, 109)

Asiya'dan sonra aktif söyleyici konumuna geçen Amanjol, Abay'ın alkollü içki alıp sarhoş gezerek ataların güveninini sarsacak davranışlarda bulunan gençlerden yakınmakta, bunun sebebini onların yabancı şairlerin şiirlerini ezberlediği halde Abay'ın öğretici, yol gösterici şiirlerini ezberlememesine bağlamaktadır:

Iqılas uğınbasaq danalardan, / Gayreti kavramasak bilgelerden,

Razılıq bolmas bizge babalardan. / Rıza olmaz bize atalardan.

Abayım aytqandayın osı künde, / Abayım'ın dediği gibi bu günlerde,

Qorqamın bügingi mas babalardan./ Korkuyorum bugünkü şarhoş balalardan.

Qalayşa urpaq senim aqtamaydı, / Nasıl da nesil güveni sarsar,

Qalayşa baba sırın saqtamaydı. / Nasıl da atanın sırrını saklamaz

Puşkinniñ on öleñin bilse-dağı, / Puşkin'in on şiirini bildiği halde,

Abaydñ bir öleñin jattamaydı. / Abay'ın bir şiirini ezberlemez.

Hemen akabinde Abay'ın şiirlerinin Kazak gençliği tarafından ezberlenip sürekli bir slogan haline getirilerek Kazak dilinin korunması gerektiğini belirtmekte, Abay'ın kutsal sözlerini unutmadan onları tüm dünyanın duymasını sağlamak gelecek nesillerin mutlaka yerine getirmesi gereken kutsal bir görev olduğunu ifade etmektedir.

Ötkenniñ oyun jalğar ulan bolsın,/ Geçmişin düşüncesini devam ettirecek genç olsun,

Babanıñ murasına suram bolsın./ Ata mirasına talep olsun.

Bolaşaq urpaqtarğa Abay jırı,/ Gelecek nesillere Abay şiiri,

Aytatın är zamanda uran bolsın./ Söylenecek her zaman slogan olsun.

...Abaydıñ asıl jırın kim jattaydı, / Abay'ın değerli şiirini kim ezberler,

Qazaqtıñ urpaqtarı biz bolmasaq. / Kazak'ın nesilleri (olan) biz olmasak.

...Abaydıñ qasiyetli ulı sözi, / Abay'ın kutsal ulu sözü,

Älemniñ samğay bersin aspanında. / Dünyanın duyulsun gökyüzünde.

...Jas urpaq qazaq tilin saqtay jürşi, / Genç nesil Kazak dilini korusana,

Senimin Abaylardıñ aqtay jürşi. / Güvenini Abaylar'ın boşa çıkarmasana.

Daha sonra Amanjol'un, görevine yeni başlayan Semey ilinin valisine Kunanbay'ın yerini korumayı, halkına hep destek olmayı ve onlara karşı Kunanbay gibi cömert olmayı tavsiye ettiğine şahit olmaktadır:

Äkimi oblistıñ Jaqıyanov, / Valisi vilayetin Jakiyanov,

Keñ jerin Qunanbaydıñ saqtay bilşi./ Geniş yerini Kunanbay'ın koruyabilsene,

Şipa bol tuğan jerdiñ jarasına, / Şifa ol vatanın yarasına,

Qorğan bol qalıñ elin qaraşıña. / Destek ol kalabalık halkına.

Aytatın, äkim ağa, aq tilegim – / Söyleyecek, vali ağabey, iyi dileğim-
Mırza bol Qunanbayday Alaşıña / Cömert ol Kunanbay gibi Alaşına
(Aytıs V, 110)

Rakibinden sonra söz sırası kendisine geçen Asiya'nın Abay'a ve Kazak toprağına saygı duymayan insanların Kazakistan'a ayak basmamasını, ulu Abay'ın nasihatlerinin ebedi olarak yaşamasını dilediğini görmekteyiz:

Baspasın qazaq jerin pendeler tek, / Baspasın Kazak yerine insanlar sadece,

Abay men qazaq jerin sıylamağan./ Abay ile Kazak yerine saygı duymayan.

Älemde mäñgi bolsa ulılıq tek, / Dünyada ebedi olsa ululuk sadece,

Mäñgi goy Abayımñın önegesi. / Ebedi ya Abayım'ın ögütleri

Bu mısralardan hemen sonra kadın akın, rakibi Amanjol'a Kazakistan'da şiir ve destanın Peygamberi olarak kabul edilen Abay kadar başarılı ve etkili söz söyleme konusunda onun kadar yenilmez olmayı dilediği şu dörtlükle sözlerini tamamlamaktadır:

...Abayday şeşen bolıp şıqşı, janım, / Abay gibi hatip olup çıksana, canım,

Qazaqta qara sözge des bermegen. / Kazak'ta sade sözde yenilmeyen.

...Abaydñ jolın quvşı, Amanjoljan, / Abay'ın yolunu izlesene, Amanjolcan,

Keşegi öleñ-jırdıñ Payğambarı. / Dünkü şiir ve destanın Peygamberi.
(Aytıs V, 111)

Aytısın son sözünü ise Kazakların şiirsel konuşma kabiliyetine göndermede bulunarak Amanjol'un söylediğine şahit olmaktadır:

Qazağım qasiyetti öleñimen, / Kazak'ım kutsal şiiriyle,

Balañda jır tögiltti özeginen. / Oğlun da şiir döktürdü boğazından.

Qazaqtıñ balaları beşik jırın, / Kazak'ın anneleri beşik şiirini

Bastasın Abayımñıñ öleñinen. / Başlasın Abayım'ın şiirinden.(Aytıs V, 111)

Görüldüğü üzere akın burada Kazak halkının şairlik yönünü vurgulamakta ve Kazak annelerine bebeklerine ninni söylemeyi Abay'ın şiirlerinden başlamayı nasihat etmektedir.

Aselhan Kalıbekova ile Amanjol Altay yine 1995 yılında Abay'ın doğumunun 150. yılı vesilesiyle Semey şehrinde düzenlenmiş aytıs yarışında karşı karşıya gelmiştir. Bu aytısa Aselhan başlamıştır. Aselhan'dan sonra aktif söyleyici konumuna geçen Amanjol'un şiirleriyle büyüdüğü Abay hakkında şu sözleri sarfettiğini görmekteyiz:

...Qazaqqa qut äkelgen Abay ata, / Kazak'a kut getiren Abay ata,

Äruvağıñ rıza bolsın jumaқтағы. /Ervahın razı olsun cennetteki.

Ulı Abay öleñiñmen er jetip em, / Ulu Abay şiirlerinle büyümüşüm,

Jasımnan aq besiktey terbetip eñ. / Küçüklüğümden ak beşik gibi sallamıştın.

...Alısқан mıñmen jalğız – batır Abay, / Uğraşmış binle yalnız
bahadır Abay,

Patşası öleñ sözdiñ – aqın Abay, / Padişahı şiiр sözün – şair Abay,

Älemge qaraşa üyden esik aşqan, / Dünyaya sade halktan kimse olarak
kapı açan,

Bir sırlı, segiz qırlı hâkim Abay. / Beş parmağında beş marifet bilge
Abay.

Tirliktiñ tüsingenge tiregi Abay, / Yaşamın anlayana direği Abay,

Bilimniñ bes qaruvı, bileği Abay. / Bilimin beş silahı, gücü Abay.

Allaşa atın aytqan musılmannıñ, / Allah’a uygun adını söyleyen
Müslümanın,

Dem berip jüreginde jüredi Abay./ Nefes verip yüreginde saklıdır
Abay.

Damılsız talay ğasır soğatuğın, / Durmadan asırlarca atacak,

Qazaqtıñ lüpildegen jüregi Abay. / Kazakın hızlı atan kalbi Abay.
(Aytıs V, 113-114)

Burada akın ayrıca tek başına cehalet, tembellik, yalan, kıskançlık, çekememezlik, gamsızlık, boş konuşma gibi halkının insanında bulunan birçok olumsuz özelliğe karşı tek başına mücadele eden Abay’ın kendisi ve onun şairlik, düşünürlük yönüyle ilgili övgü dolu sözler söylemekte, gerçek bir Müslüman’ın ve gerçek bir Kazak’ın kalbinde fikri ve öğütleriyle hayatın direği haline gelen Abay’ın daima yaşayacağını ifade etmektedir.

Aşağıdaki dörtlükte ise Amanjol, Kazak halkının birlik ve beraberlik içinde yaşamaya devam ettiği sürece Abay adının tarih sayfalarından hiç silinmeyeceğinden, Abay'ın eserlerini okuyup anlamayan, yani Kazakça bilmeyen Kazaklara Havva ananın ak sütünün helal edilmeyeceğinden emin olduğunu dile getirmektedir:

Tarihtan Abay atı öşpes bilem, / Tarihten Abay adı silinmez biliyorum,

El bağı birlik barda köşpes bilem. / Halkın bahtı birlik olsa göçmez biliyorum.

Abaydı tüsinbegen qazaqtarğa, / Abay'ı anlamayan Kazaklar'a,

Aq sütin Hava an da keşpes bilem. / Ak sütünü Havva ana helal etmez biliyorum.(Aytıs V, 115)

Bu sözlerin hemen ardından Amanjol, sırf babası zenginlerden olduğu için Sovyet idaresi tarafından Abay'ın tüm takipçilerinin haksızlığa uğradığını belirtmektedir. Abay'ın talebesi ve aynı zamanda akrabası olan Şakarım'ın Kızıllar tarafından vurulup eski bir kuyuya atıldığını, korkmadan doğruları anlatanları anlayıp onların dediklerini uygulayan insanların suçlandığını, hainlerin ise övülerek örnek gösterildiğini, Muhtar Avezov'un Abay'ın hayatına dair “Abay Yolu” adlı kitabı yazması nedeniyle sürgüne gönderildiğini hatırlatarak Sovyet yönetimi tarafından uygulanan zulmün bir kısmını izah etmiş bulunmaktadır. Akabinde tüm bu zorlukların artık geride kaldığını, Kazak halkı var olduğu sürece tüm akınların dayanağı olan Abay'ın da var olacağını akın şu sözlerle ifade etmektedir:

Abaydñ soñına ergen Şäkärimdi, / Abay'ı takip eden Şakarım'ı
Qızıldar tas qudıqta qansıratqan. / Kızıllar taş kuyuda can çekiştirmiş.
Ayıptap alıp sırın uqqan uldı, / Suçlayıp alpin sırrını anlayan oğlu,
Sayasat sayqaldıqtı tutqan ülgı. / Siyaset hainliğı göstermiş örnek.
Qazaqtñ Ulı Abayın Jazğanı üşin, / Kazak'ın Ulu Abay'ını yazdığı
için,
Mäskevgе qudaladı-av Muhtarımdı. / Moskova'ya sürdü ya
Muhtarımı.
Ulı ata, eliñ barda ordalısiñ, / Ulu ata, halkın varken büyüksün,
Siyınar bar aqınnıñ qorğanısıñ. / Sığınacağı tüm akınların dayanıǵısın.
Bir kezde Abayǵa da köz alartqan, / Bir zamanlar Abay'a da yan yan
bakmış,
Jazıǵı bay balası bolǵanı üşin. / Suçu zengin çocuǵu olmakmış. (Aytıs
V, 116)
Amanjol'dan sonra aktif söyleyici konumuna geçen Aselhan
Kalıbekova, aşıǵıdaki mısralarda genç nesiller tarafından büyüklerin
değeri bilindiğı sürece Abay'ın adının daima yaşayacağından ve onun
söyledikleri anlaşıldıkça hayatın daha da güzelleşeceğinden söz
ederek aytısı tamamlamaktadır:
Şıraǵı endi Abaydñ emes öşpek, / Işıǵı artık Abay'ın sönmeyecek,
Jas urpaq irilerin jatsa köksep. / Genç nesil büyüklerine kıymet
verse...

...Abaydıñ ärbir sözün uqqan sayın, / Abay'ın her sözünü anladıkça
Janımız tañğı şıqtay möldiredi. / Canımız sabah çiyi gibi parladı.
Qulpırıp masatıday jerdiñ jüzi, / Güzelleşip ipek gibi yeryüzü,
Kün közi ata-anaday eljirredi. / Gün gözü anne baba gibi sevecenleşti.
(Aytıs V, 117- 118)

Amanjol ile karşı karşıya geldiği etkinlikte Aselhan, Muhamedjan Tazabekov ile de atışmıştır. Aytısa ilk başlayan Aselhan'dan sonra sözü alan Muhamedjan, tüm Kazaklar'ın tıpkı Abay gibi Kuran-ı Kerim'i okumasını istediğini şu sözlerle dile getirmektedir:

...Abay qusap Altı alaş oqısa eken, / Abay gibi Altı alaş okusa keşke,
Qurannıñ süresi men ayattarın. / Kuranın süresi ile ayetlerini. (Aytıs V, 120)

Onun ardından aktif söyleyici konumuna geçen Aselhan, ulu Abay'ın yâri Aygerim'e şarkı söylediğinde Şıngıstav dağının tepeleriyle uçurumlarının dahi kayıtsız kalamadığını, Kazak halkının Abay ile Şakarım'ın türbelerini görür görmez kendine geldiğini ifade etmektedir:

...Şıngıstıñ şıñ-quzdarı tındaydı eken,/ Şıngıs'ın tepelerle uçurumları
dinlermiş,

Ulı Abay äñ salğanda Äygerimmen. / Ulu Abay şarkı söylediğinde
Aygerim'le. (Aytıs V, 122)

...Körgende qazaq ruhı bir silkindi, / Gördüğünde Kazak ruhu bir
silkindi,

Abay men Şäkärimniň kesenesin. / Abay ile Şakarım'ın türbesini.
(Aytıs V, 122)

Aselhan'ın pasif söyleyici konumuna geçmesiyle tekrar aktif söyleyici konumuna geçen Muhamedjan, kendinde saklamayıp tüm Kazak halkıyla paylaştığı değerli fikirlerinin artık evrensel hale gelmesi nedeniyle suyunu okyanusa döken İrtiş nehrine benzettiği Abay'ın büyük bir şair olmasına rağmen kibirden uzak biri olduğunu şu sözlerle dile getirmektedir:

Abay biyik bolğanmen bäterektey, / Abay büyük olsa da bayterek gibi,

Sözi şırın, aq qayın özegindey. / Sözü tatlı, huş ağacı özü gibi.

Bizdiñ Abay bul küni älemge ortaq, / Bizim Abay bugün âleme ortak,
Muhitqa quyğan Ertis özenindey. / Okyanusa (suyunu) döken İrtiş nehri gibi.

Akabinde Abay'ın sözlerinin kılavuz olarak kabul edildiği takdirde yanımızda olmamasına rağmen onu daima yakınıımızda hissedebileceğimizden bahsetmektedir:

Abaydñ asıl jırın şıraç qılsaq, / Abay'ın kıymetli şiirini çırağ yapsak,
Kevdeden ağıp şıqqan bulaq qılsaq. / Gövdeden akıp çıkan bulak yapsak.

Jan dünyesine biz sonşa jaqındarmız, /Can dünyasına biz o kadar yaklaşıırız,

Özinen qanşalıqtı jıraç tursaq. / Kendisinden ne kadar da ırak dursak.

Bu sözlerin ardından Aselhan, Abay'ın tüm dünyaya tanıtılmasında emeği geçen herkese teşekkür etmekte, onun bıraktığı eserlerden kendimize pay çıkartmayı ve tüm dünyanın istifade etmesini sağlamayı öğütlemektedir:

Aman bol, tav darındar, däv ğalımdar, / Sağ olun, dağ gibi dehalar,
dev gibi âlimler,

Jabıqtan sävle bolıp savladıñdar. / Örtünün ardından şule olup akın
ettiniz

Älemdegi ädebiyet ordasınan, / Älemdeki edebiyat merkezinden,

Altın tağın Abaydıñ davladıñdar. / Altın tahtı için Abay'ın mücadele
ettiniz.

Ulı babam qazına qaldırıptı, / Ulu atam hazine bırakmış,

Ornımenen oljadan savğa alıñdar. / Yerine göre ganimetten pay alınız.

Qazaqtıñ qorjınında qor ğıp qoymay,/ Kazak'ın heybesinde hor
etmeyip,

Älemniñ qazanına avdarıñdar. / Älemin kazanına aktarınız.

Nasihat niteliği taşıyan bu mısralardan sonra Aselhan Kalıbekova'nın sözlerine şu şekilde devam ettiğine şahit olmaktayız:

...Altı alaş ardaқтаған asıl Abay, / Altı Alaş'ın hürmet ettiğı asıl
Abay,

Allanıñ şıǵar, bälkim, süygen qulı. / Allah'ın belki de sevgili kulu.

Büginde Abayımen tanıdı onı / Bugün Abay'ı ile tanıyor onu. (Aytıs V, 122-124)

Aselhan, ulu Abay ile ilgili sözlerini imparatorluğun yıkılmasına rağmen o dönemde Kazak topraklarında kurulan nükleer silah deney poligonu etkilerinin Kazak halkına zarar vermeye devam ettiğinden bahsederek, Abay'a ithaf edilen ayıtıs yarışının yapıldığı Karavıl köyünü Nuh'un gemisine benzeterek ve Abay'ın Kazak halkı tarafından çok sevilen "Söyledim Selam Yay Kaşlıya" adlı şarkısına etraftaki dağlarla tepelerin bile eşlik ettiğini belirterek, Kazakistan'ın baş akınının doğumunun 150. yılı vesilesiyle düzenlenen bu etkinliğin asla unutulmayacağını ve katılımcılar tarafından daima anlatılacağını ifade ederek tamamlamıştır:

İmperiya qulağanmen sağım bolıp, / İmparatorluk düise de serap olup,
Tirlikti şavıp ketken baltası bar. / Hayatı kesen baltası var.

...Abaydñ basqan izi qaldı me eken, / Abay'ın bastığı izi kalmış mıdır,

Sezimniñ ündeytuğın töresine. / Duygunun seslenecek en iyisine.

Qaravıl kök aydında jüzip jürgen, / Karavıl mavi parlak yüzeyde yüzen

Uqsaydı Nuh payğambar kemesine. / Benziyor Nuh Peygamber'in gemisine.

...Otırmız daladağı sahnada, / ... Oturuyoruz bozkırdaki sahnede,

Aynalıp osı ayıtıstñ şegesine / Dönüşüp bu ayıtısın çivisine

Abaydñ “Ayttım sälem qalamqasın”, / Abay’ın “Söyledim Selam Kalem Kaşlı”sını

Jırlap tur tavlardı da, dönesi de. / Söylüyor dağları da, tepeleri de.

Bul toyın bas aqınnıñ ayta-ayta. / Bu düğününü baş akının anlata-anlata.

Umıtpay ala jürer köp esine. / Unutmadan taşır hep aklında. (Aytıs V, 124-125)

Bu etkinlikten bir yıl sonra, yani 1996 yılında Jambıl Jabayev’in doğumunun 150. yılı dolayısıyla düzenlenen aytıs yarışında Amanjol Altay ile Esenkul Jakıpbekova birbirinin rakibi olarak sahneye çıkmıştır. Aytısı ilk başlatan Esenkul’dan sonra aktif söyleyici konumuna geçen Amanjol şöyle demiştir:

Tüsingen adamzatqa Abay, Jambıl / Anlayan insanoğluna Abay, Jambıl

Ay menen kün sekildi aspandağı. / Ay ile güneş gibi gökteki.

Älemge Abayımnen aqıl aytıp, /Dünyaya Abay’yım ile akıl verip,

Jambılmen jır tögemin jer betine./ Jambıl ile şiir dökerim yeryüzüne. (Aytıs V, 128)

Görüldüğü üzere burada Kazak sözlü edebiyatının şahı kabul edilen Jambıl ile yazılı edebiyatın en büyük şairi Abay, ay ile güneşe benzetilmekte, Kazak halkının Abay’ın aklı ve Jambıl’ın şiirleriyle tüm dünyaya tanındığı ifade edilmektedir.

Aşağıdaki dörtlükte ise Amanjol, Sarıarka bölgesinde doğan Abay ile Jetisu bölgesinde doğan Jambıl gibi mübarek şairlerin Kazak halkının içinden çıktığına göre Kazakların mübarek bir halk olduğunu şu şekilde ifade emektedir:

Arqada ulı Abayday dana tuğan, / Arka'da ulu Abay gibi deha doğmuş,

Jambılday Jetisuda dara tuğan. / Jambıl gibi Jetisu'da eşsiz doğmuş.

Qazağım, netken ğajap, kiyeli elsiñ, / Kazak'ım ne kadar harika, kutsal halksın,

Osınday qasıyetti bala tuğan. / Bu kadar mübarek çocuk doğuran. (Aytıs V, 132)

Amanjol'dan sonra aktif söyleyici konumuna geçen Esenkul, Abay'ın akınların piri olması sebebiyle ondan bahsetmemenin mümkün olmadığını ifade etmektedir:

Aqınnıñ piri - Abaydı, / Akının piri – Abay'ı,

Abaydı aytpay bolmaydı. / Abay'dan söz etmezsek olmaz. (Aytıs V, 259)

Bekjan Aşerbayev ile Muhamedjan Tazabekov 1998 yılında Almatı'da düzenlenen “Süper Kapış” adlı aytıs yarışında birbirinin rakibi olarak seyircinin karşısına çıkmışlardır. Bu aytısı Bekjan, izleyicileri ve rakibini selamlayarak başlatmıştır. Aytısın gelişme kısmında Muhamedjan, Türk mitolojisindeki ana tanrıça Umay'a benzettiği Zere'nin, oğlu Kunanbay'ı abdest almadan

emzirmediyindən dolayı Kunanbay'ın Abay gibi asaletli oğlu olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir:

Umaydın ülgisindey Zere äjemiz, / Umay'ın örneği gibi Zere ninemiz,
Qunanbaydı дәretsiz emizbegen. / Kunanbay'ı abdestsiz emzirmemiş.
Atanın boyındağı tazalıqtan, / Dedenin bedenindeki temizlikten,
Abay tudı tekstilik negizbenen. / Abay doğdu soyluluk esasında. (Aytıs V, 301)

Bu sözlerin ardından Muhamedjan, SSCB döneminde Kazak dilinin, edebiyatının gördüğü zararların gözler önüne serildiği şu benti söylemiştir:

Tarihta qay tunbadan bılğanbadıq, / Tarihte hangi tortudan kirlenmedik,

Mısaldı otırğam joq tıñnan alıp. / Örneği orurmuyorum kulaktan duyma alıp.

Orısша оқımasа öspeydi dep, / Rusça okumasa büyümez diye,

Balanın tärbiyesin burmaladıq. / Çocuğun terbiyesini tahrif ettik.

Reseylik “Allanın” äniñ süyip, / Rusyalı “Allah’ın şarkısını sevip,

Al, Allanın quranın tıñdamadıq. / Allah’ın Kuran’ını dinlemedik.

Qazağımnın Bolatın “Butya” dep, / Kazakım’ın Bolatına “Butya” deyip,

Ana tildin aq жүzin tırnaladıq. / Ana dilin ak yüzünü tırmaladık.

Abaydan Puşkin mıqtı degenderdiñ, / Abay’dan Puşkin güçlü
diyenlerin,

Qolın alıp, töşine gül qadadıq. / Elini sıkıp, göğsüne gül taktık.

Jeltoqsannıñ jeñisi bolmağanda, / Aralık (olaylarının) zaferi olmazsa,
Suday bop siner edik qumğa barıp. / Su gibi sinerdik toprağa varıp.
(Aytıs V, 307)

Görüldüğü üzere akın burada ana babaları tarafından gelecekte üniversiteye, iyi bir işe kabul edilmeleri için Rus okullarına gönderilen çocukların terbiyelerinin tahrif edildiği, Kazakların kendi dinî inançlarını öğrenmek ve yaşamak yerine, Rusya’nın istediği değerlere önem vermek zorunda bırakıldığı, Kazakça isimler Rusça’ya uygun hale getirilip kısaltılarak ana diline zarar verildiği, Kazak topraklarında Rus şairi Puşkin’in Kazakların büyük akını Abay’dan üstün görüldüğü dönemden bahsetmekte, bu yanlış gidişatı durduran 16 Aralık 1986’daki Kurtuluş mücadelesinden övgüyle söz etmektedir.

Yine aytısın gelişme bölümünde Muhamedjan, akın Abay’ın sözlerine atıfta bulunarak Allah tarafından da seilmeyen tembelliğin ve gamsızlığın Abay’ı da yıprattığını, insanın ancak çaba sarfederse birşeyler kazanacağını, zengin olan komşuya haset etmek veya ona karşı çekememezlik duygusu beslemektense hiç olmazsa artık gelip sizden bir şey istemeyeceği için sevinmenin doğru olacağını şu şekilde dile getirmektedir:

Jalqavlıq jaratqanğa unamaydı, / Tembellik Yaratan’ın hoşuna gitmez,

Qamsız qazaq qartaytqan ulı Abaydı. / Gamsız Kazak yaşlandırımış
ulu Abay'ı.

Balaq türüp, qareket qılğandardıñ, / Paçalarını sıvayıp iş yapanların

Baq kelip esiginen sıǵalaydı. / Talih gelip kapılarından gözetler.

Erinşektıñ etiği köleñkede, / Tembelin çizmesi gölgede,

Soqası kün astında turalaydı. / Sabanı güneş altında durur.

Körşiñiz bayıp jatsa quvanıñız. / Komşunuz zenginleşirse sevinin,

Quvanğannan namısıñ qulamaydı. / Sevindin diye namusun gitmez.

Öytkeni, sizge bölip bermese de, / Çünkü size bölüp vermese de,

Qol jayıp, eşteñendi suramaydı. / El açıp hiçbir şey istemez. (Aytıs V,
315-316)

Sonuç olarak ister kendisine ithafen düzenlenmiş aytıslarında, ister başka sebeplerle yapılan etkinliklerde Abay ve onun nasihatleri, şiirleri, sözleri günümüz aytısların akınları tarafından sıkça gündeme getirilen konulardandır. Aytıslarda özellikle onun kötülükle, tembellikle, dinle, zamane gençlerinin yanlış yola sapmasıyla, yöneticilerin cüzlere ve uruklara bölünmesiyle, Abay'ın büyük önem verdiği akıl, gayret ve merhamet üçlüsüyle ilgili sözleri, şiirleri ve nasihatlerinin konu edildiği görülmektedir. Abay'ın asaleti, fikirlerinin evrenselliği, sadece gerçekleri söyleme özelliği de akınların üzerinde durduğu hususlardandır. Ayrıca Abay'ın babası Kunanbay, annesi Uljan, babaannesi Zere gibi Abay'ın büyüdüğü çevreye ışık tutan yakınlarının özelliklerine de aytıslarda geniş yer verilmektedir.

Bunun yanı sıra akınlar, Abay'ı her yönüyle tanıtabilmek amacıyla eşi Dilda'dan, onun dedesi kadı Alşınbay'dan, hem talebesi, hem akrabası olan Şakarim'den de sıkça söz etmektedirler. Bununla birlikte Abay'ın doğduğu toprakların SSCB döneminde çok sayıda atom bombası deneylerine maruz kalmasından, onun takipçilerinin uğradığı zulümden Abay'ın günümüz takipçileri olan aytıs ustaları tarafından çokça bahsedilmektedir. Tüm bunlara ek olarak akınlar tarafından Abay'ın şiirlerinin slogan haline getirilmesi, ninnilerin Abay'ın şiirlerinden başlaması, yabancı şairlerin değil de Abay'ın şiirlerinin okunması ve ezberlenmesi, Abay'ın tüm eserlerinin yabancı dillere tercüme edilerek tüm dünyaya tanıtılması nasihat edilmektedir.

KAYNAKÇA

- Avezov, Muhtar (1995). *Abay Qunanbayev, Monografiyalıq Zertteveler men Maqalalar*. Almatı: Sanat.
- Ayan, Ekrem (2017). *Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözlər*, Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- Çınar, Ali Abbas (1997). “Büyük Kazak Şairi Abay Kunanbay (1845-1904)”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, TDK Yayınları, S: 3, Bahar, Ankara, 119-123.
- Düisebayeva, Dinara (2008). “Mehmet Âkif Ersoy’un ‘Safahat’ ile Muhtar Avezov’un ‘Abay Yolu’ Adlı Eserinin Tema Bakımından İncelenmesi” (basılmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Düisebayeva, Dinara (2018). “Abay: 'Adımı İnsan Koymuşlar Nasıl Cahil Olayım?'”, *Bilim ve İnsan, Şahsiyetini İnşa Edenler*, Editörler: Prof.Dr.Zeynep Bağlan Özer, Arş. Gör. Dr. Fatih Yapıcı, Arş. Gör. Şekip Aktay, Gazi Kitabevi, Ankara 2018, s.89-124.
- Erdembekov, Bavırjan (2008). *Abaydın Ädebi Ortası*. Almatı: Inform-Ärna.
- İsmail, Zeyneş ve Çınar, Ali Abbas (1995). *Abay*. Ankara: Türksöy yayınları.
- Jubanov, Ahmet. (1986). *Abaydın Muzıkalık Murası, Abay Tagılımı, Ädebi Sın Makalalar, Zertteveler*, Almatı: Jazuvşı, 149-155.

- Kara, Abdülvahap (2004). “Bir Söz Sanatı Ustası Kazak Milli Şairi Abay Kunanbayoğlu”, Arman Dergisi, Kazak Turkleri Vakfı, İstanbul, Aralık, 22-24.
- Kara, Gülnar (2016). “Ermukhan Bekmahanov’un Eserlerindeki Kazakistan Tarihinin nemli Olayları”, Sovyet Tarih Yazımı ve Kazakistan Tarihinin Meseleleri, Edit. Abdülvahap Kara, Zeynep Yaman, İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 103-116.
- Kibar, Zafer (2014). *Abay Kunanbayev Nasihatler (Kara Sözler)*. Eskişehir: Türk Dünyası Vakfı.
- Qazaq nerinin Antologiyası. Aytıs V* (2014). Ed. Joldasbekov, M., Musakojayeva, A. vd. Astana: Kültegin.
- Mırzahmetulı, Mekemtas (1994). *Abaytanuv Tarihi*. Almatı: Ana Tili.
- Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayulı (2020), Edit. Nergis Biray, Güljanat Ercilasun, Soner Sağlam, Ankara: Avrasya Yarlar Birliği.
- Teleuova, Elmira (2007). *Dstrli Qazaq Qoęamınıń leumettik-Quqıqtıq Ereķşilikleri*. Oquv Quralı. Almatı: Qazaq Universiteti.
- Urakova, Lazzat (2008). *Kazak Halk Edebiyatında Aytıs Geleneği ve Bu Gelenek İçerisinde Jambıl’ın Aytısları*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümü. Basılmamış doktora tezi.
- Urakova, Lazzat (2014). “Performans Teori’nin Aytıslara Uygulanması ve Konısbay’ın Şınbolat’la Yaptığı Aytısta Söyleyici, Genel Dinleyici, Keşif ve Düzenleme”. *Bilig* , (71) , 269-280.

Yıldız, Naciye ve Soltanayeva, Erkingul Molotkızı (2015).
“Performans Teori Bağlamında Kazakistan Geleneğindeki Kız
ile Delikanlı Aytıslarının Değerlendirilmesi”. *MTAD*, 12(3):91-
111.

BÖLÜM 2

MEŞHUR KAZAK BÜYÜĞÜ ŞAİR VE FİLOZOF ABAY KUNANBAYOĞLU

Meryem HAKİM*

*Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi-Siyasal Bilgiler Fakültesi-Uluslararası İlişkiler Bölümü ve Türk Dünyası Enstitüsü Müdürü, Ankara, Türkiye, Meryem.hakim@asbu.edu.tr.

Abay Kunanbayoğlu’nun Şairlik Kabiliyeti

Abay’ın bir şiirinde atın özelliklerini övdüğü mısralar, sözler bu muhteşem binek hayvanının güzelliğine yapılan medhiyede kullanılan sıfatlar, “Atting SInı” şiiriyle hala zirveyi korumaktadır. Bozkır toplumlarında ata verilen değer, atın güzelliği ancak bu kadar iyi bir şekilde tasvir edilebilir. Kazakçayı anlayanlar için bu şiiri okumak ve atın her bir özelliğinin en doğru sıfatlarla tarif edildiğini duymak olağanüstü bir zevk verir. Kadim Türklerden beri at, güç, kuvvet olarak değerlendirildiği gibi, iyi bir at şan-şöhret-mevki ve makam sembolü olarak da çok önemlidir. Atı güzel bir genç her zaman çevresinin takdirini toplar. Abay çok pahalı, çok kıymetli güzel at da bindi, güzel atıyla çok takdirler kazandı. Abay gençliğinde bozkırdaki geleneksel Kazak hayatının en acısını da en tatlısını da yaşadı, hissettiklerini şiir olarak ve nesir olarak söze döktü ve söz sanatının zirvesine oturdu.

Abay’ın tabiatı betimleyen “Jelsiz Tünde Jarık Ay”Rüzgarsız gecede parlak ay şiirinin sözleri sizi tabiatın en mükemmel güzelliklerinin insan ruhunda yarattığı manevi hazzı nasıl mükemmel ifade eder. Rüzgarsız gecedeki parlak ay (ışığının) ılık hüzmeleri nehrin sularında titrer; avulun (köyün) yan tarafı derin bir (su) yamacı, taşmakta olan nehrin suları gürldüyor mısralarını ve devamını okumak insanı alır o geceye ve o gecedeki tabiatın seslerinin arasına öyle bir götürürki...¹

Abay şiirlerindeki gençlik heyecanları, tutkuları ve aşkı anlatan eserler de muhteşem ifadelerle Kazak edebiyatının zirvesindeki yerini hiç

¹ https://www.youtube.com/watch?v=m_HcAu0ujTY

kimseye kaptırmayacak kadar klasikleşmiştir. “Közimnin karası” şiiri zamanın her döneminde aşkı betimleyen en iyi mısraları oluşturur. İki asra yaklaşan süre içerisinde hala bu olağanüstü şairin sözleri sevenlerin sevgiliye özlemini duygularını ifade etmek için kullanılır.²

Abay Kunanbayoğlu’nun şiirleri bütün Kazak toplumunda onun yazdığı yıllarda hemen Kazaklar arasında ezberlenmiş, söylenmiş, takdir toplamış ve toplum hafızasında yer etmiştir. Daha sonraki dönemde de kayda geçmiş, kitap sayfalarında yerini almıştır. On dokuzuncu asrın sonundan beri, eğer Kazak bir aileye doğduysanız zaten Abay’ın şiirlerine şu veya bu şekilde aşinasınız demektir. Abay’ın hayatını merak ederseniz, meşhur Abay tanıyıcı(Abay Tanuvşı) Sovyet döneminin meşhur Kazak edebiyatçısı Muhtar Avezov’un 20 sene çalışarak yazdığı dört ciltlik **Abay Jolu** (Abay Yolu) romanını okursunuz. Daha sonra Abay’ın diğer eserlerini okur, Kazakça kelimelerin anlamında kendinizi ve kimliğinizi pekiştirirsiniz. Çocuklarının eğitime önem veren aileler, fırsat buldukları anda Abay’ın şiirlerini çocuklarının kopyalayarak özel bir deftere geçirmesini teşvik ederler. Bu konuda bu makale yazarının babasının 13-14 yaşlarındayken (1950’lerde) Abay şiirlerini topladığı defteri hala arşivimizde saklı bulunmaktadır.

Abay Kunanbayoğlu, Kazak edebiyatının klasiğidir ve gerçek Kazak kimliğini temsil eden en önemli semboldür. Bütün yirminci asır boyunca, Abay konusunda ansiklopediler, kitaplar, makaleler, araştırmalar, tezler ve daha birçok çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda

² https://www.youtube.com/watch?v=Y0_ey4lz-OE

yirmibirinci asrın ilk çeyreği itibarıyla tam dört nesil Kazak aydını Abay Kunanbayoğlu'nu çalışmış ve son iki nesil hala çalışmaktadır.

Abay Kunanbayoğlu'nun sadece şiirleri değil **Kara Söz** ismiyle ifade edilen nasihat ve hikmet sözleri de oldukça önemlidir. Dini, tasavvufi ve felsefi konuların işlendiği bu nesir örnekleri de Abay'ın şarkın ve garbın en kadim filozof ve düşünürlerinin vecizeleri paralelinde Kazakçaya miras bıraktığı ifadeleriyle günümüzde daha da değerlendirilmiştir. Üzerinde yaşadığımız yeni asrın ilk çeyreği de bunu ispatlamaktadır. Göreceli olarak daha genç ve yeni bağımsız Kazak devletinin gelecekteki vatandaşlarının milli şuurunun şekillenmesi, manevi yenileşme (Ruvhaniy jangıruv-canlanma) kampanyalarında Abay Kunanbayoğlu mirası yine baş tacı edilmektedir. Resmi olarak desteklenen kampanyalarla Abay Kunanbayoğlu'nun mirası asırlardır Avrasya düzlüğünün en doğusunda yaşayan Kazakların batıdaki coğrafyalara yayılan kardeş toplumlar ile arasındaki dini, kültürel, felsefi ve tasavvufi bağlarını gösteren kaynak olarak görülmektedir.

Özet olarak Abay Kunanbayoğlu'nun mirası ve Abay çalışmaları Kazakistan tarihindeki siyasi, ideolojik ve sistemik geçmişle elele yürümektedir. Kazak kimliği, Kazak dili, Kazak felsefesi ve İslam dini konusundaki çalışmalarda Abay mirasını atlamak mümkün değildir. Toplam olarak 170 şiir ve 56 şiir tercümesi bulunan Abay Kunanbayoğlu, sadece bedii açıdan değil tekstoloji gibi detay dil bilim ve edebiyat çalışmalarının örnek kaynağı olarak âlimleri meşgul etmektedir.

Bütün bu sebeplerden dolayı, Kazakistan 2020 senesini Abay Kunanbayoğlu'nun doğumunun 175. Sene-i devriyesi olarak çeşitli aktiviteler ile idrak etmektedir.

BÖLÜM 3

DEYİM YAPIMINDA ABAY YENİLİĞİ

Prof. Dr. Zhanar KONYRATBAYEVA*

*L. N. Gumilyov Avrasya Ulusal Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Genel Dilbilim ve
Çeviri Teorisi Bölümü, Astana, Kazakistan

Abay, Kazak edebi dilini normalleştirmede (kodlamaya), onu yapım, semantik ve leksik bakımdan değiştirmede (transformasyon yapmaya) yenilik getiren bir şahıstır. Büyük şairin Kazak sanatsal dil tablosundaki hazır örneklerin bileşimini değiştirmek, yenileyerek kullanmak, genişletmek, sistemleştirmek gibi birçok yenilikler getirdiğini biliriz. Bunlardan benzersizi olarak Kazak deyimlerine sağladığı katkısını söyleyebiliriz. “Abay, deyim yapımındaki yeniliği, yani “devrimi” üç yöntemle yapmış: birincisi, perifrastik ifadeleri bolca kullanarak sistemli görünüme dönüştürmüş; ikincisi, semantik bakımdan uymayan kelimeleri birleştirmiş; üçüncüsü, eski deyimleri değiştirerek, aynı yöntemle yeni deyimler yapmış” [1, 206]. İşte, Abay’ın bu “devrimi” Kazak deyim yapımına yeni sanatsal ilerleyiş getirdi diyebiliriz.

Biz, bu çalışmada Abay’ın deyim yapımındaki “devriminin” sadece bir yöntemini, yani, senkretik yaklaşımı etkinleştirmesini ve onun “müstesna olay” olarak kalmadığını sonraki dönemlerde yazılan Kazak şiirlerinin dili aracılığıyla incelemeyi amaç ettik.

Senkretizmin felsefe, sanat, edebiyat, dil gibi bilim sahalarında kullanıldığını biliriz. Ansiklopedik sözlükte senkretizme böyle açıklama verilmiş: “Senkretizm – “bitişik”, birleşik kelimelerinin eş anlamlısı olan bu kavram, herhangi bir fenomenin gelişmemiş, olgunlaşmamış, henüz sınıflandırılmamış başlangıç halini bildirir. Bu kavram, çoğunlukla ilk topluluk ve arkaik kültür dönemiyle ilgili kullanılır. Çünkü o kültür döneminde kültürel alanların sınıflanmadığını görürüz. Senkretizm anlamına efsane, mitolojik

bilinç çok güzel açıklama verir. Efsanelerdeki konu-nesne ilişkisinin olmadığı, kişisel girişim görünmediği, insanın kendisini çevreleyen dünyadan ayırmaması vb. olaylar senkretizmin görüntüsüdür. Arkaik kültürdeki bilimlerin, sanat çeşitleri ile inançların sınıflanmamış ilk bitişik şekli, arkaik kültürün senkretik niteliğidir. Bu yüzden kültür tarihinin araştırmacıları, “ilkel toplum senkretizmi” adlı geniş bir dönem belirliyorlar. İnsanoğlu gelişmesinin bu döneminde çok şey cins cins ayrılmamış, bitişik ve bir-biriyle sıkı bağlı olmuştur. O kültür dönemindeki insanların dünya görüşünden senkretizm görünümünün ilk inançlarını: fetişizmi, animizmi, totemizmi vb. net görebiliriz [2].

Senkretizm yaklaşımı, dilde tasarruf kanunun bir çeşididir. Terimin genel anlamını incelersek, çeşitli sözlüklerde Yunanadaki *synkretismos* – eklemek, birleştirmek anlamlı kelimelerden türediğini görürüz. Örneğin, Dil Bilgisi Sözlüğünde: “senkretizm (yunanca *synkretismos* – birleştirmek) – çeşitli söyleyiş biçimlerinin birleşmesi, zıtlıkları gidermesi, bir biçimin birçok anlamlarda kullanılmasıdır” [3, 331] – diye yazılmış.

Ünlü bilim adamı G. Kaliyev ise “Dilbilgisi Terimleri Sözlüğünde” senkretizm teriminin iki anlamını gösterir: “Senkretizm (yunanca *synkretismos* – eklenmek) – 1. Çeşitli görevli sözcüklerin ve dilbilgisel biçimlerin dil gelişmesi sırasında ortak görevde kullanılması. Bazı araştırmacılar bunları dilbilgisel sesteşler (eşsesli kelimeleri) derse, bazıları ise çok anlamlı kelimeler derler. Örneğin, *моң* (don) (Kazakçada isim olarak soğuktan sertleşmiş anlamını verir) sözcüğü hem isim, hem fiildir (2. şahıs emir kipi), *көш* (göç) hem

isim, hem fiildir (2. şahıs emir kipi), *kip* (kir) (Türkçede isim – çamaşır, sıfat - kirli) hem isim, hem sıfattır, *татмақ* (yemek) (Türkçede yemek, boğaz) kelimesinin iki anlamı da isim görevinde kullanılır. 2. Dil sistemindeki geçici olaylarla oluşan dil birimlerinin birbirine zıt diferansiyel yapımı ile semantik belirtisinin birlikte kullanılması. Bunlar, her çeşit melez (diffüz, aralık) yapılarıdır” [4, 286]. Yani, bu açıklamalara bakarsak, senkretizm yaklaşımı belli bir dil birimlerinin yer değiştirmesi, göçüşmesi sırasında oluşur ve dilin her alanında (leksikoloji, morfoloj, sentaks) görünür. Senkretizm açıklamalarına kendi tarafımızdan bu yaklaşımın deyim yapımında da kullanıldığını ekleyebiliriz.

Deyimler, kendi kanunları ve kaideleri olan dilin duygusal olarak en etkileyici katmanıdır. Ama onlar, belli bir yazarın dil zenginliği sayesinde çeşitli değişime uğruyorlar. Bu değişimler hem çok çeşitlidir, hem bazı sır ve kaideleri içerir. Değişimler, deyimlerin esas kanunlarına karşıtlık oluştursa bile, canlı dilin yaşam kaidelerine yabancı değildir. Yani, yaşamakta olan dili etkileyen iç ve dış faktörler her zaman olur. Çünkü dil ve onun topluma hizmet eden unsurları değişmeyen, kapalı bir şey değildir. Onun güncel iletişime, konuşma sürecinin esas amaçlarına göre değişime uğrayan dinamik bir olay olduğu bellidir. Bu yüzden dilimizin en güzel ve etkileyici sahası deyimlere yazarların eklediği değişiklikleri dil düzenliliği, yaratıcılık ürünü diyebiliriz.

Sanatsal söylemde transformasyona uğrayıp, çeşitli boya ve işlemeye uğrayan yazara ait deyimler de normal, kalıplaşmış deyimlerden

oluşur. Büyük bilim adamı N. Ualiulu, deyimlerin amaçlı olarak normdan sapmasının 7 çeşidini gösterir: “kompakt kullanım (ellipsis, bazı öğeleri ya da sesleri düşürerek kullanmak); kontaminasyon – sıgdırmak; deyimlerin arasına başka bir sözcük eklemek; olumsuz anlamlı deyimleri olumlu anlamda veya aksine kullanmak; deyimlerdeki sözcüklerin yerini değiştirerek kullanmak; stilistik kontrast (kalıplaşmış stilistik ortamdan başka yere yerleştirmek); anlamsal ve biçimsel tekrar; ahenk uyumu” [5, 51-65]. Demek, tasarruf (küçültme, azaltma) yönteminin bir çeşidi, senkretizm yaklaşımı deyimlere de yabancı değildir.

Deyim yapımında senkretik yaklaşım, belli bir yazar tarafından yeni biçim yapmada kullanılan özel alettir. Edebi eserin yazarı semantik bakımdan uymayan dil unsurlarını ustalıkla birleştirerek, yeni bir deyim ortaya çıkarır. Deyimlerdeki senkretizm yaklaşımının görevi, anlam bakımından uymayan sözcükleri birleştirerek, bir-biriyle uyum sağlayarak kullanmaktır.

Deyimlerdeki senkretik yaklaşımın işaretleri ansiklopedik sözlüklerde verilen açıklamalarla aynıdır. Onlar:

- Deyimlerde iki veya fazla semantik unsurun birlikte gelmesi;
- Eklenmek, biriktirmek, birleştirmek niteliğinin olması;
- Dilin gelişme tarihinde iki ayrı dil unsurunun bir şekilde kullanılması, yani bir anlamda görevlendirilmesi.

Halk dilinde kalıplaşmış, değişmeyen hazır yapısal “ürünlerin” (deyimlerin) yapısını bozarak, onlara kalite bakımından değişiklik

getirme olayları 19. yüzyılın ortasında (Dulat eserlerinin dilinden) başladı. Profesör R. Sızdıkova kendi çalışmalarında Kazak sanatsal ifade sisteminde deyimlerin kalıplaşmış biçimini senkretik yaklaşımla “bozarak”, onlara özel renk katma olayı Abay söyleminde genişçe kullanıldığını yazar [6; 7].

Abay ustalıkla kullanan senkretizmin “müstesna olay” olarak kalmadığına diğer sanatçıların şairin geleneğini devam ettirdiği kanıt olabilir. Biz de bunun hakkında kendi çalışmamızda yazmıştık [8].

Abay sanatsal söyleminde “birisinin emeğini kullanmak, çalıştırmak” kavramı “insanı sağmak”, “kurnazlık sağmak” gibi yeni deyimlerle verilir. Böylece kalıplaşmış biçim değişime uğrar. Örneğin, şair 4. nesir yazısında böyle der: “Kurnazlık sağmak, gözünü dikerek, dilenerek insanı sağmak – istidatsız itin işidir. Evvela Allah’a dua et, sonra kendi kuvvetine güvenerek emek sağ. Çalışırsan kara toprak ta verir, elini boş çevirmez” [9]. Normalde “sağmak” sözcüğü günlük hayatta “hayvan” (inek sağmak, keçi sağmak vs.) kelimesiyle birleşerek, tarımda kullanılan emek adını belirttiğini biliriz. O yüzden de ilk bakışta Abay dilindeki kullanımı “insan”, “kurnazlık” kelimeleriyle grup oluşturarak, kalıplaşmış sözcük sisteminden uzaklaşmış gibi gözüküyor. Ama şair, bu kelimeleri belli bir amaçla bir araya getirmiştir. Onun amacı halk arasındaki bazı sevimsiz hareketleri eleştirmektir. Anlam bakımından bir-birine uymayan kelimeleri birleştirerek (senkretize yaparak), farklı bir anlam veren kelime grubunu oluşturmuş. Abay, “*çalış, insan ol*” gibi iyimser görüşleri söylemek isterken de “*sağmak*” fiilini kullanır. “... emek

sağ, Çalışırsan kara toprak ta verir, elini boş çevirmez” diye insanı değil, emek sağmayı, kurnazlığa değil, kendi emeğine güvenmeyi şart koşar, çalışmasını ister.

Abay kullanan “*insanı sağlamak*” senkretik yapısının izini ondan sonraki dönem Kazak şairlerinden de görürüz. Şakarim dilinde “*halkı avlamak*”, “*insanı avlamak*” şeklinde kullanılır:

Kuranı okuyarak *halkı avlayıp,*

Tuzak kurma cen ama...

Kuran, İncil’i kılarak tuzak,

İnsanı avlayıp, kesenler...

Adın çıksa iyiye,

Ölsen bile *insan avlama,*

Hayvan yiyen ayı olma [10].

Kazak edebi dil normunda “*avlamak*” fiili “*hayvan*”, “*kuş*” sözcükleriyle birlikte gelerek, avcılık anlamında serbest kelime grubu oluşturur. Yukarıdaki şiirde ise o dönemde halk arasında olan bazı sevimsiz olayları göstermek, düzeltmek amacıyla “*halk*”, “*insan*” sözcükleriyle grup oluşturarak mecazi anlatımda deyim yapılmış. Senkretik yaklaşımla “*halk*”, “*insan*” kelimeleri “*avlamak*” fiiliyle bir araya gelip, mecaz anlam kazanarak şiire özel bir renk kattığını ve onu zenginleştirdiğini görürüz. Bu, Abay’ın yaptığı yeni edebi dil geleneğinin canlanmasıdır.

Deyim yapımında Abay başlatan senkretik yaklaşım, Kazak edebiyatının son dönemlerinde de sıkça kullanılarak, bir gelenek oluşturulmuştur. Örneğin, Sultanmahmut Toraygırov “*kız avlamak*”, Abdilda Tajibayev “*et avlamak*” vs. olarak yeni deyim yapmış. Sultanmahmut eserinde:

Ev değil dışarısı daha ilginçti,

Kız avlayıp, kımız içip sarhoş gezen – derdi [11, 48]. “Kim suçlu” romanından alınan bu parçada “*kız avlamak*” deyimini Abay dili örnekleriyle yapılan senkretizmin güzel misali diyebiliriz. Sultanmahmut, 20. yüzyılın başında Kazak toplumunda çok rastlanan kız özgürlüğü, kadın eşitsizliği gibi problemleri kaleme almayı Abay’dan öğrenmiş. Abay gibi şiirler yazar. Kız çocuğunu “*hayvan gibi avlayan*” Kazak toplumunu eleştirir, sanatsal dil aracılığıyla bunu durdurmaya çalışır.

Abay söyleminde kalıplaşan bu usul, A. Tajibayev dilinde “*et avlamak*” şeklinde kullanılır. Örneğin:

Köy başkanı ata biniyor,

Durumu iyi, semiriyor.

Et avlayıp, kımız arayıp

Şımarıp, övünüyor [12, 39].

Abay, “*sağmak*” fiilini kullanarak “*insan hakkını, emeğini sömürmek*” anlamını “*insan sağmak*” kelime grubuyla verir. Sultanmahmut Toraygırov, kendi devrinin sevimsiz taraflarını, acı gerçeği “*kız avlamak*» gibi yeni kelime grubuyla göstermiştir. Daha sonraki

devirde yaşayan şair Abdilda Tajibayev ise “*avlamak*” kelimesini bambaşka anlamda kullanmış. Onun eserinde ‘*asalak, başkaların surtından geçinmek*’ anlamı vardır.

Anlam bakımından birleşemeyen kelimeleri ustalıkla bir araya getirip, edebi metin dilinde kullanabilmek, okuyucuya ayrıca tesir eden, güzel yazı anahtarını tanıtan usullerden biridir. Bir kelimeyi anahtar olarak alıp, onu birkaç deyimden ögesi olarak kullanırsa, daha çok tesir edeceği bellidir. “Abay” a kadar hiçbir şair dilinde rastlanmayan bu olayı” [1, 126] bir başka ünlü yazar, bilgin Şakerim, kendi şiirlerinde sıkça kullanır. Büyük şair Abay geleneğini güzelce devam ettirir. Bu izi biz “*satmak*” fiili anahtar kelime olarak alınan deyimlerden görürüz. Abay dilinde bu sözcükle on yeni kelime grubu oluşturulur. Ama Şakerim söyleminde çok rastlanmıyor. Onlar: *akıl satmak* (“öğretmek”, “örnek olmak” anlamında), *terini satmak* (güç-kuvvetini emek için harcamak), *imanını satmak* (‘Allah’ı unutmak, mal-mülk peşinden gitmek), *can satmak* (‘canını sadaka etmek’, yalan söylemek) anlamındadır. Filozof şair öneren birkaç yeni kelime grubundan bile insanlığı, çalışıp, helal yemek yemeyi, dürüst olmayı öğreten çok güzel düşünceleri anlayabiliriz:

Bu Abay, tüccardır, *akıl satan*,

Çoktur her çeşit hazinesi kimse almayan...

Namusunu satma, terini sat, helalı ara,

İbadet ve dürüstlük, namus için topla...

İmanını satan delinin, aradığı – mal-mülk...

Yalan söyleyip, *can satıp* yalvarmadan,

Dürüstlük yolunda yaşayalım!.. [10].

Şakerim şiirinden alınan bu parçadaki *satmak* anahtar fiilinin senkretik deyimlerin ilk ikisinde olumlu anlamda kullanıldığını, son deyimlerde ise olumsuz, kötü anlamları olduğunu görürüz. Örneğin, *akıl satmak* senkretik deyimini “Abay’dan örnek almalıyız, Abay ilminin peşine düşmeliyiz” düşüncesini mecazi anlamla ustaca verebilmiştir. Abay’ı akıl satan tüccar diyerek, onun akıl hazinesi olduğuna işaret ediyor. Onu zengin zekâ sahibi diyerek, lazım olan herkese bedava akıl vermeye hazır olduğunu söylüyor. Yani, amacı – Kazak gençlerini ilim, bilim öğrenmeye, okumaya, çalışmaya davet etmek. “*Terini satmak*” deyiminden “çalış, emek ver, gücünü helal ekmek yemeye harca” diyen vaazı anlarız. Şair, “mal-mülk peşine düşenleri, kör ve yalandan maske takan” sevimsiz hareketleri anlatmada ‘*namusunu satmak, canını satmak*’ senkretik deyimlerini kullanır.

Şakerim söyleminde senkretik yaklaşımla yapılan deyimleri inceleyip, detaylıca bakarsak, şairin “*avlamak, satmak*” sözcüklerinden başka da dil birimlerini anahtar olarak kullandığını görürüz. Onlardan biri – *bağlamak* fiili.

Zekâ gözüünü bağlama,

Bilgiç diye başkan seçme [10, 231] – diyor Şakerim.

Şiirlerinde felsefi düşünce bolca verilen şair, burada ‘*zekâ*’ soyut kavramını “gözünü bağlamak” hareketi belirten bir kelime grubuyla yan yana getirerek, göze görünmeyen soyut nesnelere can verir. Yani,

şairin teşhis ettiğini görürüz. Şakerim şiirini araştıranlar, şairin soyut nesnelere can vererek teşhis etmesi, onun esas sanatsal başarılarından biri olduğunu yazarlar [13, 32].

Şair dilinde bazen *akıl gözünü bağlamak*, bazen ise *akılı bağlamak* diye verilir. Bundan başka, *öfkeye gönül bağlamak*, *canı vücuda bağlamak* gibi yeni deyimler de kullanılır.

Senkretik yaklaşımı sanatsal dil unsuruna çevirerek, milletini her kelimenin değerini anlamaya çağıran Abay yaratıcılığı, Türklerin kültür ve edebi dünyasında önemli bir yere sahiptir. Şakerim, Abay’ın bu yeniliğini:

Yığılsın, etrafında dönsün,

Temizleyip, *gönül kirini yıkasın*.

Kurak çölü sulayarak

Şiir taşarak derya gibi aksın, - diye sonuçlandırır [10, 140].

Bu parçada şairin şiire, kelime sahibine yüklediği yükün ağırlığı görünür. Şakerim burada şiir dünyasının ayrıntılarına derince inmeyi görevlendirir. Kelime ustası olduğu için kendi yaşam prensibini şiirin bir dörtlüğüne sığdırabilmiş. Yürek sözüne çok önem veren filozof şair, “*kalp*” gibi soyut nesneyi “*yıkamak*” fiiliyle birleştire kullanmıştır. Böylece, cansıza can vererek tasvir eder. Genelde Şakerim’de “*kalp*” kavramı – çok tanılan yapılardan biridir. Filozof şair, kavramsal anlamlı *kalp* dil birimini sıkça kullanır. ‘Şakerim kendi şiirlerinde *kalp* kelimesini Abay’dan çok kullanmıştır. *Kalp* kelimesi hem tek başına, hem diğer kelimelerle grup oluşturarak

Şakerim şiirlerinde 70-ten fazla yerde gözüdür [14, 151]. Şair söylemindeki *kalp* sözcüğüyle oluşan sanatsal yapıların çoğu senkretik yaklaşım ile yapılmış diyebiliriz. Buna şair şiirlerini iyice incelediğimizde daha emin oluruz. Örneğin, *kalbe mektup yazmak* (Gezen düşüncem aracılığıyla, Kalbime yazdın mektup), *kalp gözünü açmak* (Kafa gözüyle bakma, Kalbinin gözünü aç), *kalbe balgam dökmek* (Boş geçtiğini baksana, Kalbe kanlı balgam dökerek), *kalbe düşünceyle götürmek* (Kalbe düşünceyle eleştirerek götüren) vb. deyimler, dünyayı tanımada yazarın bireysel yazı biçimidir.

Şair Şakerim'in semantik bakımdan uymayan dil birimlerini birleştirerek deyim yapma usulünde sıkça kullandığı sözcüklerden biri de - *gönüldür*. Şair söyleminde bu leksik birim aracılığıyla yapılan senkretik deyimler hem metafor, hem de sıfat görevindedir. Örneğin, *gönül gözü açılmak* (Bunun gibi gönül gözü açılırsa, Çok düşünerek, zora sallaya sallaya), *gönül gözü kırılmak* (Kör bilemez aydınlıkla karanlığı, *Gönül gözü kırılsın*, olursa kusuru) gibi deyimleri metafora, *derine hızlı koşan gönül* (Dünyayı yaptı bir avuç, *Derine hızlı koşan gönül*), *düşünce tırnayan gönül* ("Kalacak mıyım türbe olarak çukurda?" diyen *Düşünce tırnayan gönül!*), *kırılan gönül* (Kırıkçı eliyle, *Kırılan gönül* yamalan) gibi kelime grupları kalıplaşmış sıfat yapmaktadır. Burada demek istediğimiz, mecazililiğiyle, anlamıyla dikkat çeken deyimler her dilin özelliğidir. O yüzden onları sanatsal eserde çeşitli olarak kullanmak ulusal karakterin bir göstergesidir.

Toplumsal problemlerini dile almada Şakerim, her kelimeye derinden anlam vermiştir. O, şiirlerinde her deyimın doğrudan kalbi ve gönülü nişan almasını amaç ederek yazar. Onun amacı, toplumu doğru yola, tutkulu olmaya çağırmaktı. Şair, iman, okuma-yazma ve Allah'ı tanımak toplumu tutkululuk yoluna götürür diye inanır. Bunun gibi konuları ele aldığında o, halk dili iziyle, bazen yeniden suret yapmaya çalışır. Böylece senkretik yaklaşımla keskin ve yeni sanatsal deyimleri sunar.

Akıldan düşünceye sır tarayarak,

Ümidin ışığı yanan gün...

Yukarıda “unutma” demiştim ya,

Fark ettin mi, akıl, zihin gözün var ya?

Akıl kuşu yolunu şaşırmadan uçarsa,

Dünyada hiçbir şey ona olmazdı sığınak...

Bu düşünceyle yürürdüm her gün

Kumar, fayda, şöhret gözleyip... [10].

Şakerim'in bu parçasındaki *ümidin ışığı*, *zihin gözü*, *şöhret gözlemek* gibi kelime gruplarının hepsi de senkretik yaklaşımla yapılmıştır. Her birini teker teker alıp bakarsak somut kelimelerle soyut anlamların birleşerek ortak mecazi bir anlam bildirdiğini görürüz. Burada elle tutarak, gözle görülmeyen “*ümit*” soyut anlamı ve günlük hayatta kullanılan “*ışık*” isminin ve bunun gibi “*zihin*”, “*akıl*” gibi soyut anlamlara “*göz*” somatik ismini, ikincisinde ise “*kuş*” somut anlamını

bir araya getirerek insan hayatında rastlanan bazı sevimsiz hareketlerden uzak durmaya çağırır. Son satırdaki *şöhret gözlemek* deyiimi, semantik bakımdan bir birine uymayan “*şöhret*” ismi ile “*gözlemek*” fiili grup oluşturarak, devrin bazı sevimsiz hareketlerini senkretik yaklaşımla tıpatıp gösterir.

Abay’ın deyim yapımındaki senkretik yaklaşımı Şakerim söyleminde genişçe rastlanır demiştik. Şakerim kullanan ‘*ümidin ışığı*’ deyiimi Sultanmahmut Toraygırov’un sanatsal dilinde böyle kullanılır:

Anvar daha da gösterdi özen,

Ümidin gördükten sonra *sıcak yüzünü* [11, 62].

Sultanmahmut’un “*ümidin sıcak yüzü*” deyiimi de senkretik yaklaşımla yapılmıştır. Abay’da *ümidin atı*, Şakerim’de *ümidin ışığı* diye kullanılır. “*Ümit*” soyut anlamı ile “*yüz*” somatik isminin bir araya gelmesiyle yapılan “*iyilik, fayda*” anlamı da metaforla verilerek, roman dilinin ekspresifliğini daha da arttırmıştır.

Abdilda Tajibayev:

Ümidin ateşi yanıyor,

Ümit canlı koşar [12, 509].

Şair söylemindeki “*ümidin ateşi*” de senkretik yaklaşımla yapılmıştır: “*ümit*” ile “*ateş*” dil sembolleri bir araya gelerek “*ümit etmek, umutlanmak*” anlamını verir.

Abay, kendi devrinin esas konularını kaleme alan büyük şairdir. Toplumda insanın yeri, onun ilme, bilmeye, okumaya isteği hakkında

bir tek “*bilim*” kelimesiyle “*bilim bulmak*”, “*bilimi beslemek*”, “*bilim öğrenmek*” gibi mecazi gruplar oluşturur. Şairin 1. nesir yazısında: “Bilimi beslemek mi? Hayır, bilimi besleyen de, bilim sözünü söyleyen de kimde yok. Bildiğini kime öğreteceksin? Bilmediğini kime sorarsın? Issız yerde örtüyü yayarak eline arşımını alıp oturmanın ne anlamı var? İç çekip, hasret giderecek kimse olmazsa, bilim – çabuk yaşlandıran yanıktır” [9] – der. Abay sanatsal söyleminde “*bilim*” kelimesi genel olarak “*okumak, öğrenmek*” soyut anlamını bildirdiği bellidir.

Abay geleneğini devam ettiren Şakerim deyimlerinde de aynı fikir devam eder. İnsan-toplum ilişkisinin medeniyetli yolla yürümesi için bazı şeylerde tatminsiz olması gerektiğini söyler:

Bilime tatminsiz olmak lazım,

Beş değil memnun olmadan altıya da [10, 86] – der. Yani, şair, kendi yaratıcılığının güncel konuları - insanı, toplumu düzeltmek, Yaradanı tanımak gibi problemlerin çözülme yollarından biri – bilime tatminsiz olmak diye açıkça belirtir.

Şair, “*Sen bilime olursan âşık*” diye başlayan şiirinde böyle der:

Dünyayı düzene getiren,

Hem harap eden – sadece bilim,

Hem zalim, hem alim,

Halkı o’dur mahveden [10, 116].

Şiirde demek istediği açık, anlamlı olarak yazılmıştır. Parçada şair, halkına bilimi öğrenme ve kullanmada çok dikkatli olmalarını önerir. Onun iki yolunu gösterir. Eğer doğru yolda kullanırsan, bilim toplumu, dünyayı değiştiren, yenileyen bir güç olabilir. Ama kendi yerinde kullanmazsan, bilim, halkın ve devletin gelişmesini, ileri gitmesini engeller diye uyarır. Yani, her şeyin iki tarafı olduğunu hatırlatır.

Bilimle ilgili Abay'ın yaptığı senkretik deyimlerin Şakerimle çağdaş diğer şairlerin de eserlerinden görürüz:

Selam söyle yanındaki yiğitlere,

Bilime onlar da aşermez mi?

Satılarak kara kula aziz vicdan,

Bilim denizine tatmin olacak mıyım? [10].

Buradaki “bilim” sözcüğünün de Abay söylemindeki gibi “okumak, eğitim, okuma-yazma” gibi genel anlamlarda kullanıldığı belli. İkinci satırdaki “bilime aşermek” metaforluk deyimini “okumaya, öğrenmeye çok istekli olmak” anlamını senkretik yaklaşımla veriyorsa, son satırdaki “bilim denizine tatmin olmak” yeni deyiminden genç Kazak kızının okumaya çok istekli olduğunu, o isteği yolundaki engelleri eleştirdiğini anlarız.

Senkretik olayın dilimizdeki deyimleri zenginleştirmede stilistik imkanı zordur. Deyimlerin “kalıplaşmış olan, sert” yapısını değiştirerek, geliştirme yolunda bu çok yararlı bir yöntemdir. Yazar ya da şairin bu yöntemi kendi eserinde ustaca kullanabilmesi şarttır.

İlk başta da Ajibay severek almamıştı,

Evlenmişti *Kazak geleneğiyle* [11, 22].

Bunu da *Kazak geleneği şaşırtmış*,

Genç yaşında bir Kazakla sözleşmiştir [11, 26].

Normalde bu parçadaki kelime gruplarının sözcükleri arasında hiçbir semantik alâka yoktur. Ama Sultanmahmut şiirinde yeni anlam grubunu oluşturup, cansıza canlının işini yaptırarak teşhis ediyor. *Gelenek* – mecaz anlamsa, *şaşırtmak* – belli bir hareket adıdır. Eser sahibi, senkretik yaklaşımla bu sözcükleri birleştirerek, yeni kelime grubunu oluşturmuş.

Ve

Kayasından geçtim kartalın,

Yuvasını buldum hayalin [12, 252].

Uyanıp orman uykusundan

Konuşacak yapraklar

‘Venüs, bizim Venüs!’ diye.

Zırh giyinip buzlardan,

Kardan giysi örtünen [12, 211].

Şiir parçalarının hepsi senkretik yaklaşımla yapılmıştır. İlk örnekte “*hayal*” soyut ismi “*yuva*” somut ismi ile kendi aralarında semantik uyum sağlayarak, “*hayale ermek*” anlamını vermiştir. Son satırlarda ise A.Tajibayev doğayı tasvir etmede senkretik usulü ustalıkla

kullanmıştır. Burada “*orman*” ve “*uyku*”, “*yaprakların konuşması*”, “*buzdan zırh giymek*”, “*kardan giysi örtünmek*” gibi anlam bakımından bir-birine uymayan sözcükler birleşerek, ortak mecazi düşünceyi vermiş. Orman sakinliğini *uykuya* benzetirse, *yaprak sesini seslenmeye, konuşmaya* benzetir. Son satırlarda da doğanın güzelliği ustaca tasvir edilir: Alatau dağının başındaki bengü buzları ile karlarına insan biçimini vererek, canlıya dönüştürür.

Kazak sanatsal ifade sisteminde Dulat başlayıp, Abay geliştiren senkretik yaklaşım ilk Kazak basın dilinde de devamını bulmuştur. “Aykap” dergisinde “Bir Kazak Kızı” konulu hikayede (1911, № 7):

Gün geçtikçe *çehrem kırılıyor* (çirkinleşiyorum, yaşılanıyorum)

Kötüye aziz başım hor olarak

Geçti gençlik diye bir *pazarım* (dönemim) [15] – diyen satırları Abay’ın

Gönlüme avunma

Sendin *pazarım* (sevincim).

Sensiz bana yok neşe,

Kırıldı artık çehrem (çirkinleştim, yaşlandım) [16, 33] – diyen şiirine benzer.

Şair, anlam olarak farklı “*çehre*” ve “*kırılmak*” sözcüklerinden grup oluşturarak “*kahrından yaşlanmak*” kavramını veriyor.

Bunun gibi Mirjakıp Dulatlı’nın ‘Kazak’ gazetesindeki (1915, № 134) kısa hikayesinde “*bilinçsizliğe dayanmak*” deyimi de anlam

olarak uymayan kelimelerden gruplaşmıştır: “... bilinçsizliğe dayanarak, doğru sözü sancı görüp, dinlemeyeceğiz dersi, yolları açtır’ [17]. Bu metafor deyimin duygusal rengi çok kalındır. Aynı zamanda hikaye kahramanın dilinin keskin ve etkileyici olmasında stilistik yükü de benzersizdir.

Sanatçılar, senkretik yaklaşım aracılığıyla deyim yapısını genişleterek kullanmaya çalışmışlar. Mesela, semantik bakımdan uymayan kelimeleri gruplaştırarak daha da kuvvetlendirirler.

... *Sebepsiz tembelliğin rahat yastığına rastlanarak* uyuyanlar çoktu (‘Aykap’, 1913, № 21) [15]. Gördüğümüz gibi, buradaki *tembelliğin yastığına rastlanmak* – senkretik yaklaşım sonucunda ustaca kurulan bir yapı. Beyimbet Maylin, bu yapıma renkli kelimeleri ekleyip genişleterek, anlatmak istediği kavramı daha da zenginleştirmiştir.

Verilen örneklerin her birinin kendi dersi, yükü vardır. Tek başına aldığımızda her biri birer atasözü, mecazi kelimedir. Bunların hepsi senkretik yaklaşımın güzel örneğidir. Senkretizmin deyim yapımındaki başlıca görevi, ekspresiv yapmaktır. Bunun hakkında araştırmacılar böyle derler: ‘bir dilde deyimler, ortaya çıkan bazı nesneleri ve olayları adlandırmak için değil, bir kelimenin zaten adlandırdığı kavramı mecazi bir temsille karakterize etmek için doğarlar. Deyimin kullanıldığı dilde onu karakterize eder, ona karşı tutumunu ifade eder, bu sosyal çevre açısından değerlendirmesini yapar. Yani, deyimler anadili konuşanların ifade gücünü artırma ihtiyacını karşılarlar [18, 81-86]. Stilistik fonksiyonlu bunun gibi deyimler her dönemin kendi problemini, kendi gerçeğini anlatmak için

oluştugu bellidir.

Sonuç olarak, dildeki deyimleri senkretik yaklaşımla anlamca bir-biriyle uymayan dil unsurlarını ustalıklı birleştirerek, sanatsal ifade sistemini yeni anlamla zenginleştirme yolu diye biliriz. Bu zel usulü Kazak yazı diline büyük şairimiz Abay getirir. Amacı, sanatsal ve keskin dil aracılığıyla toplumu geliştirmek, insanı dzeltmekti. Abay dilinde deyimın senkretik yapımı ‘müstesna olay’ olarak kalmadı. şair şiirlerinin sayesinde daha sonraki devirlere de ulaştı. Abay ölçülerini kullanıp, Abay’dan öğrenen son zaman şairleri hayat gerçeklerini tasvir etmede büyük şairin deyimlerini kullanarak bir gelenek oluşturdular. Gelenek oluşturmak demeyi, sadece Abay’ı taklit etmek veya Abay’ı tekrarlamak diye düşünmemek gerek. Hayat gerçeğini, devir problemlerini tasvir etmede Abay’dan öğrenerek, onu diğer şair ve yazarlara güzel örnek olarak tanıttı dememiz daha doğru olur.

KAYNAKÇA

1. Syzdykova R. Abay'nin ifadesi. – Almatı: Sanat, 1995. – 207 s.
2. Senkretizm // Elektronik ansiklopedi "Wikipedia". – URL:
<https://ru.wikipedia.org/wiki> (Görüntülenen: 22.06.2018).
3. Dil bilim sözlüğü. – Almatı: Bilim, 1998. – 544 s.
4. Kaliyev G. Dil terimleri sözlüğü. – Almatı: Sozdik-Slovar, 2005. – 440 s.
5. Ualievich N. Deyimbilim ve dil normları. – Almatı: Cumhuriyet Yayınevi, 1998. – 128 s.
6. Syzdykova R. Kazak edebi dilinin tarihi. – Almatı: Ana tili, 1993. – 320 s.
7. Syzdyk R. Kelimelerin gücü. – Almatı: Atamura, 2005. – 272
8. Konyratbaeva Zh. Yirminci yüzyılda kurgu dili. – Astana: Usta PO, 2018. – 242 s.
9. Abay'ın siyah kelimeleri // Bilgi portalı "Abai.kz" – URL:
<https://abai.kz/post/6> (10.05.2018).
10. Kudaiberdiyev Sh. Eserleri: Şiirler, destanlar, müstehcenlik. – Almatı: Yazar, 1988. – 559 s.
11. Toraighyrov S. İşler. 2 cilt. Cilt II. – Almatı: Yazar, 1967. – 377 s.
12. Tazhibayev A. Koleksiyon çalışmaları. 5 cilt. O. – Almatı, 1967. – 176 s.
13. İztleuova SD Şakarım'ın şiirselliği. Yazarın Filoloji Doktoru için tez özeti. – Almatı, 2007. – 44 s.
14. Momınova B. Şakarım'ın şiirinin dili. – Almatı: Arıs, 2008. – 256 s.

15. Ansiklopedi "Ayqap". – Almatı: Kazak ansiklopedisi, 1995. – 367 s.
16. Kunanbayev A. İşler. Cilt II. – Almatı: Yazar, 1995. – 380 s.
17. Ansiklopedi "Kazak". – Almatı: Kazak ansiklopedisi, 1998. – 560 s.
18. Fedorov A.I. Rus dilinde archaization ve anlatımın kaybolma nedenleri üzerine // İzbr.Sibir.Otdel. Bir SSCB: Kamu Bilimleri Serisi, 1972. Sayı. 2, 5 6 (201), – S.81-86.

BÖLÜM 4

АБАЙ МҰРАСЫ – РУХАНИ ҚАЗЫНАМЫЗ

(ABAY'IN MİRASI MANEVİ HAZİNEMİZ)

Prof. Dr. Kulbek ERGÖBEK*, Doç. Dr. Aytkül DOSIBAYEVA**

Dr. Farida SAHIPOVA***

*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi, Filoloji Fakültesi,
Kazak Edebiyatı Bölümü, Türkistan, Kazakistan

**Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi, Filoloji Fakültesi,
Kazak Edebiyatı Bölümü, Türkistan, Kazakistan

***Almatıkitap Yayınevi, Kazak Dili Yayın Kurulu, Nursultan, Kazakistan

ф.ғ.д., профессор Құлбек ЕРГӨБЕК*

ф.ғ.к., доцент Айткүл ДОСЫБАЕВА**

PhD докторы Фарида САХИПОВА***

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Филология факультеті, Қазақ әдебиеті кафедрасы, Түркістан/ҚАЗАҚСТАН

**Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Филология факультеті, Қазақ әдебиеті кафедрасы, Түркістан/ҚАЗАҚСТАН

***Алматыкітап баспасы, Қазақ тілі редакциясы, Нұр-Сұлтан/ҚАЗАҚСТАН

Биыл ұлы Абайдың туғанына 175 жыл. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев осыған орай Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойын республикалық деңгейде тойлау туралы шешім қабылдады. Президент бастамасынан кейін *«қазақтың бас ақыны Абайды»¹* ұлықтау шаралары басталып та кетті. Абайды жаңа ұрпаққа, қала берді, бүкіл адамзатқа жақындастыруға қадам жасау – әр қазақтың борышы деп білеміз. Әлеуметтік желіде Абайды бүкіл адамзатқа жақындастыру үлгісін *«Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымының» (ДЗМҰ) Бас директоры Фрэнсис Гарри мырза Абай Құнанбаевтың 175 жылдығына арналған шығармаларынан үзінді оқу эстафетасын жалғастырды»,* - деп хабарлайды Әділет министрлігінің баспасөз қызметі. Бұған дейін Әділет министрі Марат Бекетаев әлеуметтік желідегі өз парақшасында Абай Құнанбайұлының отыз екінші қара сөзінен үзінді оқып, эстафетаны Фрэнсис Гарриға жолдаған екен. Өз кезегінде Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымының басшысы бұл бастаманы қолдап, Марат Бекетаевқа өз алғысын білдіреді. *«Армысыздар! Мен Қазақстан Республикасының Әділет министрі Марат Бекетаев мызадан, қазақтың ұлы ақыны және философы Абай Құнанбаевтың 175 жылдық мерейтойының құрметіне арналған эстафетаны қабыл алғаныма өте қуаныштымын. Абайдың 32-ші қара сөзінен үзіндіні оқып беруге рұқсат етіңіздер»* деген Гарри ағылшын тілінде Абайдың қара сөзін оқып береді. Абай мұрасын ұлықтау

¹ Байтұрсынов, А. (1914). Қазақтың бас ақыны. Қазақ. №3.

республикалық масштабта қалып қоймай, дүниежүзін аралап кетті. Солай болуға тиісті де!

Абай қазақ көкжиегінен асып, әлемдік деңгейге көтерілген тұлға! Абайдың кеудесін өксіткен шер-мұңының өзі арысы – жалпыадамзаттық, берісі – қазақ халқына, туған жер, туған елге деген ұлы махаббаттан туындап жатқан жоқ па еді?!.

Абай – бір қазақтың ғана емес, бүкіл адамзаттың перзентіне айналған ақын. Сұлтанмахмұт Торайғырұлының: *«Асыл сөзді іздесең, Абайды оқы, ерінбе, адамдықты көздесең, жаттап тоқы көңілге!»*² деуі келешек ұрпаққа Абайды оқу барысында берілетін тағылымды тәрбиенің ұшан-теңіз екендігінде. *«Шын хакім, сөзің баға жетпес, Бір сөзің мың жыл жүрсе дәмі кетпес»* деп Абай ойының маңызын баса көрсетеді *«Алтын хакім Абайға»* атты арнау өлеңінде Мағжан Жұмабаев.³ Халық пен Абайдың тұтастығы мәңгілік. Заманалар ауысып, дүние-ғалам дидары қалай өзгерсе де *«қазағым...»* деп қамығып өткен Абайға халқының көңілі айнымақ емес. Қайта уақыт өткен сайын оның ұлылығының тың қырларын ашып, жаңа сырларына үңіле түсуде шын мәнісінде!

Хакім Абай әлемінде қазақ халқының болмысы бар. Ол болмыста ақынның жан азабы мен ой тереңдігі жатыр. Абай – өз халқының мұң-мұқтажын, қоғамдық-философиялық ойларын, мәдениеті

² Қоңыратбаев, Ә. (1994). Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы: Санат.

³ Жұмабаев, М. (1989). Шығармалары. Алматы: Жазушы.

мен әдебиеттегі көркемдік ізденістерін жаңа сапаға көтерген ақын. Ақынның арман-тілегі бүкіл адамзаттың ең биік асыл мұраттарымен үндесіп жатыр. Қазақ қауымын әлеуметтік және экономикалық реформалармен алғаш таныстырып, заман талабына сай еңбек етуді, кәсіп пен сауданы меңгеруді айтып, талай түйткілді сауалдардың шешімін көрсетіп берген. Сол ойларына сай бой түзей алсақ – бізді адастырмас бағдаршам! Абай әлемі – қайта тумас бір әлем. Аристотель, Платон, Сократ, Фараби сынды ұлы ойшылдардың сапында! Абай мұрасын өз дәрежесінде әлемге таныта алып жүрміз бе, таныта алмай келеміз бе, бұл бөлек әңгіме! Ал, өзіміз ше? Абай мұрасының тереңіне сүңгіп, бар асылын жарқырата көрсете алдық па?! Абайтанудың негізін салушы жазушы Мұхтар Әуезов «Абай жайын зерттеушілерге» деп аталатын мақаласында *«Тегінде Абай шығармасының аздығынан кенде болып жүрген жоқпыз, барын барша, бажайына барғыза алмаудан кендеміз»*⁴ деген болатын. «Әркімнің де өлеңге бар таласы» демекші, ақын сөзін өзіне арнай айтсақ, оның мұрасына шама-шарқынша, хал-хадерінше қалам тартып жүрген әдебиетші-зерттеуші, ғалымдар жетіп артылады. Абай мұрасының зерттелуі қай кезеңде бастау алған!?

Абай мен оның айналасындағы замандастары мен тұстастары ақын өмірінен жеке күнделік жүргізбегені мәлім. Бірақ, Абай алғашында өз өлеңдерін Көкбайдың атынан жариялап келгені тағы аян. Сондықтан біз ақын өмірі туралы ой тербеген алғашқы

⁴ Әуезов, М. (1985). Жиырма томдық шығармалар жинағы. Монография мен мақалалар. 20-том. Алматы: Жазушы, 255-бет.

«абайтанушылардың» бастауын Көкбай Жанатаевтан арналап тартсақ қателеспіз. Осы уақытқа дейін Абай туралы қанша айтылып, зерттеу жұмыстары жазылып келсе де, әлі талай тың жұмыстарға негіз болары сөзсіз. Осы орайда Абай мұрасын өз өміріне айналдырған Мұхтар Әуезовтың өзі де: *«Абай – терең теңіз, алып мұхит. Абайды таныған сайын, оның түбіне маржандарын алу үшін сұңғи беруің керек, сұңғи беруің керек. Ал мен оның бетін ғана қалқыдым»*⁵ деген еді. Қисынға салсаң, Абай жайында М. Әуезовтен асырып айтқан адам жоқ қазақта. Ол «Абай жолын» жазу үшін қаншама ізденістер жасады. Дүниежүзілік классика қорына еніп, ұлы ақын, ойшыл Абайдың өлмес бейнесін талант қуатымен ашып берген «Абай жолы» роман-эпопеясы жазушы шығармашылығының ел таныған асқар шыңы. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» болмағанда, жер бетін мекендеген миллиардтаған халықтар қазақ атты халықтың бар екенін, оның өткен ғасырдағы тіршілігін бүге-шүгесіне дейін толығымен танып біле алар ма еді!? Әй, қайдам?! Мұхтар Әуезов Абай әлеміне жол салып, жөн сілтемегенде Абайдайын асылымызды өз бетімізше байыбына жетіп, бағасын беріп *«ұлы ойшылымыз»* деп тани алар ма едік, тани алмас па едік?! Кім білсін?! М.Әуезовтің Абай тұлғасын терең ашып, Абай ортасын танып-біліп, Абай заманын кеңінен түсініп, Абайдың өре-биігі арқылы дүниежүзілік мәдениетке үлкен олжа сала отырып, *«тек бетін ғана қалқыдым»* деуі әлі де хакім мұрасының меңгерілмей

⁵ Әуезов, М. (1985). Жиырма томдық шығармалар жинағы. Монография мен мақалалар. 20-том. Алматы: Жазушы.

жатқан ұшан теңіз көптігін меңзегені болып шыға келмей ме?! Не десек те, «Абайтану» саласындағы ғылыми және әдеби жұртшылыққа кеңінен таралған ең бірінші және ең беделді сөз – классик жазушы, академик Мұхтар Әуезовтікі еді. Абайдың көзі тірісінде жарық көрмей қалған қымбат қазынасын жинастырып, баспаға әзірлеген, оны ғылыми ыждағаттылығымен зерттеген М. Әуезовтің еңбегі оның Абай тақырыбына арналған көркем шығармашылық мұрасымен пара-пар десе, артық айтқандық болмас еді. Бұл бағыттағы М. Әуезовтің ең бірінші еңбегі – ақынның танымдық мағлұматқа бай ғылыми және шығармашылық өмірбаянын жасап бергендігі. Сонау 1933 жылғы Абай жинағында жарияланған «Абайдың туысы мен өмірі» атты көлемді мақала мен сол томда ақын өлеңдеріне қосымша ретінде берілген түсінік кейін көлемді монографиялық зерттеуге ұласты.

Он тараудан тұратын бұл жұмыстың бастапқы үш тарауында абайтанудың ең алғашқы қадамдарынан бастап, елуінші жылдарға дейінгі бұл игілікті іске қосылған ірілі-ұсақты зерттеу, сын мақала, деректерге шолу жасала келіп, оған ақынның жаңағы айтылған мағлұматтарын қоса, бір түйінделіп өткен. Одан кейінгі тарауларда Абайдың жастық шағындағы шығармалары бір жүйе, ал қаламгер ретінде қалыптасқан кезеңдегі туындылары жанр бойынша қарастырылады.

Әлихан Бөкейханұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Сұлтанмахмұт Торайғырұлы т.б. сынды XX ғасырдың алғашқы

ширегінде қалам қуатымен өнімді еңбек еткен ұлт зиялыларының Абайға соқпай өткені кемде-кем. Олар ұлы ақынға қарап ойын түзеді. Шығармашылығын жаңа бағдарға салды. Сондай-ақ, Абай мұрасының сақталуына оның жер аударылған орыс достарының үлесі болмады десек тағы жаңсақ айтқан боламыз. Ең алғашқы сөзді айтқан осы шоғыр топтың ішіндегі шоқтығы биік көсемі – Әлихан Бөкейханұлы! Ол тарихта тұңғыш рет ақынның өмірбаяны мен шығармашылық мұрасынан біршама толық мағлұмат келтіре отырып, соларды патшалық әкімшілік тілінде шығатын газет бетінде басып шығарады. Сол арқылы бір ғана қазақ даласы, Семей қаласы емес бүкіл Ресей аймағындағы қалың жұртшылықтың назарына ұсынады. Кейіннен бұл басылым тұтас бір ғылым саласына айналған «абайтанудың» бұлақ көзіне айналады. Әлихан Бөкейханұлы қазанама мақаласында Абайдың шыққан тегі, тәрбиеленген ортасы, алған білімі, шығармашылық жолы, азаматтық қызметі, үлкен ағартушы ойшыл ретіндегі дүниеге көзқарасының қалыптасуы жайында деректі мағлұматтар келтіріп, жүйелі пікірлер білдіреді. Сол себепті, Ә. Бөкейханұлын Абай Құнанбайұлының алғашқы зерттеушісі деп бағалауға толық негіз бар.

Хакімнің өмірден өткен алғашқы он жылында, оның шығармашылық мұрасын жиыстырып, қайтадан қалпына келтіріп баспа жүзінде жарық көруіне ұлы Тұрағұл мен немере інісі Кәкітай Ысқақұлы ыждағатты іс тындырды. Нәтижесінде 1909 жылы Петерборда Абай ақынның тұңғыш өлеңдер жинағы жарық көреді. Семейдегі зиялылар мәдениетінің шын

жанашырлары ретінде ақын мұрасын насихаттау жөнінде бірсыпыра шаралар ұйымдастырады. Абай атын ардақтап, оның асыл мұрасын халқының санасына тезірек жеткізуге бұдан кейінгі кезеңде «Қазақ» газетінің төңірегінде топтасқан қайраткерлер белсене атсалысты. Ахмет Байтұрсынұлы 1914 жылы «Қазақтың бас ақыны» деген тақырыппен газеттің №3 санында жарияланған көлемді мақаласында байыпты пікір білдіріп, *«Қазақтың бас ақыны - Абай Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы – соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ»*,⁶ - деп бағалайды. Әрине, осыдан қаншама жылдар бұрын білдірілген ой-пікірлердің өте дәлдікпен айтылғандығы және олардың өміршең екендігі анық.

А. Байтұрсынұлы Абай өлеңдерінің не себепті қадірлі болатын сырына тоқталады. Абайдың соңына қалдырған сөзінің қазаққа зор бақ екенін, мезгілінен ерте туып, өз тыңдаушысынан тұтас бір дәуір озып кеткен ақын байлар мен атқамінерлердің шылауында жүрген қазақ өлеңін алдымен есіктен төрге шығарғанын, сонсоң таққа көтергенін айта келіп:

«Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сынышы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сынышылық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған. бұлардың үстіне Абай – көсем, үлгі шығарып, өнеге жайғыш

⁶ Байтұрсынов, А. (1914). Қазақтың бас ақыны. Қазақ, №3.

*болған. абайда өлең сөздің неше түрлі үлгісі, өрнегі табылады... Абай өлең жақсы болуға керек шарттардың бәрін білген».*⁷

Абай мұрасының өзіне дейінгі және өзімен тұстас өзге ақындар өлеңдерінің үздік артықшылығының басқа да қырлары мен сырларын саралай отырып, зерттеушінің қалың көпшілікке арналған түйінді ойы: *«Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білу керек»* деген тұжырым.

Ақынның қайтыс болғанының он жылдығына орай «Қазақ» газеті бетінде Міржақып Дулатұлы мақала жазады. Міржақып Дулатұлы өз пікірін былайша білдіреді: *«Зәредей шүбә етпейміз, Абайдың өлген күнінен қанша алыстасақ, рухына сонша жақындармыз. Үнемі бұл күйде тұрмас, халық ағарар, өнер-білімге қанар, сол күндерде Абай құрметі күннен күнге артылар. Бірінші ақынымыз деп қабірін жиі-жиі зиярат етер, халық пен Абай арасы күшті махаббатпен жалғасар. Ол күндерді біз көрмеспіз, бірақ біздің рухымыз сезер, қуанар»*,⁸ дейді. *«Қазақ әдебиетінің атасы хүкімінде тарихта аты алтыннан жазылар Абай»* сөзінің халыққа кеңінен насихатталмай жатқанына көңілі алаң екенін білдіре отырып, халықтың рухани қазынасындағы ұлы ақынның тарихи орнын да орнықты түрде айқындап береді. *«Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш Абай сөзі, Абай аты боларға керек... Бәлки, мұнан кейін Абайдан үздік артық ақындар, жазушылар шығар, бірақ ең жоғарғы, ардақты орын*

⁷ Байтұрсынов, А. (1914). Қазақтың бас ақыны. Қазақ, №3.

⁸ Дулатұлы, М. (2002). Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том, Алматы: Мектеп, 321-бет.

Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз – Абай. ...Абайдың өлген күнінен қанша алыстасақ, рухани сонша жақындармыз. Үнемі бұл күйде тұрмас, халық азғарар, өнер-білімге қанар, сол күндерде Абай құрметі күннен-күнге артылар, «Бірінші ақынымыз» деп қабірін халқы жиі-жиі зиярат етер, халық пенен Абай арасы күшті махаббатпен жалғасар. Ол күндерді біз көрмеспіз, бірақ біздің рухымыз сезер, қуанар»⁹ - деп, келер ұрпаққа бабалар алдындағы парызын өсиет етеді. Болжамы бұлжымай келді. Абай – қазақ даласын надандықтың айсыз қараңғы түні тұмшалап тұншықтырып тұрған шағында қараңғылыққа нұр болуға Алланың жіберген елшісіндей қызмет еткен. Олай деуімізге оның сегіз қырлы, бір сырлы мол әдеби мұрасы куә!

Мағжан Жұмабайұлы мен Сұлтанмахмұт Торайғырұлы да поэзия әлеміне Абай атын ұран етіп, оның баға жетпес мұрасына бас ие келеді. Мағжан ақынның сонау 1912 жылы жазылған *«Алтын хакім Абайға»* атты өлеңі Абайға арналған ең алғашқы көркем шығармаларының бірі еді.

*Шын хакім, сөзің асыл баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе дәмі кетпес.
Қарадан хакім болған сендей жанның
Әлемнің құлағынан әні кетпес! -*

деген өлең жолдары ел есінде ұмтылмастай болып жатталып қалады.

⁹ Дулатұлы, М. (2002). Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том, Алматы: Мектеп, 321-бет.

Осы ойға үн қосқан Сұлтанмахмұт та:

Асыл сөзді іздесең,

Абайды оқы ерінбе.

Адамдықты көздесең,

Жат тоқып ал көңілге, -

деп бағыт беріп, жөн сілтейді. Ал, бұл жоралғыны Жүсіпбек Аймауытұлы мен Мұхтар Әуезов іліп алып әкетті¹⁰. Хакім Абай дүниеден өткеннен кейін 14 жылдан соң Абай есімін ұлықтаған тұңғыш журнал Алаш қаласында жарық көреді. 1918 жылдың 4 ақпанында жексенбі күні Алаш қаласындағы Уақ қарыз серіктігі «Ярдам» баспасынан «Абай» журналының алғашқы саны басылып шықты. «Абай» журналы шын мәнінде Абай рухына қойылған алғашқы ескерткіш еді. Асыл сөзден құйылып, Абай жолын үлгі тұтқан, Абай сөзін шырақ еткен, ғылым мен білімді, өркениет пен мәдениетті айнымас темірқазығына байлаған ғасыр басындағы қазақ баспасөзінің парасат мәйегі, Алаш жоқшысы, қазақ ұйытқысы іспетті бірегей басылым. Айналасы бір-ақ жылдай жарық көріп, небәрі 12 нөмірі ғана шыққан бұл басылымның әлеуметтік және шығармашылық бағыт бағдары түгелдей Абай рухымен өзектеліп, ақын есімі оның ұраны мен туына айналады. Қысқа мерзім ішінде журнал бетінде ақын мұрасын жинастыру, бастыру және насихаттау жөнінде біршама жүйелі жұмыстар атқарылады.

¹⁰ Аймауытұлы, Ж., Әуезов, М. (1918). Абайдан соңғы ақындар. Екеу. Абай. №5.

Абайдың данышпан, ойшыл, философ екендігін сөз ету, еркін ойлау дәуірінен, еліміздің егемендік алған 1991 жылынан бастау алады. Халқымыз өз мұрасын, оның құндылықтарын өзі анықтай алатын деңгейге жетті. Ұлттық мүддені мұрат тұтқан ғалымдар өсіп шықты, қоғамдық санада еркін ойлау дәстүрі қалыптаса бастады. Бұл дәстүр XX ғасыр басында басталған болатын, бірақ оны Кеңес өкіметі тұсында үзген, енді сол дәстүрдің егемендік жағдайда қайта жаңғыруына мүмкіндік туды. Мысалы, Шәкәрім Құдайбердіұлы: *«Ибрахим мырзаның тұрағы қазақ іші болғандықтан, қадірі азырақ білінді. Олай болмағанда данышпан, хахим, философ кісі еді. Қор елде туды да, қорлықпен өтті»*¹¹ деп бағалайды.

Белгілі жорналшы, белсенді сыншы Ғаббас Тоғжанұлының 1935 жылы Алматы мен Қазанда латынша әріппен басылып шыққан «Абай» атты әдеби-сын кітабының соңғы тарауында Абайдың ақындық өнерінің ерекшеліктеріне тоқтала келіп, сыншы ақынның қазақ әдебиетіне әкелген жаңалықтарын санап тізіп көрсетеді.

«Бірінші жаңалығы, – деп жазады ол, – Абайдың көркемсөзге, поэзияға көзқарасы... Өлең қазақ өмірінде үлкен орын алды. Қазақтың салт-санасын сұрыптауда өлең феодал табының тап құралы болды... Өлеңді ханның, сұлтанның, байдың жалдамалы ақыны ғана айтатын еді. Үстемдік құрып, ел билеп отырған феодалдардың өздері ақындық құруды бойына кемшілік деп санаушы еді. Міне осы ескі көзқарасқа Абай өзгеріс жасады.

¹¹ Құдайбердіұлы, Ш. (2002). Иманым. Алматы: Арыс.

Абай өлеңнің үлкен өнер екенін білді... әлеумет тұрмысында орыны үлкен екенін ұға білді. Абайдың **екінші жаңалығы** – қазақтың жазба әдебиетін жасауға бас болғаны. Абайдың қазақ әдебиетіне кіргізген **үшінші жаңалығы** – орыс әдебиетінің үлгілерін алуы... »¹² - деп Абайдың ақындық шеберлігіне, шығармаларындағы ақындық ерекшеліктеріне кеңінен тоқталады. Кітаптың «Абайдың өлеңдеріндегі қайшылықтар», «Абайдың реализмі», «Абайдың ұлтшылдығы», «Абайдың кедейге, бұқараға көзқарасы» деп топтастыра қарап: «Абай өз тұсында қазақ байының ең жақсысы, үлгілі – өрнектісі еді. Абайдың тарихта аты қалғаны, Абайдың жаңашылдығы – осы бай тобын ілгері бастаймын, түзеймін дегенінде. Абайдың бар ынтасы, мақсаты – қазақ бойын жақсылауда, наданды өнерлі, ақылсызды ақылды, жалқауды ерінбейтін, епсізді епті, берекесізді берекелі, дінсізді дінді қылу – міне, Абай осыны арман қылды. Қазақ байлары осылай болса, қазақ халқы өзге халықтарға теңеледі»¹³ деп ой түйеді.

Қазақ халқының рухани қазынасындағы Абайдың тарихи орнын өзіне қайтарып беріп, оның шығармашылық мұрасын насихаттауда едәуір жұмыс атқарған адам – халқымыздың алғашқы ғалымдарының бірі, көрнекті тіл маманы Құдайберген Жұбанұлы. 1934 жылы ұлы ақынның қайтыс болғанына 30 жыл толуына байланысты өткізілген еске алу кешінде баяндама

¹² Тоғжанов, Ғ. (1929). Әдебиет және сын мәселелері. Қызылорда, 321-бет.

¹³ Тоғжанов, Ғ. (1929). Әдебиет және сын мәселелері. Қызылорда, 321-бет.

жасайды, *«Абай – қазақ әдебиетінің классигі»* деген тақырыппен сол жылы «Әдебиет майданы» журналының 11–12 сандарында жарияланған мақаласы¹⁴ ғылыми және сыншылдық тұрғыда Абай жөнінде алғашқы жазылған әділ де білгір, толымды ғылыми еңбек ретінде маңызын осы уақытқа дейін жойған жоқ деуге болады. Абайды тану төңірегінде айтыстар жиырмасыншы және отызыншы жылдары да белең алғаны мәлім. Абайдың орны мен ісін дұрыс түсінбей, оған діншілді идеалистік, тіпті үстем таптық идеялогияны таңу да болды.

Құдайберген Жұбанұлы Абайға төмендегідей тың пікір, баға береді. *«Абайдың ақындығын, басқа қасиеттерін былай қойып, тек әдеби тілімізді жасаудағы еңбегінің өзін ғана алсақ та, онда ақымыз кететін түрі жоқ», өйткені Абай жалғыз қазақ емес, бүкіл Орта Азия «күн шығыс ислам мәдениетінің кірлі көрпесін қалың жамылып, көнерген қалыптан шыға алмай, әдебиет маңдайын жаңа арнаға мұра алмай, араб-парсы өлең өлшеуінің қаңсығы таңсық көрінген» XX ғасырда бірінші болып, сол араб-парсышылықтан, шағатайлықтан бас тартып, таза халық тілімен жазып, ол жазғанын классик әдебиет үлгісінде шығарған адам»¹⁵ - дейді.*

Абай шағатай әдебиетін баурап алып, оның үлгісімен өлең де жазып көргенімен, сол әдебиеттің ішінде қалып қоймай, соны жол іздейді. Абай қазақтың халық әдебиетін де қанағат тұтпай, өз

¹⁴ Жұбанов, Қ. (1934). Абай – қазақ әдебиетінің классигі». «Әдебиет майданы» журналы. № 11-12.

¹⁵ Жұбанов, Қ. (1934). Абай – қазақ әдебиетінің классигі». «Әдебиет майданы» журналы. № 11-12, 321-бет.

жұртын дүние жүзі классикалық әдебиетіне, оның ішінде орыс әдебиетіне жетелейді, соның нәтижесінде Абай творчествосының мазмұны да, түрі де өзгереді, яғни қазақ халық әдебиетіндегі бос сөздерді өлеңнен шығарады, қазақ өлеңін түр жағынан байытып, жаңа өлшеулер, ұйқастар, жаңа ритмдер туғызады, жаңа жанрлардың үлгісін жасайды.¹⁶ Абайға берілген Қ. Жұбановтың бағасы осындай еді. Мұны кейінгі зерттеушілер нақты талдаулар арқылы толықтырып, дәлелдеп, кеңейте түсті.

Бұл мақаланың бір құнды жері – автор онда Абайдың тарихи орнын кемсітпек болған солақайларға дәлелді тойтарыс бере келіп, ақынның көп жұрт елеп-ескермей келе жатқан бір ерекшелігін – бірсыпыра көршілес, тағдырлас халықтардан бастап, тұстас өкілдері ішіндегі Абайдың шоқтығы биік туған үздіктігін дәл көрсеткен.

Абайдың таза ақындық өнерін талдап, түсіндіруде қазақ поэзиясының тұлғалы өкілі Ілияс Жансүгірұлы да бірсыпыра еңбек сіңірді. Ақын шығармашылығы төңірегінде өрістеген айтыстарға белсене арласа келіп, алғашқы кезеңде жаңсақ айтылған кейбір пікірлерін қайта қарау нәтижесінде қорыта жинақталып жазылған *«Абайдың сөз өнері»*¹⁷ атты мақаласы отызыншы жылдар ішіндегі абайтану ісіне қосылған елеулі үлес деп бағалауға тұрарлық.

¹⁶ Жұбанов, Қ. (1934). Абай – қазақ әдебиетінің классигі». «Әдебиет майданы» журналы. № 11-12, 9-бет.

¹⁷ Жансүгіров, І. (2002). Шығармалары. 12-том, Алматы: Жазушы.

Академик-жазушы С. Мұқанұлы да Абай шығармаларымен ерте танысып, кеңестік дәуірде ерте пікір айтқан сыншылар қатарына жатады. Таптық ұран дәуірлеп тұрған тұста Абай жөнінде жаза басып, жаңсақ пікір айтқан кездері болса да кейін ол пікірлерінен қайтып, Абай мұрасының шын асыл қасиеттерін ашуға белсене кіріскен. Сөйтіп, 40-ыншы жылдардың орта шеніне таман ақын жайында монография жазып бітірген. Ол еңбек тұтас күйінде кейінірек, 60-ыншы жылдардың бас кезінде жарық көрді. Ал негізгі идеясы ақынның жүз жылдығына орайластыра шығарылған бір томдық толық жинағындағы Алғысөзде баяндалғанын автор осы монографияның жеке басылымына берілген шағын кіріспесінде ескертіп айтады. Сол алғысөзді ақын шығармашылығының *«халықтың мәнін ашып, оның өлең өрнегі мен кестесіне ой жүгірткен еңбегім»*¹⁸ - деп бағалай келіп, автор кейін жарияланған монографиясында Абайды өз заманымен тұтас көрсетуді көздегенін мәлімдейді.

Абайдың ақындық мұрасының жекелеген проблемасын алып, оны іргелі ғылыми зерттеуге дейін көтергендердің бірі академик Қажым Жұмалиев еді. *«Абайға дейінгі қазақ прозасы және Абай поэзиясының тілі»*¹⁹ атты монографиялық еңбегі кезінде әдеби және ғылыми жұртшылық тарапынан лайықты бағаға ие болды. Онда әдебиеттану ғылымының белгілі маманы ретінде танылған ол Абайдың ақындық өнерінің сөз өрнектерін, тіл орамдарын, сөздік құрамын әдебиет теориясының негіздері тұрғысынан

¹⁸ Мұқанов, С. (1932), XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. Қызылорда.

¹⁹ Жұмалиев, Қ. (1969), Әдебиет теориясы. Алматы.

зерттеп, солардың ғылыми анықтамасын берді. Абай шығармаларындағы небір айшықты сөз кестелерін, терең мағыналы сөз түйіндерін, халық аузында жатталып кеткен қанатты сөздері және, керісінше, халықтың ескі мақал-мәтелдеріне жаңаша шырай беріп, қайта тірілткен шешендік үлгілерін теріп алып, ажырата талдады.

Қазақ поэзиясының өлең құрылысын жан-жақты зерттеген академик Зәки Ахметов те орыс тілінде жазылған іргелі ғылыми еңбегінің тұтас бір тарауын қазақ өлеңінің құрылысын дамытудағы Абайдың рөліне арнады. Зерттеуші бұл еңбегінен он жыл бұрын, тағы да орыс тілінде жарық көрген *«Лермонтов и Абай»*²⁰ [13] атты монографиясында орыстың көрнекті ақыны мен қазақ классигінің арасындағы шығармашылық байланысты, рухани жақындықты, Абайды Лермонтовқа алып барған жолдың заңдылығын көз жеткізе ашып берген болатын.

Көрнекті қазақ ақыны, белгілі ғалым Әбділда Тәжібайұлы қазақ лирикасының тарихын зерттеген монографиясында Абайдан бастап осы ғасырдың орта шеніне дейінгі қазақ поэзиясының даму жолына жетерлік ұзын желі тартады да, оның түп қазығы етіп ұлы ұстаздың ақындық мұрасын алады. Сөйтіп, алғашқы бір тарауында Абай лирикасын ақындық ыстық сезіммен шабыттана талдайды. Бұл игілікті жоралғыны жалғастырып әкеткен буын өкілдері – Б. Кенжебаев. Абай тақырыбына алғаш 1925 жылы жаңашыл шыраймен барған ол кейіннен ұлы М. Әуезовпен бірге

²⁰ Ахметов, З. (1984). Поэтика эпопеи «Путь Абая» в свете истории ее создания. Алматы: Наука.

қазақ және орыс тілдерінде *«Абай – қазақ халқының ұлы ақыны»*, *«Абай великий поэт казахского народа»* деп аталатын екі кітап жазды. 1954 жылы бұрынғы ойларын дамыта келе тағы бір еңбегін жариялады. Ы. Дүйсенбаев, М. Дүйсенов, Е. Лизунова, Н. Смирнова, Ә. Дербісәлин, Б. Сахариев, Т. Әлімқұлов т.б.

Алпысыншы жылдардың орта кезінде талантты әдебиетші-сыншы Айқын Нұрқатовтың *«Абай: ақындық дәстүрі»* атты еңбегі шықты. Ақын мұрасын зерттеудің, оны игерудің тағы бір кезеңі басталды. Абай дәстүрінің ілгері дамытылуы жайында жаңа ізденістердің алғашқы хабаршысы еді.

Осы леппен Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академиктері М. Қаратаев, С. Қирабаев, З. Қабдолов, Р. Бердібаев, Р. Нұрғалиев, Ш. Сәтбаева, әдебиет зерттеу ғылымы мен әдебиет сыны саласында белсене қалам сілтеп, ірі-ірі мәселелер төңірегінде келелі пікірлер айтып жүрген Х. Әдібаев, М. Базарбаев, Н. Ғабдуллин, Ш. Елеукенов, Т. Кәкішұлы, С. Қасқабасов, Т. Қожакеев, М. Мағауин, Қ. Мұхаметқанов, М. Мырзахметов, Ә. Нарымбетов және басқа ғалымдар Абай мұрасын зерттеуге әрдайым зор назар аударып отырды.

Сонымен бірге мерзімді баспасөзде ұдайы басылып тұрған үлкенді-кішілі мақалалар мен ғылыми конференцияларда жасалған баяндамалар сансыз көп.

Қорыта айтқанда, Абай өзі өмір сүрген дәуірдің әлеуметтік мәселелерін кеңінен толғап, сол қоғамның дертіне айналған

халыққа пайдасы жоқ жат әрекеттерді қатты сынға алады. Адал еңбекпен мал табуға, ар-ұятты ойлап бірлік етуге, бауырмалдық қарым-қатынаста болуға үндейді. Ұлы ойшылдың шығармаларынан алатын тағылым аз емес. *«Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы, өлмейтұғын артына сөз қалдырған»*, - деп ақынның өзі жазып кеткендей, Абай бүгін жарқын бейнесімен, жалынды жырымен, нақыл сөздерімен халқымен бірге мәңгі жасасып келеді. Абайдың шығармашылық мұрасы — халқымыздың ғасырлар бойы маңызын жоймайтын рухани қазынасы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- Аймауытұлы, Ж., Әуезов, М. (1918). Абайдан соңғы ақындар. Екеу. Абай. №5.
- Ахметов, З. (1984). Поэтика эпопеи «Путь Абая» в свете истории ее создания. Алматы: Наука.
- Әуезов, М. (1985). Жиырма томдық шығармалар жинағы. Монография мен мақалалар. 20-том. Алматы, Жазушы.
- Байтұрсынов, А. (1914). Қазақтың бас ақыны. Қазақ. №3.
- Дулатұлы, М. (2002). Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том, Алматы: Мектеп.
- Жансүгіров, І. (2002). Шығармалары. 12-том, Алматы: Жазушы.
- Жұбанов, Қ. (1934). Абай – қазақ әдебиетінің классигі». «Әдебиет майданы» журналы. № 11-12.
- Жұмабаев, М. (1989). Шығармалары. Алматы: Жазушы.
- Жұмалиев, Қ. (1969), Әдебиет теориясы. Алматы.
- Қоңыратбаев, Ә. (1994). Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы: Санат.
- Құдайбердіұлы, Ш. (2002). Иманым. Алматы: Арыс.
- Мұқанов, С. (1932), XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. Қызылорда.
- Тоғжанов, Ғ. (1929). Әдебиет және сын мәселелері. Қызылорда.

BÖLÜM 5

РУХАНИ ЕРЛІКТЕР ІЗІМЕН (MANEVİ KAHRAMANLIKLAR İZİNDEN)

Prof. Dr. Kulbek ERGÖBEK*

Doç. Dr. Aytkül DOSIBAYEVA**

*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi, Filoloji Fakültesi,
Kazak Edebiyatı Bölümü, Türkistan, Kazakistan

**Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi, Filoloji Fakültesi,
Kazak Edebiyatı Bölümü, Türkistan, Kazakistan

ф.ғ.д., профессор Құлбек ЕРҒӨБЕК*

ф.ғ.к., доцент Айткүл ДОСЫБАЕВА**

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Филология факультеті, Қазақ әдебиеті кафедрасы, Түркістан/ҚАЗАҚСТАН

**Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Филология факультеті, Қазақ әдебиеті кафедрасы, Түркістан/ҚАЗАҚСТАН

Уақыт өзгермелі. Адам табиғаты сонша күрделі. Өлшем ұдайы жетіліп отырмақ – заңдылық. Әлемдік әдебиет тарихы тәжірибесіне қарап отырсақ қызық құбылыстардың куәсі боламыз. Біреу бар – өмір бойы даңқты ерттеп мініп, халық тарапынан көрген құрмет, махаббат пен естіген марапат сөзден басы айналып өтеді. Ғажабы ол да емес. Ең ғажабы – бір халық басына көтерген сондай даңқ иелерінің жүзін суық топырақ жапқан соң-ақ тіршілігінде тірнектеп жиған абырой-беделі арзандап, даңқы бордан жасалған бюст секілді мүжіліп тоза береді, тоза береді. Ақыры күндердің күнінде белгісіздік тұманына батып, ізім-қайым жоғалады. Демек, даңқ та өзгермелі. Демек, дүбірлеген даңқ та баянсыз. Айталық, ұлы ақын А.С. Пушкин төңірегінде тіршілігінде даңқы дүбірлегені соншалық, қазір әлем атақ-даңқына қарап отырған Александр Сергеевичтің өзіне көлеңке түсіріп, көлегелейтін дарындар болды. Күні кешеге дейін келген А.С. Пушкин ұлы ма, әлде Н.А. Некрасов ұлы ма дейтін орайсыз салыстырулар тіршіліктегі атақ, даңқтан өрістейтін, туындайтын мәселелер. Әйтпесе ұлы жазушы А.П. Чеховті қазіргі оқырман шығармасын оқымақ түгілі, атын естімеген қайдағы-жайдағы бір Павленкодан төмен қойған ғой уақытында. Атақты Соллогуб, Лажечниковтар қайда бұл күнде? Демек, әдебиеттегі мәңгілік – жүзден жүйріктің емес, мыңнан бірдің ғана маңдайына жазылар сирек бақыт. Бұл – мәселенің бір қыры. Енді мәселенің екінші бір қыры және бар.

Біреу бар, өмір бойы халық деп атой салып ұрандамай-ақ, еңбегім ерекше сіңді, маған неге сыйлық бермейсің, лавр жапырағын

қашан жапсырасың маған демей-ақ, қойдан қоңыр көптің бірі болып қана жүреді, бірақ халықтық іспен ғұмыр кешеді. Бұл да ғажаптың бір түрі. Құдай берген дарынды жұрт алдында жарқыратып жасамай, жасырынғандай болып үн-түнсіз істеу де келісіп тұрған жоқ. Амал қанша, бұл да бір жұмбақ табиғат. Ғажабы да бұл емес. Ең ғажабы – ғұмырды елеусіз бұйығы өткізген адам дүниеден көшкеннен соң, аз-кем уақыттан кейін ондай жұмбақ жандардың даңқы жұртты қайран қалдырып өсе бастайды. Тіпті ондайлар бір халықтың мақтанышына, ұлттық мөріне, азаматтық арына айналатынын қайтерсің. Айталық, «Афоризмдер» жазған неміс философы Лихтенберг. Тіршілігінде кісі екен деп қарады ма екен оған қатар ғұмыр кешкен әріптестері? Шығармасы халыққа кең тарамады, қатары мойындамады, аяулы философ аштан өлді. Қазір неміс философиясын сөз еткенде ауызға алдымен Лихтенберг есімі ілінеді. Оның «*Афоризмдерін*» оқымайтын адам бар ма, қазір?! Әйтпесе, «*Ақыл қалтаны*» /*Карманный оракул*»/ жазған Балтасар Грасианды алайық. Ол өз отандасы Маркестен әлдеқайда бұрын туып, әлдеқайда кейін танылды. Және өз отандастарының қайсысынан да оның туындылары ұзақ жасайтыны күмән туғызбасқа керек.

Әлемдік ой тарихында мұндай мысалдар көп-ақ. Тікелей әдебиеттануға келгенде өткен ғасырда өмір сүрген Потебня, Лосев, Шкловский, Бахтиннің қайсысының шекесі шылқыды

екен даңқтан? Ешқайсысының да! Қазір әдебиеттегі ең өміршен теория, өнімпаз еңбек осылардікі.

Жә, онсыз да соқтықпалы, бірақ соқпақсыз әдебиет әлеміндегі бұралаң жолдарды кезе бермей, тақырыбымызға тура көшейікші, айтарымызды бұлаңдатпай тура ашық айтайықшы. Сап, көңіл, сап... Әуелі бір сұрақ, жоғарыда айтқан әңгімелер сапырма мысал болып қалмауы үшін ойланайықшы: осы бізде де тіршілігінде бағаланбаған, бағы жанбаған адамдар жоқ па екен? Бар. Болғанда қандай! Басқасын қоя тұрып, профессор Бейсембай Кенжебайұлы тағдырын еске алсақ та бұған көз жеткіземіз.

Өз халқының жамандығын көре білмеген жақсылығын да парықтай білмесе керек. Өзінің терісін танымаған кісі өзгенің оң ісін бағалап қай оңдырады? Біздің азаматтар даңқ сүйеді, мансап үшін күйеді, атаққа бас игіш, ғылым үшін айтысуға жоқ, жеке басының ісі, мүддесі үшін бірін-бірі орға жығуға бар халық қой. Әсіресе, интеллигенция, әсіресе ғылыми орта, әсіресе жазушылық орта... Ал ондай жерде теңгермешілікке жол берілмей тұра ма? Теңгермешілікке жол берілген жерде асыл жасымай, жасық асылға таңылмай тұра ма, сірә? Ондай жерде еңбегі жоғы – бар, еңбегі бары – жоқ боп көріну, біреу бейнетін кешу, екінші біреу зейнетін көру – қалыпты жағдайға айналады. Қазақ ғылымы атақты адамдарға кенде емес. Қазақ ғылымы қай уақытта да шын ғалымдарға кенде. Күні бүгінге дейін ұлттық ойдың орталыққа шықпай жатқаны, атақты ғалым деп танып

абырой-беделінің алдында қол қусырып келген дардай адамдарымыздың қуыс қурай шыға беретіні де сондықтан.

Жә, жә, таусылмайық... Одан да Бейсембай Кенжебайұлы тағдыры жайлы әңгімемізді сабақтайық. Ол кім? Кім? деп сұрақ қойып, жаңадан таныстырарлықтай атымен белгісіз адам емес, Бейсембай Кенжебаев. Белгілі ғалымның бірі болып өтті дүниеден. Алайда, көбіміз сол «*белгілі*» эпитетімен шектеліп жүрміз. Ғалымның шын болмысын, шын келбетін білмейміз. Ал, Бейсембай Кенжебайұлы бірінен-бірі, бір кезеңінен екінші кезеңі ызғарлы, бір басшысынан екінші басшысы қытымыр уақытта өмір сүріп, еңбек етті. Бірақ, ол өзінің көп замандастары секілді уақыт айтты бітті, партия айтты көндім деп құлдық ұра бермей, ұлтының ұлы мұратына бойлап, жұртының жарқын болашағын ойлап ғұмыр кешті. Оның бүкіл ғалымдығының, қайраткерлігінің кілті – ұлттық ойлау жүйесінен ажырамағандығында. Ал ұлттық ойлау жүйесі берік ол секілді қайраткер, ғалым, оқымыстының дені кезінде ұсталып, қамалып, атылып кетті. Е. Ысмайылов, Қ. Жұмалиев, Қ. Мұханбетханов сотталып барып ақталды. Халық бағына Б. Кенжебайұлы, Ә. Қоңыратбаев секілді бірлі-жарымы аман қалды. Аман қалды да өзгелерден кеудемсоқтанбай, ақырын жүріп, аяңдап халқына қызмет жасады. Ағынмен жүрмеді, ағынға қарсы жүрді. Ағымсыздыққа шақырғанда ағыммен күн кешті. Бұл шынайы ғалымдық табиғат.

Көрнекті ғалым, табанды әдебиетші, жұртын сүйген, сүюден айнымас асыл азамат Бейсембай Кенжебайұлы жөнінде, оның

тұтас болмысын құрайтын қастерлі істері хақында өте көп айтуға болады. Оның халқы үшін, қатар жүрген қадірлісі үшін істеген әрбір ісінен өнеге таратып айтуға, азаматтық ойы қалғымай ылғи бір тебіреністі іс тындырған ғалым хақында тебіреніп, толқып жазуға болады. Ғұмыр болса алда атқарармыз ол істі. Әзірге жаңарған уақыт, жариялық талабына орай әзіз ғалымның бірнеше ерлік-еңбегін санамалап сөйлеумен шектелеміз. Бұл аяулы адамның саяси, ғалымдық, азаматтық кіші-гірім портреті болса – мақсаттың орындалғаны.

Бірінші ерлік, әйтпесе Абай биігі

1925 жыл, 28 тамыз. «Еңбекші қазақ» газетінің № 359 санында «Абай»¹ аталатын мақала жарық көрді. Жұрт оқыды. Оқыды да жағасын ұстады. Сыртынан сыбады. Авторын іздеді. Авторы – Бейсембай Кенжебайұлы. Москвада Күншығыс еңбекшілерінің Коммунистік университетінің оқушысы. Жасы жиырма бірде. Құртып жібергісі келгендер болған, әттең бай баласын халық ақыны деп қисық бағалаған қияңқы құрық жетпес алыста жүр екен. Адамның бәрі бір ме, тәйірі. Біреу күйінді, біреу сүйінді. Ең бастысы, адамның жасын емес, басын, асыл ойын қадірлейтін, өзі де Ахаң – Ахмет Байтұрсыновпен бірге қазақ халқының басы саналатын, Жақаңы аталатын, тұла бойы тұнған ұлттық қайраткер Міржақып Дулатов *«абайтануда жаңа пікір айтылды, жаңашыл ой беті түзелді»* деп жанымен қуанып, «Қазақ

¹ Кенжебайұлы, Б. (1925). Абай. «Еңбекші қазақ» газеті. № 359. (Қызылорда, 28 тамыз 1925 жыл).

кітаптарының көрсеткіші» /Қызылорда, 1926/ аталатын библиографиялық көрсеткішіне 21 жасар Бейсембайдың мақаласының атын енгізіп, *«Абай – халық ақыны. Халықтың тумысындағы кем-кетіктерін, жайсыз қылықтарын жазған. Олардан құтылуға жол көрсеткен. Абайдың ұстаған жолы, көздеген мақсаты елді түземек болған. Абай ілгерішіл ақын»*² деген пікірін көшіре жазыпты. Есесіне өлкелік партия комитетінің баспасөз бөлімін басқаратын Әбдірахман Байділдин уыздай жас баланы азуын айға білеп тұрып сынапты, білегін түрініп тұрып сыбапты. Ойшыл Міржақып Дулатов жерден жеті қоян тапқандай қуанатын, сүйсінетін, әсіре белсенді Әбдірахман Байділдин жерден жік шыққандай, екі құлағы тік шыққандай күйінетіндей не болды сонша? Жиырма бір жасар баланың қарапайым пікірінің біреуді күйіндіріп, біреуді сүйіндіретіндей, астарына ара, әлде шаян жасырынған ба? Мәселенің өзі де осында.

Ол кезде Қазақстанда Абайдың тегі, әдеби мұрасы жойқын әңгіме, талас болып жатқан. Турасын айтқанда басқаның емес, Абайдың басы дауға айналған. *«Шыққан тегі бай, ет жеген, қымыз ішкен, қос-қостан қатын алған Абай халық ақыны бола алмайды»* деген көп білгіш. Бірен-саран Абай жайын шын білетін, түйсіне түсінетіндер әуелінде айтысып көріп, белсенділердің бел бермесін білгендіктен уақытша бұғуға мәжбүр болып тұрған кез еді ол. Сол сәтте И.В. Сталин атындағы

² Дулатов, М. (1926). Қазақ кітаптарының көрсеткіші. «Абай». Қызылорда.

Күншығыс еңбекшілері коммунистік университеті, қысқаша КУТВ-ның жап-жас оқушысы өзінің әлгіндей, Абай жарықтықты жарыққа сүйреген, халыққа теліген пікірін «Еңбекші қазақ» бетінде жарқ еткізді. Жеңіс – Абайды шын танушылар жағына ойысып жүре берді.

Жап-жас баланың мақаласы қалайша биік дәрежеде жазылды?

«Еңбекші қазақ» газетінің басқармасы мақаланы қалай батылы жетіп басты?

Бейсембай Кенжебайұлы туыстары мал соңына салып қойған жерден Бөгеннен, көгеннен қашып Тәшкеннен бір-ақ шыққан жетім бала. Сандалып жүріп, адасып жүріп жеткен жері – Тәшкент, түскен ортасы – жетім балалар. Алайда жетім балалардың жетекшісі – жалынды Ғани Мұратбаев, серіктері – Өтебай Тұрманжанов, Жүсіпбек Арыстанов, Нұртас Ондасынов, тағы басқа балалар. Жетім балалар үйінде кітапқұмарлыққа тәрбиелеген ұстаздары – Мәшһүр Жүсіптің баласы Әмин Жүсіпов, белгілі дирижер Тұрғыт Оспановтың әкесі – Сәдуақас Оспанов. Жетім балалар үйінен сауат ашып, ұшып жеткен жері – И.В.Сталин атындағы Күншығыс еңбекшілері коммунистік университеті, яғни КУТВ. Ең ғажабы – бұл оқу орнында қазақтың маңдайы жарқыраған ұлы лирик ақыны Мағжан Жұмабаев әдебиет пәнінен сабақ береді. Оқушы балалардың жетекшісі, талағының биті бар, Тәшкентте жүрген кезден «Ақ жол» газетіне жаза-жаза «тілші бала» атанып келген Бейсембайды ақын ағасы

қасынан қалдырмай ерте жүреді, үйіне ерте келіп тамақ ішкізеді, сұлу жырлармен сусындатады, жассынбай жан сырын айтады, әдебиеттен көп-көп кеңес береді, жазғандарын оқушыларға оқытып бірге талдайды. Алдында ғана «Тазша бала» жайында жанынан жазған ертегісі жарияланған баспасөзде. Енді оқушылар алдында Абай өлеңдері хақында баяндама жасады. Баяндама жаны нәзік ұстазға да, оқушы тұстастарына да ұнады. Көпшілікке ұнаған соң әлгі ертегінің ізімен баяндаманы мақалаға айналдырып, Қазақстанға поштамен айдап қоя берді. Көздегені басқа басылым емес, «Еңбекші қазақтың» өзі.

Бала Бейсембай ұзамай жауап хат алды. Қазақстаннан. «Еңбекші қазақ» газетінің бас редакторының орынбасары, жазушы Бейімбет Майлин екен жауап жолдаған. *«Мақалаңды алдық. Пікірің ұнады. Батыл жазу керек осылай. Оқушысың ғой, тарығып қаласың ба деп, қаламақы есебінен елу сом ақшаны алдын ала жіберіп отырмын. Жиі жазып тұр. Жазғандарыңды менің атыма жолда»* – деп хат жазыпты Биағаң. Жадау-жалпы жолдастары балаша қуанды. Мақала қаламақысына Өтебай, Жүсіпбек үшеуі барып бірсыпыра киінді. Ептеп сыра ұрттады. Қалғанын ауылдағы аш-жалаңаш ағасына жолдады. Кейін білсе, ағасы інісі жіберген қаражатқа бір бие сатып алған екен.

Бейімбет Майлин мақалаға неге ықыласты? Шамасы, жүйрік дарын белсенділердің Абай ақынды нақақ күйдіріп жатқанын біледі. Білгенін жазып жіберейін десе, табиғатынан айтысқа жоқ. Содан барып тың ойлы мақалаға жанымен қуанды. Оның үстіне

жас талант көрсе, жан-тәнімен құлай берілетін, қамқор қолын созатын әдеті. Міне, осылай оқушы Бейсембай Кенжебайұлының Абай жайлы жазған мақаласы суретімен «Еңбекші қазақ» газетінің екі нөмірінде жарық көрді.

Араға уақыт салып барып, бүгінгі күн биігінен қарап сараптайықшы, Бейсекеңнің ол мақаласының ой-дәрежесі, жазылу мәдениеті қай дәрежеде?

Алдымен ашып айтар бір мәселе – Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мұхтар Әуезов, Құдайберген Жұбановтың қай-қайсысы да ірі-ірі абайтанушылар. Қай-қайсысы да Абай хақында қызықты-қызықты мақалалар жазған. Ал құдайшылығын айтсақ, жиырма бір жасар оқушы Бейсембай Кенжебайұлының мақаласы, бір тобы – Абай бай текті ақын деп іштартып, бір тобы – Абай бай текті ақын деп сыртқа теуіп шат-шәлекей болып жатқанда, *«халық ақыны»* деген салауатты қағида-концепциясымен абайтануды жаңалап кетті. Сыншы бақыты осында, мақала жұлдызының жарық болу сыры осында. Ал, Бейсекеңнің мұндай көсем пікірге қол жеткізуінің сыры – алдымен талант табиғаты, содан кейін Тәшкенттен басталған кісілік, ізгілік мектебі Мәскеуге дейін жалғасып жатыр. Бейсекең ол жылдары ұстазы Мағжан Жұмабаев арқылы орыстың әлі жойылып үлгірмеген текті ортасымен, атақты ақын-жазушыларымен араласып үлгірген еді ғой... Міне, мәселе қайда жатыр?!

Бәлкім, 1945 жылы ұлы Мұхтар Әуезовтің Абай хақында орысша-қазақша кітап жазуға өзгені емес, Бейсекеңді тартуында, оның осы еңбегін сүйіп бағалағандық, ұлы ақын жөніндегі пікірін сыйлағандықтан да шығар. Ол мәселе хақында кейін... Әзірге сөздің қысқасы, жиырма бір жастағы Бейсембай Кенжебаев әдебиет есігін жұртты таң қалдырған еңбегімен ашқан. Бұл – Бейсекеңнің ырым алды рухани ерлігі еді.

...Бейсекең уыз шағында бетін ашқан бұл тақырыпқа кейін әлденеше рет қайта оралып, қалам тартты. 1945 жылы ұлы абайтанушы Мұхтар Әуезовпен бірге қазақ-орыс тілдерінде, 1954 жылы Абайдың қара сөздері, 1955 жылы ұлы ақынның өлең құрылысы хақында қалам тербеп, абайтануға өзіндік үлес қосты. Бір тақырыпқа әркез дүркін-дүркін оралу арқылы ғалым *«өзінің Абайын»* сомдады... Ол өз алдына дербес әңгіме еншісі...

Екінші ерлік, немесе Шәкәрім хикаясы

Ғалым кітапханасы. Аз да болса – саз, мазмұнымен, сапасымен айрықшаланатын кітапхана қаншама сырды бүгіп жатыр ішіне. Әуел баста осы кітапханаға жиналып, сөреден кәделі орын алған көне де сирек кездесетін кітаптардың біразы бұл күнде шәкірттерінің қолында жүр. Ол мәселеге оралармыз. Әзірге осы кітапханаға қатысты бір мөлтек сыр бар айтатын. Ғалым кітапханасындағы әрбір кітаптың да шежіредей сыры бар шығар-ау. Айталық, латын алфавитімен басылып шыққан мына бір кітап. *«А.С. Пушкин. «Таңдамалы шығармалар», Қ.Қ.Ә.Б., 1935 жыл. Жинаған, сөз басын жазған Кенжебайұлы Бейсембай.»*

Кітапты қолға алып, оқып қарай бастаймыз. Бейсекең «Пушкин туралы» деп аталатын көлемді алғысөз жазыпты. Бір ғажабы – мақала отызыншы жылдары жазды дейтіндей емес, күні бүгін жазылғандай актуальды. Және бір ғажабы – сөз басы ретінде жазылған бұл мақаласы ғалымның ешқандай кітабына кірмепті. Алғысөз кім, не туралы? Әрине, Пушкин дәуірі және оның әдеби мұрасы туралы. Сонымен бірге аудармашылар туралы да. Кімдер ол аудармашылар? Аудармашылар Абай, Міржақып, Бернияз Күлеев, Шәкәрім, Жүсіпбек Аймауытұлы, Ілияс Жансүгірұлы. 1935 жылы ұлы ақын Пушкин жыр жинағына қазақтың жоғарыда аты аталған ақындарының аудармасын енгізу оңай ма еді? Басқаны қайдам, 1935 жылы Шәкәрім, Міржақып, Бернияз, Жүсіпбек есімдерін еркін атау, олардың мейлі төл туындысы, мейлі аудармасын еркін насихаттауға жол тарыла түскен болатын. Әзірге біз тақырыбымызға орай тек Шәкәрім Құдайбердиев пен Бейсембай Кенжебайұлының арақатынасына ғана тоқталамыз. Шәкәрім есіміне қатысты Бейсекең қандай рухани ерлік жасады?

Шәкәрім 1931 жылы 2 қазанда зұлымдықпен өлтірілді. Сол сәттен бастап аяулы ақын аты аталмайтын халге түсті. Оған саяси ауыр-ауыр жалалар жабылды. Мәйіті терең құдыққа тасталғаны секілді оның аяулы есімі де түрлі жала, күйемен тұмшаланды. Ақынның көзін көрген, сөзін естіген адамдардың өзі оның атын атап, әдеби мұрасын әңгімелеуден сырттады. Осының баршасы ғалымдардың зорлығы, уақыт-замананың қорлығы еді. Міне,

осындай қиын-қыстау сәтте Бейсембай Кенжебайұлы Пушкиннің қаза болғанына жүз жыл толуын желеу етіп, ақынның қазақ тілінде «Таңдамалы өлеңдер» жинағын құрастырып шығарды. Көлемі шағын жыр жинағына кездейсоқ аударманы емес, қазақтың сайдың тасындай ірі ақындарының аударма өлеңдерін енгізді. Соның бірі – Шәкәрім аударған «Дубровский». Жұрт күйесі жұғардай жан сауғалап қашып, дұшпандары уақыттың қира-кезеңдігін пайдаланып, Шәкәрім төңірегінде үлкен саяси науқан ұйымдастырып жатқанда Бейсекеңнің басына сор тілегендей сұранып-тіленіп, Шәкәрімге жұғысуы ерлік емей не? Шәкәрім аудармасын жинаққа жай ғана енгізіп қойса мейлі-ау.

«...Абай мен Шәкәрім өздерінше аударған. Әсіресе Абай тек идеясын, ұзын-ырғасын ғана алған...«Дубровский» орысшасында қара әңгіме. Шәкәрім оны өлеңмен аударған. Өлеңмен аударғанда сөзбе-сөз аудармай, мағынасын аударған. Бұл жөнінде Шәкәрім мынаны жазады:

Жазбаймын дәл өзінше Пушкин сөзін

Сүйтсе де кете қойман шетке басып

Айтамын алыстамай шын сапасын, –

дейді»³ – деп Абай мен Шәкәрімді өзара сабақтастырып, олардың аударма принциптерін аша насихаттайды. Осының өзі білген кісіге ол жылдары отпен ойнағандық қой. Ақ көз белсенділер үшін Бейсекең басын істі қылуға таптырмас факті ғой бұл!

³ Пушкин, А.С. (1935). «Таңдамалы өлеңдер», ҚИХЛ.18-19 б.

Кезінде құдай қаққан, тәңірі сақтаған екен Бейсекеңді. Енді бүгін біз бұл деректі Бейсекеңнің уақыт ығымен еспей, саяси дауылдарға қарсы тұрып жасаған қайсар әрекетінің бірі деп бағалаймыз. Ерлік айқаймен жасалмас. Қарсылықтың бәрі қолға шокпар ұстау емес. Ерлік – естелік, білімділік. Ерлік – жел буаз қызыл сөз емес, нақты іс-әрекет. Ақкөз белсенділер Шәкәрім есімін тарихтан өшіреміз деп айқай салып ұрандап жүргенде, бір қауым ел олардан жасқанып жасып қалып жатқанда ғалымның мына қам-қаракеті жойқын ерлікке жатады.

Тағы бір жайды айта кетейік. Одан бері талай уақыт өтті. Уақыт қателігін кәрі Тарих өзі жөндеді. Кезең қасіреті кейінгі ұрпақ қуанышына орын берді. *«Дубровскийің»* Бейсекең құрастырған жинақ арқылы Шәкәрім кітабына кірді. Зерттеушілер Бейсекеңнің *«Дубровскийге»* жасаған трактовкасын айна-қатесіз қайталады бүгін. Бірақ, Бейсекең атынан емес, өз аттарынан... Бұл дұрыс емес, әрине.

Дұшпандар ақын басын жұтқанмен де тынбады. Олар ақын есімін тарихтан өшіреміз деп әрекеттенді. Жасыратын не бар, олардың қанды шеңгел қарақшылық әрекеті күні кешеге дейін көп жерлерден, үлкен орындардан қолдау тауып келді. Шәкәрім есімі уақытша шегінді. Ақын есімі шегінген сайын ғалым бекінді. Өзінің негізгі ғылыми тақырыбын зерттеп жаза жүріп қазақ әдебиеті тарихының орны үңірейген кетігін толтыруды қос-қабат ойлай жүрді. Бұған екі мысал келтірсек жеткілікті.

Бірінші: Елуінші жылдары Қайым Мұхамедқанов *«Абайдың ақындық айналасы /шәкірттері/»* деген тақырыпта кандидаттық диссертация жазып, ғылыми атақ қорғамақ болыпты. Соған орай ғалым күнделігіне Абайдың шәкірттері хақында тебірене, тепсіне, астарлай өз ойларын жазыпты. *«Абайдың маңында ешкім, ешқандай шәкірттері болмаған тұл ұстаз десек, онымыз шындыққа, тарихқа қиянат, өрескел хата болады. Өйткені, дұрысында өмірде Абайдың маңында түрлі ақындар мен әншілер, әңгімешілер мен музыкашылар болған; бәрі де Абайдан ақыл-кеңес алған, үйренген»* деген жолдардан Бейсекеңнің іздеп отырғаны Шәкәрім екенін сезгендей боламыз. Демек, Бейсекең ол жылдары қазіргі белгілі ғалым Қайым Мұхамедқанов диссертациясын жақтау, қолдау арқылы да Абайдың *«мұтылған»* деп өзі айтқандай ұмытыла жаздаған шәкірттеріне шипа болуға тырысқанын көреміз...

Екінші: Алпысыншы жылдары өзінің сүйікті шәкіртінің бірі Рымғали Нұрғалиевке зорлағандай етіп, ол кезде жабық жатқан *«Әуезовтің ұлтшылдық туындылары»* аталатын – трагедияларын тақырып ретінде ұсынады. Қарсылығына қарамай, келешек ырысты көздеп, шәкіртіне тақырыпты таңады. Тақырыпты шәкіртіне зорлағандай етіп таңыпты, онда тұрған не бар? Аталмыш тақырыпта *«Еңлік-Кебек»* міндетті түрде сөз болады. *«Еңлік-Кебек»* сөз болған жерде міндетті түрде Шәкәрім қозғалады. Мұқаңның бетін ашушы, тұсауын кесуші райында да Шәкәрім тақырыптан шетін қала алмайды. Бұл жайларды аяулы

ғалым айнымас, әзіз жүректі ұстаз сезбеді дейсіз бе? Сезді. Сездсе, буыны қатып, топшысы бекімеген шәкіртіне обал болар деп ойламады ма? Ойлады. Ғылым – тәуекел ісі. Бәрін көру керек, бәріне көну керек.

Сезімтал шәкірттің безілдейтініндей бар екен. «Трагедия табиғаты» аталатын кітабын шығару бойында үстінен мойнына қылмысты істі қиып салған ашулы арыздар қаптады да кетті. Шәкірттің көзі жасты. Ұстаздың көңілі қамығыңқы. Аспанды қара бұлт торлаған осындай күндердің бірінде Бейсекеңнің үйінде Шәкәрімнің соңына шырақ алып түскен Әбзәли Қарасартов отырды. Аз-кем әңгімеден кейін шәкірт бала Рымғали Нұрғалиев шақырылды. Шырылдаған шәкірт баланы көргенде діні қатты Қарасартов та жібіді. Бейсекең шәкіртін қорғап, сол арқылы Шәкәрімді қорғап Қарасартовқа костюм-шалбар кигізіп, жолына қаражат беріп шығарып салды.

Бұл – ғылым жолының қаншалық ауырлығының айғағы.

Бұл – шәкәрімтану жолының қаншалық қиын болғандығының көрінісі.

Бұл – шәкірт талантын тасқа шауып кетілдірмей, көзін тауып тасқа салып жетілдіретін ұстаз мінезі.

Бұл – шын шәкіртін әкесіндей, анасындай қорғайтын шынайы ұстаздық үлгісі еді.

Қалай дегенде де Бейсекеңнің Қарасартовпен Кереку таныстығының бір пайдасы тиген еді.

Шәкәрім Құдайбердиевтің ақталғанын аяулы ғалым көрмеді. Қайырымсыз уақыт айтқызбаған талай ойлар іште кетті-ау, шіркін.

Шәкәрім хикаясы осылай шертіледі. Ғалымның рухани бір ерлігі осылай өнеге шашады.

Үшінші ерлік, немесе зауал алдындағы «Зар»

Көп жұрт Абайды кінәлайды. Не деп? Қазақты жерден алып, жерге салып жекігені үшін, ішкенге мәз, жегенге тоқ тоқмейілсіген қалпы үшін. Бірақ соған қарап ұлы ақынды кінәлауға бола ма? Халқын сүйген, халық тағдыры үшін күйген үлкен жүректі, қайраткер ойлы адам ғана азалы толғанысқа бармас па?! Әйтпесе, Абайдың жеке басында зарланарлық қандай қасірет бар? Байлық, көп әйел алушылық, көзі ашықтық, дарындылық, өсіп-өнушілік... адам-пенде үшін тіршілік мұраттарын түгендерлік жағдай Абайдың бір басында жетіп артыларлық халде. Алайда, Абай пенделіктен жоғары тұр. Туған халқының мерез мінез, күңгірт келешегін ойлап зарығады, туған халқым басым елге бодан бола ма деп тарығады. Өз билігі өз қолынан кеткен халық бостан болмай, бодан болады деп жылайды, өлеңмен ой толғап жарлайды. Айтады, зарлайды, тыңдар құлақ жоқ. Ел есеймеген, қайта басқыншы елдің билікке таластырып басқаруынан ру-руға бөлініп қырық пышақ болып

барады. Бәрін көре-біле тұра ұлы ақын қалай зарламайды, қалай қарғамайды? Бұл – Грибоедов айтқандай ақынның *«асқан ақылдан тапқан қайғысы»*. Бұл – ұлы Абайдың өзі айтқандай, ілімнен шыққан қайғы!

Қайғыдан қапаланып, қанжұтқан ұлы Абай кетті.

Қараңғыда қармаланып, қармаланып жол таппай халқы бодандық тұманына, батып қалып бара жатты. Демек, біз ұлы Абайды кінәлағанша, өзімізді кінәлайық. Империялық саясат өңін өзгертіп, Кеңестік кезеңге келді. Тағы да алдау. Тағы да алдану... Біреу сыртымен коммунист, біреу ішімен коммунист. Асыл ойлы азаматтарды атты, асты, айдады. Бассыз, басшысыз халық коммунистік партияның айтқанын істеді, айдауына жүрді, алдағанына сенді.

Қазақтың орыстануы, дінін, тілін, ділін беруі Абай дәуірінен аспаса кемімеді. Тұманды күні жолға шығып адасқандай хал кешті халық. Бірақ адастық деп сірә да ойламады. Ойлы, парасатты көшбасшылар адастық деп айта алмайды халыққа. Өйткені қалтада – партиялық билет, құйрықта – мансап орындығы, алдында ішім-жем...

Халықтың ағзасын арамдап, жерін жаралап, ішін кеулеп жеуі алпыс, жетпіс, сексенінші жылдары тіпті асқынып кетті.

Міне, осындай бір күні – 1966 жылғы 3 маусымда профессор Бейсембай Кенжебайұлы өзінің *«Зар»* деп аталатын толғанысын

жазды. Жазба арқылы ішкі запыран-зарын төкті. Рухани өліп бара жатқан халқын сынап отырып, елдікке шақырды. Жақсыдан қалған көз дерлік оқымысты көрген қуғын-сүргін секілді құқайға қарамай зарланды.

«- Қазақ өшіп бара жатқан, жойылатын халық.

- Неге?

- Тарихтан, ғылымнан мәлім, халық өзінің жан мінезімен, тілімен, дәстүрімен, ар-намысымен, тарихымен, мәдениетімен халық. Өзіне хас жан мінезі, тілі, дәстүрі, ар-намысы, тарихы, мәдениеті жоқ халық болмайды»,⁴ - деп бір қояды ғалым. Оқып отырып, денең дір ете түседі. Өйткені көкірегінде көзі, ар-ұяты бар адам қазақ жойылатын халық деген пікірге қалай жол беруі керек? – деп ойлайсың іштей ғалыммен келіспей. Ұлттық әлгі игіліктерді сақтайтын, дамытатын бүгінгі ұрпақ бар емес пе? Бар. Бұған ғалым да келіседі. «Ұлттық игілік, нышан белгілердің тағдыры сол халықтың азаматтарына, ұрпақтарына, ұл-қыздарына байланысты, солардың қолында» дейді. Олар әлгі «игіліктерді ілгері дамытып отырса, халық өсе береді, жасай береді. Ал, азаматтар, ұрпақтар халықтың халықтық қасиеттерін, халықтығын қадірлемесе, сақтамаса, ілгері дамытпаса, халық өшеді, жойылады».⁵

⁴ Кенжебайұлы, Б. (1966). Зар. (Кенжебайұлы архивінен. 3 шілде 1966 жыл). 1-б.

⁵ Кенжебайұлы, Б. (1966). Зар. (Кенжебайұлы архивінен. 3 шілде 1966 жыл). 2-бет.

Ұлттың сақталу шарты айтылды. Ал, қазақ жойыладыға жол болсын? Аргумент қайда? Ғалым пікіріне құлақ түрелік. Ойлы ғалымның айтуынша:

«1. Осы заманғы қазақ азаматтары, бүгінгі қазақ ұрпақтары қазақтың халықтық қасиеттерін, қазақтың мінез-қылығын, әдет-салтын, тілін, мәдениетін, тарихын қадірлемейді, сақтамайды, қолданбайды. Көбі оларды ұмытты, білмейді. Білсе, қазір кейбіреуі еміс-еміс, шала-бұла ғана біледі. Ұзамай әбден ұмытады, мүлде білмейтін болады.

2. Бүгінгі қазақ өз бала-шағасына үй ішінде қазақ тілін үйретуге ерінеді, жалқау. Тіпті бала-шағасының ана тілін білуі қажет деп ұқпайды; баланың ана тілін білуі мақтаныш екенін білмейді, тек орыс тілін білсе болады деп қарайды. Халықтың болашағы саналатын ана тілін білмеуді жастардың өздері де, ата-аналары да ұят, намыс көрмейді.

3. Халықтық қасиет, ұлттық игіліктерді ілгері дамытатын жазушылар мен ғалымдар. Олар өз шығармалары мен еңбектерін көбіне орыс тілінде жазады, қолынан келгенінше орысша жазуға тырысады. Қазақ тілінде жазған күнде орысша ойлап қазақша жазады, орысша, қазақша шүлдірлейді. Қазақ тілінің сөз тәртібі бұзылды, сөз қоры жойылып барады.

4. Қазақтың қазіргі бірқатар жазушылары мен ғалымдары шығармалары, еңбегімді қазақ тілінде жазсам, атым шықпайды, орыс тілінде жазсам, атым жер жүзіне мәлім болады деп

ойлайды. Яғни, олар мәдениетін өркендетіп, халық атын шығаруды ойламай, өз атын шығаруды ойлайды, халық аты шықсын демейді, өз атым шықсын дейді. Атаққұмар.

5. Халықтың ар-намысын, құқығын жақтайтын, халықтың халықтығын, тілін, мәдениетін, тарихын қорғайтын, уағыздайтын газеттер, журналдар, баспа орындары. Олар халықтың халықтығын, тілін, мәдениетін, тарихын насихаттау ескілікті дәріптеу, ұлтшылдық болады деп қарайды. Және қазақ азаматтары бірін бірі солай айыптайды, қудалайды. Оның ескіні дәріптеу, ұлтшылдық емес, халықтың халықтығын сақтау, халықтың мәдениетін өркендету жолында қызмет ету екенін бірі білмейді, білгісі келмейді, бәрі бейшара, қырт.

Осы бейшаралығынан, қырттығынан газет, журнал, баспа қызметкерлері халықтың халықтығын, тілін, мәдениетін, тарихын уағыздасақ, ескілікті дәріптедің, ұлтшыл болдың деп орнымнан, қызметімнен алып тастайды деп қорқады. Халық қамын ойламай, өз мансабы, қамын ойлайды, мансапқор.

Яғни, бүгінгі қазақ халықтық намысы жоқ, халық қамын, оның болашағын ойламай, өз қара басының ғана қамын ойлайтын тоғышар, жалқау, атаққұмар, мансапқұмар адамдар. Сондықтан қазақ халық ретінде өшіп барады, бара-бара жойылады. Әкесі өлгенді де есіттіреді!

Сонымен басқа бәле тілден дегендей, халықтың халық болып жасауы да, өшіп, жойылуы да оның өзінен, оның азаматтарынан, ұрпақтарынан.

Азамат, ұрпақ, ойлан! Ойлан! Ойлан!

3 июнь, 1966 жыл.»⁶

Ғалым ойын аяқтады да «*Ойлан!*» – деген ойлы сөзді шамырқанып үш рет қайталады.

1966 жылғы 3 маусымда жазылған бұл «Зарды» кезінде баспасөзге ұсыныпты. Баспасөз бұйдасын ұстап отырған жандар баспаған. Бәлкім «*қоқыс қонарып, архив ақтарған, әруақтармен сырласқан*» шалды алжыған, жынданған болар деді-ау. «*Тілің ащы тірілерге тимейсің, Тамұқта да күймейсің*» деген пародияны еске алыңыз... «Зарды» жариялау орнына аяулы ғалымды мазақтайтын пародия жариялады баспасөз...

Бейсембай Кенжебайұлының бұл «Зарын» қалай түсінуге болады? Бұл – ұрпағым өшпесе, ұлтым өссе, өркендесе деген ұлы мұрат. Сол жолда жастарды қамшылау, азаматтарға ой тастау, тұтас халыққа үндеу! Әрбір үй Аяз бидің тымағы секілді үйінің маңдайшасына көшіріп, ойып жазып қойса жарасатын сөз! Егер ғалым «Зары» кезінде МҚК қолына түссе шатақ! Бүгін ше?

«Зар» – бүгін де зар күйінде. Кеше қауіп – бір орыс халқы болса, бүгін айнала қауіп. Тіпті қазаққа өзара ынтымағы жоқ қазақтың

⁶ Кенжебайұлы, Б. (1966). Зар. (Кенжебайұлы архивінен. 3 шілде 1966 жыл). 3-бет.

өзі қауіп! *«Қазақтың қазақтан өзге жауы жоқ»* /Абай/. Абай – Абай. Ал, Бейсембай Кенжебаевтың *«қазақ жойылады»* деп зарлауын қалай қабылдаймыз? Бұл – ұлы Абай зарының жалғасы. Ұлы ақын рухында тәрбиеленген ұлтжанды ғалымның жан айқайы, кейінгі ұрпаққа айта-айта өткен зары! Бұл – кеше өзекті еді, бүгін одан да өзекті...

Міне, қыранжүрек ғалымның және бір ерлігі!

Ұлы Абайды *«байдың баласы»*, *«жат идеологияның ақыны»* деген жалған жаладан арашалай келген Бейсембай Кенжебайұлы кейін келе қиын кездің өзінде *«халық жауы»* атанған Шәкәрімді насихаттай, *«Абайдың шәкірттерін»* даудан арашалай еңбек етті. Өмірінің ақырында ұлы ақын рухында ұлт тағдырына алаңдап «зарланып» өтті өмірден. Ақын туралы толғаныстан ұлы ақын дәстүрінде еңбектену дәрежесіне дейін көтеріліп творчестволық тағдыр кешті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Дулатов, М. (1926). Қазақ кітаптарының көрсеткіші. «Абай».

Қызылорда.

Кенжебайұлы, Б. (1925). Абай. «Еңбекші қазақ» газеті. № 359.

(Қызылорда, 28 тамыз 1925 жыл).

Кенжебайұлы, Б. (1966). Кенжебайұлы архивінен. (3 шілде

1966 жыл).

Пушкин, А.С. (1935). «Таңдамалы өлеңдер», ҚИХЛ.

BÖLÜM 6

**АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ «ҚАРА СӨЗДЕРІНІҢ» ТӘРБИЕЛІК
МӘНІ**

**(ABAY KUNANBAYULI'NIN "KARA SÖZLERİNİN" EĞİTİCİ
YÖNÜ)**

Doç. Dr. Külzat SADİROVA*

*Kudaybergen Jubanov adındaki Aktöbe Bölgesi Devlet Üniversitesi, Filoloji
Fakültesi, Kazak Dili ve Edebiyatı Bölümü, Aktöbe, Kazakistan

Садирова Күлзат Қаниқызы*

*филология ғылымдарының докторы, доцент Қазақстан Республикасы,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Белгілі абайтанушы ғалым Мекемтас Мырзахметов: «Халқымызды рухани тазартып алатын құрал бар, ол – Абайдың «Толық адам» ілімі», - деген болатын. Халықты рухани тазарту деген тіркесте қандай мән жатыр? Неге ХХІ ғасырда халқымызды рухани тазарту қажеттігі туындап тұр деген сұрақтар туындайтыны заңды. Бұл қазаққа тән бауырмалдықтың, баланың әке-шеше алдындағы борышының, әке-шешенің ұрпағын дұрыс тәрбиелеу жауапкершілігінің әлсіреуіне орай айтылған болуы мүмкін. Әлеуметтік желіні ашып қалсаң да, бұқаралық ақпарат құралдарын қосып қалсаң да, қоқыс жәшігіне тастап кеткен сәби, әкесін қарттар үйіне тапсырған бала, бауырын не әйелін ұрып өлтірген жан, тек өлтіріп қана қоймай денесін қасапшыдай бөлшектеп тастаған жан түршігерлік оқиға т.с.с. құлақ тұнады. Бұл ұлты мен ұлысына тәуелсіз адамзаттың қасіреті болып тұр. Кез келген істен өзіне пайда табу, ақша табу жолына түсу, дүниенің бар құндылығының ақшамен өлшенуі – мұның бәрі қоғамды рухани тазарту қажеттігінің туғанын көрсетеді. Ал осы жолда «адамды адам қалпында сақтап қалуға мүмкіндік беретін ілім – Абай ілімі». Абайдың ілімін бүгінгі жас ұрпаққа оқытып, санасына сіңіріп өсіру қажет. Бірақ кітапты парактап оқуға құлықсыз, сенсорлы телефон мен смартфоннан бір сәт те айырылмайтын жастардың виртуалды әлеміне Абайды бар болмысын бұзбай қалай енгізу керек. Бұл да үлкен мәселе. Бірақ даусыз нәрсе сол – Абай туындыларын жас ұрпақ бойына сіңіру. Ол үшін ең алдымен, Абай шығармаларының, оның ішінде біз

тоқталатын «Қара сөздерінің» мазмұнының тәрбиелік мәніне назар аударып көрейік.

Абай «Қара сөз» жазудағы мақсатын да анық атайды. Ақынның «Бірінші сөзінде» ол былай берілген: «... Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ» (Абай Құнанбаев, 1968: 146).

Ақынның өзі жазған сөзін, ойын өзгелерге таңуды мүлдем мақсат етпеуі, біреуді тәрбиелеуге ұмтылмауы ақынның гуманистік тұлғасын бірден танытады. Бұл ақынның осы «Бірінші сөздегі» өз өмірінің мәнін сана сүзгісінен өткізіп талдауынан да анық көрінеді. Абай былай деп жазады: «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық: қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын» Абай Құнанбаев, 1968: 145). Ақынның бұл ой-тұжырымдарының бүгінгі заман үшін де маңызы зор. Шынымен де, адамдық жылы қарым-қатынасты сақтаудан басқа істің бәрі де баянсыз, бекер екендігі бүгінгі күнде де өзекті. Ақын мұнан әрі өз ойын осы сөзде былайша өрбітеді: «Ел бағу? Жоқ, елге бағым жоқ. Бағусыз

дертке ұшырайын деген кісі бақпаса, не албыртқан көңілі басылмаған жастар бағамын демесе, бізді құдай сақтасын!

Мал бағу? Жоқ, баға алмаймын. Балалар өздеріне керегінше өздері бағар. Енді қартайғанда қызығын өзің түгел көре алмайтұғын, ұры, залым, тілемсектердің азығын бағып беремін деп, қалған азғана өмірімді қор қылар жайым жоқ.

Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгенінді кімге үйретерсің, білмегенінді кімнен сұрарсың? Елсіз-күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? Мұңдасып шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылым өзі – бір тез қартайтатұғын күйік». Ақынның «Бірінші сөзі» құрылымының ерекшелігі де мәтінді қабылдауға мүмкіндік беріп тұр. Нақты айтқанда, сұраулы сөйлеммен ой қозғап басталуы (*Ел бағу? Мал бағу? Ғылым бағу?*) немесе синтаксистік құрылымдардың параллель келуі, оған берген жауаптарының болымсыз тұлғадағы сөйлем құрылымымен (*Жоқ, елге бағым жоқ. Жоқ, баға алмаймын. Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ.*) келуі де ақынның ойын жеңіл қабылдауға мүмкіндік беріп тұр. Әрине, қазіргі интернет арқылы әлемдік ақпаратпен жұмыс жасайтын жастар үшін ақынның «Білгенінді кімге үйретерсің, білмегенінді кімнен сұрарсың?» деген сөзі дұрыс қабылданбай сұрақ туғызуы мүмкін. Өйткені ХХІ ғасырда білмесінді де интернеттен білуге, үйретеріңіз болса, үйренушілерді де әлеуметтік желіден табуға болады. Дегенмен, ақын көтерген мәселе техникасы қарыштап

дамыған осы кезеңде де орын алып тұр. Бұл – адам мен адамның тікелей қарым-қатынасына деген ішкі қажеттілігі. Қазіргі кезеңдегі адамдардың біразының қиындығы – жалғыздықты таңдауы, мұңдасып шер тарқатысар кісіні іздемеуі. Ақынның «Бірінші сөзіндегі» ой аталған құрылыммен мұнан әрі былайша өрбиді: «Софылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күнінде бір тыныштық жоқ, осы елде, осы жерде не қылған софылық?

Балаларды бағу? Жоқ, баға алмаймын. Бағар едім, қалайша бағудың мәнісін де білмеймін, не болсын деп бағам, қай елге қосайын, қай hareketке қосайын? Балаларымның өзіне ілгері өмірінің білімінің пайдасын тыныштықпенен көрерлік орын тапқаным жоқ, қайда бар, не қыл дерімді біле алмай отырмын, не бол деп бағам? Оны да ермек қыла алмадым» (Абай Құнанбаев, 1968: 146). Абайдың осы ойларының жазылған уақыты бүгінгі күнмен дәл келіп тұрғандай әсер береді. Әсіресе, *«Балаларымның өзіне ілгері өмірінің білімінің пайдасын тыныштықпенен көрерлік орын тапқаным жоқ»* деген сөзі де бүгін өзекті. Бір білім бағдарламасымен оқу орнын аяқтап шығамын дегенше, игерген біліміңіз ескіріп, сол салада соңғы талапқа сай жаңа білім қалыптасып жататын бүгінгі уақытта «білімінің пайдасын тыныштықпен көрерлік орын» бүгін де бола қоймас. Мұның барлығы да ақын ойының өміршеңдігін, ақын сөзінің құрылымдық жинақылығын, шеберлігін танытады.

Абай Құнанбаевтың «Қара сөздерін» философ, ғалым А. Айталы: Абайдың «Қара сөздері» - социологиялық этюд» деп баға берген болатын. Абайдың «Екінші сөзінде» қазақтың өзге ұлт өкілдеріне көзқарасы мен соны аңғартатын тілде орныққан бірліктерге талдау жасалып, қазақтың өзіне сын айтады. Нақты мазмұнына тоқталсақ: «Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсе, күлуші еді: «ененді ұрайын кең қолтық, шүлдіреген тәжік, арқадан, үй төбесіне саламын деп, қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз көргенде «әке-үке» десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан, «сарт-сұрт» деген осы деп. Ноғайды көрсе, оны да боқтап күлуші еді: «түйеден қорыққан ноғай, атқа мінсе, шаршап, жаяу жүрсе, демін алады, ноғай дегенше, ноқай десеңші, түкке ыңғайы келмейді, солдат ноғай, қашқын ноғай, «бакалшік» ноғай деп. Орысқа да күлуші еді: «ауылды көрсе, шапқан, жаман сасыр бас орыс» деп. Орыс ойына келгенін қылады деген... не айтса соған нанады, «ұзын құлақты тауып бер депті» деп. Сонда мен ойлаушы едім: «ей, құдай-ай, бізден басқа халықтың бәрі антұрған екен, ең тәуір халық біз екенбіз» деп, әлгі айтылмыш сөздерді бір үлкен қызық көріп, қуанып күлуші едім». Ақынның өзі толысып жан-жағына сын көзбен қарағанға дейінгі өзге ұлтқа көзқарасы айналасындағы таңылған пікір ықпалында болса, ақыл тоқтатып, бірімен екінші нәрсені салыстыру арқылы барлық ұлтты бірдей құрметтеу керек деген ойы, тіпті өзге ұлттың жақсы қасиетін сіңіру қажеттігін атағаны кейінгі жазбасынан көрінеді. Ақын сөзінде бұл былайша көрініс тапқан: «Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерінің

жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзіменен өзі әуре болып, бірі менен бірі ешбір шаһари жауласпайды. Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлгенінің «ахиреттігін», тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды. Өке балаға қимайтығұн малыңды кірлеп, сол айдап кетіп тұрды ғой. Орысқа қараған соң да, орыстың өнерлерін бізден олар көп үйреніп кетті. Үлкен байлар да, молдалар да, ептілік, қырмызылық, сыпайылық – бәрі соларда. Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып, мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда. Оның малдыларына құзғын тамағымыз үшін біріміз жалшы, біріміз қош алушымыз». Абай ақын қазақты жақсы көргендіктен де сынап, оның мінін түзетуді мақсат тұтты. Сондықтан да ол қазақтың қылығы мен әрекетіндегі, мінезіндегі кемшіліктерді ашып айтып, онан арылу үшін не істеу керектігін «Қара сөздерінде» жеріне жеткізе жазды. «Үшінші сөзінде» Абай: «Һәммә ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: әрбір жалқау кісі қорқақ, қайрақсыз тартады: әрбір қайратсыз қорқақ, мақтаншақ келеді: әрбір мақтаншақ қорқақ, ақылсыз, надан келеді, әрбір ақылсыз надан, арсыз келеді: әрбір арсыз жалқаудан сұрамақ, өзі тойымсыз, тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады». Ақын өзі атап көрсеткен жаман әдеттерден арылу мен болдырмаудың жолын көрсетеді, ол – егін, сауда, өнер, ғылым жолы. Қалай болғанда да еңбектің түбі – береке. «Төртінші сөзінде» Абай: « Қулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ – өнерсіз иттің ісі. Әуелі құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа

сүйеніп, еңбегінді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды» деп жазады. Бұл ой бүгінгі заманда да өз өміршендігін жойған жоқ. «Алтыншы сөзінде» ақын: «Кеселді жалқау, қылжақпас, Әзір тамақ, әзір ас. Сыртың – пысық, ішің – нас, Артын ойлап ұялмас» болып жүріп, тірімін деме, онан да алла жіберген ақ бұйрықты өлімнің өзі артық» деп жалқаулықтың адамды аздырар себеп екеніне тоқталады. Абай ақынның жазған қырық бес қара сөзінің қай-қайсысы да мазмұны терең, ақыл мен тәрбиеге толы, ғибратты білім. Сондықтан Абай шығармаларын оқып-үйренуді, санадан өткізіп зерделеуді кеңінен жүргізу керек деп ойлаймыз. Сонымен қатар Абайдың «Біріңді, қазақ, бірің дос, Көрмесең, істің бәрі бос», - деген сөзі бүгінгі әр қазақтың өмір сүру қағидасына айналып, қазақтарды қазақтың болашағын берік етуге жұмылдыру керек.

Пайдаланған әдебиеттер

Абай Құнанбаев. Шығармалар. II томдық. «Жазушы» баспасы,
Алматы, 1968. 249 б.

BÖLÜM 7

М. ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНЫҢ ШЕТ ТІЛДІК АУДАРМАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ СИПАТЫ (M.AVEZOV'UN ABAY YOLU ADLI DESTANSI ROMANININ YABANCI DİLE ÇEVİRİLERİNİNİN İNCELENME ŞEKLİ)

Roza SADIKOVA*, Nazım META**

*Kazak Milli Kızlar Pedagoji Üniversitesi, Kazak Filolojisi ve Dünya Dilleri
Fakültesi, Yabancı Dilleri Öğretme Metodolojisi Bölümü, Filoloji İlimleri Doktor
Adayı, Almatı, Kazakistan

**Al-Farabi adındaki Kazak Milli Üniversitesi, Doğu Bilimleri Fakültesi, Türksoy
Bölümü, Doktora öğrencisi, Almatı, Kazakistan

Ф.ғ.к Садықова Роза Каримовна*

Магистр Шуиншина Мета Назым Мырзагасимовна**

*Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, қазақ филологиясы және
әлем тілдері факультеті шетел тілдерін оқыту әдістемесі кафедрасы, Алматы
қаласы, Қазақстан, e-mail:rsadykova516@gmail.com

**Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті Шығыстану факультеті
Түрксой кафедрасы Алматы қаласы, Қазақстан, e-
mail:nazymsuinsina@gmail.com

Кіріспе

«Абай жолы» роман-эпопеясы – қазақ мәдениетін биікке көтерген, әлемге танытқан күрделі шығарма. Бұл шығармада қазақ халқының барлық салт-дәстүрлі қамтылған, әрбір оқиғада, кейіпкер тілінде, табиғатты суреттеуде де болсын, автордың мақсаты – ұлттық пайымдаудың деңгейін көрсету болған.

Қазақ мәдениетіндегі аударманың практикасы өткен ғасырлардан басталатыны белгілі. Дегенмен өзге тілдерден қазақ тіліне және қазақ тілінен басқа тілдерге көркем шығармаларды аударудың барынша кең қанат жайған дәуірі – XX ғасырдың орта тұсы. Бұл туралы «Көркем аударманың кейбір мәселелері» деп аталатын еңбекте толық айтылған, онда әсіресе 1950 жылдан бастап орыс әдебиеті үлгілерінің қазақшаға қаншалықты көлемде және тілдік-стильдік жағынан қандай дәрежеде тәржімаланғаны толық талданған. Сонымен қатар зерттеушілер осы аталған кезеңде қазақ әдебиетіндегі көркем туындылардың қазақ тілінен басқа роман-герман тілдеріне аударылғанын да атап өтеді. 1953 жылы М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы ағылшын және неміс тілдеріне аударылған. Осы кезеңде бұл роман Болгарияда, Польшада, Румынияда, Венгрияда аталған елдердің тілдерінде басталған. 1958 жылы эпопеяның бірінші том «Абайдың жастық шағы» деген атпен, ал 1960 жылы екінші кітап «Абай жолы» деген атпен Францияда жарық көрген [1, 49 б.]. Осы ғасырдың басында, яғни 2004 жылы роман қытай тіліне аударылды,

ал кейінгі жылдары Н. Асғар Заде 1997 ж. парсы тіліне аударды [2,790 б.].

Романның орыс тіліндегі нұсқасы 1950 жылдарда жарияланған болатын, қазір Мұрат Әуезовтің қолдауымен эпопеяның толық нұсқасы орыс тіліне қайтадан аударылған. Бұл туралы Мұрат Әуезовтің өзі былай деп жазады: «Романның орыс тіліне жаңа аудармасын іске асыру керек болды, оны ойлап тапқан біз емес, кезінде Әбдіжәмил Нұрпейісов, әлемдік әдебиеттің екі жүз топтамасын жарыққа шығаруға әзірленіп жатқанда, бұл мәселені өткір көтерген болатын. Бір романды бес бірдей адам аударды ғой, әрқайсының өзіндік шығармашылық даралығы бар, бірі күшті, екіншісі әлсіздеу. Демек бес адам аудару мүмкін емес! Сондықтан жаңа аударма жасау мәселесі әлдеқашан пісіп жеткенді. Бұл мәселе жөнінде Герольд Бельгер өз кезінде салиқалы сөз қозғап, айшықты дәлелдерін де келтірген. Орыс аудармасының орташа деңгейі әрқашан оның ызасын шақырып, ол аударманы түпнұсқамен салыстырып отырды, ал бұл салыстырма, әрине, аударма пайдасы жағында болмады» [3,4 б.]. Бұл пікірлер қазіргі заманда ұлттық ойсана барынша жетілген кезде айтылып отыр, ал шындығында романның орыс тіліндегі аудармасы жарияланғаннан кейін аударма нұсқаға «қазақ әдебиеті нұсқаларының ішіндегі ең жақсы аударма» деген баға берілген болатын.

Негізгі бөлім

Енді «Абай жолы» эпопеясының өзге шет тілдеріне аударылуының қазақ лингвистикасында зерттелуіне тоқталып, төмендегілерді атап көрсетеміз.

Бірінші. Роман ағылшын және неміс тілдеріне тәржімаланған кейін аударма нұсқа зерттеушілердің назарын өзіне бірден аударды. Оның бірнеше себептері болды: ең алдымен, «Абай жолы» эпопеясы – қазақ әдебиеті мен мәдениетін дүние жүзіне танытқан ең көлемді, аса құнды шығарма болды, әрі роман – әлем әдебиетіндегі аса жоғарғы көркемдікке ие туындыларының бірі. Оның үстіне жоғарыда көрсеткеніміздей, романның аудармасы өз заманында «жақсы аударылған» деген баға алды. Сонымен қатар осы туындының аударылуынан бастап қазақ тілтанымында салыстырмалы лингвистикалық зерттеулер бастау алды деп айтуға болады.

«Абай жолы» эпопеясының тілін салыстырмалы түрде зерттеу мәселесіне алғаш барған ізденушілердің бірі – А. Ермағамбетова. Ол шығармадағы ұлттық реалийлерінің ағылшынша берілуіне талдай жасай отырып, аударма практикасының дамуына ықпал жасады. Автордың өзі осылай көрсетуден байқайтынымыз – өткен ғасырдың 70-інші жылдарында аударманың практикасы теориялық зерттеулерге мұқтаж болған немесе теориялық мәселелердің іргетасы жаңадан қалана бастаған. Әрине, романның сюжетіне қазақ халқының белгілі бір дәуіріндегі тұрмыс-тіршілігі арқау болғандықтан, әрі роман тарихы

шығарма болып танылатындықтан, ұлттық реалийлер романда молынан қолданылған. Реалийлер транслитерация, аналог (жуықтау аударма), сипаттама аударма және контекстуалды аударма арқылы жасалған. Бұл – автордың қорытындысы [4, 100 б.]. Бірақ, біздің ойымызша, жұмыста ағылшын тіліндегі нақты мысалдар аз. Жоғарыда аталған аударма тәсілдерінің қай-қайсысы да толыққанды мысалдармен жабдықталмаған. Ғалым романды аударуда транслитерация мен аналогтың тиімді екендігін атап өтеді.

Аталған тәсілдерге «Абай жолының» неміс тіліне аударылуын алғаш зерттеген Б. Репин де көңіл бөледі. Ол аналогтың бес-алты түрін санамалап көрсете отырып, романдағы реалийлер неміс тіліне осы жолмен тәржімаланған және бұл дұрыс, тиімді бағыт деп санайды. Б. Репин ұлттық реалийлер ұғым түсініктердің функционалды теңбе-теңдігі, ұғым-түсініктердің қасиеттерінің тепе-теңдігі, сыртқы ұқсастық, аналог ретінде диалектизмдерді қолдану арқылы жүргізіледі деп көрсетеді, бірақ тілдік фактілерді өте аз ұсынады. Сөйтіп, мынадай қорытынды жасайды: «перевод слов – реалий с помощью аналога обеспечивает легкость, доходчивость понимания, простоту и краткость слова-реалий оригинала, переданного с редствами языка перевода» [5, с. 79].

Романның француз тіліне аударылуын Ю. Сушков зерттеген болатын. Ол контекстің мағынасын және көпмағыналы сөздердің, сондай-ақ фразеологизмдердің берілуін талдады. Осы ретте айта

келерлік жайт – романның французша аудармасы, Мұрат Әуезовтің айтуы бойынша – ең сәтті шыққан аударма. Ол былай дейді: «Мамандардың пікірінше, французша аударылған тәржіма ең сәтті шыққан аударма болып табылады. Антуан Витездің «тең шығармашылық» шабытты аудармасының арқасында роман француз жұртшылығының арасында елеулі және тұрлаулы құбылысқа айналып, үйлесімді және терең енуіне қатысты көп айғақтардың біріне жатады» [6, 26.].

Бұл келтірілгендерден көрініп отырғандай, «Абай жолы» эпопеясының роман-герман тілдеріне тәржімалануын қарастырудың бастапқы кезеңдеріндегі жағдайға алдымен аударманың практикасы мен теориясын өзара байланыстыру жағы қандай дегенді аңғарып көру тән болды, осыған байланысты авторларды пікірлерінде біріне-бірі сәйкес келмейтін көзқарастар да кездеседі. Сонымен бірге өткен ғасырдың 70-інші жылдарында аударманың лингвистикалық теориясының өзі әлемдік ғылымда қалыптаса қоймай, бұл жөнінде де пікірлер әртүрлі болғандықтан, қазақ тілі мен өзге тілдердің материалдарын салыстыра зерттеген қазақстандық ғалымдарда да мықты ғылыми тірек болмады.

Сөйтіп, аналог, транслитерация, сәйкестік сияқты аударманың теориясына қажетті негізгі ғылыми концептуалдық-терминологиялық аппараттың аражігінің ашылмауы, тұрақты түрде қалыптаспауына орай қазақ әдеби шығармаларының

аудармасы тұрғысынан алғанда, ағылшын және неміс тілдерінен келтіретін фактілердің де әлсіз болғанын көреміз.

Дегенмен «Абай жолын» өзге тілге аударудағы ерекшеліктерді зерттеу үзіліп, тоқтап қалған жоқ. Әсіресе, қазіргі кезде бұған айрықша назар аударылып отыр. Бұл ретте бірнеше экстралингвистикалық факторлар байқалады: ең алдымен, Қазақстанның мәдениеті үшін де мәдени мұралардың өзге тілдерге аударылуы маңызды; ал тіл ғылымы тұрғысынан келетін болсақ, қазіргі кезде көптеген жаңа ғылым салалары (когнитивті лингвистика, антропоцентрлік лингвистика, мәтінтану, мәдениаралық қарым-қатынас) міндеттерінің шешімінде аударманың өзіндік қосар үлесі зор деуге болады; үшіншіден, аударма мәселелері тұрғысынан салыстырмалы тіл білімінің де аспектілері кеңейді.

Әдебиеттану ғылымы да салыстырмалы аспектілерге назар аударуда, бұған қатысты біз М.Х. Маданованың «Казахско-французские литературные связи XX века и проблемы сравнительного литературоведение» деп аталатын жұмысын көрсете аламыз [7, 267 б.].

Қазіргі кезеңде салыстырмалы тіл білімі аясында «Абай жолы» эпопеясының өзге тілдерге аударылуын зерттеген жұмыстардың қатары көбейді. Ғалымдардың көрсетуінше, бұл кездейсоқтық емес, өйткені қазіргі кезде тіларалық қатынастарды және оған байланысты тілдерді болатын үдерістер мен құбылыстарды зерттеуде әртүрлі жүйедегі

тілдердің материалдардын салыстыра талдай ғылымға үлкен үлес қоса алады. Бұл ретте Г. Дүкембайдың [8, 26 б.], К. Каримованың [9, 276.] еңбектерін атауға болады. Г.Н. Дүкембайдың диссертациялық жұмысы орыс және неміс тілдері аудармасындағы идиоэтникалық фразеологизмдердің аударылу тәсілдеріне арналған.

Зерттеуші мәдениетаралық байланыстар, мәдениеттердің өзара бірін-бірі байытуы жағынан қарағанда, фразеологизмдердің этномәдени маңызы бар типтерінің рөлін көрсете келіп, романның орыс және неміс тілдеріне аудармасында төмендегідей тәсілдердің жұмсалғандығын анықтаған және олардың тиімді немесе тиімсіз жақтарын бағалаған:

- калька (сөзбе-сөз аударма). Бұл тәсіл қайсыбір фразеологизмдердің ұлттық сипатын нақты көрсету үшін пайдаланылған. Автордың пікірінше, калька тәсілі ұлттық колоритті жеткізу үшін және барынша толыққанды баламалылықты сақтау үшін оңтайлы, тиімді тәсіл;
- балама аударма, бұл қазақ тіліндегі фразеологизмдердің абсолютті немесе относительді түрдегі баламаларын жасау үшін пайдаланылған;
- сипаттама аударма, бұның ерекшелігі – басқа халықтардың өкілдері үшін түсініксіз фразеологизмдерді сипаттап береді. Аудармашы кейде сілтеме арқылы түсіндіреді, сондықтан аударма фразеологизмнің аудармасы емес, түсіндірмесі болып табылады;

– контекстуалды аударма. Қазақ тіліне тән фразеологизмдердің мағынасын контекст арқылы түсіну мүмкіндігі бар;

– түсіріп тастау. Аудармаларда қазақ тіліне тән фразеологизмдерін түсіріп тастау кездеседі, бұл түпнұсқаның көркемдік ерекшеліктерін жеткізуді әлсіретеді [8,11 б.].

Этностың менталитетін және ұлттың ойсаналық архетипіне барып тірелетін, тілдің концептуалды жүйесінің аксеологиялық сипаттарын құрайтын тілдік бірліктердің қай-қайсысы да – аударматану эпопеясы үшін және аударма практикасы үшін аса маңызды проблемалардың бірі. Бұндай тілдік бірліктерді алдыңғы кезеңдердегі зерттеулерде «баламасыз лексика» деген атаумен топтастырған болатын. Кейінгі жылдардағы салыстырмалы тіл білімі бойынша зерттеулерде осындай тілдік бірліктер лингвомәдениеттану ғылымымен тығыз байланыста қарастырыла бастады. Ізденушілер мен зерттеушілер әсіресе концептілер мен лингвокультуремалардың аудармада қалай берілетіндігін жаңа позициялар шеңберінде талдауға кірісті. Бұл бағытта К. Каримованың «Трансформация лингвокультурум романа М.О. Ауэзова «Абай жолы» при прямом и опосредованном переводе» деп аталатын жұмысы бар [10, 173 б.]. Жұмыста тілдің концептуалды жүйесіне тән құрамдас бөліктерді анықтауға, ұлттық дүниетанымның тілдік және экстралингвистикалық сипаты ретінде лингвокультуремалар корпусын анықтауға және жүйелеуге, осындай лингвокультуремалардың тікелей және дәнекер – тіл

арқылы аударылуындағы трансформация тәсілдерін белгілеуге арналған. К. Каримова *атиабар, жертөсек, жеңге, жұт, жігіт, малышы, қатын, түндік, ағайын, пұшпақ ішік, аяқ баспас жер, аға, қасқыр бала* сияқты әртүрлі тақырыптарға жататын тілдік бірліктердің қатарында түр-түс атауларында да ұлттық мәдени белгілері бар элементтер деп таниды. Ол былай деп көрсетеді:

«Түр-түс атаулары да мәдениетті нысандау мен бейнелеудің маңызды тәсіліне жатады. Кез келген халықтың дәстүрлі дүниетанымында түр-түс атауларының жүйесі негіздемелі кодтардың бірі. Кез келген дәстүрлі мәдениетте түр-түстің көмегімен әлем моделін жасауға болатын элементтердің бірі. Түр-түс өзіндік эталон, өйткені ол адамның табиғатпен байланысы туралы ақпаратты қамтиды. Соның өзінде ол тек қана нақты жағдайды көзбен ғана қабылдау емес, дүниені құндылық ретінде танып, мұра етіп қалдыру» [9 ,18 б.] дей отырып, автор мынадай мысалдарда талдайды:

1. *Сүйіндік жас кіс өлсе, туы қызыл болатынын, кәрі кісі өлсе ақ болатынын айтып келеді де, «Бәжсейдей орта жасты кісінің қаралы туы – бір жағы ақ, бір жағы қызыл болуы керек дегенді айтқан».*

Орыс тілінде: *Суюндук ответил, что у тела молодого умершего вывешивается красное знамя, должно состоять из двух полос-черной и белой.*

К. Каримова бұл аударманы «қате» деп бағаланған. «И в прямом, и в опосредованном вариантах перевода, наблюдается переводческий брак» [9,с.18]. Қорыта айтқанда, бұл жұмыс аударма кезіндегі лингвокультуремаларды трансформациялаудың және декодтаудың ғылыми-әдіснамалық негіздерін көрсетуге ұмтылыс жасаған еңбек болып табылады.

Ал қазақ тілінен парсы тіліне және парсы тілінен қазақ тіліне көркем әдебиетті аударудың практикалық мәселелері мен бұның ғылыми тұрғыдан талдануы жайын айту үшін төмендегілерді көрсетеміз.

Жоғарыда көрсеткеніміздей, 2000 жылы ирантанушы ғалым Ислам Жеменей «Хафиз және қазақ әдебиеті» деп аталатын оқу құралын жариялап, онда иран-қазақ мәдени байланыстарындағы аударманың міндеттері туралы сөз етті: «Бір халықтың әдебиетін жұртқа танытатын дәнекер, рухани көпір – аударма екені белгілі. Аудармашылық – бейнеті мол, үлкен шеберлікті талап ететін қасиетті өнер. Аударма өнерінің өз қиындығы бар. Мәселен, парсы халқының поэзиясы – көркемдік жағынан аса биікке көтерілген, тұспалды, жұмбаққа, поэтикалық нақыш өрнектерге айрықша бай мұра болып танылады».

Осы тұрғыдан алғанда, ұлы жазушы М. Әуезовтің қазақ өмірінің тұтас бір дәуірін ұлттық нақыш-бояуымен суреттеген көркем туындысының парсы тіліндегі аудармасының сапасын қарастырған Д. Дүйсебаевтың ғылыми еңбегі аса маңызды

[11,150 б.]. Бұл зерттеуде қазақ тіл білімінің аударматану саласы үшін ғана емес, сонымен бірге этнолингвистика, лингвомәдениеттану салаларының да теориясы мен практикасы үшін құнды мәліметтер орын алған.

Қорытынды бөлім

«Абай жолы» сияқты ұлттық-мәдени деңгейде құнды көркем шығарманың аудармасын зерттеу арқылы аудармашының этномәдени жалпы бағдарлы ақпарат тұрғысындағы біліктілігін бағалау, шығарманың түпнұсқадағы көркемдігі реңкі мен құндылығын көмескілейтін тілдік деректерді анықтау, ұлттық ұғыммен тығыз байланысты тілдік құбылыстардың: мақал-мәтелдердің, тұрақты сөз тіркестерінің, жалқы есімдердің парсы тіліне аударылу тәсілдеріне талдау жасау, жазушы стилінің аударма нұсқасында ескерілу деңгейін, яғни жазушы стиліне тән маңызды тілдік элементтердің аудармаға енбей қалуын, контекстегі сөйлемдердің, абзацтардың аудармада орын ауыстырулары түпнұсқадағы көріністің аудармаға толық қалпына жетпеуіне себеп болатынын т.б. ғылыми жолмен түсіндіру арқылы қазақ аударма теориясы үшін зор үлес қосқан.

Жалпы «Абай жолы» эпопеясындағы түр мен түс атауларының да өз мазмұнында көптеген этномәдени, когнитивтік тұрғыда мәнді ақпараттарды қамтып тұратыны белгілі. Сондықтан түр мен түс атауларының аударма нұсқадағы сипатын зерттеуде сөз таңдаудағы жаңсақтықтарды және жалған баламаларды анықтау

және олардың орын алу себептерін зерттеу ғылыми тұрғыдағы қажеттіліктен туады.

Ғалым Д. Дүйсебаев «иран аудармашысының «Абай жолы» роман-эпопеясын орыс нұсқасы негізінде түпнұсқаға жақын етіп тәржімалауға қол жеткізгенін атап өте келе, аударманың бірқатар тұстарында этномәдени көріністерді дәл бере алмағанын, ұлттық реалийлерді, адам және жер-су аттарын парсы аудармасында дәл жазып көрсетуге мол мүмкіндік бола тұра, аудармашының біршама дәлсіздіктерге жол бергенін, кейбір мақал-мәтелдер мен тұрақты сөз тіркестерінің мағынасын анық түсінбей, аудармада дәл емес баламамен беріп, ауытқуларға бой алдырғанын көрсеткен.

Зерттеуші осы аталған кемшіліктердің, яғни «Абай жолы» роман-эпопеясының түпнұсқадан ауытқуының басты себептері – романның парсы тіліне орыс тіліндегі аудармадан тәржімалағандығы, аудармашының көркем аударма жасауда маңызды рөл атқаратын аялық білім деп аталатын түпнұсқада сөз болатын халық өмірімен, салтымен, шаруашылығымен, тарихымен т.б. тығыз байланысты болып келетін мәліметтермен жете таныс болмағандығы» – деп есептейді [11,150 б.].

Д. Дүйсебаевтың «Абай жолы» эпопеясының парсы тіліне тәржімалануы деңгейін қарастыруы нәтижесінде көрсетілген бұл кемшіліктер мен артықшылықтар эпопеядағы түр және түс атауларының аудармасымен бір үрдістен шыға ма деген ойға жетелейді. Өйткені қазақ тіліндегі түр мен түс атауларына тән

өзіндік табиғи ерекшеліктер, тарихи сипат, архетиптік бейне, символикалық т.б. көптеген қасиеттер туралы сөз қозғауға әбден болады. Енді осы ұлттық колоритке бай қазақ түр мен түс атауларының көрсетілген ерекшеліктерінің парсы тіліндегі аудармасында сақталуы я сақталмауы жағдайы және оның себептерін анықтау типологиялық зерттеу қажеттігін танытып отыр.

«Абай жолы» эпопеясындағы түр-түс атауларының орысшаға және парсышаға аударылу үдерісінде түпнұсқа авторы басшылыққа алып отырған ақиқат шындықты жеткізуші тілдік бірліктер – транслатема тұрғысынан көрінуі әлсіздеу болып табылады. Өйткені транслатема – аударманың бірлігі денотат деңгейінде (қоршаған ортаның белгілі бөлік-үзіндісі) және коммуникативті деңгейде қарастырылғанда ғана анықталады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мир Абая / Под ред. Маданова М., Машакова А. (2004). – Алматы: Междунар. клуб Абая.– 168 с.
2. Ауезов М. (1987). Раһ-е Абай / Аударған Н. Асқар Задэ – Тегеран: Конгре.– Т. I-II. – 790 б.
3. Қаратаев М. (1970). О работе Пленума Союза писателей Казахстана // Литературная газета. –8 июля. – №28.
4. Ермагамбетова А.С. (1972). Сущность и значение национальных слов-реалий в языке художественного произведения и способы их перевода (на материале перевода романа-эпопеи М.О. Ауэзова «Путь Абая» на английский язык): дисс. ... канд. филол. наук. – Алматы.– 185 с.
5. Репин Б.И. (1971) Аналог как способ перевода слов-реалий // Известия АН КазССР. Серия общественная. – Алматы. – №1. – С. 75-79.
6. Әуезов М. (2007). Көшпелі халықтың «ғарыш» әлемі «Абай жолы» романының жаңа аудармасы туралы // Қазақ әдебиеті. – 28 қыркүйек. – №39.
7. Маданова М.Х. (1999). Казахско-французские литературные связи XX века и проблемы сравнительного литературоведения: дисс. ... доктора филол. наук. – Алматы. – 267 с.
8. Дукембай Г.Н. (2007). Идиоэтнические фразеологизмы казахского языка и способы их перевода на русский и

немецкий языки (на материале перевода романа М. Ауэзова «Абай жолы»): автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы. – 26 с.

9. Каримова К.К. (2008). Трансформация лингвокультурем романа М.О. Ауэзова «Абай жолы» при прямом и опосредованном переводе: автореф. ...канд. филол. наук. – Алматы. – 27 с.
10. Каримова К.К. (2008). Трансформация лингвокультурем романа М.О. Ауэзова «Абай жолы» при прямом и опосредованном переводе: дисс. ... канд. филол. наук. – Алматы. –173 с.
11. Дүйсебаев Д. (2006). «Абай жолы» роман-эпопеясының парсы тіліне аударылуы: филол. ғыл. канд. ... дисс. – Астана. – 150 б.

BÖLÜM 8

АБАЙ–МӘНГІЛІК ЕЛІМІЗДІҢ МӘНГІ АҚЫЛШЫСЫ

(ABAY- EBEDİ ÜLKEMİZİN EBEDİ AKIL HOCASI)

Sayın NAZARBEKULI*

Сайын Назарбекұлы*

*Абай әлеміне саяхат клубының Президенті Қазақстанның еңбек
сіңірген қайраткері «Құрмет» орденінің иегері Қазақстан
Жазушылар, Сәулетшілер одақтарының мүшесі

2020 жыл – Абай жылы деп жарияланды. Қазақ халқы жолы болғыш кісілерді Қыдыр Атаны көріпті, Қыдыр Ата батасын беріпті деп дәріптеп жатады. Мүмкін әлгі жолы болғыш жанның Қыдыры – өзінің адал еңбегін ақылына бағындырған, Алла Тағала үнемі нұрландырып тұратын жүрегінен бастау алып жататын ізгілік пен қайырым қасиеттері болар! Бұл ойлармен қазақ халқы Қыдыр Атасынан алыстап кетпейді, қайта жақындай түседі.

Абай *«Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп»* аталатын, мынау шексіз әлемнің сансыз пенделеріне, ешкім қарсы келе алмас ұран сөз жолдапты.

Абай өз жұртына: *«Біріңді қазақ бірің дос – көрмесең істің бәрі бос»*, – деп тіршілік мәнін, барлық қазақ баласының басты міндетін түсіндіріп берген.

Абай өз халқына *«Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек»* арқылы ғана озық елдер қатарына қосыла алатынын анықтап беріпті.

Бұндай ұлы мақсаттар тек қана Алла тілімен сөйлей алатын, Ұлы Жаратылыс заңымен өмір сүре алатындардың ойында қорытылып, аузынан шығатын болар, асылы.

Абай – біздің Қыдыр Атамыз!

Қазақ халқының Абай атты Қыдыр Атасы – жеке кісінің емес тұтас халқының қамын ойлайтын қамқоршысы.

Жалпы қазақ болмысы әу баста ұлы жаратылыстың – мейірімі мен қайырымынан жаратылған халық болар. Бірақ адам пенделері кейде амалсыздықтан өз даңғылынан адасып қалатын, басқа біреу соқпағына түсіп кететін кездері болатын секілді. Сондай сәтте сүйікті ұлдарына

Алла Тағала Абай секілді қыдырларын жіберіп, тұтас халық ниетіне түзетулер енгізіп тұратын болар ма?..

Абай жасы биыл 175 жылға толады екен. Қазақ халқы қазір сол мерекеге дайындалып жатыр. Бұл мерекелік шараның қалай өтетіні туралы Ел Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев: «*Абай* және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында толық баян етті (Тоқаев 2020). Қазақ Елі бұдан бұрын да «Мәңгілік Ел» деп бағдарлама қабылдап, ұрпақ жүрегінде Арман мен Үміт атты сенім мен сағыныштан тұратын қасиетті сезімдерді оятып жатыр еді. Міне енді халық Ел Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлының «*Абай* және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласын зер сала оқып, сол Арман мен Үмітке зор сеніммен алға басып бара жатқан, «Абай!» деп ұрандатқан жас ұрпақты елестетіп, сол ұрпақтың Абай атын ұранға айналдырарына сенімді болып отыр.

Қазақ халқына Абай үнінің қаншалықты қажет екенін баяғы Ахмет Байтұрсындар мен кешегі Мұхтар Әуезовтер бірі жанын бере жүріп, бірі арлан қасқырдың қолтығынан пана іздеген қояндай қалтырай өмір сүре жүріп, мына тәуелсіз заманымызға жеткізіп кеткен еді.

Қазақ халқы Абайды қабылдады, бұл биыл бүкіл халықтық қозғалысқа айналды. Енді ел ұрпағы Абай ойларын мемлекеттің мәңгілік ұранына айналдыра алса – бұл әрекет қазақтық болмысына, ата-баба аруағына ерекше табынатын салтына да жарасып-ақ кетер еді.

Ел тәуелсіздігі жарияланған күннен бастап Абайды әркім өз бетінше тануға, елдің рухани тіршілігіне өз үлесін қосуға тырысуда. Ел жыртығына жамау болам деушілер қолынан келгенін ешкімнің нұсқауынсыз жасап жатыр.

Біз де солардың біріміз... Біз үшін рухани жаңғыру процесі 1991 жылы Қазақ Елінің тәуелсіздігімен бірге басталып еді. 1991 жылы Әбіш Кекілбаевтың өтініші бойынша Баянауылдағы Торайғыр көлінің жағасына жерленген Сұлтанмахмұт Торайғыров басына көрнекті күмбез тұрғызылды. 1992 жылы Маңғыстауда Абыл ақын мен Досан батыр күмбездері көтерілді.

Осы үш күмбез бізді Жидебайда салынуға тиіс Абай-Шәкәрім кесенесіне алып келді. Осыдан бастап Абай әлеміне сапарға шығыппыз. Алғашқы талпыныс Абайға деген сезімімізді алғаш рет өлең шумақтарына айналдырудан басталыпты. Сол өлеңді осы мақалаға қысқартылған түрінде кірістіре кетуді жөн көрдік.

АБАЙМЕН СЫРЛАСУ

Шам-шырағы қазақтың – ұлы Абай,

Бағдарымсың бет түзер Құбыладай.

Ана тілдің арқасы, ұғып келем,

Желілерін ойыңның үзіп алмай.

Өмір мәнін толғадың тереңірек,

«Ұлтым, – дедің, – басқадан кереңірек».

Зарлап өттің, жас төктің, арман еттің,

Қашан елім кемелге келеді деп.
Мына заман келді ме көптен күткен?
Айықтыра алар ма батқан дерттен?
Кісілікке апарар жолы бар ма,
Өмір сүрер қазақша айтқан сертпен?!
Арман еткен Абайдың заманы ма?
Көш бастайтын тап болғай адамына!..
«Сарғайғандар жетеді мұратына»,
Бақталайым енді-енді жанады ма...

17.02.1992 ж. (Назарбек 2017: 97)

Бұл өлең Семей қонақүйінде, түнде жазылып еді. Өлең автордың бүгінгі күнге деген уайымдар мен болашақ деген үмітінен, ұлттық болмысқа деген сағыныш жолдарынан құрастырылыпты.

Келесі күні, 1992 жылы 18 ақпан күні, Семей қаласында барлық облыстардың басшылары қатысқан, Абайдың 150 жылдық мерейтойына арналған жиын өтті. Сергей Терещенко залда отырған мені орнымнан көтеріп, болашақ кесенені салу бізге тапсырылатынын баршаға мәлім етіп еді. Міне сол күннен бастап 30 жылға жуық Абай рухымен қуаттана, Абай ойымен нәрлене тірлік етіп келе жатырмыз.

Осы жылдар ішінде мүмкіндікше біраз шаруа да тындырылыпты. Атап айтқанда:

- Абай-Шәкәрім мұнаралары бой көтерді;

- Мұхтар Әуезовтың ата-анасы – Омархан-Нұржамал күмбезі тұрғызылды;

- Мамай батыр, Көкбай ақын, Тоқтамыс батыр, Кеңгірбай би күмбездері, Ділда, Әйгерім, Ақылбай, Шәкір Әбенев сағаналары да көз қуантып тұр.

Биіктіктері қырық метрге жуық екі мұнара, бес күмбез, төрт сағана Семей өлкесінің көрікті ғимараттарына айналды.

- «Абай әлеміне саяхат» атты кітап жазылып, жарыққа шықты;

- «Абай ішіп үлгермеген «У» атты драма жазылып, оны Алматының Ғ.Мүсірепов атындағы жастар театры сахнаға шығарды;

- Абайға арнап қырыққа жуық өлең жазылды;

- «Абай әлеміне саяхат» клубы құрылды;

- Қырыққа жуық кітап басылып, жарық көрді.

Абай өзінің он бесінші Қара сөзінде: «...Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір, өзіңнен өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткізіппісің? Жоқ, болмаса, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысың? ...», – дейді.

Өзіңнен өзің есеп алып жүр деп, адамзат кемеңгері Абай он тоғызыншы ғасырда-ақ ескерткен болатын. Абай ақылын оқитын, пайдаланатын, есте ұстайтындардың біріміз. Әр кезеңдерде Абай сөзінің мәнімен ойға батқан, кейде бағытымызды түзеткен кездеріміз болған. Былайша айтқанда өзімізге-өзіміз есеп бергендей болатынбыз. Сондай бір сәтті

шақта төмендегідей бір шумақпен өзіміздің жан-сырымызды ашып беріп, оны өмір сүру ұранымызға айналдырған едік:

Байлығына қызықпадым,

Қолды кірге малдырар деп.

Мансабына қызықпадым,

Арды ортаға салдырар деп.

Адам тіршілігі тек қана еңбекке байланысты. Қоғамды қоғам ететін де, адамды адам ететін де еңбек. Бұл арада еңбекші қауымның еңбегінен жымқырып, байлыққа қол жеткізетіндерді есепке алмай отырмыз.

Сауатты, оқығаны, тоқығаны бар адамдар ой еңбегімен де, қол еңбегімен де өз өмірін мәнді ете алады. Сондықтан да:

Ой еңбегің – қазынаң, басыбайлы,

Қол еңбегің – дәулетің, асырайды, – деген ой келіп отыр. Тіршілігімізді осындай арнаға түсіруге Абай рухының да әсері зор болды деп ойлаймыз.

Жаны жәннәта болғыр Әбіш досым: «Сайын ел егемендігімен бірге қайта туып, бір қолына қалам, бір қолына қалақ алып іске кірісті» – деген еді бір мақаласында.

Қаламымыз да, қалағымыз да елім деп, Абай деп еңбек етіпті.

Абайды бұрын тек атақты ақын ретінде танитын едік.

Енді Абай есімі – пайғамбар атындай қасиетке, Абай сөзі – құран сөзіндей құдіретке ие бола бастады.

Міне, осындай өзімізді-өзіміз мойындатқан міндеттер арқасында аман-есен 2020 жылы сексенге (қарын жасымды қоса есептегенде) толыппыз. Осы шақта өзімізден тағы да бір есеп алып байқадық.

Өткен өмірімде өзімді, не маған жаны ашырларды ұятқа қалдырарлық ештеңе жоқ секілді. Жазушы, сәулетші атағымыз бар. Жас сексенге аяқ басты. Енді қалам мұқала бастағандай, қалақ ауырлай бастағандай.

Бізге енді не істеген лайық дедік?

Тағы да Абай жол сілтеп жіберді. Ол: «Сен де бір кірпіш дүниеге, кетігін тап та бар қалан!» – демейтін бе еді. Осы жасқа дейін біраз жыртыққа жамау болған секілдіміз. Ал еліміз жаңа құралып жатқан алып ел. Оның жетпейтін нәрселері мен кетіктері әзірге таусыла қоймас. Бәрімізге де қаланар орын табылар. Тек іздей білу қажет. Қолыңнан келетінін ғана қалап ал.

Алматы политехникалық институтында, Алматы құрылыс техникумында жиырма жылға жуық ұстаздық еткеніміз бар еді. Ойланып қарадық та ендігі қалған ғұмырымызды жастар тәрбиесіне арнау дұрыс деп шештік. Сөйтіп Абайдың рухани байлығын мектеп жастарының бойына жас басынан сіңіру қажет деген бір асыл ой табыла қалды.

Сол мақсатта мектеп оқушыларын бірінші сыныптан бастап 11-ші сыныпқа дейін түгел қамтитын «Абай әлеміне саяхат» атты клуб құрылды.

2016 жылы наурыз айында Маңғыстау облысы, Мұнайлы ауданы, батыр аулының № 10 мектебінде (директоры Құралай Нұрманова) клубтың ашылу рәсімі өткізілді.

Келесі жылы Елбасының қабылдауында болып клуб мақсаты туралы әңгімелеп беріп, Нұрсұлтан Әбішұлының батасын алдық. Өткен жылы Мемлекеттік хатшымыз Мәдениет және спорт министірлігіне, ал министірлік барлық облыс басшыларына, белгілі оқу орындарына хат жолдады.

Сонымен, Абай айтқан өзіңе-өзің есеп бер деп, осы уақытқа дейін осындай клубтар Маңғыстау облысының 100-ге жуық мектебінде, Абай ауданының 11 мектебінде ашылды. Семей қаласының 44 мектебі клуб ашу жұмыстарын ұйымдастырып жатыр.

Атырау облысының әкімі Нұрлан Ноғаев мырзанаң көмегімен облыстың 198 мектебі мен 23 колледжінің, үш университетінің басшыларымен кездесу ұйымдастырылып, осындай клуб ашу шаралары қолға алынып жатыр. Клуб 2017 жылы Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университетінде, Астанадағы Л.Н.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінде, Ақтау қаласындағы Ш.Есенов атындағы политехникалық университетінде де ашылды.

Осы жұмыстар материалдық тұрғыдан тапшылық көре, еш көмексіз атқарылып жатыр. Қуат беретін тек бір нәрсе – ешкім клуб жұмысына қарсылық жасамайды. Бәрі құшақ жая қарсы алады. Мысалы Семей қаласының бір ұстазы: «Ағатай-ай, ортамызға Абайдың өзі келгендей әсерлі болды ғой», – десе, енді бірі: «Осы уақытқа дейін ештеңе істемегеніме өзімнен-өзім ұялып тұрмын», – деген еді.

Осы орайда, Қазақстан Республикасының барлық оқу орындарының білім алушыларына арналған «Абай әлеміне саяхат» клубының атқарып жатқан жұмыстарымен қысқаша таныстыра кетелік.

Клубтың басты мақсаты – жастардың ұлттық санасының дұрыс қалыптасуына, ұлттық тегі мен ұлттық әдет-ғұрыптарын бойларына сіңіріп ержетуіне көмектесу. Бұл жұмыс еліміз жариялаған «Мәдени мұра», «Мәңгілік Ел», «Рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры» секілді бағдарлама-ұрандары аясында жүзеге асырылуда.

Отансүйгіштік, адамсүйгіштік, отбасына адалдық қасиеттері қазақ болмысындағы ерекше құбылыс. Ұлы бабалар «әуелі басыңа, қалса досыңа» деп, барлық ізгілік пен мейірімге жол салып берсе, Абай, қайталап кетейік: «Атаның баласы болма, адамның баласы бол», – деп, бір ауыз сөзбен бүкіл әлемдік тұлға екенін таныта алған. Бұл ұлы қасиеттер қазақ болмысына ұлы жаратылыс қуатымен берілсе керек. Сондықтан да болар қазақ халқы: «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы», – дей алыпты.

Жастарды тәрбиелеу жұмысы ұлт данышпандарының ойы мен ұлт көсемдерінің еңбегін пайдалана атқарылса, жемісті болмақ. Сондықтан, ұрпақтың рухани болмысын, отансүйгіштік санасын жат пиғылдылар үгітінен аман сақтау үшін, клуб өз мүшелерін Абай сөздері, Елбасы ойларымен үнемі нәрлендіріп отыруда.

Клуб өз мақсатын үш сатылы бағдарлама көмегімен жүзеге асырылуда.

Бірінші саты: 1 – 4 сыныпта оқитын клуб мүшелерімен жұмыс.

Бұл кезеңде клуб мүшелері Абай өлең сөздерінен алынған 70 үзіндіні жатқа айтады. Мектептің бастауыш сыныптары – жас ұрпақтың білім жолындағы алғашқы баспалдағы және әр адамның азаматтық тұлғаға айналу сапарына басқан алғашқы қадамы да. Осы кезеңде берілген тәрбие, көрсеткен үлгі олардың дұрыс азамат болып қалыптасуына зор әсер етеді.

Осы кезеңде жас өсімдік секілді жаңа қалыптасып келе жатқан жастар болмысын шөлдетпей, ұдайы отансүйгіштік сезімге, жаратылысқа деген махаббатқа толы асыл ойлы сөздермен олардың болмысын нәрлендіріп отыру – Мәңгілік Ел азаматын дұрыс қалыптастыру қамы болмақ.

Екінші саты: 4 – 8 сыныпта оқитын клуб мүшелерімен жұмыс.

Бұл кезеңде клуб мүшелері Абай өлең сөздерінен алынған 70 үзіндіні тек қазақ тілінде, Елбасы сөздерінен алынған 12 үзінді мен Абай қарасөздерінен алынған 45 үзіндіні үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) түгел жатқа білуі тиіс.

Қазақ халқының басты рухани байлығы – халық әндері.

Бұл кезеңде клуб мүшелерінің арасында «Ән-айтыс» атты өнер шарасы ұйымдастырылып тұрады.

Жарысқа қатысушылар (әр сынып бір команда) бұл ән-айтыс өнер шарасын ҚР Ән ұранын шырқаумен бастайды.

Үшінші саты: «Абай әлеміне саяхат» клубының үшінші сатысы мектеп оқушыларының 8-11 сыныптарына және студент жастарға арналады.

Бұл кезеңдегі клуб мүшелері «От басы, ошақ қасы», «Ақ босаға», «Қара шаңырақ», «Тойлар» және т.с. шағын драма үйірмелерін құрып, бесікке салу, тыштырмай, ит көйлек, тұсау кесу, сырға салу, қыз ұзату тойы, келін түсіру тойы, алтын той сияқты ұлттық үрдістерді сынып оқушыларының күшімен мектеп ұжымына, ата-аналарға тұрақты көрсетіп тұрады.

«Рухани жаңғыру» ұранымен өтетін осы іс-шаралар жас ұрпақ санасына ата-баба рухани байлығын жас басынан құрмет тұтуға, өз кезегі келгенде ізденбей, ойланбай пайдалана білуге дайын етеді.

Әр клуб мүшесі Абай сөздері мен өлеңдері тақырыбына үш мақала жазып, клубтың рухани орталығына тапсырады. Клуб осы шығармалардың озық мәтіндерінен «Абай деп соққан жүректер» атты жинақ шығаруды ұйымдастырады.

Клуб бағдарламасын түгел жатқа білген, үш шығармасы жинаққа алынған клуб мүшелері «Абай әлеміне саяхат» медалімен (төс белгісімен) марапатталады.

«Абай әлеміне саяхат» клубы барлық мектеп сыныптарын түгел мүшелікке тарту арқылы қазақ халқын, қазақстандықтарды түгелімен Абай әлеміне жеткізетін болады.

Бұл клубтың артықшылығы – Қазақстан Республикасының барлық азаматтарын 100 пайыз қамтитын, сол арқылы азаматтарымыздың рухани санасын 100 пайыз Абай данышпандығымен тұрақты нәрлендіре алатындығында. Көпшілік қазақ халқы кешігіп келе жатыр деп (Абай да) уайымдайды. Бұ күндері осы сезімнен құтылды.

Уақыт өлшемі – мәңгілік.

Қазақ Елінің ғұмыры – мәңгілік!

Абайдың 175 жылдығы да, егемендікпен өмір сүрген ширек ғасыр уақытымыз да мәңгілік Қазақ Елінің болашағымен салыстыруға, өкінуге тұрмайтын сәл ғана мезгіл.

Алдағы уақытта ұрпақтарымыздың Ұлы Даласының арманды Жиделібайсынына айналған, Абай көксеген «бар қазақтың бірін-бірі дос көретін» қоғамда бақытты ғұмыр кешетініне сенеміз...

Биыл Абайдың туғанына 175 жыл!

Мойындаған дұрыс болар, Абай рухының да, қазақ халқының да осы уақытқа артар өкпесі бар секілді, өйткені әлі орындалып үлгермеген мақсаттар, ойға алынбаған армандар жетерлік. Кешіктік дейміз...

Бос даурығатындардың жел сөзінен ойымызды тазалап ойланып көрсек,

бұл уақыт мәңгілікпен салыстырғанда есепке алынбайтын қас қағым сәт емес пе... Ана соқпақ, мына соқпақ деп қапылмай, ендігі жерде Абай даңғылымен ілгері басқан дұрыс болар...

Ендігі меже – мәңгілік!

Ел Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев «*Абай* және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты бағдарламасымен еліміздің жаңа даңғылға түскенін баян етті.

Әр қазақ бұ күндері адамзат данышпаны, ұлт мақтанышы Абаймен бірі жаңа танысып, бірі сағына табысып жатыр.

Абай – мәңгілік еліміздің мәңгі ақылшысы!

Абай ойы – адастырмайтын Темірқазығымыз!

Абай – байтағымыздың ұранына айналдыруға лайық тұлға!

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. <https://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy>
2. Назарбекұлы С. Абай әлеміне саяхат. – Астана: Фолиант, 2017. – 256 б.
3. <https://abaialemi.kz/>
4. <https://www.youtube.com/watch?v=hw0hccBSX-g>

BÖLÜM 9

**KAFKAS BÖLGESİNDE GÖÇE ZORLANAN BİR HALK:
AHISKALILAR**

Dr. Yunus EKİCİ*

*Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Kadirli Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi,
Öğr. Üyesi, Osmaniye, Türkiye, yunusekici@osmaniye.edu.tr

GİRİŞ

Ahıska, Gürcistan toprakları içinde Türkiye'nin kuzeydoğusunda bulunan oldukça eski bir Türk yurdudur. Abastuban, Adigön, Aspinza, Ahılkelek, Azgur ve Hırtız kasabaları ile bu kasabalara bağlı 200'e yakın köy yerleşmesi bulunmaktadır. Ahıska kenti, Türkiye hudutlarına 15 km. uzaklıkta yer almaktadır. Posof Çayının iki yakasında bulunan şehir karayolu ile Tiflis, Batum ve Türkiye'ye bağlıdır. Bunun yanında batıda Türk hudutlarının çok yakınına kadar gelen bir demir ağı, Ahıska'yı doğudan Tiflis'e bağlamaktadır. Türkiye hudutlarında bulunması sebebiyle jeopolitik bakımdan önem arz eder.

Ahıska topraklarının en mühim akarsuyu Kür Irmağı olup Batıdan uzanıp Ahıska'ya varmadan kesişen, Posof ve Adigön çayları ise şehrin doğusunda Kür Irmağı ile birleşip Hazar Denizi'ne dökülür. Morfolojik açıdan dalgalı bir biçime hâkim olan Ahıska arazileri, ekip biçme çalışmalarına hayli elverişlidir. Engebeli araziler orman ve aynı zamanda çayır-meralarla kaplanmış olup, önemli tarım ve hayvancılık gücüne sahiptir.¹

¹ Erdal Akpınar, “Donetsk'ten Erzincan'a: Ahıska Sürgünlerinin Son Göçü”, *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu (International Geography Symposium)* 13-14 Ekim 2016, Ankara, s.330.

Şekil 1: Ahıska Türklerinin Yaşadığı Bölge Haritası

Kaynak: Politikaakademisi.org

Türklerin Ahıska olarak adlandırdığı kente Gürcüler, Sa-mskhe, Akhalsikhe, Sa-Atabago gibi adlar kullanmışlardır. Bunlar içinde Sa-mskhe “Meskhi yurdu”, Akhalsikhe “Yeni kale”, Sa-Atabago “Atabek yurdu” manasını ifade eder. Dede Korkut Kitabında “Ak-Sıka” (Ak-Kale), 481 tarihinde “Akesga” ismiyle bilinen eski Oğuzlar beldesi, Gürcüce “Yeni Kale” anlamını taşıyan Ahal-Tsihe’nin Türkçe halidir. Ayrıca “Aksıka” kelimesini Ahıska çevresindeki kavimler “Ahıska”, “Akhır-Kıska” ve “Ak-sıka” şeklinde ifade etmişlerdir.

Ahıska Türklerinin anayurtları olan Ahıska bölgesindeki mevcudiyetlerinin tarihçesi hayli eskiye dayanır. Birtakım düşünürlere göre Ahıska Türklerinin siyasi hayatından ancak geç zamanlarda bahsedildiği belirlenirken, köken bakımından bölgedeki Türk benliğinin milattan öncelere kadar gittiği bahsedilmektedir. Bunun yanı sıra Ahıska Türklerinin tarihi ile alakalı verilmiş olan emekler,

kökenlerinin bir Türk boyu olan Kıpçaklara kadar dayanmış olduğunu belirtmektedir. Kendileri gibi ataları Kıpçaklarda Rusların sürgününe uğramış ve bunun sonucunda Ahıska'ya gelerek yerleşmişlerdir. Fakat Ahıska'ya gelip yerleşik hayata geçen ilk Türk boyu Kıpçaklar olmamıştır. Kıpçaklar Ahıska'ya yerleşmeden evvel de Ahıska, yüzyıllar süresince birtakım Türk boyu tarafından yurt olarak kullanılmıştır. Rus baskı ve zulmünden uzaklaşan Kıpçakların Ahıska'ya yerleşme çabaları, Gürcü krallarının çağrıları ile başlamıştır. 12. y.y.'da iki büyük göç dalgası sonucunda Ahıska'ya gelen Kıpçaklar, burada 1268-1578 yıllarında 'Atabey Yurdu' ismiyle kendilerine has özel yönetimlerini oluşturmuşlardır.²

Ahıska, Osmanlılar döneminde Çıldır Eyaleti'ne başkentlik yapmış aynı zamanda kültür ve ticaret merkezi haline gelmişti. Ancak 1828 tarihinde Rusların eline geçen bu kent Rus, Gürcü ve Ermeni ittifaklı Hristiyan baskısı nedeniyle Anadolu'ya yönelik gerçekleşen sürgünlerle Türk nüfusunun ne yazık ki bir bölümünü yitirmiştir. Tüm bunlara karşın eski bir Türk yurdu ve tarih mirasına hâkim olan Ahıska, Türk hüviyetini kaybetmemiştir. 1828'de Rus hâkimiyetine girinceye dek tam 250 yıl süresince Çıldır Eyaleti merkezi olan Ahıska şehrine bağlı olan sancaklar şunlardır: Bedre, Azgur, Ahılkelek, Hırtız, Cecerek, Ahıska, Altunkale (Kobliyan), Acara (Bu sekiz sancak 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması ile Ruslara verilmiştir, günümüzde Gürcistan sınırları içinde yer almaktadır); Maçakhel (Günümüzde bir bölümü Acara'da), Livana (Artvin),

² Khalida Devrisheva, "Ahıska Türklerinin Bitmeyen Göçü", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı:45, Konya, Nisan 2019, s.334.

Yusufeli, Ardanuç, İmerkhev, Şavşat (Bu sancaklar günümüz itibariyle Artvin ilimizdedir), Oltu, Narman, Kamkhıs (Günümüzde Erzurum'da); Posof, Ardahan, Çıldır, Göle (Bunlar da şimdi Ardahan ilimizde yer almaktadır). Ahıska ve civarının bu kısa tarihçesinde de görüldüğü üzere bölge, günümüzde elinde bulunan Gürcü veya Ermeni vatanı değildir. Malum en eski zamanlardan itibaren Türk vatanıdır. Tarih kaynakları da bu bilgiyi teyit etmektedir.³

1918'de imzalanmış olan Brest-Litovsk sözleşmesiyle Kars, Ardahan ve Batum tekrar Türkiye'ye verilmiştir. 1917 devriminden sonra Transkafkasya Federasyonu'nun yıkılmasıyla 1918 tarihinde Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan, kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Gürcistan hudutları içerisinde bulunan Ahıska ve Ahılkelek halkı, Rusların duyurduğu kendi geleceğini belirleme hakkına dayanarak Türkiye'ye dâhil edilmek istediklerini Menşevik Gürcü idaresine iletmışlerdir. 11 Mayıs-4 Haziran 1918 yılları arasında toplanan Batum Konferansı neticesinde imzalanan Batum Antlaşması'yla Gürcistan yönetimi, Ahıska ve Ahılkelek'in Türkiye'ye verilmesini onaylamıştır. Fakat 18 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi nedeniyle Türk kuvvetleri Ahıska ve civarından çekilmek mecburiyetinde kalmış, Ahıska 5 Aralık 1918 tarihinde Gürcülere bırakılmıştır. Türk kuvvetlerinin bölgeden ayrılmaları, bölgenin Türkiye'ye dâhil edilmesini isteyen ve bu yönde çaba gösteren halkın sergilediği gayretlerin de başarısız olmasına sebebiyet vermiştir. Türk kuvvetleri, Ahıska ve civarından sonra Şubat

³ Yunus Zeyrek, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Ankara, 2001, s.14.

1919 tarihinde Kars, Ardahan ve Batum'dan da çekilerek 1914 sınırlarının gerisine düşmüştür.⁴

Ahıska 1921 tarihinde Sovyetler Birliği'ne dâhil edilmesiyle Ahıska Türkleri açısından bambaşka bir devre gerçekleşmiştir. Sovyet idaresi, o dönemde baskıyla Gürcistan toprakları dâhilinde tuttukları Abhaz, Asetin ve Acarlara özerklik kurma hakkı verirken, Ahıska Türklerine böyle bir hakkı tanımamıştır. Bu dönemlerde Ahıska Türkleri, okullarında öncelikle Arapça sonra Latince ve daha sonrası ise Kiril alfabesi ile eğitimlerine devam edebilmişlerdir. Ahıska'da 1927 yılına değin ilerleyen ilk altı yıllık zaman zarfında, Ahıska Türklerinin önemli şahsiyetleri Sovyet idarecileri aracılığıyla hapisanelere mahkûm edilmiştir. Bilhassa 1930'lu tarihlerde kendini gösteren baskı ve zulüm dönemlerinde binlerce entelektüel ve din adamını 'Kemalist ve Pantürkist' suçlamalarıyla evlerinden zorla alıkonularak cezaevlerine atılmış ve bu aydınlardan maalesef bir daha haber çıkmamıştır. İlerleyen süreçte Stalin'in de dayanakları ile Gürcü ulusçuluğu kuvvetlenerek, Ahıska Türklerinin önemli kısmının soyadları Gürcü diline çevrilmiştir. 1938 tarihinde Sovyet anayasasının kabul edilişinin ardından Ahıska Türkleri kayıt altına alınırken ekseriyette Azerbaycan halkı, lisanları da Azerice olarak kaydedilmiştir. Fakat bu husus Rusların kendi hedefleri ve siyasetleri bakımından çokta yarar sağlanamayacağı görülünce bu durumdan da vazgeçip 1940 tarihinde Ahıska Türklerinin resmi dillerini Gürcüce olarak kabul ettirmişlerdir. Böylesi düşünceden kasıt Ahıska

⁴ Ayşegül Aydıngün-İsmail Aydıngün, *Ahıska Türkleri Ulusötesi Bir Topluluk Ulusötesi Aileler*, Ankara, 2014, s.39.

Türklerinin dâhil oldukları Türk hüviyetlerinden tamamen uzaklaştırılmak hususudur.⁵

Ahıskalıların Sürgün Faciası

Rusya, Çarlık zamanından beri sıcak denizlere inme hedefi doğrultusunda kendilerine mâni gördüğü Batı ve Güney Kafkasya’da yaşayan Müslüman kesimleri asimilasyona uğratarak sindirerek Kafkasya’dan çıkarmak amacı sürdürmüştür. Bu politik amaç özellikle Stalin zamanında had safhaya çıkmış, daha çok aydın kesim ve din adamlarına yönelik olmakla halka zulmedilmiş, Türkçe adlar değiştirilmiş, bununla da tatmin olunmayarak Kafkas halklarını sürgüne göndermiştir. Söz konusu bu sürgünlerin en vahim boyutta sayılanı Stalin’in emri ve Halk İşçileri Komiseri Lavrenti Beria aracılığıyla organize edilen Ahıska Türklerinin sürgün edilmişidir. Aslında Stalin, bu sürgün olayını Türkiye’nin kuzeydoğu çevresini Gürcistan ve Ermenistan’a bağlamak için bir ön hazırlık olarak gerçekleştirmek istemiştir.⁶

Stalin’in İkinci Dünya Harbi sırasında Türkiye’nin diğer devletlerle birlikte yola çıkarak savaşa dâhil edileceği hususundaki endişelerinin Ahıska Türklerini sürgün etmedeki ana etmen olabileceği düşünülmektedir. Neticede 9 Mart 1941 tarihinde Türkiye’ye verilen bildiride Türkiye’nin, herhangi bir yabancı devletin saldırısına maruz kalması ve topraklarını müdafaaya zaruri bırakılması hususunda

⁵ Rehman Seferov- Ayhan Akış, “Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:24, Konya, 2008, s.398-399.

⁶ Erdal Akpınar, *a.g.m.*, s.332.

meydana gelebilecek sonuçlardan birinin Sovyet Birliğine cephe alma durumuna neden olabileceği kaygısının yaşandığı görülmektedir. Sözü edilen ifadeler İkinci Dünya Harbi sırasındaki Rusya'nın amaçlarını ve sürgünün sebebini anlamlandırmada oldukça mühim bir gereçtir.⁷

II. Dünya Savaşı süresi boyunca Türkiye'nin Batı'ya doğru yönelmesi Sovyet sınır bölgelerindeki Türk unsurlarının kitlesel etnik temizliğine neden olmuştur.⁸

19 Mart 1945 tarihinde SSCB Dışişleri Bakanı Türkiye Büyükelçisinden Kars ve Ardahan arazilerinin Rusya'ya bırakılmasını istemiştir. SSCB gerçekleştirdiği askerî taarruzlarla Türk hudutlarında emelleri olduklarını çok net bir şekilde ortaya çıkarmışlardır. Bütün bunlar yaşanırken Ardahan, Artvin, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Gümüşhane, Giresun ve Trabzon'dan Gürcülerin kesinlikle vazgeçmeyeceklerini duyurmuştur. Gürcülerin bu arayışlarının yanında Ermeniler de Türkiye'nin Kuzeydoğusundan toprak isteyerek büyük Ermenistan'ı hem tekrar kurmak ve bu sırada da Ahıskalıların bölgeden çıkarılması amacını gerçekleştirmek hem de tartışmaya konu olan bölgelere Rus halkını yerleştirilmesinin zeminini hazırlamaktı.⁹

Ahıska Türklerinin ilk başta Orta Asya'ya değil Gürcistan'ın doğusuna sürülmeleri amaçlanmıştır. Bu sebeple Gürcistan'ın

⁷ Suat Kolukırık, “Sürgün, Toplumsal Hafıza ve Kültürel Göç: ABD'deki Ahıska Türkleri Üzerine Bir Araştırma”, *Bilgi Dergisi*, Sayı:59, Ankara, Güz 2011, s.176.

⁸ Svetlana Savranskaya- Vladislav Zubok, “Cold War in The Caucasus: Notes and Documents From a Conference, *Bulletin (Cold War International History Project)*, Issue 14-15, 2004. s.401.

⁹ Kübra Gürcan, “Rusya'nın Ahıska'daki Sürgünleri Sırasında Ermeniler Vasıtasıyla Ahıska Türklerine Uyguladığı Yıkıcı Siyaset: I. Dünya Savaşından Günümüze”, *Erzincan Üniversitesi Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu, Bildiriler*, Cilt 2, Erzincan, 11-13 Mayıs 2017, s.515.

doğusunda hüküm süren yerleşik Azeri ve Kürtler, zoraki göçe maruz bırakılarak Kvemo Kartli bölgesine sürülmüştür. Fakat Sovyet İçişleri Bakanı Beria'nın isteği ile bu bölgeye sürülmeleri fikrinden vazgeçilerek Orta Asya cumhuriyetlerine sürgün edilmeleri kararlaştırılmıştır. Ahıskalıların ilk başta toplu olarak yerleştirilmesi için önlem alınırken ikinci aşamada küçük yerleşim bölgelerinde bir hayli karışık olarak geçimlerini sağlaması sürgünün esas amacına yönelik mühim emareler vermektedir. Buna karşın ilk tasarlama asimilasyonun amaçlanmadığı; ikinci tasarıdaki asıl amacın ise uygulamalar göz önüne alındığında tamamen asimilasyona yönelik çalışmalar olduğu anlaşılmaktadır. Demek ki sürgün kararını onaylayan Stalin Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'ın kırsal bölgelerinde küçük gruplar şeklinde kamp yaşamına mecbur bıraktığı Ahıskalıların, kardeş Türk milletleri içinde çok kolay bir şekilde asimile olacaklarını düşünmüştür.¹⁰

Ahıska Türklerinin Türkistan'a toplu halde sürgüne gönderilmesi, Devlet Savunma Komitesi'nin 31 Temmuz 1944 tarihli ve 6279 sayılı kararıyla yasal dayanak haline getirilmiştir. Ahıska Türklerinin sürgün kararı 14 Kasım 1944'te uygulamaya başlamıştır. Daha önce bölgeye yerleştirilen askerler tarafından zorla meydanda toplanan halk, sabaha karşı demir yolu istasyonuna getirilerek 8-10 aile şeklinde yük vagonlarına bindirilmişlerdir. Binlerce insan Türkistan içlerine doğru sürgüne gönderilirken yüzyıllarca varlıklarını sürdürdükleri köy ve

¹⁰ Mustafa Üren, "Çıkar ve Güç Dengesi Kısılcındaki Ahıska Türkleri Sorunu", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ÜSBİD)*, Yıl: 2, Sayı: 2, İstanbul, Mayıs 2016, s.11.

kasabalara Gürcüler ve Ermenileri yerleştirmişlerdir.¹¹ Ayrıca Ahıska sınır bölgesinde yaşayan Türk karşıtı Ermeni halkları da sınır dışı edilmiş Ahıskalıların boşalmış topraklarını sahiplenmek için cesaretlendirilmişlerdir.¹²

Sürgünün gerçekleştirildiği zaman bölgede kış mevsiminin hâkim olduğu bir zamandır. Sürgün hayli çetin şartlarda meydana gelmiş; halk soğuk, hastalık ve açlıkla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Vagonların ısıtma sisteminden yoksun olması ve tuvaletlerin olmaması sebebiyle bir hayli insan donarak hayatını kaybetmiş; ananevi kuralları doğrultusunda bayanlar kendi büyüklerinin yanında tuvalet ihtiyaçlarını karşılayamadıkları için hayatlarını kaybetmişlerdir. Sürgün yolculuğu esnasında hayatını kaybeden binlerce insanın önemli kısmını yaşlılar, çocuklar ve kadınlar meydana getirmiştir. Vagonların kapısının günde sadece bir kez açılması, az ölçüde su ile yiyecek verilmesi, esas gereksinimlerin karşılanması için az miktarda zaman verilmesi, yitirilen canların artmasındaki en önemli nedenleridir. Ortalama 40 ile 45 gün arasında devam eden yolculukları esnasında hayatlarını kaybedenlerin defnedilmelerine dahi müsaade edilmemiş, birçok insan trenin bekleyeceği zamana dek ölmüşlerini muhafaza etmeye, tren durunca da çok az bir müddette cenazelerini toprağa gömmüşlerdir. Buna

¹¹ Eda Albaz, *Geri Dönüş Yasası Çerçevesinde Ahıska Türklerinin Gürcistan Cumhuriyeti'ne Dönüşü* (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2018, s.8.

¹² Isabelle Kreindler, “Soviet Deported Nationalities: A Summary and An Update”, *Soviet Studies*, 38 (3), July 1986, 387-405, p.396.

zamanı yetmeyenlerin cenazeleri askerler aracılığıyla zorla alınarak gelişigüzel vagondan atılmışlardır.

Sürgüne dayalı farklı incelemelerde değişik rakamlar bulunmaktadır. 1926 yılında yapılan nüfus sayımına göre Gürcistan'da 137.921 insan Türk diye kayıtlara geçmiştir. Birtakım araştırmalarda sürgüne gönderilenlerin rakamı yaklaşık 200 bin civarındadır. Sürgün edilenlerin rakamını 150 bin civarı belirten kaynaklarda mevcuttur. Farklı bir araştırmaya göre de 86.500 insan Ahıska civarından (bunun 4 bini Kürt, 10 bini Karapapak ve 72.500 kişi de Türk), 8.500 kişi de Acara Özerk Bölgesi'nden (4.600 Kürt, 2.500'ü Türk ve 1.400'ü de Hemşin) sürgüne gönderilmiştir. İlk sürgün 14-15 Kasım 1944 tarihinde ikinci sürgün ise 25-26 Kasım 1944 yıllarında gerçekleştirilmiştir.

18 Kasım 1944 yılındaki SSCB Halk İşçileri Komiserliği'nin (NKVD) verilerine bakıldığında sürgün edilenlerin rakamı 92.307'dir. Yerlerinden edilenlerin 18.923'ü erkeklerden, 27.399'u kadınlardan ve 45.985'i de 16 yaş altı çocuklardan oluşmaktadır. Bu rakamların 88.800'ünü Türkler, Kürtler ve Hemşinlerden oluşur. Araştırmanın başka bir bölümünde de Türklerin rakamı 81.575 belirtilerek bunların 19.492'si erkeklerden, 25.107'si kadınlardan ve 37.047'si de 16 yaşın altındaki çocuklardan oluştuğunu varsaymaktadır. 1949 senesinde SSCB İşçileri ve Adalet Bakanlıkları, Milliyetler Komiseri Lavrenti Beriya'ya sunduğu raporda sürgün edilen Ahıskalıların sayısını 94.955 olarak belirtmiş, 17 bin Ahıskalının sürgün macerası esnasında yaşamını yitirdiği belirtilmiştir. Kaynaklarda yolculuk esnasında yaşamını yitirenlerin rakamının 15 bin ile 30 bin civarında değiştiği,

üstelik birçoğunun yaşlı ve çocuklardan oluşup 50 bin kişiyi geçtiği de ifade edilmektedir.¹³

Bu rakamlara sürgün sırasında yerleşim yerlerinde olamayan ve tespit edildikçe sürgüne gönderilen kişi ve ailelerle, askere giden ve çeşitli cephelerde bulunan erler dâhil edilmemiştir. Cephedeki Ahıskalılar, sürgünü askerden döndükten sonra öğrenmiş, akrabalarının olduğu bölgelere daha sonraları gönderilmiş ya da kendi olanakları ile gitmişlerdir.¹⁴

Ahıska Türkleri sürgün edildikleri bölgelerde 12 yıl askeri rejime mecbur bırakılarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. İnsanlar ayrı kaldıkları akrabalarını aramalarına dahi izin verilmemiştir. Cezalı halk durumuna düşürülmüşlerdir. Gerçekte bu vaziyet sürgün edilenlerin tümünü yok etmek üzere öngörülmüş düzenli tutum ve adeta apaçık bir ortadan kaldırma girişimidir.¹⁵

1956 senesine kadar hiçbir Ahıskalı özel izin almadan oturduğu köyden başka bir köye geçememiş ve bulunduğu yeri terk edememiştir. Akraba ziyareti ve bazen evlilikler bile bu nedenlerden ötürü gerçekleşmeyebilirdi. Görülen o ki insanların kaderleri Sovyetlerin eline terk edilmişti. Savaşın sonra Kazakistan'da sürgünde olan Ahıska Türkleri açlıktan ölmek için doğadan ot

¹³ Ayşegül Aydınğün-İsmail Aydınğün, *a.g.e.*, s.44-45.

¹⁴ Erdiç Demiray, "Anavatanlarından Sekiz Ülkeye Dağılmış Bir Halk; Ahıska Türkleri". *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt:7, Sayı:3, Ankara, 2012, s.880.

¹⁵ Elşan İzzetgil, "Ahıska Sorunu: Sürgün, Yurda Dönüş Mücadelesi ve Son Gelişmeler", Uluslararası Strateji ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi USGAM Raporu No: 7, Katliam- Soykırım Çalışmaları No: 1, Ankara, 2012, s.5.

toplayıp bunları yiyerek hayatta kalmayı başarmışlardır. Ancak birçok insan yedikleri otlardan zehirlenerek ölmüştür.¹⁶

Ahıskalıların Anavatanlarına Dönüş Mücadeleleri

Stalin 1953 tarihinde öldükten sonra SSCB’de kolektif liderlik prensibi getirildi. Fazla zaman geçmeden Stalin’in gizli polisinin şefi olan ve Ahıskalıların sürgün edilişini bizzat yöneten Lavrenti Beria yeni rejim tarafından idam edildi. Hükümetin halk üzerindeki baskıları biraz daha hafifledi. Stalin aracılığıyla siyasi sebeplerle toplama merkezlerine yollanan birçok kişi salıverildi. Bunlardan bir kısmı da Stalin’in emriyle ya asılmış ya da toplama merkezlerinde hayatlarını kaybetmişlerdir. Hayatlarını kaybedenler ise maalesef ölümlerinden sonra beraat ettirilmişti.

Stalin sonrası hâkimiyetlerini kuvvetlendirmiş olan yeni Sovyet önderleri pek çok hususta Stalin’in politikalarına riayet etmediler. XX. Parti Kurultayında (1956) alınan kararlarda öbür sürgün edilen toplumlara uygulandığı gibi Ahıskalıları yönelik de hukuki ve politik kısıtlamalar kaldırılmıştır. Kendilerine bulundukları yerlerden ve ülkelerden ayrılıp arzu ettikleri bölgelerde yaşama hakkı tanındı. Ancak bu müsaade öteki halklardan farklı olarak vatana dönüşü ifade etmiyordu. Her türlü siyasi baskıya rağmen Ahıskalıları geri dönüş çağrısı, Kafkasların bir başka ülkesi olan Azerbaycan’dan gelmiştir.

¹⁶ Khalida Devrisheva, *a.g.m.*, s.336.

Azerbaycan hükümeti Özbekistan'daki tüm Ahıska Türklerini kabul etmek istediklerini bildirmiştir.¹⁷

1960'lı yılların başından beri Ahıska Türklerinin yurtlarına geri dönüş mücadelesine ortam hazırlayan örgütlü çalışmalarda önemli bir artış görülmüştür. Artan bu çalışmalar iki farklı görüşün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu iki farklı görüş Ahıska Türklerinin kökeniyle ilgilidir. Bir grup Ahıska Türkü 'Gürcü' olduklarını ileri sürerken diğer bir grup da 'Türk' oldukları görüşünü ileri sürmüştür. Böylece Türk ve Gürcü tezlerini savunan iki farklı Ahıska Türkü grubu meydana gelmiştir. 1959 yılında Latifşah Barataşvili kendilerinin Gürcü Müslümanlar olduklarını ve tarihsel anayurtları olan Gürcistan'a dönmek istediklerini savunmuştur. Mevlut Bayraktarov ise esasında Türk olduklarını ve Azerbaycan'da hayatlarını sürdürmeleri gerektiğini ileri sürmüştür. Çok sürmeden Türk tezi savunucuları, toplum tarafından Gürcü tezini destekleyenlerden daha fazla destek görmüştür.¹⁸

1962 yılında Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Azerbaycan civarından gelen bazı Ahıskalılar, Meshetlerin yaşadığı yerlere geri gelmek için Tiflis'te birlik olarak bir teşekkül oluşturmuşlardır. 1968 tarihinde SSCB'nin en büyük organı kabul edilen Al-i Konseyinin

¹⁷ İbrahim Hasanoğlu, "Ahıska Türkleri: Bitmeyen Bir Göç Hikâyesi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt:16, Sayı:1, İzmir, 2016, s.6.

¹⁸ Serhat Keskin- Özge Anaç, *Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar, Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset*, Editörler: Ayşegül Aydingün- Ali Asker -Aslan Yavuz Şir "Ahıska Türklerinin 1944 Sürgününden Günümüze Gürcistan'a Geri Dönüş Mücadelesi ve 2007 Yılına Kadar Dönenlerin Durumu", Ankara, 2016, s.280.

umumi heyeti kararının ardından çıkarılan bir kanun ile sınır dışı edilmiş Türklere, Kürtlere ve Hemşinlilere Gürcistan'a geri dönebilme ve pasaport düzenine göre yerleştirme kararı alınmıştı. Fakat bu pasaport düzeni ile bu karar kesinlikle Gürcistan sınırlarına yerleşimi engellemiştir. Sovyetler Birliği'nde sınır bölgelerinde yeni ikametgâhlara yasak getirmiştir. Bu durum Ahıskalıların kendilerine ait ana yerlerine geri dönmelerine engel oluyordu. Bu sebeple Sovyet Meclisi, Ahıskalıların eski yerlerine geri dönmeleri ve yerleşmeleri için olağan koşullar oluşmadığı kararını vermiştir.¹⁹

SSCB Komünist Partisi Merkez Komite Sözcüsü B.P. Lakovlev, 1968 Kasım ayında kendisine gelmiş olan Türk temsilciler kuruluna, yurtları olan Ahıska bölgesine geri dönmelerine izin verileceği sözünü verdi. Bu söze güvenerek Ahıska'ya doğru yola çıkan yüzlerce aile yerel idarecilerin önlemleriyle karşı karşıya kaldılar. Kendilerine çalışma belgeleri verilmeyerek askerlik sorunları öne sürüldü ve taşınmak için araç tahsis edilmedi. Azerbaycan'dan gelenler de Gürcistan sınırında engellendiler. Yanlarına hiçbir eşya almayıp tek başlarına geçenler de Gürcü yöneticiler vasıtasıyla sınırdan atıldılar. Ulusal fikrin kurucusu sayılan Enver Odabaşev'in 1969 Nisan ile Ekim aylarında tutuklatılması ve idareden memnun kalıcı bir yanıt almamaları onları gereğinden fazla üzmüş ancak yıldırnamamıştır. 1969 Ağustos'unda 120 kişilik bir kurula Merkez Komitesi'nde hakaretler edilmiş ve geri gönderilmiştir. Heyet de taleplerini bildirip

¹⁹ Selver Özözen Kahraman-Aydın İbrahimov, "Kafkaslardan Sürgün Bir Toplumun Bitmeyen Göçü: Çanakkale'de Ahıska Türkleri", *Ege Coğrafya Dergisi*, Cilt:22, Sayı:2, İzmir, 2013, s.82.

yayınlayarak Sovyet vatandaşlığından ayrılacaklarını ifade ettiler. 6 Nisan 1970 tarihinde şayet Sovyet idaresi Ahıska Türkünün ulusal davalarının çözümünde son derece sert davranışında ısrarcı olmaya devam ederse Türkiye'ye göç etme kararı aldılar. Buna izin verilmesi için de kendi içlerinden belirledikleri Muhlis Niyazov, İslâm Kerimov,T. İlyasov, davanın kurucusu Enver Odabaşev ile beraber Türkiye'deki Moskova Büyükelçiliğine başvurdular.²⁰

Sürgün edildikleri köylerine geri dönme mücadeleleri başarısız olmasına karşın Ahıskalılar, isteklerini farklı protesto ve resmî başvurular yaparak anlatmaya çalışmışlardır. Neticede Moskova yönetimi bu adaletsiz yaklaşımı düzeltmek için birtakım çalışmalarda bulunmuştur. Diğer taraftan Gürcü aydın kesimler de Ahıskalıların Gürcistan'a tekrar dönme isteklerine destek verdiler. Şubat 1979 tarihinde Gürcistan'da kırkın üzerinde Gürcü aydın, Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti KP Birinci Sekreteri olan Eduard Şevardnadze'ye bir mektup yollayarak SSCB'nin 1968 tarihinde almış olduğu kararı onaylayarak ve Ahıskalıların geri dönmelerinin gerçekleşmesini istemişlerdir. Mektubun yollanmasından yaklaşık bir ay müteakiben Şevardnadze sözü edilen aydın kesimlerle bir araya gelerek gerçekleşen görüşmenin ardından Ahıskalıların Makharadze civarına yerleştirilmeleri kararına varılmıştır. Gösterilen bu uğraşlar neticesinde 1979 tarihinde sayıları azda olsa birçok Ahıskalı ailenin Gürcistan'ın çeşitli bölgelerine yerleştirildiği görülmüştür. Bir grup Ahıska Türkü Gürcistan'ın batısına yerleşmiş, ilerleyen yıllarda

²⁰ Yunus Zeyrek, *a.g.e.*, s.59.

Gürcistan'ın doğusuna da yerleşmeler gerçekleşmiştir. Bu gelişmelerden sonra 1980'li tarihlerde yüzlerce aile Gürcistan'a, ayrıca bir bölümünün de Ahıska civarına yerleştirilmesinin planlandığı görülmüştür. Fakat bu planlar, Gürcistan makamlarının isteksiz davranışları sebebiyle gerçekleştirilememiştir.²¹ Gürcü lider Zviad Gamsahurdia da 1970'lerde sürdürdüğü insan hakları çalışmaları doğrultusunda Ahıska Türklerinin yurtlarına dönmelerini desteklemiştir.²²

1985 yılından itibaren Gorbaçov reformlarıyla birlikte Ahıska Türklerinin anayurtlarına dönme umutları doğmuş, uğramış oldukları hak ihlallerinin sona ereceği inancı doğmuştur. Gorbaçov reformlarının, Sovyet yönetimi içerisinde kısmen de olsa gerçekleştirmiş olduğu olumlu atmosferi değerlendirmek isteyen Ahıska Türklerinin yurtlarına dönme isteği 1989 yılında Özbekistan'da yaşanan Fergana olayları ile duraksamıştır.²³

Ahıskalıların ikinci sürgünü: Fergana Faciası

Fergana trajedisi, kardeşin kardeşe kırdırıldığı vahim bir hadise olarak tarih sayfalarında yerini almıştır. Son derece üzücü olan bu olay 16-18 Mayıs 1989 tarihlerinde Özbekistan'a bağlı Fergana bölgesinin Kuvasay beldesinde cereyan etmiştir. Olaylar Ahıska Türklerinin Özbek kızlarını rahatsız ettikleri iftirasıyla ortaya çıkmıştır. Korkunç

²¹ Ayşegül Aydınğün-İsmail Aydınğün, *a.g.e.*, s.67-68.

²² Mehmet Vedat Gürbüz, *Kafkasya'da Siyaset, Çatışma Ortamı ve Taraf Güçler*, Ankara, 2012, s.300.

²³ Serhat Keskin- Hazar Ege Gürsoy, “Sovyet ve Sovyet Sonrası Dönemde Ahıska Türklerinin Karşılaştıkları İnsan Hakları İhlalleri ve Ayrımcılıklar” *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi*, Sayı:18, Ankara, 2017, s.24.

bir facia olarak değerdendirilen bu olay Ahıskalılar ile Özbek ve Tacik gençler arasındaki çıkan bir çatışma sonucu vuku bulmuştur. Kavgada bir ara dinmişse de Özbek gençleri, Ahıska Türklerini cezalandırarak kendilerine ders vermek istemiş ve 23 Mayıs tarihinde Kuvasay'daki çekişmeler tekrar alevlenmiş iki gün boyunca devam edecek olan önlenmesi zor kavgalar meydana gelmiştir. Meydana gelen bu kavgalarda 58 kişi yaralanmış bir kişide hastanede vefat etmiştir.²⁴

Ahıskalıların Özbeklere hakaret ettikleri, kızlarına tecavüze yeltendikleri, kreşlerde bulunan Özbek çocukları parçaladıkları gibi gerçek olmayan yalan bilgiler tüm yerlere duyurulmuştu. Ayrıca Ahıskalılar vasıtasıyla ölen bebek görüntülerinin elden ele yayıldığı yalanları ortaya atılmıştı. Fergana'ya ait Taşlak kazasında Özbek gençlerinin meydana getirdikleri 'Birlik' isimli ulusal girişimin 3 Haziran tarihinde Taşlak'ta gösteri düzenleme çalışmaları yaptıkları haberi alındı. Bölge idarecileri ve yerel güçler, toplu mitinglerden endişelenerek Taşlak'a ilaveten kolluk güçleri desteği gönderdiler. Bunun yanı sıra mitingi organize edenler 2 Haziran'da bölge savcılığına istenerek olası neticeler hususunda uyarılmışlardı. Bunun üzerine Birlikçiler de miting düzenleme kararlarından vazgeçmişlerdi. Fakat 3 Haziran sabahı gençler tekrar toparlanmaya başladılar. Saldırgan davranışlar sergileyen bir grup da direkt olarak Türklerin ikamet ettiği cadde ve mahallelere girerek evlerini yakmışlardır. Karşılaştıkları Ahıskalı Türklere acımasızca saldırarak ilerde

²⁴ Yunus Ekici, *İkinci Dünya Savaşından Bağımsızlığına Kadar Gürcistan (1939-1991)*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Elâzığ, 2017, s.91.

Komsomolskiy köyüne girmişlerdir. Askerî kuvvetler sayıca çok olan kişilere engel olamamış ayrıca emniyet güçleri bu duruma kayıtsız olunca Ahıskalıların köydeki evleri yakılıp yıkılmış ve yağmalanmıştır.²⁵

‘Birlik’ isimli milliyetçi Özbek halk girişiminin önderleri Abdurrahim Pulatov ile şair Muhammed Salih, hadiseleri yerinde araştırmak amacıyla Fergana’ya yönelmişlerdir. Pulatov, yapılan katliamların gizli örgüt irtibatlı olduğunu dile getirirken, M. Salih, hadiselerin din ve tabiiyet nedeniyle ortaya atılmadığını ve yaşanan bu vaziyetten oldukça tedirgin olduğunu ifade etmiştir.

Bölgedeki birçok resmî kaynak ‘Birlik’ girişimini suçlamışken, Özbekistan Komünist Partisi Sekreteri Refik Nişanov da ‘Birlik’ hareketine mensup milliyetçi kişilerin tahrik edici yazılar dağıttığını belirtmiştir. Pravda Vostoka gazetesi ise meydana gelen hadiselerin bu yazılarla arttığını belirtmiştir. ‘Birlik’ yöneticileri de kendilerine yapılan bu suçlayıcı hareketleri reddetmişlerdir. Fakat burası bir gerçek olmakla birlikte ‘Birlik’ hareketinin hadiselerin yatıştırılmasında herhangi bir somut adım attığı da ileri sürülemez.²⁶

1989 Fergana olayları, Ahıskalıların zor ve çetin geçen yolculuğunda unutulmayan kanlı olaylardan biridir. 23 Mayıs’ta vuku bulan bu olaylar 3 Haziran’da kanlı saldırı şeklini alarak 10 Haziran’a kadar devam etmiştir. Olayların gerçek sebebi ve kimin tarafından desteklendiği konusunda çeşitli görüşler ortaya atılmışsa da bu durum

²⁵ İbrahim Hasanoğlu, “Ahıska Türklerinin Fergana Faciası” *Bizim Ahıska Dergisi*, Sayı:34, Ankara, 2014, s.11.

²⁶ Yunus Zeyrek, *a.g.e.*, s.71-71.

şimdiye kesin olarak anlaşılamamıştır. Ancak göz önünde bulundurulması gereken bir gerçek vardır ki o dönemin SSCB idaresi arzu etseydi bu kanlı olaylara hemen engel olabileceği gibi onların yaşanmasına dahi izin vermeyebilirdi. Bu kadar geniş bir alana yayılıp gayet detaylı planlanmış olayların arkasında büyük destekçiler olmadan, sıradan bir grubun bu düzeyde vahşi eylemleri meydana getirmeleri mümkün gözükmemektedir.²⁷

İlk cinayetlerin gerçekleştirilerek oluşturulan bu vahşi durum Fergana ilinin başka kazalarına da sirayet etmiştir. Resmi sayılara göre 3-12 Haziran tarihlerinde meydana gelen bu çatışmalarda 51 kişi Ahıskalı, 38 kişi Özbekistanlı ve 25 kişi de diğer uluslardan oluşan toplamda 114 kişi vefat etmiştir. 1032 kişi farklı yerlerinden yara alarak, 856 mülk ile devlet dairesi yakılarak kullanılamayacak duruma getirilmiştir. Fergana şehrinin 15 kazasına sirayet eden toplu hadiselerle değişik gün ve zamanlarda 70 bine yakın insan dâhil olmuştur. Gerçekleşen vakalar genellikle Taşlak, Hokand, Margelan, Fergana (merkez), Kuvasay ve Ahunbabaevksiy kazalarında görülmüştür. Böylesi problemler sürerken Fergana'da:16.000, Taşkent'te: 44.000, Sırderya'da:19.000, Semerkant'ta: 18.000, Andican'da:5.000, Namangan'da:3.000, Buhara'da:2.000 ve Kaşkadarinsk bölgelerinde:800 kişi olmak üzere Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde toplamda 109.000 Ahıskalı hayatını devam ettirmektedir.²⁸

²⁷ Mircevat Ahıskalı, *Gurbetten İniltirler-3 Karış Karış Fergana*, Bursa, 2010, s.9.

²⁸ Yunus Ekici, *a.g.t.*, s.92.

Özbekistan Cumhuriyetinde yüzlerce Ahıskalının evleri yakılıp ateşe verilmesi, işkence görmeleri, insanların yaşamlarını kaybedişi ve yaralanması gibi hadiseler neticesinde yüz bine aşkın Ahıskalı sürgün edilmişti. Hakikaten binlerce Ahıska Türkü Sovyet erlerinin gözetiminde Özbekistan Cumhuriyetini terk etmek durumunda kalmıştır. Böylelikle Fergana vadisinde gerçekleşen 45 yıllık sürgün yaşantısı maalesef kanlı ve ıstırap dolu başka bir sürgün hayatı ile son bulmuştur.²⁹

Rusya Federasyonu Bakanlar Kurulu Fergana olayları sonrasında 13 Temmuz 1989 yılında, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Bakanlar Kurulu da 26 Temmuz 1989 yılında Ahıskalılara özel devlet desteği verilmesi hükmü alınmıştır. Alınan hükmün maksadı Ahıskalıların yeni yerleşme yerlerine adapte olmalarını sağlamaktır. Varılmak istenen düzenin SSCB'nin Avrupa bölümünün merkezi şeridin kuzey taraflarında Orlov, Tverski, Smolenski, Kusk, Belgorod ile Voronej şehirlerinde uygulanmaya konulması öne sürülmüştür. Ancak Ahıskalılar belirlenen yerlere adapte olamamışlardır. Ahıska civarında ve sürgün edildikleri Orta Asya taraflarında geleneksel anlamda tarımsal alanında, bağ ve hayvancılıkla hayatlarını geçindirdikleri amacıyla yeni yerleşim bölgelerine alışamamışlardır. Devletin yaptığı yardımlar yetersiz olup belli bir zamandan itibaren kaldırılmıştır. Ufak topluluklar şeklinde büyük yerlere gönderilen Ahıskalılar, akrabalık ve aile fonksiyonlarının bitme riski sebebiyle

²⁹ Salimya Ganiyeva, “Ahıska Türklerinin Türkiye’ye Göç Etmesi ve Türk Vatandaşlığına Alınması ile İlgili Hukuki Sorunlar” *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:20, Sayı:1, Konya, 2012, s.182-183.

Rusya Federasyonu'nun güney tarafları olan Stavropol, Krasnodar, Rostov ve Kuzey Kafkasya'nın başka yerlerine göç etmişlerdir. Güney taraflarının Kuzeye oranla iklimin fazla ılıman olması, ekilmemiş devlet topraklarının mevcut ve de daha evvelden iki bine yakın Ahıskalının Krasnodar civarlarında iskân etmeleri bu isteklerinde önemli rol oynamıştır.³⁰

SONUÇ

II. Dünya Harbi sırasında SSCB lideri Stalin aracılığıyla alınan hükümle Ahıskalılar 1944 tarihinde Orta Asya'ya sürgüne gönderilmiş ve SSCB tarihinin son dönemlerine değin bu coğrafyada hayatlarını devam ettirmişlerdir. 1989 yılında Rusların kışkırtmalarının etkisiyle iki farklı Türk toplumu (Özbekler ve Ahıskalılar) birbirine girmiş ve böylelikle Ahıskalılar Özbekistan sınırlarından da sürgüne gönderilmiştir. Geçen zamanda onlara en çok Kazakistan, Kırgızistan ve Azerbaycan'ın kollarını açması sebebiyle Özbekistan'dan sürülen nüfusun büyük kısmı mevcut ülkelere gelerek buralarda hayatlarını devam ettirmişlerdir.

Sovyet döneminde gerçekleştirilen sürgünlerin ardından Ahıskalıların tarihsel bölgeleri de her açıdan farklı bir hal almıştır. Karşılaşılan ciddi iktisadi koşullar ile her memleketteki değişik yaşam şartları bu karışık düzeni daha da zor duruma sokmuştur.

Ahıska Türkleri, sürgün edildikleri Orta Asya cumhuriyetlerinde (Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan) yalnızca sürgün edilmenin

³⁰ Seyfeddin Buntürk, *Rus Türk Mücadelesinde Ahıska Türkleri*, Ankara, 2007, s.398-399.

adeta toplama merkezi hayatı sürmenin oluşturduğu sıkıntıların beraberinde o dönemlerde Orta Asya cumhuriyetlerinin de içinde olduğu savaş şartları ve sistemin zorbalıklarının sebep olduğu güçlükleri de Orta Asya milletleriyle beraber yaşamak mecburiyetinde bulunmuşlardır. Bu noktadan ele alındığında davasını korumaya da anayurda dönmek için gayretlerini sarf etmek gibi konularda değil yaşamlarını devam ettirebilmek üzere çabalarını devam etmek zorunda kaldıkları sonucuna varabiliriz. Sovyet sisteminin en despot tarafını sergilediği bu dönemler daha çok Ahıskalıların hiçbir durumda tahmin etmedikleri, yabancı oldukları yeni hayat şekline adapte olmaları, yeni bir hayat kurabilme mücadelesi sergilemeleriyle geçmiştir.

Ahıska bölgesi, Kafkasya’da Türklerin ve Rusların menfaatlerinin birbiriyle çakışmasına sebep olan alanlardan biridir. Bu noktada coğrafya, Rus menfaatleri doğrultusunda olduğu gibi Türk menfaatleri doğrultusundan da çok mühimdir. Ahıskalıların yurtlarına dönmeleri durumunda Türkiye ile Türk dünyası arasındaki açılmamış kapı tekrar açılmaya başlayacaktır. Bu sebeple Ahıska Türklerinin vatanlarına geri dönmeleri Türkiye’ye üstünlük sağlamanın yanı sıra Rusya Federasyonu’nun bölgeyle ilgili bilinen emellerinin gerçekleşmesini de önemli ölçüde engelleyebilecektir. Bu gibi sebeplerden özgür ve daha önemlisi güzel komşuluk bağlarının ziyana uğramaması düşüncesiyle davranan Türkiye, Ahıska Türklerinin anavatanları Ahıska’ya geri dönüşlerinin gerçekleşmesi gerektiğini savunmaktadır. Esasen Ahıska dışında herhangi bir coğrafyaya yerleşmeleri durumunda geri dönmelerinin hiçbir anlamı kalmayacağına

inanılmaktadır. Gelişmeleri genellikle bu açıdan izleyen Türkiye, problemin Gürcistan ile ikili ilişkilerin zedeleme durumuna karşı dikkatli davranmaktadır.

Günümüz itibariyle eski SSCB cumhuriyetlerinin 4.264 yerleşim birimlerinde her çeşit insani haklardan mahrum bırakılarak hayatlarını devam ettirmeye çabalayan Ahıskalılar, anavatanları Ahıska coğrafyasına geri dönmeyi arzulamaktadır. Ahıskalılar yaşanan olumsuz durumlara karşın milli benlik ve beraberliklerini korumuşlardır. Sıkı ve kuvvetli aile bağları Ahıskalıları gizlenmiş toplum durumuna getirmiş ayrıca içten evlilik ilişkileri ırksal kaynaşmalarını gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Başka ulusal milletlerle ikili münasebetlerini en düşük seviyede tutarak, anadilleri olan Türkçelerini korumayı amaçlamış asimile ve yok olmaya karşı mücadele etmişlerdir. Ahıskalılarda milli benlik varlığı özellikle sürgün neticesinde karşılaştıkları zulüm ve ayrımcı siyaset yüzünden güçlü bir şekilde hissedilmiştir. Ahıskalılar Orta Asya bölgesinde aynı mili varlığa ait olmalarına rağmen Özbek ve Türkmen gibi başka Türk topluluklarıyla evliliği reddederek milli kimliklerini korumaya çalışmışlardır.

KAYNAKÇA

- AHISKALI, Mircevat, *Gurbetten İniltiler-3 Karış Karış Fergana*, Bursa, 2010
- AKPINAR, Erdal, “Donetsk’ten Erzincan’a: Ahıska Sürgünlerinin Son Göçü”, *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu (International Geography Symposium)*, Ankara, 13-14 Ekim 2016
- ALPBAZ, Eda, *Geri Dönüş Yasası Çerçevesinde Ahıska Türklerinin Gürcistan Cumhuriyeti’ne Dönüşü* (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2018
- AYDINGÜN Ayşegül-AYDINGÜN İsmail, *Ahıska Türkleri Ulusötesi Bir Topluluk Ulusötesi Aileler*, Ankara, 2014
- BUNTÜRK, Seyfeddin, *Rus Türk Mücadelesinde Ahıska Türkleri*, Ankara, 2007
- DEMİRAY, Erdinç, “Anavatanlarından Sekiz Ülkeye Dağılmış Bir Halk; Ahıska Türkleri”. *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt:7, Sayı:3, Ankara, 2012
- DEVİRİSHEVA, Khalida, “Ahıska Türklerinin Bitmeyen Göçü”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı:45, Konya, Nisan 2019
- EKİCİ, Yunus, *İkinci Dünya Savaşından Bağımsızlığına Kadar Gürcistan (1939-1991)*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Elâzığ, 2017

- GANİYEVA, Salımya, “Ahıska Türklerinin Türkiye’ye Göç Etmesi ve Türk Vatandaşlığına Alınması ile İlgili Hukuki Sorunlar” *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:20, Sayı:1, Konya, 2012
- GÜRBÜZ, Mehmet Vedat, *Kafkasya’da Siyaset, Çatışma Ortamı ve Taraf Güçler*, Ankara, 2012
- GÜRCAN, Kübra, “Rusya’nın Ahıska’daki Sürgünleri Sırasında Ermeniler Vasıtasıyla Ahıska Türklerine Uyguladığı Yıkıcı Siyaset: I. Dünya Savaşından Günümüze”, *Erzincan Üniversitesi Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu, Bildiriler*, Cilt 2, Erzincan, 11-13 Mayıs 2017
- HASANOĞLU, İbrahim, “Ahıska Türkleri: Bitmeyen Bir Göç Hikâyesi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt:16, Sayı:1, İzmir, 2016
- HASANOĞLU, İbrahim, “Ahıska Türklerinin Fergana Faciası” *Bizim Ahıska Dergisi*, Sayı:34, Ankara, 2014
- İZZETGİL, Elşan, “Ahıska Sorunu: Sürgün, Yurda Dönüş Mücadelesi ve Son Gelişmeler”, *Uluslararası Strateji ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi USGAM Raporu No:7 Katliam-Soykırım Çalışmaları No: 1*, Ankara, 2012
- KAHRAMAN, Selver Özözen- İBRAHİMOV Aydın, “Kafkaslardan Sürgün Bir Toplumun Bitmeyen Göçü: Çanakkale’de Ahıska Türkleri”, *Ege Coğrafya Dergisi*, Cilt:22, Sayı:2, İzmir, 2013
- KESKİN, Serhat-GÜRSOY, Hazar Ege, “Sovyet ve Sovyet Sonrası Dönemde Ahıska Türklerinin Karşılaştıkları İnsan Hakları

- İhlalleri ve Ayrımcılıklar’’ *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi*, Sayı: 18, Ankara, 2017
- KESKİN, Serhat-ANAÇ Özge, *Gürcistan’daki Müslüman Topluluklar, Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset*, Editörler: Ayşegül Aydıngün -Ali Asker -Aslan Yavuz Şir “Ahıska Türklerinin 1944 Sürgününden Günümüze Gürcistan’a Geri Dönüş Mücadelesi ve 2007 Yılına Kadar Dönenlerin Durumu’’, Ankara, 2016
- KOLUKIRIK, Suat, “Sürgün, Toplumsal Hafıza ve Kültürel Göç: ABD’deki Ahıska Türkleri Üzerine Bir Araştırma’’, *Bilig Dergisi*, Sayı:59, Ankara, Güz 2011
- KREİNDLER, Isabelle, “Soviet Deported Nationalities: A Summary and An Update’’, *Soviet Studies*, 38 (3), July1986
- SAVRANSKAYA, Svetlana–ZUBOK, Vladislav, “Cold War in The Caucasus: Notes and Documents From a Conference, *Bulletın (Cold War International History Project)*, Issue 14-15, 2004
- SEFEROV, Rehman–AKIŞ, Ayhan, ‘’Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış’’*Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:24, Konya, 2008
- ÜREN, Mustafa, “Çıkar ve Güç Dengesi Kıskaçındaki Ahıska Türkleri Sorunu’’, *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ÜSBİD)*, Yıl: 2, Sayı: 2, İstanbul, Mayıs 2016
- ZEYREK, Yunus, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Ankara, 2001

EKLER

EK-1 Üst üste Vagonlara Doldurulan Ahıska Türkleri

Kaynak: <https://www.turkiyemtv.com.tr/haber/3372631/ahiska-turkleri-surgunu-75-yasinda> Erişim Tarihi: 27.03.2020

EK-2 Vagonlardan İndirilen Ahıskalı Türklerin Kamyonlarla Köylere Dağılışı.

Kaynak: <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/ahiska-turklerinin-70-yillik-surgunu> Erişim Tarihi: 27.03.2020

**EK-3 Fergana Faciasının Şehitleri Toprağa Verilirken
(Özbekistan-1989).**

Fergana faciasının şehitleri toprağa verilirken (Özbekistan, 1989).

Kaynak: http://www.ahiska.org.tr/?page_id=1848 Erişim Tarihi:
26.03.2020

BÖLÜM 10

ÇARLIK REJİMİNİN YIKILIŞ SÜRECİNDE TÜRKİSTAN’DA KITLIK, İÇ SAVAŞ VE AYAKLANMALAR (1914- 1918)

Prof. Dr. Orhan DOĞAN*

Dr. Aysel ERDOĞAN**

*Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Kahramanmaraş, orhandoganksu@hotmail.com.

**Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğrt.
Üyesi, Osmaniye, ayselerdogan@osmaniye.edu.tr.

GİRİŞ

Türkistan'ın zirai olarak sağladığı imkânlardan, değerli yeraltı ve yerüstü madenlerinden istifade etmek, çevresindeki ülkelerle ticari ilişkiler kurmak, genişleme amacı ile kendi halkını bu topraklara göç ettirmek gibi ekonomik ve politik sebeplerin Çarlık Rusya İmparatorluğu'nun bölge üzerinde kontrol sağlama isteğinde etkili olduğu görülmektedir (Karajan- Kumğanbayev, 2013, s.2-3). Çarlık Rusya'nın Türkistan'da kademeli olarak artan ticari ilişkileri ve bölgedeki ekonomik üstünlüğü; İran, Hindistan, Çin gibi doğu ülkeleri ile olan ekonomisini olumlu etkilemiştir (Yevgenevna, 2015, s.65). Türkistan halkı üzerinde “böl yönet” politikasını işleyen Çarlık yönetimi, bu doğrultuda yönetim ve ekonomi alanında bölgede çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir (Karajan- Kumğanbayev, 2013, s.2-3). Türkistan topraklarını sömürgeleştirmek ve bölge ekonomisini kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmek isteyen Çarlık Rusya, XX. Yüzyılın başlarından itibaren Türkistan'a yönelik ekonomi politikaları geliştirmiştir.

Çarlık Rusya'nın Maliye Bakanlığı, valilikte yerel kurumlar oluşturarak Çarlık Rusya'nın sömürgelerinin kar oranını arttırmaya yönelik bir politika takip etmiştir. Bu doğrultuda açılan Tüketim Vergisi Dairesi; kibrit, alkollü içecekler, tütün, petrol ürünleri üretimi ve ticaretinden dolayı vergilerin toplanması ve damga, yargı, pasaport, ve diğer görevler ile ilgilenmiştir. Ayrıca bu Tüketim vergisi dairesi, Orta Asya bölgesindeki tüm pazarları Çarlık Rusya'nın kontrolüne alan Türkistan Gümrük İdaresine yardımcı olmuştur. Taşkent (1874),

Semerkant (1890), Hokand (1893) ve Buhara'da (1894) devlet bankasının şubeleri kurulmuştur. Çok sayıda ticari banka, Türkistan'ın Rus ticaret ve sanayi sermayesi tarafından kullanılmasını teşvik etmiştir. 1915 yılına kadar Türkistan'da devlet bankalarının on şubesi ve ticari bankaların kırk şubesi açılmış, bankalar bölgenin ekonomik yaşantısının önemli bir parçası haline gelmiştir. Bankalar aracılığı ile Çarlık yönetimi, bölgenin doğal ve insan kaynaklarından yararlanma işini sistematik bir hale getirmiştir. Maliye Bakanlığı himayesinde, 9 Mayıs 1889'da çıkarılan yasa ile vergi müfettişleri enstitüsü kurulmuştur. Müfettişler, bölgenin şehir ve ilçelerinde Türkistan Bütçe Odasının temsilcilerinden meydana gelmiş olup müfettişlerin görevleri; vergilerin paylaştırılması, yerleşik ve göçebe nüfustan tahsil edilmesi, gözlemlene ve kontrol etmeyi içine almaktadır (Abdurakhimova, 2002, s.252-253).

1895 yılında kurulan Türkistan Dağlık Bölgesi, madencilik endüstrisinin Çarlık hazinesi için kazancını artırmak amacıyla çalışmıştır. Tüm jeolojik araştırmaları kontrol ederek, yeni maden, çukur ve petrol sahalarının işletilmesini organize etmiştir. Yetiştirilen pamuk verilerinin toplanması ve analiz edilmesi, pamuk yetiştirilen toplam alanın hesaplanması ve mahsullerin durumu, pamuk temizleme tesisleri ve yağ fabrikalarının durumu ve lif fiyatı gibi doğal kaynakların genel denetimi, 1897 yılında kurulan Tarım ve Devlet Dairesi Başkanlığı tarafından gerçekleştirilmiştir. Sınırlı bir ölçekte de olsa, tarımsal alet ve makineleri satın alıp dağıtmak ve bölgedeki temel tarımsal bilgiyi yaygınlaştırmak için önlemler alınmıştır. (Abdurakhimova, 2002, s. 253).

Türkistan'ın işgalinden itibaren yeni bir zenginlik kaynağı olarak bölgeye büyük önem gösterilmiştir. 1912'de Türkistan Bölgesi'ni ziyaret eden A.B. Krivoshein'in, orada yeni alanların sulanmasıyla birlikte ortaya çıkacak “Yeni Türkistan”ın zenginliğine dikkat çekerek buranın nüfusunun Rus olması gerektiğini vurguladığı belirtilmiştir (Yevgenevna, 2015, s. 143). Nitekim Türkistan'daki Rus ekonomi politikasının bir diğer parçasını bölgeye Rus köylülerin yerleştirilmesi oluşturmuştur. Bu politikasının bir parçası olarak 2 Temmuz 1867'de Türkistan Genel Valiliği oluşturulmuş, K. P. Kaufman ilk Genel Vali olarak atanmıştır. Türkistan'da askeri ve yönetim anlamında sınırsız bir yetkiye sahip olan Kaufman, 1918 yılına kadar halkı askeri yönetim ile idare etmiştir (Karajan-Kumğanbayev, 2013, s.3; Ziyayev, 2007, s. 222). Türkistan Genel Valiliğinin oluşturulmasından hemen sonra Türkistan'a Rusların yerleştirilmesi başlamış ancak başlangıçta bu göç hareketi kitlesel olmamıştır. 1891-1892 yıllarında Rusya'nın orta ve Volga bölgelerinde yaşanan şiddetli kıtlıktan dolayı 1.792 aile geçici yerleşme yasağına rağmen Türkistan'a taşınmıştır (Chokobaeva, 2016, s.31). Ancak 15 Haziran 1896'da İçişleri Bakanlığı genelgesi ile Semireçe (Yedisu) bölgesine yerleşim izni verilmesi yasaklanmıştır. Ocak 1897'de ise Sırdarya, Fergana ve Semerkant bölgeleri yeniden yerleşime kapatılmıştır. 1896-1897 yılındaki kapanış ile kolonizasyonun ilk dönemi sona ermiştir (Yevgenevna, 2015, s. 143).

Çarlık Rusya'nın iskân politikası 1907'de başlatılan ve 1911'de Göç İdaresi'ne göre yeniden düzenlenen özel olarak oluşturulmuş bir göç departmanı tarafından gerçekleştirilmiştir. Çarlık hükümeti, Rus

köylülerin Türkistan'a göçünü hızlandırarak Rus bölgesindeki arazi sıkıntısını çözmek ve kendisi için istikrarlı bir göçmen destek grubu oluşturmak istemiştir. Göçmen Ruslara büyük paylar verilmiş olup 1886 yasasına göre her bir göçmen için on arazi birimi (desyatinas) ayrılmıştır. 1903'ten itibaren toprak tahsisleri karışık tarım yapılan bölgelerde hane başına yirmiye çıkarılmıştır. Göç politikasının bir sonucu olarak, 1908 yılında Semireçe bölgesinde kırk bir köylü yerleşimi ve otuz Kazak stanığı meydana gelmiştir (Abdurakhimova, 2002, s. 253).

1. Çarlık Rusya'nın Türkistan'da Uyguladığı Ekonomi Politikası

Türkistan'ı nüfus olarak Ruslaştırmak isteyen Rus sömürge politikası, göçebe Türklerin kendi topraklarında yerleşip medeni hayata geçmesini istememiştir. Verimsiz bölgelere gönderilen ve tarım yerine hayvancılıkla geçinmek zorunda kalan Kazak, Başkurt, Türkmen ve Kırgız toplulukları giderek yoksullaşmıştır. Kazakların topraklarının göçmen Ruslar tarafından işgale uğramasıyla yaylaları ile kışlaları arasındaki geçit kesilmiştir. Kazaklar bu bölgelerden sadece geçmek için dahi Rus göçmenlere para vermek zorunda kalmışlardır. Tarım yapılabilecek verimli topraklara Rusların yerleştirilmesi ile yerli ve göçebe halkın ekonomik durumunda da belirgin farklar meydana gelmiştir. 1911-1912 yılında Çu ırmağının aşağı bölümündeki dört Kırgız-Kazak nahiyesi ile oradaki Rus nahiyeleri arasında yapılan karşılaştırmada; Kırgızlarda yoksulluk oranı %68, Ruslarda %29, Kırgızlarda orta gelir oranı %19 Ruslarda % 25, Kırgızlarda zengin

oranı %13 Ruslarda %46 şeklinde belirtilmiştir (Togan, 1981, s. 300-301).

Türkistan'daki yerli halkın ekonomik durumundaki kötüleşme, Çarlık Rusya tarafından çıkartılan kanunlarla gerçekleştirilmiştir. 1822 ve 1868 yıllarında “Bozkır İdaresine Ait Kanunlar” ile Kazakların tarıma geçmesi güçleştirilmiştir. Benzer bir içeriğe sahip olan “Türkistan Vilayetinin İdaresine Ait Kanun” ile de Kazan Türklerinin, Türkistan'da toprak ve menkul mal sahibi olamayacağı kararlaştırılmıştır. Başkurtların toprak üzerindeki mülk halklarına ilişkin kanunlar onların topraklarını satmalarına sebep olmuştur. Diğer yandan Hristiyanlığa geçmeyen Kırgız-Kazakların daimi mülk sahibi olmasına izin verilmemiştir (Togan, 1981, s. 300-301). Rusya'nın uyguladığı bu politika yerli halkın toprak sahibi olmasını engellerken, kendi topraklarında işçi konumuna düşmelerine sebep olmuştur.

Çarlık Rusya tarafından 1915 yılında kadar Türkistan'ın bozkır vilayetlerinde 14.000.000 hektar toprak gasp edilerek 2.000.000 Rus yerleştirilmiştir. Kuzeyde Sibiry demiryolu hattı boyunca yerleştirilen, tarımla uğraşan Kazaklar bozkır bölgelerine gönderilmiştir. Hayvancılığın da güçleştiği bozkırda yoksulluk, hastalık ve ölüm oranları artmıştır. Bu durum, Rus köylerinde iş aramak zorunda kalan göçebelerin Rus hizmetine girmesine yol açmıştır (Togan, 1981, s. 303-304).

Çarlık Rusya'nın Türkistan'da uyguladığı ekonomi politikasındaki en sıkıntılı noktalardan biri, bölgenin sulama sistemini geliştirmeye yönelik bir adım atmadan ihtiyaç duyduğu pamuğu sulanabilen

bölgelerden temin etmeye çalışması olmuştur. Ekilebilir alanların tamamının pamuğa ayrılarak, Türkistan'ın gıda hububatı ihtiyacının tamamen Rus Avrupası'ndan getirilmesi Türkistan halkının Rusya'ya bağlı hale gelmesine yol açmıştır. Türkistan tarlalarını tamamen pamuğa ayırarak Amerikan pamuğuna olan ihtiyacından tamamen kurtulmak isteyen Çarlık Rusya'nın bu tutumu, sulama sisteminin geri kalmasına yol açmıştır (Togan, 1981, s. 284).

1908-1909 yıllarında Çarlık Rusya'nın temsilcisi olarak teftiş amaçlı Fergana'yı ziyaret eden senatör K.K. Pahlen, yeni bölgelerin sulanmadan Türkistan'da pamuk ekiminin genişletilemeyeceğine dikkat çekmiştir. Pahlen, Rusya'nın pamuk bölgesi olarak ifade edilen Fergana'daki ilkel ekonomisine şahit olduğunu belirterek buradaki su sıkıntısına dikkat çekmiştir. Senatör, bölgeyi ziyaret ettiği dönemde, Moskova'nın daha önce Amerika'dan ithal derken Türkistan'dan ithal etmeye başladığı pamuğun değerinin 300 milyon rubleye ulaştığını belirtmiştir. 1914 savaşından kısa bir süre önce Türkistan'da pamuk üretimi daha çok artmış, bu konuda Türkistan'ın pamuk üretimi için en elverişli bölgesi Fergana'da toplu pamuk üretilmiştir. Pamuk üretiminde bölgedeki en önemli faktörlerden birisi sulama olup bu ihtiyaç bozkırda iki büyük su kaynağı Sırderya ve Amuderya nehirleridir. Bunların dışında da Türkistan'da denize ulaşmayan ve yaz aylarında buharlaşma yoluyla kuruyan, Transhazar bölgesinde Tecen ve Murgap, Buhara ve Semerkant'ta Zerefşan gibi daha küçük nehirler de bulunmaktadır. Bunların dışında da yerlilerin bölgedeki göllerde ve dere yatağındaki su kaynağını kullandıklarına dikkat çeken senatör, onların yağmur dönemlerinde kuyularda su topladıklarını

belirtmiştir. Bölgedeki drenaj ve sulama sisteminin geliştirilmesi için çok sayıda imkânın olduğunu ancak halkın eğitim seviyesinin geliştirilmesi ve eski yöntemlerin terk edilmesi gerektiğini savunan Pahlen, bölgede Rusya'nın tarımın bir bilim olarak öğretileceği bir okulunun bulunmadığını ifade etmiştir. General Kaufman, Taşkent'te bu doğrultuda sulama konusunda uzmanlaşmış mühendisler için bir okulun açılması amacıyla girişimde bulunmuşsa da bu fikir bütçe sorunu ve uygun niteliklere sahip bir öğretim elemanı bulma zorluğu nedeniyle terk edilmiştir (Pahlen, 1964: 90-92).

Türkistan'ın kendine yetebilecek hububatı yetiştiren bir bölge haline getirilmeyip, sulama sisteminin geliştirilmemesi, ileriki dönemde yaşanması muhtemel olan ağır kıtlıkta etkili olmuştur. Hububat konusunda Türkistan'ın tamamıyla Çarlık Rusya'ya bağlı hale gelmesi, Rusya'da kıtlık ve ihtilalin yaşandığı dönemde yolların kapanması milyonlarca ahalinin açlıktan ölmesine sebep olmuştur. 1916 yılında Rusya Hükümetinin Türkistan tarlalarının tamamının pamuk ekimine ayrılması konusundaki tutumu, 1917 Ekim Devrimi sırasında İç Rusya'dan hububatın getirilememesi ve 1917 yılında Türkistan'da yaşanan kuraklık, Türkistan halkının büyük sıkıntı çekmesine sebep olmuştur. Zeki Velidi Togan şahit olduğu bu durumu şu sözleri ile ifade etmiştir: *“O yıl Türkistan Merkezi Müslüman Şurası'nın azası olarak Taşkent'te bulunuyordum. Rusya'dan az çok gelen hububatın taksimi için, Müslümanlardan ve Ruslardan mürekkep bir komisyon teşkil etmek için çalıştık. Orduya dayanan Taşkent Rus hükümeti, yerlileri kaderin keyfine bırakıp, yalnız Rusları doyurmağa ehemmiyet verdi. Önceleri insaniyetperverlikten bahseden*

“S. D.” (Sosyal Demokrat) ve “S. R.” (Sosyalist Revolutsioner)ler fırkaları gibi Rus inkılapçılarının sahtekârlığını, ilk defa orada gördük. Bundan dolayı yine o günlerde kendisine intisap etmiş olduğum “S. R.” Fırkasından, hemen orada iken faciayı uzun bir beyanname ile anlatarak protesto edip kaydımı sildirdim. Sene sonunda Bolşevik ihtilali olup, yollar kesildiğinden açlık 1918’de de devam etti. Sonunda Cenubi Türkistan’ın beş vilayetinde iki milyon kadar ahali kırıldı (buna ait istatistik malumatı Bolşeviklerin 1921 de Taşkent’te bastırdıkları “Türkistanskaya Ekonomiçeskaya Jizn = Türkistan’ın İktisadi Hayatı” adlı resmi külliyatında neşredildi)” (Togan, 1981, s. 284- 285).

1917'den önce Türkistan, askeri bir yönetici tarafından yönetilen ve Rus ekonomisine bağlı olan, Çarlık Rusya İmparatorluğu'nun bir iç kolonisi haline gelmiştir. Sömürge hükümeti, Türkistan’da pamuk üretimini teşvik etmiş ve çok sayıda Avrupalı tarım işçisinin bölgeye göçünü teşvik etmiştir. 1914 yılında Çarlık Rusya’nın pamuk ihtiyacının yarısı, 1916 yılında ise tamamı Türkistan’dan temin edilmiştir (Vurgun, 2016, s. 317). Birinci Dünya Savaşı sırasında pamuk ihtiyacının tamamını Türkistan’dan sağlayan Rusya, tahıl üretiminin aleyhine pamuğa öncelik veren bir politika uygulamıştır (Monteil, 1992, s. 161). Türkistan, pamuk üretiminin İmparatorluğun istediği düzeye ulaşılması için kendi gıda mahsullerinin bazılarını feda etmek zorunda kalmış ve Rusya'dan tahıl ithal etmeye bağımlı hale gelmiştir. Pamuk ekonomisinin büyümesi, yerli toplumda istikrarı ve sömürge rejimi üzerinde bir ölçüde mutabakatı garanti eden bir

aracılar sınıfını (esnaflar, toprak sahipleri, alacaklılar, memurlar, vb.) doğurmuştur (Buttino, 1990, s.59).

1917 Devrimleri ile Rusya ile Türkistan arasındaki ekonomik bağlar zayıflamış ve nihayetinde tamamen kopmuştur. Türkistan’da bu tarihten sonra ciddi bir ekonomik kriz ve temel gıda maddelerinin temininde zorluk yaşanmıştır. Rusya’da yıllarca devam eden iç savaşın sonlarına kadar Türkistan halkı kıtlıkla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ruslar ve yerli nüfus arasında, gittikçe azalan gıda kaynaklarının kontrolü konusunda bir çatışma yaşanmaya başlamıştır. Ekim ayında Ruslar, krizi yerli halka sınırlamak amacıyla diktatör bir otorite uygulamış; daha sonra sömürge ayrıcalıklarını savunmak için siyasi ve askeri güçler kullanmıştır. Bu nedenle yerli nüfus, Ruslar tarafından kışkırtılan bir krizin bedelini ödemek zorunda kalmış; birçoğu açlıktan ölürken diğerleri de ülkeden kaçmıştır (Buttino, 1990, s.59).

2. Türkistan’da Çarlık Rusya’nın Sömürge Politikasına Karşı Gerçekleştirilen Ayaklanmalar

Türkistan’da sömürge sisteminin kurulduğu 1860’lı yıllardan 1916 yılına kadar geçen süreçte, 1898 yılında Fergana’daki Andican’da gerçekleştirilen “Dükçi İshan İsyanı” dışında sömürge karşıtı büyük çaplı hareketler görülmemiştir. Ancak bölgenin dengesi 1905’ten itibaren yerleşimlerin sömürgeleştirilmesi ile birlikte büyük ölçüde değişmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan savaş koşulları, ekonomik zorluklar ve farklı nüfus hareketleri ile demografik

dengeinin değişmesi, Türkistan halkı üzerinde ağır etkiler meydana getirmiştir (Drieu, 2017, s.194; Ziyayev, 2007, s.5).

Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla Rusya'da savaş ekonomisi uygulanmaya başlamıştır. Tahıl fiyatlarının yükselişi ile birlikte ihracat da savaştan olumsuz etkilenmiştir (Devlet, 2011, s. 40). Türkistan nüfusu vergilerde bir artışa tabi tutulurken, ardından at, deve, araba, yurt vb. tarzda özel bir katkı (formda gönüllü ancak aslında zorunlu) sağlamak durumunda kalmıştır. Aynı zamanda Petrograd hükümeti, Rusya'nın artan arzını temin etmek için Türkistan'ın ana kaynağı olan pamuk ticaretine müdahale etmiştir 1914-1915'te pamuğun fiyatı, 1913'n fiyatından yüzde 50 daha yüksek bir oranda sabitlenmiş, ancak bu artış, tahıl fiyatının aynı dönemde yüzde 100 artması nedeniyle yetersiz kalmıştır. Bu politika, Rusya'dan tahıl ithalatı için hayati önem taşıyan koloniye zarar vermiştir. Enflasyondaki artışla birlikte 1916'da pamuk fiyatı sabit kalırken tahıl fiyatının bir önceki yıla göre tekrar iki katına çıkması, diğer ana gıda ürünlerinin fiyatlarının iki ila üç kat artışına yol açmıştır. Ancak 1915 ve 1916'da pamuk fiyatındaki bu olumsuzluk, Türkistan ticaretinin temel arz yapısında bir değişiklik meydana getirmemiştir. Bu durum, Rus ticaret şirketleri ve pamuk ticaretinin cirosundan zenginleşen yerli orta sınıfın, üretimin iç pazarda tahıl satışına yönelik dönüştürülmesi konusuna ilgi göstermemesinden kaynaklanmıştır (Buttino, 1990, s.60).

Rusya yönetiminin Türkistan'da uyguladığı reformlar ve yönetim sistemindeki sürekli değişim yerli halkın tepkisine yol açmış, bu

sebeple Semerkant ve Türkistan'ın diğer bölgelerinde işçi, küçük burjuva ve köylüler gibi topluluklar tarafından çok sayıda ayaklanma ve protesto gerçekleştirilmiştir (Karajan- Kumğanbayev, 2013, s.3). XIX. yüzyılın sonlarında Türkistan, Rus İmparatorluğu'ndaki ulusal kurtuluş hareketinin merkezlerinden biri olmuş, ülkede çok sayıda ayaklanma gerçekleşmiştir. Rus İmparatorluğu ayaklanmaları önlemek için çeşitli tedbirler almıştır. Semireçe, Sırderya ve Fergana bölgelerindeki en verimli topraklara Rus köylüler yerleştirilmiş, böylelikle yerli nüfusun ayaklanmalarına karşı da bir engel oluşturulmak istenmiştir. XX. Yüzyılın başlarında Türkistan'da 248.500 kişilik bir nüfusa sahip olan 326 Rus kolonisinin olduğu kaydedilmiştir. Bununla birlikte topraklarından yoksun bırakılan, ağır vergiler yüklenen ve Rus sömürge yetkilileri tarafından ezilen yerli halk bu durumu kabul etmemiş, ayaklanmalar başlatmıştır (Salamov, 2015, s. 75-76).

Rusya'nın idaresine karşı ilk huzursuzluk, 1872'de, Rus yetkililerin istismar bölgesi haline gelen Taşkent'te yaşanmıştır. 1876'da Fergana vadisinde başlayan ayaklanma 1885'te tüm Fergana'ya yayılmıştır. 1893'te Andican ve Margelan'da, Hokand ve Namangan'da çiftçi ayaklanmaları yaşanmıştır (Salamov, 2015, s. 77). Taşkent'te Rus yönetimine karşı başlatılan en önemli ayaklanmalardan biri; 1892 yılında gerçekleştirilen "Kolera Ayaklanması" dır. Ayaklanmaya; Mayıs 1892'de Taşkent'te başlayan ve iki binden fazla kişinin ölümüne yol açan kolera salgınını ortadan kaldırmak için alınan tedbirlerin yetersiz kalışı yol açmıştır (Salamov, 2015, s. 77). Taşkent'teki Rus

yönetiminin siyasi istikrarsızlık dönemine denk gelen kolera salgını Taşkent'teki Rus yönetimini zorlaştırmıştır (Sahadeo, 2005, s. 127).

Rus yönetiminin Çarlık Rusya'daki kıtlıktan kaçan ve Taşkent'e yerleşen göçmenlere karşı olan tutumu yerli halk ile göçmenler arasındaki ayrımı arttırmıştır. Şehir merkezindeki yaşam alanlarının azalmasına yol açan bu durum aynı zamanda beraberinde yaşanan salgın hastalıkla birlikte ayaklanmalara yol açmıştır (Sahadeo, 2005, s. 123-124). Taşkent'teki isyanın asıl nedeni, ürünleri Rusya'dan ithal edilen ucuz üretilen mallarla rekabet edemeyen işçilerin, çiftçilerin, zanaatkârların, zanaatçıların zor durumudur. Buna ek olarak, fiyatların istikrarlı bir şekilde artması ve şehir yetkililerinin pozisyonlarını kötüye kullanmaları sonucunda salgın, isyan için sadece bir bahane ortaya çıkarmış, isyana emperyalist otoriteler tarafından çalışan yerel nüfusun köleleştirilmesi, yıkılması ve sömürülmesi yol açmıştır. Askeri güç kullanılarak bastırılan isyan sonrasında isyana katılanlar ağır bir şekilde cezalandırılırken, isyana yol açan sebepler ortadan kaldırılmamıştır. Emperyalist yönetimin isyancılara karşı olan tutumu ve isyanı bastırmak için kullandığı yöntem ise daha sonrasında büyük huzursuzluk ve ayaklanmaların yeniden yaşanmasına yol açmıştır. Çarlık Rusya'dan topraksız köylülerin yerel halkın verimli topraklarına taşınması sömürgecilere karşı yerel nüfusun öfkesini arttırmıştır (Salamov, 2015, s. 78-81).

Rus yerleşim politikasına karşı bölgede çıkan isyanlar sırasında, 1896'da, Türkistan Genel Valisi Baron Vrevskiy, hükümetten "bir yıl boyunca değil, tüm Türkistan valiliği için kalıcı bir önlem olarak" en

yüksek acil durum "ilan etmesini istemiştir. 30 Mayıs 1898'de çıkarılan emre göre, Fergana ve Semerkant ile Sırderya bölgesindeki Taşkent, Çimkent ve Evliya-Ata ilçeleri, Fergana Vadisi'ndeki popüler isyanlar nedeniyle en yüksek olağanüstü hal ilan edilmiştir (Abdurakhimova, 2002, s. 255). 1898'de Hokand'ın Andican kasabasında "Dukçi Işan" adıyla bilinecek olan, Rusları oldukça endişelendiren yeni bir ayaklanma yaşanmıştır. Dini bir içeriğe sahip olan ayaklanma kısa sürede Margilan ve Oş şehirlerinde yayılmıştır. Ancak modern silahlara sahip olmayan isyancılar, gece baskınları şeklinde ayaklanmayı yürütmüşlerdir. Ruslar bölgedeki askeri birliklerini güçlendirerek bölgeye yerleştirdikleri Rus göçmenleri silahlandırmışlardır. (Saray, 2002, s. 573; Castagne, 2015, s. 87). Nitekim ayaklanma Ruslar tarafından askeri güç kullanılarak bastırılmış, ayaklanmaya katılanların bir kısmı hapsedilmiş, bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da Sibirya'ya sürgün edilmiştir. Ayaklanmaların güç kullanılarak bastırılması, Türkistan'ın farklı bölgelerinde sömürge karşıtı yeni ayaklanmaların çıkmasına engel olamamıştır (Salamov, 2015, s. 78-81).

Çarlık hükümetini Batıdaki olaylarla meşgul eden I. Dünya savaşı, Türkistan halklarının içerisinde bulunduğu rahatsızlığı dile getirmesi için fırsat yaratmıştır (Bacon, 1947, s.390). 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkistan'daki ulusal kurtuluş hareketinin yeni bir aşaması meydana gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı, Türkistan ve halkını da etkilemiştir. Savaş büyük ölçüde Rus İmparatorluğu topraklarında Batı ve Kafkas cephesinde gerçekleşmiştir. Savaşta en güçlü ordulardan birine sahip olan Rusya'nın cephe gerisinde zafer

kazanabilmek için işçi ihtiyacı ortaya çıkmıştır (Salamov, 2015, s. 82-83).

Rusya'nın 1866 yılında Müslümanların Rus illerinde askeri hizmete alınmayacaklarına dair çıkarmış olduğu kanun sebebiyle savaşın ilk yıllarında Türkistan'ın yerli halkı askerlikten muaf tutulmuştur. Buna karşılık savaşın ilk yıllarında Türkistan Genel Valisi Kurapatkin, yerli halktan 2.400.000 ruble hediye ve 20 milyon ruble savaş ihtiyaçları vergisi toplamıştır. 1 Ocak 1915'te askere gitmedikleri için Türkistan halkının gelirlerinin %21'ine vergi konulmuştur. Savaşın başlaması ile birlikte Türkistan'ın ana gelir kaynağını oluşturan pamuk ihracatı dururken hükümet fiyatları dondurmıştır. Diğer yandan tahıl fiyatlarında ise %400'lük bir artış yaşanmıştır. Bu durumda pamuk üreticileri, tahıl ürünlerini satın alabilmek için borçlanmak, hatta tarlalarını satmak zorunda kalmıştır. Yine Rusya'dan imal edilen şeker, giyecek gibi gündelik ihtiyaçların da fiyatlarında artış olmuştur. Bu sıkıntıların dışında Rus hükümeti, yerli halkın elindeki hayvanları da askeri ihtiyacı için düşük fiyata almıştır. Yine bu dönemde yaklaşık 45 milyon hektar toprak, Türkistan Türklerinden alınarak Rus göçmenlere dağıtılmıştır. Bu yerleşim politikası 1916'da gerçekleşecek olan ayaklanmanın önemli sebeplerinden birini oluşturacaktır. 1914'te 33.639, 1915'te 28.185, 1916'da 9.209 ve 1917'de ise 4.820 göçmen Türkistan'a yerleştirilmiştir. Savaş döneminde yaklaşık 200 bin savaş esiri Türkistan'daki Fergana, Semerkant, Katta Kurgan gibi şehirlerdeki kamplara dağıtılmıştır. Bu esirlerin sayısı hastalık, kötü şartlar, açlık gibi sebeplerle 1917'de 38 bine düşmüştür (Devlet, 1985, s. 250; Brower, 1996, s. 45).

Birinci Dünya Savaşının başlamasından önce Türkistan'daki 540 bin göçmenden %20'si (110 bin), Kuzey Kırgızistan'da Prjeval'de (Rusya'da ilçe karşılığı bir idari birim) yerleşmiştir. 1916 yılında nüfusun %24'ünden fazlasını oluşturan Ruslar ve Ukranyalılar, işlenebilir toprakların %67'sine sahip olmuşlardır (Djunushaliev, 2002, s. 628). Birinci Dünya Savaşının başladığı dönemde 400000 kişilik Rus nüfusu, Türkistan'ın beş eyaletindeki 6800000 kişilik Müslüman nüfusa karşı ayrıcalıklı bir şehirli sınıfını meydana getirmiştir (Monteil, 1992, s.36).

Birinci Dünya Savaşı sırasında kendi güçleri yeterli gelmeyen Rusya; Kafkasya, Sibirya, Türkistan ve Uzak Doğu'nun yerel "Rus olmayan" ve "Hristiyan olmayan" nüfusunu cephe arkasında çalışmak üzere orduya çekmiştir. Çıkarılan kararname ile her ailenin 19- 45 yaş aralığında sağlıklı ve güçlü olan en az bir üyesini "işgücü hizmeti"nde kullanılmak üzere kendi topraklarından başka, Sibirya, Uzak Doğu ya da Rus İmparatorluğu'nun herhangi bir toprağında çalışması kararlaştırılmıştır (Salamov, 2015, s. 84). Şubat 1916'da daha önce seferberliğe dâhil edilmeyen Türkistan'daki Müslümanların inşaat, siper kazma gibi vazifeler için askerliğe alınacağı kararı bildirilmiştir (Devlet, 1985, s. 251). 25 Haziran 1916'da Rus İmparatoru II. Nikolay'ın imzasıyla " *İmparatorlukta Rus Olmayan Erkeklerin Hareket Halindeki Ordu Bölgesinde Savunma İnşaatları Ve Askeri Bağlantı Yolları Kurulması İçin Yapılmakta Olan Çalışmalara, Aynı Zamanda Devletin Savunması İçin Gerekli Olan Başka Her Türli Çalışmalara Celbedilmesi Üzerine*" şeklinde bir ferman ilan edilmiştir (Ziyayev, 2007: 361). Seferberliğin Müslümanlar için kutsal olan

Ramazan ayına denk gelmesi, yetkililerin rüşvet için belirli bir miktar ödeyebilenleri seferberlikten muaf tutmaya başlaması tüm Türkistan'da ciddi bir rahatsızlık uyandırmıştır. Bunun sonucunda Temmuz 1916'de Semerkant, Fergana ve Sırderya bölgelerinde ayaklanmalar başlamıştır (Salamov, 2015, s. 84). Birinci Dünya savaşının ortasında ve devrimden hemen önce gerçekleştirilen 1916 Ayaklanması (Brower, 1996, s.42) dönemin koşullarının bir neticesi olmuştur.

1916 Ayaklanmasının ortaya çıkmasında ekonomik sebepler etkili olmuştur. Savaşın başlamasının ardından Türkistan ve Kazak- Kırgız Türklerine yönelik mükellefiyetler artmıştır. Rus yönetimi tarafından halktan para talep edilmiş, toplanan para ise üst rütbeli general ve memurlar arasında paylaşılmıştır (Vurgun, 2016, s. 317). Savaş döneminde pamuk, yün ve diğer birçok önemli mahsül çok düşük fiyatlarla alınırken dokuma ve diğer sanayi ürünlerinin, tahılın yüksek fiyata ithali, halkın mali durumunun kötüleşmesi ve açlık çekmesinde etkili olmuştur. Yüksek vergiler ve özellikle savaş döneminde sayısız hayvan ve malın müsadere edilmesi, çeşitli vergi ve yardımların halktan zorla alınması ciddi halkı rahatsız etmiştir (Polat, 2009, s.63). Topraklarına Rus sömürgecileri tarafından el konulan Türkistan'da oluşan rahatsızlık, merkezi hükümetin vergi talepleri, sığır, at, deve istekleri karşısında 1916 yazında büyük bir ayaklanmaya yol açmıştır. Ayaklanmanın en önemli nedeni ise daha önce de belirtildiği üzere Kazakların zorunlu askerlikten muaf tutulması kararını sonlandırması ve yaklaşık yarım milyon insanın işgücü için seferber edilmesi olmuştur (Share, 2010, s.395-396). Alınan bu karar, seferber edilen

erkeklerin ailelerinin geçim sıkıntısına düşmesine yol açacak olup halkın isyan etmekten başka çaresi kalmamıştır (Ziyayev, 2007, s. 361). Ayaklanma Türkistan ve Kazakistan'da geniş topraklara yayılmış olup ayaklanmaya yerel halktan yaklaşık 10 milyon kişi katılmıştır. Ağustos'ta silahlı bir ayaklanmaya dönüşmüş ve Ekim ayının sonuna kadar devam etmiştir (Ömurbekov, 2002, s. 623).

Temmuz 1916'da başlayan ayaklanma, Türkistan'da sömürgecilik karşıtı gerçekleştirilen en büyük ulusal kurtuluş hareketi olmuştur. 4 Temmuz 1916'da Hocent'de başlayan ayaklanmaların en üst noktası 13 Temmuz 1916'da Cizzah ayaklanması olmuştur. Şiddet kullanılarak bastırılan ayaklanmanın son askeri çatışması 21 Temmuz 1916'da gerçekleşmiştir. Ayaklanmanın ana itici güçleri dehkanlar ve zanaatkârlar olup yerel aydınların bir kısmı ve bazı din adamları isyancıları desteklemiştir. Köylüler, esnaflar, şehir ve kırsal kesimdeki yoksul insanlar, yerel yönetime karşı başlatılan harekete aktif olarak katılmışlardır (Salamov, 2015, s. 85; Ziyayev, 2007, s. 361). Cizzah'ta çıkan olaylarda Ruslar tarafından 12 bin kişi öldürülürken, Semireçe'de 100 binden fazla kişi öldürülmüştür. Doğu Türkistan'a kaçmak zorunda kalan Kazak ve Kırgızlardan on binden fazla kişi yolda açlık ve susuzluk sebebiyle ölmüştür. (Polat, 2009, s. 77).

1905 yılı boyunca Türkistan'da yoğunlaşan Rus kontrolü ve olağanüstü hal durumu bazı kesintilerle 1911 yılına kadar devam etmiştir. İki yıldan uzun bir aradan sonra 26 Temmuz 1914'te tekrardan ilan edilmiş, Temmuz 1916'da, Türkistan'da şimdiye kadar Çarlığa karşı başlatılan en büyük ulusal kurtuluş hareketini durdurma

gereği nedeniyle sıkışmıştır. (Abdurakhimova, 2002, s. 255). 1916 yılında Bozkır ve Türkistan'da başlayan isyanlar, şiddet kullanılarak bastırılmış, isyancılar ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Bu süreçte yerli halk ciddi kayıplar verirken halk üzerindeki baskı da artmıştır (Shadiyeva, 2018, s. 363). Ayaklanmanın bastırılmasından sonra Rusya tarafından kurulan askeri mahkemelerde Türkistan'daki sömürge rejimindeki kriz zamanlarında özellikle büyük çapta cezalar verilmiştir. Binlerce isyancı hapse gönderilirken bazıları idam edilmiş, bazıları ise Sibirya'ya sürgüne gönderilmiştir. (Salamov, 2015, s. 85). Issık göl, Çu ve Narin'de yerlilere ait topraklara el koyularak bu topraklar Rus göçmenlerine verilmiştir (Polat, 2009, s. 77). 1917 yazında Kazak- Kırgızların sürülerinin %60'ına el konulmuş ve topraklarını Ruslara bırakarak Sinkiang'a (Çin Türkistanı) gitmek zorunda kalmışlardır (Monteil, 1992, s. 35). Göç eden 164.000 kişilik topluluktan 83,000'i açlık ve hastalıktan hayatını kaybetmiştir (Chokobaeva, 2016, s. 104).

Rus yetkililer tarafından hızlı bir şekilde askeri mahkemeler oluşturulmuş, isyanla ilgili soruşturmayı hızlandırmak için, Savaş Bakanı D.S. Shuvalev, hızlı yargılama için tüm bölgelerdeki mahkemelere bu hakkın verilmesini önermiştir. İsyen suçluları için tek ceza olarak ölüm cezasını öngören ceza kanunun 100. Maddesine göre Cizzah isyanının birçok üyesi "imparatorluğun bir kısmını ele geçirme girişimi" ile suçlanarak mahkûm edilmiştir. İki veya üç gün boyunca Çarlık mahkemelerinde gerçekleştirilen duruşmalarda hızlı bir şekilde hükümlülerin cezalandırılması kararlaştırılmıştır. Resmi verilere göre toplam duruşma listesi otuz beş olup 933 kişi isyana karışmakla

suçlanmış ve 201 kişi ölüme mahkûm edilmiştir. Genel Vali Kuropatkin'in kararlarının gözden geçirilmesinden sonra, yirmi kişi infaz edilirken 587'si çeşitli hapis cezalarına çarptırılmış ve 346'sı veya yaklaşık yüzde 30'u affedilmiştir. Çarlık tarafından oluşturulan çeşitli mahkemeler, otokratik siyasi rejimin çıkarlarını korumuştur (Abdurakhimova, 2002, s. 256). Neticede askerler planlandığı üzere gönderilmişse de bu durum mühendisler, doktorlar ve aralarındaki diğer entelektüellerin daha az okuryazar olan kesime milliyetçi telkinlerde bulunmaları için fırsat yaratmıştır (Salamov, 2015, s. 85; Bacon, 1947, s.390). 1916 ayaklanması, tüm sömürge dönemi boyunca Türkistan halkının en güçlü ve organize olduğu ayaklanmadır. Birçok açıdan ulusal birlik ve beraberlik fikrinin güçlenmesini sağlamıştır (Salamov, 2015, s. 85). Bu ayaklanma asker ve silah yardımı ile bastırılmışsa da Çarlık yönetiminin sonlanmasını hızlandırmıştır (Hayit, 2004, s. 211).

1917 sonbaharı, Türkistan'ın ekonomik ve sosyopolitik anlamda ciddi sorunların yaşandığı bir dönem olmuştur. Eylül ayının başlarında, yerel Bolşevikler, işçi ve asker kitlelerinin radikalleşmesinden yararlanarak Taşkent'teki gücü ele geçirmeye çalışmışlardır. Ancak bu girişimlerinde başarısız olmuşlar, kısa bir süre için iktidar, giderek zayıflamasına rağmen, Geçici Hükümet Türkistan Komitesinin elinde kalmıştır. Bu şartlar altında Kray'daki Müslüman örgütler, bölgedeki tüm Müslüman kongreleri ile birlikte bazı Müslüman askeri birlikleri örgütlemeye başladıklarını beyan etmişlerdir (Shigabdinov, 2007, s.192).). 1900'lü yılların başından itibaren Türkistan'da çıkan ayaklanmalar, iç ve dış sorunlar ile mücadele etmek zorunda kalan

Çarlık rejimi zayıflamış, etkisiz hale getiremediği Müslümanlara bazı haklar vermek zorunda kalmıştır. (Yalçınkaya, 2006, s. 317).

Türkistan halkının sömürge rejimine karşı ulusal kurtuluş mücadelesi, yetkililerin güvenlik ve cezalandırıcı fonksiyonlarını genişletilmesine ve güçlendirilmesine ve Türkistan halkı üzerinde sistematik gözetim yapacak yeni kurumların geliştirilmesine yol açmıştır. Ancak bütün bu önlemler, Türkistan halkının ulusal bağımsız bir devlet haline gelme çabasından vazgeçmesini sağlamamıştır. Halkın aradığı fırsat, reform hareketinin yayıldığı ve ulusal demokratların ortak çabaları ile oluşturulan ilk demokratik cumhuriyet olan Türkistan Muhtariyeti'nin kurulduğu Şubat ve Ekim 1917'de ortaya çıkmıştır. Burjuvazi, din adamları ve diğer toplulukların katılımı ile Mayıs 1917'de Taşkent'te gerçekleştirilen ilk Müslüman Kongresi, bu harekette önemli bir rol oynamıştır (Abdurakhimova, 2002, s. 257). Kongrenin kararlarında Bolşeviklerin iktidarı ele geçirme girişimleri kınanmış, Geçici Hükümet desteklenmiştir. Ayrıca, Arif Klevleev'in başkanlığında dokuz kişiyi içeren Taşkent Orta Sovyetini oluşturma kararı almışlardır. Böylece, Kongre çalışmalarının tamamlanmasından kısa bir süre sonra, Türkistan'daki güç (1 Kasım'da), ulusal özerklik fikrini ve Türkistan'ın Müslüman nüfusun kendi ülkelerini yönetmesini reddeden Bolşevikler başkanlığında Taşkent Sovyeti'ne geçmiştir. Sonuç olarak, Kasım 1917'nin sonlarında Türkistan Ulusal ve Bölgesel Özerkliği ilan edilmiştir (Shigabdinov, 2007, s.193).

Türkistan halkının kendi kaderini tayin etme ve kendi devletlerini kurma hakkını gerçekleştirmeye yönelik 1892, 1898 ve 1916

yıllarında gerçekleştirdiği ayaklanmalarda istenilen sonuç elde edilememiştir (Ziyayev, 2007, s.5; Abdurakhimova, 2002, s. 259). Bununla birlikte 1916 yılında Türkistan’da gerçekleştirilen halk ayaklanması ve beraberinde 1917 Şubat ve Ekim İhtilalleri Çalık idaresini sonlandırmıştır (Kocaoğlu, 2002, s.742).

Müslüman kitlelerin geniş ölçekte destek vermesine rağmen Türkistan’ın Özerkliği ise Ocak- Şubat 1918’de Bolşevikler tarafından güç kullanılarak sonlandırılmıştır. Türkistan Muhtariyetinin silah zoruyla ortadan kaldırılması ise Türkistan’da Sovyet dönemi boyunca 16 yıl sürecek olan “Basmacı” adı verilen silahlı milli direniş hareketinin başlamasına sebep olmuştur. Bu hareket Türkistan’ı bağımsızlığına kavuşturmak ve Türkistan halkının birliğini sağlamak amacıyla yapılmış bir istiklal hareketidir. Hareketin öncüleri “Türkistan Türkistanlılarıdır. Türkistan’ı Rusya’dan kurtarmak gerekir. Müstebitlerden arınmış bir Türkistan” parolasını kullanmışlardır. Yerel liderler, Sovyetlere karşı askeri direniş çağrısında bulunurken Sovyet yönetimi direnişi engellemek için, Sovyet ulusal özerklik modelinin yayılmasıyla aktif olarak ulusal devletin kendi kaderini tayin etme politikasını sürdürmeye başlamıştır. Sovyet Sosyalist Türkistan Cumhuriyeti’nin kurulması, bu politikanın somut bir sonucudur. Gerçekte ise Çarlık İmparatorluğu bir Sovyet İmparatorluğu’na dönüştürülmüştür (Kocaoğlu, 2002, s.747; Abdurakhimova, 2002, s. 259; Leylak, 2000, s. 29).

3. Sovyet İdaresi Döneminde Türkistan'da Yaşanan Kıtık

Türkistan'da 1916 yılındaki ayaklanma ile gerçekleşen kırsal işgücündeki azalış, ekili arazinin azalmasını da beraberinde getirmiştir. 1916- 1917 kış ayı boyunca kar olmazken, ekinleri tahrip eden şiddetli donlar ve kuru bir bahar yaşanmıştır. Bütün bunların neticesinde Türkistan'da kıtlık başlamıştır (Buttino, 1990, s.61). Türkistan'da yaşanan kriz esasında, tarımsal üretimde yaşanan düşüşten kaynaklanmıştır. Savaş yıllarında Türkistan'da hububat üretimi iki kat azalmış, büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayısında da önemli bir düşüş olmuştur. Sadece askeri ihtiyaçlar için 55 milyon ruble değerinde hayvansal ve tarımsal ürün toplanmıştır. Pazar fiyatları aniden yükselirken, vergi ve diğer masraflar da oldukça artmıştır. Vergi artışlarının dışında yeni bir savaş vergisi de eklenmiştir. Çarlık görevlileri savaşı bahane ederek yerel halktan çok miktarda at, deve, giyişi, keçe ve çadır toplamıştır. Kırgızlar, askere çağrılan Rus köylülerin çiftliklerinde çalışmak zorunda bırakılmıştır. Yerli halkın topraklarına el konulması savaş döneminde de devam etmiştir. 1915 yılına doğru 700.000 hektardan fazla toprak sadece Kırgızlardan alınarak Ruslara ve Ukranyalılara bırakılmıştır. Güney Kırgızistan'da 82.000 hektar sürülüp ekilebilir arazi Rus köylülere bırakılmıştır (Ömurbekov, 2002, s. 623; Acar, 2009, s.366).

1916 yılında Türkistan'da 742.000 hektarlık arazi pamuk ekimine ayrılmıştır. 1916 yılında başlayan ihtilal, 1918 yılından itibaren Türkistan'da meydana gelen isyanlar sebebiyle pamuk ekilen arazi miktarı azalmıştır (Hayit, 1978, s. 230). 1915-1917'de Türkistan'da

tahıl arazisi % 22,7 (özellikle % 33.8 Yedisu % 30.5 Fergana bölgelerinde) oranında azalmış, üretim alanı bölgeye bağlı olarak %20 ile% 50 arasında azalmıştır. 1917'deki hasat %47'den daha az olmuştur. 1915 ve 1917 yılları arasında tahıl ürünlerine ayrılan arazi miktarı neredeyse yüzde 23 azalmış (bkz. Tablo 1); alanların verimliliği bölgelere bağlı olarak yüzde 20-50, üretim yüzde 47 azalmıştır. Yerli nüfusun yerleşik pamuk yetiştiricileri bu nedenle artık kârlı olmayan bazı alanlarını terk etmek ve diğer alanlarını gıda üretimine dönüştürmek zorunda kalmıştır. Bu arada göçebeler, günden güne fiyatı artış gösteren tahılı almak için hayvanlarını kesmeye ve satmaya başlamış, bu şekilde acil durumla başa çıkarak, geleceğe dair beklentisi olmayan bir durum yaratmışlardır (Buttino, 1990, s.61- 62).

	Ekili Arazi (bin desyatın) Toplam Tahıl ve Pamuk	Üretim (milyon poood) Tahıl- Pamuk	Çiftlik Hayvanları (milyon)	Kişi Başı (toplam sivil halka göre)Tahıl Alanı (des.)	Kişi Başı (toplam sivil halka göre) Tahıl Üretimi	Kişi Başı (toplam sivil halka göre) Çiftlik Hayvanları
1915	3289.2 2532.7- 523.6	106.1 14.0	22.468.1	0.35	15.2	3.14
1917	2477.6 1958.1 241.0	56.2 10.2	19.650.6	0.30	8.6	3.00
1920	1673.4 1309.4- 87.7	--- 1.0	8458.3	0.25	---	1.58

Tablo 1.

Kaynak: Buttino, 1990, s.61- 62.

1917 yılının yaz ayında Çarlık Rusya, Türkistan’a tahıl sevkiyatını büyük ölçüde kesmiştir. Türkistan’da ithalat da dâhil olmak üzere mevcut toplam tahıl miktarının 1912-1914 döneminde kişi başına yılda on altı kaniş olduğu tahmin edilmektedir. Büyük Savaş’tan önce, nüfusu geçindirmek için gerekli gıda tüketiminin kişi başına on kaniş olduğu tahmin edilmiştir. Rus sömürgecileri, yerli halkın su ve toprak haklarını gasp ederken, yoksulluk ve açlık yerli kırsal nüfusu etkilemiştir. Kent merkezlerinde gıda pazarının kontrolü için çatışmalar yaşanmış; Ruslar gösterileri teşvik etmişler ve yerli nüfusa şiddet kullanarak mallarına el koymuşlardır. Kırsal kesimde bu yolsuzluklar kendi toprakları az olan kolonistler tarafından devam ettirilirken kasabalarda ise askerler (hem genel krizden hem de yokluklarından dolayı acı çeken topraklarına dönmek isteyen eski köylüler) ve Rus demiryolu işçileri (maaşı yetersiz gelen) tarafından sürdürülmüştür. Rusların hoşnutsuzluğu özellikle Taşkent’te kasabalarda siyasi bir hoşnutsuzluğa dönüşmüştür (Buttino, 1990, s.61-62).

Rusya Komiserler Kurulu Başkan Yardımcısı olan Turar Rıskulov’un Türkistan’da yaşanan kıtlık ve huzursuzluğu *“1916-1918 yıllarında Türkistan’da kuraklık çok şiddetli oldu ve ekinler yetişmedi. 1916 yılında, ekinlerin hasat edileceği zamanda isyanın çıkması ve isyanı bastırmakla görevli askeri birliklerin tarım arazilerine zarar vermesi vaziyetin daha kötüye gitmesine yol açtı. Türkistan, tarihinde daha önce görmediği açlık felaketine duçar oldu. Açlık çekmekte olan göçebe halk, gruplar halinde şehirlere göç etmeye başladı. Bu şehirlere başka yerlerden gelen gıda ve diğer mallar, şehirdeki*

Avrupalı halklara zorla yetmekteydi. Yerli halka bunların bir lokması dahi düşmemişti. Daha önce görülmemiş bu kriz ve açlık sebebiyle şehir ve kasabalarda halkın arasında sınıfsal çatışmalar da baş göstermeye başlamıştı” (Hekimoğlu, 2018: 213) ifadeleriyle açıklamaya çalışmıştır.

Türkistan’da yaşanan kıtlık tehdidi, etnik çatışmaları da beraberinde getirmiş, Türkistan’daki geçici yönetim komitesinin aksine Ruslar arasında yerli halkla işbirliği ilişkilerinden taviz vermeyen daha güçlü bir yönetim isteği ortaya çıkmıştır. Türkistan’daki Rus devrimcileri, Ekim 1917’de iktidarı ele geçirmeyi başarmış ve yerel nüfus üzerinde yeni bir diktatörlük kurmuşlardır. Devrimciler ilk olarak hükümetin idaresini, bununla birlikte de gıda ve tedarik kontrolünü ele geçirmişlerdir. 1918 Baharında bir Bolşevik Parti kurarak Rus Sovyet yetkililerinin gözünde eylemlerini meşrulaştırmışlardır (Buttino, 1990, s.62). 9 Şubat 1918’de askeri üstünlüğün avantajından yararlanarak, yerel Bolşevik rejimi "Türkistan Özerkliği"ni parçalamıştır. Bununla birlikte, bu siyasi girişim, Sovyet iktidarına karşı silahlı direnişin gergin bir şekilde gelişmesine yol açmıştır (Shigabdinov, 2007, s.195).

Ekim ayından sonra devrimciler, yerli halkın temsilcilerini Kray hükümetinden dışlamışlar, özel ticareti yasaklayarak gıda ürünlerinin yeniden dağıtılması konusunu kendi kontrolleri altına almak istemişlerdir. Alınan bu tedbirler hızla uygulamaya geçirilirken bu durum gıda maddelerinin pazarda hızla azalmasına yol açmıştır. Bu arada, kırsal alanlarda, büyük toprak sahiplerinin varlıklarına, hem göçmen nüfusa (Kozaklar ve daha uzun süredir yerleşik kolonistler)

hem de yerli Müslümanların daha zengin kesimlerine zarar verdiği gerekçesiyle el koyulmuştur. Devrimci otorite, yerli halka karşı ayırım gözetmediği Rus köylerinde ağırlık kazanmıştır. Yüksek göç alan bölgelerde, özellikle Semireçe’de Kazaklar önderliğinde silahlı bir muhalefet hareketi oluşturulmuş, yerli köylüler tarafından özellikle de Fergana’nın eski pamuk yetiştirme bölgelerinde Sovyet otoritesine karşı ayaklanma başlatılmıştır (Buttino, 1990, s.62).

Çarlık rejiminin baskısından sonra Ekim devrimi ile umutlanan Türkistan halkı bu kez Kızıl Ordu ve Bolşeviklerin baskısına maruz kalmıştır. 1917- 1918 yılının kış mevsimi çok ağır geçerken Türkistan halkı açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Bunu takip eden yıllarda (1919-1920) yaşanan açlıktan Türkistan’ın göçebe yaşam süren Kırgız, Kazak toplulukları etkilenmişlerdir. Vilayetlere yardım olarak gönderilen tahıllar genel olarak Rus göçmenlere ve askeri birliklere dağıtılmıştır. (Shadiyeva, 2018, s. 364).

Kuraklık nedeniyle ekinlerin azalması gibi doğal sebeplerin dışında Kazak topraklarının devlet arazisine dönüştürülmesi ve hazırlık yapılmaksızın göçebe toplulukların zorla yerleşik hayata geçirilmesi gibi devlet politikaları Kazakların açlık çekmesinde etkili olmuştur (Hekimoğlu, 2018, s. 211). Bölgede açlıkla birlikte tifo, kolera, veba, deri hastalıkları da görülmeye başlanmış; açlık ve salgın hastalıkla mücadele eden halk bir de Kızıl Ordu birliklerinin saldırılarına maruz kalmıştır (Shadiyeva, 2018, s. 364). Türkistan’da hayat koşullarının ağırlaşması ve halkın fakirleşmesinde etkili olan bir diğer unsur Türkistan toplumunu zorla yenileştirme hareketleri olmuştur. İşgalci

yöntemler ile dışarıdan zorla gerçekleştirilmek istenilen bu sözde yenileme süreci, geri kalmışlık ve sefaleti sürdürmek için bir alet olarak kullanılmıştır (Curayeva, 2002, s.631).

Sovyetler tarafından ulusları kontrol etmek için kullanılan yöntemlerden biri de merkezi kontrollü ekonomi politikası olmuştur (Bal, 2002, s. 833). Rusya'nın hammadde kaynağı olarak sömürülen Türkistan'ın iktisadi durumu, tarım ve sanayinin yeni kaynakları olan pamuk ziraati, pamuk yağı üretimi, madencilik, demiryolu ulaşımı ve bezer konular tamamıyla Rusya Merkez Sanayi bölgelerinin arz ve taleplerine bağlı kalmıştır. Bu ekonomik ve siyasal bağımlılığın yanısıra uygulanan sosyal ve kültürel baskı, durumu daha çok kötüleştirmiştir. Bütün bunlar toplum içerisinde sınıflar arasında çekişmeye neden olurken yönetime karşı tepki oluşturmuştur (Curayeva, 2002, s.631). 1918- 1920 arasındaki dönem Türkistan Türklerinin muhtariyet, bağımsızlık arayışı ve Bolşeviklerle mücadeleleri ile geçmiştir (Leylak, 2000, s. 29).

Bolşeviklerin Türkistan'a hâkim olmasından sonra yürüttükleri siyaset Türkistan halkını açlığa mahkûm etmiştir. Kazakistan ve Türkistan'ın diğer bölgelerinde ihtiyaç duyulan tahıl konusunda Rusya'ya olan bağımlılık ve tahılı taşıyacak olan demiryollarının Rusya'nın kontrolünde olması, Türkistan'da açlığa yol açmıştır (Hekimoğlu, 2018, s. 213). Türkistan'da yaşanan açlık sorunu, Kızıl Ordu ve Rus göçmenler tarafından yerli halka karşı düzenlenen saldırılar, onların tahıl ve diğer mallarına el konularak çözülmeye çalışılmıştır. Bu çatışmalar diğer yandan etnik bir boyut kazanmıştır. Bolşeviklerin

yerli halka karşı mücadelesine, Ermeni kökenli askerler ve 1. Dünya savaşı sırasında esir düşen Avusturya-Macaristan ve Alman kökenli savaş esirleri de dâhil olmuştur. Özellikle Kızıl Orduya dâhil olan Ermeni Birliklerinin, yerli halka zulmü, etnik çatışmaları arttırmıştır. 1917 devrimi ile birlikte Türkistan yönetimini ele geçiren Bolşevikler, Taşnak Ermenilerini, Türkistan ve Kafkasya'daki sivil nüfusa karşı güç kazanmak için kullanmışlardır. Türkistan ve Kafkasya'da, Bolşeviklerin temel amacı, Ermenilere Türkistan ve Kafkasya'nın asi kısmını güvence altına aldirmek olmuştur (Salamov, 2015, s. 154).

Ocak- Şubat 1918'de resmi olarak ilan edilen Hükümet ile Türkistan'ın özerkliği son bulurken Bolşevikler, yerli nüfusu yok etmek için Taşnak Ermenilerini kullanmışlardır. 1918-1919 yıllarında Taşnakların sadece yerli halkı öldürmekle kalmayıp Fergana vadisi ve 180 köyü yağmaladıkları belirtilmiştir. Hokand'da üç günde on bin, Mergelan'da yedi bin, Andican'da altı bin, Namangan'da iki bin Bazarkurgan ile Kokand arasındaki bölgede dört bin beş yüz sivil öldürdükleri kaydedilmiştir. Ayrıca yerel sakinlerinin tamamen yok edildiği köylerinde olduğu belirtilmiştir. Türkistan'da yaşanan "Taşnak Bolşevik terörü" sırasında Fergana vadisinde üç ay içerisinde Taşnaklar tarafından otuz beş bin sivil öldürülmüştür (Salamov, 2015, s. 159-160). Bu çatışmalarda yerli halktan çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Ermeni sorunu, Türkistanlı aydınların sert tepkileri neticesinde 27 Mayıs 1919'da ise, Türkistan Merkez İcra Komitesinin Komisyonunun emirnamesi ile Fergana'daki Ermenilerin silahlarını teslim etmesi ve Kızıl Ordu bünyesindeki birliklerinin lağvedilmesi

yönünde bir talimat vermesi ile çözülmüştür (Shadiyeva, 2018, s. 364).

1917 Şubat ayında Rusya'nın ekonomik durumu konusunda ordudaki iâşe ve malzeme sıkıntılarının yanısıra cephe gerisinde yiyecek sıkıntısının yaşandığı kaydedilmiştir. Erkek işçilerin önemli bir kısmının cepheye gönderilmesi, onların yerine nitelsiz ya da yarı nitelikli işçilerin alınması sebebiyle fabrikalarda yaşanan karışıklık ve bunun neticesinde üretimin düşmesi bu durumda etkili olmuştur. Ülke kaynaklarının iyi kullanılmaması ve hükümetin ekonomi politikasının bu duruma yol açtığı, ülkedeki ekmek kıtlığı sebebiyle birçok fabrikada grev başladığı belirtilmiştir (Acar, 2009, s. 366-367). Ekonomik anlamda ciddi sorunlar yaşanan Çarlık yönetiminin bu açığını başta Türkistan olmak üzere sömürgelerini kullanarak kapatmaya çalıştığı görülmüştür.

1917 Şubat ihtilaline kadar Avrupa'dan Sibiryâ ve Türkistan'a yaklaşık 6.500.004 Rus göçmen gelmiştir. Rusya, bu politikasıyla askeri güç kullanarak işgal ettiği bölgelerde yerli halk arasında üstünlük sağlayarak emperyalist politikasını güçlendirdiği gibi diğer yandan da Avrupa Rusyası'ndaki topraksız köylüleri toprak sahibi yaparak o bölgedeki rahatsızlığı azaltmaya çalışmıştır. 1897-1916 yıllarında Bozkır bölgelerindeki göçmen Rusların sayısı 1.257.952 kişi artarken Kazak Türklerindeki artış sadece 351. 051 kişi olmuştur. İhtilalin başladığı dönemde Bozkır bölgesindeki 25 milyon desyatın toprağın %75'i Rus göçmenler tarafından idare edilirken özellikle hayvancılıkla geçinen Kazaklar, topraklarını ve hayvancılık için

elverişli olan meralarını Ruslara bırakmak zorunda kalmıştır (Devlet, 1985, s. 261).

1917 Ekim devrimi sonrasında Türkistan'ın nüfusunda önemli değişiklikler meydana gelmiştir. 1917'de bölgenin nüfusu 7.668.000 kişi iken 1920 yılında bu sayı 5.221.963 kişiye düşmüştür. Devrim sonrasında yaşanan açlık ve iç savaştan daha çok göçebe Kazak ve Kırgız toplulukları etkilenmiştir. 1917'de Türkistan'da nüfusun 44,36'sını oluşturan Kazak ve Kırgızlar, 1920'de nüfusun en fazla yüzde 30,8'ini oluşturmuştur. Dışarıdan gelen Avrupa kökenli göçmenler (genel olarak Ruslar ve diğer uluslar) 1917'de nüfusun yüzde 5,9'unu oluştururken, 1920'de bu oran yüzde 15,7'ye yükselmiştir (Shadiyeva, 2018, s. 365-366).

1917'den 1920'ye kadar Rusya'da yaşanan sivil savaştan dolayı Türkistan, ekonomik bir kriz ve nüfus azalışı ile karşı karşıya kalmış, 1918'in ilk aylarında Rusya tarafından başlatılan demiryolu ablukası iki yıl sürmüştür. 1918'de, iktidarlarını paylaşmak istemedikleri için Müslüman siyasi örgütleriyle barış yapmak istemeyen Türkistan devrimcileri, yerli milliyetçilerle veya çevre bölgelerin Kazaklarıyla müzakere etmeyi reddetmiştir. Sonuç olarak Türkistan göçebe toplulukları, Rus makamlarından ya da komşu bölgelerden yardım almamıştır. Şehirlerin yiyecek ihtiyacı, hükümetin kırsal kesimden talebinin artmasına yol açmıştır. Bu politika sonucunda, yeni otorite kısa süre sonra sadece yerli nüfusun değil Rus köylülerin düşmanlığıyla da karşı karşıya kalmıştır. 1919 yılında uzlaşmanın zorunlu hale gelmesi ile Rus devrimcileri, yerli halkla iktidar

paylaşımını kabul etmiş ve böylece arz tekelini kaybetmiştir. Moskova'nın istediği bu uzlaşma, Parti ve Sovyetlerin etnik çizgilere bölünmesine, toplumdaki çatışmanın siyasi kurumlara yansımaya sebep olmuştur (Buttino, 1990, s.63).

1917 Ekim devrimi ve 1919 yılına kadar Bolşeviklerin Taşnaklar aracılığı ile Andican'da devrimci bir diktatörlük oluşturması, Türkistan'ın zengin ve doğal kaynaklarına erişimi kolaylaştırırken yerli halkı kıtlık ve yoksulluk ile karşı karşıya bırakmıştır. Yeni sömürge politikası yerel nüfusun tepkisine yol açmış, Fergana Vadisi sakinlerinin büyük bir kısmı “Türkistan'ın Ulusal Kurtuluş Hareketi”ne dâhil olmuştur (Salamov, 2015, s. 161-162). 1917 devrimleri sırasında ülkedeki gıda sıkıntısı artarken açlık göçebe ve yarı göçebe bölgelerin tamamında, yerleşik kısmın ise büyük bir bölümünde ortaya çıkmıştır (Hekimoğlu, 2018, s. 212). Bir sömürge sisteminden diğerine geçiş birkaç yıl sürmüş, bu süreçte Türkistan'da genel bir kıtlık durumunda kendi kaynaklarını yönetmek isteyen yerlilerle Rus yönetimi arasında bir iç savaş yaşanmıştır (Buttino, 2007, s.5). 1918'in ilkbaharında, önce Fergana Vadisi'nde, daha sonra da Türkistan'ın geri kalanında ortaya çıkan tam kapsamlı Ulusal Kurtuluş Hareketi gerçekleşmiştir. 28 Şubat 1918'de pamuk topraklarındaki Türk köylü ve işçilerinin topraklarına el konulması konusunda çıkartılan kararname, Bolşeviklere karşı yerli halkın tepkisini arttırmıştır (Salamov, 2015, s. 163).

Savaş ve ayaklanmaların yaşandığı dönemde Türkistan'daki mısır tarlalarının ve Rusya'dan pamuk karşılığında gelen tahıl arzının

azalması neticesinde 1919 yılında Türkistan'da ciddi bir ekmek kıtlığı yaşanmıştır. 1916'da, Rusya'nın iç illerinden 22 milyon ton tahıl, Türkistan'dan pamuk karşılığında ihraç edilirken bu miktar 1917'de 1.9 milyona düşmüştür. 1919 yılında ise neredeyse sıfıra düşmüştür. 1919'da Türkistan'da sadece 5,3 milyon kaniş tahıl hasat edilmiş olup yılda kişi başına sadece birkaç kilogram tahıl düşmüştür. Bütün bunların sonucunda eşi görülmemiş bir kıtlık Türkistan'da 1 milyon 200 bin kişinin ölümüne yol açmıştır. Sadece Türkistan'da Kızıl Ordu'nun 100 bin adamının olduğu bu dönemde, ordunun geçimi de kırsal kesime ağır bir yük oluşturmuştur. Kızıl Ordu mensupları ile Basmacı harekâtı arasındaki düşmanlık ve savaşlar sırasında birçok ürün kökten yok olmuştur. 1919'un ilk yarısında, sadece Trans-Hazar cephesinde yakıt olarak 198 tank bitkisel yağ, Türkistan demiryollarının lokomotifleri için 53 tank kullanılmıştır. Bu yağın toplam 63 tankının nüfusun ihtiyaçları için tahsis edildiği genel olarak, Şubat 1919'a kadar, yakacak odun ve kömür eksikliğinden dolayı yakıt olarak başka gıda ürünlerinin de kullanıldığı belirtilmiştir (Salamov, 2015, s. 172- 174).

1920 yılında Orta Asya'da kontrolü sağlayan Kızıl Ordu, bu savaş ve açlık yıllarında dengeyi sağlayabilmek için barışı dayatmıştır. Türkistan ekonomisinin çöktüğü bu dönemde Ruslar ekili arazilerinin yüzde 28'ini kaybetmişler ancak çoğunluğu orduya katılarak kurtarılmışlardır. Yerli nüfus ise daha büyük hasara uğramış olup yerleşik halk topraklarının yüzde 39'unu kaybederken göçebeler ise yüzde 45'ini kaybetmiştir. Nüfustaki azalmadan dolayı kişi başına

düşen arazi miktarındaki düşüş daha az olmuştur (Bkz. Tablo 2) (Buttino, 1990, s.63).

Kriz aynı zamanda Türkistan'ın ana gıda ürünü olmayan pamuğu da etkilemiştir. Birinci Dünya Savaşı süresince tahıl üretimindeki -ve Türkistan'ın temel ekonomik kaynağı haline gelen pamuk üretimindeki düşüş Türkistan sömürge ekonomisi üzerinde önemli etkiler meydana getirmiştir. 1915-1917 yılları arasında pamuk üretimi% 27,3 ve 1915-1919 arasında ise % 93,2 düşmüştür. XIX. yüzyılda Rus tekstil endüstrisi için Rusya hükümeti tarafından iki kat arttırılan Türkistan'da üretilen pamuğun tamamı 1916'da Rusya'ya gönderilmiştir. Rusya tarafından pamuk bu dönemde tekstil ürünlerinin dışında patlayıcıların geliştirilmesi için de kullanılmıştır (Drieu, 2017, s. 194- 195; Buttino, 1991, s.63).

Tablo 2. Sosyal Gruplara Göre Ekilebilir Arazi Miktarı

		Sulanabilen Arazi	Kuru Tarım Arazisi (Sulana mayan)	Toplam Ekilen Arazi	Toplam Arazi Çeşitliliği %	Kişi Başına Düşen Arazi
Ruslar	1917 1920	189,252 166,619	207,158 116,892	396,405 283,511	-28	1.14 0.72
Yerleşik Topluluklar	1917 1920	1,323,930 893,930	506,265 221,688	1,830,195 1,115,618	-39	0.57 0.42
Göçebe Topluluklar	1917 1920	365,867 227,395	155,891 56,825	521,758 284,220	-46	0.29 0.23

Kaynak: Buttino, 1990, s.63.

Hayvancılıkta da bu dönemde bir kriz yaşanmıştır. Özellikle göçebe nüfus için temel geçim kaynağı olan sürülerde ciddi bir azalış olmuş, koyun ve keçi sayısı %13, at ve deve sayısı ise %20 azalmıştır. (Buttino, 1991, s.63). Rusların bu noktadaki kayıpları fazla olmazken tablo 3'te görüleceği üzere yerli halkın yerleşik kısmının sürülerinde %48, göçebe kısımda ise %63 azalma yaşanmıştır (Buttino, 1990, s.64).

Tablo 3. Sosyal Gruplara Göre Hayvancılık Miktarı

		At ve Deve	Eşşek	Sığır	Keçi ve Koyun	Domuz	Toplam
Ruslar	1917 1920	156,931 154,471	514 574	333,683 332,981	459,553 379,013	73,210 89,894	1,023,891 956,933
Yerleşik Topluluklar	1917 1920	607,593 357,677	117,061 102,472	1,202,457 751,240	3,325,751 1,520,316	2123 3444	5,254,987 2,735,149
Göçebe Topluluklar	1917 1920	1,655,329 599,713	28,942 15,605	911,059 413,948	10,998,261 3,948,959	58 257	13,593,649 4,978,482

Kaynak: Buttino, 1990, s.64.

1917'de Türkistan'da kırsal kesimdeki Rus nüfusu 349.200 iken bu sayı 1920'de 394.300'e yükselmiştir. Diğer yandan yerli nüfusta özellikle kırsal kesimde nüfusta ise 1915'ten 1920'ye kadar ciddi bir azalma gerçekleşmiştir (Buttino, 1991, s.62).

SONUÇ

Ekonomik ve politik gerekçelerle XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çarlık Rusya'nın işgaline uğrayan Türkistan, aynı yüzyılın sonunda Rus sömürgeciliğinin en önemli unsurlarından biri haline

gelmiştir. Bölgeyi Rus sömürgeciliğine hizmet için kullanmak isteyen Çarlık yöneticileri, uyguladıkları iskân ve ekonomi politikası ile bölge üzerinde kontrol sağlamak istemişlerdir. Bu kontrolü sağlarken yerli halk üzerinde ciddi bir baskı oluşturulmuş, bu baskı dönem dönem çeşitli ayaklanmalara yol açmıştır. Bu ayaklanmaların en önemlilerinden biri olan 1916 ayaklanması, Türkistan’da Çarlık rejiminin sonlanıp Bolşevik rejiminin başlayacağı süreci hızlandırmıştır. Türkistan halkı tarafından gerçekleştirilen ayaklanmalar, durumlarında bir iyileştirme olmaksızın askeri güç kullanılarak bastırılmıştır. 1917 yılında Bolşevikler tarafından gerçekleştirilen Ekim devrimi ise beklenilenin aksine Türkistan’ın yerli halkı için yeni ve daha ağır bir baskı sürecini başlatmıştır. Devrim ve iç savaş sırasında yaşanan açlık ve salgın hastalıklar yerli halkın büyük kayıplar vermesine yol açmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleşen 1916 ayaklanması, Ekim Devrimi ve iç savaş sırasında üretimin azalması, ordunun masrafları yerli halk üzerindeki ekonomik baskıyı arttırırken bölgeye yerleştirilen göçmenlere sağlanan ayrıcalıklar durumu daha da kötüleştirmiştir. Verimli ve ekilebilir topraklara Rus göçmenlerin yerleştirilirken bu politika sonrasında etnik çatışmalar artmış, kıtlık ve hastalıkların da etkisi ile nüfusta önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Rusya’nın arka bahçesi olarak gördüğü Türkistan’ı savaş süresince kendi ekonomisini ve nüfus problemlerini çözmek için kullanması halkı zor bir duruma sokmuştur.

Rus işgallerinden önce kendi kendine yetebilen bir bölge olan Türkistan'ın ekonomik çöküşündeki en büyük etken Çarlık döneminde uygulanan ekonomi politikası ile Rusya'ya bağımlı hale gelmesi olmuştur. Rusya'nın pamuk ihtiyacını karşılayabilmek için Türkistan'da sulama sistemi geliştirilmeksizin ekilebilir tüm arazinin pamuk üretimine ayrılması, savaş, doğal felaket gibi olumsuz koşullarda Rusya'dan tahıl gelememesi neticesinde bölgenin açlığa mahkûm olmasına yol açmıştır. Gerek Türkistan'da yaşanan kıtlık, gerekse bölgede yaşanan salgın hastalıklar süresince bölgede hâkim olan Rus yönetiminin uyguladığı politika, yerli halk ile göçmenlere karşı sergilenen tutum arasındaki farklılık, Rusya'nın Türkistan ve halkına olan bakışını açıkça ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

- ABDURAKHİMOVA, Nadira A. (2012). “The Colonial System of Power in Turkistan”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 34, No. 2, Special Issue: Nationalism and the Colonial Legacy in the Middle East and Central Asia (May, 2002), pp. 239-262.
- ACAR, K. (2009). *Ortaçağ’dan Sovyet Devrimine Rusya, İletişim Yayınları: İstanbul.*
- BAL, İ. (2002). “Sovyetlerin Ulusları Kontrol Etme Yöntemleri: Türk Kökenli veya Müslüman Uluslara Özel Referanslar”, *Türkler*, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, s.827-836.
- BROWER, D. (1996). “Kyrgyz Nomads and Russian Pioneers: Colonization and Ethnic Conflict in the Turkestan Revolt of 1916”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, Bd. 44, H. 1 (1996), pp. 41-53.
- BUTTINO, M. (1990). “Study of the Economic Crisis and Depopulation in Turkestan, 1917-1920”, *Central Asian Survey*, Vol. 9, No. 4, pp. 59-74.
- BUTTINO, M. (1991). *Turkestan 1917 la révolution des Russes, Cahiers du Monde russe et soviétique*, Vol. 32, No. 1, En asie centrale soviétique: Ethnies, nations, états (Jan. - Mar., 1991), pp. 61-77.
- BUTTINO, M. (2007). *Revolutsiya naoborot. Srednyaya Aziya mezhdru padeniyem tsarskoy imperii i obrazovaniyem SSSR. M., Moskova.*

- CASTAGNE, J. (2015). Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi, Haz. A. Çay, Çev. M. R. Uzman, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- CHOKOBAEVA, A. (2016). Frontiers of Violence: State and Conflict in Semirechye, 1850-1938, The Australian National University, Doctora Thesis.
- CURAYEVA, B. (2002). “İsmail Gaspralı ve Türkistan Ceditçi Hareketi”, Türkler, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, s.631-635.
- DEVLET, N. (1985). Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: Ankara.
- DEVLET, N. (2011). Millet ile Sovyet Arasında, 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi, Başlık Yayın Grubu: İstanbul.
- DJUNUSHALIEV, D. (2002). “Kırgızistan’da 1916 İsyanı”, Çev. Alesker Aleskerov, Türkler, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, s.627-630.
- DRİEU, C. (2017). “La rupture des espaces coloniaux en 1916 : le cas des révoltes contre la conscription à Jizzakh, dans les zones sédentaires du Turkestan”, Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée [En ligne], 141, s.191-208.
- HAYİT, B. (1978). Türk Dünyasında Rus Emperyalizminin İzleri, Sabah Gazetesi Kültür Yayınları 10: İstanbul.
- HAYİT, B. (2004). Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.

- HEKİMOĞLU, V.S.F. (2018). “20. Yüzyılın İlk Yarısında Kazakistan’da Yaşanan Açlık Felaketleri”, İğd. Üniv. Sos. Bil. Dergisi, S. 15, s. 189-207.
- KARAJAN, K.- KUMĞANBAYEV, J. (2013). “Rusya İmparatorluğu’nun Orta Asya Ülkeleri Üzerine Uyguladığı Politikaları Ve Halkın Yaşam Biçimi, Akademik Bakış Dergisi, S. 37, s.1-5.
- KOC AOĞLU, T. (2002). “Rus İhtilalleri ve Türk Halkları / Sovyetler Birliği’nin Yayılma Siyaseti (1905- 1991), Türkler, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, s. 741-759.
- LEYLAK, M.H. (2000). Orta Asya ve Kafkaslarda Türkler’in Demografik Yapısı (XX. Yüzyıl), Tamga Yayıncılık: Ankara.
- MONTEİL, V. (1992). Sovyet Müslümanları, Pınar Yayınları: İstanbul.
- ÖMURBEKOV, T. (2002). “Sömürge Döneminde Kırgızlar” Çev. Liliye Sabirova, Türkler, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, s. 616- 626.
- PAHLEN, Count K.K. (1964). Mission to Turkestan Being the Memoirs of Count K. Pahlen 1908- 1909, Ed. Richard A. Pierce, Trans. N.J. Couriss, London, New York and Toronto: Oxford University Press.
- POLAT, D. (2009). Çarlık Devrinde Türkistan’daki Milli Ayaklanmalar, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

- SAHADEO, J. (2005). "Epidemic and Empire: Ethnicity, Class, and "Civilization" in the 1892 Tashkent Cholera Riot, Cambridge University Press, *Slavic Review*, Vol. 64, No. 1, pp. 117-139.
- SALAMOV, Ş. (BARLAS, Ş.) (2015). *Türkistan , Yujny Kavkaz XIX- XX v.v., Taşkent.*
- SARAY, M. (2002), "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", *Türkler*, C. 18, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 561-576.
- SHADİYEVA, G. (2018). "Ekim Devrimi ve Türkistan'ın Nüfus Yapısındaki Değişimler", 100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: Ankara, s. 363-366.
- SHARE, M. (2010). "The Russian Civil War in Chinese Turkestan (Xinjiang), 1918–1921: A Little Known and Explored Front", *Europe-Asia Studies*, 62:3, pp. 389-420.
- SHIGABDINOV, R.N. (2007). *Islamic Socialism In Turkestan At The Beginning of the 20 th Century (Supporters Of The Idea And Bolsheviks' Temptation)*, *Oriente Moderno, Nuova serie, Anno 87, Nr. 1, Studies On Central Asia*, pp. 189-201.
- TOGAN, Z.V. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi: İstanbul.
- VURGUN, S.Y. (2016). "1916 Türkistan İsyanı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, S. 40, ss. 315-325.
- YALÇINKAYA, A. (2006). *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze*, Lalezar Kitabevi: Ankara.
- YEVGENEVNA, Ş.M. (2015). *Organizatsiya Upravleniya Turkestanom v naçele XX veka*, RGGU, *Dissertatsiya na*

Soiskaniye Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskih Nauk,
Moskova.

ZİYAYEV, H. (2007). Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı
Mücadele, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

BÖLÜM 11

ERMENİ MESELESİNDE PANİSLAMİZM VE ASKERİ İDEOLOJİNİN TERKİBİ: HAMİDİYE ALAYLARI

Mücahit DEMİR*

*Milli Savunma Üniversitesi, Harp Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi,
Ankara, Türkiye, demir.291993@gmail.com

GİRİŞ

Osmanlı imparatorluğu 1789 yılında Fransız ihtilalinin getirmiş olduğu liberalizm nasyonalizm gibi kavramlardan ötürü eksi yönde etkilenmiştir. Bu dönemde zaten savaşların kaybedilmesi orduda istikrarın kalmaması yeni düzene geçme çabaları içerisinde bir de bu Fransız ihtilalinin literatüre sokmuş olduğu milli bağımsızlık kavramı imparatorluğu iyice bir buhran içerisine itmiştir. Artık doğal sınırlara ulaşmış olan imparatorluk yavaş yavaş kan kaybetmeye başlamış ve bir gerileme evresine girilmiştir. Bunun neticede birçok etnik unsur barındıran imparatorluğa birde dini kavmiyetçilik referansı altında baskı yapılmıştır. Nitekim 1774 küçük kaynarca anlaşmasıyla birlikte ilk defa Ruslar Osmanlı tebaası içerisindeki Ortodoksların hamiliğini üstlenmeye çalışmıştır.

Bilineceği üzere, 1815 Viyana Kongresi'yle beraber Osmanlı devleti-Avrupa ilişkileri diplomatik ve siyasi çerçevede Şark Meselesi ismi altında itibar bulmaya başlamıştır.¹ Bu mesele ile Osmanlı imparatorluğundaki Hristiyan azınlıklar ile devletin iç işlerine karışılması hedeflenmiştir. Daha sonra Ayestafanos antlaşmasının 16. Maddesi ve bu antlaşmanın Rusya dışında diğer büyük Avrupa devletlerinin hoşnut olmaması sonucu yapılan Berlin konferansının da 61. Maddesi gereği şark meselesi adı altında ilk azınlık olarak Ermenilerin ismi açıkça zikredilmiş ve Hristiyan Avrupa'nın Hristiyan Ermenileri bölgedeki etnik Müslüman unsurlara karşı korunmasından

¹ Bayram KODAMAN, "Ermeniler Aşiret Süvari Alayları ve II. Abdulhamit", *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 24, (2010): s.2

bahsedilmiştir. İzahattan de anlaşılacağı gibi Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının 1891 yılında kurulmasına neden olan dikkate değer unsurlardan birisi olan Ermeni Sorunu doğu vilayetlerinde azınlık olarak yaşayan Ermeni etnisitesinin kendi kendine oluşturduğu bir sorun asla değildir. Avrupalı büyük devletlerin özellikle İngiltere ve Rusya'nın hem Osmanlı Devleti'ne hem de Ermeni unsurların bizzat kendilerine karşı oluşturmuş oldukları bu sorun temelde şark meselesinin aktörü olmadığı halde yine bu meselenin Anadolu'daki önemli bir uzvunu teşkil etmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere Ermeni azınlığı şark meselesinde bir piyon rolündedir. Bunun yanı sıra yine Avrupalı büyük devletler bu meselede kendi Hristiyan halkı üzerinde etki uyandırabilmek için dini ideolojiyi kullanmış ve yine aynı dine mensup olan Ermeni etniğini bahane göstererek emperyalist politikalarını halkı arasında meşru hale getirmeye çalışmıştır.² Bu durum karşısında dönemin politikası olan Panislamizm politikası burada da devreye girerek bir askeri gücün bu anlayış ile beraber harmanlanması sonucu Hamidiye hafif Süvari alayları kurulmuştur. Avrupalı devletlerin bölgedeki Müslüman azınlıkları göstererek Ermenileri savunması bölge halkının halifeye doğal olarak yaklaşmasını sağladığı aşikardır. Hamidiye Hafif Süvari Alayları kuruluş nedeni ve amaçlarının temelinde Ermeni tebaasının Doğu Anadolu'da hak iddia ettikleri coğrafyayı imparatorluk sınırları içerisinde tutabilmek Ermeni halkının bu uğurda kurmuş oldukları çete komita ve milis kuvvetlere karşı bölgenin savunulması vardır. Bölgeye en yakın olan 4. Ordu komutanlığının dahi Erzincan'da

² Bayram KODAMAN, **a.g.m**, s. 10.

bulunması Erzurum Van ve Bitlis gibi sık sık isyan ve tedhiş hareketlerinin yaşandığı vilayetlerde Osmanlı askeri gücünün yaşanan olaylara anında müdahale etme kabiliyetini sınırlandırmıştır. Bu duruma binaen Zeki Paşa, bölgede yaşayan Müslüman unsurların Ermeni tebaanın tedhiş ve komitacı faaliyetlerine karşı kendi kendine savunup bölgenin korunmasını sağlamak maksadıyla bölgede bulunan Müslüman aşiretlerden bir süvari birliği kurmak ve böylece bölgenin kendi kuvvet potansiyelinden faydalanma projesini sultana sunmuştur. II. Abdulhamid bu projeyi kabule şayan görmüş 1891 yılı itibarıyla talimnamesi oluşturularak resmen tatbiki koyulmuştur.³

Yapılan bu çalışmalar neticesinde faydalı sonuçlar alınmıştır. Girişilen bu faaliyetler yine Avrupalı devletlerin dikkati Osmanlı üzerine çekmiş bu proje çeşitli itirazlar ve iftiralar atmaktan ikiyüzlü Avrupa'yı geri koymamıştır. Bölgede Ermenilerle alakalı kurulan bu alayların çeşitli katliamlar yaptığına dair içi boş iddialar ortaya atmaktan çekinmemişlerdir.

1. Ermeni Sorununun Doğuşu ve Osmanlı İmparatorluğunun İlk Askeri Tepkisi

Ermeni sorunun doğuşunu konumuzla ilgili olarak Şark meselesi ile paralel değerlendirmek sorunun daha temelden anlaşılmasına fayda sağlayacağı aşikardır. Temelde Fransız ihtilali olmak üzere konuyu 1815 Viyana kongresine kadar götürmek icap etmektedir. 1789 Fransız ihtilalinin getirmiş olduğu hürriyet temelli milliyetçili kavramı Osmanlı devleti içerisinde bulunan azınlık grupların harekete

³ Bayram KODAMAN, **a.g.m**, s. 11.

geçmesine sebebiyet verdiği artık kalıplaşmış bir gerçektir. Milliyetçi hareketler zuhur edene kadar Ermeniler Osmanlı imparatorluğu içerisinde refah bir şekilde yaşamıştır. Hatta öyle ki Osmanlı devletine olan bağlılıkları onlara Millet-i Sadıka deyimini de kazandırmıştır. Bilindiği üzere Napolyon Bonaparte komutasındaki Fransız kuvvetlerinin 1804-1814 yılları arasındaki Avrupa koalisyonuna karşı mücadelesi nihayetinde hezimete uğramasından sonra hem Fransız ihtilalinin hem de cereyan eden savaşlar ardından bozulan siyasi ve politik istikrarın, yeniden tesis edilmesi kıtada bulunan ilgili devletlerin siyasi sınırlarının çizilmesi maksadıyla Viyana kongresi 1815 yılında Avusturya şansölyesi Metternich başkanlığında toplanmıştır. Bu kongreye Osmanlı devleti çağrılmamasına rağmen yine Osmanlı'yı etkileyen kararlar alınmıştır. Bütün Avrupa devletlerinin katıldığı ve alınan kararlar neticesinde Avrupa'nın yeniden yapılandırılmaya çalışıldığı bilinen bir olgudur. Konuyu bu kapsamda ele aldığımızda tamda bu sırada Fransız İhtilalinin etkisiyle Anadolu'da Türkçülük Fikir akımlarının zuhur ettiği ve böylece Anadolu'da çekirdek bir uluslaşmaya gidildiği dönemde kongreye katılan devletler bu kongrede şark meselesi adı altında Osmanlı aleyhtarı, art niyetli bir politika ortaya çıkarmışlardır. Bunun nedeninin temeline bakacak olursak yönümüzü daha eski tarihlere Selçuklulara takiple Osmanlı devletine ve günümüzde de Türkiye Cumhuriyeti'ne döndürmek gerekir. Türklere karşı olan bu art niyetli ve hadsiz niyetlerinin altındaki ana unsurun batı emperyalizminin Türk milletine ve Türk olgusuna karşı düşmanlığı olduğu

görülebilecektir.⁴ Bu düşmanlığın özünde ise din olgusunun yattığı şüphesiz bir gerçektir. Asırlardır düre gelen süreçte Türk ırkının İslamiyet’e yapmış olduğu hizmetler gün yüzü gibi ortadadır. Nitekim Allah (Svt) yüce kitabında “*Sen onların milletlerine tabi olmadıkça Yahudi ve Hristiyanlar, kesinlikle senden razı olacak değillerdir*”⁵ buyruğu bunun en şedid delilidir. Bu noktadan hareketle Şark meselesi temelinde Ermeni sorununun evrensel bir nitelik taşıdığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Batının Hristiyan emperyalizmi, Türk milletinin Hristiyanlığı reddederek İslam’ı din olarak kabul görmesini asla içine sindiremediği gibi Türk milletinin Hristiyanlığın nişanesi sayılan İstanbul’un yine İslam adına Türk milleti tarafından fethedilmesini asla kabul etmemiştir.⁶ İzahtan da anlaşıldığı gibi Hristiyan batının Osmanlı imparatorluğu içindeki etnik azınlıklarla ilgilenmesi belli başlı menfaatlerin yanı sıra Hristiyan-Haçlı inancının gereği neticesinde zuhur ettiği bariz ortadadır. Umumiyetle Ermeni, Rum ve Balkan etnisitesi gibi Hristiyan toplulukların dini mensubiyet ve kavmiyetçilik duyguları da dönemin karakteristiği olan millet sistemine uygun olarak tamamen bu tahriklerden kaynaklanmış görünmektedir.⁷ Buraya kadar anlatmaya çalıştığımız şark meselesinin

⁴ Ramazan TOSUN, “Ermeni Meselesinin Ortaya çıkışı ve Mahiyeti”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat araştırmaları dergisi*, s. 14 (2003): s. 145.

⁵ Kur’an-ı Kerim, 2: 120.

⁶ Salahi SONYEL, *Osmanlı Ermenileri: büyük güçler diplomasisinin kurbanları*, (Nisan 1986), s. 447

⁷ Emruhan YALÇIN, “Şark Meselesi ve Emperyalistlerin Türk Politikası”, Toros Üniversitesi İktisadi, İdari, Sosyal Bilimler Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, s. 2 (2015): s. 84.

temelinde millet sistemi argümanı ile doğru orantılı olarak kavmiyetçilik ve din milliyetçiliğinin Ermeni sorununa hem Avrupalı devletlerin yaklaşımında hem de Osmanlı devletinin vermiş olduğu tepkilerde ana unsur olarak nitelendirmemiz yanlış olmayacaktır.

“Şark meselesi” teriminin kullanılmasına sebep olan bir diğer neden ise Avusturya şansölyesi Metternich’ in Rus Çarı Aleksandre’in Rum tebaaya ilişkin yaklaşımlarından milliyetçilik akımı düşmanlığı gereği sert bir duruş sergilemesi ve buna ek olarak halihazırdaki Rus yayılmasına tahammül edemeyen İngiltere’nin Metternich’e destek vermesi Rusların Osmanlı devleti özelinde Hristiyan Osmanlı tebaasıyla ilgilenmesiyle sonuçlanmasıdır.

93 Harbi ile bu mesele farklı bir boyut kazanmıştır. Harp başlamadan önce Bab-ı Ali’de toplanan konseyde Ermeni delegeleri kanımızın son damlasına kadar vatan için mücadele edeceğiz nidaları atarken harbin sonunda Rus kuvvetlerinin Yeşilköy’e (Ayestafanos) kadar ilerlemesiyle beraber savaşın sonucuyla ilgili az çok çıkarımlarda bulunulabilmesi neticesinde Ermenilerde kahramanlık ve devletçi nutuklarından dönmeye başlamışlardır. Keza Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan Rus komutan grandük Nikola’nın karargahına kadar gidebilecek derecede cüretkâr davranarak Doğu Anadolu coğrafyasında Ermeni tebaası lehine bir muhtariyet istemiştir. Nihayet bu isteğine savaş sonunda ateşkes antlaşmasının sonucunda 16. Maddeyi koydurarak muvaffak olabilecektir.⁸ Ayestafanos

⁸ Bayram KODAMAN, “II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 21 (2010): s. 133.

antlaşmasıyla Rusya'nın balkanlarda tek güç haline gelmesi Avrupa'nın diğer büyük devletlerini rahatsız etmiştir. Sultan II. Abdulhamid'in denge politikası sonuç vermiş ve Avrupalı devletlerden Rusya üzerine gelen baskı neticesinde Berlin de bir kongre düzenlenmesine karar verilmiştir. Düzenlenen kongrede Osmanlının dağılması durumunda menfaatlerin sadece Ruslara bırakılamayacak kadar kıymetli olduğunu gören diğer büyük devletler durumu kendi lehlerine düzeltmişlerdir.⁹ Ayastefanos'ta Ermeniler lehine olan 16. Madde bu kongrede 61. Madde olarak teyid edilmiş ve bu maddeye göre; *“Bab-ı Alî, ahalisi Ermeni bulunan eyalatda ihtiyacat-ı mahalliyeinin icabetdiği ıslahatı bila-te'hir icra ve Ermenilerin Çerkes ve Kürdlere karşıhuzur ve emniyyetlerini temin etmeyi taahhüd eder vearasıra bu babdaittihaz duracak tedabiri devletlere tebliğ edeceğinden, düvel-i müşarun ileyhim tedabir-i mezkurenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir”*¹⁰ denilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken husus görünürde Türk – Ermeni sorunu olarak lanse edilen durumun aslında bu kadar basit bir tabirden ibaret olmadığı ve altında çeşitli birçok devletin ya da dini yapılanmaların menfaati olduğu gerçeğidir. Ermeni sorunun ortaya zuhur etme sebeplerinden en büyüğü ve ciddiyetle ele alınması gerek bir argüman olan din olgusu farklı ve mikro nedenler ortaya atılarak arka planda tutulmak istenmiştir. Konu bu anlamda tek taraflı ve sübjektif ele alınarak değerlendirilmiş ve nihayetinde dış unsurların Osmanlı

⁹ Ali F. ÖRENÇ, *Yakınçağ Tarihi*, (İstanbul: Atı Yayıncılık, 2013), s. 192.

¹⁰ Ali KARACA, *Anadolu Islahatı ve Şakir Paşa* (İstanbul: Eren Yayınları, 1993) s. 37.

devleti içişlerine karışmaları için böyle bir mesele attıklarını dünya kamuoyu üzerinde meşru hale getirmeye çalışmışlardır.¹¹

Böylelikle Ermenilerin durumu Avrupalı devletler tarafından garantörlük altına alınmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken husus Hristiyan Ermenilerin ekseri çoğunluğu Müslüman olan Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerinin taahhüt altına alınma meselesidir. Bu madde bir arada yaşamakta olan toplumların din olgusu üzerinden ötekileştirilmesi konusunda var olan hassasiyeti arttırmıştır. Nitekim Hristiyan Ermenilerin haklarını batılı Hristiyan devletler koruyacaksa, bu durumda Vilayat-ı Şarkiyye'deki Kürt aşiretlerinin de dindaşı olan Osmanlı Devleti himayesine daha bir yakınlaşma arzusunu hissetmiş olmaları, dönemin koşulları icabı karşı bir refleks olarak kendisini dayatmış olmalıdır.¹²

Böylesi bir ortamda sultan II. Abdulhamid doğu vilayetlerinde zuhur eden yarayı görmüş ve bu durum sultanı, Avrupalı devletlerin Osmanlının içişlerine çokça burnunu soktuğu bu devirde bu siyasi ataklara set koymak amacıyla halifeliğin kuvvet ve makamından faydalanma olarak bilinen Panislamizm ile önüne blok koymaya çalışmış, zaten Avrupa'nın Hristiyan Ermenileri kayırmasına karşılık doğudaki Kürt ve Çerkez aşiretlerin sultan hamide din bağı ile sarılması sultanın "Hamid" ünvanıyla tedbirler almasını kolaylaştırmıştır. Oluşan bu denge içerisinde sultan II. Abdulhamid

¹¹ Bayram KODAMAN, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid 'in Doğu Anadolu*

Politikası, İstanbul 1983, s.161

¹² Mehmet Rezan EKİNCİ, "1897 Tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları Taksimati", *e-Şarkiyat İmi Araştırmalar Dergisi*, c. 9, s. 2 (2017): s. 705

bölgesel askeri kuvvet oluşturarak karşı karşıya kalınan bu tehlikeyi bertaraf etme politikası izlemiştir ve nihayetinde başarılı olduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Ortaya çıkarılan bu askeri kuvvet dönemin gerektirdiği şartlar çerçevesinde değerlendirildiği zaman yerinde bir karar olduğu gayet açıktır. Fransız ihtilali ile yıkılmaya yüz tutmuş millet sisteminin son kalp atışı olarak da değerlendirmek mümkündür. Azınlıklar parantezinde Hristiyan Avrupa ve Müslüman Osmanlının bir mücadelesi de denilebilir.

2. Sultan II. Abdulhamid'in Panislamizm politikası ve Hamidiye Alayları

Panislamizm düşüncesi Avrupalı devletlerin siyasi, politik ve fiziki saldırılarına karşılık olarak Halifelik makamının vermiş olduğu İslam aleminin reisi olma prestijinden faydalanılarak İslam aleminin yeniden yekvücuda getirilip canlandırılması maksadıyla 19. Yüzyılda ortaya çıkmış siyasi ve dini bir harekettir. Fikri ve dini boyut olarak İslam dininin gerektirdiği temel ve esaslara tekrardan tabii olmak şeklinde tanımlanabilir. Politik ve siyasi açıdan ise devletin fazlaca içişlerine karışıldığı bu dönemde sultanın halifelik makamının güç ve otoritesini bahsi geçen dış müdahalelere karşı bir kalkan olarak kullanma isteği olarak açıklanabilir.¹³

Osmanlı Devleti içerisinde tek bir etnik unsur barındırmayan çok uluslu bir yapıya sahiptir. Ekseri nüfus olarak Türkler ana unsur olarak belirse de imparatorluğun üç kıta üzerine yayılan coğrafyası

¹³ Hee Soo Lee, "II. Abdülhamid ve Doğu Asya'daki Pan-İslamist Siyaseti", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 12, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 2002), s. 363.

birçok ırkın devletin içerisinde olmasını zaruri hale getirmiştir. Bu kadar etnik unsur içinde bu toplamaları birbirine bağlayan “çimento” dini mensubiyettir. Başlangıçta Avrupa’da Reform ve Rönesans hareketlerinin temelini attığı Fransız ihtilali millet sisteminin çöküntüye uğrayıp yeni bir sistemin doğuşunu beraberinde getirmiştir. Topluluklarda bu siyasal anlayış yavaş yavaş yıkılmaya başlamış Hükümdar ve Kralların ucu bucağı olmayan hükmetme yetkisine karşı insan olarak doğmanın getirmiş olduğu hak ve hürriyet kavramı otoriteyi kısıtlayıcı baskılayıcı hale sokmuştur. Yeni düzende hedeflenen şey Hükümdarın otoritesi ile kişinin doğum sebebiyle sahip olduğu bu hak ve hürriyetler arasında yeni bir siyasi denge kurmak olmuştur. Bu siyasi dengenin daha Fransız ihtilalinin başlarında ihtilalciler tarafından 28 Ağustos 1789 yılında yayın ettikleri “İnsan ve Vatandaşlık Hakları Demeci” bildirisi ile ismini koymuşlardır.¹⁴ Bu hareketler sonucu insanların etnik kökeni ve kişi hak ve özgürlükleri ön plana çıkarılmıştır. Bu durumdan Osmanlı imparatorluğu başta olmak üzere Avrupa’da birçok devlet menfi yönde etkilenmiştir.

Sultan II. Abdulhamid, devrinde Osmanlı imparatorluğunun parçalanmaya yüz tuttuğunu Avrupalı devletler tarafından pay edilme planlarının yapıldığını ve bu art niyetli girişimlere karşı olarak devletin kurtuluşunu tüm İslam unsurların birleşmesinde olduğunu düşünmesi kendisini dini-siyasi bir politika izlemeye bir nevi mecbur bırakmıştır. Bu uygulamaya çalışılan dini-siyasi politikanın boyutu

¹⁴ Fahir ARMAOĞLU, *20.yy Siyasi Tarihi*, (İstanbul:2014) s. 22.

Anadolu ile sınırlandırılmayıp sınır ötesi bir siyasete dönüşmüştür. Böylece tüm dünyadaki İslam aleminin birlik ve dirlik içinde batı emperyalizmine karşı koymasını istemesi sultanın bu dini-siyasi politikası olan Panislamizm'idir.¹⁵ Panislamizm politikası ilk kez Rusya'ya karşı kırım halkı üzerinden dini ve siyasi politika izlenilmesi suretiyle ortaya çıkmıştır. 21 Temmuz 1774 Rusya ile Osmanlı devleti arasında yapılan küçük kaynarca antlaşmasından sonra kırımın Osmanlı devletinden ayrılıp bağımsız bir yapı haline gelmesiyle Osmanlı idarecileri halkı Müslüman olan kırımı dini bağları taze tutarak bir yargı hakkı talep etmesi sonucu bu politikanın ilk fizibilitesi gerçekleşmiştir.¹⁶ Keza küçük kaynarca antlaşması sonrası kırım ile kalan tek bağ Osmanlı hükümdarının halife ünvanına sahip olması hasebiyle kırımdaki Müslümanların dini lideri olması ile ortaya çıkan bağdır. Bu antlaşmaya Osmanlı devletinin Avrupalı devletlere, kendi sınırları içerisindeki gayrimüslim tebaanın dini hamiliğini üstlenerek Osmanlı içişlerine karıştığını bildirerek kendisinin de aynı doğrultuda padişahın halife unvanının taşınması hasebiyle kırımda yaşayan Müslümanlarında dini lideri olduğunu bu bağlamda dini yaşantılarının düzenlenmesinde İstanbul'da bulunan halifenin talimatlarıyla yapılacağı maddesini koydurtmuştur.¹⁷ Avrupa'da yaşanan ihtilaller neticesinde kavmiyetçilik kazanımının iyiden iyiye kaynadığı ve aynı zamanda Osmanlı devletinin de uluslararası

¹⁵ İhsan Süreyya Sırma, **II.Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti**, (İstanbul: Beyan yayınları, 1994), s.60

¹⁶ Hee Soo Lee, **a.g.m.**, s.363

¹⁷ Cezmi Eraslan, "II.Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti", **Türkler**, c. 12, (Ankara: 2002): s. 373.

konjonktürde iyice zayıflamaya başladığı dönemde Panislamizm politikası devlet mekanizmalarında yerini almıştır. 1878 yılın da yine Osmanlı devleti ile Rusya arasında cereyan eden tarihe 93 harbi olarak savaşın ardından yapılan Berlin konferansıyla Osmanlı devleti sınırları 3/1 oranında küçüldüğü bilinmektedir. Bu sınır daralmasının doğal bir sonucu olarak, demografik istikrarsızlık vukua gelmiştir. Kaybedilen topraklardan Anadolu'ya akın akın Müslüman göçü yaşanmış ve bu neticede elde kalan topraklarda Müslüman popülasyon iyiden iyiye artarak %70 bazında bir orana sahip olmuştur. Bu durumun önemli bir kısmını harp sonrası kaybedilen Sırbistan, Karadağ ve Romanya'dan göç eden Müslüman halk oluşturmuştur. Müslim ve gayrimüslim oranındaki bu değişiklik sultanın bu dini-siyasi politikasını uygulaması konusunda artı yönde tetikleyici bir faktör olmuştur. Dış siyasette yalnızlık çeken Osmanlı idarecilerinin iç siyasette de halktan yavaş yavaş uzaklaştığı böylesi bir dönemde sultan II. Abdulhamid çarenin halktan kopmayarak ve din-i İslam vesilesiyle halktan desteğini alarak sağlam ve istikrarlı bir yönetim kurmakta olduğuna inanmıştır.¹⁸

Panislamizm politikasına daha derinden girmeyerek Ermeni sorunu ile alakalı olarak II. Abdulhamid'in uygulamış olduğu önlemler bir tanesi de hiç şüphesiz bu kavmiyetçi ayaklanmalara karşı askeri kuvvet kullanmak olmuştur. Burada dikkat çekmeye çalıştığımız husus şudur ki sultanın Panislamizm siyaseti gereği bir askeri kuvvet oluşturup

¹⁸ Mahmut AKPINAR, "Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın bir Enstrümanı Olarak 2. Abdulhamid'in İslam Birliği Siyaseti", *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 87

Hristiyan Avrupa'nın Ermenileri dindaş oldukları gerekçesiyle onların hamiliğini üstlenmesi karşısında zaten galeyana gelen Kürt ve Çerkez halklarının da İslam mensubiyeti ideolojisiyle aynı zamanda Halife ünvanına sahip sultana yanaşması neticesinde bu soruna karşı bir askeri kuvvet kolayca oluşturulabilmiştir. II.Abdulhamid Panislamizm siyaseti ile askeri kuvveti bir araya getirerek doğuda şark meselesi temelinde Ermeni sorununa karşı halife ünvanına atfen Hamidiye Hafif Süvari Birlikleri'ni oluşturarak bir kalkan oluşturmayı başarmıştır. Günümüz şartlarında değerlendirilecek olursa aslında çok tehlikeli görünen bu yapılanma o günün şartlarında yararlı olmuş hatta sultan tahttan indirildikten sonra bile bu birlikler hemen tasfiye edilmeyip yine bu birliklerden yararlanılmaya devam edilmiştir.

Bu hafif Süvari Alaylarının kuruluşuna 1890 başlanılmış olup 1891 talimnamesi kabul edilerek fiilen vücuda getirilmiştir. Doğu Anadolu coğrafyasında kurulan bu Osmanlı birlikleri ekser vaziyette Müslüman Kürtleri kapsamış olsa da Çerkez ve Yörük Müslüman tebaayı da bünyesine katmıştır. Burada anlatılmaya çalışılan en değerli nüansın vücuda getirilen süvari alaylarının ırk temelinde olmayıp din temelinde değerlendirilmeye alındığı gerçeğidir.

3. Hamidiye Hafif Süvari Alayları ve Kuruluşu

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da zuhura gelen önemli gelişmelerden biri de Hamidiye Hafif Süvâri Alayları adıyla yeni bir teşkilatın kurulması olmuştur. Şüphesiz, böyle bir teşkilatın kurulmasında bölgenin kendine özgü

şartlarından kaynaklanan idarî, siyasî, askerî, dinî, sosyal, ekonomik ve kültürel faktörler etkili olmuştur.¹⁹

Hamidiye Hafif Süvari Alayları Doğu Anadolu coğrafyasında devletin sözünün geçirilebilmesi, otoritesini sağlamlaştırması ve bölgede yeni bir siyasi ve politik düzenin kurulması daha da genişletecek olursak yine doğu sınırlarından gelebilecek Rus saldırılarına karşı bölgenin Kürt ve Müslüman olan aşiretlerin askeri potansiyelinden faydalanılarak bölgesel manevi anlamda bir kale oluşturmak maksadıyla vücuda getirilmiştir. Yine bahsi geçen alayların kurulmasının amacının alaylar ile bağlantılı olan vesikalarda *“askerlik hizmetinin umumileştirilmesi ve dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin silahlı kuvvetlerinin sayıca arttırılması gayesiyle, askerî nizam ve hizmet altında tutulmayan, binicilik ve nişancılıkta meşhur, çadırdan yaşayan aşiret fertlerinden süvari birlikleri oluşturulması”* gibi bir açıklama ile gerekçesi belirtilmiştir. 4. Ordu komutanı Zeki Paşa Teftiş-i Askeri Komisyonu üyesi Miralay İbrahim Bey, padişah yaveri ve Anadolu Islahatı Umumi Müfettişi Ahmed Şakir Paşa bu askeri projenin ideoloji ve fizibilite safhasında etkin görev almışlardır.²⁰ Hamidiye alaylarının kuruluş amaçlarına baktığımızda aslında birden fazla faktörün etkili olduğunu görmekteyiz. Bunlardan biri ve bizim ele aldığımız konu bağlamında en önemlisi doğu vilayetlerinde Avrupa’nın desteğiyle Hristiyan Ermenilerin girişmiş olduğu tedhiş

¹⁹ **Cengiz Çakaloğlu**, “Milli Aşireti Reisi 41. Hamidiye Alayı Komutanı İbrahim Paşa’nın Yemen’e Gönderilme Teşebbüsü”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, s. 6, (2019): s. 1176.

²⁰ Cezmi ERASLAN, “Hamidiye Alayları”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1997): c. 15, ss. 462-464.

hareketlerine karşı Müslüman bölgesel gücün kullanılarak ve devletin asli askeri kuvvetlerinin potansiyeline ve mevcudiyetine dokunmadan bir kalkan oluşturmaktır.

Hamidiye Aşireti Süvari Alayları fikrinin oluşumunda Petersburg'da büyükelçi olarak görev yapan Şakir Paşa'nın Rusya'nın Kazaklara uyguladığı modelden etkilenmesinin payı olmuş ve onun katkısıyla ortaya konmuştur.²¹ Bununla birlikte bu fikir ilk olarak 4. Ordu Komutanı Müşir (Mareşal) Zeki Paşa tarafından Sultan II. Abdülhamid'e teklif edilmiştir.²² Sultan, 1890 senesinden itibaren 4. Ordu komutanı Müşir Zeki Paşa'nın Doğu'daki aşiretlerden alaylar teşkil edilmesi teklifini diğer komutanların muhalefetine rağmen onaylamış ve uygulanması ile ilgili sorumluluğu da Müşir Zeki Paşa'ya vermiştir. Projenin kuruluş ve teşkilatlandırılma planları Şakir Paşa'nın da bulunduğu kurul hazırlamış, sahada tatbik görevi de Zeki Paşa'ya verilmiştir.

Aşiret Alaylarında sacın önemli bir ayağını Kürt aşiretleri oluştururken Berlin Antlaşması'nda Ermenilerin korunması maddesindeki Kürtlerin yanında Çerkezlerin de dahil edilmesine karşı Sultan'ın hem ona yakın hem de Çerkez olan Müşir Zeki Paşa'ya bu işin sorumluluğunu vermiş olması, Sultan'ın incelikli ve hesaplı siyaset izlediği ihtimalini ortaya koymaktadır. Böylelikle Sultan'ın, Avrupalı devletlerin kullanma arzusunda oldukları Ermenileri bizzat

²¹ Ziya GÖKALP, *Şaki İbrahim Paşa Destanı ve Bir Kitapta Toplanmamış Şiirler*, (İstanbul: 1976): s. 5.

²² Osman AY TAR, *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*, (İstanbul: Medya Güneşi yay., 1992): s. 54.

antlaşma maddesindeki Çerkez ve Kürtlerle dengelemesinin her zaman ustalıkla izlediği denge siyasetinin bir parçası olduğunu akla getirmektedir.²³ Başta da belirttiğimiz gibi alayların kuruluş amaçlarından mevzu bahis bölgenin Osmanlı sınırları içerisinde kalmasını sağlamak için Ermenilerin oluşturmuş oldukları çete komita ve paramiliter güçlere karşı bölgeyi savunmaktır.²⁴ Bölgeye en yakın Osmanlı ordusunun Erzincan'da bulunan Zeki Paşa komutasındaki 4. Ordu ve buna ek olarak belirttiğimiz gibi Zeki Paşanın da oluşturulması planlanan alayların bir unsuru olan Çerkez asıllı olması bu projede Zeki Paşanın Rolünü kuvvetlendirmiştir. Oluşturulan alaylar ile bölge kemdi kendini savunur hale gelecektir.

Hamidiye Alaylarının kurulmasına dair bu çabaların merkezinde Panislamizm siyaseti vardır. Alaylara dâhil edilen aşiretler Panislamizm politikası göz önünde bulundurularak seçilmiştir ve bu politikaya uymayacak hiçbir aşiret veya aşiret mensubu alaylara dâhil edilmemiştir. Alaylara katılmak istemeyen aşiretlerde olmuştur. Sultan II. Abdülhamid Panislamizm politikası çerçevesinde Hamidiye Alaylarına dâhil olan aşiret reisleri ile bağlarını güçlendirmek için onları İstanbul'da ağırlamıştır.²⁵ Sultanın en yakınlarından biri olan Tahsin paşanın “*Sultan Abdülhamid'in daimî misafirleri vardı. Bunlar*

²³ Mehmet R. EKİNCİ, “1897 Tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları Taksimâtı”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, c.9, s. 2, (2017): s. 709.

²⁴ Bayram KODAMAN, “II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 21, (2010): s. 137.

²⁵ İbrahim ÖZCOŞAR, Abdusselam ERTEKİN, “Sultan ve Aşiret: Hamidiye Alayları Aşiret Reislerinin II. Abdülhamid'i Ziyareti”, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, s. 2, (2019): s. 25.

ülkenin farklı yerlerinden gelen, genellikle Kürt rüesası ve Arap ulemasından insanlardı. Bunların bir kısmı misafirhane-i hümayun denilen dairede kalırlardı. Yemekleri saray mutfağından gider ve hazine-i hassadan kendilerine maaş verilirdi” ifadesi Sultan II. Abdulhamid’in özellikle Müslüman olan bu aşiretlerden kendisine muhabbet beslenilmesi ve bizatihi sultanında onlara bu denli misafirperveri yaklaşımı yine sultanın Panislamizm politikası neticesiyledir. Sarayda ağırlanan misafirlerden bazıları da ekseriyeti Kürt aşiretlerinden oluşan Hamidiye Alaylarının reisleridir. Osmanlı kayıtlarına göre padişahı ziyaret etme teklifi aşiret reislerine aittir. Buna göre aşiret reisleri, Hamidiye Alaylarının kurmakla görevlendirilmiş 4. Ordu Komutanı Zeki Paşa’ya müracaat ederek, padişahı görme isteklerini beyan etmişlerdi. Aşiret reislerinin bu teklifi Zeki Paşaya da cazip gelmiş ve bu talebi “...Hazret-i Hilâfet Penahiy-i görmek arzusu...” aşiretlerin bu arzusunu “...Dersaadete ‘azimet şerefinden mahrum kalırlar ise yeis ve füturlarının mucceb alacağını...” şeklinde Sultan II. Abdülhamid’e iletmiştir. Bunun üzerine padişah aşiret reislerinin bu isteğini kabul etmiştir.²⁶

Görüleceği üzere bölge aşiretlerinin de halifeye karşı bir muhabbetleri vardır. Tabi bu durum sultanın kurmayı planladığı yeni askeri teşkilatın kurulmasını kolaylaştırıcı faktör olmuştur. Hediyeler padişahın bizzat kendisi tarafından aşiret reislerine verilmiştir. Zira Sıpkı Aşireti reisinin nişanını bizzat sultan tarafından vermişti. II. Abdülhamid, Aşiret reisi Yusuf Ağaya mücevher kakmalı bir tütün

²⁶ İbrahim ÖZCOŞAR, Abdusselam ERTEKİN, **agm.**, s. 26.

kutusu, Ademan aşireti reisi Mirza Beye Arap atı hediye etmiştir. Hesenan aşireti reisi Fethullah Bey'e de bir yüzük hediye etmişti. Tüm bunların yanında her bir alaya bir yüzünde sultanın tuğrası öbür yüzünde Kur'an-ı Kerim'den bir ayet işlenmiş sancaklar ve beyaz ipek üzerine gümüş yıldızla yazılmış Fermanlar verilmiştir.²⁷ Özellikle aşiret reislerinin İstanbul'a geldikleri zaman beraberinde getirdikleri hediyeleri padişaha sunarken sultanda onlara hediye vermeyi ihmal etmemiştir. Böylesi bir karşılıklı güven ve muhabbet içerisinde atılan teşkilatın temeli sonraki yıllarda da müspet yönde etkileri olmuştur. Sultanın bu denli politikası hem doğuda Ermenilere karşı kendisine bağlı sağlam bir blok oluşturmuş hem de yine Rus- İran tehdidine karşı bir güç oluşturulmuştur.

4. Hamidiye Hafif Süvari Alaylarına Karşı Dış Tepkiler

Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının daha kurulmasının başında fayda sağlayacağını sinyallerini vermiştir. Meyve veren ağaç taşlanır misali hemen işin başında özellikle Ermenilerle sık sık ilgilenen İngiltere ve Rusya'dan bu oluşuma tepki gecikmemiştir. Zira Hamidiye alayları İngiltere parlamentosunda dahi görüşülmesi bu olaylara karşı olan tutumun somut ispatlarından biridir.²⁸ Sözünü ettiğimiz 29 Mart 1892 tarihli bu parlamentoda bir milletvekili kurulan alayların beygir ihtiyacını gidermek amacıyla 4. Ordu komutanlığının Ermenilere baskı yaparak ve hatta ücretini ödemedi beygirlerini ellerinden

²⁷ İbrahim ÖZCOŞAR, Abdusselam ERTEKİN, *agm.*, s. 36.

²⁸ Vahdettin ENGİN, "Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının Kuruluşu", <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/hamidiye-hafif-suvari-alaylarinin-kurulusu/> [ErişimTarihi:02.05.2020].

aldıklarını iddia etmiştir.²⁹ İngilizlerin amacı aslında faydalı olan bir uygulamayı kendi menfaatleri doğrultusunda baltalamaktır bunun neticesinde böyle bir olayın varlığı hakkında tahkik yapmak için Cevad paşadan istenilmiş olup tahkikat neticesinde de böyle bir olayın yaşanmadığı anlaşılmıştır. Hamidiye Hafif Süvari Alayları 4. Ordu komutanlığına bağlı olarak görev yapmışlardır. Bu bağlamda 4. Ordu komutanlığı altında Ermeni isyanlarının bastırılmasına önemli katkıları olduğu açıktır. Özellikle İngiltere ve Rusya'nın Hamidiye alaylarından sıkça Osmanlı devletine şikâyetle bulunmaları bunu kanıtlar niteliktedir.

Taluri'de 1894 senesinde çıkan Ermeni ayaklanmasında Osmanlı devleti isyanı bastırma yoluna gitmiş ve böylece askeri bir tatbikat yapmak zorunlu hale gelmiştir. Bu durum gayet tabii olan bir durumdur. Nitekim dünyanın hangi devleti olursa olsun devlet içerisinde devlete karşı kalkan başların ezilmesini elzem görmektedir. Alayların kuruluşundan bu yana asılsız iddialarından geri durmayan İngiltere Taluri'de çıkan bu isyana da burnunu sokmak istemiş ve bu doğrultuda Osmanlı hükümetine ivedi ve önemli kaydıyla bir mektup yazarak isyanın bastırılışındaki Osmanlı kuvvetlerinin tavrını beğenmediğini, isyanı bastırmak için neden sert mizaçlı komutanların gönderildiğini, derhal bölgeye daha itidalli komutanların gönderilmesini istemiştir. Bu mektuptan haberdar olan Sultan II. Abdulhamid mektuba gayet sert ve tokat niteliğinde bir cevap yazmış ve şöyle demiştir:

²⁹ (BOA, Y.A.HUS. no. 258/6).

“Bir memlekette eşkıyalık yapmaya kalkan kişiler olmuşsa onların tenkil ve terbiye edilmesinden daha tabii ve lüzumlu bir şey yoktur. Hal böyle iken İngiltere’nin ‘isyan eden Ermenilerin dağıtılması lazımsa’ gibi dil kullanmış olması hayretle karşılanmıştır. Bu konuda 4. Ordu komutanı Zeki Paşa’ya verilen emir açıktır. Taluri’de Ermeniler isyan etmişler, Müslüman köylerini basıp yakmışlar, ileri gelen Müslümanları katletmişler, Müslüman bir kızı dağa kaldırıp her türlü rezilliği yapmışlardır. Zeki Paşa’nın görevi, hiçbir kanun ve nizam tanımadan bu cürümleri işleyen canileri yakalayıp cezalandırmaktır. Zeki Paşa da aldığı emir doğrultusunda bölgeye hareket etmiştir. İngiltere şunu bilmelidir. Bir memlekette eşkıyalık zuhur etmişse onların üzerine gönderilecek kuvvetlerin komutasının kimin tarafından yerine getirileceğini belirlemek o devletin işidir. Yabancı bir ülkenin, mutedil bir komutan tayin edin gibi garabet bir istekte bulunmaya hak ve salahiyeti yoktur. Burada aranacak özellik komutanın mutedil olması değil, üzerine aldığı görevi layıkıyla yapıp yapamayacağıdır. Hamidiye Hafif Süvari alayları meselesine gelince; bu alaylar Osmanlı askeri kuvvetleri sınıfından olup, kendilerine sancak verilmiştir. Bu alaylar 4. Ordunun idaresi altındadır. Bir intizam dâhilinde talim yaparlar ve diğer Osmanlı askeri kuvvetlerinden bir farkları yoktur. Bunların subayları arasında muvazzaf Osmanlı subayları vardır. Burada yapılan, asayişin sağlanması için üç Hamidiye alayı ile diğer 4. Ordu mensuplarının bölgeye gönderilmesidir. Askerî harekât sırasında eşkıya üzerine nizamiye askeri sevk edilir, Hamidiye alayları da bölgedeki asayişin

*sağlanması görevini yerine getirir. İngiltere bunu böyle bilsin”.*³⁰ Mektuba verilen Sultanın bu şekildeki cevabında Ermeni meselesinde ne kadar kararlı ve tavizsiz davrandığını ortaya koymaktadır.

Rus konsolosunun Ermenileri kışkırtması sonucu doğu Anadolu’da olaylar artmıştır. Bununla bağlantılı olarak 18 Haziran 1893 tarihli Zeki Paşanın kaleme aldığı yazısında Rusya Erzurum konsolosunun Beyazıt ve civar bölgelerde faaliyet göstererek Hamidiye alayları hakkında malumat topladığını belirtmiştir. Bu kapsamda Rus konsolos bölgedeki papazlarla görüşmeyi ihmal etmemiştir. Yapılan bu görüşmelerde Hamidiye alaylarının Ermenilere baskı uyguladığına ve mallarını gasp ettiklerine dair konsolosa şikâyetle bulunmuşlardır. Bu duruma karşılık olarak Zeki Paşa raporunda bu iddiaların tamamen asılsız olduğunu ve böyle iddialar ortaya atılarak alayların bölgedeki tatbik kabiliyetinin zayıflatılmaya çalışıldığını ve hatta alayların tamamen ortadan kaldırılmasına çalışıldığını bildirmiştir. Dönemde bu tip suçlamaların sık sık yaşandığı bilinen bir gerçektir. Zira Rusya Erzurum konsolosu bir heyetle Kars’a gitmiş ve yine bölgede Ermenilerden Hamidiye alayları ile alakalı asılsız şikâyetler dinlemiştir. Zeki Paşa bu iddiaların hepsinin asılsız olduğunu defalarca raporlarında Rus konsolosuna bildirmiştir.

Doğu Anadolu da Rusya kışkırtma faaliyetlerini devam ettirirken bu esnada vukua gelen olaylarda dünya kamuoyuna aldatıcı bilgiler de lanse edilmiştir. Rusya, Ermenileri desteklemesindeki gayesini dünya kamuoyu önünde meşru hale getirmek için yabancı devlet ajanlarına

³⁰ (BOA, *İ.HR*, no. 436/51).

beyanlar vererek Hamidiye alaylarının Ermenileri katlettiğini Ermenilerin korkup kaçıp Rusya'ya sığındıklarını söylemiştir. Dünya kamuoyunun dikkatini çekmek için Rus elçisi Nelidov da beyanlar vermiştir. Yapılan bu faaliyetlerin tek bir ortak amacı olup Ermeni halkın Doğu Anadolu'da yine Ermenilere karşı faaliyet gösteren Hamidiye alaylarının Ermeni halkı katlettiği yalanını dünya kamuoyuna inandırmaktır. Zeki Paşa tüm iddiaların araştırılıp raporlarda asılsız olduklarının bildirmiştir. Rus elçisinin asılsız iddialarından biride Hamzaşeyh ve Yoncalı köylerinde yaşayan Ermeniler ile ilgilidir. Bu köylerde baskılar sonucu Ermenilerin zorla Müslüman yapıldığı iddiaları vardır. Zira Hamzaşeyh köyü 200 hane Yoncalı köyü ise 300 haneli bir köydür. Hamzaşeyh köyünde 15 hane Yoncalı köyünde ise 10 hane tamamen kendi istekleri doğrultusunda Müslüman olmuşlardır. İddiaların tam aksine olayların yaşandığı köyler de kendi isteği ile Müslüman olan bu 25 hane halkına kendi köyleri içerisinde baskılar yapılarak Müslüman olmaları engellenmeye çalışılmıştır. Ermenilerin yapmış oldukları bu baskılar neticesinde köylere jandarma birlikleri intikal ettirilmiştir. Görüldüğü üzere Hamidiye alaylarının baskıları sonucu Müslüman oldukları öne sürülen bu 25 hane halkının yine kendi köyleri tarafından baskı yapıldığı ve bu çerçevede jandarma girdiği görülmüş yapılan bu iddianın da asılsız olduğu ortaya çıkmıştır.³¹Görüleceği üzere oluşturulan alaylara karşı bir politika yürüten Avrupalı devletler bunu yaparken her zamanki gibi yalan ve iftiralar sunarak bunu başarmaya çalışmış ancak netice olarak yapmış oldukları hiçbir iftira cevapsız

³¹ Vahdettin ENGİN, a.g.m.

birakılmamıştır. Bu manada en etkili yol olarak doğu Anadolu da Ermeni tebaaya zulüm yapıldığı söylevi vukua getirilmiştir. Yapılan bu art niyetli çalışmalar sonucu Osmanlı devletinin yetkili makamlarına defalarca başvuru yapılarak Hamidiye alaylarının cezalandırılması ve dahi kaldırılması gibi istekler eksik olmamıştır. Belirttiğimiz gibi bu yalanlamalar raporlarla asılsız oldukları tek tek ortaya çıkarılmıştır. Rusya ile İngiltere'nin böyle bir politika gütmesindeki sebebin altında bölgede kurulan alayların amacına uygunluğunun en büyük kanıtıdır. Hristiyan Avrupa'sının Ermeni azınlığına karşı olarak kurulan Hamidiye alayları daha ilk kurulduğundan beri sürekli problemler çıkarttığı gerekçesiyle sorun haline getirilmiştir. Şüphesiz yapılan bu saldırıların altında Avrupalı devletlerin azınlık Ermeni Hristiyanları üzerinden emellerinin gerçekleştirilmesine oluşturulan bu alayların mâni olması yatmaktadır.

SONUÇ

Hamidiye hafif süvari alaylarının gerek amacı gerek kuruluş aşamaları olsun tüm safhalarında dönemin şartları gereği bir İslam ideolojinden bahsetmemiz mümkündür. Osmanlı devletinin 19. yüzyıl boyunca Fransız ihtilalinin iyiden iyiye kendini hissettirmeye başladığı bu dönem de özellikle 19. yüzyıl ikinci yarısına damga vurmuş olan sultan II. Abdulhamid'in ihtilalin oluşturmuş olduğu bu menfi durum karşısında İslamcılık ideolojiden daha fazla faydalanma yoluna gitmiş ve bu bağlamda faaliyetler yürütmekten geri kalmamıştır. İhtilalin zihinlere ve siyasete ektiği bu milliyetçilik tohumları karşısında Osmanlı millet sisteminin en belirgin unsuru olan ve tabiri

caizse unsurları birebirine bağlayan bir maya veyahut bir çimento olan İslam birliği ile tedbir alınmaya çalışılmıştır. Ermeni sorununa bir kalkan olarak askeri gücü ve İslam ideolojisini tek çatı altında yeni bir yapı olarak çıkarabilmiştir.

Panislamizm politikası çerçevesi içerisinde alınan tedbirlerden bir tanesi de sultan II. Abdulhamid'in halife ünvanına atfen Hamid ismiyle Doğu Anadolu bölge aşiret halklarından kurulan içerisinde çeşitli etnik unsurlar barındıran lakin tek birleştirici unsurun Sünni İslam'ın olduğu Hamidiye hafif süvari alayları olmuştur. Osmanlı devletinin zayıfladığı bu dönemde gözü üzerinde olan Avrupalı büyük devletlerin de yine bu dönemde din olgusunu kullanarak faaliyetler yürüttüğünü görmekteyiz. Bu doğrultuda Ermenilerle aynı dine mensup olan Avrupalı devletlerin Osmanlı imparatorluğundaki Ermeni azınlığı için din kisvesi altında Osmanlı adına menfi faaliyetler yürüterek emellerine ulaşmayı amaçlamışlardır. Nitekim Berlin konferansında Ermenilerle ilgili olarak alınan 61. maddeyi tekrar hatırlayacak olursak bu bölgedeki Sünni aşiretlerinde böylesi bir saldırıya karşı tabii olarak dindaşı olan Osmanlı imparatorluğuna yaslanacağı ve din kisvesi altında iş birliği yapacağı ortadadır. Başta da belirttiğimiz üzere bu tezahürün bir sonucu olarak sultanın halife ünvanına atfen kurulan alayların ismi Hamidiye olduğunu görmekteyiz. Sultan II. Abdülhamid'de aynı yaklaşımla bölge aşiretlerine yakınlıkta bulunmuş ve onları saraya davet ederek hediyeler vermekten ve eğitimleri için aşiret mektepleri açmaktan kaçınmamıştır. Aslında sultan böyle bir yapılanmayla hem bölgenin idaresini hem dış unsurlardan gelen menfi faaliyetleri aşiretlerin

devlete bağılılıklarını ve yine isyana kalkışan farklı etnik unsurları bu yapılanmayla bertaraf etmeyi amaçlamıştır.

Kurulan bu alayla 4. Ordunun emrinde faaliyet göstermiş Ermeni isyanlarında görev almış ve başarılı faaliyetlerde bulunmuştur. Günümüz tartışmalarından biride Ermeni soykırımını meseledir. Anılan dönemde kurulma amaçlarından biri olan Ermeni sorununa karşı kurulmaları da bölgede Ermeni isyanları bastırılmaya çalışılırken bu alaylardan faydalanılması bu alayların kendi iradeleri doğrultusunda Ermenileri katlettiği bölgede katliam yaptığı günümüzde ülkemizi dış siyasette meşgul eden konulardan bir tanesidir. Böyle bir faaliyetlerin varlığı dahi söz konusu olmadığı gibi II. Abdulhamid'in bölgede bu tip etnik isyanlara karşı tamamen devletin kontrolünde müdahale yapılması gerektiği üzerinde talimatlarını eksik etmemiştir. Bunun da bugün Ermeni soykırımının arkasında duran Avrupa'nın bir söylemi olduğuna günümüzde PKK YPG ve ASALA gibi terör örgütlerinde Ermeni ve Kürt unsurların beraber faaliyet yürütmeleri bir delildir. Çünkü Avrupa menfaatine nasıl gelirse tarih boyunca doğruluktan taviz verip her daim olmasını istediği gibi konuşmuştur konuşmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Kur'an-ı Kerim:

Bakara suresi 120. Ayet.

BOA:

(BOA, *İ.HR*, no. 436/51).

(BOA, *Y.A.HUS*. no. 258/6).

Ansiklopediler:

LEE Hee Soo, “II.Abdülhamid ve Doğu Asya’daki Pan-İslamist Siyaseti”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 12, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 2002).

ERASLAN Cezmi, “II.Abdülhamid ve Osmanlı Devleti’nin İslam Birliği Siyaseti”, *Türkler*, c. 12, (Ankara: 2002).

ERASLAN Cezmi, “Hamidiye Alayları”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1997).

Kitaplar:

SONYEL Salahi, *Osmanlı Ermenileri: büyük güçler diplomasisinin kurbanları*, (Nisan 1986).

ÖRENÇ Ali Fuat, *Yakınçağ Tarihi*, (İstanbul: Atı Yayıncılık, 2013).

KARACA Ali, *Anadolu Islahatı ve Şakir Paşa* (İstanbul: Eren Yayınları, 1993).

Bayram KODAMAN, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid ‘in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983

ARMAOĞLU Fahir, *20.yy Siyasi Tarihi*

SIRMA İhsan Süreyya, **II.Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti**, (İstanbul: Beyan yayınları, 1994).

GÖKALP Ziya, **Şaki İbrahim Paşa Destanı ve Bir Kitapta Toplanmamış Şiirler**, (İstanbul: 1976).

AYTAR Osman, **HamidiyeAlaylarından Köy Koruculuğuna**, (İstanbul: Medya Güneşi yay., 1992).

Makaleler:

KODAMAN Bayram, “Ermeniler Aşiret Süvari Alayları ve II. Abdulhamit”,

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, s. 24, (2010).

TOSUN Ramazan, “Ermeni Meselesinin Ortaya çıkışı ve Mahiyeti”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat araştırmaları dergisi**, s. 14 (2003).

YALÇIN Emrulhan, “Şark Meselesi ve Emperyalistlerin Türk Politikası”, Toros Üniversitesi İktisadi, **İdari, Sosyal Bilimler Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s. 2 (2015).

KODAMAN Bayram, “II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s. 21 (2010).

EKİNCİ Mehmet Rezan, “1897 Tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları Taksimatı”, **e-Şarkiyat İmi Araştırmalar Dergisi**, c. 9, s. 2 (2017).

AKPINAR Mahmut , “Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın bir Enstrümanı Olarak 2. Abdulhamid'in İslam

Birliği Siyaseti”, *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 87

ÇAKALOĞLU Cengiz, “Milli Aşireti Reisi 41. Hamidiye Alayı Komutanı İbrahim Paşa’nın Yemen’e Gönderilme Teşebbüsü”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, s. 6, (2019).

ÖZCOŞAR İbrahim , Abdusselam ERTEKİN, “Sultan ve Aşiret: Hamidiye Alayları Aşiret Reislerinin II. Abdülhamid’I Ziyareti”, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, s. 2, (2019).

ENGİN Vahdettin , “Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının Kuruluşu”, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/hamidiye-hafif-suvari-alaylarinin-kurulusu/> [ErişimTarihi:02.05.2020].

BÖLÜM 12
CONSTRUCTION OF ÇERKEŞ CASTLE
(ÇERKEŞ KALESİNİN İNŞASI)
Ph. D. Saim YÖRÜK*

*Çankırı Karatekin University, Faculty of Literature, History Department, Çankırı,
saimyoruk@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7294-2345>

INTRODUCTION

The castles are heavily fortified structures that are built in different safe and secure locations against various attacks to protect an area.¹ In Turkish, *kale* (castle) means piling up, plastering, sheathing, putting something in a wrapper or chest. Although the word *kale* (*kal'a*) is used to depict a fortified building on a mountain or hill in Arabic, the word is not Arabic in origin. In Persian, the word *kalat*, which means a castle or village on a mountain, has been considered as the origin of the word castle. In Turkish, it refers to the inner section of the city as opposed to the outer neighborhoods.²

The word castle should be tackled within the context of military architecture. However, any fortified structure is called a castle in Turkish and this leads to a confusion. It is necessary to distinguish the castle from similar words such as citadel and rampart. Citadel is a fortified single mass building constructed as a dwelling and used as a synonym of “chateau.” The rampart is a defensive wall around a castle or walled city, sometimes a whole state, with a stone parapet.³

In cities and towns surrounded by ramparts, there are sometimes smaller castles built in the middle of the city at the highest point, which are also called citadels.⁴

¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Vol.II, MEB., İstanbul 1993, p.143.

² M. Streck, “Kale”, *İA*, Vol.VI, Eskişehir 1997, p. 124-125.

³ Semavi Eyice, “Kale”, *DİA*, Vol.24, Ankara 2001, p. 234.

⁴ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, p.144.

Various sections of the castles have different names based on their location and function. Perhaps the most important of these is the castle gates. Castle gates are important for controlling the castle entrance. The castle front is used for the area in front of the castle that is left empty and where building is forbidden. The empty section inside the castle is called the castle square. Castle square is the space used for gathering and training of castle defenders and located at the center of the castle. The wards and warehouses are located around this space. The inner castle refers to the city or town surrounded by walls. The cities and towns could be built entirely within a castle or certain sections of the city could be built outside the castle. The urban sections outside the castle and ramparts were called the suburbs.⁵

The castles were not only built against external attacks, but also to allow an effective defense, to manage the operations conducted in the vicinity to keep the attackers at bay, and to control this area.⁶ The location of the castle was determined based on the natural features of the land. Thus, strategic locations such as road intersections, main roads, passages, islands and islets not far from the shore, capes or peninsula, straits and bridgeheads between the mountains were usually selected to build castles.⁷

Castles have been used as a means of attracting and slowing down military forces for centuries. With the introduction of long range and

⁵ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, p. 6, 8; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, p.144; Eyice, "Kale", p. 235.

⁶ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, p. 5; John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, Çev. Füsün Doruker, Sabah Kitapları Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, İstanbul 1995, p. 219.

⁷ Eyice, "Kale", p. 234.

destructive weapons such as cannons, they gradually lost their significance.⁸

In the present study, the factors that affected the construction of a castle, which was an important military - architectural structure in cities and towns until recently, at Çerkeş in early 16th century, the construction process, strategic location and its functions were discussed.

Findings on the Çerkeş Castle

Information about the existence of the Çerkeş castle could be found in the Registers for Important Affairs and foundation charters.

To conduct an accurate analysis of the Çerkeş castle, its location should be determined. Locating the Çerkeş castle has been difficult for certain reasons. The resources do not provide information about the physical features of the castle and its location in the town. In foundation charters, only limited information is available.

Another difficulty in identification of the location of the Çerkeş castle was the loss of the buildings associated with the castle in the records due to various disasters such as earthquakes, fires, subsequent zoning plans and settlements that could have changed the appearance of the city. The most important of these events was the 1944 earthquake. About 75% of the buildings were destroyed or heavily damaged in the earthquake of 7.2 magnitude on February 1, 1944.⁹ After the

⁸ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, p. 12.

⁹ Şaban Çelikoğlu, *Çerkeş İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2013, p.242.

earthquake, the destroyed inns were replaced by the current stores and a new mosque was built to replace the Sultan Murad The IV Mosque.¹⁰ Despite these difficulties, certain mosques, masjids, madrasahs, baths, bazaars, etc. are still erect and certain statements in foundation charters provide information about the location of the castle.

No remains have survived from the castle. Thus, it seemed quite difficult to determine the location and boundaries of the castle. If an archaeological excavation is conducted, certain questions about the Çerkeş castle could be answered.

The review of the geographical location, landform and topography of the town of Çerkeş in archives could lead to partial answers to these questions. The first clue is the presence of a “Castle Front Road” in the town center, which could be considered as a vital information in determining the location of the castle. As is known, castle front is an expression used for the empty space left in front of the castle where all construction was forbidden and the location is directly associated with the location of the castle.

There is no information in the resources and travel books about the existence of Çerkeş castle, its location and physical features. Polish Simeon visited Amasya and Tokat provinces through the Bursa - Bolu - Tosya and Osmancık road in 1613. Although he travelled from Gerede to Tosya in five days, he does not mention Çerkeş in his

¹⁰ Çelikoğlu, *Çerkeş İlçesi*, p.244.

itinerary.¹¹ Another traveler who visited the region was Tavernier. Tavernier arrived at Çerkeş through the Istanbul - Izmit - Sapanca - Düzce - Bolu road in early 1632. He wrote about Çerkeş, which was mentioned as *Kargeslar* in his travel book, that it was a small village with two caravanserais.¹² Evliya Çelebi provided the most detailed information about Çerkeş:¹³

It is a settlement under the governorship of a subashi in Çankiri district. It is a town of hundred and fifty silver coins. There is a janissary commander and a cavalry chamberlainship. The city is at the foot of a slope, and is a town with three hundred households, a mosque, a bath, and forty-fifty shops. Silahtar Mustafa Pasha, who was a companion of Amma IV. Sultan Murad Han, built an inn with one hundred and fifty hearths and one hundred shops here, and the town prospered. However, since he passed away it is only covered by tiles. Once a week, all the villagers visit the large marketplace.

As mentioned above, Evliya Çelebi provided information about Çerkeş of the period, but never mentioned the existence of a castle. However, the mention of the Janissary commander is an important clue for the existence of a castle in Çerkeş. Because Janissary commanders and Janissaries generally used castles as garrisons.

¹¹ Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, Kesit Yayınları, İstanbul 2007, p.106.

¹² Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, p.50.

¹³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Vol. II, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1314, p.177; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Ed. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman - Robert Dankoff, 9th Volume, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, p. 87.

There is limited information about the location of the Çerkeş castle in a foundation charter written on October 18, 1812. In the registry of the goods that Hidayetulâh zâde es-Seyyid Mehmed Aga, one of the prominent people in Çerkeş town, endowed at the center of the town of Çerkeş, certain plots that were close to Boduroğlu on the left of the castle gate which was adjacent to crop market in the above-mentioned town were mentioned.¹⁴ When the location of the land endowed by es-Seyyid Mehmed Aga was described, it could be understood that the castle gate was adjacent to the crop (wheat) market located near the bazaar.

A Significant Phase in the Construction of the Çerkeş Castle: *Suhte* and *Celâli* Events

One of the most important issues faced by the Ottoman state on second half of the 16th century was the social and economic turmoil in Anatolia. This turmoil deeply affected both the government and the society. Several factors such as economic austerity, disruption of the tax system, crisis in the agricultural economy, and deterioration of the administrative order were effective on these events. In this period, there were individual events associated with public order as well as events initiated by certain groups.

In late 16th century, it could be observed that several individuals and groups were engaged in banditry around Çerkeş, similar to all Ottoman lands, and killed and raped people and ransacked their

¹⁴ VGMA.d. 745, P. 302, No. 100, Mehmed Ağa bin Halil Ağa Foundation duplicate charter sample dated 11 Şevval 1227/18 October 1812.

properties. In an edict sent to Çankırı sanjak governor and Milan cadi dated March 26, 1565, the cadi Emirshah was dismissed upon the complaints of Çerkeş residents that “his violence and attacks against the Sharia law were limitless.” A detailed inspection of the incident was ordered. It was ordered that Emirshah and his regents, who were dismissed personally by Çankırı sanjak governore and Milan cadi, should be investigated and the proceedings should be finalized in one hearing, and all the rights usurped by the cadi should be returned to rightful owners.¹⁵

A decree sent to Anadolu governor on July 6, 1565 mentioned looting and killing of several people who traveled between the Kurşunlu, Çerkeş and Milan districts of Çankırı. After these events, the governor arrived to the above-mentioned districts and inspected the extortions, plunders and massacres in these districts, convicted individuals named Ali, İbrahim, Mustafa and Mehmed, and ordered two people, who could repent, to work for the public locally, and the rest were sentenced to penal servitude.¹⁶

In the decree sent to the Anadolu governor and Kurşunlu and Milan cadis on September 5, 1565, it was stated that as per a letter sent by Çankırı sanjak governor to Istanbul, Mustafa, a Çankırı Sanjak cavalry member, was a thief and a bandit, stole the horses and mules of Kurşunlu and Çerkeş district residents and sold them in Çankırı, and when summoned to the court, he did not obey the summons. The said governor and cadis were asked to immediately catch and inspect

¹⁵ MD. 6, 420/890, Decree dated March 26, 156/23 Şaban 972.

¹⁶ MD. 6, 610/1347, Decree dated July 6, 1565/7 Zilhicce 972.

Mustafa, to usurp his feudal income and allocate it to another individual, to finalize the proceedings in one hearing, the rights usurped by him should be returned to rightful owners, and when convicted, to imprison him and report the proceedings to Istanbul in detail.¹⁷

A decree sent to Çankırı sanjak governor and cadi on May 28, 1568 mentioned that Çankırı residents sent letters to the palace, where they complained about the high number of people who did evil in their hometown, and these bad individuals forced the girls to marry others. Also, in the letter, the people reported that a janissary visited the Çerkeş market and when his horse entered someone's field, certain bad shopkeepers fought with the janissary, and the janissary died after someone hit him. They also stated in the letter that the market shopkeepers sold their goods at the price of their desire in violation of the law, and the law was not enforced. In the decree, it was requested to make necessary investigations about the market thugs and shopkeepers who did not follow the fixed price, to prosecute those in violation, the rights usurped by them should be returned to rightful owners, and then to report the necessary issues in official records.¹⁸

After 1560, public order incidents were initiated by madrasah students called *Suhte* in Bolu and Kastamonu provinces near Çerkeş. *Suhtes*, played a key role in the riots that took place in the second half of the 16th century. The number of *suhte* increased especially in the 16th century. The increase was not a problem since the state affairs were

¹⁷ MD. 5, 86/201, Decree dated September 5, 1565/9 Safer 973.

¹⁸ MD. 7, 517/1485, Decree dated May 28, 1568/1 Zilhicce 975.

good until the second half of the century and the madrasah graduates had plenty of job opportunities. In late 16th century, due to economic austerity, high population growth, increased farm breaker's tax rate, etc., the number of *Suhte* in the madrasahs increased rapidly, and those who graduated could not find a job in public sector. As a result, some *Suhtes* started to exhibit immoral behavior, plundering food, money, etc. from villages and towns. Some went even further and started attacking women and girls. They rapidly organized against the security forces who wanted to stop such behavior and opened fire. Sometimes madrasah graduate cadis, regents, muftis, and relatives aided them. These events continued until the beginning of the 17th century.¹⁹

The regions where *Suhte* events took place were not random. The *Suhte* banditry occurred in places where the number of madrasahs and imarets, and *Suhtes* were high. These places included the Bursa - Balıkesir - Afyonkarahisar triangle, Manisa - Muğla - Isparta triangle, Tokat - Amasya - Çorum triangle, Tarsus - Silifke - Manavgat line and Kastamonu - Çankırı - Bolu triangle in Anatolia. As the region around the Kastamonu - Çankırı - Bolu triangle is mountainous, difficulties were experienced in suppressing *Suhte* revolts and punishing the criminals.²⁰ There are several decrees in the Registry of Important Affairs sent to Çankırı and neighboring province sanjak governors and cadis on the *Suhte* revolts.

¹⁹ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası - Celali İsyamları, Barış Yayınları, Ankara 1999*, p.93-207; Behset Karaca, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2002, p.54-55.

²⁰ Akdağ, *Celali İsyamları*, p.160-162.

Çerkeş is located at the center of the Kastamonu - Çankırı - Bolu triangle. Since it is located close to Bolu and Kastamonu provinces where *Suhte* events were intense, decrees were sent to Çankırı sanjak governor and Çerkeş cadi.

A decree sent to Bolu sanjak governor and Bolu, Kastamonu and Çankırı cadis on March 19, 1586 reported that Mahmud, who was appointed as the commander of the mercenary units to catch and kill the plotting *Suhte*, should keep his post for another year and he was asked to give a rifle to the privates in the province and assign a chief for every 10 individual.²¹

In a decree sent to sent to Kastamonu, Çankırı and Bolu sanjak governors and cadis on May 24, 1586, as per the letters sent by the province and town dignitaries and residents to the court, complaining that *Suhte* and other plotters gathered and harmed the people since the beginning of the Eastern Campaign, it was ordered to catch and kill these criminals.²²

Another significant event that occurred in late 16th century was the *Celâli* revolts. The great crisis, which was recorded as the *Celâli* Stagnation in Ottoman history, started in the summer of 1596 during the Eğri campaign. Although these events seemed to be separate events at the first glance, all were “*sekban*” (a janissary class) raids

²¹ MD. 60, 218/516, Decree dated April 18, 1586/28 R. Ahir 994.

²² MD. 60, 277/640, Decree dated May 24, 1586/5 C. Ahir 994.

based on their causes, methods and results, and the main factor behind them was the economic collapse of the villagers.²³

In this period of great crisis in Ottoman history, incidents took place in Kastamonu, Ankara, Balıkesir, Aydın and Teke regions.²⁴ There are several decrees in the Registry of Important Affairs sent to Çankırı and neighboring province sanjak governors and cadi about the Celâli revolt.

Çerkeş and vicinity were among the places where Celâli revolted. In an edict sent to Çerkeş cadi on May 7, 1606, it was mentioned that the Celâli bandits raided the villages and captured and chained certain individuals, demanded forty *kurush* for each head, and those who did not have the money asked the local resident Dedeali to vouch for them, and escaped without paying anything. Since Dedeali could not get his money back, Çerkeş cadi was ordered to prosecute the hostages he saved.²⁵ As mentioned above, public order incidents were experienced in Çerkeş and vicinity between the second half of the 16th century until early 17th century. Until the beginning of the century, and the people needed places where they could feel safe. For this purpose, the people started to build a castle with the permission of the sultan to protect themselves against the bandits.

²³ For more information on the reasons of Celâli revolts, see Mustafa Akdağ, "Celâli İsyânlarının Başlaması", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Vol.4, No.1, Ankara 1946, pp.23-37; Mustafa Akdağ, "Celâli Fetretî", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Vol.16, No.1-2, Ankara 1958, pp.53-107; M. Akdağ, *Celâli İsyânları*, p.33-92.

²⁴ Akdağ, *Celâli İsyânları*, p.393-394.

²⁵ AE.SAMD.I. 9/788, Edict dated May 7, 1606/29 Zilhicce 1014.

The Construction of the Çerkeş Castle

Castles play a key role in the establishment and survival of cities and towns. The ramparts were an indispensable element in cities and towns and played a vital role in the defense and development of the city or the town. Castles built on a mountain or a small hill were constructed due to defensive needs of soldiers and defenders. The castles have led to the emergence of settlements over time, thanks to the buildings built inside and outside the ramparts.²⁶

The castles had several martial, administrative and judicial duties for a long period in the cities and towns that they were located. Castles played an important role in ensuring the security of the city and its protection from various hazards. Especially in early 17th century, when the Celâli revolts took place, the villagers who escaped from Celâli raids either took shelter in the castles or surrounded their residences with walls and ramparts.²⁷

The same was true for the residents of the Çerkeş district. In a decree sent to the Çerkeş cadi on 18 December 1604, it was mentioned that the people of the district applied to the cadi. They stated that they did not have a citadel to protect them against the bandits since their homeland was on the main road, they did not have the power to save

²⁶ M. Streck, “Kale”, *İA*, VI, Eskişehir 1997, p. 124-125; Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, Ter. Şadan Karadeniz, İstanbul 2008, p. 46-47.

²⁷ Sureiya Faroqhi, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, p. 334-337; Eftal Şükrü Batmaz, “Osmanlı Devletinde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, No. 7, Ankara 1996, p. 8-9.

and protect themselves against the plotters and bad individuals, and the bandits plundered their properties and livelihood, and they could no longer tolerate these raids, and most have started to leave their land. They also stated that they wanted to build a castle under the leadership of Hacı Resul, one of the palace doormen, with their own means in the space where the weekly market was set up. Upon this request from the Çerkeş residents, they were allowed to build a castle with their own means at the space that was reserved for the weekly market.²⁸ As noted in the decree, the Çerkeş residents made attempts to build a castle with their own means to protect their property and lives against the increasing bandit persecution.

In the Ottoman Empire, the sultan generally ordered castle construction and repair himself. Ottoman architects would plan future buildings such as castles. Construction and repair of buildings such as castles required several planning efforts such as exploration, human resources, material supply, and financing. Before the construction, maintenance and repair activities were initiated for a castle, the building was drafted, and the drawings were called “the picture.” Based on these drawings, architects estimated the construction costs. In short, first, the drawing of the building was completed, after the approval of the central government, construction began. Construction workers and materials were usually procured from nearby regions. In state-built castles, the costs were paid by the taxpayers in nearby

²⁸ MD.75, 327/680, Decree dated December 18, 1604/26 Recep 1013.

towns or directly allotted by the treasury.²⁹ Based on above-mentioned edict, it could be deduced that Çerkeş castle was built under the supervision of Hacı Resul, who was appointed by the court, and financed by local facilities.

Since adequate information is not available about Çerkeş castle in resources, and no visible remains are available, it is not possible to definitively discuss the boundaries and characteristics of the castle. Similar to all castles, geographical location, position and other environmental factors should have been taken into consideration during the construction of the Çerkeş castle. Furthermore, the place names that evoke the old times, such as Castle Front Street, the buildings such as the bath that have survived, the buildings that disappeared but the location of which are known, and the locations of İdris, Kurtlar, Okçular and Karalar neighborhoods, which have a long history, should be taken into consideration. Also, the analysis of the information provided by the travel books and the studies on the Ottoman period cities would suggest an estimation of the location, boundaries, and characteristics of the Çerkeş castle. Based on these criteria, Çerkeş castle should have been built on a slightly inclined slope in the northern side of the current Castle Front Street, on the land which at the intersection of İdris, Kurtlar, Okçular and Karalar neighborhoods.

Ottoman castles were built with several lines of ramparts or developed around an existing castle to protect a settlement. Thus, the building,

²⁹ Cengiz Orhonlu, “Şehir Mimarları”, *Osmanlı Araştırmaları*, No. II, İstanbul 1981, p. 12.

which was described as the Çerkeş castle in the archives, should have been built with a few meters wide and approximately three meters high wall to protect the small settlement against bandit raids. This structure was not similar to a traditional city rampart but a small fortress that protected one or several neighborhoods. These types of structures should have been like a small castle with high walls that could protect the inhabitants from the attacks with light weaponry. Within the limits of these structures in the form of a fortress, the houses were built in a tight order, and access could be through one or more gates.

Another edict sent to the Çerkeş cadi on September 24, 1609 reported that a castle was built on the old market grounds in Çerkeş district and the people had settled within the castle. It was reported that the district residents sent a request to the court, stating that their district was on the main road, bandits were everywhere, and the district residents were dispersed due to their persecution. They also stated that they had built a castle with the order of the Sultan to protect themselves from these thugs, they had been living in the castle for a long time, they provided food, beverage and shelter for the passengers, they did not participate in any illegal and harmful activities against anyone. Nevertheless, they reported that some malevolent people intervened with the residents saying that you had built a castle, and there are *sekban* and *suhte* among you, offending the residents. In response to this request, the edict sent by the court stated that if the above-mentioned was true, it was ordered not to allow the castle residents to be offended and disturbed, and those who act on the contrary should

be reported to the court.³⁰ The edict sent to the Çerkeş cadi clearly ordered that the Çerkeş residents should be protected in the castle built by the residents for protection against the bandits and in which they lived.

In another edict addressed to the Çankırı governor and the Çerkeş cadi dated February 10, 1615, it was reported that Mahmud bin İsmail, a resident of Korcak village, and Kevenk village residents, who were previously participated in Celâli revolt, raided the possessions and provisions of the residents of these villages. It was also reported that Mustafa bin Mehmed, Zeynel bin Mehmed and Yusuf bin Mehmed, who injured the above-mentioned Mahmud, were bandits and when it was reported that they always acted in sedition, corruption and vice, it was ordered to prosecute them in court.³¹ Thus, it was observed that both Suhte and Celâli revolts that started in 1560s in Çerkeş and vicinity were effective until early 17th century, the Çerkeş residents built a castle in the weekly market space in the district to protect themselves from banditry, and attempted to protect their and travelers' lives and property.

CONCLUSION

The *Suhte* and Celâli revolts that took place in the region in the late 16th and early 17th centuries were effective on the construction of the Cerkes castle. The main reasons for the construction of the Çerkeş castle were to rapair the damages caused by *Suhtes* and Celâli, to

³⁰ MD. 79, 57/142, Edict dated September 24, 1609/24 C. Ahir 1018.

³¹ MD. 80, 497/1176, Edict dated February 10, 1615/11 Muharrem 1024.

prevent further banditry, to ensure security and to establish an effective administration in the region.

There is no evidence in the resources about the existence of a previous castle in Çerkeş. While Çerkeş initially included only the castle, later, several buildings were constructed and the place was transformed into a settlement.

Çerkeş Castle played a key role in the safety of the residents after it was built and undertook important tasks in reducing the banditry in the region and protecting the residents against bandits. A new settlement developed after the construction of the castle.

RESOURCES

1. Archival Resources

1.1. State Archives, Ottoman Archive (BOA.)

1.1.1. The Registry of Important Affairs (MD.):

MD. 5, 86/201, Decree dated September 5, 1565/9 Safer 973.
MD. 6, 420/890, Decree dated March 26, 156/23 Şaban 972.
MD. 6, 610/1347, Decree dated July 6, 1565/7 Zilhicce 972.
MD. 7, 517/1485, Decree dated May 28, 1568/1 Zilhicce 975.
MD. 60, 218/516, Decree dated April 18, 1586/28 R. Ahir 994.
MD. 60, 277/640, Decree dated May 24, 1586/5 C. Ahir 994.
MD. 75, 327/680, Decree dated December 18, 1604/26 Recep 1013.
MD. 79, 57/142, Decree dated September 24, 1609/24 C. Ahir 1018.
MD. 80, 497/1176, Decree dated February 10, 1615/11 Muharrem 1024.

1.1.2. Ali Emiri Classification (AE.):

AE.SAMD.I. 9/788, Edict dated May 7, 1606/29 Zilhicce 1014.

1.2. General Directorate of Foundations Archive

VGMA.d. 745, P. 302, No. 100, Duplicate foundation charter for Mehmed Aga bin Halil Foundation dated 11 Şevval 1227/October 18, 1812.

2. Resources

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Vol. II, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1314.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman - Robert Dankoff, 9. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

3. Revised Resources

Akdağ, Mustafa, “Celâlî Fetreti”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Vol.16, No.1-2, Ankara 1958, pp.53-107.

Akdağ, Mustafa, “Celâli İsyanlarının Başlaması”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Vol. 4, No.1, Ankara 1946, pp.23-37.

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası - Celali İsyanları*, Barış Yayınları, Ankara 1999.

Batmaz, Eftal Şükrü, “Osmanlı Devletinde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, No. 7, Ankara 1996, pp.1-10.

Çelikoğlu, Şaban, *Çerkeş İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2013.

Eyice, Semavi, “Kale”, *DİA*, Vol. 24, Ankara 2001, pp. 234-242.

Faroqhi, Sureiya, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.

Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

Karaca, Behset, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2002.

Keegan, John, *Savaş Sanatı Tarihi*, Çev. Füsun Doruker, Sabah Kitapları Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, İstanbul 1995.

- Orhonlu, Cengiz, “Şehir Mimarları”, *Osmanlı Araştırmaları*, No. II, İstanbul 1981, pp. 1-30.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Vol. II, MEB. İstanbul, 1993.
- Pirenne, Henri, *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, Çev. Şadan Karadeniz, İstanbul 2008.
- Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, Kesit Yayınları, İstanbul 2007.
- Sevgen, Nazmi, *Anadolu Kaleleri*, Vol. I, Ankara 1959.
- Streck, M., “Kale”, *İA*, Vol. VI, Eskişehir 1997, pp. 124-125.

BÖLÜM 13

HAZAR DEVLETİNİN KURULUŞU VE EMEVİLER İLE

MÜNASEBETLERİ

Dr. Celal Aslan*

*Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi
Mezunu.

GİRİŞ

Hazarların tarih sahnesine ne zaman çıkmış oldukları tartışmalı bir konu olmuştur. Hazarlar ile ilgili en eski bilgilere Ermeni ve Bizans kaynaklarında rastlanmıştır. Fakat bilim adamları bunu “Anakronizm” olarak kabul etmiştir. Hazarlar ile ilgili en doğru bilgiler V. asrın ikinci yarısına ait olan kaynaklarda mevcuttur. Bu dönemde Hazarlar, diğer halklar ile birlikte Hunlardan ayrılmıştır¹. Hazarlar 568-650 yılları arasında Göktürk egemenliği altında yaşamışlardır. VII. yüzyılın sonlarına ait Hazar tarihi ile ilgili yazılmış Bizans, Gürcü ve Ermeni kaynakları, Hazarları Bizans ile Persler arasında yapılan savaşta Heraklius’ un müttefiki olan Göktürk imparatorluğunun emrinde hareket ettiklerini belirtmiştir². Bir başka kaynakta Hazarları VII. yüzyılın sonlarına kadar Doğu Avrupa’nın en büyük siyasi teşkilatı olarak nitelemiş, Kerç boğazında ticaret iskeleleri ve kaleler inşa ettiklerini bildirmiştir. Ayrıca Orta Dnepr’de şehirler kurmuş, Doğu Slavlardan Polyan, Radimic, Severyan ve Vyatic uruglarının Hazarlara tabi oldukları ve vergi ödediklerini aktarmıştır³. Diğer bir kaynakta ise Museviler Ortaçağda Doğu Avrupa’ya Güneyden gelmişlerdir. Bizans topraklarında yaşayan Yahudiler imparatorluğun 8. ve 10. yüzyıllar arasında izlemiş olduğu ırkçı siyaseti nedeniyle İran ve Irak gibi bölgelerde dâhil olmak üzere birçok yere göç etmek

¹ M.G. Gadjiyev, O.M. Davudov, A.R. Sihsaidov “**İstaoria Dagestana**” DNCRAN yay, Mahaçkala,1996, s.179/ Pierre Beaudry, “The Truth About The Jewish Khazar Kingdom” amatterofmind.org, 2011, page,3.

² Peter B. Golden “**Hazar Çalışmaları**” Çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenga yay, İstanbul, 2006, s.62–63

³ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, TTK. Yay. Baskı2, Ankara,1987, s.5

zorunda kalmışlardır⁴. Kafkasya, don-Volga nehirleri gibi bölgeleri de kapsayan bir alanda büyük bir Türk devleti kurmuş olan Hazarlar bu bölgenin tarihinde iz bırakmıştır. Yüzyıllarca bu topraklarda hüküm süren Hazarlar dönemin güçlü devletleri Bizans, Sasaniler, İslam Halifeliği, Abbasi ve Emeviler ile mücadele etmiştir. Konumuzun temelini teşkil eden Hazarların kuruluşu, Araplar ile mücadelesi ve özellikle Emeviler ile ilişkileri üzerinde durulacaktır.

Hazarların Menşei

Hazarlar Doğu Avrupa’da ilk kez düzenli devlet kuran Türk topluluğudur. Hazar adı ilk kez 558 yılında Sasani ve Sabarlar arasındaki savaşlarda geçmiştir⁵. Ayrıca 578 yılında kaleme alınan Çin kaynaklarındaki Karadeniz’e ulaşan Göktürkler kısmında “Hazar” adına tesadüf edilmiştir. Hazarların menşei ile ilgili başka bir iddia ise 10 yüzyıl tarihçilerinden El- Mesudi’nin “İranlılar’ın Hazar dediği topluluk Türkler tarafından Sabar diye anılır” şeklindeki kayıdır. Hazarlarda tıpkı kendilerinden önceki Sabarlar gibi kaynaklarda farklı şekillerde zikredilmişlerdir. Hazar adı farklı şekillerde kullanılmıştır⁶. Hazar coğrafyasında birçok Türk topluluğu yaşamış ve bu sebepten birçok Türk lehçesi konuşulmuştur⁷.

⁴ Kevin Alan Brook, “Doğu Avrupa Yahudilerinin Kökeni”, çeviren: Osman Karatay, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, Yaz 2005, s.1.

⁵ Şerif Baştav, “Sabir Türkleri”, *TTK, Belleten*, C. 5, S. 17-18, Ankara 1941, ss. 53-98.

⁶ Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, SE-DA Yayınları, Ankara 1985, s.14.

⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, 1 Baskı, İstanbul, 1977, s.157.

Hazarların menşei ile ilgili görüşler iki bakış açısı üzerinden değerlendirilebilir: Bunlardan ilki Hazarların Türk olduğudur. Bu görüş özellikle dönemin Arap tarihçileri arasında kabul edilip dile getirilmiştir. Buna göre Araplar ve Hazarlar arasındaki ilişkilerin yoğunluğu düşünülürse bu bilginin doğru olma ihtimali yüksektir. Bahsi geçen Arap tarihçiler arasında İbn-i Miskavayh (ö. 421/1030), Mesudi (ö. 345/956), İbn-i Haldun, Kazvani ve Karamani gibi birçok Arap tarihçi sayılabilir. Bunlar eserlerinde verdikleri bilgilerde Hazarların Türk kökenli olduklarını açıkça belirtmişlerdir⁸. Türk tarihçiler de Hazarların Türk olduklarını kabul etmekle birlikte Hazarların hangi Türk boyuna mensup oldukları ile ilgili ihtilaf içinde olmuşlardır. Bunlardan Zeki Velidi Togan, Hazarların hakan sülalesini Göktürklerle bağlamış⁹, İbrahim Kafesoğlu ve Hüseyin Namık Orkun gibi tarihçiler ise farklı bir görüş bildirmişlerdir. Buna göre, Arap Tarihçi Mesudi'nin Hazarlara, Farsça “Hazaran”, Türkçe “Sabar” olarak ifade edildiğine dayanarak, Hazarları, Göktürk Hakanlığı'nın Batı kolunu oluşturan Sabirler'in halefleri olarak görmüşlerdir¹⁰. Diğer bir görüş ise Akdes Nimet Kurat tarafından ortaya atılan Hazarların halis bir Türk kavmi oldukları ve önceleri Hun

⁸ Şaban Kuzgun, **a.g.e.**, s.18. Mesudi ve İbn-i Miskavayh için bakınız: Casim Avcı, “Mes’ûdi, Ali B. Hüseyin”, **TDVİA**, C. 29, Ankara 2004, s. 353-355/ Mehmet Bayrakdar, “İbn-i Miskavayh”, **TDVİA**, C. 20, İstanbul 1999, s. 201-208.

⁹ Zeki Velidi Togan, “Hazarlar”, **İslam Ansiklopedisi Cilt V.**, TDV Yayınları, İstanbul 1977, s. 397.

¹⁰ Şaban Kuzgun, **a.g.e.**, s.19

egemenliğinde olduklarını ve Suvarlara yakın bir topluluk olduklarını ifade etmiştir¹¹.

İkinci görüşe bakıldığında ise Hazarların Türk olmadığı ile ilgili ortaya atılan savdır. Bu görüşün temeli İbnü'l-Esir'in (ö. 630/1233) şu şekilde fikir beyan etmesinden kaynaklanmıştır: “*H. 514/M. 1120 yılında Gürcüler, İslam ülkelerine saldırdı ki onlar Hazarlardır.*” Bu görüşü dikkate alarak yazan tarihçiler Hazarların Türk olmadıklarını düşünürler. Fakat İbnü'l-Esir'in kullandığı ifadeye dikkat edilirse “Hazarlar Gürcülerdir” dememekle birlikte “Gürcüler Hazarlardır” demektedir¹². Hazar adının anlamı ile ilgili birçok görüş ortaya atılmıştır. Kelime anlamına göre Hazar adı iki farklı anlama gelmiştir. İlk anlamı “gez” anlamında “kaz” kökünden türemiştir. “Kazar”; “gezer” anlamına gelmekte olup, Anadolu Türkçesi’nde “serbest dolaşan, bağlı olmayan” demektir. Buna göre Hazar adı göçebe ve göçer anlamlarına gelmektedir. Rusça’da “Kazar” ve Macarcada “Huszar” kelimelerinin atlı manasına gelişi ve bu kelimelerin Hazar kelimesine benzeyişleri yeni birtakım düşüncelere yol açmıştır¹³. Diğer anlamına göre Hazar kelimesi “Huza”; yani “küçük ve çekik gözlü” anlamında kullanılmıştır. Hz. Muhammed (S.A.V.) hadislerinde küçük gözlü bir kavimden “Huza” olarak bahsetmiştir.

¹¹ Akdes Nimet Kurat, “Hazar Kağanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, s.746/ Osman Karatay, “Suvarlar: Doğu Avrupa’nın Esrarengiz Kavmi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 10, S. 1, İzmir 2010, s. 99-116.

¹² Zekeriya Kitapçı, “Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler”(Musevilğe Mahkum Edilmiş Müslüman Türk Kavmi), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.155, İstanbul, Nisan 2005, s.111.

¹³ Artur Koestler, **13. Kabile**, Türkçeleştiren: Dişbudak, B., İstanbul, Plato Film Yay., 2007, s.13.

İslam orduları 7. yüzyılda Ermenistan’a girdiğinde “*küçük ve çekik gözlü, çok cengâver*” bir milletle; yani Hz. Peygamberin bahsettiği Huzalar ile karşılaşmıştır. Huza kelimesi ile kastedilen millet ise onlara göre Hazarlardır¹⁴. Batılılar Hazar adının, İslam orduları bahsi geçen bölgeye gitmeden önce kullanmışlardır. Fakat “*çekik ve küçük gözlü olma*” gibi benzetmeler pek tercih edilmemiş, çünkü bölgede bu tarife uyan birçok Türk boyu ve bunların içinde pek çok kavim mevcuttur¹⁵.

Hazar Devleti’nin Kuruluşu

Hazar devleti yerleşim sahası Don-Volga itil-idil, Kafkasya üçgenini içine alan bir yerde kurulmuştur¹⁶. Hazar coğrafyasından bahsederken komşularından bahsetmekte fayda vardır. Birçok millet ve topluluktan meydana gelen Kafkasya’yı araştırırken diğer milletleri veya devletleri bunun dışında tutmak mümkün değildir¹⁷.

Hazar adı ilk defa 558 yılında Sasani-Sabar mücadelesi esnasında geçmekte olup, Çin kaynaklarına göre 576 yılında Göktürklerin siyasi olarak yayılması Karadeniz kıyılarına kadar ilerlemiş ve bu kaynaklarda T’ang-Shu’da T’u-küe Ho-sa ve K’o-sa gibi isimler ile anılmışlardır. 586 yılında kaleme alınan Bizans kaynaklarında Türk

¹⁴ Arthur Koestler, “**Onüçüncü Kabile**”, Çev. Belkis Çorakçı, Say Yay, İstanbul, 1993, s. 20–21./ Şaban Kuzgun, **a.g.e.**, s.14-15.

¹⁵ Turgut Demirtaş, **Hazar Devlet Teşkilatı**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2014, s.57./ Kocarık, H., **Hazarlarda Devlet Yönetimi**, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kilis, 2013, s.11-10.

¹⁶ Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Çev. Metin K, TTKY, Ankara, 1993, s.111.

¹⁷ K. Gadjiyev, **Geopolitika Kavkaza**, Medunarodnie Otnoşeniya, Moskova, 2003, s.11.

adıyla geçmişler¹⁸. Bu dönemde Hazarlar Batı Göktürk Hakanlığının batıdaki uç bölgesini oluşturuyorlar ve Sasani-Bizans mücadelesi esnasında Bizans'a destek veriyorlardı. İslam ve Ermeni kaynaklarında Hazarların Göktürlere bağılılığı 7. Yüzyılın ikinci yarısına kadar sürmüştür. Bu dönemde Hazarlar, Derbend'i geçip Gürcistan ve Azerbaycan üzerine akınlar yapıp Tiflis'i kuşatmışlardır. 626 yılında Avarlar ve Sasaniler İstanbul'u kuşatmışlar. Bu esnada Bizans imparatoru Heraklius Tiflis'e kadar gelip Hazarların başbuğu ile görüşerek kendisinin desteğini istemiştir. Kendisine 40 bin kişilik ordu ile Hazarlardan Çorpan Tarhan eşlik etmiştir. Önce Bizans içlerine daha sonra Anadolu üzerine yürüyen ordu Sasanilere karşı başarılar elde ederek Anadolu'yu Sasanilerden kurtarmıştır. Daha sonra Ermenileri kendi egemenliğine almış 630 yılında siyasi birliğini kurmuştur. Bu esnada doğuda Göktürk devleti fetret devrine girmiş ve bu durum Hazarların kuruluşunu ve müstakil bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmasını sağlamıştır. Hazarlar devlet olarak ortaya çıktığında siyasi olarak Bizans ile dostluk anlaşmaları yapıp Sasanilere karşı ittifak kurmuştur. Bu ittifak neticesinde Sasaniler zayıflamaya başlamış ve sonrasında İslam ordularının saldırıları sonucu 634-637 yıkılmıştır¹⁹. İslam orduları daha sonra Kafkasya'da fetihlere başlamış ve İrmeniyeye bölgesine doğru ilerleyince Hazar-Bizans işbirliği daha da artmıştır. Hatta siyasi menfaatleri garanti altına almak için siyasi evlilikler bile yapılmıştır²⁰. Bu tarihten sonra Hazarlar Doğu Avrupa'da önemli bir güç haline geldiler. Özellikle

¹⁸ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 158.

¹⁹ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 158.

²⁰ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 159.

komşu devletleri ile kurmuş oldukları ikili ilişkileri, sağlam teşkilatları, dini hoşgörülerini, ticari faaliyetleri ve ekonomik refahı sayesinde Hazarlar, VII. ve X. Yüzyıllar arası Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkaslar coğrafyasını kontrol altına almışlardır. Hazarlar gelişme sürecinde Kafkaslara ve Hazar denizi civarına hâkim olma düşüncesinde olmuşlardır. VII. ve VIII. Yüzyıllarda Arap ve Bizans mücadelesi esnasında İstanbul'u fethetmek isteyen Emevilere karşı işbirliği yapmışlardır. Yukarıda bahsi geçen evlilik bahsi Bizans imparatoru Leo'nun 732 senesinde oğlu Costantinus'a (741-775), vaftiz edildikten sonra İrina ismi verilen Hazar prensesi Çiçek'i almasıyla da sürmüştür²¹. Bu evlilikten doğan IV. Leo (775-780), Bizans tahtına oturduğu zamana "Hazar Leo" olarak anılmıştır. Bu evlilik beraberinde Hazar-Arap savaşlarının başlamasına sebep olmuştur. Bu ikili ilişkilerde devlet menfaatlerini ön planda tutup denge politikası güden Hazarlar, IX. Yüzyıla gelindiğinde iyiden iyiye gücünü artırıp, Doğu Avrupa'yı da nüfuzu altına aldı ve bu bölgedeki Türk Ogur boylarıyla, Fin kavimlerini egemenliği altına aldı. Bu sayede Bulgar arazilerini de ele geçirip Bizans'la sınır komşusu olmuşlardır. Hazarlar ele geçirdikleri yerlerde kendilerine bağlı topluluklardan hane veya kişi başına vergi veya karşılığında mal topluyordu. Yanı sıra büyük sularda balıkçılık yapan kişilerden de vergi alıyorlardı²².

²¹ A.Vasilev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, Çev.A.M.Mansel, Alfa Yay., C. I, Ankara 1943, s.247.

²² S.G.Klyaştorıy-T.İ.Sultanov, **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, Selenge Yay., İstanbul 2003, s.69- 71.

Doğu Avrupa’da dönemin en güçlü devletlerinden biri olarak tarih sahnesine çıkan Hazarlar, Slav kabilelerini de kültürel ve diğer alanlarda etkileyerek yükselmelerini sağlamıştır. Hatta günümüz Macarlarının devlet olma yolunda Hazarların etkisinin büyük olduğu bilinmektedir. O dönem Macarlar Hazarlara bağlılardı. Hatta Macar idarecilerinin Hazar kağanlarından yarlık aldıkları biliniyordu.

Tablo 1: Hazar Hanlığı Sınırları²³

Hazarların Coğrafi durumu çok önemli bir mevkide bulunduğu için bölge açısından kilit konumdadır. Hazar sınırları ilk olarak Terek nehri boylarında iken sonra Aşağı İtil boyuna doğru genişlemiştir. Bu bölge İtil, Yayık, Don ve Kuban gibi dört büyük nehrin bulunduğu bölgede aynı zamanda en önemli ticaret yolları üzerinde bulunuyordu.

²³ Nergis Tan, “Yahudi Türkler: Hazar Türklerine Genel Bir bakış” **İstanbul Fikir Enstitüsü Yayınları**, İstanbul, Aralık 2015, s.4.

Bahsi yollardan en önemlisi İtil “Volga” nehrinin kendisi idi; İslam dünyası “Suriye, Irak, İran ve Türkistan” ile Çin ve İskandinavya arasındaki ticaret faaliyeti buradan geçiyordu. Aynı şekilde Harezm’den Aşağı İtil boyuna ve oradan da Karadeniz sahillerine giden Kervan yolu da gidiyordu.

Hazar-Emevi İlişkileri

Hazar coğrafyasına yönelik ilk İslam akınları Hulefa-i Raşidin döneminde 642-646 yıllarına tesadüf etmektedir. Kayda değer en önemli olanı ise 652-653 yılında Selmân b. Rebîa el-Bahilî komutasındaki 4 bin kişilik ordu ile Erran, Beylekan, Berda’a üzerinden Derbend geçidi’ni aşarak o zamanki Hazar başkenti Belencer’e kadar sokulmasıyla başlamıştır. Fakat Hazar kuvvetleri komutanı Selman b. Rebîa da dâhil olmak bu ordunun tamamı Hazarlar tarafından yenilgiye uğratılmıştır²⁴.

Emeviler dönemine gelindiğinde bu sefer 683-685 yılında Hazarlar karşı taarruza geçmişlerdir. İslam fetihlerinin en uç sınırlara ulaştığı Velid b. Abdulmelik döneminde 705-715 Kafkasya’ya akınlar yeniden başlatılmıştır²⁵. Emeviler ve Hazarlar arasındaki en şiddetli çarpışmalar bu dönemde yaşanmıştır. 708-710 yılları arasında Halifenin kardeşi Mesleme b. Abdulmelik komutasındaki 80 bin kişilik ordu ile Derbend’e karşı harekete geçmiş 713 yılında şehri ele geçirmiştir. Bir yıl sonra Derbend geçidini ele geçirdikten sonra 717 yılında Bizanslı kuşatmak için o yöne hareket edince bölgedeki

²⁴ İbn ‘Asem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütuh*, II, Beyrut 1986, s. 111-114.

²⁵ İbn Kesîr, *El Bidaye Ve'n-Nihaye*, Tercüme: Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, c. IX, s. 537.

boşluktan yararlanan Hazarlar 717-718 yılında Azerbaycan'a kadar olan yerleri tekrar almışlardır. Bu sefer sırasında Hazarlar birçok insanı öldürüp, şehirleri yakmışlardır. Bunun üzerine Emevi Halifesi Ömer b. Abdulaziz Hatim b. Numan El-Bahiliyi görevlendirmiştir. Bahsi geçen komutan Hazarları durdurmayı başarmıştır. Bu dönem Halifenin İslam'ı kılıçla değil barış yoluyla yayma düşüncesinden dolayı iki taraf arasında barış yapıldı²⁶.

Halife bu tutumunu daha önce sürdürmüş olsa belki Hazarlar Musevilikten ziyade Müslüman olacak ve bu sayede Kafkasya'da İslam daha önce yayılma imkânı bulmuş olacaktı²⁷. Hazarlar ve Emeviler arasındaki en sert çatışmalar 724-744 yılları arasında Hişam b. Abdülmelik dönemine tesadüf etmiştir. Ömer b. Abdülaziz'den sonra Hazarlar Kıpçaklar ve diğer Türk boylarının desteğini alarak “Mercü'lhicâre” savaşında Emevi ordusunu bozguna uğratmış ve büyük kayıplar verdirtmiştir. Bunun neticesinde Emeviler Cerrah b. Abdullah el- Hakemî Hazarlar ile mücadele etmesi için görevlendirmiştir. El-Hakemi Hazar toprakları üzerine yürümüş Derbend şehrinin altı fersah kuzeyinde Hazarları yenip başkentleri Belencer'i ele geçirmiştir. Daha sonra sırasıyla Hazarlar üzerine Mesleme b. Abdülmelik, Cerrah tayin edilmiştir. Cerrah 730 yılında yaptığı savaşlarda yenilgiye uğrayınca Hazarlar Azerbaycan üzerine hücum ederek Erdebil'e kadar olan bütün Azerbaycan'ı ele

²⁶ Mevlüt Koyuncu, “Emeviler Devrinde Hazarlarla yapılan Mücadeleler” , *Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı I/A-B, Sakarya 1997, s. 74-79.

²⁷ Hakkı Dursun Yıldız, “Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması” , *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, C. II, Ankara, 1981, s. 858.

geçirmişlerdir²⁸. Bu durum karşısında 732 tarihinde 732'de Azerbaycan İrmîniye Valiliğine önce Said el-Hareşî getirilmiştir. Hazarlar ile yaptığı mücadelede esir Müslüman askerleri Hazarların elinden kurtarmıştır²⁹. Hazarlar ile mücadele kapsamında daha sonra Mervân b. Muhammed tayin edilmiştir. Mervan'ın buradaki faaliyetleri bölgenin İslamlaşması açısından önemlidir. Mervan bu doğrultuda Tiflis ve Berza'a arasında "Kisal" adında bir şehir kurmuştur. Daha sonra sayısı 40 bini bulan bir orduyla Belencer'e girmiştir. Sonrasında 150 bin kişilik bir ordu oluşturup Hazarlar2ın o dönemki başkenti İtil'i kuşatmıştır. Böyle büyük bir ordu karşısında Hazar Hakanı kuzeye çekilmiş fakat ordusu yenilmekten kurtulamamıştır. Hazarların Müslüman olması ile ilgili bir rivayete göre, Hazar Hakanı Hanuka bir av esnasında esir düşmüş ve kendisini Müslüman olmaya zorlamışlardır. Bu durum karşısında Müslüman olduğu duyulan Hakan sayesinde bölgede İslam daha rahat yayılma imkânı bulmuştur³⁰. Konuya dair Belazuri'nin görüşü bu savı destekler niteliktedir. Belazuri: *"Hazar büyükleri, Mervan'nın kalabalık bir orduyla ülkelerine geldiğini haber alınca, korkuya kapıldı. Bu arada Mervan onu İslamiyet'e çağırdı, aksi takdirde savaşaacağını bildirdi. Bunun üzerine Hazar Hakanı İslamiyeti kabul ettiğini, kendisine İslam'ı anlatacak birisini göndermesini istedi. Mervan Ona değerli bir elbise hediye etti ve O'nun huzurunda*

²⁸ Ezdi, **Tarihu Mevsıl**, thk. Ali Habîbe, Kahire 1967, s. 32

²⁹ Mustafa Demirci, "Abbasîler İle Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII-IX. Y.Y.)" **Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-** Sayı: 5, 2011, s.112.

³⁰ İbn 'Asem, **a.g.e.**, s. 255.

Müslüman oldu. Bundan sonra Mervan, Onunla kendi ülkesinde hükümdar olması ve istediği İslam âlimlerinin İtil şehrinde insanlara İslam'ı anlatması şartıyla bir antlaşma yaptı ve Hazar ülkesini terk etti."³¹Böylelikle Hazar Hakanı İslamı kabul ettiğini açıkladı. Yapılan anlaşmaya göre, İtil'de iki fakih kalacak ve Hazarlara İslam'ı anlatacaktı³². Hazarların İslâmiyet'i kabul etmesi aynı zamanda Hazar Devletinin İslâm Halifeliğine bağlanması anlamına geliyordu. Fakat Hazar ülkesi Emevilerin fethettikleri diğer ülkelere benzemiyordu. Emevilerin Hazarları itaat altında tutabilmeleri için sürekli olarak büyük bir orduya ihtiyaçları vardı. Mervân bunu yapacak durumda değildi, Çünkü Hazar topraklarının fethi henüz muvakkat bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Mervân'ın seferi, Emevilerin Hazarlara karşı düzenlediği son büyük askeri seferdir. Hazarlar Emevilerin bölgede kalıcı ve yeterli kuvvet bulunduramamasından dolayı bağımsız hareket etmişlerdir. Bu konuyla ilgili bazı kaynaklarda Mervân'ın ölümünden sonra Hazar Hakanın İslamiyet'i terk edip, eski dinine döndüğünü aktarmıştır³³.

SONUÇ

Hazarlar bağımsızlıklarını kazandıkları dönemde Kafkasya'da İslamiyet de yayılma evresinde idi. 7-8. yüzyıllardan başlayarak Hazarlar ile Müslüman Araplar karşı karşıya gelmeye başlamışlardır. Bu durum iki toplum arasında savaşı kaçınılmaz hale getirmiştir. Kafkasyaya ilk büyük çaplı sefer Hz. Osman döneminde yapılmıştır.

³¹ Nesimi Yazıcı, **İlk Türk İslam Devletleri Tarihi**, TDV, Ankara 2001, s. 35.

³² "Hazarlar", **Büyük Larousse**, c. X, s. 5143.

³³ Kuzgun, **age**, s. 126.

Bu dönemde Selman b. Rebia kumandasındaki Arap kuvvetleri Derbend'i aşarak Hazar Başkenti Belencer'e kadar ilerlemişlerdir. Fakat Hazarlar bu taarruzu kısa sürede püskürtüp karşı taarruza geçmişlerdir. Hazarlar daha sonra Ermeniye bölgesine girdiler. 7. yüzyılın ikinci yarısında Hazarlar Kafkasyada siyasi istikrar ortamı oluşturuldu. Bu durum karşısında Araplar Halife Velid b. Abdülmelik'in döneminde tekrardan Hazarlar ile mücadeleye giriştiler. 714 yılında Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki Emevi ordusu Derbend şehrini ele geçirdi. Emevilerin İstanbul kuşatmasından dolayı Mesleme b. Abdülmelik'in buradan ayrılmasıyla 717 yılında Hazarlar tekrar kaybettikleri yerleri ele geçirmişlerdir. 722 yılına gelindiğinde Hazarlar ile mücadele etmeye tayin edilen Ermeniye valisi Cerrâh b. Abdullah Hazar topraklarında büyük başarılar kazandı ise de 730 yılında Hazarların hücumu neticesinde burada tutunamayarak Azerbaycan'dan çekilmek zorunda kaldı. Hazarlar karşısında Emevilerin kazandığı en büyük savaş 737 yılında Azerbaycan valisi Mervân b. Muhammed tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu sırada Arap hücumları karşısında zor duruma düşen Hazar Hakanı barış istemek zorunda kaldı. Başarılı bir komutan olan Mervân, Ermenistan'dan Dağıstan'ın kuzeyine kadar olan toprakları idaresi altına aldı. Genel olarak Hazar-Emevi mücadelelerine baktığımızda, savaşlarda Müslümanlar galip gelmesine rağmen toprak elde edememişler ancak esir ve ganimetle yetinmişlerdir. Aralarında uzun yıllar süren mücadele neticesinde iki tarafta kayda değer bir sonuç alamamış, bu durum her iki tarafında kayıplarının daha da artmasına neden olmuştur. Fakat Müslümanlar

açısından en büyük kazanç Hazar hükümdarının Müslüman olmasıyla Kafkasya’da İslam’ın daha rahat yayılma imkânı bulmuş olmasıdır.

KAYNAKLAR

- A.Vasilev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, Çev.A.M.Mansel, Alfa Yay., C. I, Ankara 1943.
- Baştav Şerif, “Sabir Türkleri”, **TTK, Belleten**, C. 5, S. 17-18, Ankara 1941.
- Bayrakdar Mehmet, “İbn-i Miskavayh”, **TDVİA**, C. 20, İstanbul 1999.
- Brook Kevin Alan, “Doğu Avrupa Yahudilerinin Kökeni”, çeviren: Osman Karatay, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Sayı 6, Yaz 2005.
- Büyük Larousse** “Hazarlar”, , c. X, s. 5143.
- Demirci Mustafa, “Abbasîler İle Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII-IX. Y.Y.)” **Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-** Sayı: 5, 2011.
- Demirtaş Turgut, **Hazar Devlet Teşkilatı**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2014.
- Ezdi, **Tarihi Mevsıl**, thk. Ali Habîbe, Kahire 1967.
- İbn ‘Asem el-Kûfî, **Kitâbü’l-Fütuh**, II, Beyrut 1986.
- İbn Kesîr, **El Bidaye Ve'n-Nihaye**, Tercüme: Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, c. IX, İstanbul 1994.
- K. Gadjiyev, **Geopolitika Kavkaza**, Medunarodnie Otnoşeniya, Moskova, 2003.
- Kafesoğlu İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyat,1 Baskı, İstanbul, 1977.
- Karatay Osman, “Suvarlar: Doğu Avrupa’nın Esrarengiz Kavmi”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. 10, S. 1, İzmir 2010.

- Kitapçı Zekeriya, “Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler”(Museviliğe Mahkum Edilmiş Müslüman Türk Kavmi), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.155, İstanbul, Nisan 2005.
- Kocarık, H., **Hazarlarda Devlet Yönetimi**, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kilis, 2013.
- Koestler Arthur, “**Onüçüncü Kabile**”, Çev. Belkis Çorakçı, Say Yay, İstanbul, 1993.
- Koestler Artur, **13. Kabile**, Türkçeleştiren: Dişbudak, B., İstanbul, Plato Film Yay., 2007.
- Koyuncu Mevlüt, “Emeviler Devrinde Hazarlarla yapılan Mücadeleler”, *Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı I/A-B, Sakarya 1997.
- Kurat Akdes Nimet, “Hazar Kağanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi, C.II*, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul.
- Kurat Akdes Nimet, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, TTK. Yay. Baskı2, Ankara,1987.
- Kuzgun Şaban, **Hazar ve Karay Türkleri**, SE-DA Yayınları, Ankara 1985.
- Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Çev. Metin K, TTKY, Ankara, 1993.
- M.G. Gadjiyev, O.M. Davudov, A.R. Sıhsaidov “**İstaoria Dagestana**” DNCRAN yay, Mahaçkala,1996.
- Mesudi ve İbn-i Miskavayh için bakınız: Casim Avcı, “Mes’ûdî, Ali B. Hüseyin”, **TDVİA**, C. 29, Ankara 2004.

- Peter B. Golden “**Hazar Çalışmaları**” Çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenga yay, İstanbul, 2006.
- S.G.Klyaştorıy-T.İ.Sultanov, **Türkün Üç Bin Yılı**, Çev. A. Batur, Selenga Yay., İstanbul 2003.
- Pierre Beaudry, “The Truth About The Jewish Khazar Kingdom” **amatterofmind.org**, 2011.
- Tan Nergis, “Yahudi Türkler: Hazar Türklerine Genel Bir bakış” **İstanbul Fikir Enstitüsü Yayınları**, İstanbul, Aralık 2015.
- Togan Zeki Velidi, “Hazarlar”, **İslam Ansiklopedisi Cilt V.**, TDV Yayınları, İstanbul 1977.
- Yazıcı Nesimi, **İlk Türk İslam Devletleri Tarihi**, TDV, Ankara 2001.
- Yıldız Hakkı Dursun, “Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması”, **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler**, C. II, Ankara, 1981.

BÖLÜM 14

SƏFƏVİ TÜRK DÖVLƏTİNİN MILLİ IDEYASI: TÜRK ŞİƏLİYİ-QIZILBAŞLIQ

Doç.Dr. Faiq ƏLƏKBƏRLİ*

Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Felsefə Enstitüsünün Bilim Üyesi. Bakü,
Azərbaycan. faikalekperov@mail.ru

GİRİŞ

Bu gün Səfəvilərin “milli tarix” anlamında etnik, siyasi və dini kimliyinin müəyyənləşməsində daban-dabana zidd iki baxış var: 1) Səfəvilər mənşəcə türksoyludur, Səfəvilər bir Azərbaycan Türk-Turan dövlətidir, Səfəvilərin Qızılbaşlığı-şiiəliyi mahiyyətcə Türk ruhaniyyətinə əsaslanmışdır; 2) Səfəvilər mənşəcə kürd-fars soyludur, Səfəvilər bir İran dövlətidir, Səfəvilərin Qızılbaşlığı-şiiəliyi mahiyyətcə zərdüşti-sasani ruhaniyyətinə əsaslanmışdır.

Bizcə, Turanlılıq və İranlılıq ülküsü Səfəvilərlə başlamadığı üçün yalnız onun ətrafında olan məsələlərin həlliylə də tam çözümlə bilməz. Sadəcə, Səfəvilər dönmənin turançılığı və irançılığı böyük bir həlqənin əsas hissəsi olduğu üçün bu dövrün aydınlaşdırılması bir çox məsələlərə işıq sala bilər. Bir sözlə, Səfəvilər dönməsində Turançılıq və İrançılığın mahiyyətinə aydınlıq gətirməklə, bütövlükdə ən azı 3 min il ərzində türklər və farslar açısından hansı anlayışlar daşması haqqında da müəyyən nəticələr əldə edə bilərik. Hər halda Oğuz-Türksöylü xalqların, o cümlədən Azərbaycan türklərinin fars/iransöylü etnoslarla bütün sahələrdə (həyat tərz, inanclar, etiqadlar, adətlər və s.) mücadiləsinin ən azı 3 min il tarixi vardır. Bizcə, bu 3 minillik tarix farsdilli etnoslarla türkdilli etnosların dünyagörüşü arasındakı fərqləri nə Səfəvilərdən öncə, nə də Səfəvilər dönməsində əsasən, aradan qaldıra bilməmişdir. Bu fərqliliyi görmək üçün bu gün hər iki ulusun həyat tərzlərinə və inanclarına nəzər yetirmək kifayətdir.

Doğrudur, 3 min il ərzində farsdilli etnoslarla türkdilli etnoslar əsasən eyni dövlətlərin və ya da imperiyaların tərkibində bir yerdə yaşamışlar,

yaşamağa da davam edirlər. Bu halda düşünə bilərik ki, fərqli həyat təzinə, örf-adətlərə sahib olan fars soylular və türk soylular 3 min il ərzində istər-istəməz bir-birlərindən müəyyən adət-ənənələri, əxlaq qaydalarını mənimsəmişlər. Əlbəttə, bu istisna da deyildir. Öncəliklə, Midiya, Əhəmənlər, Parfiya, Sasanlar, Səlcuqlar, Baharlılar, Bayandurlar, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar kimi imperiyalar onların həyat tərzinə və dünyagörüşünə qarşılıqlı olaraq xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir. Buna nümunə kimi atəş, günəş, ay, su bu kimi obyektlərə sitayişdəki oxşarlıqları göstərə bilərik. Məhz bunun nəticəsidir ki, bu gün artıq bir çox alimlər kimerlər, iskitlər, saklar, masaggetlər və başqa qədim tayfaların farsdilli, yoxsa türkdilli olması haqqında qəti rəyə gələ bilmirlər. Hətta, bəziləri çıxış yolunu onda tapırlar ki, iskitlərin ya da sakların bir hissəsi fars/irandilli, digər hissəsi türk/turandilli olmuşdur.

Türksoylu və farsoylu etnosların dünya görüşləri...

Bütün hallarda bir şey dəqiqdir ki, türksoylu və farsoylu etnoslar dünyagörüşcə, həyat təzi baxımından, adət-ənənələrinə görə ciddi şəkildə bir-birlərindən fərqlənirlər. Özü də bu fərqlər 3 min il öncə necə idisə, aşağı-yuxarı bu gün də elədir. Burada hansısa millətin üstün götürülüb, hansısa millətin aşağılanmasından söhbət gedə bilməz. Yəni məsələ, milli-dini dünyagörüş fərqliyindədir. Bir alman bir fransız olmadı ki, bir türk də məcburən “iranlı” qiyafəsinə bürünə bilər, amma heç bir zaman fars ola bilməz. Yaxud da əksinə. Doğrudur, xüsusilə dinlərin müxtəlif etnoslar arasındakı fərqləri aradan qaldıra bildiyi inancı olmuşdur, indi də buna inanalar var.

Amma biz, bu məsələyə fərqli yanaşırıq. Yəni nə qədər qarşılıqlı assimilyasiyalar olursa-olsun, hər bir ulus özünün ilkin başlanğıcına, bu anlamda ilk balanğıcadkı etiqadlarına, adət-ənənələrinə daha çox meyillidir.

Bizcə, hər bir ulusun öz başlanğıcına meyliliyin nəticəsi olaraq Xristianlıq, Yəhudilik, İslam və başqa dinlərdə ayrı-ayrı məzhəblər ya da təriqətlər meydana çıxmışdır. Bir sözlə, dinlərdəki məzhəb və təriqətlərin meydana çıxmasının birinci və əsas şərti olaraq hər hansı ulusun tapındığı dinə baxmayaraq, onun özünə məxsus etiqad və inanclara, örf-adətlərə bağlılığın bu və ya digər formada sürməsidir. Deməli, bir dində müxtəlif məzhəblərin yaranmasına əsas səbəb etnik kimliklər və onların ilk başlanğıcda tapındığı inancları, etiqadlarıyla bir sözlə milli dinləriylə bağlıdır. Beləliklə, vahid bir din tapınan uluslardan hər biri bununla yanaşı, tapındıqları dinin adətlərini, qəhrəmanlarını özünküləşdirilər, bununla da məzhəblər, təriqətlər meydana çıxır. Ancaq milli varlıqlarını qorumaq, hərbi uğurlar əldə etmək və dövlətdə mühüm yer tutmaq naminə əsil etnik kimliklərini və milli adətlərini deyil, “dini kimliyini” və “dini inanclarını” ön plana çıxarırlar. Bununla da təbii milli kimlik və “milli din”lə, dövrün tələb etdiyi milli kimlik və din bir-birinə o qədər qarışır ki, əsil həqiqəti bir çox zamanlarda aşkara çıxartmaq çox zor olur.

Bu anlamda özəlliklə, Orta Çağda hansı tayfaların əsil etnik kimliyini müəyyənləşdirmək mümkün olursa, deməli həmin tayfalar dini-ideoloji məsələlərin mərkəzində dayanmışdır. Hər halda bu məsələlər Orta çağdakı tayfalarla bağlı da davam etmişdir. Məsələn Şədadilərin,

Rəvadilərin, Şirvanşahların, Səfəvilərin türkdilli, ya da farsdilli olmasıyla bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Bundan yan qaça bilməyənlər arasında isə Səfəvilər xüsusilə fərlənir. Məhz onların dönəmində, yeni 16-cı əsrin əvvəllərindən 18-ci əsrin 1720-ci illərinədək türk/turan, fars/iran, münasibətləri dini-ideoloji anlamda yeni bir mərhələyə daxil olmuşdur.

Səfəvilərin milli ideyasının dörd təməli...

Xüsusilə, Səfəvilərin hakimiyyət iddialarının haqlılığını təsbit etmək üçün bir tərəfdən İslam dinində “şiiyliyi” ön plana çıxarmaları, digər tərəfdən “İran-Persia” və “Turan-Azərbaycan” ərazisində şahlıq taxtına oturmaları bir çox suallara gətirib çıxartmışdır. Hər halda Orta çağda Səfəvilərə qədər hakimiyyət sürmüş Sacilər, Atabəylər, Elxanilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və başqa Türk dövlətlərində dini ideologiyaya bir o qədər də ehtiyac duymamışdılar. Məsələn, Uzun Həsən Şah İsmayıldan fərqli olaraq kökünü peyğəmbər nəslinə deyil, birmənalı şəkildə şəcərəsini Oğuz xana bağlayırdı. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, onlar ideologiyalarında dini məsələlərə çox da meyil göstərmir, əksinə mümkün olduğu dərəcədə dini dövlətdən uzaq tutmağa çalışırdılar. Səlcuqlu, Qəznəli, Baharlı, Bayandurlu Türk hökmdarları dini məzhəbçiik ideyasıyla hakimiyyətə gəlmədikləri üçün, ayrı-ayrı dini məzhəblərə, təriqətlərə də tolerant münasibət bəsləmişlər. Məsələn, Sultan Mahmud, Şəmsəddin Eldəgiz, Atabəy Pəhləvan, Qara Yusif, Cahanşah Həqiqi, Uzun Həsən, Əmir Teymur və başqa türk hökmdarları dini ideyalı ideoloji hakimiyyətdən çox uzaq idilər. Türk hökmdarları türk ruhlu sufilərdə, hürufilərdə, eyni

zamanda sufi farsdililərə də demək olar ki, eyni gözlə baxırdılar.

Ancaq bu dəfə hakimiyyət başına gələnlər özləri dini məzhəbçilikdən çıxış edirdilər. Səfəvilərin dini məzhəbçiliyə rəvac vermələri, yeni yaratdıqları dövləti “şiəçilik” üzərində qurmaları onların milli kimliyinin dolaşdırılmasına səbəb olmuşdur. Türk-Turan sufilyindən, Türk fəlsəfəsindən yanaşanlar Səfəviləri Türk, İran-Fars sufilyindən, İran fəlsəfəsindən baxanlar isə Fars hesab etmişlər. Bəziləri hesab edirlər ki, Səfəvilərin İslam dinində bir məzhəbə - şiəçiliyə meyilli olması türklərin dünyagörüşünə zidd idi. Çünki Türk ulusunda ümumiyyətlə, dini-ruhani sisteminə meyillilik çox az olmuşdur. Hətta, demək olar ki, bütün Türk dövlətləri ən azı başlanğıcda dini-ruhani sistemdən uzaq olublar. Bu anlamda Səfəvilər daha çox İran kimliyinə yaxındır. Bu fikirlə razılaşmayanlara görə, əslində Səfəvilər sufi-şamanlığa əsaslanan Türk şiəçiliyini irəli sürüblər ki, bu da dünyəvi dövlətçiliyi inkar etmir.

Biz, XVI əsrdə Azərbaycanda yaranmış Səfəvilərin “milli tarix” anlamında əsasən Azərbaycanla, Oğuz-Türkmən boylarıyla və Türk ruhaniyyətiylə bağlı olmasına inanırıq. Buna örnək kimi də ən vacib dörd amili irəli sürürük: 1) Səfəvilər dövlətinin Azərbaycan nüvəsində yaranması və ilk paytaxtın Təbriz olmasını, 2) Səfəvilər dövlətini yaradanların böyük əksəriyyətinin türksoylu tayfalardan (şamlı, ustacılı, təkəli, türkman, qacar, bayat, əfşar, zülqədər vəb.) ibarət olmaqla yanaşı dövlətin rəsmi dilinin Türk dili olmasını, 3) Səfəvilərin Oğuz-Türkmən ulusunun Bayandurlu-Ağqoyunlu dövlətinin varisi kimi çıxış etməsini, 4) İlk dövrlərdə İslam dininə dayalı Qızılbaşlığın-

şəliyin daha çox Türk ruhaniyyətiylə bağlılığını.

Səfəvilər dövlətinin Azərbaycan Türk nüvəsi...

Birincisi, deyə bilərik ki, Səfəvilərin yeni dövlətin əsas mərkəzi kimi Azərbaycanı seçməsi, eyni zamanda paytaxt olaraq Təbrizi müəyyən etməsi təsadüfi olmamışdır. Səfəvilərin Azərbaycana bağlılığını üç amillə izah edə bilərik: 1), Səfəvilərin əsas dini mərkəzi olan Ərədbilin ən əskilərdən Azərbaycan Türk şəhəri idi. 2) Səfəvilərin əsas hərbi dəstəkçiləri Azərbaycanın yerli ulusu olan Oğuz-Qıpçaq boyları (şamlı, ustaclı, təkləli, türkmən, qacar, bayat, əfşar, zülqədər vəb.) idilər. 3) Səfəvilərin Azərbaycanın və digər həmhüdud məmləkətlərin sahibi olmuş Bayandurlu-Ağqoyunlu dövlətinin varislik hüququna iddia etmələri idi.

Azərbaycanın Səfəvi Türk dövləti üçün necə önəmli olması XVI əsrə aid naməlum mənbədə açıq şəkildə ifadə olunmuşdur. Belə ki, XVI əsrə aid naməlum mənbədə yazılır ki, İsmayıl Səfəvi Azərbaycan taxtına oturmamışdan öncə Gülüstən qalasını ələ keçirməkdə iddiaçı olan Qızılbaş əmirilərindən soruşanda ki, siz Azərbaycan səltənətini mi (max-kah), yoxsa Gülüstən qalasını mı istəyirsiniz? Qızılbaş əmiriləri Şah İsmayıl cavab olaraq demişlər: “Azərbaycan səltənətini”. Bu o deməkdir ki, Şah İsmayıl Bayandurluların davamçısı hər hansı İranın, Persianın deyil, özünü məhz Türkmən dövlətlərinin, onların əsas hakimiyyət mərkəzi olan Azərbaycan səltənətinin hökmdarı kimi görürdü. Səfəvilər üçün Azərbaycan səltənətinə sahiblənmək bir tərəfdən hakimiyyət və vətən rəmzi, digər tərəfdən Türklüklə bağlı idi.

Səfəvilərin Azərbaycan taxtına iddialılığı, Azərbaycan türklərini yeni

bir ideya ətrafında birləşdirmə istəyi Şah İsmayıldan öncə, özəlliklə də Bayandurlularla qohumlaşdıqdan sonra ortaya çıxmışdı. Hər halda Şah İsmayılı ata-babaları Şeyx Cüneyd, Şeyx Heydər və Şeyx Sultanəli hakimiyyətin mənəbəyi və qutlu mərkəzi olaraq məhz Azərbaycanı əsas hədəf kimi götürmüşdülər. Sadəcə, Şah İsmayıl da onların yolunun davamçısı kimi Qızılbaş Türklərini Ərzincanda başına toplayaraq ilk yürüşünü Azərbaycanın şimalına etmiş, çox keçmədən Azərbaycan birləşdirərək Təbriz mərkəzli Oğuz-Türk dövlətinin hökmdarı olmuşdur.

Səfəvilərin qurucuları: Oğuz-Qıpçaq boyları

İkincisi, Səfəvilərin özlərinin Türk, onları müdafiə edən tayfalarında böyük əksəriyyətinin də Oğuz-Türksoylu tayfalardan (şamlı, ustacılı, təkləli, türkman, qacar, bayat, əfşar, zülqədər vəb.) ibarət olmaqla yanaşı, dövlətin rəsmi dilinin Türk dili olması da heç kəsə sirr deyildir. Səfəvilərin dövründə Şah İsmayıl Səfəvi türk dilini dövlətin rəsmi dili kimi qəbul etmiş və Türk dilini Səfəvilərin saray dili halına gətirmişdir. Özü də Türk dilində şeirlər yazmış, sarayında Türk bilginlər və şairlər ön planda olmuşlar. İlk Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıldan tutmuş II Şah Təhmasibədək bu ənənə aşağı-yuxarı davam etmişdir.

Şah İsmayılın Azərbaycan və Türk dili sevgisi onun etnik kimliyində Oğuz-Türkmən amilinin ön planda olmasını açıq şəkildə ortaya oyur. Əlbəttə, Türk kimliyi ilə yanaşı onun əcdadlarının və öz övladlarının yunan, fars, ərəb və başqa yad uluslarla qohumluq əlaqələrinin olmasını da istisna etmir. Bütövlükdə Səfəvilərin qurucusu Şah

İsmayıl və onun davamçılarının dini kimlik və siyasi kimlikdən deyil, ancaq milli düşüncədən çıxış edərkən məhz Türklüklərini, Azərbaycanlılıqlarını daim öndə tutduqlarını görürük.

Son zamanlarda Səfəvilərin İran milli dövləti deyil, Azərbaycan milli dövləti olmasını qəbul edənlərin arasında Faruk Sümer, Nəsrullah Fəlsəfi, Oqtay Əfəndiyev, Şahin Fərzəlibəyli, Ramiz Mehdiyev, Dilavər Əzimli və başqları da vardır. Tanınmış Səfəvişünas alim Oqtay Əfəndiyev «Azərbaycan Səfəvilər dövləti» tarixi əsərində Səfəvilərin türksoylu olduğunu irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, V.V.Bartold, İ.P.Petruşevski, Faruk Sümer və başqaları doğru olaraq Səfəvilərin türksoylu olduğunu yazdıqları halda (1, s.748), ancaq Ə.Kəsrevi, Z.V.Toqan, M.Məşkur, S.Rəhimzadə və digərləri isə Səfəviləri farslara ya da kürdlərə aid etməklə yanlış nəticə çıxarmışlar. O.Əfəndiyev yazır ki, XIV əsrin ikinci yarısında qələmə alınmış Səfəvilərin uzaq əcdadları barədə məlumatları özündə əks etdirən yeganə mənbə, Təvəkkül ibn İsmayıl ibn Bəzzazın “Səfvət əs-səfa” (“Saflığın safı”) adlı agioqrafik əsərdə bu təriqətin banisi Şeyx Səfiəddinin türk etnosuna mənsub olmasını ortaya qoyur. Çünki həmin mənbədə göstərilir ki, Şeyx Səfiəddin türk kəndindən olub, əqidədaşları tərəfindən “piri Türk”, yəni “Türkün piri” adlandırılmışdır (2, s.37-39).

Səfəvilərin, o cümlədən Şah İsmayılın Türk soyundan olmasını iddia edən “İran” tarixçilərindən Nəsrullah Fəlsəfi də yazır ki, Şah İsmayılın tərəfdarları əsasən türkman və tatar-qıpçaq tayfalarından olublar: “Hətta taxta çıxdıqdan sonra belə o, İran mənşəyinə və dilinə -

millətin iki başlıca əsasına xor baxırdı. O, İranın yerli əhalisini tabe etmiş və onları mənşəcə türkmən olan qızılbaş tayfalarının hakimiyyəti altına salmışdı. Fars dili Osmanlı imperiyasında və Hindistanda siyasət və ədəbiyyat dili olduğu bir dövrdə Şah İsmayıl Türk dilini İran saryının rəsmi dili etmişdi. Hətta o özü də yalnız Türk dilində şeirlər yazırdı. Nəticədə Türk dili Səfəvilər sarayında elə geniş yayıldı ki, bu sülalənin hakimiyyətinin sonunadək sarayın rəsmi dili olaraq qaldı. Buna görə də Türk siyasi qurumlarını yıxan və vahid dövlət yaradan I Şah İsmayılın İranın milli və siyasi birliyini bərpa etməyi qarşısına məqsəd qoymaması şübhəsizdir” (2, s.34-35).

Doğrudan da, Sasanlardan sonra “İran milli və siyasi birliyi” sadəcə olaraq, bir neçə nəfər Nizamül-mülk, Firdovsi kimi farsyönlünün/iranyönlünü şüurunda yaşayırdı. Hər halda Sacilər, Səlcuqlar, Azərbaycan Atəbəyləri, Elxanilər, Cəlairlər, Baharlılar, Bayandurlular dönəmində “İran milli və siyasi birliyi” bir neçə nəfərdən başqa heç kəsi maraqlandırmamışdır. Ona görə də, özünü etnik və siyasi varislik anlamında Türkmən Bayandurluların qanuni varisi hesab edən Səfəvilərin hər hansı “İran milli və siyasi birliyi”ni bərpa etmək istəyi kökündən ola bilməzdi. Milli aydınımız Əli bəy Hüseynzadə də yazır ki, Səfəvilərin yeni dövlət qurmalarına səbəb onların imam Museyi Kazimin, yəni seyid nəslindən olmaları deyil, Ağqoyunlularla qohumluq əlaqələri mühüm rol oynamışdır (3, s.84). Bu baxımdan Səfəviləri ilk növbədə, maraqlandıran Bayandurluların varisi kimi Azərbaycanın milli və siyasi birliyini bərpa etmək idi. Ancaq Azərbaycanın milli və siyasi birliyini bərpa edən Şah İsmayılın Azərbaycan hökmdarı deyil, daha çox “İran şahənşahı” adlandırılması

bir qədər ziddiyyətli görünə bilər.

Bizcə, Şah İsmayıl və digər Səfəvi hökmdarları (ən azı Şah Abbasadək) “İran şahənşahı” tituluna ciddi önəm vermir, üstəlik Türk mənşələriylə fəxr edən Qızılbaşlar özlərini əsil-nəcabət və ad-sanlarına görə qeyri-türklərdən yüksəkdə tutaraq, onları tatlar ya da taciklər adlandırırdılar (2, s.35). Bu günün özündə də Azərbaycan türkləri arasında irandililərin tat, ya da tacik (təcik) adlandırılması yaygın olaraq qalmaqdadır. Bu anlamda Səfəvi hökmdarlarının sonralar “İran şahənşahı” adlandırılması onlara kənardan verilmiş bir addır. Avropalılar Anadolunu Rum diyarı, Osmanlı sultanlarını buna uyğun olaraq bir çox hallarda Rum hökmdarı kimi kimi qələmə vermişlər. Ancaq bu, Osmanlının Türk olmaması anlamına gəlmədiyi kimi, əsasən “İran şahı” adlandırılan Səfəvilərin də iranlı ya da fars olması demək deyildir.

Səfəvilər Oğuz-Türkman ulusunun Bayandurlu-Ağqoyunlu dövlətinin varisi kimi. Üçüncüsü, Səfəvilərin milli kimliyinin bəirlənməsində Bayandurlu-Ağqoyunlu münasibətləri mühüm yerə malikdir. Hər halda Səfəvilərin Oğuz-Türkman ulusunun Bayandurlu-Ağqoyunlu dövlətinin varisi kimi çıxış etməsi təsadüfi olmamışdır. “İran” tarixçisi Nəsrullah Fəlsəfi yazır ki, ata tərəfindən özünü Peyğəmbər nəslindən hesab edən Şah İsmayıl Türkman Həsən bəy Ağqoyunlunun nəvəsi kimi özünü haqlı olaraq bu sülalənin qanuni varisi hesab etmişdir (2, s.34). Deməli, Şah İsmayılın taxt-tac iddiasını ortaya qoyan, ilk növbədə Bayandurlularla qohumluq əlaqəsi olmuşdur.

Qeyd edək ki, Şah İsmayılın əcdadlarından olan Şeyx Cüneyd 1456-1459-cu illərdə Diyabəkirdə Bayandurluların başçısı Həsən xanın sarayına sığınmışdır. Həsən xan da düşməni Baharlı-Qaraqoyunlu Cahanşahla mübarizədə Səfəvi şeyxlərinin köməyini təmin etmək arzusu ilə öz bacısını Şeyx Cüneydə ərə vermişdi (2, s.40). ^{Bununla da} Bayandurlularla Səfəvilər arasında qohumluq bağı yaranmış və sonralar daha da möhkəmlənmişdir. Hər iki tərəf bu qohumluq bağından maraqlı olsa da, bundan daha çox qazanan Səfəvilər olmuşdur.

Belə ki, Səfəvilər hakim bir sülalə olan Bayandurlularla qohumluq əlaqəsi qurduqan sonra Səfəvilərdə dövlət yaratma hissi ön plana çıxmışdı.

Bu anlamda Səfəvilər və Bayandurlular arasında baş tutan qohumluq əlaqəsindən dərhal sonra birincilərin Şirvan və Dərbəndə yürüşləri diqqətçəkicidir. Ən maraqlısı isə odur ki, Səfəvilər Bayandurlularla qohumlaşdıqdan sonra şiəlik ya da qızılbaşlıqla tanınmağa başlamış, məhz bu adla da Şirvan və Dağıstan ərazilərinə yürüşlər etmişlər. Deməli, Bayandurlularla qohumluq hakimiyyət iddiasının yaranmasına, şiəliyə meylilik isə güclənməsinə səbəb olmuşdur. Yəni Səfəvilər üçün Bayandurlularla qohumluq və şiəliyə meylilik yeni bir dönmənin başlanmasını ortaya qoymuşdur.

Bu baxımdan tanınmış tarixçi alimimiz Oqtay Əfəndiyevin o fikriylə razılaşırıq ki, 15-ci əsrin ortalarına qədər sünni kimliklə tanınan Səfəvilərin şiəliyə keçməsi təsadüfi olmamışdır. Çünki Bayandurlularla qohumlaşan Şeyx Cüneyddən başlayaraq Səfəvilərdə şiəlik ön plana çıxmış, bu qohumluğu davam etdirən Şeyx Heydər in dövründə isə daha da artmışdır. Şübhəsiz, Səfəvilərdə şiəliyin ön

plana çıxmasında Şərqi Anadolunun sufi-dərviş həyatı sürən Oğuz-Türkmən boyları mühüm rol oynamışlar. Hər halda, Səfəvilərin dini mərkəzi Ərdəbildə şiəlikdən daha çox sünnilik ön planda olduğu bir zaman, Şərqi Anadoluda Oğuz boyları arasında şiə-mistik sufiliyin daha güclü olması burada əsas rol oynamışdır.

Qızılbaşlığın-şiəliyin Türk ruhaniyyətiylə bağlılığı...

Dördüncü, hesab edirik ki, Qızılbaşlığın-şiəliyin Şərqi Anadoluda və Azərbaycanda geniş yayılmasına Oğuz-Türkmən boyları əsas möhür vurmuşlar. Səfəvilərin ilk hökmdarları Şah İsmayıl, Şah Təhmasib daha çox sufi ruhlu Türk Qızılbaşlığını, ya da Türk şiəçiliyini qurmağa çalışmış, bu anlamda türk sufiliyini, türk ozanlığını, türk ələviliyini təbliğ etmişlər. Bütövlükdə Səfəvilərin sufi-şaman ruhlu Qızılbaş ideologiyasını türk şiəliyi də adlandırmaq olar. Amma Səfəvilərin şamançı-sufi ruhlu türk şiəliyi 100 il sonra İran-zərdüşt ruhlu fars şiəliyinə təslim olmuşdu. Yəni Səfəvilərin hakimiyyətinin ikinci yarısında türk dünyagörüşü fars dünyagörüşünə yenilməyə üz qoymuşdu. Amma hakimiyyətdə yenə də Türk Səfəvilər idilər. Sadəcə, Türk ruhaniyyətinə əsaslanan qızılbaşlıq Şah Abbas Səfəvilərin başına keçdikdən sonra bir qədər dəyişmişdir. Belə ki, Şah Abbasın dövründən başlayaraq Azərbaycan Türk ruhaniyyəti yavaş yavaş İran Fars ruhaniyyətinə çevrilməyə başlamışdır. Ancaq bütün hallarda Səfəvilər dönəmində Qızılbaşlığın-şiəliyin əsas yayıcıları Azərbaycanın Oğuz-Türkmən tayfaları, onların din uləmaları olmuşlar.

Səfəvilərin milli kimliklərinin dolaşdırılmasında dini-ideoloji amillər,

özəlliklə hakimiyyətdə qanuni sahib olduqlarını isbat etmək üçün köklərini Peyğəmbər nəslilə bağlamaları mühüm rol oynamışdır. Bu anlamda Şah İsmayılın özünün və əcdadlarının İslam dinində şiə tərəfdarlığını saxlaması, hətta şiəliyi imamilər (qızılbaşlıq) təriqəti kimi dövlət dini elan etməsi təsadüfi olmamışdır. O.Əfəndiyev yazır ki, şiəlik ya da qızılbaşlıq ideyasına görə, Xəlifə Əli imamdır və kim bunu qəbul etmirsə, o kafirdir. «Məhəmməd peyğəmbədirsə, Əli «Allah həqiqətinin təzahürüdür» («məzhər-i həqq»dir). İsmayıl özünün Əli və Fatimədən başlayan «mənşəyi» ilə fəxr edir. O, Əlidə ilahi mahiyyətin başqa şəkllə düşdüyünə inanır. Əvvəlcə o (İsmayıl), Əli ilə bir olmuş, indi isə yenidən zühur etmişdir. Peyğəmbərin və imamın keyfiyyətləri onun simasında təcəssüm etmişdir» (2, s.52).

Doğrudan da Şah İsmayılın şeirlərində dini-mistik şiəçilik ruhlu ön planda idi (4, s.224). Səfəvilərin şiəliyə bu cür münasibəti, Şah İsmayıldan başlayaraq ifrat şəkllə almış və nəticədə dini məzhəbçilik zaman-zaman Səfəvilərin yalnız milli mənsubiyyətini dolaşdırmamış, Türkmən dövlətçiliyinə də mənfi təsir göstərmişdir. Özəlliklə, Şah İsmayıldan başlayan şiəçiliyin I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə daha da radikallaşması bunda əsas amillər idi. Belə ki, Şah Abbas 1587-ci ildə taxta çıxdıqdan sonra Oğuz boylarının Səfəvi sarayında və ordusunda yetkilərini əlindən almış, bunun əvəzində Türk olmayanlara yeni səlahiyyətlər vermişdir. Beləliklə, bu dövlət ifrat şiələşmə nəticəsində həm də müəyyən qədər iranlılaşmağa məruz qalmışdır (5, s.123-124). Deməli, Səfəvilərin həm əsil etnik kimliyi, həm də əsil dövlət kimliyi məhz dini-ideoloji düşüncə içində başqa çalarlar almışdır. Səfəvilərin etnik və dövlət kimliyinin

mürəkkəbləşməsində də əsas məsələ şiəçiliklə bağlı olmuşdur.

Şiəlik, yoxsa Qızılbaşlıq

Ancaq indi “şiəçilik” məsələsini Azərbaycan türkləri və İran farsları öz bildikləri kimi yozurlar. Bununla da, Səfəvilərin şiəçilik ideologiyasının “türkləşməyə”, yoxsa “farslaşmağa” xidmət etməsi məsələsi gündəmə gəlmişdir. Beləliklə, Səfəvilərin etnik kimliyi ilə bağlı iki bir-birinə zidd müddəə var ki, sözün açığı bunlara aydınlıq gətirmək heç də asan görünmür. Məsələn, “İran” müəllifləri iddia edirlər ki, Şah İsmayıl fars ya da kürd olduğu halda özünü dini-ideoloji anlamda türkləşdirmiş ya da ərəbləşdirmişdir. Belələrinə görə, halbuki Şah İsmayılın nə türklüyə, nə də ərəbliyə dəxli vardır. Onlara görə, o, “İran milli dövləti”nin yaratmış fars-kürd mənşəli bir hökmdardır. Sadəcə, həmin dövrdə onların fars ya da kürd nəsiləri türkləşdikləri üçün Şah İsmayıl dövlət dilini Türk dili elan etmiş, türk dilində şerilər yazmışdır. Yəni burada əsas məsələ İran müəlliflərinin iddiasınca, Səfəvilər dövləti qurulana qədər Səfəvilərin türkləşməsi/turanlılaşması, yaxud da bizim iddiamızca, əksinə yalnız Şah Abbasdan sonra qismən Səfəvilərin iranlılaşması baş vermişdir.

Bəzi Azərbaycan tarixçiləri yazırlar ki, Səfəvilərdə Şah Abbasın hakimiyyətə gəlməsiylə Azərbaycan Səfəvi dövləti süquta uğradı, onun yerinə İran Səfəvi dövləti ortaya çıxdı. Bu məsələnin “Azərbaycan” və “İran” anlayışları adı altında həllinə cəhd doğru deyildir. Ona görə də, O.Əfəndiyev və başqa tarixçilərimizin Səfəvilərin 1501-1587-ci illər hakimiyyətini Azərbaycan Səfəvilər dövləti, 1587-1736-cı illər hakimiyyətini isə İran Səfəvilər dövləti

kimi xarakterizə etmələrini doğru görmürük. Ə.Elçibəyin də təbrincə desək, Səfəvi Türk dövlətinin paytaxtının Türk Qəzvindən fars İsfahana köçməsinə, yaxud da Şah Abbasın anasının fars qızı olmasını, ya da sarayda və orduda farsdililərini çoxalması müddəalarını əsas gətirərək Azərbaycan Türk Səfəvi dövlətinin İran Fars Səfəvilər dövlətinə çevrildiyini iddia etmək kökündən yanlışdır (6, s.63). Yəni burada bir dövlət çevrilişi olmadığı üçün Türk Səfəvilərin Fars Səfəvilər çevrilməsi də mümkün deyildir.

Çox yazıqlar olsun ki, bu cür fikirlər yalnız “Azərbaycan tarixi” kitablarında deyil, eyni zamanda “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” adlı elmi əsərlərdə də öz əksini tapmışdır: “Əsas Şah İsmayıl tərəfindən qoyulmuş Azərbaycan Türk Səfəvi dövləti XVI əsrin sonlarına yaxın öz mahiyyətini itirərək məzmunca fars Səfəvi dövlətinə çevrilmişdi. Xətai əsilli-nəsəbli I Şah Abbas hakimiyyətə gələn kimi (1587-ci il) öz soy kökünə xilaf çıxıb ölkədə farslaşdırma siyasəti aparmağa başladı, paytaxt Azərbaycan şəhəri Qəzvindən İsfahana köçürüldü, hakim dairələrdəki bir sıra yüksək vəzifələr fars zadəganlar arasında bölüşdürüldü, dövlət dili kimi türk dili yenə fars dili ilə əvəz olundu” (7, s.535).

I Şah Abbasın Səfəvi sarayında və ordusunda hansı islahatları həyata keçirməsindən asılı olmayaraq Səfəvilər sonadək bir türkmən sülaləsi olaraq qaldılar. Sadəcə, Səfəvilərin ifrat şiəçilik hisləri Osmanlının qəzəbinə tuş gəlmişdi ki, bundan ən çox zərər görən Azərbaycan türkləri və Azərbaycan, ən çox qazanan isə İran və irandililər oldular. Hər halda, dini məzhəbçilik adı altında Osmanlı-Səfəvi

müharibələrində ən çox yağmalanan Türk elləri, o cümlədən Azərbaycan oldu.

Bu anlamda Azərbaycanın güneyindən və quzeyindən olan tarixçilərimizin çoxu hesab edir ki, Türkmən dövləti kimi yaranan Səfəvilərin radikal şiiyə meyil göstərməsi başdan yanlış olmuşdur. Bu yanlışın nəticəsində də Osmanlı türkləri Azərbaycan türkləri üzərinə dəfələrlə yürüşlər etmiş, Osmanlı, Türküstanla yanaşı Oğuz boylarının ya da Türklərin ən böyük hakimiyyət yerlərindən biri olan Azərbaycanın zəifləməsinə səbəb olmuşlar. Yəni Azərbaycandakı Türkmən dövlətçiliyi zəifləmiş, həm öz günahları ucbatından, həm də Osmanlı sultanlarının bir çox hallarda mənasız sünni təəssübkeşliyindən doğan yürüşlərindən Səfəvi şahları da başlarını Azərbaycandan (Təbrizdən, Qəzvindən) götürüb Farsistana ya da İrana qaçmışlar.

Ən əsası odur ki, Səfəvi Türkmən dövlətinin sonradan bu və ya digər dərəcədə “iranlılaşma”sında Şah Abbas dönəmində paytaxtın Türk Təbriz, Türk Qəzvindən fars İsfahana köçürülməsi, eyni zamanda Qızılbaş Türkmən əmirlərinin əksəriyyətinin qətlə yetirilməsi mühüm təsir göstərmişdir. Hətta, Şah Abbasın İsfahana bəzi türkmən tayfalarını köçürməsi belə, Azərbaycanın və Azərbaycan türkmənlərinin İran, İrandililər qarşısında yenilməsini əngəlləyə bilməmişdir. Ancaq biz bütün bunlara baxmayaraq, yenə də o fikirdəyik ki, Səfəvi dövlətini “İran milli dövləti” kimi qələmə vermək yanlışdır.

Ümummiyyətlə, Şah Abbasın mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək üçün Türk Qızılbaşlıq ideyasından kənara çıxıb türklərlə farslar arasında balanslaşdırılmış ideya kimi Şahsevənlik ideologiyası ortaya atması, üstəlik paytaxtı Türk Qəzvindən Farsistan bölgəsinə yaxın İsfahana köçürməsi, ya da Türk Qızılbaş xanlarının saraydakı nüfuzuna ciddi zərbə vurması bütövlükdə Səfəvilərin türklüyünü və dövlətin türk dövləti olmasını inkar edə bilməz. Buradakı şahsevənlik ideyasının Səfəvilərdəki yeri və rolu isə, Osmanlı tarixindəki yeniçəri təşkilatına çox bənzəyir: “Şahsevən el və əsirətləri Səfəvilərin müxtəlif türk el və tayfalarından intixabla təşkil etdikləri əsgər ocaqlarından başqa bir şey deyildir” (8, s.483).

Ona görə də, bizi burada daha çox maraqlandıran Azərbaycan Səfəvilər ya da Səfəvi Türkmən dövlətinin guya “İran milli dövləti”nə çevrilməsi olmamalıdır. Çünki bütövlükdə belə bir hal olmamışdır. Bizi maraqlandıran odur ki, Şah Abbasın dövründə Səfəvilərdə niyə əsasən Azərbaycan mərkəzliliyini, Türkmən əmirləri isə xeyli dərəcədə mövqelərini itirdilər. Ancaq bu məsələni də radikal şəkildə qoymaq olmaz. Çünki Səfəvilərin bütün dönməndə Azərbaycan və Türk əmirləri mühüm rol oynamaqda davam etmişlər. Bu baxımdan bizi maraqlandıran Səfəvilərin Azərbaycan dövlətindən guya “İran dövləti”nə çevrilməsi deyil, Azərbaycan mərkəzçiliyin və Türk əmirlərinin həm 1501-1587, həm də 1587-1736-cı illərdə Səfəvilərdə oynadıqları yer olmalıdır.

Bizcə, bütövlükdə Səfəvilərin tarixi Türk-Oğuz, Səfəvilərin dövlətçiliyi Türk-Oğuz dövlətçiliyidir. Əlbəttə, ilk baxışda bunu doğru

görməyənlər ya da yanlış olduğunu iddia edənlər də vardır. Öncəliklə, Səfəvilərdə ön plana çıxmış qızılbaşlığın, digər adıyla “şiiəliyin” Türk tarixinə, Türk dövlətçiliyinə zidd olduğunu müdafiə edənlərin olduğunu heç də unutmuruq. Onu da yaxşı bilirik ki, Quzey Azərbaycan və Güney Azərbaycanda Səfəvi Qızılbaşlığını ya da Səfəvi şiiəliyini Türklüyün, Türk Birliyinin ziddi kimi görənlər az deyildir. Bir sözlə, Səfəvi Qızılbaşlığını ya da Səfəvi şiiəliyini Türk dünyasının birləşməsi yolunda ciddi əngəl kimi görənlər vardır ki, buna aydınlıq gətirilməlidir. Amma bu aydınlıq heç də ya “qara”dır ya da “ağ”dır formasında olmamalıdır. Səfəvi dövlətinə, Səfəvi mədəniyyətinə, Səfəvi tarixinə eləcə də onun dövlət başçılarına və aydınlarına ya bizdəndir ya da bizdən deyildir baxış açısı tamamilə yanlışdır. Çünki bu baxış açısı ortaq Türk dövlətçiliyinə, ortaq Türk tarixinə yalnız zərər verir. Bu zaman Türk tarixi itirir, əvəzində başqaları qazanırlar. Türkiyə araşdırmaçılarından Refik Turan da “Azərbaycan tarixi” kitablarında ortaya çıxan bu kimi zidiyyətləri tədqiq etməyə çalışmış, ancaq bəzən həmin “tarix”lərin təsiri altında “İran” anlayışını yetərinə izah edə bilməmişdir (9, s.186, 316).

Hər halda Şah İsmayılı, Şah Təhmasibi, Şah Abbası və digər Səfəvi hökmdarlarını şiiəlik tərəfdarı kimi kimi qələmə verib “İran”a bağlamaq, bu anlamda da Azərbaycana, türklüyə zərərli və yad hesab etmək çıxış yolu ola bilməz. Bizcə, Səfəvi hökmdarları qızılbaşlığı ya da Türk şiiəliyini dövlət ideologiyası kimi qəbul edib təbliğ edərkən yanlışlıqlara yol veriblərsə, bu xətlər onları bizdən uzaqlaşdırıb “İran”a ya da farslığa bağlaya bilməz. Belə bir məntiqlə çıxış etsək, o zaman yalnız Səfəvilərdən deyil, Azərbaycan Atəbəylərindən,

Azərbaycan Baharlılarından, Azərbaycan Bayandurlularından, Azərbaycan Əfşarlarından, Azərbaycan Qacarlarından və başqa dövlətlərimizdən də imtina edib onları “İran”a, “İraq”a, “Rusiya”ya, “Suriya”ya, bir sözlə istənilən yadlara “hədiyyə” etməliyik. Bu cür yanaşma qətiyyəən doğru deyildir. Əgər bir dövlətimizin bir xətası varsa, o xəta onu bizdən uzaqlaşdırmamalıdır. Türk dövlətinin yanlış da, doğrusu da bizimdir.

Bu anlamda “Səfəvi şiəliyi” ya da “Səfəvi qızılbaşlığı” deyilən sadəcə, bir dövlət yaratmaq və onu idarə etmək ideologiyasıdır. Əlbəttə, bu ideologiyada doğru olanlarla yanaşı, yanlış olanlar da az olmamışdır. Ancaq bu gün biz “Türki şiəliyi” ya da “Səfəvi qızılbaşlığı”nda yalnız yanlışları axtarmaqla heç nə qazanmayacağıq. Çünki dövlətlərimizdə doğru olanları deyil də, ancaq yanlış olanları önə çəkmək insanların bilinclərində güvən əvəzinə inamsızlıq yaradır. Başqa sözlə, dövlət yaratmaq və onu idarə etmək ideologiyalarından biri olan şiəlik ya da qızılbaşlıq o zaman Türk-Oğuz boylarının bir qisminin işinə yaradığı üçün doğru, digər qisminin işinə yaranmadığı üçün yanlış idi. Təbii ki, Türk-Oğuz boyları arasında şiəliyi zərərli sayanlar saymayanlar qədər haqlı idilər. Ancaq onların hər ikisi bunu, Allah və Onun Peyğəmbəri yolunda əldə bayraq edirdilər. Deməli, sonralar daha çox sünni və şiə kimliyinə bürünmüş, əslində bunun mahiyyətinə çox da varmayan Türk-Oğuz boyları üçün qurduqları dövlətləri ayaq üstə tutmaq, ərazilərini daha da genişləndirmək üçün bu bir ideoloji taktika idi. Başqa sözlə, Tanrıçılıq inancından heç bir zaman qurtulmayan və qurtula bilməyəcək də Türk-Oğuz boylarının İslam dini içindəki məzhəbçi mövqeləri xilas yolu ola bilməzdi. Çünki Türklər üçün tək

yol İslamdan öncə də, İslamdan sonra da yalnız Tanrının özüylə bağlı olmuşdur. Bu anlamda yəhudilik, xristianlıq, islamlıq və digər təkətanrılı dinlər türklər üçün yeni deyildir. Deməli, İslam dini daxilindəki məzhəb ayrılıqları da türklər üçün faciə hesab edilməməli idi. Bu, birinci dəfə deyil idi ki, türklər rastlaşmışdılar.

Sadəcə, əvvəllər olduğu kimi burada da əsas məsələ o idi ki, İslam dinin içində sünni və şiə kimliylə bir-birinə qarşı Tanrının ədalət carçısı olmaq yolunda müharibə edən Türk-Oğuz boylarından hansı daha çox haqlı, hansı daha az haqlıydılar. Əsas düşündürücü məqam məhz Tanrının ədalət gücünü təmsil etmək idi ki, Türk-Oğuz boyları İslam dini açısından ona yeni məna verirdilər. Yəni Tanrının ədalət təmsilçisi olmaq uğrunda, eyni zamanda öz hakimiyyətlərini bir-birlərinə təsdiq etdirmək yolunda qutlu bir savaş apardıqlarına hər iki tərəf inanırdı. Şübhəsiz, bu çox nisbi bir məsələ idi. Çünki zaman zaman türk dövlətlərinin sünni və şiə məzhəbəçiliyi sadəcə savaş bəhanələrini ortaya qoyur, daha çox Tanrının yer üzündə ədalət təmsilçiliyi uğrunda mübarizəni ifadə edirdi. Bu anlamda keçmişə baxanda şiəlik ideologisi ilə dövlət quran və idarə edən Səfəvilər üzərində daha az haqlı, daha çox günahkar düşüncəsi formalaşdırmaq heç də Türk Birliyinə xidmət etmir. Ən azı ona görə ki, sünni təəssübkeşi kimi qəbul etdiyimiz Osmanlının özündə önəmli olan Türk dövlətinin yer üzündəki ədalətli əzəmətinə və böyüklüyünə bu adla mühafizə etmək idi. Eyni işi Səfəvilər qızılbaşlıq adı altında edirdi. Belə olduğu təqdirdə birini az suçlu, digərini çox suçlu saymaq, təbii olaraq doğru ola bilməz. Demək istədiyimiz budur ki, “sünni” və “şiə” məsələsində iki Türk dövləti qarşı-qarşıya gəlmişdirsə, bu yalnız

onların hansının daha çox İslam dini təəssübkeşəsi olmasından irəli gələ bilməzdi. Burada önə çıxan Tanrının yer üzündəki ədalət təmsilçisi olmaq yolunda “iki qoçun başının bir qazanda qaynaya bilməməsidir”. O zaman iki Türk hökmdarının bunu həll edə bilməməsi fonunda “sünni” və “şiə” təəssübkeşliyini ortaya ataraq İslam dininin qoruyucuları kimi dəfələrlə savaşmaları başa düşüləndir.

Şübhəsiz, “köhnə” bir dövlət olan Osmanlının “yeni” dövlət olan Səfəvilərə Tanrının ədalət rəmzi olmaq yolunda din ideologiyası dərsi keçməsi daha çox dini böyüklüyün ya da sünni təəssübkeşliyinin ifadəsi deyil, eyni zamanda yan başında olan daha böyük birisiylə hesablaşılması istəyi idi. Ancaq “gənc” Səfəvinin “qoca” Osmanlıyla hesablaşmaq əvəzinə dikbaşlıq etməsi, üstəlik bunu “şiə” dövləti olaraq ortaya qoyması “yaşlı”nın “gənc”ə savaş açması üçün əsaslı bir səbəb olmuşdur. Çox yazıqlar olsun ki, Sultan Səlimdən başlayaraq Osmanlı hökmdarları üçün Səfəvilərin “şiəliyi” həddən artıq şişirdilmiş, ancaq son dövrlərdə bu məsələ bir qədər dəyişilmişdir. Əslində Osmanlının Səfəvilərdən daha çox onun dövlət ideologiyasına, yəni qızılbaşlığa müharibə elan etməsi, onu aradan qaldırıram deyərək daha da yayılmasına səbəb olmuşdur. Üstəlik, Osmanlının “şiə” məsələsinin üzərinə getməsindən ən çox itirən Azərbaycan ya da Turan türkləri olmuş, bundan faydalanan isə “İran” ya da “İran” kökənliləri olmuşlar. Ona görə də, Səfəvi şiəliyi ya da Səfəvi Qızılbaşlığı çox keçmədən Osmanlı və Türkiyədə artıq türklük, Azərbaycanlılıqla deyil, “İran” və İranlılıqla bağlanmışdır. Şübhəsiz, bu məsələdə Avropa və Rusiya alimlərinin də böyük əməyi olmuşdur.

NƏTİCƏ.

Beləliklə, bizcə, Səfəvi şiiyyəsinin ya da qızılbaşılığının Türklüyə və Azərbaycanlılığa zidd, bunun əvəzində Farslığa və İranlılığa doğma hesab edilməsinin kökünü Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin sünni-şii anlamda düzgün qurulmaması, bundan dolayı baş verən müharibələrdə deyil, onların arasında düşmənçilik toxumunu səpən, sünni və şiiyyəni iki türk dövlətinin ölüm-qalım məsələsi kimi ortaya atarlarda axtarmaq lazımdır. Şübhəsiz, iki Türk dövlətinin həm siyasi, həm də dini-ideoloji anlamda kəşiməyən maraqlarını düşmənçiliyə və daha sonra müharibələrə səbəb olanlar antitürk qüvvələr idilər. Həmin antitürk qüvvələr sünni-şii məsələsindən, eyni zamanda Tanrının yer üzündəki ədalət təmsilçisi olmaq istəyindən yararlanaraq Türk-Oğuz boylarının bir-birlərinə savaş açmalarını körükləyirdilər.

Çox yazıqlar olsun ki, içimizdəki və xaricimizdəki antitürk qüvvələr Orta çağda Türkün yer üzündə ədalət təmsilçisi olmaq kimi istəyini yalnız məzhəbçilik fonunda təqdim edərək, Türk dövlətlərinin yer üzərində ədalətlik və insanlıq təmsilçiliyi mübarizəsini kölgədə qoymuşlar. Bununla da, ədalət və insanlıq uğrunda mübarizə aparan Türk dövlətlərinin mücadiləsi Qərb tarixçiliyində məzhəbçilik və hakimiyyət hərsliyi kimi dəyərləndirilmişdir. Bu gündə aşağı-yuxarı bizlərə həmin bilgiləri verirlər. Bütün bunların əvəzində ədalətlik və insanlıq uğrunda mübarizə aparanlar kimi isə Qərb dövlətləri, bir sözlə Qərb ideologiyaları təbliğ olunur. Biz isə hələ də düşünürük ki, görəsən Səfəvilər niyə şiiyyəni qəbul etdi, şiiyyəni qəbul etməklə də Türklüyə xəyanət etdilər mi? Amma bir alman düşünür ki,

almanların böyük qismi xristiançlıq içində lüterançılığa üz tutmaqla almanlıqlarından imtina etdilər mi, etmədilər mi? Bizcə, yox. Bir din içində müəyyən qədər fərqli yol tutmaq doğrusu yanlışla millətin üstündən xətt çəkə bilməz. Ancaq zaman zaman özündən uzaqlaşar. Bu uzaqlaşmanın sonu isə yenidən kökə qayıdışdır. Deməli, dünənin və bu günün Türk sünnisinin ya da Türk şiasinin sonu birdir: Tanrıçılıq!!!

QAYNAQLAR

1. Бартолд В.В. Сочинения, т. II, ч. 1. М., 1963
2. Əfəndiyev Oqtay. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, «Şərq-Qərb», 2007
3. Hüseynzadə Əli bəy. Siyasəti-Fürusət. Bakı, Elm, 1994
4. Xətayi Ş.İ. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005
5. Ələkbərov Faiq. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (1-ci hissə). Bakı, “Təknur”, 2011
6. Elçibəy Əbülfəz. Bütöv Azərbaycan yolunda., Bakı, “Nurlar”, 2004,.
7. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.6 cilddə. III cild. Bakı, Elm, 2009
8. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III cild, - Bakı, “Elm”, 2012
9. Turan Refik. Azerbaycanda ilk ve Ortaöğretimde Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları (Sovyet Azerbaycanından Azerbaycan Cumhuriyetine). Ankara, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2015

BÖLÜM 15

KAÇAR HANEDANI DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİNİN İRAN'DA MEYDANA GELEN TAHT MÜCADELELERİNE YAKLAŞIMI ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA: MELİK MANSUR MİRZA VE SALARÜDDEVLE HADİSESİ

Dr. Ramazan SONAT*

*Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Öğr. Gör. Osmaniye, Türkiye,
Ramazansonat@hotmail.com

GİRİŞ

Tarihsel süreklilik bağlamında ele alındığında Osmanlı Devleti ve İran arasındaki ilişkilerin gelişiminde tarafların bünyelerinde sık sık meydana gelen taht mücadelelerinin etkisi büyük bir rol oynamıştır. Bilhassa XVI. yüzyıl ile birlikte hem Osmanlı Devletinin hem de İran’da hüküm süren Safevi Devletinin kurumsal kimliklerini büyük ölçüde kazanıp egemen bir güç olarak belirmeye başlamalarının ardından tarafların, bünyelerinde meydana gelen taht mücadelelerinden istifade etme arayışları hız kazanmış bu durumda ikili ilişkilerin seyrini ciddi anlamda etkilemiştir¹. Bu konuya örnek teşkil etmesi bakımından, Kanuni Sultan Süleyman’ın oğulları Şehzade Selim ile Şehzade Bayezid arasında yaşanan taht mücadelesinden faydalanan Şah Tahmasb, mücadeleyi kaybeden Şehzade Bayezid’i maiyeti ile birlikte Kazvin’deki sarayında ağırlamış ve onu, Sultan Süleyman’ın aleyhinde hareket eden bir figür haline getirerek birtakım kazanımlar elde etmeye çalışmıştır. Nitekim Şah Tahmasb’ın bu arzusu kısa süre içerisinde sonuç vermiş ve Sultan Süleyman, oğlu Bayezid’in kendisine iade edilmesi karşılığında Tahmasb’a 1.200.000 altın ve Kars Kalesi’ni vermeyi kabul etmiştir. Böylece İran ile Osmanlı Devleti arasında uzun yıllar devam edecek

¹Bu meselenin ilk örneği olması açısından, Sultan II. Bayezid’in hal’i neticesinde tahtta çıkan I. Selim’e karşı muhalif bir tavır takınan Şehzade Ahmet’in oğlu Murad, babasının taht mücadelesini kaybetmesinin ardından Safevilere sığınmak zorunda kalmıştır. Safevilere sığındıktan kısa bir süre sonra ölen Murad’ın ölüm sebebi hakkında ise kaynaklarda net bir bilgi mevcut değildir. Tufan Gündüz, “Safeviler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, (2008), s. 452; Hamitreza Mohammednejad, *Osmanlı-Safevi İlişkileri (1501-1576)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2015, s. 270.

olan taht mücadelesinden fayda sağlama geleneği oluşmaya başlamıştır².

Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında XVII. ve XVIII. yüzyıl boyunca süregelen bu gelenek³ Safevilerin ardından İran'da hüküm sürmeye başlayan Kaçarlar döneminde de devam etmiştir. Kaçarların XIX. yüzyıldan itibaren İran'da hâkim öge olarak belirmeye başlamalarının ardından taraflar ilk etapta birbirlerini yakından takip edip anlamlandırmaya çalışmışlardır. Örneğin 1848 yılında büyük umutlar ile İran'da tahtta çıkan Nasireddin Şah, ülkenin içinde bulunduğu ağır ekonomik duruma rağmen 1873 yılında gerçekleştirdiği Avrupa seyahatinin hemen akabinde İstanbul'a uğramayı ihmal etmemiş⁴ ve burada bir dizi görüşmeler gerçekleştirmiştir⁵. Nasireddin Şah'ın İstanbul'da bulunduğu dönemde Sultan Abdülaziz'in yönetimine yönelik hoşnutsuzluğun artmış olması Sultan'ın bu ziyaretten yalnızca üç yıl sonra şaibeli bir şekilde

²Şerafettin Turan, "Bayezid, Şehzade", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 5, (1992), s. 230-231.

³Osmanlı Devleti ilgili süreçlerde kendisine sığınan İranlı şehzadelerin rahatını sağlayabilmek için bu kişilere maaş olarak bazı bölgelerin cizye gelirlerini bırakmıştır. Burak Kocaoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Cizye Vergisi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s. 153-155; Abdolvahid Soofizadeh, *Kaçar Döneminde İran-Osmanlı Siyasi İlişkileri*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2014, s. 29-37.

⁴Melike Sarıkçıoğlu, "İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi'nde (1848-1907) İngiltere Rusya ve Fransa'ya Verilen İmtiyazlar", *History Studies*, Vol., 5, Issue 2, (March 2013), s. 398-399; Soofizadeh, *Kaçar Döneminde*, s. 121-125.

⁵Abdolvahid Soofizadeh hazırladığı çalışmada, Nasireddin Şah'ın İstanbul'a ziyareti sırasında II. Abdülhamit'in tahtta yer aldığını ve onun şahı karşılayan kişi olduğunu ifade etmiştir. Fakat Nasireddin Şah'ın İstanbul'a ziyaret yılının 1873 yılı olduğu düşünüldüğünde bu süreçte tahtta hâlâ Sultan Abdülaziz'in yer alması nedeniyle Nasireddin Şah'ı karşılayan kişinin Sultan Abdülaziz olması daha muhtemeldir. Soofizadeh, *Kaçar Döneminde*, s. 128-130.

ölümünü beraberinde getirmiştir. Sultan Abdülaziz'in ölümü neticesinde tahtta çıkan II. Abdülhamit ile birlikte de Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ilişkiler farklı bir boyut kazanmıştır⁶.

Sultan Abdülaziz'in ardından tahtta çıkan II. Abdülhamit, saltanatının ilk yıllarında Devlet-i Aliyye'nin İran coğrafyasındaki etkinliğini arttırabilmek için hem Nasireddin Şah hem de Kaçar Hanedanının diğer mensupları ile yakın temas kurmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Nasireddin Şah'ın amcası Sultan Murat Hisamüssaltana'yı İstanbul'da ağırlamış ve onun Kudüs'ü rahat bir şekilde ziyaret etmesi için birçok kişiyi özel olarak görevlendirmiştir. Böylece II. Abdülhamit, Hisamüssaltana özelinde Kaçarlar üzerinde bir otorite kurmayı arzulamıştır⁷.

XX. yüzyıla gidilen süreçte Kaçarların idaresi altında bulunan İran'da siyasi, ekonomik, askerî vb. sebeplerden ötürü birtakım toplumsal hareketlerin doğmaya başlaması, II. Abdülhamit yönetimindeki Osmanlı Devletinin komşusu ile ilişkilerini daha farklı bir boyuta taşımasına olanak sağlamıştır. Zira bu toplumsal hareketler kısa sürede genişleyerek İran'da meşruti bir yönetimin ortaya çıkmasına aracılık etmiş ve ülkenin bir dizi siyasal kargaşa ortamına sürüklenmesine sebep olmuştur⁸. Bu bağlamda Muzafferüddün

⁶Cevdet Küçük, “Abdülaziz”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, (1988), s. 183-184.

⁷Esra Doğan Turay, “Sultan II. Abdülhamid'in Konuğu İran Şehzadesi Hisamüssaltana'nın ‘Sefernâme-i Mekke’ Adlı Eserinde Beytülmakdis Ziyareti (1297-98/1880-81)”, *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, 17(2), (2017), s. 11-38.

⁸Meşrutiyet hareketine giden süreç ve yabancı devletlerin bu sürece etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Kaan Dilek, “İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri”, *Akademik Orta Doğu*, C. 2, S. 1, (2007), s. 49-68; Yılmaz Karadeniz, “II. Meşrutiyet'in Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)”,

Şah'ın⁹ ölümünün ardından Ocak 1907 tarihinde meşruti yönetimin en büyük destekçisi olarak tahtta çıkan Muhammed Ali Şah'a¹⁰ kardeşleri Salarüddeve ve Melik Mansur Mirza bayrak açmış ve İran geniş çaplı bir saltanat mücadelesine sürüklenmiştir. Osmanlı Devleti, İran'da baş gösteren bu saltanat mücadelesine kısa sürede müdahil olmuş ve Muhammed Ali Şah'a farklı şekillerde bayrak açan Salarüddeve ile Melik Mansur Mirza'yı himayesi altına alarak onları komşusu aleyhinde hareket eden birer figür haline getirmeye çalışmıştır. İşte bu çalışma dile getirilen iki isimden Salarüddeve'nin Muhammed Ali Şah'a isyanı meselesi ile Melik Mansur Mirza'nın Osmanlı Devletine iltica talebini konu edinmektedir. Çalışmada, Salarüddeve'nin Muhammed Ali Şah'a kıyımı ve Melik Mansur Mirza'nın iltica talebi tetkik edilmeye çalışılarak Osmanlı Devletinin İran'da meydana gelen gelişmeleri ne şekilde okuduğu ve gelişmeler karşısında kendisini

Bilig, S. 47, (Güz 2008), s. 193-214; Yılmaz Karadeniz, “İran Meşrutiyet Hareketi Sırasında İstanbul'daki İranlıların Siyasi Faaliyetleri: Encümen-i Saadet (1906-1909)”, *SBArD*, S. 14, (Eylül 2009), s. 1-12; Gökhan Bolat, “Russia's Attitude Towards The Iranian Constitutional Revolution and Its Support of Counter-Constitutionalism”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Vol., 6, Issue 4, (April 2013), s. 179-189; Ervand Abrahamian, “The Causes of the Constitutional Revolution in Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol., 10, No., 3, (August 1979), s. 381-414; Ramazan Sonat, “İngiliz Arşiv Belgelerine Göre XX. Yüzyılın Başında Rusya'nın İran'a Yönelik Stratejileri ve Faaliyetleri”, *History Studies International Journal of History*, Vol., 10, Issue., 2, (March 2018), s. 141-159; *Cemal Said Bey İran Mektupları*, Yay., Hz., A. Ergun Çınar, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 1-21; Selda Kılıç, “İran'da İlk Anayasal Hareket “1906 Meşrutiyeti”, *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XX, S. 32, (Ankara 2002), s. 143-161.

⁹Onun döneminde İngiltere ve Rusya gibi devletlere verilen imtiyazlar için bkz: Sarıkcıoğlu, “İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi'nde”, s. 399-408.

¹⁰Osman Gazi Özgüdenli, “Muhammed Ali Şah (1872-1925)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, (2005), s. 502-503; Gökhan Bolat, “Muhammed Ali Şah Döneminde İran'ın Siyasi Durumu (1907-1909)”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 8, S. 16, (Nisan 2016), s. 332; *Cemal Said Bey*, s. 20-28.

nasıl konumlandığı sorularına cevaplar aranmıştır. Ayrıca çalışmanın omurgasını Melik Mansur Mirza'nın iltica talebi oluşturduğu için İran'da baş gösteren saltanat mücadelesi ve bu mücadelenin akisleri ağırlıklı olarak Melik Mansur Mirza ekseninde açıklanmaya çalışılmıştır. Bunun için de Osmanlı Arşivinde yer alan belgelerden istifade edilmiştir.

Şehzadeleri Korumak veya Saltanata Ortak Olmak: Melik Mansur Mirza ve Salarüddeve Ekseninde İstanbul ile Tahran Arasında Taht Oyunları

Melik Mansur Mirza¹¹, 1880 yılında Muzafferüddün Şah'ın¹² ikinci oğlu olarak Tebriz'de dünyaya gelmiştir. Özel bir eğitime tâbi tutulduktan sonra kardeşleri Muhammed Ali Mirza ve Salarüddeve'ye (Ebulfettah Mirza) uygulandığı gibi yöneticilik tecrübesi kazanması için İran içerisinde yer alan bir noktada görevlendirilmiştir. Bu kapsamda abisi Muhammed Ali Mirza veliaht olarak Tebriz'e¹³, kardeşi Salarüddeve Luristan'a¹⁴ yönetici sıfatı ile

¹¹Osmanlı Arşiv kayıtlarında onu tanımlamak için zaman zaman Şücaussaltana, Şuaü's Saltanat, Şiaüssaltana vb. benzeri isimler kullanılmıştır. Bu çalışmada onu tanımlama noktasında herhangi bir karışıklık yaşanmaması için yalnızca onun en bilinen ismi yani Melik Mansur Mirza ifadesi tercih edilmiştir.

¹²Kaynaklara göre Muzafferüddün Şah'ın biri erken yaşta ölmekle beraber yedi erkek evladı olmuştur. Fakat bu isimlerden yalnızca Melik Mansur Mirza, Salarüddeve ve Nasirüddin Mirza ilgili süreçte Osmanlı devlet kayıtlarında çok fazla telaffuz edildikleri için çalışmanın içerisinde kendilerine yer bulmuşlardır. <http://www.qajarpages.org/mozaffareddinchildren.html>. Erişim Tarihi: 1.04.2020.

¹³Kaçarların İran'da hüküm sürdüğü dönem boyunca Azerbaycan Eyaleti'nin başkenti konumunda olan Tebriz, veliaht şehzadelere ev sahipliği yapmıştır. Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 19.

¹⁴İran'ın güneybatısında yer alan bir eyalettir. Rıza Kurtuluş, "Luristan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, S. 27, (2003), s. 227.

atanırken Melik Mansur Mirza da 1901 yılından itibaren Fars Bölgesi'nin¹⁵ yöneticiliğini üstlenmiştir¹⁶.

1901-1904 yılları arasında Fars Bölgesi'ni idare eden Melik Mansur Mirza bu süreçte halka yönelik baskıları ile ön plana çıkmıştır. Bu sebepten birçok kez Fars Bölgesi'nden ayrılmaya zorlanmıştır. Ayrıca o burada, devlet tarafından daha önce insanlara dağıtılan toprakları elde etmeye çalışarak nüfuz alanını genişletmek istemiştir¹⁷.

Muzafferüddün Şah'ın 1905 yılında Avrupa seyahatine çıkması, yerini veliaht olarak Tebriz'de bulunan Muhammed Ali'ye bırakması ve veliaht şehzadenin bu süreçte İran'da gittikçe güç kazanan meşrutiyet taraftarları ile birtakım görüşmeler gerçekleştirmesi Melik Mansur Mirza ve Salarüddeve'nin kendilerini ilerde yaşanması muhtemel bir saltanat mücadelesine iyice hazırlamalarına olanak sağlamıştır. Nitekim Muzafferüddün Şah'ın bir yıl sonra ağır bir hastalık geçirmesi ve Muhammed Ali'nin apar topar Tahran'a çağırılması ile bu saltanat mücadelesinin fitili atılmıştır. Zira Muzafferüddün Şah'ın geçirdiği ağır hastalık neticesinde Aralık 1906 tarihinde ebediyete irtihali ve arkasından Muhammed Ali'nin yeni yılın ilk günlerinde

¹⁵İran'ın güney kısmında bulunan ve merkezi Şiraz olan coğrafyaya verilen isimdir. *Cemal Said Bey*, s. 17.

¹⁶The National Archives, Foreign Office, 881/8914, s. 30-32. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (TNA. FO.) olarak kısaltılmıştır. *Cemal Said Bey*, s. 20, 24; Bolat, "Muhammed Ali Şah Döneminde", s. 331-332; Özgüdenli, "Muhammed Ali Şah", s. 502.

¹⁷TNA. FO., 881/8914, s. 32.

meşrutiyet taraftarlarının desteği ile İran'ın yeni şahı olması kardeşler arasındaki ilişkilerin tamamen kopmasına neden olmuştur¹⁸.

Muhammed Ali Şah'ın tahtta oturmasının ardından ona ilk isyan bayrağını Luristan'da bulunan en küçük kardeşi Salarüddeve açmıştır. O, etrafına topladığı birtakım aşiret yapılanmaları ile yeni şaha karşı başarı kazanacağını ümit etse de kısa süre içerisinde üzerine gönderilen kuvvetler karşısında çaresiz kalarak kendisini himaye edecek bir güç arayışı içerisine girmiştir¹⁹.

İran'da yeni şah ile kardeşleri arasında taht mücadelesi devam ederken Osmanlı Devleti de gelişmeleri bölgede bulunan yönetim birimleri ve elemanları vasıtası ile yakından takip edip kendisini komşusuna karşı konumlandırmaya çalışmıştır. Bu konu kapsamında Altıncı Ordu Kumandanlığının telgrafına binaen Serasker adıyla 18 Haziran 1323 (1 Temmuz 1907) tarihinde kaleme alınan ilk yazıda, İran şahının biraderi Salarüddeve'nin yaklaşık otuz, kırk bin kişi ile kardeşine karşı bir hareket icra etmek için Hemedan taraflarına doğru gittiği belirtilerek Salarüddeve'nin bu aksiyonunun Osmanlı Devleti aleyhinde bir işe dönüşme ihtimalinin Tahran Sefareti tarafından araştırılmasının önemli olduğu vurgulanmıştır. Bu talep üzerine Seraskerîye makamına gönderilen 18 Haziran 1323 (4 Temmuz 1907) tarihli cevabi yazıda Salarüddeve'nin gerçekleştirdiği başarısız isyan teşebbüsü sonrasında Kirmanşah İngiltere Konsoloshanesine iltihak

¹⁸Cemal Said Bey, s. 19-21; Özgüdenli, "Muhammed Ali Şah", s. 502-503; Bolat, "Muhammed Ali Şah Döneminde", s. 332.

¹⁹TNA. FO., 881/8914, s. 31.

ettiği oradan da İran Hükümetine teslim edildiği bilgisinin Tahran Sefareti tarafından Hariciye Nezaretine beyan edildiği açıklanmıştır²⁰.

Tahran Sefareti tarafından Salarüddeve'nin İran Hükümetine teslim edildiği bilgisi gelmesine rağmen onun hakkında birtakım şayialar dolaşmaya devam etmiştir. Bu durum da Salarüddeve'nin mevcut durumu ile alakalı kurumlar arasında yazışmaların artmasına neden olmuştur. Bağdat Valiliğinin 12 Temmuz 1323 (25 Temmuz 1907) tarihli telgrafına atfen Sadaret Mektubi Kaleminden Hariciye Nezaretine gönderilen 13 Temmuz 1323 (26 Temmuz 1907) tarihli yazıda iltica maksadıyla Bağdat'a gelmek üzere Mendeli Kazası'na varan İran şahının biraderi Salarüddeve hakkında ne gibi bir muamele tatbik edilebileceği konusunda görüş talep edilmiştir. Bağdat Valisi Hazım Bey tarafından Sadaret makamına gönderilen 23 Temmuz 1323 (5 Ağustos 1907) tarihli yazının ilk kısmında ise İran şahının biraderi Salarüddeve'nin Tahran'da mahpus olduğu yönündeki iddianın Tahran Sefareti tarafından yalanlandığı ve Salarüddeve'nin Bağdat taraflarına doğru geldiği şeklindeki söylentinin simaca ona benzerlik gösteren Tebrizli bir şahıs yüzünden ortaya çıktığı vurgulanmıştır. Ayrıca aynı yazının devamında bu kişinin simaca benzerliği suiistimal etmesi nedeniyle Kerbela İran Karperdazhanesinin duruma müdahil olduğu ve şahsı tevkif ettirdiği açıklanmıştır. Nitekim bu yazının bir

²⁰Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Bab-ı Ali Evrak Odası, 3093/231953. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. BEO.) olarak kısaltılmıştır.

kopyası da 24 Temmuz 1323 (6 Ağustos 1907) tarihinde Sadaret makamına sunulmuştur²¹.

Çeşitli birimler vasıtasıyla Sadaret makamına bilgi akışı sağlanmasına karşın Salarüddeve'nin son durumu ile alakalı gizem bir türlü ortadan kaldırılamamıştır. Bunun üzerine Sadaret yeniden ilgili birimlerle iletişime geçerek meseleyi nihayete erdirmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda Altıncı Ordu Kumandanlığından kendisine ulaşan yazıya atfen Hariciye Nezaretine gönderdiği 21 Ağustos 1323 (3 Eylül 1907) tarihli telgrafta Salarüddeve'nin maiyetindeki kuvvetler ile Kirmanşah'a gelip buradaki bazı aşiretlerden kendisine destek toplamaya çalıştığı yönündeki bilginin araştırılmasını istemiştir. Hariciye Nezaretinden kendisine bilgi akışı sağlanmasının ardından ise Taraf-ı Vala-yı Seraskeriye makamına gönderdiği 1 Eylül 1323 (14 Eylül 1907) tarihli telgrafta Salarüddeve'nin Tahran'da bulunduğunu, Azerbaycan ile Kirmanşah hududunda alınan tedbirlerin daha önce bildirildiğini ve bundan böyle alınacak malumatın peyderpey aktarılacağını beyan etmiştir²².

Salarüddeve'nin Muhammed Ali Şah'a isyanı ve bu isyan neticesindeki akıbeti o dönem Osmanlı Devletini İran'da temsil eden bazı isimlerin daha sonradan kaleme aldıkları anılarına da yansımıştır. Örneğin Tahran Sefaretinde 1899-1908 tarihleri arasında askerî

²¹Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı, 513/104. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. Y. A. HUS.) olarak kısaltılmıştır. BOA. BEO., 3110/233184.

²²BOA. BEO., 3136/235187; BOA. BEO., 3145/235826.

ateşemiliter olarak görev yapan Cemil Said Bey'in anılarında bu mesele ile ilgili sarf ettiği şu sözler oldukça dikkat çekicidir²³:

“Şâh'ın birâderi Sâlârüddeve başına topladığı bir takım aşâir süvârisi ve elde edebildiği birkaç top ile saltanat iddi'âsına kalkıştı ve Meclis-i Meb'ûsân'ın Şah'dan memnûn olmadığından bi'l-istifâde âdetâ şahlığını i'lân ve Meclis-i Meb'ûsân'a ve vilâyâta telgrafnâmeler ısdârıyla alenen isyân eyledi. Eğer Sâlârüddeve cüz'i olsun mütefennin ve hüsn-i ahl'âk sâhibi bir zât olaydı Muhammed Ali Şah'dan ürkmüş olan Meclis-i Meb'ûsân'ca Sâlârüddeve'ye bî'at mümkün olur idi. Ammâ Sâlârüddeve son derece câhil ve şu'ûru muhtel bir şehzâde olduğu cümleye ma'ruf iken bittab' aleyhine asker sevkinden gayrı çâre olmadığından Meclis-i Meb'ûsân da, vükelâ da karar verdiler. Kirmanşah'da aşîret reisi Dâvud Han asâkiri ile bir mikdâr Kazak neferâtı ve birkaç top i'zâm olunarak küçük bir müsâdemeyi müte'âkıb Sâlârüddeve asâkiri tenkil ve kendisi Kirmanşah'daki İngiltere Konsoloshânesi'ne firâra mecbûr edildi.

Olmayacak bir iş için beyhûde kan döktüren bu dîvâneyi İngiltere Konsoloshânesi teslimde tereddüd etmedi ve zâten ne yaptığını bilmez takımdan olduğu anlaşılınca hânesinde hapis cezâsıyla iktifâ olundu”

Salarüddeve'nin devre dışı kalmasının ardından bu kez diğer şehzade Melik Mansur Mirza'nın²⁴ akıbeti ile alakalı İstanbul'a birtakım

²³Cemal Said Bey, s. XVI, 24-25.

bilgiler ulaşmaya başlamıştır. Hariciye Nezaretinin telgrafına atfen Sadaret tarafından Sultan II. Abdülhamit'e takdim edilmek üzere kaleme alınan 16 Mayıs 1324 (29 Mayıs 1908) tarihli yazıda Melik Mansur Mirza'nın maiyeti ile birlikte Saltanat-ı Seniyye'ye dehalet ve tebdil-i tabiiyet arzusu içerisinde olduğu vurgulanmıştır. Sultan II. Abdülhamit'in irade-i seniyyesinin ardından Sadaret tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 19 Mayıs 1324 (2 Haziran 1908) tarihli telgrafta ise Melik Mansur Mirza ve maiyetinin kemali memnuniyetle kabul buyrulacağını mahrem bir şekilde Tahran Sefareti Maslahatgüzarlığı vasıtasıyla kendisine tebliğ edilmesi gerektiği ifade edilmiştir²⁵.

Melik Mansur Mirza'nın iltica talebi görüşülürken İran şahının bir diğer biraderi Nasırüddin Mirza'nın validesi ile birlikte önce Beyrut'a arkasından Bağdat'a bir ziyaret gerçekleştirdiğine yönelik haberler İstanbul'da dikkat çekici bir mahiyet kazanmıştır. Sadaret makamına hitaben Halep Valiliği tarafından kaleme alınan hem şifreli hem de acil kodlu 5 Şubat 1323 (18 Şubat 1908) tarihli telgrafta şahın

²⁴Esasında Osmanlı devlet kayıtlarında Melik Mansur Mirza ile ilgili ilk bilgilere Sadaret tarafından Maliye Nezaretine gönderilen 18 Teşrin-i Evvel 316 (31 Ekim 1900) tarihli telgrafta rastlanmaktadır. İlgili telgrafta; İran Şehzadeganından Melik Mansur'un yanı sıra İran Devletinin önemli isimlerinden Vezir Derbar Hakimü'l Mülk Mirza Mahmut Han, Teşrifat- Umumiye Nazırı Zahirüddeve Ali Han, Ziraat Nazırı Nasrullah Han, Viyana Sefiri Neriman Han, Hariciye Nazırı Müşirüddeve Nasrullah Han gibi isimlere Murassa Osmani Nişanı'nın ihsan buyrulduğu ve hazineye gereğinin ifası noktasında talimat verildiği ifade edilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İrade Taltifat, 228/21. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. İ. TAL.) olarak kısaltılmıştır. BOA. BEO.,1575/118051.

²⁵Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İrade Hariciye Evrakı, 437/95. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. İ. HR.) olarak kısaltılmıştır. BOA. Y. A. HUS., 521/160; BOA. BEO., 3364/252259.

biraderinin validesiyle Beyrut'a geldiği ve bundan sonraki durağına Halep yolu ile hareket edeceği yönünde gayri resmi bir haber alındığı ifade edilerek bu önemli konuklar hakkında nasıl bir tavır takınılması gerektiği sorulmuştur. Aynı gün Sadaret tarafından Halep Valiliğine gönderilen şifreli yazıda şahın biraderi ve validesinin emrine birkaç memur tahsis edilerek onların seyahatlerine kolaylık gösterilmesi tavsiye olunmuştur²⁶.

Sadaret tarafından kendisine ve validesine ihtimam gösterilmesine rağmen Nasirüddin Mirza'nın Bağdat'ta kaldığı süre zarfı içerisinde gerçekleştirdiği bazı hareketler Bağdat Valisi Hazım Bey'in dikkatini çekmiştir. Hazım Bey kaleme aldığı 22 Nisan 1324 (5 Mayıs 1908) tarihli yazıda şahın biraderinin kendisi orada olmamasına rağmen Kerbela ve Necef'i ziyareti sırasında hem kendi makamını hem de vilayet ordu kumandanlığını temsilen bazı isimleri ona refakat etmeleri için görevlendirdiğini fakat bu kişinin gösterilen ihtimama karşın ne daha önce ne şu an onu makamında ziyaret etmediğini açıklamıştır. İlgili telgrafının devamında şahın biraderinin kendisini ziyaret etmediği gibi kendisine teşekkür için bir kişi dahi yollamadığının altını çizen Hazım Bey eğer Nasirüddin Mirza Bağdat'ta iken kendi makamını ziyaret etmemeye inat ederse karşılık olması için onu Bağdat'tan uğurlarken farklı bir muamele benimsenebileceğini ifade etmiştir²⁷.

²⁶BOA. BEO., 3251/243815.

²⁷Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Yıldız Mütenevvi Maruzat, 309/18. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. Y. MTV.) olarak kısaltılmıştır.

Nasirüddin Mirza Bağdat'ta kaldığı süre zarfında kendisiyle ilgilenen personelin terfi ve tayin ettirilmesi için birtakım girişimlerde bulunmuştur. Bu konuda İstanbul'da bulunan İran Sefaretinden Sadaret makamına iletmek üzere kaleme alınan 22 Mayıs 1324 (4 Haziran 1908) tarihli yazıda validesi ile birlikte Bağdat'ı ziyaret eden Nasirüddin Mirza'nın, emrine verilen polis üçüncü sınıf komiserlerinden Debreli Ahmet Hamdi Efendi ile sivil serkomiserlerinden Hacı Mehmet Efendi'nin tayin ve terfilerini arzuladığı beyan edilmiştir. Bunun üzerine aynı gün Sadaret makamı Zaptiye Nezaretine bir yazı göndererek Debreli Ahmet Efendi'nin sınıfının terfisi ile sivil serkomiserlerinden Hacı Mehmet Efendi'nin polis müfettişliğine tayin edilmeleri konusunda gereğinin yapılmasını emretmiştir²⁸.

Nasirüddin Mirza'nın talebiyle ilgilenilmesinin sonrasında Melik Mansur Mirza'nın İstanbul'a gelişi ile alakalı yeni bilgiler ortaya çıkmıştır. Hariciye Nezaretinden Sadaret makamına gönderilen 30 Haziran 1324 (13 Temmuz 1908) tarihli mahrem yazıda vaki olan müracaatı üzerine oğluyla birlikte İstanbul'a gelmesine müsaade buyrulan Melik Mansur Mirza'nın üç kişiden oluşan maiyeti ile beraber dün İstanbul'a varıp Pera Palas Oteline yerleştiği bilgisinin onun nezarete gelen hususi kâtibi tarafından beyan edildiği açıklanmıştır. Bu gelişmenin ardından Sadaret de Hariciye Nezaretinin ilgili yazısının bir örneğini aynı gün Sultan II. Abdülhamit'e sunarak

²⁸BOA. BEO., 3327/249523.

bundan sonraki süreçte nasıl bir tavır takınılması gerektiğini sormuştur²⁹.

Melik Mansur Mirza hakkında yapılan bu yazışmalar olumlu netice vermiş olacak ki çok geçmeden onun İstanbul'da ikameti ile alakalı daha somut gelişmeler belirmeye başlamıştır. Nitekim Hariciye Nezaretinden Sadaret'e gönderilen 8 Temmuz 1324 (21 Temmuz 1908) tarihli mahrem telgrafta Melik Mansur Mirza'nın Çubuklu'da isticar (kiralanan) olunan haneye nakil edileceği ifade edildikten sonra bu nakil işlemi sırasında ve sonrasında İstanbul'da yaşayan kimi İran tebaasının taşkınlık yapma ihtimali nedeniyle gerekli önlemlerin alınmasının önemli olduğu vurgulanmıştır. Hariciye tarafından aynı gün kaleme alınan diğer yazıda bu gelişmeden oldukça memnun kalan Melik Mansur Mirza'nın yine de İran'daki yönetimden çekindiği için bir an evvel oğlu ve İran'dan İstanbul'a gelecek olan dayısı Celalüddevle'nin Osmanlı vatandaşlığına alınmasını arzuladığı açıklanmıştır. Bu arada Hariciye Nezaretinden gelen uyarı üzerine harekete geçen Sadaret, Zaptiye Nezaretine gönderdiği 9 Temmuz 1324 (22 Temmuz 1908) tarihli mahrem yazıda Melik Mansur'un İstanbul'daki varlığının şehirde bulunan meşrutiyet yanlısı İranlılar tarafından bilinmesi nedeniyle onun ve maiyetinin yeni ikamet alanında korunması için zaptiyeler vasıtasıyla gerekli güvenlik önlemlerinin alınması lüzumunun altını çizmiştir³⁰.

²⁹BOA. Y. A. HUS., 523/84.

³⁰Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Maruzat, 36/28. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. Y. PRK. HR.) BOA. BEO., 3361/252065.

Melik Mansur Mirza'yı dış tehditlere karşı korumak için Zaptiye Nezareti harekete geçirilmişken onun ikamet masraflarının karşılanıp takip edilmesi için de Hariciye Nezareti görevlendirilmiştir. Hariciye Nezaretinden Sadaret makamına gönderilen 30 Temmuz 1324 (12 Ağustos 1908) tarihli telgrafta Melik Mansur Mirza ve oğul Prens Fethullah Mirza'nın maiyetlerinin ikameti için Çubuklu'da kiralanan döşeli evin bedelinin yüz otuz liraya tekabül ettiği ve yine şehzade ile maiyetinin Çubukludaki eve taşınana kadar ki masraflarının karşılanması için yirmi gurusluk bir bütçe tahsisinin söz konusu olduğu belirtilmiştir. Bunun üzerine Sadaret tarafından 5 ve 7 Ağustos 1324 (18 ve 20 Ağustos 1908) tarihlerinde kaleme alınan iki yazıda ifade edilen giderlerin takibatının yapılması noktasında Hariciye Nezaretinin yetkili olduğu anımsatılmıştır³¹.

İstanbul'daki meşrutiyet taraftarı İranlıların Melik Mansur Mirza ve maiyetine karşı muhtemel taşkınlığına karşı Zaptiye Nezaretini harekete geçiren Sadaret makamı şehzadeyi Osmanlı sınırları içerisinde tutabilmek için vatandaşlık kartını oynamıştır. Fakat Hariciye Nezareti vasıtası ile kendisine vatandaşlık teklif edilen Melik Mansur Mirza çeşitli gerekçeler öne sürerek bu teklifi kabul etmediği gibi Osmanlı ülkesinden ayrılmak için girişimler de bulunmayı ihmal etmemiştir. Hariciye Nezaretinden Sadaret'e gönderilen 30 Temmuz 1324 (12 Ağustos 1908) tarihli yazıda kendisine vatandaşlık teklifi yapılan Melik Mansur Mirza'nın şimdiye kadar İstanbul'da kaldığı müddetçe kendisine gösterilen ilgi ve alakadan memnun kalmasına

³¹BOA. İ. HR., 414/27; BOA. BEO., 3380/253488.

rağmen Avrupa'ya gitmek istediğini yakın vakitte nezarete gelerek ifade ettiği belirtilmiştir. Hariciyenin yazısının akabinde Sultan II. Abdülhamit'e takdim edilmek maksadıyla Sadaret tarafından kaleme alınan yazıda da bu durum dile getirilerek takınılması gereken durum konusunda yardım talep edilmiştir³².

Çubuklu'da kendisine ve maiyetine tahsis edilen haneye yerleştirilen hatta şahsına vatandaşlık teklif edilen Melik Mansur Mirza sürekli takip altında tutulmuştur. Onun İstanbul'daki faaliyetlerinin yanı sıra İran'da meydana gelen gelişmelere müdahil olup olmadığı olmuş ise bunun ne boyutta olduğu meselesi kurumlar arasında meydana gelen yazışmalar neticesinde ortaya çıkarılmak istenmiştir. Bu bağlamda Hariciye Nezaretinden Sadaret'e gönderilen 8 Mart 1327 (21 Mart 1911) tarihli telgrafın birinci bölümünde Melik Mansur Mirza'nın himaye edilmekle birlikte İran'la bağlantısını hiçbir şekilde koparmadığı, daha önce Tahran'da yer alan İngiliz sefirlerinin İngiliz Hariciyesine yazdıkları raporlarda onu en fena vasıflarla nitelendirdikleri ve bu gibi kişileri Osmanlı sınırları içerisinde himaye etmenin Devlet-i Aliyye'yi hem İranlılar hem de ecnebiler nazarında zor durumda bırakabileceği beyan edilmiştir. Aynı telgrafın ikinci kısmında kendi memleketi dışında bulunan bu şahsın kendi memleketinde bir olaya karışma ihtimali durumunda Osmanlı Devletinin her zaman onun hakkını savunmak durumunda kalacağından, bilhassa Tahran ve civarında yer alan ev ile arazileri nedeniyle hali hazırda birtakım sıkıntıların belirdiğinden ve bu gibi

³²BOA. Y. A. HUS., 524/75.

hususların İran ile Devlet-i Aliyye arasındaki ilişkilere ciddi anlamda zarar verdiğinden bahsedilmiştir. Telgrafın son kısmında da Melik Mansur Mirza'nın olası İran'a geri dönüş isteği karşısında nasıl bir tavır takınılması gerektiği sorulmuştur. Hariciye Nezaretinin ilgili yazısının ardından harekete geçen Sadaret tarafından ona hitaben kaleme alınan 10 Mart 1327 (23 Mart 1911) tarihli telgrafta Melik Mansur Mirza'nın Osmanlı sınırları içerisinde bulunmasına rağmen henüz Osmanlı vatandaşlığına geçmediği, kendisinin bu konudaki müracaat geçmişi nedeniyle ilk etapta himayeden mahrumiyetinin düşünülmemesi gerektiği buna mukabil İran'da kalmayı tercih etmesi halinde Devlet-i Aliyye'nin himayesinden artık yararlanamayacağı ifade edilmiştir. Son olarak aynı telgrafta ilgili kişiye ona göre tebligat yapılması gerektiğinin altı çizilmiştir³³.

Kurumlar arasındaki yazışmalar devam etmesine rağmen Melik Mansur Mirza'nın Devlet-i Aliyye'nin himayesinden ne şekilde faydalanabileceği meselesi bir süre daha gündemi meşgul etmeye devam etmiştir. Hariciye Nezaretinden Sadaret makamına gönderilen 23 Mart 1323 (5 Nisan 1911) tarihli bir başka yazıda Melik Mansur Mirza'nın Osmanlı vatandaşlığına geçmemiş olsa bile müracaat geçmişinden ötürü himayeden tam manasıyla mahrum bırakılmasının Devlet-i Aliyye'ye menfî sonuçlar doğurabileceği ifade edikten sonra ona İran'da belirli bir süre kalma hakkı tanınarak himayeden mahrum bırakılma durumunun ortadan kaldırılabilceğinin altı çizilmiştir. İlgili yazı nedeniyle Sadaret tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 26

³³BOA. BEO., 3872/290332.

Mart 1327 (8 Nisan 1911) tarihli cevabi yazıda ise Melik Mansur Mirza'nın Devlet-i Aliyye'nin himayesinden faydalanabilmesi için İran'dan kati alaka kesmesi gerektiği bu sürenin de hiçbir şekilde buraca tayin edilemeyeceğinden Tahran Sefareti tarafından tespitinin oldukça önemli olduğu vurgulanmıştır³⁴.

Melik Mansur Mirza'nın ve Salarüddeve'nin Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ilişkilere etkisi 1911 yılından itibaren farklı bir şekle bürünmüştür. Hem Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte hem de savaş sırasında bu iki aktör, iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi veya gerilmesine katkı sunan isimler olarak ortaya çıkmışlardır. Bu iki isimden biri olan Salarüddeve, meşrutiyetlerle yaptığı savaş kaybedip önce Rusya daha sonra Almanya'ya sığınmış ve savaş sırasında Osmanlı-Alman ittifakının İran'a karşı kullandığı önemli enstrümanlardan birine dönüşerek Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ilişkilerin gerilmesine sebebiyet vermiştir³⁵. Diğer isim Melik Mansur Mirza ise bundan sonraki hayatının büyük bir kısmını İstanbul'da geçirmiş ve onu ziyaret etmek için İran'dan İstanbul'a önemli isimlerin gelmesine aracılık ederek İran ile Osmanlı Devleti arasında farklı bir iletişim kanalının oluşumuna katkı sağlamıştır³⁶.

³⁴BOA. BEO., 3879/290869.

³⁵Sadık Sarısan, "Birinci Dünya Savaşı'nda Salarüddeve Olayı", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 2, (1995), s. 149-153; Rıdvan Ayaydın, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İran'da Cihad-ı Ekber Faaliyetleri*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2016, s. 326-333.

³⁶Semaha Eser, *İranlı Seyyahların Eserlerinde İstanbul ve Han Melik-i Sâsânî'nin "İstanbul Sefareti Hatıraları" Adlı Eseri*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005, s. 89-91; <http://www.qajarpages.org/mozaffareddinchildren.html>. Erişim Tarihi: 1.04.2020.

SONUÇ

Tarihsel süreç boyunca İran ile Osmanlı Devleti arasında idame ettirilen ikili ilişkilerin seyrini, tarafların bünyelerinde meydana gelen taht mücadeleleri ve bu mücadelelerin akisleri önemli derecede etkilemiştir. Taraflar, birbirlerine karşı avantaj elde edebilmek için birbirlerinin bünyesinde meydana gelen saltanat mücadelelerine daima müdahil olmuş ve ikili ilişkilerin seyrini kendi lehlerine çevirmeye çalışmışlardır. Bu çalışmanın konusunu oluşturması bakımından, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde İran’da meydana gelen toplumsal hareketler ve toplumsal hareketlerin Kaçar Hanedanı’nın yönetimi altında bulunan İran’da birtakım iktidar mücadelelerine sebebiyet vermesi karşısında Osmanlı Devleti devreye girmiş ve komşu ülkenin yönetiminde söz sahibi olmayı arzulamıştır. Bunun için meşrutiyet hareketinin destekçisi olarak tahtta çıkan fakat daha sonra bu harekete karşı muhalif bir tutum takınan Muhammed Ali Şah’a başkaldıran Salarüddeve ve Melik Mansur Mirza’yı desteklemiş ve onları İran aleyhtarı birer enstrümana döndürmeyi denemiştir. Nitekim bu iki önemli aktörü elinde tutarak veya onları uzaktan da olsa kontrol ederek İran ile mevcut ilişkilerinde her zaman bir adım önde olmayı tasarlamıştır.

Melik Mansur Mirza ve Salarüddeve hadisesi uzun yıllar Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ilişkilerde çözüme kavuşturulması gereken bir hadise olarak ortada durmuştur. Komşusu Osmanlı Devletine karşı

eli zayıf olan İran, çoğu zaman ikili ilişkilerde tansiyonu arttırmak yerine ılımlı bir politika izlemek zorunda kalmıştır.

KAYNAKÇA

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)³⁷

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO.)

İrade Hariciye Evrakı (İ. HR.)

İrade Taltifat (İ. TAL.)

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.)

Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Maruzat (Y. PRK. HR.)

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.)

The National Archives

Foreign Office (FO) 881/8914

Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

ABRAHAMIAN, Ervand; “The Causes of the Constitutional Revolution in Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol., 10, No., 3, (August 1979), s. 381- 414.

AYAYDIN, Rıdvan; *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İran'da Cihad-ı Ekber Faaliyetleri*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2016.

BOLAT, Gökhan; “Russia’s Attitude Towards The Iranian Constitutional Revolution and Its Support of Counter-Constitutionalism”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Vol., 6, Issue 4, (April 2013), s. 179-189.

³⁷Arşiv belgelerinin numaraları metin içerisinde verilmiştir.

- _____ ; “Muhammed Ali Şah Döneminde İran’ın Siyasi Durumu (1907- 1909)”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 8, S. 16, (Nisan 2016), s. 327-350.
- Cemal Said Bey İran Mektupları*, Yay., Hz., A. Ergun Çınar, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014.
- DİLEK, Kaan; “İran’da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri”, *Akademik Orta Doğu*, C. 2, S. 1, (2007), s. 49-68.
- ESER, Semaha; *İranlı Seyyahların Eserlerinde İstanbul ve Han Melik-i Sâsânî’nin “İstanbul Sefareti Hatıraları” Adlı Eseri*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005.
- GÜNDÜZ, Tufan; “Safeviler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, (2008), s. 451-457.
- KARADENİZ, Yılmaz; *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- _____ ; “II. Meşrutiyet’in Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)”, *Bilig*, S. 47, (Güz 2008), s. 193-214.
- _____ ; “İran Meşrutiyet Hareketi Sırasında İstanbul’daki İranlıların Siyasi Faaliyetleri: Encümen-i Saadet (1906-1909)”, *SBArD*, S. 14, (Eylül 2009), s. 1- 12.
- KILIÇ, Selda; “İran’da İlk Anayasal Hareket “1906 Meşrutiyeti”, *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XX, S. 32, (Ankara 2002), s. 143-161.

- KOCAOĞLU, Burak; *Osmanlı Devleti'nde Cizye Vergisi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018.
- KURTULUŞ, Rıza; “Luristan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, S. 27, (2003), s. 227.
- KÜÇÜK, Cevdet; “Abdülaziz”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, (1988), s. 179-185.
- MOHAMMEDNEJAD, Hamitreza; *Osmanlı-Safevi İlişkileri (1501-1576)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2015.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi; “Muhammed Ali Şah (1872-1925)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, (2005), s. 502-503.
- SARIKÇIOĞLU, Melike; “İran’da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi’nde (1848-1907) İngiltere Rusya ve Fransa’ya Verilen İmtiyazlar”, *History Studies*, Vol., 5, Issue 2, (March 2013), s. 397-410.
- SARISAMAN, Sadık; “Birinci Dünya Savaşı’nda Salarüddevele Olayı”, *A.Ü. Türiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 2, (1995), s. 149-153.
- SONAT, Ramazan; “İngiliz Arşiv Belgelerine Göre XX. Yüzyılın Başında Rusya’nın İran’a Yönelik Stratejileri ve Faaliyetleri”, *History Studies International Journal of History*, Vol., 10, Issue., 2, (March 2018), s. 141-159.
- SOOFİZADEH, Abdolvahid; *Kaçar Döneminde İran-Osmanlı Siyasi İlişkileri*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2014.

TURAN, Şerafettin; “Bayezid, Şehzade”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 5, (1992), s. 230-231.

TURAY, Esra Doğan; “Sultan II. Abdülhamid’in Konuğu İran Şehzâdesi Hisamüssaltana’nın ‘Sefernâme-i Mekke’ Adlı Eserinde Beytülmakdis Ziyareti (1297- 98/1880-81)”, *Journal of Islamicjerusalem Studies*, 17(2), (2017), s. 11-38.

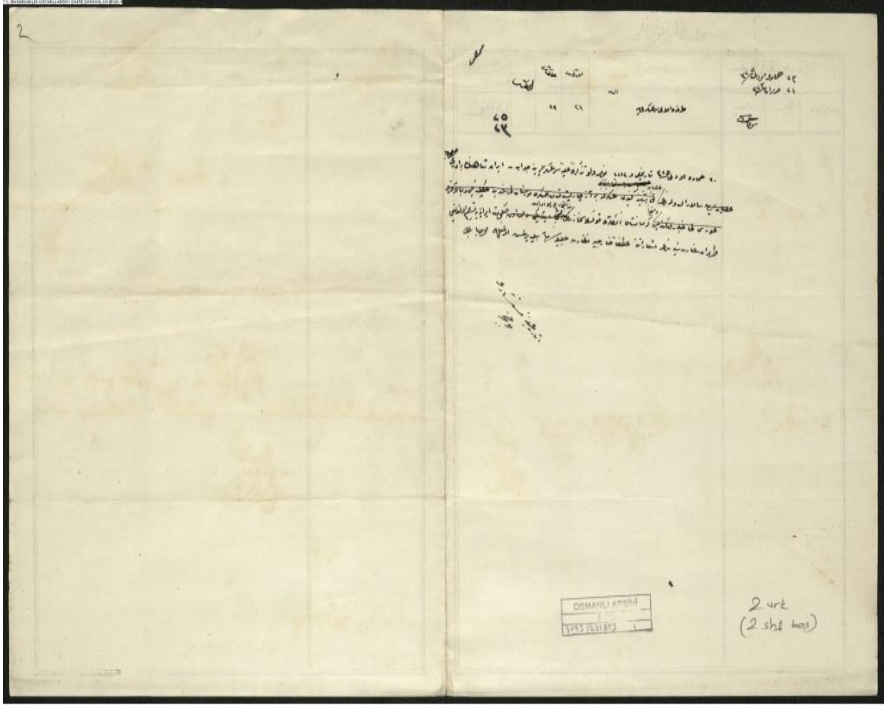
İnteraktif Kaynaklar

<http://www.qajarpages.org/mozaffareddinchildren.html>.

Erişim Tarihi: 1.04.2020.

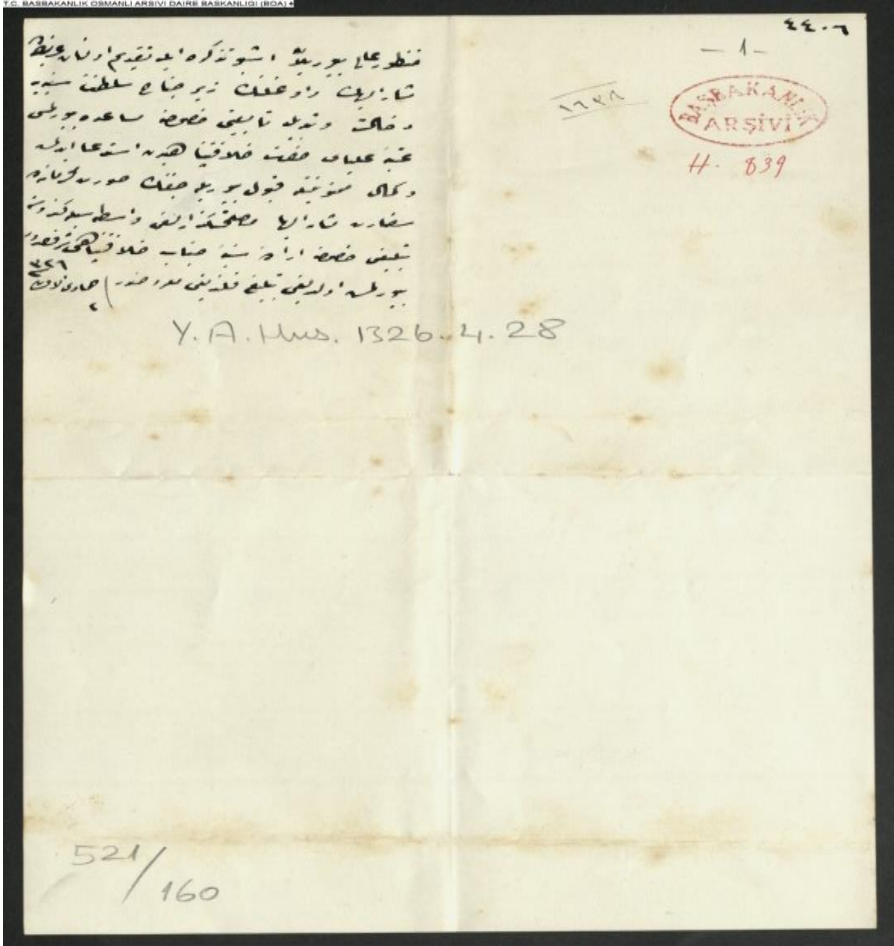
https://www.wikiwand.com/en/Malek_Mansur_Mirza_Shoa_O-Saltaneh. Erişim Tarihi: 2.4.2020.

EKLER

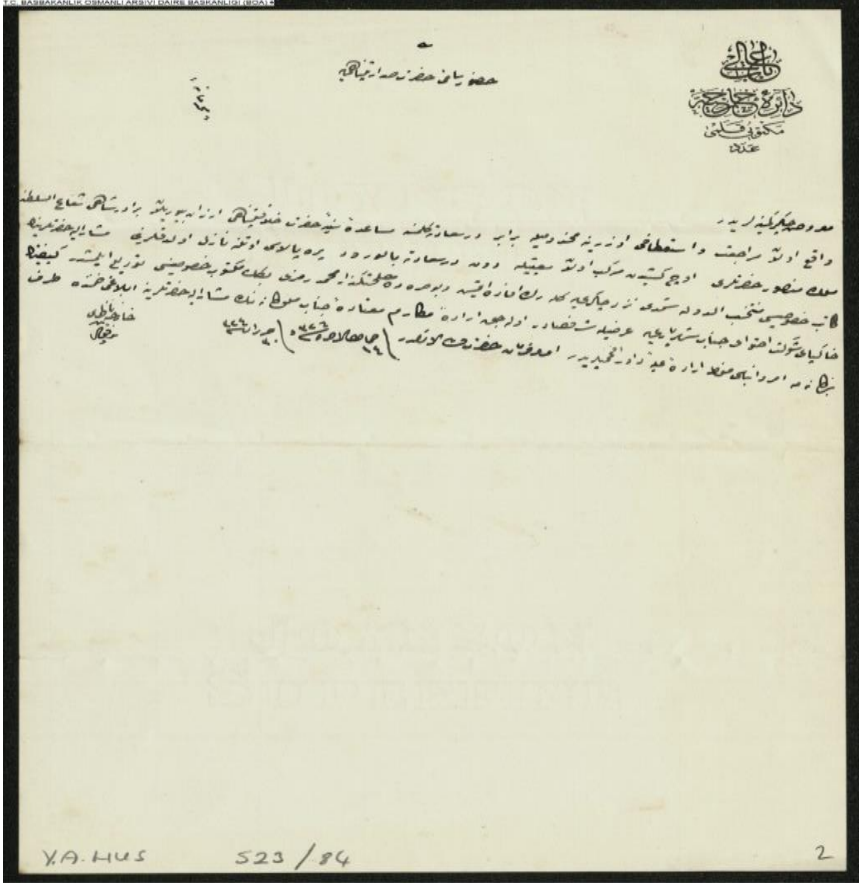
BEO.003093 231953 001

Ek 1: Sadaret tarafından İran şahının biraderi Salarüddeve'nin başarısız isyan girişimi neticesinde Kirmanşah İngiltere Konsoloshanesine iltihak ettiği ve oradan İran Hükümetine teslim olduğuna yönelik Taraf-ı Vâlâ-yı Seraskerîye makamına gönderilen yazı (BOA. BEO., 3093/231953)

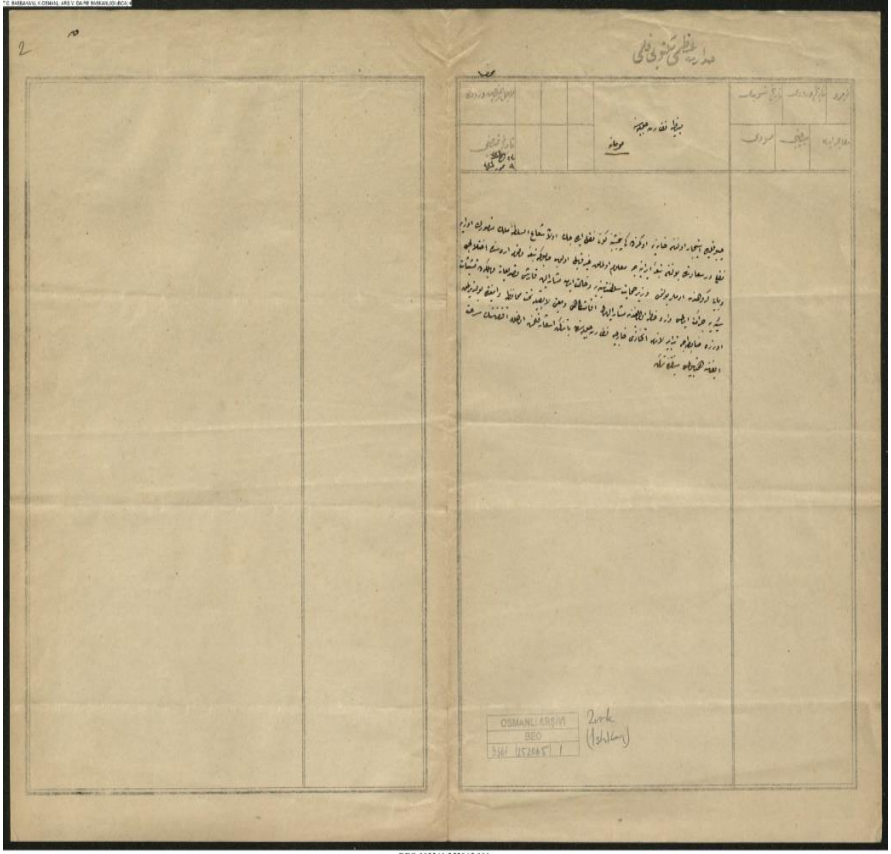

Y.A.HUS.00521.00160.001

Ek 2: İran şahının biraderi Melik Mansur Mirza'nın Osmanlı vatandaşlığına geçme arzusunun kabul edileceğinin Tahran Sefareti Maslahatgüzarlığı vasıtasıyla kendisine tebliği şeklindeki ek Sadaret yazısı (BOA. Y. A. HUS., 521/160)

Ek 3: İran şahının biraderi Melik Mansur Mirza'nın İstanbul'a vardığına yönelik Hariciye Nezareti yazısı (BOA. Y. A. HUS. 523/84)

Ek 4: Sadaret tarafından Zaptiye Nezaretine gönderilen Melik Mansur Mirza'nın ve maiyetinin Çubuklu'da kiralanan haneye yerleştirileceği buna bağlı olarak gerekli önlemlerin alınması gerektiği şeklindeki yazı (BOA. BEO. 3361/252065)

BÖLÜM 16

KUTALMIŞOĞLU SÜLEYMAN ŞAH'IN ANADOLUYA HÂKİM OLMA SÜRECİ VE HALEP'İN MUHASARA ALTINA ALINMASI (1075-1086)

Murat ERKOÇ*

*Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Öğr. Gör.
Gaziantep, Türkiye, murat.erkoc@hku.edu.tr

GİRİŞ

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan 1071 Malazgirt zaferine kadar geçen sürede Türkler tarafından yapılmış olan gazalar ve savaşlar, Anadolu'da Bizans'ın mukavemetini kırma ve bu ülkede yurt kurma bakımından büyük öneme sahiptir.¹ Dandanakan Savaşı'ndan sonra Türkler, dalgalar halinde Selçukluların önderliğinde Ön Asya, Azerbaycan ve Anadolu'ya yönelmeye başlamışlardır. Yedi yüz yıl boyunca devam eden Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara iniş dalgaları, mekân olarak XI. yy'da Hazar Denizi'nin güneyinden Ön Asya, Azerbaycan ve Anadolu'ya başlamıştır.² Türkler XI. yy'ın ilk çeyreğinde Doğu Anadolu'ya akınlar düzenleyerek bu sahalar hakkında bilgi sahibi olmaya başladıktan sonra Ön Asya ve Anadolu'da durumun müsait olduğunu görmeleri üzerine fetihlerini bu yönde gerçekleştirmişlerdir. Nitekim 1069-1070 yılında Afşin Bey'in Adalar Denizi kıyılarına yaptığı gaza, bu doğrultu üzerine yapılmıştır.³

Anadolu'da Selçukluların fetihleri devam ederken Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, gün geçtikçe artan Türk akınlarını engelleyebilmek için Rum, Rus, Hazar, Oğuz, Fars, Kıpçak, Abhaz, Ermeni ve Fransızlardan oluşan büyük bir ordu hazırlayıp Doğu bölgesine doğru hareket etmiştir. İbn'ül Esir ve İbnü'l Adim, bu ordunun iki yüz bin kişiden oluştuğunu aktarmışlardır.⁴ Bu esnada

¹ Turan, Osman, *aynı*, Ötüken Yay., İstanbul, 2009, s. 277.

² Kafalı, Mustafa, Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi, IV, Ankara, 2002, s. 19.

³ Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Yay., Ankara, 1998, s. 45.

⁴ İbnü'l Adim, Ebu'l Kasım Kemaleddin, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, (düz. Halil Mansur), Daru'l Kitabu'l-İlmiye, Beyrut, 1996, s. 177, 178; İbn Kesir, Ebu'l

Halep şehrini kuşatma altına alan Sultan Alp Arslan, Azerbaycan'ın Huva şehrinde iken İmparatorun devasa bir ordu ile Malazgirt'e gelerek burada halkı kılıçtan geçirdiğini öğrenmesi üzerine yirmi bin kişiden oluşan orduyla birlikte⁵ Erzen ve Bitlis üzerinden Ahlat'a gelmiştir. Alp Arslan, savaştan birkaç gün önce elçi olarak İbn Muhalleban'ı İmparator'a göndererek sulh teklifinde bulunmasına rağmen İmparator, alaycı bir şekilde şu sözleri ile sulh teklifini reddetmiştir: Savaş için İsfahan mı yoksa Hamedan mı daha iyidir. İbn Muhalleban: İsfahan cevabını verdi. İmparator: Bence de İsfahan daha iyidir. Çünkü Hamedan'ın soğuk olduğu bize ulaştı.⁶ Sulh yolunun kapanması üzerine iki taraf savaş hazırlığına devam ederken Abbasi Halifesi Kaim Bi-Emrillah, İslam ordusunun manevi yönünü güçlendirmek için bir dua metni hazırlayarak bütün İslam ülkelerindeki camilerde cuma günü okunmasını emretmiştir.⁷ İki tarafın 26 Ağustos 1071 yılında karşı karşıya geldiği savaşta Selçuklular, Bizans'ı hezimete uğratmayı başarmıştır.

Malazgirt zaferi, Türk, İslam, Bizans ve Dünya Tarihinde neticeleri itibariyle dönüm noktalarından bir tanesini teşkil etmektedir. Bu zafer sonunda Bizans'ın maddi ve manevi direncinin kırılması, ilerleyen

Fida İmadüddin İsmail, *el-Bidayet ve en-Nihayet*, XII, Mektebetü'l Maarif, Beyrut, 1991, s. 100; İbnü'l Esir, İzzeddin Ebu'l Hasan, *el-Kamil fi et-Tarih*, VIII, (düz. M.Yusuf Dukak), Daru'l Kitabu'l-İlmiye, Beyrut, 1987, s. 388.

⁵ Ebu'l Ferec, Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tarihi'l Mülük ve'l Umem*, XVI, (düz. Muhammed Abdulkadir A'ta, Mustafa Abdulkadir A'ta), Daru'l Kitabu'l-İlmiye, Beyrut, 1995, s. 124; İbn Kesir, aynı eser, XII, s. 101; İbnü'l Esir yirmi beş bin kişiden oluştuğunu aktarmıştır. *aynı eser*, VIII, s. 388.

⁶ İbnü'l-Ezrak, Ahmet b. Yusuf, *Tarihu Meyyafarikin ve Amid*, (düz. Bedevi Abdullatif Avad), Daru'l Ammeti lis-Sekafi, Kahire, 1959, s. 189.

⁷ Dua metni için bkz. el-Hüseyni, Sadreddin, *Ahbar-u-Devleti-Selçukiyye*, (düz. Muhammed İkbāl), Külliyyeti Fancab, Lohur, 1933, s. 47-49.

süreçlerde Türklerin herhangi bir direniş ile karşılaşmadan Ege ve Marmara içlerine kadar ilerlemelerine imkân sağlamıştır. Nitekim 1071 yılından itibaren Anadolu’da ilerleyen Türkler, başta Türkiye Selçuklu Devleti olmak üzere Saltuklu, Mengüçüklü Danişmendli, Dilmaçoğulları, Ahlatşahlar, Yinaloğulları, Çubukoğulları ve Artuklu gibi devletler kurmuşlardır.⁸ Şüphesiz Anadolu’daki şartlar müsait olmasaydı Türkler, Malazgirt zaferinden sonra Anadolu’ya hâkim olamazlardı. Türklerin 1081 yıllarında batıda İzmir’e kadar bütün Anadolu’ya yerleşmelerinde Anadolu’da nüfusun azalması etkili olmuştur. Nitekim Bizans döneminde şehirlerin küçülmesiyle birlikte halkın sarp tepeler üzerinde yer alan kale şehirlere çekilmesi, kırsal alanda nüfusun seyrekleşmesine neden olmuştur.⁹

1. KUTALMIŞOĞLU SÜLEYMAN ŞAH’IN ANADOLU’YA HÂKİM OLMA SÜRECİ (1075-1086)

Malazgirt Savaşı’ndan sonra Anadolu’nun Türk yurdu haline gelmesinde Selçuklu hükümdar ailesinden Kutalmışoğlu Süleyman Şah’ın başında bulunduğu Türkmen kuvvetlerinin rolü yadsınamayacak kadar büyük öneme sahiptir.¹⁰ Malazgirt zaferinden sonra Romanos Diogenes’in ölümü üzerine Bizans’ın başına geçen VII. Mihail Dukas, Selçuklu Devletine tabi olacağını göstermek gayesi ile yaklaşık iki yüz bin dinar ve değeri yetmiş bin dinar olan

⁸ Sevim, Ali, “Malazgirt”, *DİA*, XXVII, Ankara, 2003, s. 483; Abdullah Bayındır, “Türkiye Selçukluları Kuruluş Dönemi Kutalmışoğlu Süleyman-Şah (1075-1308)”, *Akademik Matbuat*, II/II, 2018, s. 20.

⁹ Baykara, *aynı eser*, s. 46.

¹⁰ Kafesoğlu, İbrahim, “Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. X-XI, 1979-1980, s. 1.

kıymetli mücevherleri göndererek Alparslan'ı memnun etmeye çalışmıştır.¹¹ Ancak Alparslan, Malazgirt zaferinden sonra Bizans'ın üzerine yürüyerek Anadolu'nun tamamını ele geçirmek istemekteydi. Romanos Diogenes'un ölümünden sonra daha önce yapılan antlaşmanın bozulması üzerine harekete geçen Alparslan, Anadolu'nun fethinin devamını isteyerek askerlerine: *“Rumlar ile aramızda yapılan sulh bugünden itibaren bozulmuştur. Artık haça tapanların memleketleri istila edilecektir. Bundan böyle Arslan yavruları olunuz. Yeryüzünde gece-gündüz kartal gibi uçunuz ve Rumlara artık merhamet etmeyiniz.”* emrini vermiştir.¹² Alparslan, bir taraftan Anadolu'nun fethiyle uğraşırken diğer taraftan Selçuklular'a ait olan topraklar üzerinde egemen olmak isteyen Karahanlıları tamamen ortadan kaldıracılabilmek için 1072 yılında yaklaşık iki yüz bin kişilik ordu ile Türkistan seferine çıkmıştır. Ordusuyla birlikte zorlanmadan Buhara'ya kadar gelen Alparslan, kendisine karşı bir müddet mukavemet gösteren Barzam kalesi muhafızı Yusuf Harizm'in eman dilemesi üzerine kuşatmayı kaldırmıştır. Daha sonra huzuruna çıkan Yusuf Harizm'in çizmesinden çıkarttığı zehirli hançer ile vurularak ağır yaralanan Alparslan, bir kaç gün sonra hayatını kaybetmiştir.¹³

¹¹ Sibt İbnü'l Cevzi, Şemseddin Ebu Muzaffer Yusuf, *Miratu'z Zaman fi Tevarihu'l Ayan*, XIX, (düz. Muhammed Enes el-Hasan, Kamil Muhammed), Daru'l Kitabu'l İlmiye Yay., Beyrut, 2013, s. 234; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 389.

¹² Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yay., İstanbul, 1971, s. 34.

¹³ el-Hüseyni, *aynı eser*, s. 53, 54; el-İsfahani, İmadüddin Muhammed, *Devleti Ali Selçuk*, Kahire, 1900, s. 44; en-Nüveyri, Şehabeddin Ahmed, *Nihayetu'l Edeb fi Fununi'l Edeb*, XXVI, (düz. Mustafa Fevvaz, Kuşeyli Fevvaz), Daru'l Kitabu'l-

Alparslan'ın ölümünden sonra yerine veliaht olarak tayin edilen Melikşah,¹⁴ Selçuklu tahtına çıktığı zaman ülke içerisinde bir takım karışıklıklar yaşanmasına rağmen Kutalmışoğulları Süleyman, Mansur, Alp İlik ve Devlet, Anadolu'da Fırat ırmağı boylarında ve Urfa yörelerinde fetih hareketleri düzenlemekteydiler.¹⁵ Kutalmışoğulları'nın Anadolu'ya ne zaman geldikleri hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bazı kaynaklar, Kutalmışoğulları'nın Anadolu'ya Alparslan tarafından gönderildiğini aktarırken bazı kaynaklar ise Alparslan'ın öldürülmesinden sonra meydana gelen karışıklıklardan istifade ederek Büyük Selçuklu Devleti'nden kaçıp Anadolu'ya geldikleri kaydedilmiştir.¹⁶ Müslüman ve Hristiyan kaynakların bazıları ise Alparslan tarafından Anadolu'nun fethi için görevlendirilen Süleyman Şah'ın Malazgirt zaferinden sonra Kapadokya ve Pont ülkelerinin ele geçirilmesini sağladığı için bu toprakların kendisine ikta olarak verildiğini ve Sultan'ın hükümdar olarak tanıdığı kaydedilmiştir.¹⁷ Ancak Alparslan döneminde Kutalmışoğulları'nın Anadolu ve Suriye'de bulunduğu dair herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Nitekim Melikşah'ın amcası

İlmiye, Beyrut, 2004, s. 183; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 393; Ebu'l Ferec, *aynı eser*, XVI, s. 144, 145; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 106.

¹⁴ Cuzcani, Minhacuddin Osman b. Siraceddin, *Tabakat-ı Nasiri*, I, (Arapçaya Terc. Affaf es-Seyyid Zeydan), Kahire, 2013, s. 395; ez-Zehebi, Ebu Abdullah Şemseddin, *el-İber fi Haberi Men Gaber*, II, (düz. Ebu Hacir Muhammed es-Said), Daru'l Kitabu'l-İlmiye, Beyrut, 1985, s. 317; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 106; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 394.

¹⁵ Sevim, Ali, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, T.T.K. Yay., Ankara, 1990, s. 22.

¹⁶ Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't-Tevarih Selçuklu Devleti*, (çev. Ersan Göksu, Hüseyin Güneş), Selenge Yay., İstanbul, 2010, s. 108.

¹⁷ Turan, *aynı eser*, 1971, s. 46.

Kavurd,¹⁸ Selçuklu şehzadesi el-Basan ve Kutalmış tarafından çıkartılan isyanlardan sonra onlara mensup olan Yabgulu (Yavgıyye) gibi bir kısım Türkmenler, kitleler halinde Anadolu ve Suriye'ye kaçarak 1070 yılında Atsız ve bazı Oğuz beylerinin idaresinde Filistin'de bir Türkmen beyliği kurmalarına rağmen başlarına geçecek herhangi bir Selçuklu şehzadesi bulamamışlardır. Ayrıca Alparslan'ın ölümüyle birlikte Selçuklularda meydana gelen saltanat mücadelesinde Süleyman şah ve kardeşlerinin isyan halinden kaçarak Anadolu'ya geldikleri çağdaş Bizans tarihçileri ve Ebu'l-Farac Bar Hebraeus tarafından aktarılmıştır.¹⁹

Claude Cahen'da Selçuklu hanedanına karşı sık sık ayaklanan Kutalmış'ın oğullarının rivayetlere göre Alparslan'ın saltanatı döneminde Orta Fırat havzasında tutsak edildiği, ölümünden sonra yaşanan karışıklıklardan istifade ederek 1073 yılında Anadolu'ya kaçtıklarını ifade etmiştir.²⁰ Yine Arap kaynaklarda Kutalmışoğulları'nın Anadolu'ya Melikşah döneminde geldiğine dair bilgiler mevcuttur. Mesela İbnü'l Ezrak, Süleyman Şah'ın Melikşah döneminde Rum diyarına fetihler düzenleyerek Malatya, Kayseri, Sivas, Aksaray ve Konya olmak üzere bütün Rum diyarını ele

¹⁸ Kavurd isyanı için bkz. Nüveyri, *aynı eser*, XXVI, s. 185.

¹⁹ Ebu'l Ferec, Bar Hebraeus, *Ebu'l Ferec Tarihi*, I, (çev. Ömer Rıza Doğrul), T.T.K. Yay., Ankara, 1999, s. 328; Ünal, Oğuz, *Türkiye Tarihine Giriş Horasan'dan Anadolu'ya*, Töre Devlet Yay., Ankara, 1980, s. 148; Kafesoğlu, *aynı makale*, s. 10; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 46.

²⁰ Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (çev. Erol Üyepazarcı), Türk Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s. 8.

geçirdikten sonra buraların Melikşah'a tabi olmalarını sağladığını aktarmıştır.²¹

Melikşah dönemine baktığımız zaman Bizans'ta yaşanan iç karışıklıklardan istifade edilerek Kutalmışoğulları'nın emrinde Anadolu'nun fethi için görevlendirilen Artuk, Tutak, Arşin, Dilmaçoğlu, Tarankaoğlu ve Duduoğlu gibi Türkmen beylerinin Anadolu'nun içlerine kadar ilerlemeleri, ilerleyen süreçlerde Anadolu Selçuklu Devleti'nden başka kuzeydoğu Anadolu'dan batıya doğru Saltukoğulları, Mengücekoğulları ve Danişmentogulları gibi vasal devletlerin kurulmasına imkân sağlamıştır.²² Anadolu'da Kutalmışoğulları liderliğinde ilerleyen Türkmen Beylerinin fetih hareketlerine baktığımız zaman Artuk Bey, 1074 yılında Yeşilırmak ve Kelkit yörelerini,²³ Mengücek Bey, Divriği, Erzincan ve Şebinkarahisar taraflarını, Emir Ebu'l Kasım Saltuk, Erzurum ve Çoruh nehirlerini fethederken Danişmendoğlu Gümüştekin Ahmet Gazi ise Sivas, Malatya, Amasya, Niksar, Tokat, Çorum, Kayseri ve Elbistan bölgesi üzerinde hâkimiyet kurmayı başarmışlardır.²⁴ Bir müddet sonra Kavurt'un Rey'e doğru yönelmesinden sonra²⁵ Artuk bey'in merkeze çağırılması üzerine Süleyman Şah'ın idaresinde memnun olmayan Afşin, Sanduk, Dilmaçoğlu, Davdavoğlu ve

²¹ İbnü'l Ezrak, *aynı eser*, s. 272.

²² Köymen, Mehmet Altay, "Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Belleten*, LVII/218, Ankara, 1993, s. 73.

²³ Sevim, Ali, "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI/101, Ankara, 1962, s. 128.

²⁴ Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, T.T.K. Yay., Ankara, 1997, s. 82.

²⁵ Kavurd olayı için bkz. Özaydın, Abdulkerim, "Kavurd Bey", *DİA*, XXV, Ankara, 2012, 73-74.

Tarankaoğlu gibi Türkmen Beyleri, Anadolu'dan ayrılarak Suriye'ye gidip Melikşah'ın kardeşi Suriye Melik'i Tutuş'un hizmetine girmişlerdir.²⁶

Süleyman Şah'ın Anadolu'ya geldiği zaman ilk olarak nerelerde faaliyette bulunduğu hakkında kesin bir bilgi bulunmamasına rağmen muhtemelen Antakya önlerinden Anadolu'nun içlerine kadar ilerledikten sonra Konya civarına fetihler yapıp Gavele kalesini Rümanus Makri'den almıştır.²⁷ Kutalmışoğulları üç kola ayrılarak Anadolu'nun farklı yerlerinde fetih hareketlerine girişmişlerdir. Süleyman ve Mansur ayrı bir koldan hareket ederken diğer kardeşler ise bir ya da iki kol şeklinde Anadolu'da ilerlemişlerdir. Mansur, Anadolu'nun batı kısmını ve Adalar Denizi'ne kadar olan yerleri, Süleyman Şah ise Birecik'i üs yaparak Güneydoğu Anadolu'yu ele geçirebilmek için mücadele etmiştir. Nitekim Süleyman Şah, 1075 yılında Yeşilırmak ve Kelkit havzasına kadar yayılan alana harekât düzenleyerek Antakya'ya başarılı bir sefer gerçekleştirmiştir. Alp İlek ve kardeşleri ise Anadolu'nun çeşitli yerlerinde fetih hareketlerinde bulunmalarına rağmen herhangi bir başarı elde edememişlerdir.²⁸

Bu sıralarda Fatımilerin elinde bulunan Akka'yı ele geçirip yeni bir beylik kurmak isteyen Filistin Türkmen Emiri Şökli, isyan etmesi üzerine Büyük Selçuklu Devletine bağlı olan ve Filistin'de Navekiyye Türkmen beyliği kurduktan sonra fetih hareketleri gerçekleştiren

²⁶ Sevim, *aynı makale*, s. 128.

²⁷ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2013, s. 101; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 54.

²⁸ Köymen, *aynı makale*, s. 74.

Kınık boyundan Atsız b. Uvak tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Bunun üzerine Şökli, Kutalmışoğluna ona tabi olacağını dair bir mektup yazarak şunları söylemiştir: Sen Selçuklulardan olup sultan sülalesine mensupsun. Sana itaat edip hizmetinde bulunmakla şeref duyar ve övünürüz. Ancak Atsız, sultan ailesinden olmadığı için ona rıza gösterip itaat etmek istemiyoruz. Eğer Atsız'ı Şam'dan uzaklaştırmayı başarabilirsek Mısır'dan bize yüklü miktarda para gelecektir. Şökli'nin davetini karşılıksız bırakmak istemeyen Kutalmışoğlu, Taberiyye'ye giderek burada Fatımi Halifesine itaat etmiştir. Bu gelişme üzerine 1075 yılında Melik Şah'tan aldığı yaklaşık üç bin civarındaki asker ile birlikte Kudüs'ten Taberiyye'ye doğru hareket eden Atsız, yerli halkın verdiği destek sayesinde orada bulunan Şökli ve oğlunu öldürdükten sonra Kutalmışoğlu'nu, küçük kardeşini ve amcası oğlunu tutsak etmiştir.²⁹ Kardeşlerinin tutsak edildiğini öğrenen Süleyman Şah, Halep Mirdasi Emiri Mahmud'un ölmesi üzerine Şam bölgesine giderek Halep'i kuşatma altına almıştır. Babasının ölümünden sonra Halep Emirliğine getirilen Nasr b. Mahmud, mukavemet göstermekte zorlanması üzerine Süleyman Şah'a haber göndererek: Ben Melik Şah'ın naibiyim, sende ona itaat ediyorsun. Bu yüzden buradan ayrıl. Selçuklular ile karşı karşıya gelmek istemeyen Süleyman Şah, bir miktar vergi karşılığında kuşatmayı kaldırmıştır.³⁰ Daha sonra Selimiyye adı verilen yere

²⁹Müellif, eserinde olayı aktarırken isim olarak sadece قتلش ابن olarak kaydettiğinden dolayı Şökli'nün Kutalmışoğullarından kiminle hareket ettiği hakkında bilgi sahibi değiliz. Sibt İbnü'l Cevzi, *aynı eser*, XIX, s. 297, 298; Sümer, Faruk, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, I/I, Ankara, 1963, s. 5

³⁰ Sibt İbnü'l Cevzi, *aynı eser*, XIX, s. 298; İbnü'l Adim, *aynı eser*, s. 217.

gelerek burada konaklayan Süleyman Şah, Atsız'a tutsak edilen kardeşlerinin durumunu öğrenmek için mektup göndermesi üzerine Atsız, Sultana durumu bildirdiğini ondan gelecek cevaba göre hareket edeceğini söylemiştir. Bunun üzerine Halep'ten ayrılan Süleyman Şah, Bizans'a ait olan Antakya'ya giderek burayı kuşatma altına aldıktan sonra yılda yirmi bin dinar karşılığında haraca bağlamıştır.³¹ Buradan Türkmenlerin başına geçmek için Anadolu'ya geçen Süleyman Şah, Konya ve havalisini ele geçirdikten sonra 1075 yılında İznik'i Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti ilan ederek burayı payitaht yapmıştır.³²

İznik'te devletini kuran Süleyman Şah'ın 1078 yılında Anadolu ve Rumeli ordu komutanı Botaniates'in İmparator olabilmesi için Bizans'ın iç işlerine müdahale etmesi, mevcut sınırların Karadeniz, Marmara ve Akdeniz sahilleri, Bursa, Kocaeli, Üsküdar ve Kadıköy'e kadar uzanmasını sağlamıştır. Ayrıca Bizans'ın içerisine düştüğü bunalımdan dolayı olumsuz yönden etkilenen Ermeni, Süryani ve Gürcü gibi yerli halka miri toprak rejimi sayesinde toprak sahibi olmalarını sağlaması, Anadolu Selçuklu Devleti'ni benimsemelerini sağlamıştır.³³ Devletin kısa süre içerisinde elde ettiği başarılar sayesinde Anadolu'ya Türkistan ve İran'dan Türkmen akınları yaşanmıştır. Nitekim 1080 yılında Azerbaycan'dan Anadolu'ya büyük bir göç olmuştur.

³¹ Sibt İbnü'l Cevzi, *aynı eser*, XIX, s. 298.

³² Sevim, *aynı eser*, 1997, s. 81; Turan, *aynı eser*, 2009, s. 281, 282.

³³ Turan, *aynı eser*, 1971, s. 56; Sevim, *aynı eser*, 1987, 82.

Süleyman Şah, devleti idare ettiği kardeşi Mansur ile birlikte kendilerini Boğaziçi'ne kadar bütün Anadolu'nun sahibi olduklarını düşünerek Türkmen beylerini, devletin karargâh merkezi haline getirdikleri Kütahya'dan batı ve kuzey Anadolu'ya göndererek hâkimiyet sahasını genişletmek istemişlerdir.³⁴ Süleyman Şah'ın Anadolu üzerindeki faaliyetleri hem İmparator Mihael'i hem de Melikşah'ı oldukça endişelendirmeye başlamıştı. Süleyman Şah'ın imparatorluğun başına Nikephoros Botaneiates'i getirmek istemesi, İmparator Mihael'i Papa VII. Gregoire'den yardım istemek zorunda bırakmıştır. Ancak beklediği yardımı alamaması üzerine Melik Şah'tan kendisine yardım etmesini istemiştir. Melikşah'ın imparatorun yardım talebini karşılık ne cevap verdiği hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Anadolu'ya müdahil olmak isteyen Melik Şah, beklediği fırsatı Mansur'un saltanatı ele geçirebilmek gayesi ile İstanbul'a kaçarak Bizans İmparatoru Botanies'ten yardım istemesi üzerine saltanatını güvence altına almak isteyen Süleyman Şah'ın durumu kendisine bildirmesiyle yakalayabilmiştir.³⁵ Süleyman Şah'ın Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurmasına rağmen Melik Şah'a tabi olduğu kaynaklarda yer almaktadır. Nitekim kendi adına para bastırmayıp hutbe okutturmaması, hukuki olarak Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olduğunu göstermektedir.³⁶

³⁴ Kafesoğlu, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melik Şah*, İstanbul, M.E.B. Yay, 1973, s. 67.

³⁵ Sevim, Ali, Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, T.T.K. Yay., Ankara, 1995, s. 423; Kafesoğlu, *aynı eser*, 1973, s. 67.

³⁶ Sevim, *aynı eser*, 1990, s. 29.

Mansur'un Anadolu'da çıkartmış olduğu isyandan istifade etmek isteyen Melikşah, Anadolu'yu kontrol altına alabilmek için Tuğrul Bey döneminde Bağdat'ın eski askeri yöneticisi olan Emir Porsuk'u kalabalık bir orduyla Anadolu'ya göndermiştir. Emir Porsuk'un faaliyetleri hakkında kaynaklar karmaşık bilgiler vermektedir. Bazı rivayetlere göre cihan hâkimiyeti için Melik Şah tarafından Anadolu'ya gönderilen Porsuk, burada Rumları sıkıştırarak Bizans'ı yıllık üç yüz bin dinar vergiye bağlamıştır. Daha sonra Melik Şah, İstanbul'u bizatihi kuşatarak Bizans'ın ödediğı haracı bir milyon dirheme yükselttikten sonra Konya, Kayseri, Aksaray ve bütün Rum diyarını ele geçirerek buraları Rum Melik'i olarak tayin ettiğı Süleyman Şah'a verdiği ileri sürülmüştür.³⁷

Malatyalı Ebu'l Ferec'in aktardıklarına göre ise Porsuk, İstanbul'a yaklaştığı zaman imparatora sığınan Mansur'u Botaniates'ten kendisine iade etmesini istemesine rağmen bu talebi kabul görmemiştir. Daha sonra Mansur'un buradan ayrılıp Anadolu'ya geçmesi üzerine iki taraf karşı karşıya gelmiştir. 1080 yılında yapılan savaşta Porsuk, hile yoluyla Mansur'a karşı üstün gelerek onu öldürmüştür.³⁸ Porsuk, Mansur'u destekleyen Türkmenleri de öldürmek istemesine rağmen Süleyman Şah'ın etrafında toplanmış olmaları onlara karşı harekete geçmesini engellemiştir.³⁹ Mansur'un öldürülmesinden sonra bu tarihten itibaren Anadolu Selçuklu Devletini tek başına idare etmeye başlayan Süleyman Şah'ın

³⁷ Turan, *aynı eser*, 1971, s. 57.

³⁸ Ebu'l Ferec, *aynı eser*, I, s. 328, 329.

³⁹ Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, (çev. Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız), T.T.K. Yay., Ankara, 1988, s. 38.

Bizanslılar iş birliği yaparak kuvvetlenmesi karşısında Porsuk'un yaklaşık üç ay boyunca İznik'i kuşatma altına almasına rağmen herhangi bir başarı elde edemeden geri çekilmesi, Süleyman Şah'ın Anadolu üzerinde hâkimiyetinin yerleşmesini sağlamıştır. Nitekim Porsuk'un başarısızlığı üzerine Melikşah'ın Konya, Aksaray, Kayseri ve bütün Rum diyarını Süleyman Şah'a bırakması⁴⁰ Anadolu'da onun otoritesini kabul ettiğini göstermektedir. Melikşah tarafından Anadolu hükümdarlığını gösteren menşur alan Süleyman Şah, Suriye'de Tutuş'un maiyetinden bulunanlar hariç Anadolu'daki Türkmenlerin idaresine girmesiyle birlikte Anadolu'nun tek hâkimi olmuştur. Ayrıca Abbasi Halifesi, kendisine menşur, sancak ve hil'at göndererek *Nasırü'd-devle Ebu'l Fevaris Rükneddin* lakabını verip Sultan olarak ilan etmiştir.⁴¹ Ancak Süleyman Şah'ın Abbasi halifesi tarafından Sultan olarak ilan edilmeden önce Büyük Selçuklu Devleti kayıtlarında “*Melik*” olarak kaydedildiği bilinmektedir.⁴² Süleyman Şah kısa süre sonra kendisini Eskişehir'de daha sonra İznik'te hükümdar olarak ilan etmiştir. Nitekim 1080 yılından itibaren kendisinden “*Sultan*” diye bahsedilmektedir.⁴³

Porsuk karşısında büyük bir başarı elde eden Süleyman Şah, Bizans'ın içerisine düştüğü durumdan istifade ederek hâkimiyet sahasını genişletmeye devam etmekteydi. İmparator Botaniates'i tanımayan

⁴⁰ el-Huseyni, *aynı eser*, s. 72; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 59.

⁴¹ Kafesoğlu, *aynı eser*, 1973, s. 68; Sevim, Merçil, *aynı eser*, s. 422; Turan, 1971, s. 63.

⁴² İbnü'l Ezrak, *aynı eser*, s. 272; İbnü'l Verdi, eserinde Süleyman Şah'ı Melik olarak zikretmiştir. İbnü'l Verdi, Zeyneddin Ömer, *Tarihu İbn Verdi*, I, Daru'l Kitabu'l İlmiye, Beyrut, 1996, s. 370.

⁴³ Cahen, *aynı eser*, 1988, s. 38.

Anadolu ordusu komutanı Nikephoros Melissenos, Bizans tahtını ele geçirebilmek için Süleyman Şah ile ittifak yaparak ona Denizli ve Ankara taraflarındaki kentleri ve kaleleri vermiştir. Bu ittifak üzerine harekete geçen Botaniates, İznik’i kuşatma altına almasına rağmen başarılı olamamıştır. Daha sonra Melissenos, Selçuklu kuvvetleri ile birlikte Kadıköy’e doğru hareket etmesine rağmen Alexios Komnenos, eniştesini Sezarlık vaadiyle uyutarak daha erken davranıp saltanat mücadelesini kazanarak Bizans’ın başına geçmiştir.⁴⁴

Alexios ile Anadolu Selçuklu Devleti arasında daha önceden herhangi bir ittifakın yapılmamış olması Türkiye Selçukluların Boğaziçi sahiline kadar ilerleyerek Anadolu’nun kuzeybatı bölgesi, İznik, İzmit ve Bursa şehirlerine hâkim olmalarını sağlamıştır.⁴⁵ İznik, ele geçirildikten sonra Bizans’a yapılacak olan saldırılarda bir üs teşkil ettiği için Anadolu’nun başkenti ve fetih hareketlerinin merkezi olmuştur. 1080 yılından itibaren Toroslar ve Adana bölgesinden Üsküdar’a kadar yerleşen Türkiye Selçukluları, Anadolu sahilinde kurdukları gümrük daireleriyle Boğazlardan geçen gemilerden vergi almaya başlamışlardır.⁴⁶ Süleyman Şah’ın Bizans’a karşı sınırlarını genişletmesi karşısında zor durumda kalan İmparator Alexios, 1081 yılında İstanbul-İzmit arasında bulunan Dragos Suyu sınır olarak kabul edilen bir antlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Bu antlaşmayla Alexios, Kocaeli dışında tüm Anadolu’nun hâkimiyetinin Türkiye

⁴⁴ Turan, *aynı eser*, 1971, s. 60, 61; Sevim, *aynı eser*, 1990, s. 29, 30; Merçil, *aynı eser*, s. 102; Ünal, *aynı eser*, s. 154.

⁴⁵ Merçil, *aynı eser*, s. 103.

⁴⁶ Kafesoğlu, *aynı eser*, 1973, s. 70

Selçuklu Devleti'ne ait olduğunu kabul etmiştir.⁴⁷ Ayrıca Selçuklu ordusunun Antakya ve Sinop şehirlerini fethederken herhangi bir mukavemetle karşılaşmaması Alexios'un 1081 yılında bütün Anadolu'yu Türkiye Selçuklu Devleti'ne terk ettiğini göstermektedir.⁴⁸ Bu antlaşmayla birlikte devletin batıdaki sınırlarının İstanbul'a kadar uzanması, Anadolu'da muhtelif Türkmen beyleri tarafından İstanbul'a yapılması muhtemel hareketleri önlediği gibi Türkiye Selçukluların güneydoğuda bulunan şehirler ile yakinen ilgilenmesine de imkân sağlamıştır.⁴⁹

Anadolu'da Bizans hâkimiyetinin çöktüğü dönemde yaşanan otorite boşluğunu fırsata dönüştüren Ermeniler, Fırat boylarında ve Kilikya taraflarında birtakım Ermeni prenslikleri kurmaya başlamışlardır. Türklere karşı Bizanslılar tarafından Malatya-Antakya hattının korunması için görevlendirilen Philaretos Brachamios, Malazgirt zaferinden sonra İmparator Diogenes'i Mihael'e karşı desteklemek için bu bölgede faaliyetlerini yürütmekteydi. İmparator Mihael'in 1074 yılında Antakya'ya vali olarak tayin ettiği İzak'ı bozguna uğratan Philaretos, daha sonra Siirt, Muş ve Harput'a hâkim olan Sasunlu Ermeni Prensi Thornig'i yenerek Anadolu üzerinde egemen olmaya başlamıştır.⁵⁰ Nitekim Ermeni Philaretos'un 1080 yılında Harput, Kilikya, Malatya, Maraş, Göksun, Tarsus, Anazarba, Masisa,

⁴⁷ Alexiad, Anna Kommena, *Malazgirt'ten Sonrası*, (çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi Yay., İstanbul, 1996, s. 124, 126; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 61; Sevim, *aynı eser*, 1990, s. 30; Ünal, *aynı eser*, s. 154.

⁴⁸ Turan, *aynı eser*, 1971, s. 62.

⁴⁹ Merçil, *aynı eser*, s. 103.

⁵⁰ Sevim, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, T.T.K. Yay., Ankara, 1983, s. 21, 22; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 68.

Raban, Antakya ve Urfa olmak üzere doğu bölgesini içerisine alacak şekilde Ermeni Prensliği kurması, Selçuklu Türkiye'sinin doğuda ve güneyde takip ettiği politikaların tehlikeye girmesine neden olmuştur.⁵¹

Anadolu'da yaşanan gelişmeler üzerine 1082 yılında Kilikya'ya doğru hareket eden Süleyman Şah, Tarsus'u aldıktan sonra 1083 yılında Adana, Masisa ve Anazarba'yı alarak bütün Kilikya'yı ele geçirmiştir. Daha sonra Malatya'yı vergiye bağlayan Süleyman Şah, Trablusşam'da bağımsız bir yönetim kuran Ebu Talip İbn Ammar'a haber göndererek ele geçirdiği bölgelere kâtip ve hatipler göndermesini istemiştir.⁵² Philaretos'a karşı hareket ederek sınırlarını genişletmek isteyen Süleyman Şah, gerçekleştirdiği fetih hareketleri esnasında Büyük Selçuklular ile karşı karşıya gelmeyi de hesaba katarak hamlelerini bu doğrultuda yapmıştır. Nitekim kendisi Antakya seferine çıktığı zaman İznik'e naibi olarak Ebu'l Kasım'ı bırakırken Kapadokya'ya ve Anadolu'nun muhtelif bölgelerine ise valiler göndererek fetih hareketlerinde bulunmalarını sağlamıştır.⁵³ Bu doğrultuda hareket eden Emir Buldacı,⁵⁴ 1085 yılında Yukarı Ceyhan

⁵¹ Ebu'l Ferec, *aynı eser*, I, s. 330, 331; Sevim, *aynı eser*, 1997, s. 87; Turan, *aynı eser*, 2009, s. 283; Kafesoğlu, *aynı eser*, 1973, s. 61; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 68; Üremiş, Ali, "Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Siyaseti", (İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Malatya, 2001, s. 27.

⁵² İbnü'l Kalanisi, Hamza b. Esed, *Tarihu Dimaşk*, (düz. Süheyl Zekkar), Beyrut, 1983; s. 190; Sibt İbnü'l Cezvi, *aynı eser*, XIX, s. 384; Turan, *aynı eser*, 2009, s. 284; Sevim, *aynı eser*, 1997, s. 87, Turan, *aynı eser*, 1971, s. 69; Merçil, *aynı eser*, s. 103.

⁵³ Sevim, *aynı eser*, 1983, s. 22; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 70; Merçil, *aynı eser*, s. 103; Ünal, *aynı eser*, s. 161.

⁵⁴ Emir Buldacı, Tuğrul Bey ile Kutalmış arasında yapılan mücadelede Tuğrul Bey'in yanında yer alan bir emirdir. el-Huseyni, *aynı eser*, s. 31.

bölgesine doğru yönelip Elbistan, Göksun ve Ra'ban şehirlerini ele geçirirken⁵⁵ Türk emiri olan dayısı Danişmend Gümüştekin'de 1084 yılında Malatya'yı muhasara altına almıştır.⁵⁶ Sibte İbnü'l Cezvi, dayısının Malatya'yı fethettiğini aktarmıştır.⁵⁷ 1085 yılının başlarında ise Karatekin, Sinop'u almıştır.⁵⁸ Bölgeyi tamamen kontrol altına almak isteyen Süleyman Şah, Şam ve Anadolu arasındaki bölgede yer alan ve stratejik açıdan büyük öneme sahip olan Antakya'yı ele geçirmek istemekteydi.

Selçuklu vasalı Ermeni Philaretos Brachamios, başta Antakya olmak üzere yönetimi altında tuttuğu Bizans halkına, ırktaşı Ermenilere hatta Urfa valisi oğlu Barsama'ya bile zulmetmekteydi. Philaretos'un 1084 yılında Urfa'ya gideceği zaman Antakya'da Askeri Vali olarak bıraktığı Türk asıllı İsmail'in daha önce babası tarafından hapse atılan Barsama'yı serbest bırakması üzerine yerli halkında desteğini alan Barsama, Süleyman Şah'a mektup göndererek Antakya'ya gelmesi halinde kendisine geceleyin şehri teslim edeceklerini söylemiştir.⁵⁹ Bu gelişme üzerine hazırlıklarını tamamlayan Süleyman Şah, 1085 yılında Antakya'ya doğru hareket etmiştir.

Süleyman Şah'ın Antakya'ya doğru hareket ettiğini öğrenen Philaretos, mevcut topraklarını koruyabilmek için Melikşah'ın yanına

⁵⁵ Turan, *aynı eser*, 1971, s. 70.

⁵⁶ İbn Şihne, Kadı'l Kudat Ebu'l Fadıl, *ed-Dur'ul- Muntehab fi Tarihi Memleketi Haleb*, (düz. Abdullah Muhammed ed-Derviş), Daru'l Kitabu'l-Arabi, Dimaşk, 1984, s. 197.

⁵⁷ Müellif, eserinde İsim olarak değil, sadece Süleyman Şah'ın dayısı olarak aktarmıştır. Sibte İbnü'l Cezvi, *aynı eser*, XIX, s. 388.

⁵⁸ Turan, *aynı eser*, 2009, s. 285.

⁵⁹ Sibte İbnü'l Cezvi, *aynı eser*, XIX, s. 384; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 435, 436; Sevim, *aynı eser*, 1983, s. 22; Ünal, *aynı eser*, s. 162.

giderek İslamiyet'i kabul edip kendisine yardım etmesini istemiştir. Bu arada Antakya seferine Türkmen Beyleri de katılmaktaydı. Mesela Mengüceklü İbn Mincak, üç yüz civarı askeri ile birlikte destek vermiştir.⁶⁰ 1085 yılında Antakya'yı zapt eden Süleyman Şah, yardıma gelen Türkmenlerin verdiği destek ile birlikte şehre girdikten sonra şehirde bulunan kaleye, mallara ve kilisedeki değerli mücevherlere el koymuştur. Fethin Melik Şah için yapıldığını duyuran Süleyman Şah, daha sonra askerlerine seslenerek, Hristiyanlardan hiç kimseye zulmedilmeyip zorla evlerine girilmeyeceğini emrettikten sonra Antakya'da imar faaliyetlerinde bulunulmasını sağlamıştır.⁶¹ Fetihten sonra dönemin ünlü şairlerinden Muhammed Ebiverdi, Süleyman Şah'ın büyük fethinden dolayı ona ithafen bir kaside yazarak şu ifadeleri kullanmıştır:

“Kahverengi kum tepesi gibi bir ateş, sarışın at perçemi gibi parladi.

Ve kaleleri İskender'e kadar uzanan Rumların Antakya'sını fethetti.

Atları onun (Antakya) omuzlarını çiğnedi ve ezdi.

Onun kanatlarını sarı kızlar karşıladı.”⁶²

Süleyman Şah, Antakya'nın fethinden sonra buraya bağlı Bagras, Süveydiye, İskenderun, Derbasak, Artah, Harim, Tellbaşir ve Antep

⁶⁰ İbnü'l Adim, *aynı eser*, s. 213.

⁶¹ Sibt İbnü'l Cezvi, *aynı eser*, XIX, s. 384; İbnü'l Adim, *aynı eser*, s. 213, 214; İbnü'l Kalanisi ve İbnü'l Esir Süleyman Şah'ın Antakya seferini ayrıntılı bir şekilde aktarmışlardır. İbnü'l Esir, İzzeddin Ebu'l Hasan, *Tarihu Bahir fi'd-Devleti Atabekiyye*, (düz. Abdulkadir Ahmed Tuleymat), Daru'l Kitabu'l Hadise, Kahire, 1963, s. 6-7; İbnü'l Kalanisi, *aynı eser*, s. 190-191.

⁶² el-Hamevi, Şehabeddin Ebu Abdullah Yakut, *Mu'cemu'l Buldan*, I, Daru Sadir, Beyrut, 1977, s. 269; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 436.

gibi kentleri de ele geçirmiştir. Böylece Anadolu Selçuklu Devleti'nin sınırları, 1085 yılında Marmara Denizi'nden Fırat Irmağı ve Halep bölgesine kadar ulaşmıştır.⁶³

2. SÜLEYMAN ŞAH'IN MÜSLİM B. KUREYŞ İLE MÜCADELESİ VE HALEP'İN MUHASARASI

Süleyman Şah'ın güneye indikten sonra Halep bölgesine kadar gelerek Kuzey Irak ve Kuzey Suriye'de tek başına hâkimiyet kurmak istemesi, hem Melik Şah'ın halasının kocası Musul Emiri Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'i hem de Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş'u oldukça rahatsız etmeye başlamıştır. Suriye ve el-Cezire yollarının kilit noktasında yer alan Antakya'nın Süleyman Şah tarafından ele geçirilmesi üzerine iki bin askerini Halebin korunması için gönderen Müslim, aynı zaman da Süleyman Şah'a mektup yazarak şunları söylemiştir: Antakya bölgesi her yıl Sultan'a otuz bin vergi ödemekteydi. Eğer Sultan'a tabi isen vergileri bana gönder, değilsen bunu bana bildir. Bunun üzerine Süleyman Şah: Antakya'nın fethini sultana bildirdim. Hâkim olduğum topraklarda sultan adına hutbe okutup para bastırmak ona itaat ettiğimi göstermektedir. Antakya halkından daha önce gayrimüslim olduklarından dolayı cizye vergisi alınmaktaydı. Ancak bu topraklar, Müslümanların eline geçtiği için halktan cizye vergisi alınması mümkün değildir. Bizler Müslümanız ve sultanın ordusuna tabiyiz. Bu cevap üzerine Müslim'in naibi olarak Halep'e gönderdiği İbnü'l Hanzul aracılığıyla kendisinin sadece

⁶³ Sevim, *aynı eser*, 1997, s. 89; Merçil, *aynı eser*, s. 104; Kafesoğlu, *aynı eser*, 1973, s. 77; Sevim, *aynı eser*, 1983, s. 24.

parayı tanıdığını söylemesi Süleyman Şah'ın öfkelenmesine neden olmuştur.⁶⁴

Müslim ile Süleyman Şah arasındaki gerginlik gün geçtikçe artmaktaydı. Müslim'in sert tutumundan dolayı kendisine ait olan bir kısım askerler, bazı Kilapoğulları kabilesi kuvvetleri ve eski Halep Mirdasoğulları Emiri Şebib ve Mansur'un Süleyman Şah'a katılmış olması sonrası Müslim'in Halep'e bağlı bazı kasabaları kaybetmesi, kendisini zayıf bir duruma düşürmüştür.⁶⁵ Melik Şah'ın İslami aleyhtarlığı ile tanınan Diyarbekir Mervani Emiri Nasırüddeve Mansur üzerine Fahrüddeve İbn Cehir idaresinde gönderdiği orduya karşı Müslim'in Selçuklu tehlikesinin kendisine de zarar vereceğini düşünerek Mervani Emirine yardım etmesi,⁶⁶ Melik Şah ile arasının bozulmasına neden olmuştur. Bu yüzden Süleyman Şah'a karşı tek başına hareket edemeyeceğini anlayan Müslim, Tutuş'tan yardım istemek zorunda kalmıştır. Müslim, 1085 yılının başında Suriye Meliki Tutuş'un hizmetine girdikten sonra Artuk Bey ile de antlaşma yaparak Süleyman Şah'a karşı birlikte hareket etmişlerdir. İkili arasında yapılan antlaşmaya göre:

“1) Artuk Bey, Sultan Melik Şah'ın hizmetinden ayrılacak,

2) Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş, Büyük Sultan olarak tanınacak,

⁶⁴ Sibt İbnü'l Cezvi, *aynı eser*, XIX, s. 384; İbnü'l Esir, *aynı eser*, 1983, s. 6; İbnü'l Adim, *aynı eser*, s. 214; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 436; Kafesoğlu, *aynı eser*, 1973, s. 79.

⁶⁵ Sevim, *aynı eser*, 1997, s. 90; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 74.

⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 433; Sibt İbnü'l Cezvi, *aynı eser*, XIX, s. 381-383; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 126.

3) Abbasi Halifesi yerine Şii Fatımi Halifelığı tanınacak.”⁶⁷

Müslim’in Harput bölgesi sahibi Çubuk gibi Türkmen Beyleri ve Araplardan oluşan ordu ile birlikte Antakya’ya doğru hareket ettiğini öğrenen Süleyman Şah, daha önce gönderdiği askerlerinin Münbiç ve Meare’yi yağmalamasından sonra⁶⁸ Antakya’ya doğru hareket etmiştir.⁶⁹ Müslim ile savaşmaktan çekinen Süleyman Şah, savaşmak yerine sulh yapılmasını istemesine rağmen bu talebi kabul görmemiştir. Sulh yolunun kapanması üzerine iki taraf 23 Haziran 1085 yılında Halep’te Amik ovasındaki Afrin nehri civarında bulunan Kurzahil⁷⁰ bölgesinde karşı karşıya gelmiştir. Savaş esnasında Türkmen Beylerinden Çubuk’un Süleyman Şah’ın tarafına geçmesi üzerine hezimete uğrayan Müslim, Türklerin takibi sırasında yakalanarak öldürülmüştür.⁷¹ Süleyman Şah, Selçuklu vasalı olmasına rağmen Mezopotamya ve Kuzey Suriye’yi içerisine alıp Irak, Suriye ve Filistin sahasında Müslim’in hâkimiyetine son vererek Antakya ve yöresinde Türk hâkimiyetini yerleştirmiştir. Müslim’in ölümünden sonra Ukayliler, Kabusiyye’ye giderek orada tutsak halde bulunan Müslim’in kardeşi İbrahim b. Kureyş’i kaleden çıkartıp ona itaat etmişlerdir. Ancak Melik Şah’ın ertesi yıl İbrahim’i hapse

⁶⁷ Sibte İbnü’l Cezvi aynı eser, XIX, s. 393; Sevim, *aynı eser*, 1997, s. 91.

⁶⁸ Sibte İbnü’l Cezvi, *aynı eser*, XIX, s. 384.

⁶⁹ Sibte İbnü’l Cezvi, *aynı eser*, XIX, s. 384; İbnü’l Esir, *aynı eser*, 1983, s. 6; İbnü’l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 436; Kafesoğlu, *aynı eser*, 1973, s. 80.

⁷⁰ el-Hamevi, *Mu’cemu’l Buldan*, IV, s. 322; İbnü’l Kalanisi, *aynı eser*, s. 192.

⁷¹ Ebu’l Fida, el-Melikü’l-Müeyyed İmadüddin İsmail, *Tarih-u Ebu’l Fida*, II, (düz. Muhammed Abdul Latif), Mektebetu’l Hüseyini, Kahire, Tarihi Belirsiz, s. 196; İbnü’l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 437; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 126; İbnü’l Adim, *aynı eser*, s. 215; İbnü’l Kalanisi, *aynı eser*, s. 192; İbnü’l Esir, *aynı eser*, 1983, s. 6, 7; Sibte İbnü’l Cezvi, *aynı eser*, XIX, s. 392; İbnü’l Verdi, *aynı eser*, I, s. 370.

attırmasından sonra yerine Müslim'in oğlu Ebu Abdullah Muhammed getirilmesine rağmen şehir, Ahdas komutanı Hasan b. Hibetullah el-Huteyti'nin idaresi altındaydı.⁷²

Süleyman Şah, Kurzahil savaşından bir hafta sonra (1085 Haziran sonu) Şerif Hasan b. Hibetullah el-Huteyti'nin elinde bulunan Halebi kuşatmıştır. Bunun üzerine el-Hüteyti, hem Melik Şah'a hem de Tutuş'a bir mektup yazarak şehri kendilerine teslim etmeleri için bizzat gelmelerini ya da Süleyman Şah'a karşı koyabilmek için kendilerine askeri yardımda bulanmaları gerektiğini söylemiştir.⁷³ Bunun üzerine Halep'in güneyine doğru hareket eden Süleyman Şah, Ma'arratünnü'man, Kefertab, Şayzar ve Kinnisrin'i aldıktan sonra buralara valiler atamıştır. Ayrıca Kinnisrin'de Müslim'in zevcesi Meni'a hatun ile evlenmiştir.⁷⁴ Selçuklu askerlerinin Halebi kuşatması karşısında zor durumda kalan el-Huteyti, Süleyman Şah ile antlaşma yaparak şehri, Melik Şah'ın onayını aldıktan sonra teslim edeceğini söylemesi üzerine kuşatma kaldırılmıştır. Bu esnada el-Huteyti'nin Melik Şah'tan herhangi bir haber alamaması üzerine Suriye Meliki Tutuş'a haber göndererek şehri almasını istemesi üzerine Tutuş, Artukluların cediti Zahirüddin Artuk Bey ile birlikte Halep'e doğru hareket etmiştir.⁷⁵ Tutuş'un Artuk Bey ile birlikte Halep'e doğru geldiğini öğrenen Süleyman Şah, Halep'i ikinci kez muhasara altına

⁷² Sibt İbnü'l Cezvi, *aynı eser*, XIX, s. 392; Kafesoğlu, *aynı eser*, 1973, s. 80, 81.

⁷³ Sibt İbnü'l Cezvi, *aynı eser*, XIX, s. 392; İbnü'l Adim, *aynı eser*, 218; Ebu'l Fida, *aynı eser*, II, s. 197; Sevim, *aynı eser*, 1990, s. 91, 92; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 74;

⁷⁴ İbnü'l Adim, *aynı eser*, 217, 218.

⁷⁵ ez-Zehebî, Şemseddin Muhammed, *Tarihu'l İslam ve Vefayatu'l Meşahir ve'l Alam*, XXXII, (düz. Ömer Abdusselam Tedmuri), Daru'l Kitabu'l Arabi, Beyrut, 1994, s. 28; İbnü'l Verdi, *aynı eser*, I, s. 37; Ebu'l Fida, *aynı eser*, II, s. 197.

almıştır.⁷⁶ Ancak şehir halkı, Halep'i Tacüddevele Tutuş ile yapacağı mücadeleden sonra kendisine teslim edeceklerini söylemiştir.⁷⁷

İki taraf, 5 Haziran 1086 yılında Halep'e üç mil mesafe de bulunan Ayn-u Seylem bölgesinde⁷⁸ karşı karşıya gelmiştir. Suriye seferinde Süleyman Şah'a destek veren Çubuk ve diğer Türkmen Beylerin bu savaşta saf değiştirerek Tutuş ile birlikte hareket etmesi ve Artuk Bey'in cesurca savaşması Süleyman Şah'ı zor durumda bırakmıştır. Tutuş karşısında hezimete uğrayan Süleyman Şah, esir düşmemek için atıyla savaş meydanından uzaklaştıktan sonra bıçağı ile intihar etmiştir. Başka bir rivayete göre ise savaş meydanında şehit olmuştur. Ayrıca bu savaşta veziri Hasan b. Tahir ve birçok askeri de esir düşmüştür.⁷⁹ İbnü'l Adim'in aktardığına göre savaş sonrası Tutuş, Süleyman Şah'ın cesedinin yanına giderek Türkçe bir şekilde: *"Biz sizlere zulmettik, sizleri uzaklaştırdık ve sizleri öldürdük."* dedikten sonra gözyaşlarını silerek derin bir üzüntüye kapılmıştır. Daha sonra Süleyman Şah'ı Halep'te Müslim b. Kureyş'in mezarının bulunduğu yere defnettirmiştir.⁸⁰ Bu olaydan sonra Melik Şah, vasalları arasında çıkan kanlı olaylardan dolayı 1086 yılında Suriye'ye sefer düzenleyip

⁷⁶ Sevim, *aynı eser*, 1990, s. 92.

⁷⁷ İbnü'l Esir, *aynı eser*, s. 7.

⁷⁸ el-Hamevi, *aynı eser*, IV, s. 178.

⁷⁹ İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 443; İbnü'l Adim, *aynı eser*, 218, 219; İbn Kesir, *aynı eser*, XII, s. 130; Ebu'l Fida, *aynı eser*, II, s. 197; İbnü'l Verdi, *aynı eser*, I, s. 37; ez-Zehebi, *aynı eser*, XXXII, s. 28

⁸⁰ İbnü'l Adim, *aynı eser*, 219; Sibt İbnü'l Cezvi, İbnü'l Adim'in aktardığı bilgilere yer vermeyip sadece Tutuş'un Süleyman Şah'ı Müslim b. Kureyş'in yanına defnettirdiğini aktarmıştır. Sibt İbnü'l Cezvi, *aynı eser*, XIX, s. 409.

Antakya, Urfa ve Halep'e valiler atayarak doğrudan devlete bağlamıştır.⁸¹

SONUÇ

Türk tarihinde ilk defa Anadolu'da bir Türk Devleti kuran, “*Anadolu Sultanı*” ve “*Anadolu Gazisi*” unvanlarını alan Süleyman Şah, 1075 yılında Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmasıyla birlikte Anadolu'da dağınık bir halde bulunan Türkmen Beylerini Bizans ve Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı birleştirerek yeni bir devrin başlamasını sağlamıştır. Anadolu'da kurulan bu devletin kısa süre içerisinde elde ettiği başarılar, Anadolu'ya Türkistan ve İran'dan büyük bir göç hareketinin yaşanmasını sağlamıştır. Süleyman Şah Anadolu Selçuklu devletini sadece Bizans'a karşı değil, aynı zamanda Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'a karşıda muhafaza etmeyi başarmıştır.

Süleyman Şah'ın vefatından sonra küçük yaştaki çocuklarını tutsak eden Melik Şah, Anadolu'yu yeniden itaat altına alabilmek için fetih hareketlerinde bulunmasına rağmen ölümünden I. Kılıç Arslan'ın 1092 yılında İznik'te tahtı elde etmesine kadar geçen sürede Anadolu sultansız kalmasına rağmen Türkiye Selçuklu Devleti bağımsızlığını korumaya devam etmiştir.⁸² Melik Şah, Süleyman Şah'ın ölümünden yaklaşık altı ay sonra Halep'e geldiği zaman kardeşi Tutuş'u Şam Meliki olarak bırakıp burayı Kasımuddevle Aksungur'a,⁸³ Antakya'yı

⁸¹ Sevim, *aynı eser*, 1990, s. 94.

⁸² Turan, *aynı eser*, 1971, s. 77; Turan, *aynı eser*, 2009, s. 285.

⁸³ İbnü'l Adim, *aynı eser*, s. 222; İbnü'l Esir, *aynı eser*, VIII, s. 444; ez-Zehebî *aynı eser*, XXXII, s. 29; İbnü'l Verdi, *aynı eser*, II, s. 3; Ebu'l Fida, *aynı eser*, II, s. 198.

Yağısıyın'a, Urfa'yı Bozan'a, Musul'u ise Çökermiş'e iktâ olarak vermiştir.⁸⁴

Süleyman Şah, vefat ettiği zaman kurucusu olduğu devletin mevcut sınırları Doğu Anadolu'da Ağrı dağına ve Çoruh nehrinin döküldüğü yerlere kadar, batıda Boğazlara ve Ege sahillerine, güneyde ise Şam'a kadar uzanmaktaydı. Ancak vefatından sonra söz konusu olan bu topraklarda ciddi problemler yaşanmıştır.⁸⁵ Süleyman Şah, Kuzey Suriye seferine çıkarken İznik'te bıraktığı Ebu'l Kasım, devlet işlerini kendi tekelinde toplayıp kardeşi Ebu'l Gazi'yi Kayseri yörelerine atadıktan sonra daha önce Bizans ile yapılan Dragos antlaşmasını iptal ederek Marmara kıyılarına seferler düzenlemeye başlamıştır. Marmara denizinin güney sahilini ele geçirebilmek için donanmalar inşa etmek isteyen Ebu'l Kasım, bu maksatla sahil kenarında bulunan Kios (Gemlik) şehrini ele geçirmiştir. Ayrıca Bizans ile denizlerde mücadele edebilmek için İzmir Türk Beyi Çaka ve Balkanlardaki Peçenek Türkleri ile ilişkiler kurmuştur. Bu gelişme üzerine Bizans İmparatoru Alexios'un Butumites komutasında gönderdiği ordu, İznik önlerine kadar gelip burada karargâh kurduktan sonra şehri kuşatma altına almıştır. Daha sonra Selçuklulara ait gemilerin ateşe verilmesi üzerine Melik Şah, 1086 yılında Porsuk komutasındaki elli bin kişilik orduyu İznik'e göndermiştir. Ancak Ebu'l Kasım'ın korkuya kapılarak Bizans ile antlaşma yapması üzerine Porsuk, yaklaşık üç ay boyunca İznik'i kuşatma altına almasına rağmen herhangi bir başarı elde

⁸⁴ Sibt İbnü'l Cezvi, *aynı eser*, XIX, s. 414; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 83.

⁸⁵ Üremiş, *aynı tez*, s. 37.

edemeden geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁸⁶ Bu gelişme üzerine Melik Şah tarafından 1092 yılında İznik'in ele geçirilmesi için görevlendirilen Urfa emiri Bozan karşısında Ebu'l Kasım, yiğitçe mücadele etmesine rağmen saldırıyı geri püskürtememiştir. Daha sonra Ebu'l Kasım, kardeşi Ebu'l Gazi'yi İznik'te yerine vekil olarak bıraktıktan sonra değerli hediyeler ile birlikte İsfahan'a giderek Melik Şah ile görüşmek istemiştir. Ancak Melik Şah: *“Oranın yetkisini Emir Bozan 'a bıraktım, artık bundan geri dönmek istemiyorum. Öyleyse gitsin onu bulsun, parasını da ona versin ve ne istiyorsa hepsini ona söylesin. Bozan neyi uygun görürse, onun yapılması benim buyruğum olacak.”*⁸⁷ cevabını vererek huzuruna kabul etmemiştir. Ebu'l Kasım, İsfahan'dan dönerken Bozan'ın adamları tarafından öldürülmüştür.

Şüphesiz Ebu'l Kasım, Süleyman Şah'ın ölümünden sonra 1092 yılına kadar Anadolu Selçuklu Devleti'nin bağımsızlığını Büyük Selçuklu Devletine karşı korumakta başarılı olmuştur. 1092 yılında Melik Şah'ın ölmesi, Türkiye Selçuklu Devleti'nin bağımsızlığı açısından dönüm noktası olmuştur. Daha önce Melik Şah tarafından tutsak edilen ve Sultan Berkıyruk tarafından serbest bırakılan I. Kılıç Arslan, kardeşi Davut ile birlikte İznik'e gelerek Türkiye Selçuklu Devleti'nin başına geçmiştir.⁸⁸

⁸⁶ Alexiad, , *aynı eser*, s. 197, 198; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 84; Sevim, *aynı eser*, 1990, s. 94, 95; Merçil, *aynı eser*, s. 106, 107; Sevim, Merçil, *aynı eser*, s. 427.

⁸⁷ Alexiad, *aynı eser*, s. 203; Sevim, *aynı eser*, 1990, s. 95; Merçil, *aynı eser*, s. 109; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 87.

⁸⁸ Alexiad, *aynı eser*, s. 203; Turan, *aynı eser*, 1971, s. 96; Sevim, Merçil, *aynı eser*, s. 427; Merçil, *aynı eser*, s. 109.

KAYNAKÇA

1) Kaynak Eserler

- Cuzcani, M. S. (2013). *Tabakat-ı Nasırı*, I, (Arapçaya Terc. Affaf es-Seyyid Zeydan), Kahire.
- Ebu'l Ferec, A. A. (1995). *el-Muntazam fî Tarihi'l Mülük ve'l Umem*, XVI, (düz. Muhammed Abdulkadir A'ta, Mustafa Abdulkadir A'ta), Daru'l Kitabu'l-İlmiye, Beyrut.
- Ebu'l Fida, İ. İ. (Tarihi Belirsiz). *Kitabu'l Muhtasar fî Ahbari'l Beşer*, II, (düz. Muhammed Abdul latif), Matbatu'l Hüseyini, Kahire.
- el-Hamevi, Ş. A. Y. (1977). *Mu'cemu'l Buldan*, I, IV, Daru Sadir, Beyrut.
- el-Hüseyini, S. (1933). *Ahbar-u Devleti Selçukiyye*, (düz. Muhammed İkbâl), Külliyyeti Fancab, Lohur.
- el-İsfahani, İ. M. (1900). *Devleti Ali Selçuk*, Kahire.
- en-Nüveyri, Ş. A. (2004). *Nihayetu'l Edeb fî Fununi'l Edeb*, XXXII, (düz. Mustafa Fevvaz, Kuşeyli Fevvaz), Daru'l Kitabu'l-İlmiye, Beyrut.
- ez-Zehebi, E. A. Ş. (1985). *el-İber fî Haberi Men Gaber*, II, (düz. Ebu Hacir Muhammed es-Said), Daru'l Kitabu'l-İlmiye, Beyrut.
- ez-Zehebi, E. A. Ş. (1994) *Tarihu'l İslam ve Vefayatu'l Meşahir ve'l Alam*, XXXII, (düz. Ömer Abdusselam Tedmuri), Daru'l Kitabu'l Arabi, Beyrut.
- İbn Kesir, E. F. İ. (1991). *el-Bidayet ve en-Nihayet*, XII, Mektebetu'l Maarif, Beyrut.

- İbn Şihne, K. K. E. F. (1984). *ed-Dur'ul- Muntehab fi Tarihi Memleketi Haleb*, (düz. Abdullah Muhammed ed-Derviş), Daru'l Kitabu'l-Arabi, Dımaşk.
- İbnü'l Adim, E. K. K. (1996). *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, (düz. Halil Mansur), Daru'l Kitabu'l-İlmiye, Beyrut.
- İbnü'l Esir, İ. E. H. (1963). *Tarihu Bahir fi'd-Devleti Atabekiyye*, (düz. Abdulkadir Ahmed Tuleymat), Daru'l Kitabu'l-Hadise, Kahire.
- İbnü'l Esir, İ. E. H. (1987). *el-Kamil fi et-Tarih*, VIII, (düz. M.Yusuf Dukak), Daru'l Kitabu'l-İlmiye, Beyrut.
- İbnü'l Kalanisi, H. E. (1983). *Tarihu Dımaşk*, (düz. Süheyl Zekkar), Beyrut.
- İbnü'l Verdi, Z. Ö. (1996). *Tarihu İbn Verdi*, I, II, Daru'l Kitabu'l-İlmiye, Beyrut.
- İbnü'l-Ezrak, A. Y. (1959). *Tarihu Meyyafarikin ve Amid*, (düz. Bedevi Abdullatif Avad), el-İdaretu'l Ammeti lis-Sekafi, Kahire,
- Sibt İbnü'l Cevzi, Ş. M. Y. (2013). *Miratu'z Zaman fi Tevarihu'l Ayan*, XIX, (düz. Muhammed Enes el-Hasan, Kamil Muhammed), Daru'l Risaleti'l-İlmiye, Beyrut.

2) Araştırma Eserleri

- Alexiad, A. K. (1996). *Malazgirt'ten Sonrası*, (çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi Yay., İstanbul.

- Bayındır, A. (2018). “Türkiye Selçukluları Kuruluş Dönemi Kutalmışoğlu Süleyman-Şah (1075-1308)”, *Akademik Matbuat*, II/II, s. 19-30.
- Baykara, T. (1998). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Yay., Ankara.
- Cahen, C. (1988). *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, (çev. Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız), T.T.K. Yay., Ankara.
- Cahen, C. (2012). *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (çev. Erol Üyepazarcı), Türk Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- Ebu'l Ferec, B. H. (1999). *Ebu'l Ferec Tarihi*, I, (çev. Ömer Rıza Doğrul), T.T.K. Yay., Ankara.
- Kafalı, M. (2002). *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, IV, Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (1973). *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, M.E.B. Yay., İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1979-1980). “Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. X-XI, s. 1-28.
- Köymen, M. A. (1993). “Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu”, *Belleten*, LVII/218, Ankara, s. 71-79.
- Merçil, E. (2013). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul.
- Özaydın, A. (2012). “Kavurd Bey”, *DİA*, XXV, Ankara, 73-74.
- Reşidüddin F. (2010). *Camiü't-Tevarih Selçuklu Devleti*, (çev. Ersan Göksu, Hüseyin Güneş), Selenge Yay., İstanbul.
- Sevim, A. (1987). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, T.T.K. Yay., Ankara.

- Sevim, A. (1962). “Artukluların Soyu ve Artuk Bey’in Siyasi Faaliyetleri”, *Belleten*, XXVI/101, Ankara, s. 121-146.
- Sevim, A. (1983). *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, T.T.K. Yay., Ankara,
- Sevim, A. (1990). *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, T.T.K. Yay., Ankara.
- Sevim, A. (2003). “Malazgirt”, *DİA*, XXVII, Ankara, s. 481-483.
- Sevim, A., Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, T. T. K. Yay., Ankara,
- Sümer, F. (1963). “Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, I/I, Ankara s. 1-98.
- Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yay., İstanbul.
- Turan, O. (2009). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul.
- Ünal, O. (1980). *Türkiye Tarihine Giriş Horasan’dan Anadolu’ya*, Töre Devlet Yay., Ankara.
- Üremiş, A. (2001). “Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Siyaseti”, (İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Malatya.

BÖLÜM 17

VİLAYET ve MAARİF SALNAMELERİNDE TRABLUSGARP ve BİNGAZİ'DEKİ EĞİTİM KURUMLARI HAKKINDA VERİLER

Ünal TAŞKIN*

*Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Adıyaman, Türkiye

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı hâkimiyetine giren Trablusgarb, Cezayir ve Tunus'tan sonra garp ocaklarının üçüncüsü ve aynı adlı eyaletin merkezi olmuştur. Bu devirde eyalet üzerinde başlayan Kuloğulları'nın etkinliği, Osmanlı hâkimiyetinin ikinci devresi olarak kabul edilen XIX. yüzyıla kadar sürmüştür.

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren başlayan modernleşme çabaları, devletin kurumları üzerinde yeni düzenlemeleri gerektirmiştir. Mevcut kurumlar yenilenirken, ihtiyaç duyulan kurumlar ise ihdas edilmiştir.

Bu yenileşme çabalarından Trablusgarb da nasibini almıştır. Özellikle imar faaliyetlerin arttığı XIX. yüzyılda, birçok eğitim müessesesi de yapılmıştır. Sıbyan mektepleri düzenlenerek yeni usûlde eğitim veren ibtidailere dönüştürülmüş, orta eğitim diyebileceğimiz rüşdiye ve idadiler kurulmaya başlanmıştır. Diğer yandan yabancı devletlerin kurdukları misyon istasyonları da, Osmanlı eğitim sahasının başka aktörleri olarak gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hamiliği iddiasıyla her kademedeki eğitim faaliyetine girmişlerdir¹.

Modern eğitim kurumları ortaya çıkmadan evvel, halkın bu ihtiyacını her yerde mektep ve medrese olmadığından, genelde cami, kilise ve havralar karşılıyordu. Eğitimin bir vechesinin din temelli oluşu ve her

¹ Ünal Taşkın, "Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, Volume 6/3, March 2013, p. 1329.

deinde inanç sahiplerini birer mümin olarak yetiştirme dürtüsünün olması, bu ibadetgâhları eğitim mekânlarına dönüştürmüştür².

Şimdi Osmanlı devletindeki eğitim-öğretim kurumlarının genel yapısından hareketle, bu kurumların Trablusgarp ve Bingazi'deki durumlarını incelemeye çalışacağız.

A. Sıbyan Mektepleri

Osmanlılar ilköğretim kademesindeki kurumları tanımlarken sıbyan mektebi ve ibtidai mektep adını kullanıyorlardı. Bu mektepler genel olarak çocuklara Kur'an okutmak, namaz kılma usullerini, namazda okunacak ayetleri ve duaları öğretmek ve biraz da yazı yazdırmak gibi üç önemli amaçla kurulmuştu. Kızların devam ettiği okullar *inas mektebi* erkeklerin devam ettiği okullar ise *zekur mektebi* olarak adlandırılıyordu. Sıbyan mektepleri, 1862'de ibtidai mekteplere dönüştürülerek yeni usulde eğitim ve öğretime başladı ve bu ıslahat 1871'de genişleyerek devam etti.

Osmanlılar ıslahat ve yenileşme döneminde klasik dönemin eğitim ve öğretim müesseselerine de yeniden şekil verdiler. Yeniden şekil verilen eğitim ve öğretim müesseselerinden biri de sonradan ibtidai mektep olarak adlandırılacak olan sıbyan mektepleriydi. Sıbyan mektepleri, 1862'de ibtidai mekteplere dönüştürülerek yeni usulde eğitim ve öğretime başladı ve bu ıslahat 1871'de genişleyerek devam etti. Ancak sıbyan mektepleri tamamen ortadan kalkmadı. Bir taraftan

²Ünal Taşkın, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, (Volume 1/3 Spring), 2008, s. 344.

sıbyan mektepleri kendi içinde ıslahata tabi tutulurken, diğer taraftan da ibtidaiye programları geliştirildi. 1891’de, şehir ibtidaiileri 3, köy ibtidaiileri ise 4 yıl eğitim verecek şekildeydi³.

Trablusgarp’ta 1869-1870 yılında yaklaşık 170 mektep faaliyeteydi. Bu mekteplerde eğitim alan öğrenci sayısı ise yaklaşık 4.500 kadardı (bkz. Talo-1).

³ Ünal Taşkın, “1317 (1899-1900) Maarif Salnamesi’ne Göre Trabzon Vilayeti’nde Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, (Volume 2/7 Spring), 2009, s. 247.

Tablo-1: 1869-1871 Yıllarında Trablusgarp Vilayetindeki Mektep ve Öğrenci Sayıları⁴

Yeri	Mektep Sayısı	Öğrenci Sayısı	Yeri	Mektep Sayısı	Öğrenci Sayısı	Yeri	Mektep Sayısı	Öğrenci Sayısı	Yeri	Mektep Sayısı	Öğrenci Sayısı
Nefs-i Trablusgar p	12	360	Cebel	5	220	Zele	1	20	Nefs-i Hums	1	30
Menskiye	15	280	Gadames	3	150	Şarkıye ve Hafra	3	25	Misrata	3	80
Sahil	5	220	Fasatu	2	40	Nefs-i Bingazi	10	43	Tavurga	3	50
Civari	5	120	Nalut	1	20	Kasaba-i Sülüs	3	200	Sirt	2	50
Aziye	3	50	Mezde	5	100	Karkura	3	6	Mislata	3	100
Zaviye	5	110	Kekle	6	145	Ucla ve Calu	2	45	Cafara	3	90
Acilat	2	40	Nefs-i Fizan	1	16	Meridid	2	50	Tehune	5	180
Zavare	2	80	Şati	2	35	Derne	3	65	Urfula	10	250
Azyan	4	100	Sükne	3	50	Ber'asa	4	90	Zalitin	4	160
Zanzura	6	150	Behiye ve Semnu	1	17	Durse	2	85			
Murabitin	4	85	Şarki	3	40	Hase	1	60			
Tacure	4	160	Garbi	1	19	Kabe	2	35			

1883-1885 yıllarında Trablusgarp vilayet merkezinde faaliyet gösteren toplam 14 sıbyan mektebi bulunuyordu. Toplam 800 öğrencinin

⁴ 1286 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 78-79; 1287 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 81-82.

eğitim gördüğü bu okulların sadece iki tanesini kız mektepleri oluştuyordu. Hamidiye ibtidai mektebi bünyesinde yer alan kız mekteplerinden biri 30 öğrenciye sahipti. Diğer mektep ise Cami-i Mahmud Mahallesi'nde olup orada da 30 öğrenci eğitim görüyordu. Fakat 1884 yılından sonra bu mekteple ilgili kayıt düşülmemiştir. Aynı yıl itibarıyla Hamidiye İbtidai Mektebi Kız Şubesi ise 50 öğrenciye hizmet veriyordu⁵. Bu durum Cami-i Mahmud Mahallesi İnas Mektebi öğrencilerinin, Hamidiye Kız Şubesi'ne devam etmeye başladığını düşündürmektedir.

Sultan II. Abdülhamid devrinde ise yukarıda bahsettiğimiz okullara ek olarak bölgede üç yeni mektebin tesis edildiğini maarif salnamelerinden öğreniyoruz⁶.

Tablo-2: Sultan Abdülhamit Devrinde Trablusgarb ve Bingazi'de Açılan Mektepler

Bulunduğu Kaza	Bulunduğu Yer	Yapılış Tarihi	Masrafı (Guruş)
Bingazi	Kasabada	1310 (1892-1893)	16.972
Derne	Kasabada	1311 (1893-1894)	40.231
Trablusgarb	Çarşı	1318 (1900-1901)	-

⁵ 1301 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 181; 1302 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 183.

⁶ 1319 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 957; 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 697, 721.

B. Orta Öğretim Kurumları

1. Rüşdiyeler

Sıbyan mekteplerinin programının takviyesiyle meydana gelen orta seviyedeki okullara Rüşdiye veya Rüşdi adı veriliyordu. Rüşdiyelerin açılmasını hazırlayan süreç, Sultan Abdülmecid'in 1845 yılında, ülkede Avrupa tarzı eğitimin kurulmasını öngören bir ferman yayınlamasıyla başladı⁷. Açıldıkları yıllarda yükseköğretime öğrenci hazırlayan bir kurum özelliği gösteren rüşdiyeler, zamanla ilköğretim kademesine kaydırıldı. 1880'li yıllarda rüşdiyeler, vilayet merkezinde ise 7, sancak merkezlerinde ise 5 yıllık olan idadilerin birinci kademesini oluşturuyordu⁸. Bu mektebi bitiren öğrenciler kabiliyet ve başarısına göre, kurulmuş olan yüksekokullardan istedikleri birine alınacaklardı⁹. 1867'ye kadar rüşdiyelere yalnızca müslüman öğrenciler alınırken, bu tarihten sonra gayrimüslim çocukları da alınmaya başlandı¹⁰. Diğer yandan kızların eğitilmesi için rüşdiyelerin kızlara mahsus olanlarının açılmasına karar verildi. Rüşdiye mekteplerinde II. Meşrutiyet Devri'nde yapı ve program değişiklikleri yapılmış, 1913 yılında rüşdiyeler ibtidailerle birleştirilmiştir. Fen ve sayısal derslerin ağırlık kazandığı II. Meşrutiyet Devri'nde, Avrupa müfredatını takip edecek müstakil numune rüşdiyeleri kurulmuştur¹¹.

⁷ Cemil Öztürk, "Rüşdiye", *DİA*, XXXV, 2008, s. 301.

⁸ C. Öztürk, "Rüşdiye", s. 302.

⁹ Muammer Demirel, "Türk Eğitim Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, XV, 2002, s. 45.

¹⁰ Cahit Baltacı, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", *Türkler*, XI, 2002, s. 455.

¹¹ M. Demirel, "Türk Eğitim Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", s. 54

1869-1871 yıllarına dair verilerin bulunduğu vilayet salnamelerine göre Trablusgarp'ta toplam dört rüşdiye kaydedilmiştir. Bunlar Trablusgarp, Bingazi, Hums ve Fizan rüşdiyeleridir. Trablusgarp ve Bingazi rüşdiyelerinin personellerinin de verildiği bu kayıtlarda, Hums ve Fizan rüşdiyelerinin binalarının inşa edildiği fakat faaliyetleri konusunda yeterli bilgi sahibi olunamadığı yazılmıştır. 1869-1870 yılında Trablusgarb Rüşdiyesi'nde Muallim-i Evvel Mehmed Ragıb Efendi, Muallim-i Sani Abdulhafız Efendi, Arapça Muallimi Mehmed Efendi, Yazı Hocası Abdulfettah Efendi, Hesap ve Coğrafya Hocası Kara Bela Efendi; Bingazi Rüşdiyesi'nde Muallim-i Evvel Ali Hadari Efendi görev yapıyordu¹². 1875-1876 yılında Trablusgarp ve Bingazi rüşdiyelerinde kayıtlı personel sayısı azalmıştır. Trablusgarp Rüşdiyesi'nde Muallim-i Evvel olarak Mustafa Efendi ve Muallim-i Sani olarak Mehmed Efendi görev yaparken, Bingazi Rüşdiyesi için kayıt düşülmemiştir. Bu yıl itibarıyla Hums Rüşdiyesi Muallim-i Sani Ahmed Efendi tarafından idare edilirken, henüz Fizan Rüşdiyesi'ne muallim tayini gerçekleşmemiş bulunuyordu¹³. Bu veriler aslında bu yıllarda rüşdiye olarak kaydedilen mekteplerin çok da işlevsel olmadığını göstermektedir. İbtidai mekteplerde bile bir veya birkaç muallimin hizmet ettiği hatıra getirilirse, bu rüşdiyelerin eğitim öğretim yeterlilikleri izahtan varestedir.

¹² 1286 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 77; 1287 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 80.

¹³ 1292 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 103.

Tam olarak bu teşkilatın oturtulamamasından olsa gerek 1883-1885 yıllarında sadece Trablusgarp ve Hums rüşdiyeleri ile ilgili kayıtlar düşülmüştür. Bu kayıtlara göre Trablusgarp Rüşdiyesi'nde Muallim-i Evvel Ali Rıza Efendi, Muallim-i Sani Mehmed Kamil Efendi, Rika Muallimi Fevzi Bey, Sülüs Muallimi Halil Efendi ve Bevvab Mehmed Efendi görev yapıyordu. 1883-1884 yılında 65, 1884-1885 yılında ise toplam 70 öğrenci bu okulda eğitim görüyordu. Aynı yıllarda Hums Rüşdiyesi'nde Muallim Hacı Miftahu'r-Rufai Efendi, Rika Muallimi Ziver Efendi ve Bevvab Abdulkadir Efendi hizmet ediyordu¹⁴.

1887-1888 yılında Trablusgarp Rüşdiyesi'nde Muallim-i Evvel Halil Efendi, Muallim-i Sani Şeyh Mehmed Kamil Efendi, Rika Muallimi Fevzi Bey, Sülüs Muallimi Halil Efendi görev yaparken öğrenci sayısı 55'e gerilemiştir. Yine Hums Rüşdiyesi Muallim-i Evvel Osman Nuri Efendi, Muallim-i Sani el-Hac Miftah Efendi ve Rika Muallimi Ziver Zeki Efendi vasıtasıyla hizmet veriyordu. Bu yıl itibarıyla toplamda 98 öğrenci ile faaliyet yürüten Trablusgarp Askeri Rüşdiyesi'nde ise Müdür Arif Efendi, Arapça Hocası Hüseyin Said Efendi, Lisan Hocası Mehmed Rüşdü Efendi, Riyaziye Hocası Ahmed Hamdi Efendi, Coğrafya Hocası Hamdi Efendi, Resim Hocası Abdulgaffar Efendi ve Dahiliye Mehmed Nazmi Efendiler görev yapıyordu¹⁵.

2. Darülmuallimin ve Darülmualimmatlar:

Osmanlı vilayetlerindeki erkek okullarına öğretmen yetiştirmek üzere açılmış olan öğretmen okullarına Darülmuallimin; kız okullarındaki

¹⁴ 1301 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 181; 1302 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 183.

¹⁵ 1305 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 159-160.

öğretmen eksikliğinin giderilmesi için açılan okullara ise Darülmuallimat deniyordu. Zamanla ilköğretim ve ikinci kademe için farklı öğretmenlerin yetiştirilmesi için bazı vilayetlerde Darülmualliminlerin ibtidai kısımları da açılmıştır¹⁶. Trablusgarp Darülmuallimini'nin 20 öğrencisi olmakla birlikte Osman Nuri Efendi marifetiyle idare ediliyordu.

3. Sanayi Mektepleri:

Mithat Paşa, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1865'te Rusçuk'ta bir ıslahhane açmıştı. Bu ıslahhaneler, temelde kimsesiz çocuklar için açılmış olsa da sonradan hali vakti yerinde olanlardan belli bir ücret karşılığında öğrenci alımı da yapılmıştır. Mithat Paşa, Tuna valiliğinden sonra, Şura-yı Devlet reisliğine atanınca, ıslahhaneler ile ilgili çalışmalarını İstanbul'da yürütmüş ve Islah-ı Sanayi Komisyonu ile çalışmalar yapmıştır. Bunun neticesi olarak 1868 yılında ilk sanayi mektebi İstanbul'da açılmıştır. Bu tarihten sonra ihtiyaca cevap verdiğinden Osmanlı vilayetlerinin bir kısmında daha sanayi mektepleri açılmaya başlanmıştır¹⁷. Trablusgarp Hamidiye Sanayi Mektebi, yönetim kurulu dışında idare ve eğitim heyetlerinden oluşuyordu. Okulda hem kızların hem de erkeklerin eğitim aldığı bölümler mevcuttu. Marangozluk, İpekli Dokumacılık ve

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Öztürk, "Darülmuallimat", *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, s. 549-550; Cemil Öztürk, Darülmuallimin, *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, s. 551-552.

¹⁷ Ünal Taşkın-Metin Kopar, "Maarif Salnamelerine Göre II. Abdülhamit Devrinde Osmanlı Vilayetlerinde Açılan Eğitim Kurumları", 3. Uluslararası Gap Sosyal Bilimler Kongresi 21-23 Haziran 2019 Adıyaman, İksad Yayınevi 2019, s. 585.

Kunduracılık eğitimleri faal, kız şubesinin Halıcılık bölümü ise münhaldi.

Tablo-3: Trablusgarb ve Bingazi’deki Orta Öğretim Öğrenci ve Hademe Sayıları (1903-1904)

Adı	Öğrenci Sayısı		Hademe Sayısı
	K	E	
Hamidiye Sanayi Mektebi	22	60	3
Darulmuallimin	-	20	1
Hums Rüşdiyesi	-	70	1
Trablusgarb Rüşdiyesi	-	49	1
Trablusgarb Kız Rüşdiyesi	147	-	1
Bingazi Rüşdiyesi	-	78	1
Trablusgarb Askeri Rüşdiyesi	-	-	-
İrfan Mektebi	-	-	-

Tablo-3’te verilen Trablusgarp Askeri Rüşdiyesi ile İrfan Mektebi, 1321 Maarif Nezareti Salnamesi’ne kaydedilmiş olmalarına rağmen ayrıntı verilmemiştir¹⁸. Bu dönemde kız rüştiyesinin öğrenci sayısı diğer okullar içerisinde göze çarpmaktadır. Toplam 147 öğrenci ile Trablusgarp’taki en kalabalık orta öğretim kurumudur.

Aşağıdaki Tablo-4’te salnamelere göre, Trablusgarp ve Bingazi’de bulunan rüşdiye, darülmualimin ve sanayi mekteplerinin çalışanları ve görev tanımları verilmiştir¹⁹.

¹⁸ 1321 Salnamesinde sadece ismen kaydedilmiş başka bilgi verilmemiştir. 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 697.

¹⁹ 1316 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1236; 1317 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1460; 1318 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1636; 1319 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 929, 957; 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 693-694, 721.

Tablo-4: Trablusgarb ve Bingazi’deki Orta Öğretim Çalışanları

Adı	Dersler ve Öğretmenleri
Hamidiye Sanayi Mektebi	<i>Reis:</i> Maarif Müdürü Hakkı Bey <i>Aza:</i> Meclis İdare Baş Katibi Hadi Efendi <i>Aza:</i> Muhasebe Mümeyyizi Mehmed Fehmi Efendi <i>Aza:</i> Eşraftan Ali Efendi <i>Katip:</i> Maarif Baş Katibi Ali Rıza Efendi
	<i>İdare Heyeti</i> Müdür Mustafa Zekeriya Efendi Dahiliye Müdürü Kamil Efendi Anbar Memuru Osman Efendi
	<i>Eğitim Heyeti</i> Ulum-ı Diniye Muallimi Hacı Mehmed İbrahim Efendi Türkçe Kıraat Muallimi Ferid Efendi İpekli Dokuma Ustası Hacı Nasif Efendi Marangoz Ustası Refet Efendi Kunduracı Ustası Andon Efendi Türkçe Kıraat Muallimesi Nigar Hanım (Kız Bölümü) Halıcı Ustası Münhaldir (Kız Bölümü)
Trablusgarp Kız Rüşdiyesi	Muallime-i Evvel Fatıma Şevket Hanım Muallime-i Saniye Nigar Hanım ²⁰ Nakış Muallimesi Ortanca Hanım
Trablusgarp Rüşdiyesi ²¹	Muallim-i Evvel İbrahim Efendi ²² Muallim-i Sani Hasan Fevzi Efendi ²³ Muallim-i Salis Muhtar Efendi ²⁴ Riyaziye Muallimi Abdulvahid Efendi Sülüs Muallimi Halil Efendi Rika Muallimi Kemali Efendi ²⁵
Hums Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel ve Hatt Muallimi Hakkı Şinasi Efendi ²⁶ Muallim-i Sani İbrahim Edip Efendi
Darülmuallimin	Muallim Osman Nuri Efendi

²⁰ 1901-1902’de Ayşe Hanım

²¹ 1901-1902 yılı itibarıyla Riyaziye, Hıfzu’s-sıhha ve Ahlak dersleri muallimliği Yüzbaşı Mustafa tarafından ikmal ediliyordu. 1903-1904’te bu derslerden Riyaziye Abdulvahid Efendi tarafından verilirken Hıfzu’s-sıhha ve Ahlak dersleri ders içeriğinde görünmemektedir.

²² 1894-1895’te Hilmi Efendi

²³ 1894-1895’te Şeyh Mehmed Kemal Efendi; 1901-1902’de Abdulvahid Efendi.

²⁴ 1894-1895’te Halil Efendi

²⁵ 1894-1895’te Kemali Efendi; 1901-1902’de münhaldir.

²⁶ 1901-1902’de sadece Muallim-i Evvel Ahmed Necib Efendi kaydı vardır.

Bingazi Rüşdiyesi	Muallim-i Evvel Mehmed Nuri Efendi ²⁷ Muallim-i Sani Senusi Efendi Muallim-i Salis Ali Efendi ²⁸ Hüsn-i Hatt Muallimi Mehmed Necati Efendi
Trablusgarp Askeri Rüşdiyesi ²⁹	Müdür münhaldır Lisan Hocası Kolağası Mustafa Said Efendi Katip Tabur Katibi Ali Vasfi Efendi Coğrafya Hocası münhaldır Dahiliye Zabiti Yüzbaşı Şakir Efendi Dahiliye Zabiti münhaldır Dahiliye Zabit Topçu Mülazim-i Evveli Rıza Efendi Dahiliye Mülazim-i Evveli Selahaddin Efendi Riyaziye Hocası Mülazim-i Evvel Hamdi Efendi Arapça Hocası Said Efendi Arapça Hocası Ahmed Hilmi Efendi Farsça Hocası Ahmed Fevzi Efendi Hüsn-i Hatt ve Türkçe Muallimi Tahsin Efendi Resim Muallimi Mülazim-i Evvel Abdulgaffar Efendi

C. Medrese

Osmanlı klasik döneminde ilköğretim kurumunu ifade eden sıbyan mektebinin üstünde, orta ve yüksek eğitim veren kurumlara medrese denilmiştir. Devletin son yüzyılında muhteva olarak klasik dönemdeki kadar etkili eğitim veremeyen bu kurumlar, varlıklarını sürdürüyorlardı. Genel olarak bürokratik tabakanın tesis ettiği medreseler, vakıf teşkilatı çerçevesinde faaliyetlerini yürütürlerdi. 1321 Maarif Nezareti Salnamesi'ne göre Trablusgarp Vilayeti'nde bulunan medreseler, kurucuları ve Müderrisleri aşağıdaki Tablo-5'te verilmiştir³⁰. 1903-1904 yılında kayıt altına alınmış toplam 13 medreseden sadece biri iane ile tesis edilmiştir. Bunun dışında medrese banileri arasında devlet adamları ve itibarlı kişileri görmek

²⁷ 1901-1902'de münhaldır. 1903-1904'te İsmail Hakkı Efendi.

²⁸ 1898-1899'da münhaldır. 1903-1904'te Ali Haki Efendi olarak kaydedilmiştir.

²⁹ 1312 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 156.

³⁰ 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 695.

mümkündür. Mevcut medreselerden 7'si Trablusgarp'ta, 4'ü Hums'ta, 1'i Zaviye'de ve 1'i Terhune'de bulunuyordu. Bingazi'de ise medrese yoktu.

Tablo-5: Trablusgarp Vilayeti Medreseleri, Kurucuları ve Müderrisleri

Kazası	Adı	Müderrisi	Öğrenci Sayısı	Kurucusu
Trablusgarp	Ahmed Paşa	Şeyh Ben Musa Efendi	30	Ahmed Paşa
Trablusgarp	Osman Paşa	Mustafa Hazmi Efendi	31	Osman Paşa
Trablusgarp	Merzan	Abdusselam Efendi	50	Merzan Hacı Ramazan Efendi
Trablusgarp	Boravi	Mehmed el-Nas Efendi	20	-
Trablusgarp	Gürcü	Ömer Efendi	25	Hacı Mustafa Efendi
Trablusgarp	Medresetü'l-Katip	Nasraki Efendi	18	Katip Efendi
Trablusgarp	Amure	Hazımi Efendi	12	Seyh Amure
Zaviye	Ben Şuayb	Mehmed Tahir Efendi	25	Ben Şuayb
Terhune	Yusuf Paşa	Mehmed Fasi Efendi	17	Yusuf Paşa
Hums	Ben Haca	Ömer Efendi	54	Ben Haca
Hums	Abdussadık	Mehmed Ğanem Efendi	20	Abdussadık
Hums	Seyyid Karcani	Ömer ve Karcani Efendiler	12	Seyyid Karcani
Hums	Şeyh Abdusselam	Mehmed Efendi	100	İane ile

Ç. Kütüphaneler

Osmanlı döneminde şahıs evlerinde, sahaflarda, camilerin birçoğunda, tekkelerde ve medreselerde kütüphaneler bulunduğu gibi müstakil kurulmuş kütüphaneler de vardı. Kütüphaneler bir yandan halkın okuma ihtiyacını karşılarılarken diğer yandan da buralara tayin edilen hafız-ı kütübler vasıtasıyla eğitim öğretim faaliyetlerini yürütüyorlardı.

Trablusgarp vilayetinde Kütüphane-i Umumi adında bir kütüphane bulunuyordu. Medresetü'l-Katib Medresesi içinde bulunan bu kütüphane 1316 (1898-1899) yılında oluşturulmuştu. Kütüphanede 535 yazma ve 641 matbu olmak üzere toplam 1.176 adet kitap mevcuttu³¹. Bu yıllarda Bingazi sancağında kayıt altına alınmış bir kütüphane bulunmamaktaydı

D. Gayrimüslim Okulları

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren tıpkı Müslümanlarda olduğu gibi gayrimüslimlere de eğitim ve kültür kurumları açma ve yönetme hakkı verilmiştir. Bu okullar ve kurumlar aynı Türk okulları ve kurumları gibi devlet tarafından değil, zenginler, hayırseverler ve cemaatler tarafından kuruluyor ve destekleniyordu. Yine, genellikle her caminin yanında bir mektep veya medresenin bulunduğu gibi, her kilise veya havranın yanında da bu tarzda azınlık okulları vardı. Bu okullardaki eğitim ve öğretim, papazlar veya Yahudi din adamları

³¹ 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 696.

eliyle sürdürülüyordu. Maarif salnamelerine göre Trablusgarp Vilayeti’ndeki gayrimüslim okulları Tablo-6’da verilmiştir³².

Tablo-6: Trablusgarp Vilayetinde Gayrimüslim Okulları

Yeri	Adı	Sorumlusu	Türü	-Kuruluş Tarihi	Öğrenci Sayısı
Trablusgarp	Bişi	Hato Fazlon	Rüşdiye	1311 (1893-94)	41
Trablusgarp	-	Simon Batyan	İbtidai	1139 (1726-27)	22
Trablusgarp	Fevkani	Halafo Akib	İbtidai	1136 (1723-24)	41
Trablusgarp	Dadoş	Yahuda Dadoş	İbtidai	1304 (1886-87)	55
Trablusgarp	Bişi	İbrahim Teşuba	İbtidai	1300 (1882-83)	35
Trablusgarp	Moşe Nahum	Moşe Nahum	İbtidai	1308 (1890-1891)	16
Trablusgarp	-	Mesud Rahum	İbtidai	1312 (1894-95)	47
Hums	Sıbyan	İsak	İbtidai	1313 (1895-96)	30

Vilayette faaliyet gösteren gayrimüslim okullarının tamamı Musevi cemaatinin kurumlarıydı. Bu okullardan sadece biri rüşdiye seviyesinde, geriye kalan 7’si ise ibtidai olarak hizmet veriyordu. Yine bu okulların tamamı erkek mekteplerinden ibaretti. Trablusgarp’taki Mesud Rahum ve Hums’taki İsak’ın sorumluluğunda olan okullar dışındaki diğer okullar ruhsatnameye sahip kurumlardı. Bu dönemde Bingazi sancağında faaliyet yürüten gayrimüslim okulu yoktu.

E. Yabancı Devlet Okulları

Trablusgarp vilayetinde 1883-1885 yıllarında faaliyet gösteren bir Fransız ve iki kız mektebi bulunuyordu. Fransız mektebi Mösyö Delpiş direktörlüğünde idi ve 65 öğrencisi bulunuyordu. Bu mektebin

³² 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 695.

öğrencileri Fransızca, İtalyanca, mantık, coğrafya ve hesap derslerinden oluşan bir müfredatı takip ediyordu. Toplam 50 öğrenciyle faaliyet yürüten Soeur de St. Joseph kız mektebi İtalyanca ve Fransızca dillerinde çeşitli konularda ders içeriğine sahipti. Son olarak Maroli direktörlüğündeki İtalyan kız mektebinin ise 70 öğrencisi bulunuyordu³³. 1903-1904 yıllarında Trablusgarp'ta faaliyet yürüten yabancı devlet okulları ise sayı ve tür bakımından çeşitlilik arz etmekteydi. Bu yılda vilayette bulunan yabancı devlet okulları Tablo-7'de gösterilmiştir³⁴.

Tablo-7: Yabancı Devlet Okulları

Yeri	Adı	Milleti	Sorumlusu	Türü	Yapılış Tarihi	Öğrenci Sayısı	
						K	E
Trablusgarp	Alyans İsrailit	Musevi	Mayer Levi	İbtidai	1894	-	300
Trablusgarp	Alyans İsrailit	Musevi	Madam Kler Levi	İbtidai	1898	220	-
Trablusgarp	Razlavi	Musevi	Azra Elimini	İbtidai	1880	-	50
Trablusgarp	Azilo	İtalyan	Madam Aera	İbtidai	1890	139	106
Trablusgarp	İnas (Kız)	İtalyan	Madam Tubile Maloni	İbtidai	1891	102	-
Trablusgarp	Zekur (Erkek)	İtalyan	Mösyö Bacci	İbtidai	1884	-	220
Trablusgarp	Ticaret	İtalyan	Mösyö Baninyani	Rüşdiye	1892	-	42
Trablusgarp	İnas (Kız)	Fransız	Rahibe Lanson	İbtidai	1880	120	-
Trablusgarp	Zekur (Erkek)	Fransız	Mösyö La Kruva	İbtidai	1880	-	160
Hums	İtalyan	İtalyan	Mösyö Karallo	İbtidai	1900	-	36

³³ 1301 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 182; 1302 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 184.

³⁴ 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 693.

1880’li yıllardan itibaren Trablusgarp’ta faaliyet yürütmeye başlayan, yabancı devlet okullarından Musevilerin sorumluluğundakiler dışında hiçbirinin ruhsatnamesi bulunmuyordu. Okullar içerisinde Madam Aera’nın sorumluluğundaki Azilo ibtidai mektebi karma eğitim veren tek müesseseydi. Diğer yandan vilayette Fransızların, İtalyanların ve Musevilerin her birinin bir kız mektebi olmakla birlikte, rüşdiye seviyesinde eğitim veren tek kurum İtalyan Ticaret Rüşdiyesi idi. Bingazi sancağında ise yabancı devlet okulu yoktu.

F. Maarif İdaresi

Osmanlı İmparatorluğu’nda modern eğitimi geliştirmek için medrese dışında yeni okullar açılırken, bu okulların idaresi konusunda da bazı tedbirler alınmıştı. Bunun bir sonucu olarak 1857 yılında eğitim, kendi merkezî teşkilatına yani Maarif-i Umumiye Nezareti’ne kavuşmuştu. Fakat yeni yeni açılmaya başlanan okullar (rüşdiyeler, idadiler), imparatorluk coğrafyasında yayılmaya başlamasına rağmen, vilayetlerde hali hazırda bir maarif teşkilatı kurulamamıştı. Maarif Nizamnamesi’nin yayınlanmasıyla, vilayet maarif müdürlüklerinin kurulması işi, kanun emri olarak hükümetin görevleri arasına girmiştir. 1879 yılında maarif merkezî teşkilatında yapılan değişikliklerle, vilayet maarif müdürlüklerinin kurulması konusu ele alınmış ve hemen uygulamaya geçilmiştir³⁵. Nihayet 1882 tarihli resmî ilanla hükümet, maarif müdürlüklerinin kuruluşunun gerekçelerini açıklayarak³⁶, büyük bir özenle bu işi yürütmüştür. 1882

³⁵Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1988, s. 123

³⁶ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul, 1338, s. 126

yılından itibaren her vilayet merkezine ihtiyaç hâsıl oldukça birer maarif müdürü gönderilmiştir. Diğer yandan vilayetlerde oluşturulan maarif komisyonları vasıtasıyla eğitim öğretim faaliyetleri takip ediliyordu.

1875-1876 yılında vilayetteki maarif komisyonu Reis Hakimü-ş-Şeri Kirameddin Efendi ve azalar Müftü Mustafa Efendi, Ticaret Mahkemesi reisi Tayyib Efendi, Evkaf Muhasebecisi Hafız Efendi, Bab Naibi Hüseyin Efendi, Mehmed Nureddin Efendi, Mehmed Kamil Efendi, el-Hac Halil b. Galbun Efendi ve Mustafa Hamdani Efendi'den oluşuyordu³⁷. 1883-1885 yıllarında Reis Müftü Efendi, Nazır Naib Efendi olmak üzere, azalar, Müderris Şeyh Mehmed Kamil Efendi, Müderris Şeyh Mustafa Hamdani Efendi, Müderris Şeyh Mehmed b. Musa Efendi ve el-Hac Mustafa b. Hamud Efendi'den meydana geliyordu³⁸. Trablusgarp ve Bingazi'deki maarif idaresi ise aşağıda Tablo-8'de verilmiştir³⁹.

³⁷ 1292 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 54.

³⁸ 1301 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 141; 1302 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 149.

³⁹ 1316 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1236; 1317 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1460; 1318 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 1636; 1319 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 929, 957; 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 693 721.

Tablo-8: Trablusgarp ve Bingazi Maarif İdareleri

<i>TRABLUSGARP</i>	
Maarif Müdürü	Hakkı Bey
Muhasebe Memuru	Cevdet Bey
Baş Katip	Ali Rıza Efendi
İkinci Katip	Münhaldir
Muayene Memuru	Faik Efendi
Sandık Emni	Hacı Yazıcı Efendi
Evkaf-1 Munderise Tahkik Memuru	Hacı Mehmed Efendi
<i>BİNGAZİ</i>	
Maarif Komisyonu Reisi	Mehmed Amir Efendi
Ders Nazırı	Salih Avami Efendi
Muhasebe Memuru	Ahmed Cihani Efendi ⁴⁰

G. Basın-Yayın

Vilayet matbaaları, Tanzimat sonrasında ülke genelinde yapılan idari değişiklikler sonucu ortaya çıkmıştır. Eyalet sisteminden vilayet sistemine geçen Osmanlı Devleti, vilayetlerindeki evrak işlerinin rahat yürütülebilmesi için kırtasiye ve baskı hizmeti görmek üzere, matbaalar tesis etmeye başlamıştır. 2 Kasım 1864 tarihinde yayınlanan Vilayet Nizamnamesi'nin 7. maddesi ile kurulacak matbaalar vilayet mektupçularının uhdesine bırakılıyordu⁴¹. 1864 yılı idari düzenlemesinde yeni teşkil edilecek Tuna Vilayeti'nde bir matbaanın kurulması ve bir gazetenin çıkarılması karara bağlanmıştı. Böylece Osmanlı Devleti'nde ilk vilayet matbaası ve ilk vilayet gazetesi

⁴⁰ 1321'de Abdurrahman Efendi.

⁴¹ Uygur Kocabaşoğlu-Ali Birinci, "Osmanlı Vilayet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler", *Kebikeç*, S.2, 1995, s. 102.

faaliyet göstermeye başladı. Diğer vilayetlerde de matbaa kurulması ve gazete neşredilmesi, Tuna Vilayeti örneğinden hareketle hayata geçirildi ve kısa sürede muhtelif vilayetlerde matbaalar tesis edildi⁴². Bunlardan biri de Trablusgarp matbaasıdır. 1321 Maarif Salnamesi kayıtlarına göre 1288 (1871-1872) yılında kurulduğu yazılmış olsa da ilk Trablusgarp Vilayet Salnamesi'nin 1286 (1869-1870) yılında Trablusgarp Litoğrafya Destgahı'nda basılmış olması, bu matbaanın da 1869-1870 yılında kurulmuş olabileceğini göstermektedir⁴³.

Tablo-9: Trablusgarp Matbaası Çalışanları⁴⁴

Yılı	Matbaa Çalışanları
1869-1870	Müdür İbrahim Efendi, Mütercim Şeyh Ahmed Efendi, Sermürettib Ahmed Efendi, Kâtip Halil Efendi, Musahhih Hasan Efendi
1870-1871	Müdür Nureddin Efendi, Sermürettib Ahmed Efendi, Arapça Musahhihi Şeyh Ahmed Efendi, Kâtip Halil Şükrü Efendi
1875-1876	Evrak ve Matbuat Müdürü Muhsin Efendi, Gazete Muharriri Hayri Efendi, Arapça Muharriri Nureddin Efendi, Sermürettib Ahmed Hilmi Efendi, Mürettib-i Sani Mehmed Mukbil Efendi, Mürettib-i Salis Recai Efendi, Musahhih Şeyh Nasır Efendi, Litoğrafya Destgahdarı Salih Efendi, Hurufat Destgahdarı ...el-Hac, Müvezzi Hamid Efendi
1883-1884	Müdür ve Muharrir Muhyiddin Efendi, Sermürettib Ahmed Recai Efendi, Mürettib-i Sani Ahmed Efendi, Kâtip ve Sandık Emni Halil Efendi, Mütercim Mehmed Kamil Efendi, Litoğrafya Destgahdarı Mehmed b. Salih Efendi, Hurufat Destgahdarı İbrahim Seyyid
1884-1885	Müdür ve Muharrir Muhyiddin Efendi, Sermürettib Ahmed Recai Efendi, Mürettib-i Sani Ömer Kadri Efendi, Kâtip ve Sandık Emni Halil Efendi, Mütercim Mehmed Kamil Efendi, Litoğrafya Destgahdarı Mehmed b. Salih Efendi, Hurufat Destgahdarı Hacı İbrahim Seyyid

⁴² Ünal Taşkın, “Diyarbakır Vilayet Matbaası”, *Diyarbakır: Âlimler, Ârifler, Edipler*, İstanbul, 2018, s. 345.

⁴³ 1286 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 97.

⁴⁴ 1286 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 40; 1287 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 41; 1292 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 58; 1301 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 137; 1302 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 145; 1305 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 132; 1312 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 104.

1887-1888	Vilayet Mektupçusu Mehmed Bahaeddin Bey, Sermürettib Ahmed Recai Efendi, Kâtip ve Sandık Emmini Halil Efendi, Mütercim Mehmed Kamil Efendi, Litoğrafya Destgahdarı Mehmed b. Salih Efendi, Hurufat Destgahdarı İbrahim Ağa
1894-1895	Müdür Mehmed Davud Efendi, Sermürettib Ahmed Recai Efendi, Kâtip ve Sandık Emmini Halil Efendi, İkinci Mürettip Hasan Tahsin Efendi, Mürettib-i Mülazım Mehmed Karvaş Efendi, Hayvanat Tezkire Memuru İbrahim Efendi, Sermakineci Hacı Mehmed b. Salih Efendi, Hurufat Destgahdarı İbrahim Ağa

Trablusgarp vilayet matbaası Hamidiye Sanayi Mektebi bünyesinde faaliyet gösteriyordu. Bu matbaa taş ve hurufat türünde Arapça ve Türkçe baskı yapabiliyor fakat resim türünden şeylerin baskısını yapmakta yetersiz kalıyordu. 1286 (1869-1870) yılından beri faaliyet yürüten matbaada bir de Trablusgarp adında Türkçe ve Arapça dillerinde, resmi bir gazete çıkmaktaydı⁴⁵. 1890 yılında matbaa varidatından 12.000 gurus sarf edilerek matbaanın ihtiyaçları giderilmiş ve yeni hurufat satın alınmıştır⁴⁶. Bingazi sancağında ise faaliyet gösteren matbaa ve yayınlanan bir gazete bu dönemde bulunmuyordu.

⁴⁵ 1321 Maarif Nezareti Salnamesi, s. 696.

⁴⁶ 1312 Trablusgarp Vilayet Salnamesi, s. 173.

KAYNAKÇA

- 1286, 1287, 1292, 1301, 1302, 1305, 1312 tarihli Trablusgarp Vilayeti Salnameleri
- 1316, 1317, 1318, 1319, 1321 tarihli Maarif Nezareti Salnameleri
- BALTACI, Cahit, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, *Türkler*, XI, 2002, s. 446-462.
- DEMİREL, Muammer, “Türk Eğitim Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, *Türkler*, XV, 2002, s. 45-60.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur – BİRİNCİ, Ali, “Osmanlı Vilayet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler”, *Kebikeç*, S.2, 1995, s. 101-122.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1988.
- MAHMUD CEVAD, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, İstanbul, 1338.
- ÖZTÜRK, Cemil, “Rüşdiye”, *DİA*, XXXV, 2008, s. 300-303.
- ÖZTÜRK, Cemil, “Darülmuallimat”, *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, s. 549-550
- ÖZTÜRK, Cemil, Darülmuallimin, *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, s. 551-552.
- TAŞKIN, Ünal, “Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz”, *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, Volume 6/3, March 2013, p. 1327-1353.
- TAŞKIN, Ünal, “1317 (1899-1900) Maarif Salnamesi’ne Göre Trabzon Vilayeti’nde Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal*

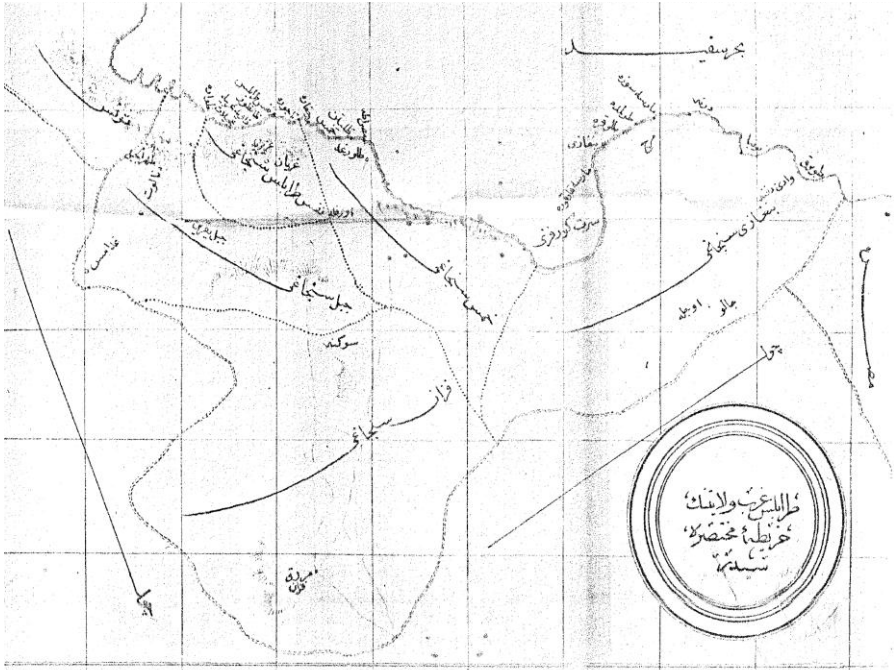
Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research, (Volume 2/7 Spring), 2009, s. 244-262.

TAŞKIN, Ünal, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*, (Volume 1/3 Spring), 2008, s. 343-366.

TAŞKIN, Ünal, “Diyarbakır Vilayet Matbaası”, *Diyarbakır: Âlimler, Ârifler, Edîpler*, İstanbul, 2018, s. 343-358.

TAŞKIN, Ünal – KOPAR, Metin, “Maarif Salnamelerine Göre II. Abdülhamit Devrinde Osmanlı Vilayetlerinde Açılan Eğitim Kurumları”, 3. *Uluslararası Gap Sosyal Bilimler Kongresi 21-23 Haziran 2019 Adıyaman*, İksad Yayınevi 2019, s. 577-588.

Ek-1: Trablusgarp Vilayet Haritası (1869-1870)

BÖLÜM 18

BİR OSMANLI ŞEHRİNDE YÖNETENLER (XVII. Yüzyıl Trabzon’u Örneğinde)

Dr. Mehmet Ali TÜRKMENOĞLU*

*Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
maliturkmenoglu@harran.edu.tr

I- Bey

Bilindiği üzere Osmanlı idari taksimatında ülke yukarıdan aşağıya eyaletlere, sancaklara, kazalara, nahiyelere ve köylere ayrılmaktaydı. Bu taksimatta dikkati çeken bir nokta da Osmanlı ülkesinin, bir yandan beylerbeylik (eyalet) ve sancak (liva) isimli askeri-idari bölümlere ayrıldığı gibi diğer yandan da kaza denilen şer’i-idari birimlere ayrılmış olmasıdır. Anlaşılan taşrada iki örgütlenme biçimi mevcuttu. Bunların birincisi askeri örgütlenmeler (eyalet, sancak, timar nahiyeleri ve dirlik) ikincisi ise adli ve idari, birim olarak kadılık olarak ifade edilebilir. Eyaletin her sancağına doğrudan merkezden bir sancak beyi atanırken paşa sancağı diye adlandırılan biri doğrudan beylerbeyinin yönetimine bırakılırdı.

Beylerbeyliği Osmanlılarda önce geniş askeri yetkilere sahip kumandan anlamında kullanılırken sonradan fetihten hemen sonra kurulan eyaletlerin askeri ve idari emirine beylerbeyi denilmeye başlandı. XV. yüzyılda seyfiye kalemiye ve ilmiye meslekleri ayrılmış beylerbeyliği seyfiye, zümresi içinde mütalaa edilmiştir.

Beylerbeylik görevine gelebilecekler Fatih Kanunnamesinde “Beylerbeylik dört kimsenin yoludur: Mal defterdarlarının, beylik ile nişancı olanların, dört yüz akçeye varmış kadıların, dört yüz bin akçeye varmış sancak beylerinin” şeklinde sayılmıştır.⁴⁷

Osmanlı Devletinde fethedilen yerlere hukuku temsilen bir Kadı’nın, idareyi temsilen bir beyin tayini yerleşmiş bir gelenektir. Bey, kadı’nın

⁴⁷ Mehmet İPŞİRLİ “Beylerbeyi” *İslam Ansiklopedisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. VI, Ankara, 1992, s. 70. (Bundan Sonra D. İ. A.)

hükmü olmadan kimseye ceza veremeyeceği gibi Kadı da Bey'in kuvveti olmadan hükmü uygulayamamaktadır. Kadı hükümlerinde bağımsızdı ve doğrudan doğruya padişaktan emir alır, O'na arzda bulunabilirdi. Osmanlılar taşra yönetimindeki bu kuvvetler ayrımını adil yönetimin temeli saymışlardır.⁴⁸ Bazen bölgedeki kadıların arzı ile beylerbeyinin azli mümkündü ancak beylerbeyi statü bakımından kadı ve müftü gibi ehl-i ilmin üstünde bir konuma sahipti. Özellikle savaş zamanında beylerbeyine kadıların itaat etmeleri istenmiştir.

Anlaşılan beylerbeylerinin görev ve yetkileri konusunda savaş ve barış dönemlerinde fark vardır. Barışta reayanın korunması, asker nizamının sağlanması, zulmün bertaraf edilmesi ve eyaletin idaresi kanunnamelerde sayılmıştır. Savaşta ise olağanüstü yetkilerle donatılmış olmaları tabii idi. Trabzon beyleri özelinde konuya yaklaşıldığında incelenen dönem beylerinin hemen tamamının Azak muhafızı olarak da görevlendirildiği görüleceğinden Trabzon beylerinin geniş yetkilerle donandığı anlaşılır. Beyler savaşa gitmeden önce yerlerine mütesellim bırakırlardı. Beylerbeyi buyrulduzu ile göreve gelen mütesellimleri merkezi idare onaylardı.

Beylerbeylerinin en önemli görevlerinden biri timar tevcihi idi. Eyaletlerinde vekil-i saltanat olarak bütün timar sahiplerinin ve askerlerin amiri olması dolayısı ile timar tevcihlerinde yetkili olan beylerbeyinin divanlarını en çok meşgul eden konuların başında da timar ile ilgili ihtilaflar gelmekteydi. Bundan başka sipahiler ile ilgili davalar ve reayanın şikâyetleri de beylerbeyi divanının önemli

⁴⁸ Yasemin BEYAZIT “XVI. yüzyıl Sonlarında Osmanlıda Kaza Sınırlarını Belirleyen Temel Etkenler” *Doğu Batı*, S. 53, 2010, s. 76

konuları arasında yer almaktaydı. Divan müzakerelerine gerektiğinde merkez kadısı da katılırdı. Bundan başka önemli davaların Eyalet Divanında yani tabiri ile “Paşa Huzurunda” görülmesi mevzuu bahis de olabilmekteydi.⁴⁹ Bu davalarda Paşa mahkeme başkanı konumunda olurdu. Tabii ki şehrin Kadısı da bu davaya hâkim olarak katılırdı. Her ne kadar paşa kadı’nın amiri konumunda değil ise de bu daha çok onların görev sahalarının farklı olmasından kaynaklanıyordu. Yoksa protokol açısından değerlendirdiğimizde gümünüzde şehirde valinin en üst konumda olması gibi Eyalet Paşası da Kadı’nın üstü konumundaydı.

Beylerbeyi şehrin en üst yöneticisi olarak eyaletin güvenliğinden birinci derecede sorumluydu. Bu konuda yine Trabzon şehrinden örnek verirse şehirde en çok üzerinde durulan konulardan birini Trabzon kalesinin tamir ve bakımı konularının oluşturmakta olduğu görülür.⁵⁰ Mesela 1059 tarihli kayda göre 1055 yılında yapılan tamirden kaynaklanan 28.000 akçenin Trabzon İskelesi gümrüğü gelirinden verilmesi için bey tarafından gümrük eminine ferman

⁴⁹ Trabzon Paşası huzurunda görülen örnek bir dava: “Beratı âlîşân ile Trabzon divanında vilâyet valisi olan Mehmed Paşa huzurunda Tufan oğlu Hasan Bey’in muhalefâtına hibe tarikiyle vaz’u’l- yed olan Hasan Bey’e babasının akrabaları tarafından miras davası” *Trabzon Şer’iye Sicilleri*, 1850, 36, 1, 2. (Bundan Sonra T.Ş.S.)

Bir başka dava: 1060 senesi Cemaziye’l-evvelinin sonlarında kale burçlarının tamiri konusunda bir ihtilaf çıktığında mahkemede “a’yân ve eşraf ve zu’emâ ve erbâb-i timar ve sekban ve yeninçeribaşı” meclis-i şer’e hazır olmuş ve dava bizzat vali Vezir İbrahim Paşa’nın huzurunda görülmüştü. T. Ş. S., 1833, 5, 1, 2.

⁵⁰ Kenan İNAN “Trabzon’da Yönetici-Yönetilen İlişkileri (1643-1656)”, *XVII. yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 2013, s. 203.

gönderilmişti.⁵¹ Bey, Trabzon ve çevresinin asayişinde sorumlu olarak çevre kale dizdarlarının güvenlik ile ilgili her türlü sıkıntısında ilk müracaat ettiği makamdı. Böyle bir olayda Rus eşkiyasının Tirebolu'yu muhasara etmesine karşın yeterli savunma hazırlığı olmayan Görele kalesi yeniçeri serdarı ile kale dizdarının yardım talebi üzerine vali Vezir Mehmet Paşa 50 tüfenk-endaz beşlü taifesi ile birlikte 50 vukiyye barut, 10 vukiyye kurşun ve 100 kulaç fitil göndermişti.⁵²

Beylerbeylerinin görev süreleri Kuruluş dönemi ve Klasik dönemde diğer memuriyetler gibi oldukça uzundu. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren süre kısaltmaya başlamıştır. Mesela XVII. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon'a baktığımızda bu sürenin bir yıl civarında olduğu görülür. Sık sık azledilen beylerin büyük yekûn tutan masrafları halktan alma istekleri incelenen dönemde önemli sorun noktalarından biridir.

Beyin oturduğu ve saray tabir edilen konağın kirasının şehrin ileri gelenleri tarafından ödendiği ve beyin görevinin sona ermesi ile de oturduğu mekânın boşaltıldığı görülmektedir. Yeni bey geldiği zaman da kendisine bey ikametine uygun başka bir konak da kiralanabiliyordu. Tabii bizler bu durumu bey konağının kirasının ödenmesi ile ilgili herhangi bir mesela olduğunda yani konu mahkemeye intikal ettiğinde öğrenebiliyoruz. Konu ile ilgili kayıtlar incelendiğinde çok ilginç örnekler de karşımıza çıkabilmektedir. Mesela 1062 yılında Trabzon'un eşrafı mahkemeye gelerek şehre yeni

⁵¹ T. Ş. S., 1831, 78, 1, 4.

⁵² T. Ş. S., 1833, 45, 1, 4.

bey geleceğini ve tutulacak konağın masrafından şehirdeki zimmilerin kaçındığından şikâyet etmişlerdi. Zimmiler ise “paşa hazretlerini kondurmaya kadir değiliz istediği yere konsun” demişler, konu hakkında karar veremeyen kadı durumu müftüye sormuş bunu üzerine konunun intikal ettiği Trabzon müftüsü beyin ikametini sağalmanın şehirdeki herkes için vecibe olduğunu dolayısı ile zimmilerin de bu masrafa katılması gerektiği yönünde fetva vermişti.⁵³

I- Kadı

İlmiye sınıfına mensup olan Osmanlı kadısı devletin geniş ve renkli coğrafyasındaki temsilcisi, bu dünyayı baştan sona en iyi tanıyan memur tipidir ve bu devletin hukukçular sınıfını şahsında temsil eden meslek adamıdır.⁵⁴ Kadı hükümlerinde bağımsızdı ve doğrudan doğruya padişahın emir alır O’na arzda bulunabilirdi. Mülkî âmirlerin kadılar üzerinde denetim yetkisi bulunmuyordu. Kadılar merkezden tayin edilir ve yazışmalarını doğrudan merkezle yürütürlerdi. XVIII. yüzyıldan itibaren ise devlette merkezî idarenin güç kaybetmesine bağlı olarak kadıların görevlerine mahallî güçlerin müdahalesine rastlanır. Adliye ve kanuna saygısı tükenen ahalinin mahkeme basması gibi olaylar da artmıştır. Örf yetkisini kullanan idarecileri ve mahallî müteveli, kethüda gibi zümreleri denetlemede yalnız kalan, müeyyide gücünü kaybeden kadı görevini yerine getiremeyince ortaya çıkan mahallî âyan gibi zümrelerle kaynaşmak zorunda kalmıştır.

⁵³ T. Ş. S., 1833, 6, 1, 8.

⁵⁴ İlber ORTAYLI, “Osmanlı Devleti’nde Kadı”, *D. İ. A.*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, s. 70.

Osmanlılar taşra yönetiminde bu kuvvetler ayrımını adil yönetimin temeli saymışlardır. Bu anlayışa uygun olarak ülke bir yandan beylerbeylik (eyalet) ve sancak (liva) isimli askeri-idari bölümlere ayrıldığı gibi diğer yandan da kaza denilen şer'i-idari birimlere ayrılmıştır. Osmanlı kadısı İslâm devletleri içinde özgün bir yeri olan adliye ve mülkiye görevlisidir. Memuriyeti, kendinden önceki İslâmî asırlardaki meslektaşlarına göre daha geniş yetkilerle donatılmıştır. Ayrıca tahsili, mesleğe geçişi ve terfii itibariyle de gelişmiş bir hiyerarşiye ve kurallar bütününe tâbidir. Geniş yetkilerle donatılan Osmanlı Kadısı adaleti sağlar, vakıfları denetler, yetimlere bakar, şuhûd'u seçer ve teftiş ederdi.

Osmanlı kadısının mülkî, beledî, malî, askerî ve adlî sahaları kapsayan görevleri göz önüne alınırsa onun kadar geniş bir görev alanı bulunan bir başka memur olmadığı gibi şahsiyeti onun kadar çeşitli olanı da yoktur denebilir. İlmiye sınıfındandır, şer'i hukuk adamıdır, ancak mülkî erkân içindedir. Bütün yönetici zümre gibi askerî sınıfın bir üyesidir fakat bir yerde yönettiği Müslüman halkın da merkezî devlet karşısında sözcüsü odur.⁵⁵ Evet, Kadı resmi hukuk olan şer'i hukuku uygulamakla vazifeli olması sebebiyle merkezî hükümet memuru olduğu kadar ahalinin de devlet karşısındaki temsilcisi ve sözcüsü durumundaydı. Özellikle toplanmasında büyük görevleri olduğu vergilerle ilgili olagelen haksızlıkları merkeze bildirme noktasında sözcüsü olduğu reaya adına merkezden talepte bulunurdu.

⁵⁵ Yönetici sınıfın ayırıcı özelliği olan vergiden muaf olma imtiyazına sahip olmanın ötesinde yöneticilere mahsus imtiyazları en üst mertebede kullanır ve bir devlet görevlisi olarak yetkileri vardır.

Gayrimüslimlerin günlük yaşayışına doğrudan müdahalesi yoksa da o zümrenin de hukukunu gözetmek ve yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğine dikkat etmek zorundadır.⁵⁶

Kadınların tayini mutlaka padişah beratı ile olur, meslekteki terfii ve özlük işleri işlemlerini Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin daireleri yapardı. Dairelerde işlemler ruzname denilen deftere kaydedilirdi. Eğer bir kadı'nın tayini bu deftere işlenmemişse elindeki berat hükümsüzdü ve iptali gerekirdi.⁵⁷ Bu kaydın varlığı aynı zamanda kadı'nın beratında belirtilen kazâ dairesi dışında miras taksim etmek, teftişe çıkmak gibi işlemlerde bulunmasını önleyen bir yetki belgesi işlevini görüyordu. Sicillerde Trabzon'a kadı tayini ile ilgili çok sayıda kayıt karşımıza çıkmaktadır. Bu kayıtlarda Kadı'nın doğrudan padişah fermanı ile atanması bir yana mevcut kadı'nın görev süresinin kısa bir süre için uzatılmasının dahi fermana konu olduğu görülmektedir.⁵⁸

Osmanlı Devleti'nde kadı tayini her şeyden önce belirli tahsil ve hiyerarşik terfi düzenine dayanır. Bundan dolayı klasik İslâm

⁵⁶ Konu ile ilgili örnekler için bk. *T. Ş. S. 1831, 4, 1, 3* ve *T. Ş. S. 1831, 10, 2, 1*. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Mesela cizye vermek istemeyen zimmi hakkında “.....Simon veledi Duka Cizyesini bizim ile ma'an edâ ide gelmişlerdi hâlâ cizye talep iderum virmekde ta'allul ider suâl olunub takrîr-i tahrîr olunmak matlûbumdur didikde Ba'de'd- suâl mezbûr Simon Zekur Bordan ile bu ana değin ma'a cizye vire gelmedum ve ben anların mahallesi defterinde mukayyed ve mastûr değilim diyu cevâb virecek.....mezkûr Simon kadîmden kimin ile baş harçları vire geldi ise anın ile virmek üzere tenbih olunub.....” *T. Ş. S. 1832, 3, 1, 2*. Burada Kadı'nın usulü kadime yaptığı atf bize yabancı değildir. Bu Osmanlı Kadı'sının sık yaptığı bir atıftır.

⁵⁷ Özer ERGENÇ, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara, 1995. Ss: 81-84.

⁵⁸ Tayin için bk. *T. Ş. S. 1834, 11, 1, 2*; *T. Ş. S. 1836, 7, 2, 2*; Sürenin uzatma için *T. Ş. S. 1844, 30, 2, 2*.

döneminde kadılık için öngörülen şartlar⁵⁹ dışında eğitim önemlidir. Kadılar birbirlerinden rütbe ve gelir bakımından ayrılırlardı. Bunun dışında aralarında bir hiyerarşi söz konusu değildi. Yani her kadı'nın hükmü aynı derecede geçerli olup -günümüzdeki gibi bir üst mahkeme kavramı yok- birinin hükmünü diğərinin nakzetmesi gibi bir durum yoktu. Anlaşılan Osmanlı devletine tek temyiz makamı divan idi. Bir kadı adayı mesleğinin başından sonuna kadar maaş odaklı tesbit edilen bu hiyerarşik basamağı tırmanırdı.⁶⁰ Bu terfi basamağına uyulduğu anlaşılmakta ve tedris silkindeki tayin ve erken terfiler kazâ silki için pek yaygın bir uygulama olarak görünmemektedir. Bu sebeple kazâ silkine mensup ilmiye üyeleri devletin son asrına kadar eğitim ve tecrübe bakımından seçkin bir zümre sayılırdı. Nihayetinde İslam'da Allah ile kul arasında aracı bir sınıf yoktur. Ancak İslam dini kurallarının uygulanması ve yorumlanması konularında Müslümanlara yardımcı olan bir sınıf vardır ki bunlara ulema denilir. Dini ve akli ilimlerin okutulduğu medreselerde yetişen ulema sınıfı tüm İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devletinde de sosyal ve siyasi yönden önemli rol oynamıştır.

⁵⁹ Erkek ve reşid olmak, temyiz kudretine ve yeterli bilgiye sahip olmak, sağlıklı olmak gibi

⁶⁰ Mesela Ergenç'in tesbitine göre XVI. yüzyılda Ankara ve Konya kadılıkları gündeliğı 300 akçe olan kadılıklardı. Bu durumda 1089 yılında Trabzon kadılığının 490 akçeye Mevlana Ali'ye tevcih edildiğini gösteren sicil kaydının tesbiti (*T. Ş. S.*, 1851, 37, 2, 1) akçenin değerindeki değişim göz önüne alınsa dahi şehrin Osmanlı Devleti için önemini gösterir. Çünkü bir yüz yıl sonra büyük şehir kadılıklarının 500 akçe civarında olduğu anlaşılmaktadır. Ekrem Buğra EKİNCİ, "Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* C. 3, S. 5, 2005, s. 418; ERGENÇ, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya ss: 81-89.

Kadılık XV. yy’a gelinceye kadar ücretlerinin düşük olması nedeniyle fazla rağbet görmemiştir. I. Beyazıt (Yıldırım) zamanında ücretleri artırılmış, miras taksiminde alınan verginin binde yirmisinin de kadılara verilmesi emir olunmuştur. Fatih zamanında kadıların gelirleri artırılarak yeni kalemler ilave edilmiştir. Bu ilave, kanunname “ve kuzat bir sicilde yedi akçe ve hüccetten otuz iki akça ve suret-i sicilden on iki akça ve imzadan on iki akça alalar ve kısmet-i emvalden binde yirmi akça ve nikahdan bir ise otuz iki, seyyib ise on beş akça alalar” şeklinde geçmektedir.⁶¹ Kanunla belirlenen miktarlarla yetinmeyen kadılar daha fazla işlem bedeli almak için reayayı zorluyordu. Aynı şekilde ölen kişilerin mirasını taksim ederken de terekeden belli bir oranda ücret almaya hakları bulunmaktaydı. Ancak ölen kişilerin varislerinin taksim için kadı çağırma zorunluluğu yoktu. En azından çağırmayı gerektirecek bir durum söz konusu olmadığı zaman böyleydi. Bir zorunluluk olmamasına rağmen kadılar, resm-i kısmet alabilmek için çağrılmasalar bile ölüm hadiselerinde taksime gidiyorlar ve mirasçılardan zorla resm-i kısmet alıyorlardı.⁶²

Kadıların verdikleri hüccetler karşılığında almaya hakları olan Kanunname tespit edilmiş resmi ücretin dışında, sanıklardan birinin gönlünden koparak verdiği fazlalık ise rüşvet kapsamında değerlendirilmiş, bunu âdet edinen kadıların azline fetvâ verilmiştir.

⁶¹ Ahmet AĞÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 48.

⁶² Halil İNALCIK, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İctimaî Tarihi Kaynakları” *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1996, s. 188.

Ancak, şehir dışında gördükleri mahkemeler için aldıkları özel ücret (ücret-i kadem) rüşvet sayılmayıp câiz görülmüştür. Kadılardan rüşvet yiyenlerin verdikleri hüküm geçersiz sayılmış "rüşvetle hüküm, Şer'a muvâfık olsa dahi nâfiz değildir" prensibine özel olarak vurgu yapılmıştır.⁶³

XVIII. yüzyıl başında Osmanlı ülkesini gezen Lady Montagu ise Kadıların geliri ile ilgili olarak "Kadı her şeyden para alır. Ev yapma izni için evlenmek için kadıya hep para verilir. Pamuk toplamaya başlayacaksın para, şarap satacağına para, hatta şarap fıçısı açacağını para, para vermeden taze şarabı satışa çıkarttırmazlar. Şimdi tahmin edilecek ki her şey için para ödendiğine göre yekûnu binlere varır. Ancak böyle değildir. Çünkü cenaze için evlenmek için kimi beş kimi on akçe verir. Herkes durumuna göre akçe verir. Bunlara bakıp Türk'ün halka zulmettiğine hükmetmemek lazımdır. Çünkü o hakkı verildiği zaman ağzını açmaz" demektedir.⁶⁴

Osmanlı kadısının görevleri çok farklı alanları kapsamaktadır. Uygulamada ise kadılar 'Allah Hakları' ile 'Kul Hakları' konularında yetki kullanmış iken 'Devlet Hakları' sahası yöneticilere bırakılmıştı.⁶⁵ Taşranın bu en önemli idarecisinin mülkî, adlî, beledi ve askerî alanlardaki görevleri şöyle sıralanabilir:

⁶³ Pehlul DÜZENLİ, *Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuud Efendi ve Fetvaları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2007, s. 104.

⁶⁴ Lady MONTAGU, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, çev. Aysel KURUTLUOĞLU, Tercüman 1001 Temel Eser, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul, Tarihsiz, ss. 156-157.

⁶⁵ Fethi GEDİKLİ, "1560-1566 yıllarında Akçaabat ve Köylerinin Sosyal ve Hukuki Durumu" *Osmanlı Hukuku*, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2012, s: 57.

Her şeyden önce sefer-i hümâyün sırasında geçilecek yol, köprü, çeşmelerin tamiri ve erzak temininin başlıca sorumlusu kadıdır. Yine ordu sevkiyatı, donanma inşası gibi olağan üstü durumlarda acilen inşaat işçisi, kalfası ve ustası sevki, malzeme sağlanması için kadılara emirler verilirdi. Bu cümleden olarak sefer zamanında gerekli okçu, kürekçi, beygir temini, bunların nakli için iskelelerde at gemilerinin hazırlanması da kadıların görevlerindendir. Aynı şekilde Kadı ordunun tahıl, saman ihtiyacını karşılar ve konak yerlerine sevk ederdi. Trabzon gibi askeri ikmal üssü olan bir bölgenin kadısının ise bu konularda görevinin daha fazla olması ise kaçınılmazdır. Bu konuda sicillerde çok sayıda belge bulunmaktadır. Mesela “Gelecek olan her biri tanesi altışar vukiye olan top yuvalığı Trabzon iskelesine dâhil olduğu i’lâm olundu oradan da İstanbul’a gönderilmesine dair” kayıt buna örnek verilebilir.⁶⁶

Vergilerinin toplanması, toplanan vergiler ile ilgili kayıtların tutulması da kadıların görev alanları içinde önemli bir yer tutar. Mesela Trabzon şehri keferesinin 1037 senesi cizyesini toplamaya memur edilen Deveci Ali Ağa 1034 senesinde yapılan cizye tahririne göre tespit edilen 1050 kişinin cizyesini usulüne göre topladığını, herhangi bir hataya meydan vermediğinin “ayan-ı vilayetten sorularak” tesbit edilmesini istemiştir. Bunun üzerine “zeyl-i kitâbda mestûrû’l-esâmi olan Müslümanlardan sual” olunmuş ve onlar vergilerin adil şekilde toplandığını beyan etmişlerdir. Mahmut Çelebi b. Yahya Beşe, Mehmet Beşe b. Sami, Ömer Beşe b. Muslu, Abdülbaki Çelebi b.

⁶⁶ T. Ş. S., 1844, 43, 1, 1.

Mehmet ve “gayrihüm” şehadetleri ile tespit olunan husus Deveci Ali Ağa’nın talebi üzerine kayda geçirilmiştir.⁶⁷

Bunlardan başka yangın ve zelzele zamanlarında olağanüstü gelişen problemlerin çözümünden İstanbul’a erzak ve et, sebze ve meyve teminine kadar her şeyle kadılar görevlidir; ecnebi gemilere erzak devredilip kaçakçılık yapılmaması ve muayyen yerlerde yağ vb. karaborsacılığının önlenmesi için de kadılar dikkatli olmalıdır. Ülkede zaman zaman çeşitli şehirlerde kahvehane ve meyhaneler kapatılır, bunları kapatmak ve yasağı de gözetmek asayiş âmiri olarak kadı’nın görevidir.⁶⁸ O, bu gibi yerlerin kapatılması için merkeze şikâyet ve arzda bulunurdu. Bütün bunların tetkikinden Kadı’nın şehrin idaresinde özellikle asayişte sorumluluğunun ne kadar geniş bir görev manzumesini kapsadığı görülmektedir.

Şehrin kalesinin muhafazasındaki kale dizdarları ve dizdarbaşı, o bölge sancak beyi ve beylerbeyinden çok kadı’nın sorumluluğu ve yönetimi altındadır. Bu aynı zamanda taşra idaresi ve asayişinde bir politik dengenin gereğidir. Meselâ dizdarın kalenin tamiri ve düzenine dikkat edip etmediğini, kale muhafızının görevini yerine getirip getirmediğini kadı denetler.⁶⁹

Bir yerin aranması ve baskın düzenlenmesi veya bazı şahısların tevkifi de ancak kadı emriyle mümkündür. Diğer asayişle görevli zabıtlar kadı emri ve izni olmadıkça bunu yapamaz. Nitekim adlî teşkilâtın

⁶⁷ Turan AÇIK, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Siyaset*, Basılmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2012, s. 173.

⁶⁸ *Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri*, nr. 6, hk. 1218. (Bundan sonra BOA, MD)

⁶⁹ ORTAYLI, “Osmanlı Devletinde Kadı”, s. 72.

başı olan kadı burada sade bir hâkim olmaktan öte aynı zamanda soruşturma ile görevlidir. Gerçekten kadı bugünkü savcı ve sorgu hâkiminin görevini de yüklenmiştir. Klasik dönem İslâm yargılama hukukunda tek hâkim sistemi cari olduğundan hâkim adaletin tecellisi için soruşturmayı da kendisi yapmak zorundadır. Çünkü ayrıca bir savcı yoktur. Anlaşılabacağı gibi hâkim-savcı ayrımının yapılmadığı bir hukuk sisteminde adli yargı-idari yargı hâkimliklerinin ayrışmadığını düşünmek yerinde olur. Gerçekten dönemin adliyesinde adli ve idari yargı ayrılmamıştır. “Hakimü’ş-şer” ünvanlı kadı her iki alana da bakmaktadır. Zira hâkim-savcı ayrımının yapılmadığı bir hukuk sisteminde adli yargı-idari yargı hâkimliklerinin ayrışmadığını düşünmek yerinde olur.

İdari ve adli yetkilerinin çok ötesinde kadı beledî ve malî işlerle yetkilidir. Bu yetkileriyle kadı, kuvvetler ayrılığı ilkesinin mütalaa dahi edilemediği bu dönemde her türlü yetkiye sahip Sultanın çok yönlerden taşra izdüşümüdür.⁷⁰ Bu geniş yetkilerinin ürününü çok geniş konulara yayılmış şer’iye sicilleri kayıtlarında izliyoruz. Gerçekten sicillerde mülk alım-satımlarından atama beratlarına, borç-alacak ilişkilerinden mukataa mukavelelerine, merkezden gönderilen emirlerden nikâh ve boşanma kayıtlarına kadar her türlü resmi ve özel hukuk işlemleri mevcuttur.

Pazar yeri değişikliği, imam ve müezzin tayini için arz da onun görevidir. Vakıf mütevellilerini denetlediği gibi tekkelerin kontrolünü yapmak, ehliyetsiz derviş ve şeyhlerin ahaliyi ifsat etmemeleri için

⁷⁰ AÇIK, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Siyaset*, s. 10.

dikkatli olmak da zorundadır. Aynı şekilde vakıf medreselerinin nizamını gözetir ve bilhassa talebenin durumunu denetler.⁷¹

Osmanlı kurumları içinde en dikkate şayan olanlardan biri toprak kadılığı denen seyyar kadılıklardı. Bunlar tahkiki gereken yolsuzlukları tahkik ve teftişle görevliyidiler. Toprak kadılarının bazen stratejik madde sayılan toprak mahsulatının kaçakçılığını önlemek için teftiş ve tedbirle görevlendirilmiş oldukları da belgelerden anlaşılmaktadır.⁷²

Bütün bunlarla birlikte Kadı'nın asıl görevi ahali arasındaki anlaşmazlıkları çözmektir. Zaten bu görev haddi zatında İslam devletlerinin tamamında hükümdara ait olup mümkün oldukça onun tarafından yerine getirilmesi asıldır. Ancak ülkeler büyüyüp işler çoğaldıkça İslam ülkeleri adli açıdan kadılıklara ayrılmıştır. Bununla birlikte İslam hükümdarları yargı görevini tamamıyla bırakmış değildir. Bu çerçeveden olarak Osmanlı Devletinde de en üst yargı mercii bizzat Padişah idi. Bu hüküm Osmanlı Devletinde gerek kadı kararının temyizi gibi işlev gören divana başvuru şeklinde, gerekse de “ayak divanı”nda şikâyetini bizzat padişaha iletmek şeklinde uygulanma imkânı bulmuştur. Ancak tabi bu durum toplam dava sayısında çok az yekûn tutmaktadır dolayısıyla uygulamada davaların büyük çoğunluğunu kadılar görmektedir. Kadı padişah adına ve onun yetkisindeki işi yapan bir görevli olarak doğrudan doğruya padişah beratı ile tayin edilmektedir. Padişah beratı ile atanan kadı anlaşmazlıkları çözme yanında sultanın emrettiği her hususta hüküm

⁷¹Örnek bk. *BOA, MD*, nr. 3, hk. 1644; *BOA, MD*, nr. 16, hk. 396.

⁷² *BOA, MD*, nr. 16, hk. 329.

vermek konumunda olduğu için idari, mali beledi hatta askeri işlerle de uğraşmakta idi. Böylelikle Osmanlı Devletinde taşra yönetiminde yargı ve yürütme yetkileri yan yana yürümüştür. Uygulamada yürütme yargı tarafından her zaman kontrol edilmiştir.⁷³ Bu düzen sayesinde siyasetname ve nasihatname türünden eserlerde sözü edilen adaleti tesis şartı uygulanabilmiştir.⁷⁴ Arşiv belgelerindeki ifadesi ile “icrây-ı ahkâm-ı şeriyye ve infâz-ı kavânîn-i mer’iyye ve itmâm-ı hidemât-ı mîrîyye” eylemekle yetkili kılınan kadılar bu yetkilerini şer’i hukuk ve örfi hukuk yanında reyleriyle kullanmışlardır. Ancak İslam

⁷³ Bununla birlikte eyaletler ve sancaklarda yürütmenin başı olan Bey’in yargı yetkisini kullanan kadı ve yaptıkları üzerinde bir gözetim ya da denge unsuru diyebileceğimiz bir konumu da vardı. Mesela hapsetme cezalarının yerine getirilmesinden Bey sorumlu idi. Bundan başka mezalim mahkemeleri de -ki İstanbul’daki toplantılarına Padişah da başkanlık ederdi- konağında toplanırdı. Buradan çıkarılabilecek husus padişahın mutlak olan yetkisinin yargı ayağında en hassas mevzularda Bey’in de işin içinde olabildiğidir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. MUDDAZİR ABDÜRRAHİM, “Hukuki Kurumlar” *İslam Şehri*, ed. R. B. SERJEANT, çeviren: Elif TOPÇUGİL, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992, ss. 51-53.

⁷⁴ Adalet kavramı İslam’da esastır. İslam âlemi aynı zamanda Adalet âlemi olarak adlandırılır. Neyin adil olduğunun tespiti ise Osmanlı toplumunda padişahın tek otorite olarak tespit ettiği bir husustur. Ancak O da tabii ki bu tespitini İslam’ın temel referanslarına dayandırmalıdır. Aynı şekilde Osmanlıda hukuki otoritenin Padişah tarafından kendisine verildiği Kadı da kararlarının doğruluğundan emin olabilmek için şura zorunluluğuna bağlı olarak hukuki meselelerde yasal bir danışman olan müftüye danışır. Sünni İslam’da içtihat kapıları kapandığından müftü ortaya çıkan meselede mevcut fıkıh eserlerine bakarak çözümünü onlara uydurmaya çalışır. Konu hakkında ayrıntılı bir tahlil için bkz. Jean Louis MICHON, “Dini Kurumlar” *İslam Şehri*, ed. R. B. SERJEANT, çev. Elif TOPÇUGİL, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992, ss: 40-41.

Bu çerçevede Osmanlı siyaset anlayışını tek bir kavram ile ifade etmek gerekirse bu mutlaka adalet olur. Kınalızâde “ve eğer kuvvet-i ameli mühezzeb olub i’tidal üzere ef’ale sebep olursa ol hulk adalettir” diyerek ahlak ile adalet arasındaki bağı ortaya koymaktadır. KINALIZADE Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alai*, Hazırlayan: Mustafa KOÇ, İstanbul, Klasik Yayınları, 2007, s. 101.

Hukukunda takdir yetkisi çok sınırlı olup her şey İslam muhakeme hukukunda belirlendiği şekliyle yürütülmektedir.⁷⁵

Bazı durumlarda Kadı'nın değişik dinden kimselerin miras davalarına bakabildiğine dair kayıtlar vardır; ancak esas itibariyle kadı şariat adamı olarak Müslümanların hâkimidir ve bazen cemaat adına onların taleplerini merkeze arz eder. Gayrimüslim tebaa, İslâm hukuku tarafından tanınmış bir otonomi çerçevesinde, ahvâl-i şahsiye denilen şahıs, aile ve miras hukukuyla ilgili davalarını kendi ruhani meclislerine götürebildikleri gibi; isterlerse Osmanlı mahkemelerine de gidebilirlerdi.

Kadıların kazâ daireleri içindeki yoğun görevleri yerine getirme dışında kendi kazâ daireleri haricindeki işlere karışmamaları prensibi önemlidir. Aksi iki kadı arasında gerilime ve merkeze şikâyet yol açardı.⁷⁶ Kadılar bir olay veya şikâyet halinde Kazasker tarafından görevlendirilen kadılar tarafından da teftiş edilebilmekte, şikâyet konusu mahallinde soruşturulabilmekteydi. Mesela 1575'te Semendire sancağında köy köy dolaşarak yeni gömülmüş ölülerin metrukâtından para talep eden kadılar hakkında tahkikat yapılmıştır.⁷⁷

⁷⁵ Tursun Bey örfü “şariat yanında cemiyet düzenini korumak üzere ulümlerin koyduğu kanun örfütür ve örf akli esasa dayanır” şeklinde tarif eder. TURSUN BEY, *Tarih-i Ebu'l Feth*, Haz: Mertol TULUM, İstanbul, 1977, s.12

⁷⁶ Özer ERGENÇ, “Osmanlı Kavşağında Geleneklerin Kesişmesi” *Anatomi Dersleri: Osmanlı Kültürü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 83

⁷⁷ Yusuf HALAÇOĞLU, *XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1995, s. 126.

II-İmam

Bugün sadece camide namaz kıldırın imamın Osmanlı döneminde çok geniş görev alanı vardı. İlber Ortaylı bu durumu “İmam ise Padişah beratı ile tayin edilen ve beldenin mülki ve beledi amiri olan kadı’nın temsilciliğini üstlenen memurdu” şeklinde ifade etmektedir.⁷⁸ Nitekim belgelerde kadıların imamları teftiş ettiğı de anlaşılmaktadır. Bu teftişte sadece dini görevlerin mevzu bahis edilmediğı, mahalledeki diğeri hizmetlerin de yapılip-yapılmadığının araştırıldığı görülmektedir. Zaten dini kimliğı ile tanınan müftünün idari bakımdan imamlar üstünde salahiyeti yoktur. Bu çerçevede imamlar mahallesindeki harekâtında bağımsız olup ceza hukuku ve özel hukuk ile ilgili iş ve işlemlerin takibinde yaptıkları hizmetler bakımından kadıya tabidirler.⁷⁹

Gerçekten imamların bu geniş görev alanlarına münasip olarak da atanma kuralları vardı. Hakikaten imam kadı’nın arzı üzerine bizzat padişah tarafından atanırdı. Mesela Atina (Pazar) kasabasında Hatuniye vakfına bağılı caminin imamı olan Mustafa Mahmud IV. Mehmed’in cülusu münasebetiyle “tecdidi-i berat” talebinde bulunmuş, günlük 5 akçe yevmiyesini vakıf mahsulünden almak üzere tekrar imam tayin olunmuştur.⁸⁰

⁷⁸ İlber ORTAYLI, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)* TTK Yayınları, Ankara, 2000, s.107

⁷⁹ Paul RICAUT, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. yüzyıl)*, Çeviren: Halil İNALCIK, Nihan ÖZYILDIRIM TTK. yayınları, Ankara, 2012, s. 170

⁸⁰ İmam atamalarına örnek siciller için *T.Ş.S.*, 1831, 80, 1, 3; *T.Ş.S.*, 1831, 83, 1, 5; *T.Ş.S.*, 1831, 84, 1, 7.

Örneklerden anlaşıldığı gibi imamlar Padişah tarafından bizzat atanan kişiler olarak mahallede padişahın temsilcisi olmak konumundaydılar. Dolayısıyla imamlar hükümdarın din ü devlet eksenindeki meşruiyetini temsil eden kişilerdir. Cuma kılınan camilerde hutbede hükümdarın isminin imam tarafından zikredilmesi bu durumun bir işaretidir. Diğer taraftan imamlar mahalle halkının da temsilcisi konumundaydılar. Dolayısıyla imamların da kadılar gibi çift taraflı temsil hüviyetleri bulunmaktaydı. Bu temsilin somut görünümü ise düzenin tesisindeki fonksiyonlarında belli olmaktaydı.

Şehir ve kasabalarda mahalle denilen birimin temsilcisi genellikle mahallenin çekirdeğini oluşturan cami veya mescidin imamı idi.⁸¹ Bu çerçevede imamların merkezden gelen hükümleri mahalle halkına duyurması gerekmektedir. Bunun yanında imamlar merkezden gelen hükümlere doğrudan muhatap olmakta ve mahallesini o hükümler doğrultusunda organize etmekle de görevliydi. Nitekim onların en önemli hususiyetleri bütün mahalle halkını tanımaları idi. Bu aynı zamanda onlar için bir zorunluluktı. Çünkü bu durum mahallenin organizasyonu için gerekli bilgi birikimini temin etmekteydi.

Evet, gerçekten imamlardan mahallelerinde oturanlar hakkında tam bir bilgi sahibi olmaları beklenmekteydi. Her imam mahallesinde kaç hane olduğunu, kimin mülk sahibi kimin kiracı olduğunu, kimin zengin kimin fakir, kimin evli kimin bekâr olduğunu bilmekle yükümlü idi. Bunu yanında mahalleye gelen yabancıların tespit ve

⁸¹Feridun EMECEN, “Osmanlılarda Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler” *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 275.

yeni gelenlerin kefalete bağlanmaları da imamların ilk elden vazifeleri idi.⁸²

İmamların mahalleli hakkındaki bilgi birikimi onların vergilerin toplanmasında da önemli bir görevli olarak karşımıza çıkmalarına neden olmaktadır. Hatta müezzinler dahi vergi toplanması işinde görev alabilmekteydi.⁸³

İmamlar kan bedeli konusunda da ilk elden vazifeli idiler. Hatta bir kısım imam ve mahalleli komşu oldukları mahalleyi yükümlü oldukları kan bedeline ortak etmeye çalışmakta idiler. Tabii imamlar mahalleli olmaları yani aynı zamanda temsil ettikleri mahallenin bir sakini olmaları dolayısıyla bu gibi soruşturmalarda birinci muhatap idiler.

İmamların ayrıca bir kişinin mahkemeye getirilmesinde muhızlılarla birlikte görevlendirildiği de vakidir. Mesela Köhne Hamam Mahallesi sakinlerinde Emine bint Mahmud adlı kadı'nın borçlarından dolayı mahkemeye çıkarılması gerektiğinde muhızlılarla birlikte Emine'nin yaşadığı Köhne Hamam Mahallesi imamı da görevlendirilmiştir.⁸⁴

Bunların dışında imamlar görevli oldukları caminin vakıflarından verilen borçlardan da sorumlu idiler. Mesela Trabzon'daki Hoca Ali Mescidinin imamı Mevlana Derviş Çelebi Meydan-ı Şarkî

⁸² Kemal BEYDİLLİ, *Osmanlı Devletinde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, Tarih Ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 8.

⁸³ AÇIK, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri*, s. 120.

⁸⁴ AÇIK, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri*, s. 121.

Mahallesinin müezzini Mevlana İbrahim Çelebi'nin mescid vakfının nükûdundan aldığı 2.000 akçeyi ondan teslim alarak kabzetmiştir.⁸⁵

İmamların aktif konumu köylerde daha belirgindi. Çünkü nihayetinde köylerde kamu binası olarak genelde sadece cami mevcuttu. Tabii ki cami mevcut olduğuna göre imam da vardı. Başka bir resmi görevlinin ikamet etmediği köylerde köylü devleti imamın şahsında tanıyor, devlet adına imamla muhatap oluyordu. Tahmin edilebileceği gibi Müslüman köyleri için geçerli olan bu tesbit Hristiyan köyleri için de papaz ya da rahip olarak okunmalıdır.⁸⁶

Neticede mahallenin işlerinin sağlıklı yürümesi için mutlaka imam gerekmektedir. İmamın olması için de bir cami veya mescidin varlığı izahtan varestedir. Dolayısıyla her Osmanlı mahallesinde bir mescid vardır. İçinde mescid olmayan birimlerin mahalle olarak telakki edilmediklerini, kendilerine en yakın mahalleye tabi bir alt birim, bir sokak olarak görüldüklerini tahmin edilmektedir. Çünkü bu birimin en azından vergilerini takip ve tahsil için bir imama ihtiyacı vardır ve bu ihtiyaçlarını en yakın mescidin imamı karşılamaktadır. Nitekim bu çerçevede kendisinden vergi isteyen mahalleleri dava ederek kendilerinin o mahalleye tabi olmayıp genelde muafiyeti olan başka mahallelere tabi olduğunu iddia eden birçok kişinin davasını sicillerde

⁸⁵ T.Ş.S., 1821-4, 19, 5

⁸⁶ Suraiya FAROQHI, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Çev. Emine Sonnur ÖZCAN, 2. Baskı, Doğubatı Yayınları, Ankara, 2010, ss: 110-111.

bulmak mümkün olup, bu davalarda imamların sıklıkla yer aldığı anlaşılmaktadır.⁸⁷

İltizamın XVII. yüzyılda aldığı şekil imamların bu çarkın içine de dâhil olduklarını ve bir birey olarak caminin ve mahallenin dışında meşgul oldukları bir kısım işler olduğunu göstermektedir. Evâil-i Zi'l-kade 1060 tarihinde Bedesten Kethüdası el-hacc Kasım Camiinin imamı Ali Efendi'dir. Ali Efendi Bedestende satılan keten topu başına iki akçe almaktadır ve bunun mukabili bedesteni 7.000 akçeye iltizam etmiştir. Fakat adı geçen sene Hatuniye vakfına ödemesi gereken 7.000 akçeyi ödememiştir. Bunun üzerine müteveli İbrahim Beşe kendisini dava etmiştir. Sorgulanan İmam-Kethüda Mevlana Ali Efendi bedestenin Hatuniye vakfına bağlı olduğunu ve satılan keten topları karşılığında kendisinden önceki kethüdaların 7.000 akçeyi Hatuniye vakfına verdiğini bildiğini, ancak kendisinin aynı zamanda imam olduğu el-hacc Kasım vakfında darü'l-kurra olduğunu ve bahsi geçen 7.000 akçeyi darü'l-kurra olası sebebiyle kendisine beraat ettirdiğini söylemiştir. Buna mukabil İbrahim Beşe emr-i şerif ibraz etmiştir. Ali Efendi'nin yüzüne karşı okunan emirde "Hatuniye bezzasistanında fûruht olunan ketandan vakf-ı mezbûre 7.000 akçe virirler..." denildiğinin anlaşılması üzerine Ali Efendi parayı ödemeye ve bundan sonra da kethüdalıktan "kasr-ı yed" etmeye tenbih edilmiştir.⁸⁸

⁸⁷ Örnek için bkz. Avarız bedeli istenen Ermenilerin farklı karyede olduklarına dair *T.Ş.S.*, 1831, 10, 2, 4.

⁸⁸ *T.Ş.S.*, 1831, 67, 1, 7.

Burada görülen imam Ali Efendi'nin şehrin en önemli bedestenlerinden birinin kethüdalığını almış olması ve bu işten büyük para kazanmasıdır. Gerçekten her top ketenden alınacak 2 akçe yıllık büyük bir yekûn tutmaktadır ve Ali Efendi böyle büyük bir iltizam almak için büyük bir meblağ ödemiş olmalıdır. Anlaşılan Ali Efendi çok zengin bir kişi idi. Böyle büyük bir serveti nerden biriktirmiş olduğu ise muammadır. Evet, günlük 5 ila 15 akçe yevmiyesi olan bir kişinin böyle büyük bir serveti nasıl biriktirdiği net değildir. Fakat kesin olan bir şey var ki Ali Efendi başka bir görevini ve bu görevden tahakkuk eden alacağını göstererek, Hatuniye vakfına ödemesi gereken bedeli ödememiş bu teşebbüsü ise görevden el çektilmesi ile neticelenmiştir. Gerçi Ali Efendi bu uygulamasında tamamıyla haksız değildir. Darü'l-kurra'lık görevi gelir teminine matuf önemli bir görevdir. Ancak anlaşılan Ali Efendi bu geliri başka bir kalemden temin etmeli Hatuniye vakfının gelirine el uzatmamalı idi. Çünkü vakfiye bağlayıcı olup, bedesteni iltizam alan kişinin vakfa 7.000 akçe vermesini amirdi.

Anlaşılan imamlar sadece Kadı'nın ya da mahallenin temsilcisi değildirler. Onlar aynı zamanda müteşebbis de olabilen birer bireydirler ve imamlık haricinde başka işlerle de uğraşabilmektedirler. Mesela yukarıda bahsi geçen kethüda-imam Ali efendinin nasıl olduğu bilinmese de Trabzon'un zenginleri arasında olduğu düşünülebilir.

Burada son olarak şu noktaya dikkat çekilebilir ki taşradaki bütün görevlilerin olduğu gibi imamlarında görevlerini hakkıyla yapıp-yapmadıklarının tesbit ve görevinde ihmali görülenler ile ilgili her

türlü tedbirin alınması -ihtar ile ceza vermekten tut ta azledilmesi için arz etmeye kadar- kadı'nın yetkisi dâhilindedir.⁸⁹

III- Yeniçeriler

Osmanlılarda yeniçeri nüfusu XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe artmıştı. XVI. yüzyıl ortalarında sayıları 13.000 olan yeniçeriler XVII. yüzyıla gelindiğinde 38.000'e yükselmişti. Bu yükselişle eş zamanlı olarak hızla eyaletlere yayılmaya başladılar. İncelediğimiz döneme gelindiğinde Trabzon şehrinde de önemli bir yeniçeri nüfusu vardı. Bu durum sicillere de yansımış birçok kayıta kendilerine tesadüf edilmiştir. AÇIK tezinde XVII. yüzyıla ortalarına gelindiğinde Trabzon'daki yeniçerilerin sayısının 1.500 kadar olduğunu yazar. Ona göre bu sayının eyaletin toplamını mı yaksa sancağı mı ifade ettiği belli değildir. Ancak toplam 38.000 sayısı nazara alınsa 1.500 rakamı bir sancak için çok fazla bir rakamdır ötesi şehrin yaklaşık 10.000 nüfusu içinde de çok büyük bir yekûndur. Gerçi bu sayı bir eyalet için de çok önemli bir sayıdır ancak Trabzon'un İran savaşlarında ikmal merkezi olması ve Don Kazaklarının saldırılarına açık olması bunu mümkün kılabilmektedir.⁹⁰

Sayıları az olduğu dönemde sadece İstanbul'da padişahın yanında bulunan bu askeri birlik, padişahına doğrudan bağlı birlikler olarak

⁸⁹ Bir diğer mühim nokta belki Kadının azl yetkisi olmayıp sadece arz yetkisi olmasıdır. Nihayetinde mutlak otorite sahibi padişaktır. Kadı O'nun taşradaki iki üst -diğeri Bey'dir aralarında ast-üst ilişkisi yoktur. Statü olarak (yani Osmanlı devletinde statünün ifadesi olan maaş olarak) Bey daha üst olsa da görev sahaları farklı olup birbirlerine emretme yetkileri yoktur- temsilcisinden biridir

⁹⁰ AÇIK, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri*, s. 235.

Onun iktidarının dayandığı en önemli istinat noktası idi. Sayıları artarak eyaletlere yayıldıklarında karakterleri de değişmeye başladı. Nitekim XVII. yy'den sonra yaygınlaşan hal' olaylarında en etkin gurup yeniçeriler oldu.

Yeniçerilerin şehirde yaşaması şehirde güvenliğin sağlanmasına katkı sağladıkları göz önüne alındığında devletçe istenen bir sonuç da doğurabiliyordu. Ancak yeniçerilerin şehirleşmesi başka bir mahzuru beraberinde getirmişti. Bu da artık şehrin bir sakini olan bu insanların askerlikten soğumaları idi. Bunu savaşta askere çağrılan yeniçerilerin gelmemek için bahaneler uydurmalarında açıkça izleyebiliriz. Nitekim Evâhir-i Receb 1043'de Yeniçeri ağası tarafından gönderilen bir mektupta yeniçerilerin “nevbetçileriz” diyerek sefere katılmaktan kaçmaya çalışmamaları gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca “bunun gibi tenbih mektupları çok olur deyü” düşünmemeleri gerektiği, bu seferle padişahın bizzat ilgilendiği özellikle vurgulanmıştır.⁹¹

Anlaşılan her şeyin ötesinde bu yerli yeniçerilerin devlet için en büyük sıkıntıları sefere gitmekteki isteksizlikleridir.⁹² Nitekim belgelerde

⁹¹ T. Ş. S., 1828, 102, 1, 1.

⁹² Savaş zamanında eyalet yeniçerileri bilindiği üzere sefere gitmekle vazifeli idiler. Ayrıca korucu olanlar ve oturak olanlar da Âsitâne-i saadeti korumakla görevlidirler. Evâsıt-ı Şaban 1043 tarihinde Halep'ten gönderilen fermanda, yeniçerileri toplamakla vazifeli Deveci Sefer Ağa'nın mübaşeretiyle, yeniçerilerden ehl-i sefer olanlarının Diyarbakır'a gitmeleri ve korucu ve oturak olanların dahi “kânun-ı kadim” üzere Âsitâne-i saadet muhafızına gitmeleri emredilmiştir. Bu hususta vazifesini ihmal edenlerin haklarından gelinmesi ve mahalle imamlarının ve yeniçeri serdarlarının “bu babda her birisi basiret üzere olub bu sene-i mübarekeyi sair zemâna ve gayri seferlere kıyas itmeyüb” emre itaat etmeyenleri “ve heva ve heveslerinde kalanları bir tarikle himaye itmekden hazer idüb” Deveci Sefer Ağa'ya bildirmeleri istenmiştir. Yeniçerilerin bu dönemde sefere gitmemek için ortaya attıkları bahanelerin de zikredildiği hükümde, “üzerimizde sâys-hâne (Sefer levazımından ibaret hafif bir yük konup üstüne de seyisin bindiği hayvanlar için

askerin görev yerine sevki ile ilgili çok sayıda hüküm karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede “Astâne-i saadetin muhafazası için ta’yîn olunan me’mûrların mahallerine gönderilmesine dâir”⁹³ “Trabzon’da ki memurların memur olduğu mahalle gönderilmesine dair”⁹⁴ çok sayıda emir sicillerde mevcuttur. Bu konudaki tembihatın sıklığı ise bizi bu noktadaki sıkıntı hususunda aydınlatmaktadır. Ancak sefere gitmemek için birçok bahaneler bulan yeniçerilerin, bu sefere gitmeme durumlarının merkez tarafından dahi olağan bir durum olarak karşılandığını gösterecek örnekler bulunmaktadır.

Yeniçerilerin hayvancılık yaptıklarına dair kayıtlar da mevcuttur. M. AKDAĞ da yeniçerilerin hayvancılık yaptığına işaret etmektedir.⁹⁵ Yeniçerilerin köle sahibi oldukları da görülmektedir. Gurre-i Muharrem 1060 tarihinde, Dergâh-ı âlî yeniçeri çavuşlarından olup Trabzon muhafazasında olan fahrü’l-ayân Mehmed Çavuş, 90 kuruşa bir köle satın almıştır.⁹⁶

Tüm bu anlatılanların yanında hacca giderek el-hacc unvanı alan yeniçerilere de rastlanmaktadır. Suraiya FAROQHI hacca gitmenin hem kadınlar hem de erkekler için bir statü göstergesi olduğunu söylemektedir. Bursa ile ilgili yaptığı çalışmada söz konusu şehirden hacca gitmenin maliyetini de hesaba katarak hacıların zengin kişiler olduğu yorumunu yapmaktadır. Feridun EMECEN de hacı unvanının

kullanılır bir tabirdir) vardır ve kalalarda topçularuz” diyerek seferden kaçındıkları görülmektedir. AÇIK, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri*, s. 247.

⁹³ T.Ş.S., 1845, 17, 2, 2

⁹⁴ T.Ş.S., 1845, 17, 2, 1.

⁹⁵ Mustafa AKDAĞ, *Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi (1453-1559)* C.2, Barış yay., Ankara, 1999, ss: 82-83.

⁹⁶ T. Ş. S., 1831, 34, 1, 1.

genellikle hacca gidecek derecede zengin kişileri ifade ettiğini söylemektedir.⁹⁷

Bunların yanında vergi toplamaya memur edilen yeniçeriler de bulunmaktadır. Mesela Nefs-i Trabzon zimmîlerinin 1060 senesine mahsûb olmak üzere, cizyelerini toplamaya Dergâh-ı muallâ yeniçerilerinden Osman tayin edilmiş ve 838 cizyehanenin her bir hanesinden 290 akçe ve kendi maişeti için de 40 akçe toplamayı emredilmiştir. Yine Trabzon Vilâyeti zimmîlerinin 1061 senesine mahsûb olmak üzere cizyelerini toplamaya, Dergâh-ı muallâ yeniçerileri çavuşlarından 20. bölükteki Osman Çavuş tayin edilmiştir.⁹⁸ Dolayısıyla Trabzon'un en önemli bürokratik mevkilerinden olan gümrük mukataasının yeniçeriler tarafından iltizam edildiği; beşlü ağalığı da dâhil olmak üzere Trabzon'un sosyo-politik hayatındaki birçok meselede taraf oldukları görülmektedir. Ayrıca cizye toplamaya memur edilmeleri de, onların sosyo-politik anlamda kazandıkları nüfuzun iktisadî temellerinden birini teşkil etmiştir.

VI- Topçular

Yeniçeriler ile benzer özellikler taşıyan bir diğer sınıfı ise topçu taifesi teşkil etmektedir. Yaya kapıkulları ocaklarından olan Topçu Ocağı, Yeniçeri Ocağından sonra teşkil edilmişti. Ocağa asker, Acemi

⁹⁷ Suraiya FAROQHI “Köle Pazarından Arafat’a: 15. Yüzyıl Sonunda Bursalı Kadınların Yaşam Öyküleri,” *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çev. G.GÜVEN, Özgür TÜRESAY, İstanbul, 2004, s. 231; Feridun EMECEN, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri” *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, 28-29 Mayıs 1990, s. 155.

⁹⁸ T. Ş. S., 1831, 97, 1, 2.

Ocağından temin edilmekteydi ve ocak, top imali ve top atışı olmak üzerine iki kısımdan müteşekkildi. XVI. yüzyılda 1.200 civarında topçu bulunmaktaydı. Ayn Ali Efendi'nin risalesinde, topçu cemaatinin 1609 tarihindeki nüfusu ise 1.552 nefer olarak görünmekteydi. Yevmiyeleri de 11.167 akçe idi. XVII. yüzyıl ortalarında ise 2000-3000 arasında bir nüfusları bulunmakta idi.⁹⁹

Dizdarın kumandasında hareket eden topçular, birkaç bölükten oluşan bir cemaatte hizmet etmekteydiler. Bir serbölük (bölükbaşı) kumandasındaki 5 ila 10 adamdan ibaret bölüklerle, birliklerin toplam boyutu kale çevresindeki askerî etkinliklere göre değişiklik göstermekteydi. Cemaate, bir kethüdanın yardımıyla, kimi zaman topçubaşı denilen bir ağa kumanda etmekteydi. Genelde bir alemdar, kâtip ve çavuş da birliğin parçası olurlardı. Yeniçerilere ve beşelere nazaran sayıları az olan topçuların sicillerimizdeki geçme sıklıkları da aynı oranda diğer zümrelere göre azdır.¹⁰⁰ Konuyu Trabzon örneğinde ele aldığımızda öncelikle topçuların mevâciblerinin bir bölümünün cizye gelirlerinden karşılandığı anlaşılmaktadır. Mesela “Erzurum sakinlerinden”, topçular zümresinden İbrahim Beşe b. Abdullah'ın ulufesi Trabzon cizyesi mahsulünden ödenmiştir.¹⁰¹ Bununla birlikte Mark STEIN, bir kaledeki topçu ağasına çoğu kez timar geliri de bağlandığını söylemektedir.¹⁰² Mesela Ağlanos adlı köy Trabzon Kalesi topçularından Hasan Çelebi'nin tımarıdır. Hasan Çelebi'nin

⁹⁹ Ahmed AĞGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, Kitap: 9/1-2, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 94

¹⁰⁰ AÇIK, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri*, s. 261.

¹⁰¹ T. Ş. S., 1830, 35, 9.

¹⁰² Mark L. STEIN, *Osmanlı Kaleleri: Avrupa'da Hudut Boyları*, Çev. Gül ÇAĞALI GÜVEN, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 73.

timâr sahibi olmasının ise topçu olduktan sonra mı yoksa önce mi olduğu bilinmemektedir. Her ne şekilde sahip olmuş olursa olsun topçular da diğer kapıkulu sınıfları gibi Trabzon'a yerleşmişlerdir.

VII- Sipahiler

Şehir sâkini olarak önemleri artarken muharip olma özelliklerini yitiren diğer iki askerî zümre de Kapıkulu sipâhileri ve timâr erbâbı idi.

Timarlı ordusundaki en düşük rütbeli asker olan sipahi Osmanlı Devletinde Timar sistemi olarak bilinen vergi toplama ve ordu istihdam etme sisteminin başaktörünü ifade eder. Osmanlı devletinde miri arazi rejiminin uygulanışını gerekli kılan en önemli neden timarlı sipahi ordusunu kurup beslemektir. Devletin en önemli dayanaklarından ordunun temini için hayati önemde olan bu sistem önemine uygun olarak ülke geneline yayılan çok geniş bir uygulama sahası bulmuştur. Sonuçta gerek miri arazi rejimi gerekse onun ürünü sipahiler birçok düzenlemeye konu olmuştur. Uygulamadaki yaygınlığın ortaya çıkardığı problemler ise şer'îye sicillerine çok sayıda dava olarak yansımıştır.

Osmanlı Devleti için hem ikmal hem sınır şehri olan Trabzon da ordu için önemine uygun olarak timar sisteminin hassasiyetle takip edildiği bir yer olmuş, mahkemelerinde çok sayıda işleyişten doğan sorunlarla

ilgili dava görülmüştür. Mesela 1062 yılında Trabzon mahkemesinde görülen 950 kayıttan 90 tanesi timar ile ilgilidir.¹⁰³

Timar sahipleri bir savaştan en çok zarar görecektir. Hem devlete bağımlıydılar hem de geleneksel olarak savaşların sürmesiyle ayakta durabilecek durumdaydılar. Gelirlerindeki azalma; bir birlik halinde hareket ederek güç odağı oluşturamadıkları için bir sınıf mücadelesine girmelerini değil birbirleri ile mücadele etmelerini getirdi. Birbirlerini savaş alanını terk etmekle veya hiç gelmemekle suçluyorlardı. İlişkileri sağlam olan büyük ve güçlü Timar sahipleri bu süreçten sağlam olarak çıkabilirken diğerleri yok olup gittiler. Devlet görevlileri de onların topraklarını küçük hizmetleri karşılığı köylülere dağıtarak yeni timarlar ihdas ediyorlardı.¹⁰⁴

Sipahinin toprak üzerindeki haklarından biri boş toprakları sözleşmeyle ve peşin ödenen bir kira “tapu resmi” ile talep eden köylünün tasarrufuna verme yetkisiydi. Köylü toprağı sürekli işlemeyi ve zorunlu vergileri ödemeyi üstlenirdi. Ekinlik, bostan ya da çayır olarak aldığı toprağın kullanımını değiştiremezdi. Arazisindeki boş toprağı bir köylü yerleşmişse sipahi ondan sadece yasal vergileri alabilirdi. Böylece devlet verimliliğı artırmak için timarına köylü yerleştirerek, ekilen toprağını artıran sipahiye ödüllendirirdi.¹⁰⁵

¹⁰³ Sicilin tahlili için Mehmet Ali TÜRKMENOĞLU, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer'ie Sicillerine Göre)* Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2017.

¹⁰⁴ Karen BARKEY, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çeviren: Zeynep ALTOK, İstanbul, 1995, ss: 63-64.

¹⁰⁵ Halil İNALCIK, *Osmanlı imparatorluğu: Klasik Çağ 1300-1600*, Çeviren: Ruşen SEZER, Yapı kredi yayınları, İstanbul, 2009, s.114.

Kanunnamelere göre “reaya ve ÷lke sultanındır” Bu sebeple hiç kimsenin sultanın izni olmadan toprak ve köylü üzerinde bir hakkı ya da gücü yoktu. Bu ilke sultanın imparatorluktaki mutlak hâkimiyetini güvenceye alıyor ve her türlü yerel beyliğı ve sömürüyü ortadan kaldırıyordu. Bu ilke çerçevesinde Sultan, Timar sistemini kuran ve her türlü düzenleme yetkisine sahip olan olduğı gibi vakıf mülklerini ve özel çiftlikleri denetleyebiliyor, hatta Fatih gibi vakıfları nesh edebiliyordu.

Osmanlı Devletinde sipahinin en önemli asli görevi her yıl sefere ulaşmak zorunda oluşuydu. Herhangi bir gelir kademesinde bulunan sipahinin harbe gelirken getirmesi gereken silah, zırh, çadır, gulam ve cebelülerin nevi sayısı en ufak teferruatına kadar belirlenmiş idi. Sipahi tüm teçhizatıyla savaştan önce beylerbeyi tarafından teftiştten geçirilir ve kusurlu gör÷lenlerin ellerinden timarları alınırdı. Timarını terk eden, seferde orduya katılmayan, askerden kaçan, gerekli teçhizatını yanında bulundurmayan ya da teftişlerde bulunmayan her timarlı subaşı bile olsa timarını kaybederdi. Bazı fevkalade hallerde ise sefere katılmayan sipahilere azledilmek ve tazminat ödemenin yanında hakarete uğramak hatta asılmak gibi cezaların verildiğı de olurdu. Aslında zamanla timarlı sipahiler savaş için faydalı olma vasıflarını kaybedip istenilen evsafa ücretli asker toplamamanın mümkün olması nedeniyle devlet sipahileri zorla askere sevk etmekten vazgeçerek onları yerlerinde bırakmış ve bedel akçesi toplamaya başlamıştır.

Tabi ki her şey arzu edildiği gibi gitmiyordu. Diğer birçok Osmanlı Kurumu gibi Timar sistemi de III. Murad döneminden itibaren bozulmaya başladı. Dirliklerin parayla alınıp-verilmesi sonucu Timar sahiplerinin davranışlarında büyük değişiklikler olmuş, lüks ve israf ilerlemiştir. Tabii bu durum sipahinin masrafını artırdığından köylüsü ile ilişkilerinde de sıkıntılar ortaya çıkarmıştır. Mahkeme kayıtları bize köylü-sipahi arasındaki temel anlaşmazlık noktalarının vergi toplanması, toprak devri ve işlenmesi meselelerinde yaşandığını göstermektedir. Sipahiler kanunla kendilerine verilen üç yıl üst üste ekilmeyen toprakları başkasına devretme imtiyazına sıklıkla başvurmak isterlerdi. Bunu toprak devri sırasında aldıkları tapu resmi adlı vergiyi almak için yaparlardı. Bu konu en önemli çatışma konularından biridir. Başka bir şekilde ifade edecek olursak sipahilerle köylüler vergi miktarları, vergilerin toplanma tarzı, toprak tasarrufu, tapu ve tapu transferleri konularında sürekli bir çatışma içindeydiler. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla sipahiler kendi hassa çayır, bağ ve çiftlikleri için köylüden daha fazla emek hizmeti sağlamaya ve kanundışı tapu transferleri yoluyla fazla gelir sızdırmaya çalışıyor, buna karşılık köylüler de daha az vergi ödemek ve sipahi yararına daha az çalışmak için ellerinden geleni yapıyorlardı.¹⁰⁶

Bütün bunların ötesinde XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyıl başından itibaren sipahilerin ve diğer güçlü kişilerin mevcut koşullardan yararlanıp reayanın çiftliğine, otlığına ve ormanına el koyduğu da bir olgudur. Mesela askeri sınıfın kanunsuz soygunları yüzünden fakir

¹⁰⁶ Halil İNALCIK, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C: 1, Eren yayıncılık, çeviren: Halil BERKTAY, İstanbul, 2000, s. 111.

düşen reaya sonunda mecburen tefecilere borçlanmakta, yüksek faizle aldığı borçları ödeyemediğinde ise ücretsiz olarak tefecinin hizmetine girmektedir. Yalnız Osmanlı Devleti bu sonuncu mülk edinme şeklini asla onaylamamaktadır. Kadılarına gönderdiği fermanlarda bu uygulamaları meşrulaştıracak hüccetler hazırlamalarını yasaklamıştır.¹⁰⁷

Burada köylü ile o köyün vergilerini geçimi için toplayan sipahi arasındaki ilişkiler bugün bir mesele varlığında kadıya veya hükümet merkezine ulaşan şikâyetlerden çıkarıldığı hatırlanabilir. Belki de bunun için aralarındaki ilişki telaffuz edildiğinde hep mücadele ağırlıklı noktalar tesbit edilmiştir. Gerçek hayatta ise bu iki toplumsal sınıfın her daim bir mücadele içinde olup-olmadığı konusu uzun bir araştırmanın konusu olmalıdır.

¹⁰⁷ Gilles VEINSTEIN, “Çiftlik Tartışması Üzerine” *Osmanlıda Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: KEYDER, Çağlar, TABAK, Faruk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s: 42.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

1- *Osmanlı Arşivi Mühimme Defterleri*, no. 3, 6, 16.

Trabzon Şer'ıye Sicilleri, no. 1828, 1830, 1831, 1832, 1833, 1844, 1850, 1851.

B. Telif Eserler

AÇIK, Turan, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarisında Trabzon'da Siyaset*, Basılmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2012.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*, C.2, Barış yayınları, Ankara, 1999.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: I. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.

_____, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri, Kitap: 9/1-2*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

BARKEY, Karen, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çeviren: Zeynep ALTOK, İstanbul, 1995.

BEYAZIT, Yasemin, "XVI. yüzyıl Sonlarında Osmanlıda Kaza Sınırlarını Belirleyen Temel Etkenler" *Doğu Batı*, S. 53, 2010.

- BEYDİLLİ, Kemal, *Osmanlı Devletinde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001
- DÜZENLİ, Pehlul, *Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuud Efendi ve Fetvaları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2007.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra “Osmanlı Devleti’nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 5, 2005.
- EMECEN, Feridun, “Osmanlılarda Yerleşik Hayat Şehirli ve Köylüler” *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011.
- _____, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri” *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, 28-29 Mayıs 1990.
- ERGENÇ, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayın, Ankara, 1995.
- _____, “Osmanlı Kavşağında Geleneklerin Kesişmesi” *Anatomi Dersleri: Osmanlı Kültürü, Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul, 1995.
- FAROQHI, Suraiya, “Köle Pazarından Arafat’a: 15. Yüzyıl Sonunda Bursalı Kadınların Yaşam Öyküleri,” *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çev. G.GÜVEN, Özgür TÜRESAY, İstanbul, 2004.
- _____, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Çev. Emine Sonnur ÖZCAN, 2. Baskı, Doğubay Yayınları, Ankara, 2010.

- GEDİKLİ, Fethi, “1560-1566 yıllarında Akçaabat ve Köylerinin Sosyal ve Hukuki Durumu” *Osmanlı Hukuku*, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2012.
- KINALIZADE Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alai*, Haz: Mustafa KOÇ, İstanbul, Klasik Yayınları, 2007.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1995.
- İNAN, Kenan, “Trabzon'da Yönetici-Yönetilen İlişkileri (1643-1656)”, *XVII. yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 2013
- İNALCIK, Halil, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları” *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1996.
- _____, *Osmanlı imparatorluğu: Klasik Çağ 1300-1600*, Çeviren: Ruşen SEZER, Yapı kredi yayınları, İstanbul, 2009.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C: 1, Eren yayıncılık, çeviren: Halil BERKTAY, İstanbul, 2000.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Beylerbeyi” *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C. VI, Ankara, 1992.
- Lady MONTAQU, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, çev. Aysel KURUTLUOĞLU, Tercüman 1001 Temel Eser, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.
- MICHON, Jean Louis, “Dini Kurumlar” *İslam Şehri*, ed. R. B. SERJEANT, çev. Elif TOPÇUGİL, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992.

- MUDDAZİR ABDÜRRAHİM, “Hukuki Kurumlar” *İslam Şehri*, ed. R. B. SERJEANT, çeviren: Elif TOPÇUGİL, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- RICAUT, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. yüzyıl)*, Çeviren: Halil İNALCIK, Nihan ÖZYILDIRIM TTK. yayınları, Ankara, 2012.
- ORTAYLI, İlber, “Osmanlı Devletinde Kadı”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul, 2001.
- _____, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara, 2000.
- STEIN, Mark L., *Osmanlı Kaleleri: Avrupa’da Hudut Boyları*, Çev. Gül ÇAĞALI GÜVEN, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- TURSUN BEY, *Tarih-i Ebu’l Feth*, Haz: Mertol TULUM, İstanbul, 1977.
- TÜRKMENOĞLU, Mehmet Ali, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer’iye Sicillerine Göre)* Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2017.
- VEINSTEIN, Gilles “Çiftlik Tartışması Üzerine” *Osmanlıda Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: KEYDER, Çağlar, TABAK, Faruk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.

BÖLÜM 19

OSMANLI SEFERLERİNDE YENİÇERİ ASKERİ SAYILARINA AİT TESPİTLER

Doç. Dr. Serhat KUZUCU *

*Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kilis, Türkiye,
kuzucu@kilis.edu.tr

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu bölge dünyanı en zor coğrafyasıdır. Bu coğrafyada uzun yıllar varlık sürdürmelerinde hiç kuşkusuz Osmanlıların oluşturdukları muazzam askeri sisteminin etkisi büyüktür. Kuruluş yıllarında düzenli bir ordusu bulunmayan Osmanlıların ahilerden ve Türkmen gönüllü birliklerinden oluşan bir askeri teşkilatlanması bulunmaktaydı. Bursa kuşatması esnasında düzensiz orduların yetersizliği anlaşılmış yaya ve müselleme adı verilen ilk düzenli ordularını kurmuşlardır.

Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşuna kadar savaşlarda yaya ve müsellemlerle, gönüllüler kullanıldı. Ancak bir süre sonra bunlar da yeterli olmayınca yeni bir ordunun kurulması kaçınılmaz oldu ve oluşturulan birliğe Yeniçeri yani “yeni asker” adı verildi. Yaya ve müsellemler ise ordunun geri hizmetlerinde görevlendirildi. Yeniçeriler kapıkulu ocakları adı altında oluşturulacak merkez ordusunun ilkiydi ve doğrudan padişaha bağlıydı. Bu düzenli ve ücretli ordu Romalılardan bu yana Avrupa'da kurulan ilk daimi muvazzaf askeri birlikti. Bu ocağın asker ihtiyacı ilk başta çıkarılan pencik kanunu göre savaş esirlerinden sağlandı. Bunlar ilk dönemlerde doğrudan Yeniçeri Ocağı'na alınırken daha sonra bunun bazı sakıncaları görüldü ve bir süre Türk ailelerinin yanında kalarak eğitim görmeleri, Türkçeyi, Türk adet, örf ve geleneklerini öğrenmeleri kararlaştırıldı. Daha sonra yeni kurulan Acemi Ocağı'nda

bir süre askeri eğitim gördükten sonra Yeniçeri yapıma esas getirildi¹.

1. Osmanlı Askeri Teşkilatının Genel Yapısı

Osmanlı ordusu tam anlamıyla Fatih Sultan Mehmet döneminde kurulmuş, Kanuni Sultan Süleyman zamanında ise dünyanın en kuvvetli ordusu haline gelmişti². Bu ordunun asli unsurunu muharip kuvvetler yani Kapıkulu askerleri ve Eyalet askerleri oluşturmakla birlikte deniz kuvvetlerinin yani donanma'nın da Osmanlı Ordusu içerisinde önemli bir yere ve işleve sahipti.

Klasik Dönem Osmanlı Kara kuvvetlerinin temeli merkez ve taşra kuvvetleri oluşmaktaydı. Kapıkulu ordusu da denilen merkez kuvvetleri kendi içinde yaya ve süvari olarak iki kısma ayrılmakta, yaya kısmı; Acemiler, Yeniçeriler, Cebeciler, Lağımçılar, Humbaracılar, Topçular ve Top arabacıları, oluşurken, süvari kısmı ise altı bölük halkı denilen atlı askeri birliklerden meydana gelmekteydi³.

Kapıkulu ordusunun en büyük ve en önemli askeri sınıfını ise Yeniçeriler oluşturmaktaydı. Bunlar savaş sırasında genellikle merkezde bulunur tabiatıyla hükümdar veya sadrazamı korurlardı⁴. Kuruluşlarında XVI. Yüzyıl ortalarına kadar hâkim olan disiplin ve

¹ Abdülkadir Özcan, "Ordu (Osmanlı Dönemi)", *DİA*, XXXIII, s. 362.

² Halil İnalcık, "Osmanlı devrinde Türk Ordusu", *Türk Kültür Dergisi*, X/118, (Ağustos 1972), s. 1057.

³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları*, I, Ankara, 1988, s. 4.

⁴ Aydın Taneri, *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri*, Ankara, 1981, s. 100; Hakan Yıldız, *Hadi Osmanlı Seferi (Prut Seferinde Organizasyon ve Lojistik)*, İstanbul, 2006, s. 37.

itaat sayesinde, bu teşkilat devrin en önemli askeri sınıfı haline gelmişken zamanla bu disiplin ve itaatleri bozularak ordu içerisindeki yararlılıkları azalmış hatta zaman zaman isyanlar çıkararak devlete ciddi zarar verir hale gelişmişlerdi⁵.

Osmanlı ordusunun atlı kısmını oluşturan kapıkulu süvarileri ise sipahi silahtar, sağ ve sol ulufeciler ile sağ ve sol gariplerden oluşmaktaydı. Bunlarda Yeniçeriler gibi padişahın veya padişah adına sefere sadrazam katılıyorsa onun yanında bulunurlardı. Sayıları XV. ve XVI. yüzyıllarda 10-15 bin arasında olup, gerek meydan savaşlarında gerekse kale kuşatmalarında belirleyici bir güç konumundaydılar⁶.

Cebeciler ise kapıkulu askerlerine ait ok, yay, kılıç, tüfek silahları ve barut, fitil, zırh gibi harp malzemelerini imal ve temin işlerine bakarlardı. Aynı zamanda kırılan veya bozulan harp malzemelerini tamir etmekte görevleri arasında idi⁷. Bunlar savaş zamanı bu askeri malzemeleri cepheye taşır savaş sonrası ise tekrar geri alarak bir sonraki savaşta kullanılmak üzere muhafaza ederlerdi⁸.

Top döken, topçulukla ilgili silahları hazırlayan ve savaşlarda topların kullanılması gibi tüm işlerden ise Topçular sorumluydu. Bunların

⁵ Mücteba İlgürel, “Yeniçeriler”, *İA*, XIII, s. 389.

⁶ Abdülkadir Özcan, “Ordu (Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, XXXIII, s. 361–362.

⁷ Mesut Uyar- J. Erickson Edward, *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul, 2014, s. 88.

⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kupukulu Ocakları*, II, Ankara, 1988, s. 3; Yasemin Kılıçarslan, “Cebeci”, *DİA*, VII, s. 182.

kışlaları ile top dökümhaneleri Galata dışında alan Kılıç Ali Paşa Camii civarında şimdiki Tophane denilen yer alırdı ⁹.

Top arabacıları sınıfı ise Kapıkulu Ocakları'nın yaya kısmında yer almaktadır. Bunlar topçuların kullandığı çeşitli cins ve ebattaki topları cephe ve çeşitli kalelere nakletme görevi ile top arabalarının imalatı ve onarımdan sorumluydular. Bunların kışlarlı ise Ahırkapı ve Şehremini civarında idi¹⁰.

Humbaracı Ocağı bir nevi el bombasına benzeyen demir ve tunçtan dökülmüş humbara silahını yapan ve kullanan askeri sınıfı. Kışlaları, Üsküdar'da bulunan humbaracıların bir kısmı merkez teşkilatında maaşlı olarak yer aldığı gibi taşra teşkilatı içerisinde dirlikli olanları da mevcuttu. Lağımçı Ocağı ise kale muhasaralarında toprak altında lağım denilen tünelleri kazarak buralara patlayıcı yerleştirip, kale duvarlarında gedik açmakla görevli askeri sınıfı. Devletin gerileme dönemine girmesine paralel olarak azalan fetihlerle, bunların önemi azalmış, XVII. yüzyılda beş bin olan sayıları XVIII. yüzyılda iki yüze kadar düşmüştür¹¹.

Osmanlı ordusunun en büyük ve en önemli kısmını Tımarlı Sipahi, Yaya, Müsellem, Yörük, Akıncı ve Azeb gibi askeri sınıflardan oluşan Eyalet askeri oluşturmaktaydı. Eyalet askerlerinin en kalabalık sınıfını ise Tımarlı Sipahiler yani topraklı süvariler meydana getirmekteydi. Tımarlı sipahiler ordunun temel taşı niteliğinde olup, devletin

⁹ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları*, II, s. 39.

¹⁰ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları*, II, s. 98.

¹¹ Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Askeri Teşkilatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi Ansiklopedisi*, I, s. 348–349.

büyümesinde birinci derecede etkili olan topraklı süvarilerdir. Tımarlı sipâhî ordusunun kuruluş ve gelişmesi, esas olarak tımar rejimine dayanmaktadır. Bunlar toprak sistemine bağlı olarak oluşturulan ve Osmanlı ordusunda en önemli görevi üstlenen atlı birliklerdi¹². Bu sisteme göre Tımarlı sipahiye görev karşılığı topraklar dirlik olarak verilirdi. Tımarlı sipahi aldığı dirlikle, hem kendi geçimini sağlar hem de tımar kanunnamesinde belirlenen miktarda atlı asker beslerdi¹³. Savaş zamanlarında her bir Tımarlı Sipahi beraberindeki askerlerle bağlı olduğu alay beyinin emrinde sefere iştirak etmek zorunda idi¹⁴.

2. Seferberlik ve Ordunun Toplanması

Osmanlı Devletinde savaş kararı doğrudan padişahın fermanı ile ilan edilirdi. Şeyhülislam ve sadrazam olmak üzere üst düzey devlet adamlarının görüşleri de bu kararda etkili olurdu. Anacak padişahlar savaş kararlarında genelde devlet adamlarının fikirlerine değer verirdi ve onların tavırlarına göre hareket ederdi. Şeyhülislamdan savaşın meşruluğuna dair fetva mutlaka alınırdı. Savaşa karar verildiğinde, padişahın tuğları sarayın önüne dikilirdi¹⁵.

Sefer kararı ülke genelindeki eyalet valilerine yani beylerbeylerine sancak ve kaza beylerine kendilerine hitaben gönderilen emir yazılarıyla bildirilirdi. Sefer yapılacak ülkenin hükümdarına da bu karar yazıldıktan sonra başta Avrupa devletleri olmak üzere diğer

¹² A. Özcan, “Osmanlı Askeri Teşkilatı”, s. 351.

¹³ Ömer Lütfi Barkan, “Tımar”, *İA*, MEB, Cilt: XII/I, s. 286–333.

¹⁴ Gabor Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, İstanbul, 2015, s. 176.

¹⁵ Serhat, Kuzucu, *Osmanlı Ordusu ve Sefer Lojistiği (1453-1789)*, İstanbul, 2017, s. 59.

devletlere gönderilen mektuplarla bildirilirdi¹⁶. Gönderilen bu mektuplarda sefer kararının nedenleri açık bir şekilde belirtilerek Osmanlı Devleti'nin haklılığına bir nevi vurgu yapılırdı.¹⁷

Sefer kararının alınmasına sonra devlet hummalı bir çalışma içerisine girerdi. Ülkedeki askerlerin mümkün olan en kısa sürede hazırlıklarını tamamlayarak sefere katılmalarının sağlamak için seferberlik başlardı. Hazırlanan fermanlarla köy, kasaba ve kazalardaki askerî birliklerin hareket etmeleri ve bağlı oldukları eyalet ya da sancak merkezlerindeki ilk toplanma yerlerinde eyalet kuvvetlerine katılmaları istenirdi.

Sefer ayları için en uygun aylar olan ilkbahar ve yaz aylarıydı. Bu yüzden ülkenin farklı uzaklıktaki beylerbeylerine seferde hazır bulunmaları için seferle ilgi emirler genellikle sonbahar ve kış aylarında gönderilirdi. Böylelikle ilgili bölgelerinden yola çıkan taşra askerlerinin ana toplanma merkezine ulaşmalarında gecikme olmasının önüne geçilirdi¹⁸.

Başta İstanbul'da bulunan Kapıkulu askerî olmak üzere Rumeli ve Anadolu'daki eyalet kuvvetlerinin Mart ayının sonundan Mayıs ayı başına kadar İstanbul veya Edirne'deki ana toplanma merkezine ulaşmaları istenirdi. Alınan tüm tedbirlere rağmen ordunun toplanma sürecinde merkeze uzak birçok farklı bölgeden toplanan eyalet askerinin zamanında merkeze ulaşmaması ve asker firarları gibi çeşitli

¹⁶ Gülcan Üçel-Aybet, *Avrupa Seyyahlarının Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530-1699)*, İstanbul, 2010, s. 389.

¹⁷ S. Kuzucu, *Osmanlı Ordusu ve Sefer Lojistiği*, s.59.

¹⁸ G. Üçel-Aybet, *Avrupa Seyyahlarının Gözüyle Osmanlı Ordusu*, s.388.

sorunlar yaşanırđı. Bunun için Rumeli ve Anadolu'daki sağ, sol ve orta kol güzergâhlarına sürücü tabir edilen görevliler atanarak, askerlerin ilgili güzergâhları takip edip merkez ordugâha hızlı ve güvenli bir şekilde intikali sağlanmaya çalışılırđı¹⁹. Bu esnada olası firarların önünü kesmek için de elinde sadrazam kethüdası tarafından düzenlenen izin tezkeresi olmayan askerlerin yol ve köprülerden geçmelerine izin verilmemesi yönünde fermanlar hazırlanır ve ilgili kadılıklara gönderilirdi²⁰.

Asya veya Avrupa taraflarına yapılacak seferlerde ordunun üç toplanma ve hareket merkezi vardı. Eğer sefer Asya tarafına olacaksa Üsküdar; Avrupa yönünde olacaksa Davutpaşa ya da Edirne sahrasında ordu toplanılır ordugâhlar ilk buralara kurulurdu²¹.

3. Yeniçeri Ocağı ve Seferdeki Sayılarına Ait Tespitler

Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşu hakkında tam bir tarih vermek mümkün olmamakla birlikte Sultan I. Murat'ın Edirne'yi fethetmesinin akabinde Çandarlı Kara Halil Paşa'nın tavsiyesi üzerine kurulduğu kabul edilmektedir. Başta balkanlar olmak üzere fethedilen bölgelerde esir alınan savaşa elverişli Hristiyan çocukları kısa bir süre Türk eğitimiyle yetiştirerek savaşlarda asker olarak kullanması kararlaştırıldı. Bu sisteme göre Acemi Ocağı'na alınan esirler, beş ile on yıl arasında Gelibolu-Çardak-Lapseki deniz hattında çalışan gemilerde hizmet ettikten sonra günlük iki akçe yevmiye Yeniçeri olmaları sağlanıyordu. Daha sonra bu Hristiyan çocukları

¹⁹ S. Kuzucu, *Osmanlı Ordusu ve Sefer Lojistiği*, s. 60.

²⁰ S. Kuzucu, *Osmanlı Ordusu ve Sefer Lojistiği*, s. 60.

²¹ H. Yıldız, *Hadi Osmanlı Sefere*, s. 45-46.

Anadolu'daki Türk köylülerine verilerek az bir ücretle çalıştırılarak Türk adet ve geleneklerini öğrenmeleri sağlandı. Uyum sağlayan gençler daha sonra bir akçe gündelikle Acemi Ocağı'na kayıt edilir daha sonra ise Yeniçeri Ocağı'na aktarılırdı²².

Yeniçeri Ocağı, yaya-cemaat, sekban ve ağa bölükleri olmak üzere üç kısma ayrılır, toplamda ise yüz doksan altı bölükten oluşurdu. Yaya-cemaat bölükleri Yeniçeriler içinde en eski bölükleriydi. Orhan Gazi zamanında kurulmuş olan “yaya” askerine benzer bir yapıya sahip olup her bölüğü yüzer kişiden oluşmaktaydı. Yaya-cemaat bölüklerinin kumandanı yayabaşı idi. Sekban bölüklerinin ise I. Murat zamanında kurulduğu bilinmekle birlikte Fatih unlar Sultan Mehmet dönemine kadar ayrı bir teşkilat yapısına sahipti. Fatih Sultan Mehmet, piyade ve süvari olmak üzere iki kısımdan oluşan sekbanları 1451 yılında Yeniçeri Ocağı'na bağladı. Bunların kumandanı sekbanbaşı idi. Atlı sekbanlar diğerinden daha çok itibara sahip olup atlı Yeniçeriler olarak da anılırlardı²³.

Ağa bölükleri ise Yeniçeri Ocağı'nın son bölüğünü oluşturmaktadır. Bu bölük II. Bayezid zamanında kuruldu. Sultan II. Bayezid, döneminde Yeniçerileri ağasının yaptığı uygunsuz tavırlar ve tahrikleri sonucu bir isyan patlak vermiş ve bu olay sonrası ağa idam ettirilerek yerine silahtarını Yeniçeri ağası yapılmıştır. Bu olaydan sonra artık ocaktan yani Yeniçeriler arasından ağa tayini kaldırıldı. Saraydan atanan yeni ağanın sürekli mahiyetinde olacak, her bölüğü

²² İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kupukulu Ocakları*, I, s. 5-6.

²³ Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, III, Ankara, 2011, s. 1466-1467.

elli askerden oluşan altmış bir bölük bir birlik teşkil edildi. Ağa bölüğü olarak anılan bu birliğin kumandanı ise bölükbaşı idi²⁴.Yeniçerilerin en önemli kumandanı olan Yeniçeri ağasını sadece padişah atar ve görevden alırdı. Herhangi bir paşa gibi güce ve yetkiye sahipti. Süleymaniye'deki Ağa kapısı adı verilen konağında kendi divan toplantılarını yapardı²⁵.

Yeniçeriler savaş esnasında ordunun merkezinde padişahın ve serdar-ı ekremin çadırının etrafında bulunurlardı. Kale kuşatmalarında metris yani hendek yollarında görev alırlardı²⁶. Sefer zamanında savaşan Yeniçerilerin barış döneminde de üstlendiği görevler vardı. Şehirlerde huzur ve nizamın korunması için kolluk görevi yaparlardı. Şehir kapılarını korur, kale ve hapishane gibi yerlerde nöbet tutarlardı. Ayrıca çarşı, pazar gibi alışveriş merkezlerinde hile, dalavere ile alışveriş yapan esnafları denetlerlerdi²⁷.

Kuruluşlarından XVI. yüzyıl ortalarına kadar disiplinli ve itaatkâr olan Yeniçeriler devrin en önemli askerî sınıfı haline geldiler. Kanunî Süleyman ve ondan önceki padişahların dirayetleri ve ordunun başında bizzat harbe gitmeleri ocağın bu intizamını muhafaza etmesi sağlamış ve cephelerde kazanılan başarılarda büyük pay sahibi olmuşlardı²⁸.

²⁴ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kupukulu Ocakları*, I, s. 167-168.

²⁵ Godfery Goodwin, *Yeniçeriler*, (Çev. Derin Türkömer), İstanbul, 2001, s. 88.

²⁶ Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye-Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II*, İstanbul, 2014, s. 145; Aydın Taneri, *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri*, Ankara, 1981, s. 100.

²⁷ Godfery Goodwin, *Yeniçeriler*, s. 90-91.

²⁸ Mustafa Akdağ, “Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı:3, s. 291.

Kapıkulu ocaklarının en büyüğü ve en kalabalık ocağı Yeniçeri Ocağıdır. İlk dönemlerde 1000 kadar asker sayısı olan ocakta her 100 askerin başına bir yayabaşı atanmıştı. Yeniçeri yaya bölükleri sonradan cemaat adını alarak sayısı 10'dan 101'e kadar çıkarılmıştı. Sekbanlar 34 ortadan, ağa bölükleri ise 50 askerden oluşan 61 bölükten meydana gelmekteydi. Böylece Yeniçeri Ocağı cemaat, sekban ve ağa bölüklerinin toplam orta ve bölük sayısı 196 idi. Ancak sonraki dönemlerde sayısı gittikçe arttı²⁹.

I. Bayezid döneminde Ankara Savaşı'na 17.000 Yeniçeri'nin katıldığı bilinmekle beraber sonraki dönemlerde II. Murat devrinde bu sayının 5.000'e kadar indiği görülmektedir. Fatih Sultan Mehmet döneminde iyice kurumsallaşan Yeniçeri Ocağı'nın asker sayısı yapılan takviyelerle 12.000'e kadar çıktığı tespit edilmektedir. Yavuz Sultan Selimin dönemde 1512 yılında Çaldıran Savaşına katılan Yeniçeri askeri sayısı 10.65'ti³⁰.

²⁹ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları*, I, s. 155-156.

³⁰ Bkz. Tablo .1

Tablo 1. 1514 Seferi (Çaldıran) Katılan Asker Sayıları³¹

Askeri Sınıf	Asker Sayısı
Yeniçeriler	10.065
Sipahiler	1.640
Silahdarlar	1.758
Cebecileri	378
Topçular	293
Top Arabacılar	334

Müteakip yıllarda devletin başta İran ve Avusturya'ya karşı artan harpleri ve bunun sonucu asker ihtiyacının artması ocağın asker sayısının da hızla yükselmesine sebep olduğu gözlenmektedir. Kuyucu Murat Paşa'nın 1609 yılında yaptırdığı yoklamada ocağın asker sayısının 37.607 olduğu tespit edilmiştir. Bu rakam IV. Murat döneminde (1623-1640) 40.000'e çıkmış iken Sultan İbrahim döneminde (1640-1648) Veziriazam Kemankeş Mustafa Paşa bu rakamı 17.000'e kadar indirmiştir³².

IV. Mehmet döneminde Lehlilerin Ukrayna Kazaklarına saldırması üzerine Osmanlı Devleti ile Lehistan arasında savaş çıktı. Osmanlı ordusu Lehistan karşısında 1672 yılında Kamaniçe önemli zafer kazandı. Bu sefere katılan Yeniçeri askeri sayısı ise 18.150 idi³³.

³¹ Gabor Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, s.177-178.

³² Mücteba İlgürel, "Yeniçeriler", *İA*, MEB, Cilt: XIII, s. 389.

³³ Bkz. Tablo. 2.

Tablo 2. 1672 Kaniçe Seferine Katılan Asker Sayıları³⁴

Askeri Sınıf	Asker Sayısı
Yeniçeriler	18.150
Sipahiler	6.300
Silahdarlar	6.525
Cebeciler	1.800
Topçular	1.300

XVII. yüzyılın sonunda II. Viyana kuşatmasında başarısız olunması Osmanlı Devletine sosyal, siyasi ve ekonomik sonuçları kadar askeri sonuçları da oldu. Osmanlı Devleti yeni bir döneme girmişti. Artık devlet eski gücünde değildi. Bu dönemin ilk padişahı Sultan III. Ahmet'ti. Karlofça Antlaşması'yla kaybedilen toprakları geri almak amacıyla III. Ahmet, ordudaki asker sayısında ciddi bir artışa gitti. Venediklilere kaybedilen Mora Yarımadası'nda yeniden geri almak adına Venediklilere daha sonra da Avusturya karşı açılan savaşta (1715-1718 Osmanlı- Avusturya, Venedik Savaşı) Mora ve Varadin Seferlerine katınla yeniçeri askeri sayısı 67.942 idi³⁵. Bu rakam şimdiye kadar kayda geçen en yüksek Yeniçeri askeri sayısı idi. Bu artış hiç kuşkusuz ileriki dönemlerde daha da arttı. Osmanlı Devleti cephelerdeki başarısızlıklarına bir son verme adına ordusundaki asker sayılarında özellikle cephelerde önemli bir görev üstlenen Yeniçeri Ocağı asker sayılarında artışa gidiyordu. Bunda XVIII. Yüzyılda Avrupa'da kaybedilen toprakların geri alınmak istenmesi ve Ruslarla bu yüzyılda artan savaşlar önemli bir etken idi.

³⁴ Mehmet İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar (Kaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, İstanbul, 2004, s. 117.

³⁵ BOA, TS. MA, No: 801, s. 85/a.

Tablo 3. 1714-1716 Mora ve Varadin Seferlerine Katılan Asker Sayıları³⁶

Askeri Sınıf	Asker Sayısı
Yeniçeriler	67.942
Sipahiler	12.204
Silahdarlar	10.252
Cebeciler	12.391
Topçular	6.615
Top Arabacılar	2.170

Sultan I. Mahmut dönemine gelindiğinde Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne ait Azak ve Kılburun kalelerini 1735 yılında işgal etmesi üzerine iki devlet savaş başladı. Savaş öncesinde Rusya ile ittifak antlaşması yapan Avusturya da savaşa müdahil oldu. Rusya ile müttefiklik anlaşması yapan Avusturya ordularının da üç koldan Bosna, Balkanlar ve Eflak üzerinden Osmanlı topraklarına hücum etti. Bu savaşın başında 1736 yılı Yeniçeri askeri kayıtlarında 36.927 olan asker sayısı 1737 yılında 79.236, 1738 yılın da ise 95.070 dir³⁷.

³⁶ BOA, TS. MA, No: 801, s. 85/a.

³⁷ Bkz. Tablo.4.

Tablo 4. 1736-1739 Osmanlı-Rus, Avusturya Savaşına Katılan Askerin Yıllara Göre Sayıları³⁸

Askeri Sınıf	Nefer Sayısı		
	1736-Yılı	1737-Yılı	1738-Yılı
Yeniçeriler	36.927	79.236	95.070
Sipahiler	12.087	13.367	13.384
Silahdarlar	12.505	14.235	14.176
Cebeciler	7.842	9.775	10.100
Topçular	2.963	3.652	4.312
Top Arabacılar	1.223	1.516	2.106

Bu rakamlar göstermektedir ki Osmanlı Devleti barış dönemlerinde Yeniçeri asker sayısını ciddi oranlarda azaltmaya giderken sefer esnasında ise artırmaktadır. Ayrıca şu da bilinmelidir ki Yeniçerilerin tamamı sefere gönderilmemektedir. Yeniçeri askerlerinin bir bölümü sınır kalelerinde konuşlandırılmaktadır. Örneğin 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Özi Kalesinde 1000, Bender Kalesinde 1.100, Hotin Kalesinde 1.100 Yeniçeri askeri diğer birliklerle beraber konuşlandırılmıştır³⁹.

SONUÇ

Osmanlı Devleti dünya tarihinde iz bırakmış nadir devletlerden bir tanesidir. Dünya'nın en zor coğrafyasında 600 yıla aşkın bir süre hüküm sürmüş Osmanlıların bu başarında hiç kuşkusuz kurduğu muazzam ordusunun etkisi büyüktür. Osmanlıların kuruluş yıllarından itibaren oluşturdıkları askeri yapı XV. Yüzyılın sonlarına kadar

³⁸ BOA, TS. MA, No: 801, s. 85/a-86.

³⁹ BOA, TS. MA, No: 801, s.84.

sürekli gelişmiş ve değişim göstermiştir. Bu askeri yapı içerisindeki en etkili askeri sınıfı ise Yeniçeriler oluşturmuştur.

Kapıkulu ocaklarının en itibarlısı olan yeniçeriler savaşlarda padişahın bulunduğu merkez kolunda yer alır; savaş esnasında padişah bunların arkasında ve ortasında at üzerinde dururdu. Sefer yürüyüşlerinde ve menzillerde yapılan konaklamalarda yeniçeriler padişahın etrafında bulunup onu muhafaza ederlerdi. Savaların sonuçlarını belirleyen ve birçok savaş kazanan bu askeri birlik, aynı zamanda çağının en etkili askeri gücü olarak kabul edilmiştir.

Yeniçeriler ilk dönemlerde Osmanlı ordusunun ana gücünü oluşturmamaktaydı. Hatta XVI. yüzyıla kadar Yeniçeri Ocağı'nın asker sayısı ordunun %10'u kadardı. Fakat XVII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlılar Yeniçerilerin asker sayısını hızla artırarak ordunun ana gücü yapmaya çalışmıştır. Ancak bu durum başka sorunlarında beraberinde getirmiş, ocağa liyakatsiz ve usulsüz alımlar Yeniçeri sayısını artırmışsa da asker kalitesi düşmeye başlamıştır.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi TS. MA, No: 801.

AKDAĞ, Mustafa, “Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı:3, s. 291-313.

AGOSTON, Gabor, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi (Barut, Top ve Tüfek)*, (çev. Tanju Akad) , İstanbul, 2006.

AGOSTON Gabor, *Osmanlı’da Strateji ve Askeri Güç*, İstanbul, 2015.

AYBET-ÜÇEL, Gülcan, *Avrupa Seyyahlarının Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530-1699)*, İstanbul, 2010.

BARKAN, “Ö. Lütü, “Tımar”, *İA*, 12/1, s. 286–333.

CEZAR, Mustafa, *Mufasssal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı, III*, Ankara, 2011.

GOODWIN, Godfery, *Yeniçeriler*, (Çev. Derin Türkömer), İstanbul, 2001.

İNALCIK, Halil, “Osmanlı Devrinde Türk Ordusu”, *Türk Kültür Dergisi*, X/118, (Ağustos 1972), s. 1050–1067.

İNALCIK, Halil, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II*, İstanbul, 2014.

İNBAŞI, Mehmet, *Ukrayna’da Osmanlılar, Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, İstanbul, 2004.

İLGÜREL, Mücteba, “Yeniçeriler”, *İA*, MEB, Cilt: 13, s. 385–395.

UYAR, Mesut- J. Erickson Edward, *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul, 2014.

KILIÇARSLAN, Yasemin “Cebeci”, *DİA*, Cilt: 7, s. 182-183.

- KUZUCU, Serhat, *Osmanlı Ordusu ve Sefer Lojistiği (1453-1789)*, İstanbul, 2017.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Ordu (Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, Cilt: 33, s. 362–367.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Osmanlı Askeri Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, 1994, s. 337–368.
- TANERİ, Aydın, *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri*, Ankara, 1981.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, I, Ankara, 1988.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapukulu Ocakları*, II, Ankara, 1988.
- YILDIZ, Hakan, *Hadi Osmanlı Sefere (Prut Seferi’nde Organizasyon ve Lojistik)*, İstanbul, 2006.

BÖLÜM 20

SÜRGÜNDE BİR OSMANLI SUBAYI VE FİZANDAKİ GELENEKSEL FRENGİ TEDAVİSİ UYGULAMALARINA DAİR DÜŞÜNCELERİ (EBU CEHİL KARPUZU VE KLOR SODYUM USULÜ)

Dr. Abdullah KARA*

Mustafa ÇAVDAROĞLU**

*Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Cumhuriyet Tarihi,
Gaziantep, Türkiye, Abdullahkara01@gmail.com

**İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi
Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, İstanbul, Türkiye

GİRİŞ

Tarih boyunca hastalıklar çeşitli şekillerde yayılma imkânı bulsa da; ticari münasebetleri, savaşlar ve göçler hastalıkların bir coğrafyadan diğerine yayılmasına imkân veren en elverişli yollar olmuştur¹. Bu

¹ Nühket Varlık, *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453–1600)*, The University of Chicago, Ph.D. Dissertation, Chicago 2008, s. 14; J.M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul 2010, s. 2002./ Hastalıklar ve Salgınlar ile ilgili yapılan diğer çalışmalar için bakınız: Nuri YAVUZ, Abdullah KARA, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Çiçek Hastalığı ve Tedavi Yöntemlerine Dair Öneriler (Doktor Besim Ömer’e Göre)”, *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof.Dr.İsmail Özçelik’e Armağan*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2019, s.601-610. Zeynel Özlü, “Osmanlı Devleti’nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetleri” / *The Findings About Diphtheria in Ottoman Empire And Preventive Health Services (End of 19th Century And Beginning of 20th Century)*, *Belleten*, C.LXXXI-291, 2017, 419-486. / Zeynel Özlü, “Halk Hekimliğinden Dış Hekimliğine: 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Dışçılık Mesleği (Erbâb-ı Esnân)”, *Belleten*, C.LXXVII, S. 279, (2013 Ağustos), 671-711./Zeynel Özlü, “Sarayı Hümâyûn Dışçileri İle İlgili Bazı Notlar”, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, S. 60, 2011, 187-204./ Zeynel Özlü, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Veterinerlik Mesleği İle İlgili Bir Değerlendirme”, *Belleten*, Cilt: LXXVI- S. 275, (2012), 283-311./Zeynel Özlü, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakârî ve Zâtülcenb”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD)*, 2014, 99-114./ Zeynel Özlü ve Kerim Tiryaki, Mehmet Ali Eminoğlu, “Türk- Alman Tıbbi İlişkilerine Bir Örnek: Almanya Tübingen Dar’ül-Fünûnu Serriyât Muâvini Doktor Med Demir Ali’ye Göre Frengi Hastalığı, Tedavisi ve Korunma Yöntemleri”, Editörler Dr. Tural Mehmetoğlu ve Zhuldyz Sakhi, *Zeugma II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi*, 18-20 Ocak 2019, 582-596./ Zeynel Özlü ve Kerim Tiryaki, “Osmanlıda Seferberlik Dönemlerinde Salgın Hastalıklara Karşı Halk Sağlığı Muhafazasına Dair Bulgular”, Editörler Dr. Tural Mehmetoğlu ve Zhuldyz Sakhi, *Zeugma II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi*, 18-20 Ocak 2019, 597-610./ Zeynel Özlü, ve Kerim Tiryaki, “Osmanlı Dönemi Cildiye Uzmanlarından Doktor Muallim Rıza Beyin Cüzam Hastalığı Hakkındaki Görüşleri”, Tarihsel Süreçte Anadolu’da Cüzam, Editör: Fevzi Çakmak, Şükran Köse, Çağrı Büke, Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı Yayını, Ankara, 2018, 165-180./ Zeynel Özlü, “Divan-ı Muhasebat Memuru Ahmet Nazmiye Göre Köpekte Kuduz ve Hastalıktan Korunma Yöntemleri”, Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz, Editör: Çağrı Büke, Şükran Köse, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı Yayını, Ankara, 2018, 207-223./ Zeynel Özlü, ve Kerim Tiryaki, “Osmanlıdan Cumhuriyete Tarih Araştırmalarında Sıhhiye Mecmualarının Önemi”, Tarih Yazımı Üzerine II, Berikan Yayınevi, Ankara, 2018, 399-425./ Zeynel Özlü, ve Enver Demir, “Osmanlıda İlk Kuduz

hastalıklardan biri de frengi diğer adıyla (Sifilisi) hastalığıdır. Frengi hastalığının kalıtsal² olabileceği gibi emzirme, cinsel ilişki ve temas yoluyla da yayılabileceği kanıtlanmıştır. Ayrıca bu hastalığın hayvanlarda görülebildiği ve hayvanlar aracılığıyla insanlara geçtiği de tespit edilmiştir³. Frengi hastalığı ilk kez 1492’de Amerika’nın keşfinden sonra kâşif Kristof Kolomb’un denizcilerinin Haiti’den kaçırdıkları birkaç Aravaklı kadınla önce Amerika’ya sonrasında

Tedavi Müessesesi Da’ül-kelb’in Fiziki Özellikleri”, Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz, Editör: Çağrı Büke, Şükran Köse, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı Yayını, Ankara, 2018, 163-180./ Zeynel Özlü, ve Enver Demir, “Osmanlının Son Yıllarında Köpek dışındaki Bazı Hayvanlarda Kuduz Hastalığının Teşhisine Dair Bulgular”, Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz, Editör: Çağrı Büke, Şükran Köse, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı Yayını, Ankara, 2018, 277- 292./ Faik Behaeddin, *Yeni Hıfzıssıhha*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932./ Muzaffer Bekman, *Veteriner Tarihi*, Ankara Basım ve Cilt Evi, Ankara, 1940. / Erk Nihal, “Türkiye’de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı Ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerinde Yeni Araştırmalar II”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c. 6, sy. 3-4, (1959), ss. 281-287. / Nihal Erk, “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920’ye Kadar Memleketimizdeki Durumu”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c. 10, sy. 3-4, (1963), ss. 221-237./ Nihal Erk, “Türkiye’de Son Sığır Vebası Salgını”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c. 18, sy. 3-4, (1971), ss. 450-456. / Nihal Erk, Akkerman Naki Cevat, *Türkiye’de Sığır Vebası Salgınları ve Eradikasyon Tarihi*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayını, Ankara, 1969. / Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918*, TTK Yayını, Ankara, 2005. / Gülden Sarıyıldız, “Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Belleten*, sy. 22, Ankara, (1994), ss. 329-376. / Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.

² İnci Hot, Sıhhiye Mecmuası’na göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996), *İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi*, İstanbul 2001, s.73. / Mehmet Karayaman, *20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Sağlık*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2008, s.176. / Zeynel Özlü, Kerim Tiryaki ve Mehmet Ali Eminoğlu, “Türk- Alman Tıbbi İlişkilerine Bir Örnek: Almanyaya Tübingen Dar’ül-Fünûnu Serîriyât Muâvini Doktor Meddemir Ali’ye Göre Frengi Hastalığı, Tedavisi ve Korunma Yöntemleri” *Zeugma II. Uluslararası Multi disiplinler Çalışmaları Kongresi*, 18-20 Ocak 2019, s.1155

³ Abdulkadir Gül, “ XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 41, Erzurum 2009, s.256.

Avrupa'ya yayılmış ve bu şekilde Avrupa'da yaklaşık 500 yıl boyunca etkili olmuştur⁴. Frengi hastalığı daha sonra insanların yaptıkları göçler, savaşlar, ticaret gibi faaliyetler neticesinde diğer bölgelere yayılmıştır⁵. Bunun neticesinde Avrupa'da bulaşıcı hastalıklardan korunabilmek için karantina tatbikatları başlatılıp şehirlerin alt yapı sistemleri güçlendirilmeye çalışılmıştır⁶. Bu konu ile ilgili Avrupa'da ilk çalışma Veronalı Girolamo Fracastoro tarafından yapılmıştır. Fracastoro, frengi hastalığı üzerinde önemli deneyler yaparak frengiyi mitolojide yer alan bir çobanın adı olan “syphilis” olarak adlandırmış ve frengi hastalığını ilk kez tanımlamıştır. Ayrıca bu konuda “Syphilis Sive Morbus Gallicus (Frengi ya da Fransız Hastalığı)” adıyla yazdığı kitabı ile ün kazanmıştır⁷. Frengi hastalığının Osmanlı devletinde görülmesi ile ilgili farklı görüşler vardır. Buna göre Frengi hastalığının, ilk olarak XVI. Yüzyılda İspanya'dan sığınmak için gelen Yahudiler vasıtasıyla Osmanlı coğrafyasında görülmeye başladığı, yapılan savaşlar aracılığıyla daha da yayıldığı, ilk olarak 1810 yılında resmi tanı konulabildiği ve 1854 Kırım Savaşı sonrasında ise yaygınlık kazandığı ifade edilmiştir⁸. Bu hastalığın Kırım savaşıyla birlikte görülmesinin yanında fırıncılık ile uğraşan kimselerin

⁴ Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, (Ceviren: Selahattin Erkan), 2. Baskı, İstanbul 2001, s.122-123/ Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devletinde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:6 Tarih Şubesi Yayınları No:5, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ, 2004, s.39.

⁵ Nuran Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s.40 / Zeynel Özlü, Kerim Tiryaki, Mehmet Ali Eminoğlu, *a.g.e*, s.1155

⁶ Orhan Kılıç, *a.g.e*, s.39-40

⁷ Zeki Tez, *Tıbbın Gizemli Tarihi Semboller, Büyüler ve Ritüeller Eşliğinde Şifa*, Hay Kitap, İstanbul 2010, s.134.

⁸ Zeynel Özlü, Kerim Tiryaki, Mehmet Ali Eminoğlu, *a.g.e*, s. 1156

Karadeniz'den Rusya'ya gidiş-gelişleri, Osmanlı-Rus Savaşları neticesinde Anadolu coğrafyasına yapılan göçler ile Yahudi, Fransız, İspanyol, İtalyan ve Yunan kadınlarının Selanik, Edirne, İzmir, İskenderun ve Beyrut gibi şehirlere yerleşmeye başlamasıyla hastalığın yayılma alanının arttığı görülmüştür⁹. O dönemde frengi hastalığının yayılma sebeplerinden bir diğeri ise dönemin önemli şehirleri olan İstanbul ve İzmir'de faaliyet gösteren genelevler olduğu ifade edilmiştir¹⁰. Bahsi geçen dönemde salgın hastalıklar ile ilgili Avrupa'da önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunlar içinde Dermatoloji, sifiloloji ve zührevi hastalıklarla ilgili olarak Fransız Philippe Ricord (1799-1889) ve Jean-Alfred Fournier (1832-1914), Sir Jonathan Hutchinson (1828-1913), Neisser, Ducrey ve Schaudinn gibi uzmanlar bu hastalığın tedavisi için kayda değer önemli çalışmalar yaptıkları görülmektedir¹¹.

Avrupa'da yapılan bu çalışmalara paralel olarak Osmanlı Devletinde de frengi hastalığı ile ilgili çalışmalar yürütülmüştür. Bu doğrultuda ilk teşebbüs 1838'de günümüz karantina idaresinin temeli olan Meclis-i Umum-i Sıhhiye (Meclis-i Tahaffuz) açılması olmuştur¹².

⁹ R. Çalık- M. Tepekaya, “ Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Konya 2006, S.16, s.212

¹⁰ Engin Kırılı, “Tanzimat Sonrası Fuhuş Hadisesine Yaklaşımda Yaşanan Değişim”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2010, S.12, s.46.

¹¹ Ayşegül Demirhan Erdemir, *Kısa Tıp Tarihi*, Bursa Üniversitesi Basımevi, Bursa 1982, s. 123

¹² Bedi N. Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, İstanbul 1953, s.101./Süheyl Ünver, “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, *Tanzimat I*, Maarif

Yine aynı yıl içerisinde bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla Karantina örgütü teşkilatı ve 1877’de 6. Daire-i Belediye-i Nisa Hastanesi açılmıştır¹³. Frengi hastalığının yayılma nedenlerinden biri umumhaneler (Genelevler) olduğu için 1879 yılında Emrâz-ı Zühreviye Nizamnamesi hazırlanarak bu hastalığa karşı tedbir almaya çalışılmıştır¹⁴. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise 1920 yılından başlayarak, kız çocukları ve kadınları muayene etmek için kadın doktor yetiştirme programı, frengi kanunu çıkarılması ve bu doğrultuda halk hastanelerde ücretsiz tedavi uygulamalar yapıldığı görülür¹⁵. Sonraki yıllara baktığımızda, 1928’de Emrâz-ı Zühreviye komisyonu, 1933 yılında Zührevi hastalıklarla mücadele nizamnamesi yayınlanması gibi çalışmalar yapıldığı görülmüştür¹⁶.

Çalışmamızın temelini teşkil eden Frengi hastalığı ve Fizan’da Arap usulü ile tedavisi adlı layiha Baytar Yüzbaşı Emin Zihni Bey tarafından Fizan’da sürgünde iken kaleme alınmıştır. Layihadaki bilgiler ışığında o dönem Fizan’da Arapların frengi hastalığının tedavi yöntemlerine dair uyguladığı alternatif tıp metotları ile ilgili bilgiler verilecektir.

Matbaası, İstanbul 1940, s.949./ Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı 1865-1914*, TTK Basımevi, Ankara 1996, s.5-6. / Zeynel Özlü, Kerim Tiryaki, Mehmet Ali Eminoğlu, *a.g.e*, s. 1157.

¹³ Erdem Aydın, “19.Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.15, 2004, s.189.

¹⁴ Zeynel Özlü, Kerim Tiryaki, Mehmet Ali Eminoğlu, *a.g.e*, s. 1157.

¹⁵ Meliha Özpekan, Türkiye Cumhuriyetinde Sağlık Politikaları (1923-1933), *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâpları Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi*, İstanbul 1999, s.63, 132.

¹⁶ Zeynel Özlü, Kerim Tiryaki, Mehmet Ali Eminoğlu, *a.g.e*, s. 1157-1158.

Baytar Yüzbaşı Emin Zihni Bey'in Sürgün Edilme Sebepleri ve Fizan'a Sürgünü

Baytar Yüzbaşı Emin Zihni Efendi, eşi Hanyalı (Girit) Fatma Ruhi Hanım'ın anlattığına göre 1893 yılında Baytar Mekteb-i Alisinden mezun olmuş ve hemen Halep'e tayin edilmiş ve burada görevini yaparken art niyetli birisi tarafından hakkında isnad edilen iftiradan dolayı Halep Divan-ı Harbi'nce 3 sene kalebentlik cezasına çarptırılmıştır. Yine eşinin ifadesiyle Emin Zihni Bey cezasını çekip memuriyetine tekrar dönmüş hatta bu süre zarfında padişahın iltifatına mazhar bile olmuşken onun aniden Fizan'a sürülmesi ailesini derin bir kedere boğmuştur. Zira kendileri memleketleri olan Girit adasında sonradan meydana gelmiş olan acılı olaylar esnasında çoğu akrabalarını vatan uğrunda yitirmişler ve sahip oldukları varlıkları yok edilmiştir. Bunlardan dolayı Fatma Ruhi Hanım yegâne hayat ümidi ve maişet kapısı gördüğü eşinin affedilmesini istemiş, aksi takdirde hüznün verici iftiralar yüzünden ailesinin dehşet verici bir sefalet ve ümitsizliğe düştüğünü ve bunun sonucunda da kendilerinin zaruret ve perişanlık içinde mahvolacaklarını ifade etmiştir¹⁷. Hanyalı(Girit) Fatma Hanım'ın isteği üzerine Sadaret makamı soruşturma yapılması için durumu Seraskerliğe havale etmiştir. Seraskerlikten gelen cevapta ise mahkemeler dairesinden öğrenildiğine göre Baytar Yüzbaşılığından kovulan Emin Efendi'nin fesat erbabı olarak nitelenen İttihatçılardan olduğu ve bu yüzden on beş sene kalebentlik

¹⁷ BOA, *BEO 1913/143432* 2 Cemaziyelevvel 1320 (7 Ağustos 1902) / Baytar Yüzbaşı Emin, *Fizan'da Frengi Müşahedatı ve Arap Usul-i Tedavisi*, Kader Matbaası, İstanbul, 1325, s.7.

cezasını görmek üzere 9 Mart 1902'de irade-i seniyye gereği Fizan'a gönderildiği ve mahkeme kararını ihtiva eden 15 Mart 1902 tarihli belgede bu durum ifade edilmiştir¹⁸.

Mahkeme raporlarında ise bahsi geçen kişi ile ilgili şu ifadeler yer almıştır: *“uygunsuz hallerinden dolayı İstanbul'dan uzaklaştırılmış olan Baytar Yüzbaşı Emin Zihni Efendi ile birlikte Yüzbaşı Galip Bey ve Asteğmen İhsan Efendilerin Halep'de İttihatçılık fikirlerinin yayılması ve dağıtılması maksadıyla Jön Türk ismi ile bilinen bir cemiyet kurma ve oluşturma teşebbüsünde bulunduklarının anlaşılması ve kendilerinin bu durumu açıkça kabul ve itirafta bulunmaları üzerine haklarında konulan üçer senelik kalebend cezası yetersiz görüldüğünden ilaveten hepsine on beş yıl daha hapis cezasının verildiği”* ifade edilmiştir¹⁹. Belli bir süre sonra Emin Zihni Bey Fizan'a sürgüne gönderilmiştir. Fizan'da sürgünde olduğu dönemde bu bölgede frengiye karşı uygulanan alternatif tıp yöntemlerinin etkili sonuçlarını keşfetmiş ve bu konuda bir layiha yazmıştır.

Baytar Yüzbaşı Emin Zihni Bey ve Fizan'da Uygulanan Yöntemler Üzerine Düşünceleri

Hükümet tarafından sürüldüğü Fizan'da altı yıldan fazla bir süre kalan Baytar Yüzbaşı Emin Zihni Bey yazdığı layihada Fizan halkının hastalıkların tedavisi için kullandıkları basit yöntemlerin ilgisini çektiğini ifade etmiştir. Burada uygulanan alternatif tıp yöntemlerini,

¹⁸ BOA, BEO 1913/143432 13 Cemaziyelahir 1320 (17 Eylül 1902)/ Baytar Yüzbaşı Emin, a.g.e, s.2.

¹⁹ BOA, Y.MTV 181/76, 18 Rebiülahir 1316 (31 Ağustos 1898)

dönemin kullanılan mevcut yöntemlerinden farklı olmasından ziyade hastalıkların tedavisinde faydalı olduğunu müşahade etmiştir. Fizan tıbbının tedavisinde etkili olduğu hastalıklar; özellikle çiçek, bel soğukluğu ve frengi hastalığı olmuştur. Fizan doktorları Frengi hastalığı için özel çalışmalar yürütmüşler verdikleri hizmetin karşılığı olarak 5-10 kuruş arası bir ücretle çalışmışlardır. Emin Zihni Bey sürüldüğü Fizan’da ilk zamanlar (İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olandır) sözünce insanlığa bir iftihara değer bir hizmet olabilir ümidiyle bu hastalıklardan felakete uğramış birtakım şahısları tedavi esnasında gözlem altına almıştır. Dönemin amansız ve ölümcül hastalıklarından biri olarak adlandırılan frengi hastalığına yakalanmış insanların burada uygulanan tedavi ile eski sağlıklarına tekrardan kavuştuklarını görmüştür. Bu gelişmeden sonra kullanılan yöntemlerin yabana atılmaması ve Osmanlı genelinde çalışan doktorların bu usulü görmeleri gerektiğini ve bu tedavi suretini tecrübe ile uygulama ve araştırıp inceleme ile ıslah edeceklerini düşünmüştür²⁰.

Fizan’da Frengi Uygulamaları

Emin Zihni Bey Osmanlı devletinin o dönemde frengi hastalığına karşı birçok şehirde hususi hastaneler kurarak, bu amaçla birçok uzman, doktor ve sağlık memurunun görevlendirildiğini ifade etmiştir. Hastalığın tedavisi için mevcut tıp metotları kullanılarak hastalığın bulaştığı kimselerin uzun bir zaman diliminde tedavi edilmeye

²⁰ Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e*, s. 4-5

çalışıldığını ancak bu zaman zarfında hastalığın sadece bir miktar geriletilebilir olduğunu belirtmiştir²¹.

Hal böyle iken Arapların Fizan’da hastalığın tedavisi için uyguladıkları yöntem hastalığın bulaşmasını ve diğer kötü sonuçlarını önemli derece yok ettiği fark edilmiş ve Emin Zihni Bey’in bu gözlemleri o dönem Osmanlı kamu sağlığı alanındaki uzmanların dikkatini çekmesi açısından kayda değer görülmüştür²². 20. Yüzyılda verem hastalığından sonra insanoğlunu en fazla tehdit eden hastalıklardan biri şüphesiz frengi olmuştur. Frengi hastalığı o dönemde hemen hemen her ülkede yayılma imkânı bulmuş ve insanlara büyük zararlar vermiştir. Frengi hastalığı diyatezik yani bozulmuş, dirençsiz vücuda ait hastalıklardan sayılarak yayılma yoluyla insana geçtiği, hastalığın aldığı şekil ve gösterdiği değişim verem hastalığına benzediğinden yakın zamana kadar bir basil (Bakteri) olduğu zannedilmiştir. Fakat tıp için ilerleme çağı olan 20. Yüzyılda bakteriyoloji alanında çalışan bilim adamları birçok araştırma neticesinde bu hastalığın mikrobunu bulmuş ve “Spirida Kolekida” olarak adlandırmışlardır. Emin Zihni Bey hastalığın tedavisi için bilimsel açıdan kullanılan yöntemleri şu şekilde ifade etmiştir: hastalığın genelde 3 safhası olduğunu ve doktorların genel olarak ilk safhada durdurmaya çalıştıklarını ve birçok tedavi edici tıbbi uygulama ile birlikte 3-4 yıl gibi uzun bir süre tedavi süresi olduğunu ifade etmiştir²³. Yapılan bu tedavinin ancak hastalığın

²¹ Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e*, 5

²² Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e*, s.6

²³ Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e*, s.6-7

şiddetini hafiflettiğini ve bu etkilerden kurtulsa bile hastalığa karşı verilen ilaçlarda cıvalı bileşiklerin olmasından dolayı sindirim organlarının büyük kısmında meydana getirdiği tahribattan dolayı hastanın yeme-içme faaliyetlerinin zarara uğradığı tespit edilmiştir. Düzenli olarak tedavi edilen kişilerde yeteri miktarda kullanıldığında cıvanın zarar vermediği ifade edilmiş olsa da fizyolojik etkileri kişinin kapasitesine, yapısına göre farklılık gösterdiğinden dolayı cıvanın zararlı etkilerine şahit olunmuştur. Hastalığın tam tedavisi için kesin sonuçlara almaya çalışan bakteriyoloji uzmanları çok fazla çaba göstermiş olmalarına rağmen hastalık mikrobunun o tarihe kadar keşfedilmemiş olması ve virüslere ulaşılammış olmasından dolayı yapılan araştırmaların bir fayda getirmediği anlaşılmıştır²⁴.

Mikrobun keşfedilmesi, frengi hastası kimselerden alınan mikroplu maddelerin şempanze ve maymunlara enjekte edilerek bu hayvanları denek olarak kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır. Araştırma sonuçlarına bakıldığında, ilk olarak frengi yarası görülmüş, sonra yara etrafında bezeler şişmiş ve sonrasında hastalığın ikinci safhasına mahsus belirtiler görülmüştür. Bu aynı zamanda frengi hastalığının hayvanlara geçtiğinin göstergesi olmakla birlikte hastalığın tedavisi önemli bir gelişme olmuştur. Emin Zihni Bey dönemin Avrupa ülkelerinde uygulanan tedavi yöntemlerinin hastalığı tam olarak tedavi etmekten ziyade üçüncü safhaya geçmesini önlemeye yönelik olduğunu ifade

²⁴ Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e*, s.7

etmiştir. Bu savın geçerliliğini ise öğretmen Fornie'nin konu ile ilgili şahitliği ve itirafını göstermiştir²⁵.

Emin Zihni Bey Fizan'daki frengi uygulamalarını ise şu şekilde ifade etmiştir: Fizan'da uygulanan frengi tedavisini tıbbi fakat basit olarak nitelemiştir. Uygulanan bu tedaviyle kısa bir süre içinde frengi hastalığının seyrini durdurarak vücuttaki hastalığın kötü etkilerinin yavaşlama kazandığını ve akabinde tam olarak bittiğini ifade etmiştir. Fizan'lı Arapların hastalığın ilk teşhis edildiği andan itibaren oluşan yaraları görür görmez tedaviye başladıkları için hastalığın birinci safhadan ikinci safhaya geçmediğini gözlemlemiştir. Fizan'da görev yaparken bu hastalığa yakalanmış kişiler ve bunların tedavisi için Fizan'da geleneksel olarak kullanılan Klor sodyum ile Ebu Cehil karpuzunun hastalığı tamamen bitirdiğini görmüş ve çok şaşırmıştır²⁶. Frengi hastası olup bahsedilen tedavi ile sağlığına kavuşan insanları görünce bu uygulamanın güvenli olduğuna kanaat getirmiştir. Bu konuyla ilgili birkaç örnek vermiştir. 27 yaşında bünyesi zayıf Mehmet Şeraşi adında frengiye yeni yakalanmış bir hastayı muayene etmiş ve hasatlıktan dolayı yaraları teşhis etmiştir. Adı geçen şahsın klor sodyum ile Ebu Cehil karpuzu kullandıktan birkaç gün sonra diğer belirtiler görülmeksizin şifa bulduğuna şahit olmuştur²⁷. Emin Zihni Bey'in Fizan'da şahit olduğu bir başka örnek burada yaşayan bir erkek ve kadının frengiye yakalandıklarını ve kendilerini zamanında tedavi ettirmediklerinden dolayı hastalığın ikinci safhaya ulaştığını

²⁵ Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e*, s.8

²⁶ Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e*, s.9

²⁷ Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e*, s.10

gözlemlemiştir. Frengi hastalığının bu safhasında ciltte yaralar ve sümüksü bir zar meydana geldiğini, erkeğin boynunda şişmiş lenf düğümleri, göğsünde ve sırtında izler ile birlikte reddiye adı verilen kırmızı lekeler (roseole) dilinde aft dudakların birleşme yerinde sümüksü frengi lekeleri (plague mugueuse) olduğunu tespit etmiştir. Kadın hasta da ise aynı belirtiler görülmekler birlikte kuyruk sokumu ve genital bölgesinde iri şekilde birkaç frengi yarası gözlemlemiştir. Buna benzer bir diğer örnek ikinci safha frengi olan bir hastanın çamaşırlarını muhtaç bir fakire vererek bu hastalığı bulaştırmıştır²⁸. Emin Zihni Bey'in verdiği örnekler arasında devlet görevlisi olan kişilerde vardır. 1318 yılında (Miladi 1902-1903) Vadi-i Garbi Müdürü Alin bin Ramazan Efendi hükümetin sözlü emirlerini Tibesti'ye²⁹ götürmek için görevlendirilmiş merkez livaya vardığı esnada frenginin ilk belirtilerinden olan şankreyi³⁰ penis kısmında görmüş ve buna önem vermediğinden dolayı vücudunda frengi yarası çıkmaya başlamıştır. Bu yara çıktıktan birkaç hafta sonra vücudunda genel olarak bir rahatsızlık, zayıf düşme hissi, ateş ve şiddetli baş ağrıları başlamıştır. Sonrasında hastalığın ikinci safhası başladığında yüzünde birçok yara, ağzında aft, sakal ve bıyıklarının dökülmesi ve sesinin kısılarak işitilemez düzeye gelmesi gibi belirtiler kendisini göstermiştir. Bu sırada Tibesti'deki görevi sona ermiş ve Fizan'a

²⁸ Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e*, 10

²⁹ Günümüzde Tibesti, Çad sınırları içinde bulunan ve Çad'daki 22 bölgeden biridir. Geniş bilgi için bkz. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Tibesti>, Erişim Tarihi: 15.05.2020.

³⁰ Frenginin bulgu ve belirtileri, ortaya koyduğu dört aşamaya (birincil, ikincil, latent ve üçüncül) göre değişkenlik gösterir. Hastalığın ilk aşamasında klasik olarak şankr/çıban (sert, ağrısız, kaşıntısız bir deri ülseri) ortaya çıkar. Kaynak için bkz: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Frengi> erişim tarihi:15.05.2020

sağlık açısından perişan bir halde dönmüştür. Fizan’a döner dönmez burada frengiye karşı uygulanan klor sodyum ve Ebu Cehil karpuzu ile yapılan tedaviyi uygulamıştır. Bu sayede hastalığından kurtulma imkânı bulmuştur³¹. Fizan’da alternatif tıp olarak kullanılan bu tedavi ile ilgili Emin Zihni Bey, hastaların genelde şifa bulduklarından dolayı üçüncü safhanın görülmediğini belirtmiştir. Ona göre kullanılan bu ilacın etkisiyle organları istila eden virüs yaşama kuvvetini kaybetmiş oluyordu. Tedaviden sonra yukarıda zikredilen belirtilerin kaybolduğu ve yayılma hızının durduğunu ifade etmiştir. Buna kanıt olarak tedaviden kısa bir süre sonra evlenen birçok Fizan’lı erkeğin kadınlarına ve kadınlardan da erkeklere bulaşma ve yerleşme olmayıp sağlam kaldıkları, doğan çocukların sağlık durumları ve vücut sistemlerinde herhangi bir sıkıntı görülmeyerek genetik hastalıklardan korunmuş olmalarını kanıt olarak göstermiştir³².

Fizan’da Frengi Hastalığının Bir ve İkinci Safhasında Uygulanan Yöntemin Etkisi ve İlacın Hazırlanma Şekli

Fizan’da frengi hastalığına karşı bu bölgeye mahsus geleneksel bir tedavi yöntemi uygulanmıştır. Bu tedavi için kullanılan ilacın hazırlanma ve kullanılma şekli şöyle ifade edilmiştir: 30-40 gram arasında sodyum kloru bir adet Ebu Cehil karpuzunun içine koyarak içini süt veya su ile doldurduktan sonra on iki saat bir yerden bekletilir. On iki saat sonunda ince bir bezden süzülerek elde edilen karışım hastaya içirilir³³. Hazırlanan karışım acı ve tuzlu olduğu için

³¹ Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e*, s.11

³² Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e* 12

³³ Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e*, s.12

birçok hastada mide bulantısı ve kusma gibi etkiler göstermiştir. İlaç etkisini gösterene kadar bu şekilde hastalara bu karışım her gün tatbik edilmiştir. Eğer hastada kusma meydana gelmezse dört beş saat geçtikten sonra bağırsakların guruldamaıyla birlikte sancılar hissedilmeye başlar. Kalın bağırsağın çevresel kasılmasını arttığı için bağırsak ifrazatı çoğalır ve içerideki maddeler akışkan bir hal alarak ishal dediğimiz durum meydana gelir. Bahsi geçen bu sulu akışkan maddeler, kırmızıbiber ve domatese benzer ve bunlar bağırsakların sümüksü zarı üzerine Ebu Cehil karpuzunun icra ettiği etkininin neticesi olarak ölmüş hücrelerin sümüksü zar kümeleridir³⁴. Bu yüzden Ebu Cehil karpuzu ve sodyum klor metodu Araplar arasında etkili bir tıbbi tedavi usulü olarak kabul edilip bu tedavi bitince hastalarını “saf” olarak tabir ederlermiş. Kullanılan bu yöntem mide ve bağırsaklarda tahrişe sebep olduğu için, bu etkiyi azaltmak ve rahatlama sağlamak için ilacın alınmasından önce veya sonrasında bir fincan sade yağı ve biraz et suyu içirirlermiş. İshal esnasında hastanın vücudunun her tarafında kaşıntı ve sıcaklık ile birlikte belli olmayan bir zaman zarfında deride kabartılar gözlemlenmiştir. Bahsi geçen lekeler cildin üst tabakasında kuru kabartılarından ibaret olduğu ve bir anda yok olduğu gözlenmiştir. Hastaların deri kısmındaki iyileşmeye bakıldığında, Ebu Cehil karpuzunun mide ve bağırsaklardaki etkisini cilt kısmında da gösterdiği görülmüştür. Buradan çıkan sonuç bu

³⁴ Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e*, s.13

ilacın beden dokusunda gösterdiği etki organlarda yer alan frengi helezonları üzerinde de etkili olmuştur³⁵.

Emin Zihni Bey Fizan'daki Araplar kullanılan bu tedaviyi yazdığı layihada, bu yöntemin bir heyet tarafından tarafsız olarak incelenerek gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre tıp tarihinde insanların ilk dönemlerden itibaren ağaçların kökleri, dalları, yaprakları ve meyvelerinden hastalıkları tedavi etmek için istifade ettiklerinden söz etmiştir³⁶. Doğal ilaçlara örnek olarak kına örneğini vermiştir. Emin Zihni Bey kına ile ilgili, yaklaşık üç asır önce Peru'da ateş düşürücü olarak kullanıldığını ve o dönem Avrupa'da bilinmediğini, bir hayli zaman sonra “Kontes tozu” adıyla Avrupa'da kullanılmaya başlandığını ifade etmiştir. Daha sonra doğal özellikleri incelenen kınanın kortizon ve fizyolojik etkileri ortaya çıkarılmıştır. Bahsi geçen dönemde sağlığa fayda bakımından ilk sırada yer alan kinin, kına³⁷ ile hazırlanan ilaçlarla birlikte kortizon üretiminde kullanılmış ve tıp alanında önemli bir yere sahip olmuştur. Emin Zihni Bey, bitkisel ilaçlarla tedaviye örnek olarak Güney Afrika'da bulunan Bazutuland bölgesinde yetişen bir bitkinin Oranj şehrinde kanser hastası olan üç kişiye kaynatılıp sıvı olarak cilt altına şırınga edildikten sonra şifa bulduklarını iddia eden dergiler olduğunu ifade etmiştir. Bir diğer

³⁵ Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e*, s.14

³⁶ Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e*, s.14-15

³⁷ Kına geçmişten beridir halk hekimliğinde egzama, yanık, göz ağrısı, ülser, kesik, diyare, cüzzam, mantar, nasır, siğil, diyabet, kalp hastalıkları gibi birçok hastalığın tedavisinde alternatif tıp olarak kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz: M. Yardımcı, Geleneksel Kültürümüzde ve Âşıkların Dilinde Kına, <http://turkoloji.cu.edu.tr>. Halk edebiyatı/Mehmet_yardimci_geleneksel_kultur_ashiklar_kina.pdf, Erişim Tarihi: 15.05.2020/ Elif Gizem Karaca, Sevgi Şar, “Geçmişten Günümüze kına Henna From Past to Present”, *Lokman Hekim Tıp Dergisi*, S. 6/2, 2016, 30-37.

örnekte ise Batı Hindistan'da Şotoğra adındaki bitkiden çıkarılan yağın cüzzam hastalığının tedavisi için kullanılmıştır³⁸. Yazar, bitkilerin insanlık tarihinin en eski dönemlerinden itibaren alternatif tedavi olarak kullanılıyor olmasından dolayı Fizan'daki frengi tedavi yönteminin de bu silsile yoluyla geliştirilmiş olduğunu vurgulamıştır.

Uygar memleketlerde frengi hastalığının tedavisi için cıva bileşikleri kullanılmıştır. Fakat Fizan Araplarının kullandığı yöntemin virüs üzerinde daha etkili olduğunu iddia etmiştir. Buna göre Arap doktorlarının pratikte ortaya koydukları başarıya klor sodyum çözeltisi kana geçtikçe dışa etkisi vasıtasıyla kandan bağırsaklara doğru meydana gelen serum hareketi vücut dokusunu zehir ve tahrip eden mikropları dışarı attığı gibi aynı zamanda doğrudan virüs üzerine etki etmesinden dolayı virüslere son vermiştir. Burada Ebu Cehil karpuzunun anti mikrop etkisi sayesinde ilacın vücuttaki hastalığı zayıflatmasına yardımcı olduğunu ve her ikisinin kullanımının hastayı iyileştirmek için önemli olduğunu belirtmiştir³⁹.

Harici Tedavi ve Sıhhi Tedbirler

Fizan'da uygulanan harici tedavi yöntemine göre, Frengili cilt yaraları sabunlu ılık su ile yıkandıktan sonra fırça görevini gören sert bir bez veya keten koçanıyla bir tür Brosaj (Brossage) yapılarak yaralar kanatıldıktan sonra alkilenmiş su ile yıkanıp temizlenirdi. Bu yolla akneleri izole olunan yaraların yapısını mekanik olarak değiştirdikten sonra bazıları standart bakır dağlamasına bazıları da yara iyileştirme

³⁸ Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e*, s.15-16

³⁹ Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e*, s.16

özelliğine sahip bitkisel ilaçlar kullanılarak yaraların küçülmesine vesile olurdu. Bu fenni ve cerrahi tedavi usulü ile mikroplar ile savaş usulüne uygun bir tedavi olduğu ifade edilmiştir⁴⁰. Sıhhi tedbirlere bakıldığında, tedavi altında bulunan hastalara koyun etiyle yumurta yedirilmesinden kaçınılmıştır. Ayrıca Ebu Cehil karpuzunun sebep olduğu hareketlenme esnasında kaşıntıyı azaltmak için tuzlu su banyosunun yapılmasını ve cildin havalanmasını sağlamak için sık sık banyo yapılması tavsiye edilmiştir. Frengi diğer yerlerde olduğu gibi Fizan’da da yayılma imkânı bulmuş bir hastalıktır. Genellikle geçimini sağlamak için Trablus’a, Tunus’a gidip sonra memleketlerine dönen insanlar vasıtasıyla yayılmıştır. Frengi olan insanların tedavisi için kullanılan Ebu Cehil karpuzunun o ana kadar hiçbir kötü sonucu olmadığı gözlenmiştir⁴¹.

Askeri Sağlık Heyetinin Emin Zihni Bey’in Layihasına Cevabı

Yüzbaşı Doktor Emin Zihni Bey tarafından 1906 yılında Trablusgarp valisi Recep Paşa’ya Fizan’da frengiye karşı uygulanan yöntemler ile ilgili bir layiha sunulmuştur. Sağlık heyeti bu layihayı inceleyip tetkik etmiştir. Ebu Cehil karpuzu ile uygulanan tedavi hususunda etkili bir ilaç olması ve Emin Bey’in görüşlerini bazı yönlerden tıbbi uygun bulmakla beraber tıbbi araştırmaların sınırlı oluşundan dolayı bu tedavi usulü tatmin edici bulunmamıştır. Ayrıca ilaç rehberlerin Ebu Cehil karpuzunun şiddetli bir müshil etkisi gösterdiği ve kullanımında

⁴⁰ Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e*, s.17

⁴¹ Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e*, s.17-18

tehlikeler bulunduğu için burada uygulanması mümkün değildir şeklinde görüş bildirmişlerdir⁴².

Baytar Yüzbaşı Emin Zihni Bey, Trablusgarp Sağlık heyetinin 11 Kanuni evvel 1322 tarihli raporuna karşılık şu cevabı yazmıştır:

“Gerçekte fazla miktarda tehlikeli olduğu tedavi fenninde açıklanmış ise de Fizan’da vaktiyle Frengi’nin fena durumuna düşer olub da bahsedilen tedavi sayesinde sağlığına kavuşanlardan elde ettiğim bilgiler ile dört seneden beri bizzat karşılaştığım Frengililere Ebu Cehil Karpuzunun meydana getirdiği deva etkileri ve fizyolojisini araştırıp soruşturarak geçici bir zaafiyeti takip eden şifa veren alametlerden başka istenmeyen ve üzücü hiçbir duruma şahit olmadım. Acizleri Arapların verdiği bir doz yani bir yudum dahilinde bulunan Ebu cehil kavunundaki suyun özünü ayırt ederek (1,30) bir gram otuz santigram olduğu anlaşıldı. Halbuki bu doz ilaç rehberlerinde verilmesine müsaade olunan miktarının birkaç misli olduğuna göre bu ana kadar hiçbir kimsede öldürücü tesir göstermediği bizzat kendi gözlerimle görülmüştür. Fizanda firengi tedavisi hakkında kayda geçirdiğim bilgiler ve gözlemler bir araya getirilse büyücek bir eser meydana çıkar bunun üzerine yazmış olduğum layihada sözü uzatmadan kaçınarak tıbbi bilgi ve gözlemlerimi özet halinde makam-ı devletlerine arz ettim. Fizan araplarının frengi tedavisi hakkında kesin olan şifalı tesirleri insan saadetine ve kamu sağlığına hizmetkar olmakla büyük bir ehemmiyete haizdir. Zikrolunan tedavide esas ilaç olan Ebu cehil kavunun

⁴² Baytar Yüzbaşı Emin, a.g.e, s.18

kullanımında tehlike olmadığı birçok tecrübeler ile buraca ortaya konuldu. İnsanı her şeyin aslını bildiren tecrübe ise ayrıca bir tıbbi heyet tarafından tecrübe altına alınarak fenni araştırma-inceleme yapılması için gerekli olan etkili sebeplerin hazırlanması ve tamamlanması vilayetin elinde bulunduğundan bu babda büyük lütufların esirgenmemesini insan evlatlarına karşı beslediğimiz yüce duygularından istirham eylerim⁴³.” Diyerek bu tedavinin insanlığa faydası olacağını ve gerçekten hastalığın tedavisinde etkili olduğunu ve bilimsel açıdan yeniden incelenmesini talep etmiştir.

SONUÇ

Baytar Yüzbaşı Emin Bey 1893 yılında o zaman ki adı Askeri Baytar Mekteb-i Ali olan mektepten mezun olduktan sonra ilk görev yeri olan Halep’e gönderilmiştir. Burada görevde iken arkadaşları Galip Bey ve Asteğmen İhsan Efendiler ile birlikte dönemin iktidarına karşı İttihatçı düşünceleri yaymak ve destek toplamak amacıyla bir cemiyet kurma teşebbüsünde bulunduklarından dolayı Divan-ı Harpte yargılandıktan sonra Emin Bey’e üç yıl Kalebentlik cezası verilmiş fakat suçun derecesinin yüksek olduğundan dolayı bu kalebentlik cezası on beş seneye çıkarılmıştır. Belli bir süreden sonra ise Fizan’a sürülmüştür. Fizan’da sürgünde iken buradaki frengi hastalarını gözleme imkânı bulmuş olan Emin Zihni Bey bu sırada burada frengiye karşı kullanılan geleneksel tedavi yöntemleriyle tanışmıştır. Frengi hastalığının tedavi edilmesi için Fizan’daki Arapların Klor sodyum ve Ebu Cehil karpuzu kullanılarak hastalığın tedavi ettiklerini

⁴³ Baytar Yüzbaşı Emin, *a.g.e*, ss.19, 20, 21, 22

görmüştür. Kullanılan bu yöntemini birçok hasta üzerinde tahlil ettikten sonra bu yöntemin Osmanlı genelinde kullanılan Cıva tedavisinden daha etkili olduğunu iddia eden bir layiha hazırlayarak Trablusgarp Sağlık heyetine sunmuştur. Emin Zihni Bey bahsi geçen dönemde Avrupa ve diğer kıtalarda yaygın olarak görülen frengi hastalığı genelde tedavisi tamamen mümkün olmamakla birlikte hastalığın yavaşlatılmasına yönelik uygulanan tedavilerin yetersiz olduğunu öne sürmüştür. Fizan’da kullanılan yöntemin yaygınlaştırılmasının faydalı olacağını ve gerçekten etkili bir yöntem olduğunu ve bunun araştırılıp geliştirilerek tıp literatürüne girmesini istemiştir. Fakat Trablusgarp sağlık heyeti, Fizan Araplarının uyguladığı bu yöntemin sakıncaları olduğunu ve uzmanlar tarafından tamamıyla tahlil edilmeden bu tedavinin kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir. Bu çalışmada sürgün esnasında geleneksel tedavi yöntemlerinden olan Ebu Cehil karpuzu ve klor sodyum ile frengi hastalığının tedavisinde alternatif olabilecek bir uygulamayı açıklamaya ve dönemin tedavi yöntemleri hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Baytar Yüzbaşı Emin, *Fizan'da Frengi Müşahedatı ve Arap Usul-i Tedavisi*, Kader Matbaası, İstanbul, 1325.

BOA, **BEO 1913/143432 Lef 7**, 2 Cemaziyülevvel 1320(7 Ağustos 1902)

BOA, **BEO 1913/143432 Lef 2**, 13 Cemaziyülahır 1320(17 Eylül 1902)

BOA, **Y.MTV 181/76**, 18 Rebiyülahır 1316(31 Ağustos 1898)

Telif Eserler

AYDIN Erdem, “19.Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.15, 2004.

Bahaeddin Faik, *Yeni Hıfzıssıhha*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932.

BEKMAN Muzaffer, *Veteriner Tarihi*, Ankara Basım ve Cilt Evi, Ankara, 1940.

ÇALIK R., M. Tepekaya, “ Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.16, Konya 2006.

DEMİRHAN Erdemir Ayşegül, *Kısa Tıp Tarihi*, Bursa Üniversitesi Basımevi, Bursa 1982.

- ERK Nihal, “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye Kadar Memleketimizdeki Durumu”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c. 10, sy. 3-4, 1963.
- ERK Nihal, “Türkiye’de Son Sığır Vebası Salgını”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c. 18, sy. 3-4, 1971.
- ERK Nihal, “Türkiye’de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerinde Yeni Araştırmalar II”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c. 6, sy. 3-4, 1959.
- ERK Nihal, Akkerman Naki Cevat, *Türkiye’de Sığır Vebası Salgınları ve Eradikasyon Tarihi*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayını, Ankara, 1969.
- GÜL Abdulkadir, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 41, Erzurum 2009.
- HOT İnci, Sıhhiye Mecmuası’na göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913 1996), *İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi*, İstanbul 2001.
- KARACA Elif Gizem, Sevgi Şar, “Geçmişten Günümüze kına Henna From Past to Present”, *Lokman Hekim Tıp Dergisi*, S. 6/2, 2016.
- KARAYAMAN Mehmet, *20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Sağlık*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2008.
- KILIÇ Orhan, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devletinde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:6

- Tarih Şubesi Yayınları No:5, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ, 2004.
- KIRLI Engin, “Tanzimat Sonrası Fuhuş Hadisesine Yaklaşımında Yaşanan Değişim”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.12, 2010.
- NİKİFORUK Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, (çeviren: Selahattin Erkan), 2. Baskı, İstanbul 2001.
- ÖZDEMİR Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918*, TTK Yayını, Ankara, 2005.
- ÖZLÜ Zeynel ve Enver Demir, “Osmanlıda İlk Kuduz Tedavi Müessesesi Da’ül-kelb’in Fiziki Özellikleri”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz*, Editör: Çağrı Büke, Şükran Köse, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı Yayını, Ankara, 2018.
- ÖZLÜ Zeynel ve Enver Demir, “Osmanlı’nın Son Yıllarında Köpek dışındaki Bazı Hayvanlarda Kuduz Hastalığının Teşhisine Dair Bulgular”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz*, Editör: Çağrı Büke, Şükran Köse, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı Yayını, Ankara, 2018.
- ÖZLÜ Zeynel ve Kerim Tiryaki, “Osmanlı Dönemi Cildiye Uzmanlarından Doktor Muallim Rıza Beyin Cüzzam Hastalığı Hakkındaki Görüşleri”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Cüzzam*, Editör: Fevzi Çakmak, Şükran Köse, Çağrı Büke, Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı Yayını, Ankara, 2018.
- ÖZLÜ Zeynel ve Kerim Tiryaki, “Osmanlıda Seferberlik Dönemlerinde Salgın Hastalıklara Karşı Halk Sağlığı

Muhafazasına Dair Bulgular”, Editörler Dr. Tural Mehmetoğlu ve Zhuldyz Sakhi, *Zeugma II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi*, 18-20 Ocak 2019.

ÖZLÜ Zeynel ve Kerim Tiryaki, “Osmanlıdan Cumhuriyete Tarih Araştırmalarında Sıhhiye Mecmualarının Önemi”, Tarih Yazımı Üzerine II, Berikan Yayınevi, Ankara, 2018.

ÖZLÜ Zeynel ve Kerim Tiryaki, Mehmet Ali Eminoğlu, “Türk-Alman Tıbbi İlişkilerine Bir Örnek: Almanya Tübingen Dar’ül-Fünûnu Serîriyât Muâvini Doktor Med Demir Ali’ye Göre Frengi Hastalığı, Tedavisi ve Korunma Yöntemleri”, Editörler Dr. Tural Mehmetoğlu ve Zhuldyz Sakhi, *Zeugma II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi*, 18-20 Ocak 2019.

ÖZLÜ Zeynel, “Divan-ı Muhasebat Memuru Ahmet Nazmiye Göre Köpekte Kuduz ve Hastalıktan Korunma Yöntemleri”, Tarihsel Süreçte Anadolu’da Kuduz, Editör: Çağrı Büke, Şükran Köse, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı Yayını, Ankara, 2018.

ÖZLÜ Zeynel, “Saray-ı Hümâyûn Dişçileri İle İlgili Bazı Notlar”, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, S. 60, 2011.

ÖZLÜ Zeynel, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülcenb”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD)*, 2014.

ÖZLÜ Zeynel, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Veterinerlik Mesleği İle İlgili Bir Değerlendirme”, *Belleten*, Cilt: LXXVI- S. 275, 2012.

- ÖZLÜ Zeynel, “Halk Hekimliğinden Dış Hekimliğine: 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Dişçilik Mesleği (Erbâb-ı Esnân)”, *Belleten*, C.LXXVII, S. 279, Ağustos 2013.
- ÖZLÜ Zeynel, “Osmanlı Devleti’nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetleri” (The Findings About Diphtheria in Ottoman Empire And Preventive Health Services (End of 19th Century And Beginning of 20th Century), *Belleten*, C.LXXXI-291, 2017.
- ÖZLÜ Zeynel, Kerim Tiryaki ve Mehmet Ali Eminoğlu, “Türk-Alman Tıbbi İlişkilerine Bir Örnek: Almanya Tübingen Dar’ül-Fünûnu Serîriyât Muâvini Doktor Meddemir Ali’ye Göre Frengi Hastalığı, Tedavisi ve Korunma Yöntemleri” *Zeugma II. Uluslararası Multi disiplinler Çalışmaları Kongresi*, 18-20 Ocak 2019.
- ÖZPEKCAN Meliha, Türkiye Cumhuriyetinde Sağlık Politikaları (1923-1933), *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâpları Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi*, İstanbul 1999.
- SARIYILDIZ Gülden, “Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Belleten*, sy. 22, Ankara, 1994.
- SARIYILDIZ Gülden, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.
- ŞEHSUVAROĞLU Bedi N., *İstanbul’da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1953.
- TEZ Zeki, *Tıbbın Gizemli Tarihi Semboller, Büyüler ve Ritüeller Eşliğinde Şifa*, Hay Kitap, İstanbul 2010.
- ÜNVER Süheyl, “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.

VARLIK Nükhet, *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453–1600)*, The University of Chicago, Ph.D. Dissertation, Chicago 2008, s.14; J.M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul 2010.

YAVUZ Nuri, Abdullah Kara, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Çiçek Hastalığı ve Tedavi Yöntemlerine Dair Öneriler (Doktor Besim Ömer’e Göre)”, *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik’e Armağan*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2019, s.601-610.

YILDIRIM Nuran, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.

Elektronik Kaynaklar

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Frengi> erişim tarihi:15.05.2020.

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Tibesti>, Erişim Tarihi: 15.05.2020.

M. Yardımcı, Geleneksel Kültürümüzde ve Âşıkların Dilinde Kına, [http://turkoloji.cu.edu.tr.Halkedebiyati/Mehmet_yardimci_geleneksel_kultur_ashiklar_kina.pdf](http://turkoloji.cu.edu.tr/Halkedebiyati/Mehmet_yardimci_geleneksel_kultur_ashiklar_kina.pdf), Erişim Tarihi: 15.05.2020

BÖLÜM 21

OSMANLI DÖNEMİNDE VEREM HASTALIĞI VE VEREMLE MÜCADELE YÖNTEMLERİ (19. YÜZYIL SONLARI-20. YÜZYIL BAŞLARI)*

Elif ZİYANAK*

Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ*

*Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı,
Doktora Öğrencisi, Gaziantep, Türkiye.

**Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi
Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Gaziantep, Türkiye, zeynelozlu@hotmail.com;
zozlu@gantep.edu.tr.

* Bu çalışma Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda hazırlanan "Osmanlı Toplumunda Verem Hastalığı (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başları)" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

* Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi.

* Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi GAZİANTEP/ zeynelozlu@hotmail.com; zozlu@gantep.edu.tr.

GİRİŞ

Verem, diğer adı tüberküloz olan en çok akciğerlere yerleşen tarihi çok eski dönemlerden beri bilinen bir enfeksiyon hastalığıdır. Tüberküloz terimi ilk olarak 1834 senesinde kullanılmağa başlanmıştır. Tüberküloz 1882 senesinde Robert Koch tarafından keşfedilmiş ve Koch Basili olarak adlandırılmıştır. Tüberkülozun kesin teşhisi hastanın balgamında, lenf düğümünde veya idrarında Koch basillerinin görülmesiyle konulabilir. Tüberkülozun insanda en çok yerleştiği organların ilk sırasında akciğer gelir daha sonra komşu lenf düğümleri, akciğer zarı ve gırtlak gelir. Akciğer tüberkülozunda veremin akciğere yayılımı kan yoluyla, broşlar yoluyla ve lenf damarları yoluyla olur¹.

Verem “ mycobacterium tuberculosis” isimli bir mikrop aracılığıyla oluşan bulaşıcı bir hastalıktır. Öksürme, hapsirme ve konuşma ile havaya karışan basillerin solunum yoluyla sağlıklı bir insanın akciğerine ulaşmasıyla verem hastalığı oluşmaktadır². Mikobaterium Tüberkülozis kişiden kişiye damlacık yoluyla bulaşır. Genelde öksürükle yayılır. Tedavi edilmemiş aktif tüberküloz hastalığı bulunan bir kişi yılda yaklaşık olarak 10-15 kişiyi enfekte edebilir. Tüberküloz enfeksi riski yüksek toplumlarda tüberküloz olgusu en çok çocuk ve yetişkinleri enfekte etmektedir³.

¹Yeni Rehber Ansiklopedisi, “Verem”, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1994, C. 20, s. 78, <https://rehber.ihya.org>, (Erişim Tarihi: 23.10.2019).

² Güneş Şenol – Suat Seren, “Tüberküloz Hafızamız ve Epidemiojisi”, <https://www.docplayer.biz.tr>, (Erişim Tarihi: 31.10.2019).

³ Vefik Arıca – Seçil Günher Arıca - İlyas Yolbaş -- Ersin Şükrü Erden, “Tüberkülozun Radyolojik Manifestasyonları İçin Yeni Kavramlar”, *Formerly*

Avrupa ve Amerika ülkelerinde olduğu gibi Memalik-i Şahanede de “Verem illeti Hakkında Tedbir Komisyonu” adıyla Hamidiye Etfal Hastanesinde daimi bir komisyon kurulmuş ve bu komisyonun görevleri hakkındaki nizamnamede; komisyonun birinci ve ikinci başkanı padişah tarafından seçilecek, on beş günde bir müzakere etmek üzere Hamidiye Etfal hastanesinde toplanacak ve veremin tahribatına karşı alınması gereken bilimsel ve sıhhi tedbirlerin nelerden meydana geldiği belirtilmiştir⁴. Bu tedbirler bağlamında Veremle Mücadele Cemiyeti “Veremli hastanın bütün balgamlarının tahrip edilmesi, yerlere, kaldırımlar üzerine, umumi mahallere tükürmekten sakınılması, tükürük hokkalarına ve bez parçalarına tükürülmesi gerektiği ve veremli bir hastanın öksürdüğü zaman mendil veya bir kumaş parçasını ağzının önünde tutması gerektiği” gibi hususlarda prensipler orta koymuştur⁵.

Salgın hastalığın ortaya çıktığı ve devam ettiği bölgelerde memleket tabipleri belediyeler ve valiler tarafından gönderilecek olup tabipler belediye tarafından tayin olunan yerde parasız olarak hastaları muayene edecektir⁶. 1914 yılında yaralı ve hasta askerlerin teşhis ve tedavileriyle daha sağlıklı ortamlarda ilgilenmek için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bu sebeple “Seferde Bulaşıcı

Kartal Eğitim Araştırma Hastanesi Tıp Dergisi, C. 2, S. 2, 2011, s. 102, www.journalagent.com.tr. (Erişim Tarih:31.10.2019).

⁴ BOA, Y-PRK. KOM., 16/63, Vesika 3 . Ayrıca bakınız: BOA. ,Y-PRK.KOM. , 16/63, Vesika 1- 3.

⁵ *Sıhhi Cidal Dergisi*, “Veremi Ortaliğa Yaymaktan Sakınmalı”, 2. Sene Sayı 11, İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Bilgi Matbaası, 11 Haziran 1925 (1341), s. 13.

⁶ Erdem Aydın, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara, 2004, S. 15, s. 197.

Hastalıkların Teşhis, Korunma ve Tedavisi Hakkında Muhtıra” ile kıta tabiplerine salgınların önlenmesi ve yayılması durumunda izlenmesi gereken yöntemler bildirilmiştir ⁷.

Veremle Mücadele Derneklerinin Kurulması

Veremin bulaşmasını önlemek için Fransa’da kurulan ve Memalik-i Şahanede de bir şubesinin tesisine karar verilmiş olan “Ador dö la tüberküloz” adlı Tüberküloz Derneği’nin bir şubesinin de Osmanlı topraklarında açılması talebini içeren dilekçe Bab-ı Ali’ye gönderilmiş olup içeriğinin Mekteb-i Tıbbiye Nezareti’nce incelenmesi talep edilmişti⁸. Veremin önlenmesi amacıyla Fransa’da kurulan ve ülkemizde de şube açmaya karar veren Ador Dö la Tüberküloz adlı cemiyetin saltanat himayesine kabulü talebiyle, Bab-ı Aliye havale edilen dilekçe üzerine bu cemiyetin, Dersaadet’te açmak istediği şubesinin yapısı ve ne yapacağı öğrenilerek, ülkeye ve halka yararlı hayır müessesesi olduğu takdirde gereği yapılacağı ve bunun, Paris Osmanlı Elçiliği vasıtasıyla bildirilmesi gerektiği Mekteb-i Tıbbiye Nezareti’nden bildirildiğine dair Harbiye Nezaretinden alınan 6 Eylül 1325 tarih/19 Eylül 1909 ve 1275 numaralı cevabı tezkire gönderilmiş olmakla gereğinin yapılması istenmişti⁹. 2 Mayıs 1334/2

⁷ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, s. 94. / Yanya vilayeti dahilinde hüküm süren verem, frengi ve başka bulaşıcı hastalıkların sınırlandırılması ve yayılmasının önlenmesi için gereken tedbirlerin alınması konusunda sıhhiye müfettişinin bağlı birimleri gezip teftiş etmelerini içeren meclis-i umumiyece hazırlanıp Yanya Vilayetinden yazıyla gönderilen mazbata Dahiliye Nezareti Celilesine gönderilmiştir. Dilekçenin içeriğine uygun olarak gereğinin yapıp bildirilmesi istenmiştir. Bakınız: BOA, BEO, 3537/265223 (H.29.03.1327/M.20.04.1909), Vesika 1.

⁸ BOA, BEO, 3449/2586530 , (H.14.11.1326/M. 08.12.1908) , Vesika 1.

⁹ BOA. , BEO, 3640/272981, Vesika 1.

Mayıs 1918 ve 427 numaralı tezkireye cevap olarak “Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti” adıyla kurulan cemiyetin kamu yararına olduğunu tasdik eden Şura-yı Devlet kararı üzerine şubenin açılmasına izin verilmiştir¹⁰.

Veremle savaşmak için gönüllü derneklerden ilki olan Verem ile Mücadele Osmanlı Cemiyeti Besim Ömer’in başkanlığında 1918’de kuruldu¹¹. Cemiyetin ilk yayını Besim Ömer Akal’ının “Verem Tehlikesi ve Veremle Mücadele” isimli broşürüydü¹². 1918 yılında kurulan Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti¹³ İstanbul’un 1920’de düşman işgali esnasında faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmıştı. Bu cemiyetin ardından Dr. Behçet Salih Bey tarafından İzmir Veremle Mücadele Cemiyet-i Hayriyesi kuruldu. Veremle mücadelede üçüncü dernek Balıkesir’de 2 Ekim 1923’de açılmıştı. Bu cemiyet hijyen, mikroplar, hastalıklardan korunma yolları gibi bilgileri içeren 319 sayfalık bir takvim hazırlamıştır¹⁴. Dördüncü cemiyet İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti ismiyle kurulmuştu. Cemiyetin amacı; İstanbul Vilayeti dahilinde veremle mücadele esaslarını belirlemek,

¹⁰ BOA. , BEO, 4517/338738, Vesika 1.

¹¹Kadircan Keskinbora, “Savaşta Düşmanlardan Bir Diğeri: Tüberküloz”, *Lokman Hekim Dergisi*, İstanbul, 2016, C. 6, S. 3, s. 18.

¹²Veremle mücadele hususunda daha birçok zamanlardan evvel Milli Cemiyetler tesis edilmiş olup, verem tehlikesine karşı birlikte mücadele etmek ve düzenli zamanlarda Beynelminel Kongre suretinde toplanmayı temin etmek ve fen, sağlık konularında görüş alışverişi yapmak üzere Beynelmilel Verem Cemiyeti teşkil edilmiştir. Doktor Besim Ömer, *Verem Tehlikesi ve Veremle Mücadele*, s. 6.

¹³ Müge Demir, “Geçmişten Günümüze Tüberküloz ve Tüberküloz Tedavisinin Etik Yönleri”, *Tıp Tarihi Ana Bilim Dalı Semineri*, 28 Aralık, 2012, s. 29, <http://www.deontoloji.hacettepe.edu.tr>. (Erişim Tarihi: 31.10.2019).

¹⁴ Ceren Gülser İlkan Rasimoğlu, “Verem iyi Olur Bir Hastalıktır”, *Cumhuriyet İlk Yıllarında Verem Mücadelesi ve Siyaset, Toplumsal Tarih Dergisi*, 29 Ağustos 2018, s. 51.

halkı ve bireyleri veremin tehlikelerine karşı uyarmak, verem hastanesi, dispanser ve sanatoryum açmak için hükümet ve belediye nezdinde teşebbüslerde bulunmak, maddi imkanlar ve ilmi çalışmalar ile verem çalışmalarına katkıda bulunmaktır ¹⁵. Veremle mücadele derneklerinin kuruluşuna dair kısa bir girişten sonra kurulan cemiyetler hakkında bilgi vermek konu açısından faydalı olacaktır.

Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti

Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti'nin tesisi ve devamı için Osmanlı tabipleri ve ahalimiz büyük bir gayret göstermiştir¹⁶. Veremli hastalar için açtığı müesseseler ile memleketimize faydalı olup ve halkı aydınlatmış olan Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyetinin gayesi, insanlık alemine ve halkın sıhhatine hizmet olmuştur. Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti ana tüzük kuralları şu şekildedir: İlk önce cemiyet işe dispanser tesisi, verem hastanesi açılışı ile başlayacak ve sanatoryum ile ilerde meşgul olacaktır. Hastalığı iyileşecek durumda olmayan, hastalığı ilerlemiş hastalara teselli verip, diğer hastalardan korunmayı sağlamakla meşgul olacaktır. Tedavi edilebilir, iyileşebilir durumdaki veremli hastalar için hususi müesseseler ve sanatoryumların tesisine çalışacak ve Veremle Mücadele Cemiyeti Sanatoryum inşasına başlayıp halkın istirahat mahalleri ve çocuklar için melceler tesisine çalışacaktır.¹⁷.

¹⁵ Nuran Yıldırım, “*Salgın Afetlerinde İstanbul Afetlerin Gölgesinde İstanbul*”, İstanbul. Ed. Said Öztürk, Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 160.

¹⁶ *Vereme Karşı Müdafaa*, Ahmet İhsan ve Şürekası, İstanbul, Osmanlı Şirketi Matbaacılık, 1330 (1914), s. 75.

¹⁷ Dr. Besim Ömer, *Verem Tehlikesi Veremle Mücadele*, s. 45-46.

İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti

Veremle mücadelede hastalığın yayılıp büyümesini önlemek adına açılan ikinci dernek 1923 yılında İzmir Veremle Mücadele Cemiyet-i Hayriyesidir. Dr. Behçet Salih Bey'in öncülüğünde İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti 18 Şubat 1923 tarihinde kurulmuştur. Cemiyet, halkı verem konusunda bilgilendirmek amacıyla 1923 tarihinden itibaren Sıhhi Cidal ismiyle aylık bir dergi¹⁸ çıkarmaya başlamıştır. Halkın veremden korunma çareleri, temizlik ve beslenme alışkanlıkları gibi konuların işlendiği veremle ilgili makalelerin yer aldığı bu dergi Cumhuriyet'in ilk yıllarında verem hastalığına karşı gösterilen mücadelenin göstergesiydi¹⁹.

Cemiyet tarafından 17 Eylül 1923 tarihinde bir hasta bakımevi (dispanser) açılarak hastalar Dr. Salih Bey, Dr. Besim Rafet Bey, Dr. Osman Yunus Bey tarafından ücretsiz olarak muayene edilmiştir. Eczacı Mehmet Lütfü Bey ve Hüseyin Sükûtu Beylerin ecza deposu da ilaçları bedava vermeye başlamıştır²⁰. İzmir halkına hizmet veren cemiyet, halkı verem konusunda bilgilendirmek amacıyla yayın faaliyetlerine önem vermiş olup veremin yayılmasını önlemek ve tehlikenin büyüklüğü konusunda halkın bilinçlendirilmesine katkı

¹⁸ *Sıhhi Cidal Dergisi*, “Verem Aşısı”, 2. Sene Sayı 11, İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Bilgi Matbaası, 11 Haziran 1925 (1341), s. 15.

¹⁹ Mehmet Karayaman, “İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Tarafından Yayınlanan Sıhhi Cidal-Sıhhat Dergisi”, 6-9 Kasım 2007 Tarihinde İzmir’de Düzenlenen Atatürk Dönemi Sağlık Tarih Kongresinde(1920-1938) Sunulan “İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Tarafından Yayınlanan Sıhhi Cidal Sıhhat Dergisi” başlıklı bildirinin gözden geçirilerek genişletilmiş halidir, 17 Temmuz 2007, *Türkiye Klinikleri J Med Etnics*, C. 18, S, 3, 2010, s. 140.

²⁰ *Sıhhi Cidal Dergisi*, “Veremle Mücadele Cemiyet-i Hayriyesi Bir Numaralı Hasta Bakımevi Hasta Muayene İlanı”, 2. Sene Sayı 11, İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Bilgi Matbaası, 11 Haziran 1925 (1341), s. 1.

vermek için “Verem Hakkında Neler Bilmelisiniz? Veremliler ve Birlikte Yaşayanlar İçin Faydalı Hakikatler” isimli yayınlamış olduğu kitapta bu durumu anlatan bilgilendirmeler yapmıştır²¹.

İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti

Merkezi İstanbul’da olmak üzere “İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti” adıyla bir cemiyet kurulmuştur. Cemiyetin amacı; İstanbul Vilayeti’nin sınırları içerisinde verem mücadelesini geliştirmek, veremin kişisel ve sosyal tehlikelerine karşı halkı ve belediyeleri uyarmak ve teşvik etmek, vilayet için sanatoryum, dispanser gibi kurumların kurulması için hükümet, belediye ve hayır cemiyetleri nezdinde girişimlerde bulunmak ve sahip olduğu ilmi vasiyetler, maddi araçlar ile yardım ve tavsiyelerde bulunmak İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti’nin başlıca amaçlarındanıdır. Cemiyetin iki adet kırmızı hilalden ibaret bir de sembolü vardır²².

İstanbul Verem Savaş Derneği’ne bağlı olarak açılan verem dispanserlerinin sayısı hızla artmıştır²³. Cemiyet; genel sağlığın korunması ve verem gibi bulaşıcı hastalıkların önüne geçilmesi, belediyelerin temizlik işlerine özen gösterilmesi, bu hastalıklara karşı ihtiyaç duyulan bölgelerde sağlık kuruluşlarının açılması, yurtdışında tedavi olmak isteyenlerin isteklerini karşılamak için yapılan çalışmalar

²¹Mahmut Gürkan, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti’nin Propaganda Faaliyetleri”, *İzmir Göğüs Hastanesi Dergisi*, İzmir, 2013, C. 29, S. 2, s. 142 .

²² *İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti Nizamnamesi Tüzüğü*, Kader Matbaası (Bab-ı Ali Çağaloğlu Yokuşu), 1927, s. 3.

²³ Fatih Artvinli, “Verem Savaşı Hemşire Okulu, Erenköy Sanatoryumu ve Dispanserler: Muazzez Yazıcıoğlu ile Bir Sözlü Tarih Çalışması”, *Yeni Tıp Araştırmaları Dergisi*, 2017, S. 23, s. 59.

ve veremi tedavi ettiklerini söyleyerek halkı kandıran diplomasız hekimlik yapan kişilerin cezalandırılması yönünde kararlar almıştır²⁴.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti

Verem hastalığı ile mücadele kapsamında Osmanlı'da bilimsel anlamda hemşirelik eğitimi hekim Besim Ömer Paşa'nın girişimiyle 1914 yılında Darülfünun Tıp Fakültesi'ne bağlı olarak açılan Hasta Bakıcı Okuluyla başlamıştır²⁵.

Savaş yıllarında bulaşıcı hastalıklar yaygınlaşmıştı ve bulaşıcı hastalıklarla baş edebilmek için hasta bakıcılara ihtiyaç duyulmuştu. Bunun nedeni savaş zamanlarında sağlık ve beslenme koşullarının kötü olması neticesinde daha fazla yaygınlaşan verem hastalığı hakkında bilgi almak ve hastalıkla mücadele etmektir. Dolayısıyla bu konuda Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyetinin kararına bağlı kalınarak Hilal-i Ahmer Cemiyetine 30 Ağustos 1335/30 Ağustos 1919 tarihinde başvurulmuştu²⁶. Ayrıca Veremle Mücadele Cemiyeti adına Hilal-i Ahmer tarafından satın alınan iki adet barakanın tekrar açılması için talepte bulunulmuştu. Veremle Mücadele Cemiyeti adına

²⁴ Murat Aksu, *Tıp Tarihi Açısından Türkiye'de Verem Savaşı*, Ankara, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu Yayını, 2007, s. 45.

²⁵Yakup Aksu, *Şifâhane'den Hastahane'ye Osmanlı Toplumunda Vakıf, Sağlık, ve Tıp*, Ankara, Atıf Yayınları, 2018, s. 69-70.

²⁶ Savaş zamanlarının kötü tesiriyle ve sıhhi eksiklikler nedeniyle yayılan verem hastalığıyla mücadelede en önemli yollardan biri hasta hakkında bilgi edinilmesidir. Bu sebeple iyi eğitim görmüş hasta bakıcılara ihtiyaç duyulmaktadır. Hasta bakıcı mektebinin açılması için Hilal-i Ahmer Cemiyetine müracaat etme mecburiyeti hasıl olmuştur. Tesisi ve açılması kararlaştırılan hasta bakıcı mektebinin bir an önce açılması ve burada verem dispanserlerinde istihdama elverişli hasta bakıcıların yetiştirilmesi için Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti kararına bağlı kalınarak Hilal-i Ahmer Cemiyetine başvurulmuştur. (30 Ağustos 1335 /...) Kızılay Arşivi, 993/2.

Kızılay tarafından satın alınan Haydarpaşa Tıp Fakültesi civarında tesis edilen iki baraka eski müderris Akil Muhtar Bey zamanında hasta kabul etmeye başlamıştı. Ancak daha sonra mali sıkıntılar nedeniyle barakalar kapatılmıştı. Barakaların tekrar açılması ve veremli hastaların tedavisi için kullanılması talep edilmişti²⁷.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti, hasta ve yaralı askerlerin kontrolü ve tedavisi konusunda sistemli bir şekilde faaliyet göstermeye gayret etmişti. Özellikle Birinci Dünya Savaşı başlamadan hemen önceki süreçte Cemiyetin sınırlı imkanlarını daha iyi bir hale getirebilmek için büyük çabalar sarf edilmiş, çeşitli yazışmalar ve yardımlarla mali durum istenilen seviyeye getirilmeye çalışılmıştı²⁸.

Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti, bir verem hastanesinin açılması için ve gerekli maddi yardımın sağlanması için Hilal-i Ahmer Cemiyetine müracaat etmişti. Müracaat üzerine Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından on bin liranın verilmesi kabul edilmiş ve bunun üzerine Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti, Hilal-i Ahmer Cemiyetine teşekkürlerde bulunmuştu²⁹. Günden güne artmakta olan verem hastalığına karşı tedbirler alınmaya devam ediliyordu. Bu süreçte artan verem hastalığıyla mücadele etmek ve açık veremlilerin tecridi için bir hastane açılması; Meclis-i Ali-yi Sıhhiye'nin kararı

²⁷ Kızılay Arşivi, 73/24 .

²⁸ Tuba İşler, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Çanakkale Cephesindeki Faaliyetleri* Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2017, s. 43.

²⁹ Bir verem hastanesinin açılması için gerekli üç bin liranın Hilal-i Ahmerce teberra edilmesinden dolayı teşekkür edilmiştir. Verem hastanesinin açılması için Veremle Mücadele Cemiyeti'nin müracaatı üzerine Hilal-i Ahmer Cemiyetince üç bin lira bağışlanıp, meblağın İtibarı Milli Bankanın İstanbul şubesine yatırılması rica olunmuştur. (26 Nisan 1335...), Kızılay Arşivi, 993/1.

gereği olduğundan, bu konu hakkında faaliyete geçilmesi hususu Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesince bildirilmişti. Bu durum, merkez-i umumi toplantısında görüşülmüş ve en az 50 yataklı bir hastane açılması ve veremli olanlara tahsisi hakkında acilen girişimde bulunulması kararlaştırılmıştı. Ancak bu konuda yeterli maddi imkan bulunmamaktaydı. Bu sebepten ötürü Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne müracaat etmiş ve hastanenin açılması için gerekli meblağın verilmesini talep etmiřti³⁰.

Buna ilaveten Hilal-i Ahmer Cemiyeti bazı mahallerde bulunan göçmenlere yardım için seyyar iki dispanseri geçici olarak açacaktır. Askeriye tarafından hastanelerin tesisi için eksik olan malzemeler verilecek, iaşeleri Kızılay'a ait olmak üzere ordu tarafından maaşları verilmek üzere üç doktor Kızılay'ın emrine verilecekti. şeyh Sunsi hazretlerinin ikamet ettiği daire de dahil olmak üzere eski kolordu binası karşısındaki  ev 250 yataklı Askeri Kızılay Hastanesinin açılması için tahsis edilmiřti³¹.Yukarıda bahsi geçen derneklerin, veremle mücadele aşamasında gerek halkın bilinçlendirilmesi gerekse fenni uygulamaların belli bir düzen içerisinde yürütülmesinde ciddi bir katkıları olduğu muhakkaktır. Bu bağlamda derneklerin halkı bilinçlendirme faaliyetleri kapsamında yürüttükleri çalışmalara aşağıdaki bölümlerde değinilmiştir.

³⁰ Kızılay Arşivi, (8 Nisan 1335/...), 645/112.

³¹ Kızılay Arşivi, 150/21.

Derneklerin Verem Hastalığına Karşı Halkı Bilinçlendirme Faaliyetleri

Verem hastalığına karşı kurulan Veremle Mücadele Dernekleri, halkı bilinçlendirmek, dispanser açarak tedavi çalışmalarına başlamak gibi faaliyetlerini İkinci Dünya Savaşına kadar sürdürmüştür. İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti İzmir’de inşa edeceği modern dispanserin masraflarını karşılamak için 11 Haziran 1341/11 Haziran 1925’te bir bahçe eğlencesi düzenlemişti. Bu faaliyete bilhassa gençlerin göstermiş olduğu alaka, terbiye, nezaket cidden tebriklere şayandı³². Veremle Mücadele Cemiyeti, Hilal-i Ahmer salonlarında halka, okullarda da öğrencilere verem hakkında konferanslar verirken, bir yandan da verem hakkında koruyucu ve tedavi edici hizmetler yürütmüştü³³. Veremin yayılmasını önlemek ve verem mücadelesine yönelik çalışmaları yürütmek amacıyla kurulan İstanbul, İzmir gibi şehirlerde faaliyet gösteren dernekler verem mücadelesinde uzun yıllar çalışmış, halk ve hükümet üzerinde önemli tesirler yapmıştı³⁴.

Dernekler, hastalık konusunda halkın dikkatini çekecek faaliyetlerde bulunmuşlardır. Hastaları evlerinde ziyaret ederek hastaları tespit edip kontrol altına almak gibi uygulamaları gerçekleştirmişlerdir. Halkın toplu olarak bulunduğu mekanlarda okul, fabrika, kışla gibi yerlerde halkı eğitici ve bilinçlendirici faaliyetlerde bulunulmuştur. Okul

³² *Sıhhi Cidal Dergisi*, “Veremi Ortalığa Yaymaktan Sakınmalı”, 2. Sene Sayı 11, İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Bilgi Matbaası, 11 Haziran 1925 (1341), s. 14.

³³ Yıldırım, “*Salgın Afetlerinde İstanbul Afetlerin Gölgesinde İstanbul*”, s. 161.

³⁴ Fatih Tuğluoğlu, “Cumhuriyet’in İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 2008, Sayı 13-14, s. 15.

çağındaki çocukları veremden korumak ve hastalığı zamanında tespit etmek için okul hıfzıssıhhasına önem verilmiş, okullarda koruyucu amaçla doktorların görev yapması sağlanmaya çalışılmıştır³⁵. Okullarda bulaşıcı hastalıklarla mücadele hususunda nizamnameler yayınlanmış olup hastalık sebebiyle okula devam edemeyen öğrencinin tekrar okula gelmesi bir doktorun muayenesi neticesinde alacağı sağlıklı olduğunu gösterir belgeye bağlı tutulmuştur³⁶. Böylece bu çalışmalar sayesinde hastalığa karşı fenni uygulamalar konusunda halkın ciddi bir şekilde uyarılması ve bilinçlendirilmesi sağlanmıştır.

Veremle Mücadele Konusunda Kurumlarda Alınan Tedbirler

Hastanelerde Uygulanan Tedbirler

İllerde bulunan belediye ve mülkiye doktorları, her zaman halkın sağlığının korunmasıyla alakalı önemli meseleleri inceleyerek gerekenleri hükümet memurlarına rapor etmek durumundaydılar. Bu bağlamda okullarda çocuklar muayene ettirilerek, veremli çocuklar okuldan uzaklaştırılarak, veremli kişiler hastaneye sevk ediliyordu. Veremli hastaların hastanelerde diğer hastaların bulunduğu bölümlerle teması kesilerek, veremli hastalar ayrı koğuşlarda tedavi ediliyordu. Helalar yeni usule göre ıslah ediliyor ve bunların diğer hastalar tarafından kullanılması engelleniyordu. Her bir hastanede birer tebhîr makinesi kurularak, gerek çeşitli şekilde hastaneden çıkan gerekse vefat eden hastaların elbise ve yatak takımlarının tümü bu makinede

³⁵ Tuğluoğlu, “Cumhuriyet’in İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri”, s. 23.

³⁶ Bülent Bakar, *II. Meşrutiyet’ten Mütareke Dönemi’ne Türkiye İncelemeler I*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 255.

dezenfekte ediliyordu. Bütün bu uygulamalar sayesinde hastalığın çoğalması ve yayılması sınırlandırılmış oluyordu³⁷.

I. Dünya Savaşı boyunca verem, kolera, lekeli humma gibi bulaşıcı hastalıklara karşı okullar sürekli uyarılmıştı. 1918 yılında okullarda yayınlanan bir talimatta okullardaki erkek ve bayan hizmetlilerden yemek ve çamaşırhanede çalışanların, öğrencilerin çamaşır ve elbiseleriyle temasta olmalarından dolayı her ay sonunda okul doktorları tarafından muayene edilmesi sağlanmış, bulaşıcı hastalık bulunanlar hemen çıkarılarak, yerlerine sağlıklı olanların görevlendirilmesi ve genel sağlığın korunması için önleyici tedbir alınmasına itina gösterilmiştir³⁸. Mesela Kütahya civarında Çamlıca mevkiinde verem hastalığının tedavisine mahsus olmak üzere Hamidiye Etfal Hastanesi'nin bir şubesi şeklinde 30-40 yataklı bir sanatoryumun yapılması kararlaştırıldı. Bunun için Almanya'dan getirilecek mühendislerin ücreti hazineden karşılandı. Sanatoryumun projesi Hastane-i Ali Baştabibi Birinci Ferik Paşa tarafından tanzim edildi. Böylece Çamlıca ormanının bir kısmının hastaneye eklenmesiyle ihtiyaç duyulan verem hastalarının buradan yararlanması mümkün oldu³⁹. Bu bölgenin hizmete girmesinde, Kütahya civarındaki Çamlıca mevkisinin güzelliği ve havasının temizliğinin verem hastalığının tedavisine çok iyi geleceği ifade ediliyordu. Nitekim Çamlıca mevkisi deniz yüzeyinden yaklaşık bin metreden yüksek olup havasının fevkalade hoş olması ve reçine kokusunun

³⁷ BOA ., Y.PRK.ASK. , 139/92 , (H. 02.01.1316/M.23.05.1898), Vesika 2.

³⁸ Bakar, *II. Meşrutiyet'ten Mütareke Dönemi'ne Türkiye İncelemeler I*, s. 256.

³⁹ BOA, BEO, 3155/236602 , (H. 21.08.1325/29.09.1907), Vesika 1.

etkisiyle hastalık mikroplarının yok olduğu baştabiplikçe bildirilmişti. Burada ağlayan tarzında akan soğuk suyun Hamidiye Etfal Hastanesinde içilebilir olduğu tahlille kesinleşmişti. Ayrıca Çamlıca mevkisinin yanında bulunan köyün her tarafı bağlık bahelikti. Dolayısıyla sanatoryumun vaziyeti ve gerekli hususlarının tayin edilmesi padişah tarafından buyrulmuştu. Yapılan tebliğat üzerine sefaretten gelen bir muhtıranın tercüme edilmiş bir sureti Bab-ı Ali'ye sunuldu. Bunun zerine Çamlıca Ormanı'nın büyük bir kısmına hastane yapılması, hastaneye bahçe yapılarak burada hastalara mahsus pavyon yapılması, tabip, eczacı, memur ve müstahdemler için küçük bir merkez dairesi ile etüv, kalorifer, mutfak ve amaşırhane dairelerinin de ihdası gerekleřtirilmiřti⁴⁰.

⁴⁰ Almanya, İngiltere, Fransa, Avusturya ve Amerika'da tecrübe edilmiş olup am ağaçları arasında özel olarak inşa edilen ve sanatoryum adı verilen hastanelerde özel yöntemle tedavi edilen veremli hastalardan % 68'inin şifa bulmuş olduğu bu ülkelerdeki sanatoryumların her yıl yayınlanan istatistikleriyle ispatlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde yüzlerce tıbbi müessese mevcut ise de henüz bu yolda bir sanatoryum kurulmamıştır ve Kütahya Çamlıca Sanatoryum inşası bu yolda memleketimizde ilk olmuştur. Bu müessese Osmanlılar için yüce bir ltuf olurken başta Kütahya için olmak üzere büyük bir şerefittir. BOA, İ.SH., 5/21, (H.01.08.1325/M.09.09.1907), Vesika 5-6. / Çamlıca Sanatoryumu için Almanya'dan iki mimar gönderilmesi istenmiştir. Bu mimarlar sanatoryumun inşaatı için ücretle çalışacaklardır. Mimarlar Mösyö şemiden ve Bonke'dir. Bu iki mimarın vekili sanatoryumun planını göz önünde bulundurarak durumu yerinde derinlemesine tetkik etmiştir. Hazırlanması gereken haritalar, muhasebe ve bazı ayrıntılar Berlin idarehanesinden yapılıp mimarlara gönderilecektir. İnşaatın teftişi için Berlin idarehanesi vekilinin defalarca inşaat mahalline gelmesi gerekmiştir. Mösyö şemiden ve Bonken şimdiye kadar inşa ettikleri hastanelerin ehemmiyet ve çokluğunu ve Çamlıca Sanatoryum inşaatının ehemmiyetini göstermek için Almanya ve başka ülkelerde inşa ettikleri yirmi hastanenin ve daha önceden inşa ettikleri bir çok hastanelerin en mühimi olan yedi büyük hastanenin isimlerini ve bunların her birinde mevcut yatakların miktarını içeren bir cetvel sunmuşlardır. BOA.,İ.SH.,5/21, (H.01.08.1325/M.09.09.1907) , Vesika 7.

Mesela Sakız Adası'nda da havanın güzelliği ve iklimin kuruluşu nedeniyle buranın veremli hastalara iyi gelmesi hastalık döneminde, dışarıdan verem hastalarının hava değişimi için adaya gelmesine neden olmuştu. Ada halkı, verem hastalığı bulaşıcı olmasına rağmen dikkat etmeyerek daima bu hastalarla iç içe olmaktaydı. Bu konuda ahali ihtiyatlı davranmamakta ve yerel hükümetçe de konu dikkate alınmadığından, söz konusu bulaşıcı hastalığın yayılmasını önlemede hiçbir tedbir alınmamaktaydı. Bundan dolayı hastalığın yayılıp genişlemesi ve ölümlere sebebiyet vermesi muhtemel olduğu, Sakız Adası Karantinahanesi Tababetinden bildirilmiş ve gereğinin yapılması istenmişti. Bu hastalığı taşıyanlarla, ada ahalisinin mümkün mertebe temas etmemeleri, mahallin belediyelerince ada halkına gerekli tenbîhin yapılması, bu hastalıklardan ölenlerin evlerinde buharlama ve fenni temizliğin yapılması ve verem hastalığının yayılmasını önlemek için ilgili başka yöntemlerin uygulanması Sıhhiye Dairesi tarafından bildirilmişti⁴¹.

Kışlalarda Alınan Tedbirler

Kışlalar, temizlik konusunda fevkalade dikkatli olunması gereken yerlerdi. Özellikle yaz mevsiminde tozlanmaya sebebiyet verilmemesi

⁴¹ Sakız Adası'nın havası ve iklimi veremli hastalara iyi gelmektedir. Başka yerlerden verem hastaları hava değişimi için adaya gelmektedir. Ada halkı hastalığın bulaşıcı olduğunu dikkate almayarak veremli hastalarla iç içe olmaktadır. Bu durumda hastalığın yayılması ve ölümler artmaktadır. Sakız Adası'na verem hastalığı tedavisi için gelenler sebebiyle ada ahalisi arasında hastalığın arttığı, vefatların olduğu, Sakız Karantinahanesi Tababeti'nden bildirilmiş ve hasta olanlarla ahalinin ayrı tutulması için belediyece tenbihde bulunulması, vefatı vuku bulan hanelerin dezenfekte edilerek hastalığın yayılmasının önlenmesi gerektiği Sıhhiye Nezaretince bildirilmiştir. BOA , DH.MKT. , 2736/62 , (H. 10.01.1327/M.10.02.1909) , Vesika 1-2.

için avluların her gün sık sık sulanması, koğuş içlerinin ve koridorların askerlerin dışarıda bulundukları bir vakitte her gün sık sık sulanarak süpürülmesi gerekmektedir. Haftada bir kere temizlik memurları tarafından mikrop giderici maddeler kullanılarak pülverizatör (püskürtmeli ilaçlama makinesi) ile temizlik yapılması gerekmektedir⁴².

Sobalarla ısınıldığından sobadan çıkan dumanlar, tenvir (aydınlatma) ve tütün havanın bozulmasına yol açacağından, askerlerin girip çıktığı yerlerde tozların birikmesinin engellenmesi gerekiyordu. Bunun için mümkün mertebe odaların, koğuşların pencereleri açılarak havanın durumu değiştiriliyordu⁴³. Askerlerin sıhhati daima nazar-ı dikkate alınarak, acemiler dahil tüm askerlerin göğüsleri muayene ediliyordu⁴⁴. İçlerinde verem olanlar alay veya taburdan uzaklaştırılıp, hastaneye sevk ediliyordu⁴⁵.

Askerlerin ikamet ettikleri kışla ve karakollarda sağlığın korunması için gerekli olan temel kurallar içerisinde, askerlerin giysi, yiyecek ve içeceklerinin en muntazam şekilde verilmesi, veremin oluşmasını engellemek için askerlerin her türlü sağlık ve temizlik teftişinden geçmesi ve askeri doktorların yapmakta oldukları yoklamaları daha düzenli bir şekilde icra etmeleri ve her ay başında mevcut kuvvetin tıbbi muayenelerinin yapılması, rahatsızlığı olanların hastaneye sevk

⁴² Doktor Yüzbaşı Halil Sezai, *Askerlere Rehber-i Hıfzıssıhha*, Matbaa-yı Askeriye-yi Süleymaniye, İstanbul, 1328, s. 4-5.

⁴³ Doktor Yüzbaşı Halil Sezai, *Askerlere Rehber-i Hıfzıssıhha*, s. 11-12.

⁴⁴ *Vereme Karşı Müdafaa*, s.66.

⁴⁵ *Vereme Karşı Müdafaa*, s. 67.

edilmesi gibi işlemler düzenli olarak yapılmaktaydı⁴⁶. Böylece yapılan faaliyetler sayesinde askerlerin sıhhi şartlar içerisinde kalmaları sağlanarak, hastalığa karşı önemli ölçüde başarılı olunabilecekti.

Okullarda Alınan Tedbirler

Maarif Nezareti, tüm mekteplerde bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için alınması gereken tedbirleri içeren bir nizamname yürürlüğe koymaya çalışmıştır⁴⁷. Bu bağlamda salgın zamanında bütün okullarda öğrenciler düzenli bir şekilde doktorlar tarafından muayene edilmiş ve içlerinde hasta olanlar teşhis edilerek hastalığın diğer öğrencilere bulaşması önlenmeye çalışılmıştır. Bulaşıcı hastalığın görüldüğü okullarda öğrencilerin evde karantinada tutulmaları sağlanmıştır. Bulaşıcı hastalığın görüldüğü okullar 10 gün tatil edilip bu tatil süresince tüm okullarda dezenfeksiyon çalışmaları yapılmıyordu⁴⁸. Okul çağındaki çocukları veremden korumak ve hastalığı zamanında tespit etmek için okul hıfzıssıhhasına önem verilmişti. Okullarda koruyucu amaçla doktorların görev yapması sağlanmaya çalışılmıştı⁴⁹. Okullarda hastalık sebebiyle okula devam edemeyen öğrencinin tekrar okula gelmesi amacıyla bir doktorun muayenesi neticesinde sağlıklı olduğunu gösterir belge alması zorunlu

⁴⁶ Askerler arasında verem hastalığını taşıyanlar ilk olarak muayene edilip hemen memleketleri tarafına gönderilip temiz hava yardımıyla hastalığın duraklaması sağlanıp hastalığın bulaşması önlenmeye çalışılmıştır. BOA., Y.PRK.ASK. , 139/92, (H. 02.01.1316/M.23.05. 1898), Vesika 1-2.

⁴⁷ BOA. , MV. , 229/99, H. 16.03.1331 (23 Şubat 1913), Vesika 1.

⁴⁸ Fatma, Yıldız, “19. Yüzyılda Anadolu’da Ortaya Çıkan Salgın Hastalıklar ve Salgınla Mücadele Yöntemleri”, *Gelecek Geçmiş Tartışıyor Ulusal Tarih Öğrenci Sempozyumu Bildirileri*, Isparta, 2- 4 Mayıs 2013, s. 340.

⁴⁹ Tuğluoğlu, “Cumhuriyet’in İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri, s. 23.

kılınmıştı⁵⁰. Çocukları veremden korumak için mektepler ve dershaneler tathir ve dezenfekte ediliyordu. Sıralar, masalar, parkeler javel suyuyla yıkanılıyordu⁵¹. Okullarda, sağlığı koruma derslerinde veremin bulaşıcı bir hastalık olduğu konusu öğrencilere anlatılıyordu⁵².

Mekteplerde çocukların veremi birbirine ve etrafındakilere bulaştırmasını Doktor Jakrov “Veremden Korunmak” adlı eserinde “Bir şehirde çeşitli ailelerden dört çocuk arka arkaya verem hastalığına tutulur. Birkaç sene sonra bu çocukların gittiği mektepteki muallim veremden ölür. O zaman hatıra gelir ki bu muallim çoktan beri öksürüyor ve ders verirken de yere tükürme alışkanlığında bulunuyordu” şeklindeki bir misalle veremin yayılmasında hijyenik ortamın olmayışının etkili olduğunu izah etmeye çalışmıştı⁵³.

Maarif Nezareti tarafından Maarif Müdürlüğüne iletilen bir tezkirede, mekteplerde, hizmetlilerin okulların yemek ve çamaşır dairelerinde daha fazla bulunması, öğrencilerin çamaşır ve elbiseleriyle daha fazla temasta olması sebebiyle bulaşıcı bir hastalığa yakalanma ve süratle öğrencilere hastalığın sirayet edebileceği riski nedeniyle hizmetlilerin her ay sonunda okul tabipleri tarafından, tabiplerin bulunmadığı durumda ise belediye hekimleri tarafından dikkatlice muayene

⁵⁰ Bakar, *II. Meşrutiyet'ten Mütareke Dönemi'ne Türkiye İncelemeler I*, s. 255.

⁵¹ Dufestel, “Sihhi Sütün Mektep Hastalıkları Emrazi İntaniye Kızamık, Kızılçiçek, Suçiçeği, Kabakulak, Boğmaca Öksürüğü, Verem”, *İctihad*, Yayınlayan: Abdullah Cevdet, İstanbul, C. 23, S. 243, (tarihsiz), s. 4647.

⁵² Fahrettin Kerim, “Verem Mücadelesi ve Sanatoryumlar”, *İctihad Dergisi*, İstanbul, Yayınlayan: Abdullah Cevdet, İctihad Matbaası, C. 20, S. 170, s. 3437.

⁵³ Jakrov(İsviçre’de En Maruf Olan Grandotel ve Grandavtel Sanatoryumu Sertabibi), *Veremden Korunmak*, Mütercim: Ş.A. , İstanbul, Şehremaneti Matbaası, 1926, s. 22-23.

edilmeleri ve bu muayene neticesinde bulaşıcı hastalığı olanların hemen mektepten uzaklaştırılarak yerine başka sağlıklı kişilerin tayinleriyle genel sağlığın korunmasına son derece itina gösterilmesi istenmişti⁵⁴. Bu tür uygulamalar sayesinde nüfus bakımından yoğun bir yer olan okullarda verem gibi bulaşıcı bir hastalığın öğrenciler arasında yayılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştı.

Verem Hastalığına Karşı Fenni ve Sıhî Uygulamalar

Verem hastalığına karşı mücadelede hijyenik şartlar büyük önem arz etmektedir. Dolayısıyla veremle mücadelede toza karşı tedbirli olmak gayet mühim bir yer tutar. Ayrıca memlekette halis yemek tedariki için tesis kılınan mekanların ıslah edilmesi ve gerekirse yeniden tesis edilmesi önemlidir. Lokantalarda sofralar sağlık açısından temiz tutulmalı ve sineklerden muhafaza edilmelidir. Kötü bir mesken, sıhhi olmayan bir yurt veremin ortaya çıkması ve yayılmasında son derece tesirlidir⁵⁵. Bundan dolayı bu tür sıhhi şartların azami surette sağlanması gerekir.

Açık veremde basiller kolay imha olunur. Balgam kuruyup toz haline geçtikten sonra basiller her tarafa dağılır. Bunun için öncelikle yapılması gereken hiç kimsenin yerlere tükürmemesidir. Yere tükürmek verem hastalığını yayar. Sokağa tükürmek sıhhate karşı olumsuz bir durum yaratır. Bundan dolayı tükürük hokkaları kullanılmalıdır ki balgamlar yere, toprağa geçmesin. Tükürük

⁵⁴ BOA, MF.MKT, 1232/87, H. 03.05.1336 (M. 14 Şubat 1918), Vesika 1.

⁵⁵ Besim Ömer (Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti Reisi), *Verem Tehlikesi Veremle Mücadele*, Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti Neşriyatı, Matbaa-i Ahmet İhsan Şürekası, 1335 (1919), s. 22-23.

hokkalarının birçok çeşidi vardır. Tavsiye edilen cepte taşınan ve sineklerin konmasına mani olan yaylı kapaklı tükürük hokkasıdır. Mekan temizliğinde dikkat edilmesi gereken en önemli konu basillerin tozlarla dağılmaması için mümkün mertebe kuru kuru süpürmemek ve her tarafı ıslatarak süpürmektir. Ayrıca hiçbir yerde toz tutucu eşya kullanılmamalıdır⁵⁶. Şimendiferlerde, tramvaylarda, tiyatrolarda, postane ve sokaklarda veremin sirayetinin önüne geçebilmek için yerlere tükürülmemesi gerekmektedir. Otellerde ve hasta odalarında halı ve kilimlerin sıhhi ve fenni temizliğinin yapılması gerekmektedir⁵⁷. Tedavide spor da yararlı bir unsurdur.

Güneş banyosunda birden bire vücudu uzun süre güneş ışığına maruz bırakmak cildin pek mühim olan savunma ve bağışıklık verme kabiliyetini kuvvetlendirmek yerine hastalığı iyileştiremez hale getirir ve vücutta hastalığın üreme ve yayılmasına sebebiyet verir. Bir veremin tedavisine başlamadan evvel hastalığın şeklini, seyir hızını, genel seyir üzerine olan tesirini, ortaya çıkardığı değişikliği, değişikliğin vasıtalarını iyice tetkik ve tayin etmek gerekir⁵⁸.

Akciğer veremine düşmüş bir kişi öksürükle tükürük katrelerini bir buçuk metre uzağa gönderir ki bu durum yanındaki hastalar için çok tehlikelidir. En iyisi veremli hastalar şehir haricinde havadar bir mevkide bir hastaneye gönderilmeli ve bu hastanede hastalığın derecesine göre ayrı ayrı koğuşlara yerleştirilmelidir ve bu gibi

⁵⁶ Dr. Besim Ömer, *Verem Tehlikesi Veremle Mücadele*, s. 25-26.

⁵⁷ Dr. Besim Ömer, *Verem Tehlikesi Veremle Mücadele*, s. 29.

⁵⁸ Akil Muhtar, *İkinci Milli Türk Tıp Kongresi Verem Tedavisi*, Kader Matbaası, Ankara, 1927, s. 7-8.

hastaların yanlarına gençlerin ve çocukların gelmeleri yasaklanmalıdır⁵⁹.

Tüberkülozdan korunmada önemli bir husus da yeni doğan bütün çocukların hayatının ilk ayı içinde aşılmasıdır. Ayrıca beslenme şartlarının düzenlenmesi, temizliğe ve hijyenik kaidelere uymak, halkın sağlık eğitimine tabi tutulması ve belirli zamanlarda yapılan kitle taramaları ile tüberkülozdan korunmak mümkündür⁶⁰.

Etüv Makineleri

Verem, kolera, tifüs, dizanteri, difteri gibi bulaşıcı hastalıklardan birine yakalanan kişilerin giysi ve eşyalarının basınçlı su buharı ile temizlenmesi ve bu hastalıkların görüldüğü mekanların kimyasal maddeler ile dezenfekte edilmesi için kurulan sağlık birimlerine “tebhirhane” adı verilir⁶¹.

Fenni açıdan uygun olan temizliğin ve dezenfeksiyon işleminin usulüyle yapılması için büyük şehirlerde tebhirlanelere müracaat edilmelidir⁶². Köylerde tebhirlaneler bulunmadığı için herkes bu dezenfeksiyon işini kendi kendine yapmaya mecburdur. Bu konuda Doktor Black iki tür dezenfeksiyon yönteminden bahsetmiştir. Birisi javel suyu ile, diğeri kükürt ile yapılan dezenfeksiyondur⁶³. Javel

⁵⁹ Dr. Besim Ömer, *Verem Tehlikesi Veremle Mücadele*, s. 26.

⁶⁰ *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, “Verem”, s. 80 . <https://rehber.ihya.org>, (Erişim Tarihi: 23.10.2019).

⁶¹ Nuran Yıldırım, “Tebhirlaneler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayınları, C. 7, İstanbul, 1994, s. 231.

⁶² *Vereme Karşı Müdafaa*, s.35.

⁶³ *Vereme Karşı Müdafaa*, s.35.

suyu⁶⁴ ile yapılan dezenfeksiyonda bir miktar javel suyu tedarik edilip kaba % 3 kadar arap sabunu atılarak⁶⁵ çamaşır ve eşya bir güzel yıkanır.

Kükürt ile dezenfeksiyon yönteminde ise bir miktar kükürt alınıp, toprak bir çanağa konulur. İçerisine bir parça ispirto ilave edilir. Odanın içinde bulunan dolap, sandık gibi kapalı şeylerin kapakları açılır. Sonra kükürt ve ispirtonun içinde bulunduğu kap ateşe verilir odadan çıkınca kapı ve pencereler sıkıca kapatılır. Belli bir süre sonra kapı ve pencereler açılıp oda havalandırılır ve bu şekilde yakılan kükürt dumanıyla eşya temizlenir. İcabında oda kireç sütü ve kireç kaymağıyla badanalanıp temizlenmelidir. Gerek eşya gerekse duvarlar pülverizatör aletiyle püskürtülerek dezenfekte edilmelidir⁶⁶.

Savaş esnasında cephelerde ise değişik dezenfeksiyon yöntemleri kullanılır. Sabit tebhirhane ve etüvleri cephelere ulaştırmak mümkün olmadığından önceleri bitli, pireli elbiseler tandır ve ekmek fırınlarında dezenfekte edilirken daha sonraları seyyar buğu ve etüv makineleri kullanılmaya başlanmıştır⁶⁷.

⁶⁴ *Vereme Karşı Müdafaa*, s. 35. / Javel suyu; bir temizlik ürünüdür ve güçlü bir temizlik suyudur. İçerisinde kireç kaymağı bulunur. “*Javel Suyu Nasıl Yapılır Ne İşe Yarar*”, <http://www.pratikisler.com>, Erişim Tarihi (27.11. 2019), // Tıbbi amaçla dezenfektan olarak kullanılmak üzere sodyum hipokloritin suda hazırlanmak üzere yüzde 12’lik çözeltisidir. “*Javel Suyu*”, <https://www.kursunkalem.com>. Erişim Tarihi (27.11.2019).

⁶⁵ *Vereme Karşı Müdafaa*, s.35.

⁶⁶ *Vereme Karşı Müdafaa*, s. 36.

⁶⁷ Zeynep Arabacı - Ayşe Doğru, “Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Savaş Döneminde Aşılama Uygulamaları ve Hemşirelik”, *Sağlık Akademisi Dergisi*, C. 2, S. 1, Nisan 2017, s. 44-45.

Hastalarla temas etmiş olan tüm eşya ve elbiselerin fenni temizlik ve buharlama yapılması elzem olup, buharlama ve fenni temizlik yapılmadan kullanılmaması sıhhi mücadelenin başlıca yöntemlerindendir⁶⁸. Dezenfeksiyon için 100-150 derecedeki basınçlı su buharı en etkili yöntemdir⁶⁹.

Fenni temizlik harbin başlangıcından itibaren sıhhi mücadele ekiplerinin en önemli uğraş alanı olmuştur. Savaş sırasında sınırların kapalı oluşu ve memleket dahilinde 30-40 civarında etüvlerin olması sebebiyle imkanlar kullanılarak tathir ve tebhir (temizlik ve buharlaştırma) etütleri oluşturulmaya çalışılmıştır. Sınırların açılmasıyla bir nebze olsun rahatlatma sağlanmıştır. Bu bağlamda memleketin en işlek sekiz yerinde tathir ve tebhir istasyonlarının kurulması için gerekli izinler alınmış ve Haydarpasa, Bandırma, Eskişehir, Ankara, Afyonkarahisar, Kayseri ve Adana’da inşa edilecek bu müesseselerin çoğunun inşasına başlanmış, Afyon ve Eskişehir’de bulunanların ise yakın zamanda açılacağı belirtilmiştir. Bu müesseselerden biri 2 etüvlü ve 20 duşlu hamam tertibatına havi olarak tasarlanmış olup yaklaşık olarak 500-600 kişinin eşyasıyla birlikte tathiratına (temizlik) yarayacak ve ahali ile yolcular arasında salgın hastalıkların önlenmesine yardım edecektir⁷⁰.

⁶⁸ BOA, DH.UMVM, 96/12, (H.29.08.1335 / M.20.06.1917), Vesika 1.

⁶⁹ Nuran Yıldırım, “Tersane-i Amire Fabrikalarında Tebhir Makinası / Etüv Üretimi ve Kullanımı”, *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Süleyman Faruk Göncüoğlu, İstanbul, Kadir Has Üniversitesi Yayınları, 22-23 Mayıs 2004, s. 421.

⁷⁰ Kızılay Arşivi, (29 Nisan 1919), 21/65.

Sağlık Tesisi Yapılması ve Kafi Derecede Tahsisat Verilmesi

Osmanlı Devleti'nde idare-i umumiye kanununun ilgili maddeleri gereğince vilayetçe genel sağlığın korunması, hıfzıssıhha şart ve usullerinin sağlanması, verem, frengi gibi bulaşıcı hastalıkların önlenmesi ve memleketin ihtiyacına göre gereken yerlerde hastane, bimarhane ve darülhacize gibi sağlık ve hayır kurumları yapılıp açılmasıyla bunların idaresi valilerin en öncelikli ve en önemli görevi sayılmıştır. Ayrıca bazı vilayetlerce bu konular için özel bütçeye yeterli meblağlar konularak genel sağlığın korunmasına dikkat ve özen gösterildiği gözlenmiştir. Vilayetlerin özel bütçelerinde sağlık tesisleri yapımı için belli bir meblağ ayrılması, bu birimlerde, genel sağlığın dikkate alındığını ortaya koymaktadır. Ancak bazı vilayetlerce bu önemli konuya layık olunduğu derecede önem verilmeyip sağlık için az bir meblağ tahsis edilmiş olup, bir kısım yerlerde ise hiçbir meblağ tahsis edilmemiş olduğu da görülmüştür. Vilayetlerce sağlık kurumları için yeterince tahsisat ayrılarak genel sağlığın korunmasına özen gösterilmesi, şehir ve kasabalarda genel sağlığın korunmasına yardımcı temizlik hizmetlerine belediyelerce özen gösterilmesi hastalıkla mücadele de büyük önem arz etmiştir⁷¹.

⁷¹ 333 senesinde vilayetlerde hazırlanan bütçelerin mütalaasında Diyarbakır vilayetinin hususi bütçesinin yedide birinin, Aydın'ın dokuzda birinin, Adana'nın onda birinin, Urfa'nın dokuzda birinin sağlığa ayrıldığı görülür. Salgın hastalıkların tehlikesi karşısında sağlık ihtiyaçları için, vilayet ve kazalardaki sağlık kurulları tarafından hazırlanıp umumi meclise sunulacak olan sağlık bütçesinin vali ve kaymakamlar tarafından kabul edilmesi ve bu hususun mülkiye müfettişleri vasıtasıyla takip edilmesi rica olunmuştur. BOA , DH.İD , 46/96 , (H.21.04.1333 / M. 08.03.1915) , Vesika 1-2 .

Verem, difteri gibi şehir ve kasabalar dâhilinde meydana gelen bulaşıcı hastalıklar hakkında daimi surette araştırmalar yapmak, bu hastalıkları ortadan kaldırmak ve yayılmasını önlemek gibi sağlık görevleri de kanunen belediyelere aittir. İstanbul Belediyesi yalnızca belediye'deki bulaşıcı hastalıkları ortadan kaldırmakla sorumlu değil aynı zamanda bu hastalıkların mikroplarını da imha ederek hastalığın meydana çıkmasını engellemek için sürekli temizlik yapmıştır. Bundan dolayı tebhirhanelere büyük bir ihtiyaç duyulmuş ve hükümet tarafından tebhirhanelere, yardım için yıllık 1 milyon kuruşun verilmesi kararlaştırılmıştır⁷². Böylece sıhhi tedbirlerin sağlanması amacıyla maddi yetersizlikler önlenmeye çalışılarak, hizmetlerin aksamasının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Belediye Teftişi ve Esnaflarda Sıhî Temizlik

Şehremanetine gönderilen bir tezkirede, bulaşıcı hastalıklara karşı ekmekçi, sucu, aşçı, manav ve bakkal gibi esnaf içinde verem, frengi ve diğer bulaşıcı hastalıklara yakalananlar olduğunda bunların, her sene Mart başında esnaf tezkiresi aldığı sırada belediye sağlık kurulu tarafından muayene edilmeleri ve bulaşıcı hastalığı olmayanlara küçük bir meblağ karşılığında birer sağlık belgesi verilmesi ve bunun hamamcı, çamaşırcı, kolacı gibi esnaflara da uygulanması gerektiği bildirilmişti⁷³. Dersaadet ve Bilad-ı Selase ahalisinin yiyecek, içecek gibi ihtiyaçları ekmekçi, aşçı, bakkal, manav gibi esnaflardan

⁷² BOA, DH.UMVM, 96/44 , (M.07.11.1916), Vesika 1.

⁷³ Kolaylıkla tahsil edilecek ve masraf gerektirmeyecek bu hayırlı işten elde edilecek tutarın yine hayır işine harcanması halkın selameti adına isabetli bir tedbir olacağından herkesin severek uyacağı düşünülmüştür. BOA , DH.MKT. , 745/64 , (H.22.11.1321/M.09.02.1904), Vesika 1.

karşılandığı için buralarda, her konuda temizlik hususuna dikkat edilmekteydi. Ayrıca evde ve ev dışında hazırlanmakta olan yemek, su, kahve ve sair gıda maddelerini hazırlamakta olan esnafın içinde de verem, frengi ve başka bulaşıcı hastalığa yakalananlar olduğunda bunların da belediyelerin tümünde mevcut olan sağlık kurulu tarafından her sene Mart başında muayene edilmesi ve esnaf tezkiresi verildiği sırada bulaşıcı hastalığı olmayanlara belli bir meblağ karşılığında “Sıhhiye Şehadetnamesi” verilmesi kuralı uygulanmaktaydı⁷⁴. Bazen ahalinin isteğiyle bazı mıntıkalar temizleniyor, bazen de esnafa temizlik ve hijyen hususunda ikazlarda bulunuluyordu. Sağlıksız bir görüntü sunan Yeni Cami avlusunun, buradaki esnafın isteğiyle temizlenmesi ve kasaplardaki etlerin üzerlerine tül örtülmesi ve genel olarak dükkanların temiz tutulması için devamlı tembihlerde bulunuluyordu. Etlerin açık bırakılmasıyla, kasap dükkanlarında kan ve kemik parçacıkları gibi atıklar bulundurulmasının sağlıksız ortamlar doğurduğu görülerek gerekli uyarılar yapılıyordu⁷⁵.

Hijyenik ortamın sağlanması gereken yerlerden birisi de eski eşyaların satıldığı yerlerdi. Belediye memurlarının kullanılmış eşya satan dükkanları teftiş etmesi gerekmektedir. Dolayısıyla tüm Avrupa

⁷⁴ Esnaflar arasında bulaşıcı hastalığa yakalananlar olduğu için halkın temel gıda maddelerini satan ekmekçi, aşçı, bakkal ve manav gibi sanat erbablarının her sene belediye sağlık kurulu tarafından muayene edilmeleri ve bulaşıcı hastalığı olmayanlara belli bir meblağ karşılığında şehadetname verilmesi, ev halkı ve ahalinin yiyecek, içeceklerini temin ederken sağlık konusunda emin olmalarını sağlamıştır. BOA, DH.MKT. , 745/64, (H.22.11.1321/M.09.02.1904), Vesika 1-2-3.

⁷⁵ Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 308.

lkelerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de şehremaneti tarafından tüm eski ve kullanılmış eşyaların yeniden temizlenmeden kullanılmasına müsaade edilmemiştir. İstanbul Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele Komisyonu tarafından yapılan kontrollerle bu durum saęlanmıřtır⁷⁶. Mesela, koltukular ile bit pazarlarındaki eski eşyaların buharlanması mecburi tutulmuştu. Nizamname hükümlerine uygun olarak bu eşyalardan temizliği yapılanlara kurşun damgası konulmuştu. Bu damgayı taşımayan eski eşyaları alanlardan para cezası alınması genelge ile daireden tebliğ edilmişti. Halk sağlığının daha iyi korunmasının gereği olan bu uygulamanın yapılması konusu gazetelerde ilan edilmiş ve şehremaneti tarafından tasdik edilmiřti⁷⁷.

Aşçı esnafı arasında verem ve benzeri bulaşıcı hastalıklara yakalananlar olabileceği için ve bu esnafların hastalıklarını başkalarına da bulaştırma riski olduğundan esnafın belediye sıhhiye kurulunca muayene edilip bulaşıcı hastalığı olmadığı anlaşılanlara birer mecdiye alınması karşılığında sağlık raporu verilmesi kararlaştırılmıştı. Bunun zerine gerek bu esnaf arasında gerekse de İstanbul ve Beyoğlu'nda pastacı, şekerci, limonatacı ve daha bir takım bu gibi yiyecek ve meşrubat satan esnaflar arasında da bulaşıcı hastalığı olanlar bulunabileceğinden bu esnafların tümünün 6 ayda bir sıhhiye müfettişleri veya belediye sağlık kurulları tarafından muayene edilip bunların kendileri için sağlık raporu almaları gerektiği yönünde kural getirilmışti. Ayrıca sağlık belgesi almayan kalfa ve ırakları

⁷⁶ BOA, DH.UMVM, 96/12, (H.29.08.1335 / M.20.06.1917), Vesika 1.

⁷⁷ BOA, DH.MKT. , 981/45 , (H.24.0401323/M.28.06.1905), Vesika 10-11.

yanlarında işe alan ustalardan da para cezası alınması gerektiği uygun görülmüştü⁷⁸.

28 Eylül sene 1335/28 Eylül 1919 tarihli bir dilekçede ifade edildiği üzere fırınlarda çalışan amele ve tezgahhtarlar her ay muayene edilmek üzere şehremanetinden bu esnafların bağlı bulundukları cemiyete bir tabip tayin edilmiş ise de muayenenin pek yavaş yürütülmekte olduğu ve muayene neticesinde amelelerin yüzde 30 nispetinde bulaşıcı hastalıklara yakalandığı ortaya çıkmış ve bu amelelerin yine vazifelerinde kaldıkları bildirilmişti. Memleketin sıhhati ve korunmasını daimi bir tehdit altında bulunduran bu konu hakkında gerekli itinanın gösterilmesi, ilgili makamlarca muayenelerin hızlandırılması ve hastalığı anlaşılanların fırınlardan ihracı için şehremanetiyle ilgili yerlere tebligat yapılması iase cemiyeti reisi tarafından idareyi umumiye müdürlüğüne bildirilmişti⁷⁹.

Gazino ve kahvehanelerde fincan ve bardakların hepsinin bir çömlekte yıkanmakta olduğu görülmüştü. Gazino ve kahvehanelerde bardakların bir çömlek içerisinde yıkanması bulaşıcı hastalık sebebiyle yasaklandı. Böyle açık yerlerde bulaşıcı hastalığa yakalananlar olabileceği için fincan ve bardakların bu şekilde temizlenmesine izin verilmiyordu. Bu çömleklerin kaldırılarak yerlerine musluklu teneke tedarik ettirilmesi konusunda daha önce Meclis-i Tıbbiye-yi Mülkiye ve Sıhhiye-yi Umumiye’ce kararlar alınmıştı. Fakat Kadıköy’de İskele Caddesindeki Kahveci Kozma ve Estrati ile Andriya veled-i Yorgi ve Sukumpanyası Çeşmesi karşısında

⁷⁸ BOA, DH.MKT. , 2370/66, H. 10.03.1318, (M. 8 Temmuz 1900), Vesika 1-2.

⁷⁹ BOA,DH.İ.UM. , 20/2, H. 07.01.1338 (2 Ekim 1919), Vesika 2.

Hüsni ve Haydarpaşa Rıhtımında Koçu'nun kahvehanelerinde çömleklerin kaldırılmamış olduğunun görülmesi üzerine para cezası alınması yoluna gidilmişti. Ciddi teşhis ve tetkikler neticesinde çömleklerin kaldırılması ve yerine musluklu tenekelerin koydurulması ve henüz çömlekleri kaldırmayan kahvecilerden nakit ceza alınması hususu, Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane nezaretine 7 Teşrini evvel 317/20 Ekim 1901 tarihli ve 402 numaralı tezkirede ifade edilmiş olup hızla gereğinin yapılması Şehremaneti'ne bildirilmişti⁸⁰. Esnaflara yönelik bu sıhhi uygulamalar sayesinde halkın uğrak yerleri olan esnaf dükkanlarında hastalığın bulaşması riskinin önüne geçilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Kapalı Mekanlara Tükürük Hokkalarının Konulması

Dr. Avlonitis, tüberküloza karşı bir savaş derneği kurulması önerisinde bulunmuş ve bu büyük bir ilgi görmüştü. Öneriler arasında hastane ve cezaevlerinde veremli hastalara tükürük hokkası verilmesi şartı konulmuştu⁸¹. Veremin artmasının nedenlerinden biri bu hastalığa yakalananların rastgele yerlere tükürmeleri idi. Dolayısıyla ilk tedbir olarak verem hastalığının bulaşmasını önlemeye yardımcı olmak için tramvay, şimendifer (tren) ve vapur gibi toplu taşıma araçlarının içinde, İrade-i Mahsusa ve Şirket-i Hayriye'nin köprü ve iskeledeki duraklarında ve halka açık yerlerde, içerisine kokuşmayı önleyici madde konulmuş tükürük kutucukları bulundurmaktır. Bu bağlamda hiç kimsenin tükürük kutucuklarının dışında tükürmemesi ricasını içeren bir de ilan asıldı. Yerlere atılan balgamlar, veremin en

⁸⁰ BOA, DH. MKT. , 2550/82, H. 19.07.1319 (1 Kasım 1901), Vesika 1.

⁸¹ Keskinbora, "Savaşta Düşmanlardan Bir Diğeri: Tüberküloz", s. 177.

önemli bulaşma yollarından biri olarak görüldüğü için⁸² yerlere tükürülmemesi konusunda veremle mücadele cemiyetine destek veren İzmir Belediyesi çeşitli yerlere tükürük hokkalarını yerleştirmiş, sokaklarda yerlere tükürenler için birer lira ceza alınması konusunda polis ve zabıtalara talimat verilmişti⁸³. Tramvay, tünel ve araba gibi nakliye araçları ve şirket sahiplerinin de kendilerine verilen temizlik talimatlarına uymaları istenmişti⁸⁴.

Hijyeni sağlama konusunda yerlere tükürülmemesi, belli mekanlarda tükürük kutuları bulundurulması ve bu tükürük kutularına tükürülmesi uygulaması kuralının yerine getirilmesi hususu Sıhhiye Nezaretince de bildirilmişti. Nitekim Osmanlı tebaasından Hüseyin Hüsnü Efendi Veremle Mücadele Cemiyeti Muhteremesine ricada bulunarak, hastaların hastanelere götürüldüğü sırada sedyenin iki tarafından çıkardığı balgamları caddeye atmaması yönünde uyarıların yapılmasını Sıhhiye Müdürü Lütfi Efendiye bildirmişti⁸⁵.

Bu tür hastalıkların bulaşıp yayılmasının önlenmesi için ilmen alınan tedbirlere devam edilmesinin gerekliliği ve önemi Ticaret ve Nafia Nezaretine 10 Haziran 321/23 Haziran 1905 tarih ve 1152 numaralı sadaret yazısıyla bildirilmişti. Şehremanetinden cevaben gelen ekte sunulan 25 Ağustos 1321/7 Eylül 1905 tarih ve 288 numaralı tezkirede

⁸² Gürkan, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti’nin Propaganda Faaliyetleri”, s. 142.

⁸³ Karayaman, “İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Tarafından Yayınlanan Sıhhi Cidal-Sıhhat Dergisi”, s. 143.

⁸⁴ Abdullah Lülecı, *İstanbul’un İşgalinde Salgın Hastalıklar(1918-1922)* (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2009, s. 107.

⁸⁵ *Sıhhi Cidal Dergisi*, “Verem Aşısı”, İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Bilgi Matbaası, 11 Haziran 1925 (1341), 2. Sene Sayı 11, s. 15.

bulaşıcı hastalıklara karşı koruyucu tedbirler ve fenni temizliğin uygulanışına dair nizamnameye özel bir madde eklenmiş ve Sıhhiye Dairesince zikrolunan yerlerden başka ev, apartman, kahvehane, gazino gibi umuma açık yerlerle büyük ticarethanelerde, fabrikalarda, alışveriş mağazalarında, pazar ve sokakların uygun ve zararsız yerlerinde, iskemle konan mahalle ve çarşı kahvehanelerinin belli yerlerinde, resmi dairelerde, okullarda birer tükürük hokkası bulundurulması kabul görmüştü. Koku önleyici maddenin sakıncalı olduğu durumlarda yoğun kireç kaymağı ile tükürük kutucuklarının dezenfekte edilip hela lavabolarına dökülmesi uygun görülmüştü. Tükürük kutusu bulundurmıyıp yasaya uymayanların para cezası ödemeleri gerektiği Hıfzıssıhha Komisyonu tarafından ifade edilmişti⁸⁶.

SONUÇ

Osman Devleti'nde verem çalışmaları Robert Koch'un verem basilini 1882 yılında bulmasından birkaç yıl sonra başlamıştır. Bu bağlamda veremle mücadele çalışmaları Osmanlı Devleti'nde 1895 yılında başlamış ve 1918 yılında gönüllü verem savaş dernekleri kurulmuştur. Veremden korunmak için kapalı mekanlara, hastane ve cezaevlerine tükürük hokkası konulması şart konulmuştur. 1906 yılında Besim

⁸⁶ Verem ve benzeri hastalıkların yayılmasını bir nebze de önlemek için vapur, şimendifer, tramvay, tünel gibi yerlerde ve toplu taşıma duraklarında mikrop öldürücü ilaçlı tükürük kutularının bulundurulması mecbur edilmiştir. Bab-ı Ali Caddesinde Meserret Han'ında ikamet eden Viyana'daki tükürük kutuları fabrikası vekili Mösyö Koller tarafından numune olarak verilen kutunun amaca uygun olduğu anlaşılmış ve bu kutulardan lüzumu kadarının duraklarda bulundurulmasına ve buna şirketlerin mecburi tutulması şehremanetinden alınan tezkirede vurgulanarak bildirilmiştir. BOA, DH.MKT, 981/45, (H. 24.04.1323/M.28.06.1905), Vesika 3-4-9.

Ömer Uluslararası Tüberküloz Kongresinin ardından İstanbul ve İzmir’de verem oranlarının tespiti için çalışmalarda bulunmuştur. İstanbul, İzmir gibi şehirlerde faaliyet gösteren dernekler verem mücadelesinde uzun yıllar çalışmış, halk ve hükümet üzerinde önemli tesirler icra etmiştir. Veremle mücadele dernekleri, halk arasında veremli hastaları bulup onları devletin ilgili tedavi müesseselerine sevk ederek hem hastalara tedavi imkanları sağlamış, hem de aile ve toplum içinde yeni bulaşmaların önüne geçmiştir.

Vereme karşı gerek kurumsal tedbirler gerekse halkın uygulaması gereken tedbirler bağlamında, fenni ve sıhhî temizlik uygulamaları önem arz etmiştir. Bu bağlamda fenni uygulamanın başında etüv makineleri gelmiş ve hastalığa karşı büyük ölçüde etüv makinelerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Etüv makinelerinin yanı sıra mekanların temizliği ve gerekli ilaçlarla dezenfekte edilmesi, eşyaların temizlenmesi gibi sıhhi tedbirlere de dikkat edildiği görülmüştür.

Dezenfekte çalışmaları içerisinde esnafların, özellikle de eski eşya satan dükkanların sıhhi temizliğe dikkat etmesi üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda esnaf dükkanlarının temizlik kontrollerinin belediyeler tarafından yapılması sağlanmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

BEO, 3640/272981.

BEO, 4517/338738 .

BEO. , 3155/236602.

BEO., 3449/2586530.

BEO , 3537/265223.

DH.İD , 46/96.

DH.UMVM , 96/44.

DH.MKT. , 745/64.

DH.MKT , 981/45.

DH.UMVM , 96/12.

DH.MKT. , 2736/62.

DH.MKT. , 2370/66.

BOA,DH.İ.UM. , 20/2.

BOA, DH. MKT. , 2550/82.

İ.SH. , 5/21.

MF.MKT, 1232/87.

MV. , 229/99.

Y-PRK.KOM. , 16/63.

Y.PRK.ASK. , 139/92.

Kızılay Arşivi

- Kızılay Arşivi, 993/2, (30 Ağustos 1335).
Kızılay Arşivi, 993/1 , (26 Nisan 1335).
Kızılay Arşivi, (8 Nisan 1335/), 645/112.
Kızılay Arşivi, 150/21.
Kızılay Arşivi, (8 Nisan 1335/...), 645/112.
Kızılay Arşivi, 21/65 , (29 Nisan 1919).
Kızılay Arşivi, 73/24.

Osmanlıca Matbu Eserler

- Akil Muhtar, *İkinci Milli Türk Tıp Kongresi Verem Tedavisi*, Ankara, Kader Matbaası, 1927.
- Doktor Yüzbaşı Halil Sezai, *Askerlere Rehber-i Hıfzıssıhha, Matbaa-yı Askeriye-yi Süleymaniye*, İstanbul, 1328.
- Doktor Besim Ömer, *Verem Tehlikesi ve Veremle Mücadele*, Matbaa-yı Ahmet İhsan ve Şürekası, 1919-1335.
- İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti Nizamnamesi Tüzüğü*, Kader Matbaası (Bab-ı Ali Cağaloğlu Yokuşu), 1927, s. 3.
- Jakrov (İsviçre’de En Maruf Olan Grandotel ve Grandavtel Sanatoryumu Sertabibi), *Veremden Korunmak*, Mütercim: Ş.A. , İstanbul, Şehremaneti Matbaası, 1926, s. 22-23.
- Vereme Karşı Müdafaa*, Ahmet İhsan ve Şürekası, İstanbul, Osmanlı Şirketi Matbaacılık, 1330 (1914).

Mecmualar

Dufestel, “Sıhhi Sütun Mektep Hastalıkları Emraz-ı İntaniye, Kızamık, Kızılçiçek, Suçiçeği, Kabakulak, Boğmaca Öksürüğü, Verem”, *İctihad*, Yayınlayan: Abdullah Cevdet, İstanbul, C. 23, S. 243, (tarihsiz), s. 4647.

Fahrettin Kerim, “Verem Mücadelesi ve Sanatoryumlar”, *İctihad Dergisi*, İstanbul, Yayınlayan: Abdullah Cevdet, İctihad Matbaası, C. 20, S. 170, s. 3437.

Sıhhi Cidal Dergisi, “Veremle Mücadele Cemiyeti Hayriyesi Bir Numaralı Hasta Bakımevi Hasta Muayene İlanı”, 2. Sene Sayı 11, İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Bilgi Matbaası, 11 Haziran 1925 (1341), s. 1.

Sıhhi Cidal Dergisi, “Veremi Ortalığa Yaymaktan Sakınmalı”, 2. Sene Sayı 11, İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Bilgi Matbaası, 11 Haziran 1925 (1341), s. 13.

Sıhhi Cidal Dergisi, “Veremi Ortalığa Yaymaktan Sakınmalı”, 2. Sene Sayı 11, İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Bilgi Matbaası, 11 Haziran 1925 (1341), s. 14.

Sıhhi Cidal Dergisi, “Verem Aşısı”, 2. Sene Sayı 11, İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Bilgi Matbaası, 11 Haziran 1925 (1341), s. 15.

Telif Eserler

- Aksu, Murat, *Tıp Tarihi Açısından Türkiye’de Verem Savaşı*, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu Yayını, Ankara, 2007.
- Akkuş, Yakup, *Şifahane’den Hastahane’ye Osmanlı Toplumunda Vakıf, Sağlık ve Tıp*, Atıf Yayınları, Ankara, 2018.
- Artvinli, Fatih, “Verem Savaşı Hemşire Okulu, Erenköy Sanatoryumu ve Dispanserler: Muazzez Yazıcıoğlu ile Bir Sözlü Tarih Çalışması”, *Yeni Tıp Araştırmaları Dergisi*, S. 23, 2017, s. 59.
- Aydın, Erdem, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 15, Ankara, 2004, s. 197.
- Arıca, Vefik - Seçil Günher Arıca - İlyas Yolbaş - Ersin Şükrü, Erden, “Tüberkülozun Radyolojik Manifestasyonları İçin Yeni Kavramlar”, *Formerly Kartal Eğitim Araştırma Hastanesi Tıp Dergisi*, cilt 22, Sayı 2, 2011, s. 102, www.Journalagent.com.tr. (Erişim Tarih: 31.10.2019).
- Arabacı, Zeynep –Ayşe Doğru, “Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Savaş Döneminde Aşılama Uygulamaları ve Hemşirelik”, *Sağlık Akademisi*, Cilt 2, Say 1, Nisan 2017, s. 44-45.
- Ayar, Mesut, *Osmanlı Devleti’nde Kolera İstanbul Örneği(1892-1895)*, Kitabevi, İstanbul 2007.
- Bakar, Bülent, *II. Meşrutiyet’ten Mütareke Dönemi’ne Türkiye İncelemeler I*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2008.

- Demir, Müge, “Geçmişten Günümüze Tüberküloz ve Tüberküloz Tedavisinin Etik Yönleri”, Tıp Tarihi ve Etik Ana Bilim Dalı Semineri, s. 29, 28 Aralık 20012, <https://www.tuseb.gov.tr> (Erişim Tarihi: 31.10.2019).
- Gürkan, Mahmut, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti’nin Propaganda Faaliyetleri”, *İzmir Göğüs Hastanesi Dergisi*, C. 29, S. 2, 2013, s. 142-143.
- “Javel Suyu Nasıl Yapılır Ne İşe Yarar”, <http://www.pratikisler.com>, Erişim Tarihi (27.11. 2019).
- “Javel Suyu”, <https://www.kursunkalem.com>. Erişim Tarihi (27.11.2019).
- İşler, Tuba, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin Çanakkale Cephesindeki Faaliyetleri” Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2017, s. 43.
- Karayaman, Mehmet, *İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Tarafından Yayınlanan Sıhhi Cidal-Sıhhat Dergisi*, 6-9 Kasım 2007 Tarihinde İzmir’de Düzenlenen Atatürk Dönemi Sağlık Tarih Kongresinde(1920-1938)Sunulan ‘İzmir Verem Mücadele Cemiyeti Tarafından Yayınlanan Sıhhi Cidal Sıhhat Dergisi’ Başlıklı Bildirinin Gözden Geçirilerek Genişletilmiş Halidir, 17 Temmuz 2007, Türkiye Klinikleri J Med Etnics, Cilt 3, Sayı 18, 2010, s. 140.
- Keskinbora, Kadircan , “Savaşta Düşmanlardan Bir Diğeri: Tüberküloz”, *Lokman Hekim Dergisi*, Cilt 6, Sayı 3, İstanbul, 2016, s. 177.

- Lüleci, Abdullah, *İstanbul'un İşgalinde Salgın Hastalıklar (1918-1922)* Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran, 2009, s. 107.
- Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010.
- Şenol, Güneş- Seren, Suat, “*Tüberküloz Hafızamız ve Epidemiojisi*”, www.docplayer.biz.tr. (Erişim Tarihi: 29.10.2019).
- Rasimoğlu, Ceren Gülser İlikan, “Verem iyi Olur Bir Hastalıktır” Cumhuriyet İlk Yıllarında Verem Mücadelesi ve Siyaset, *Toplumsal Tarih Dergisi*, İstanbul, 29 Ağustos 2018, s. 51.
- Tuğluoğlu, Fatih, “Cumhuriyet’in İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 13-14, s. 22-23, dergipark.gov.tr.
- Yeni Rehber Ansiklopedisi*, “Verem”, Türkiye Gazetesi Yayınları, Cilt 20, İstanbul, 1994, s. 78-80, <https://rehber.ihya.org> (Erişim Tarihi: 23.10.2019).
- Yıldırım, Nuran, “*Salgın Afetlerinde İstanbul Afetlerin Gölgesinde İstanbul*”, İstanbul. Ed. Said Öztürk, Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
-, “Tersane-i Amire Fabrikalarında Tebhir Makinası / Etüv Üretimi ve Kullanımı”, *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Süleyman Faruk Göncüoğlu, İstanbul, Kadir Has Üniversitesi Yayınları, 22-23 Mayıs 2004, s. 421.
-, “Tebhirhaneler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayınları, C. 7, 1994, s. 231.

Yıldız, Fatma, “19. Yüzyılda Anadolu’da Ortaya Çıkan Salgın Hastalıklar ve Salgınla Mücadele Yöntemleri”, *Gelecek Geçmişı Tartışıyor Ulusal Tarih Öğrenci Sempozyumu Bildirileri*, Isparta, 2- 4 Mayıs 2013, s. 340.

BÖLÜM 22

ŞEYH MÜŞİR HÜSEYİN KİDÂVÎ'NİN PERSPEKTİFİNDEN TÜRKÇÜLÜK-TURANCILIK, ARAPÇILIK VE HİLAFAFET MESELESİ

Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ*

Dr. Mustafa Murat ÇAY**

*Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Gaziantep, Türkiye,
zeynelozlu@hotmail.com; zozlu@gantep.edu.tr. 0546 2217552

**Gaziantep Üniversitesi Nizip Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi,
Gaziantep, Türkiye, mmuratcay1903@yandex.com;
mmuratcay@gantep.edu.tr

GİRİŞ

Şeyh Müşir Hüseyin Kidâvî¹, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında yaşamış Hindistan'ın önde gelen düşünürlerindendir. Müşir Hüseyin Kidâvî, 1878 yılında Hindistan'ın Gadia şehrinde doğmuştur. Lucknow'da eğitim aldıktan sonra 1897 yılında İngiltere'ye gitmiş ve bu tarihten 1904 yılına kadar burada hukuk eğitimi almıştır². 1903 yılında Londra'da kurulan İttihâd-ı İslâm Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır³. Aslında bu cemiyet, kendisinin Muhammed Abdülbari ve Mevlâna Şevket Ali ile birlikte Hindistan merkezli olarak açmış olduğu Hüddâmü'l- Kâbe Cemiyeti'nin bir şubesidir⁴. Avukatlık, siyaset uzmanlığı, yazarlık ve hatiplik gibi çok yönlü kimliğiyle tanınmış olan Kidâvî, daha çok İslâm ve Sosyalizm arasında kurmaya çalıştığı sentezle bilinmektedir. Bununla birlikte Kidâvî'nin asıl önemi, Halifelik dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğunu Batılı devletlere, özellikle de İngiltere'ye karşı savunmasında belirginleşmektedir. Kidâvî'nin Halifeliği savunması yanında Osmanlı İmparatorluğu'nu İngiltere'ye yakınlaştırma çabalarıyla da bilinmektedir. Kidâvî, savunduğu fikirleri uygulamaya geçirmek amacıyla Mutlakiyet ve Meşrutiyet dönemlerinde Osmanlı idarecileriyle yakın ilişkiler kurmuştur. Hatta Kidâvî'nin Sultan Abdülhamid ile doğrudan bağlantıları olduğuna dair bilgiler de

¹ Bir çok yerde yanlış olarak Kidvai, Kıdvai, Kıdwai, Kıdvay şeklinde yazılmış ve telaffuz edilmiştir. Yazarın eserinde yazıldığı şekilde doğru olanı Kidâvî'dir.

² <https://www.simurg.com.tr/osmanlinin-son-dostlari> (03.05.2020).

³ <https://www.ayrintiyayinlari.com.tr/kisi/s-musir-huseyin-Kidâvî/1612> (03.05.2020).

⁴ <http://www.turkiyenotlari.com/index.php/2019/09/23/musir-huseyin-kidwai-yahut-İslâm-ve-sosyalizm-tartismalarinin-ontarihi/> (03.05.2020).

mevcuttur⁵. Kidâvî'nin Osmanlı İmparatorluğuna olan güven ve sevgisinin imparatorluğun yıkılışına kadar devam etmiş olduğu yönünde tespitler de bulunmaktadır. Osmanlı basını ise kendisini “büyük İslâm alimi ve mücahidi” olarak kamuoyuna duyurmuştur⁶.

Bu çalışmada Kidâvî'nin *Türkiye İslâm İmparatorluğunun İstikbâli* adlı kitabının İslâmiyet ve Türkler başlığını taşıyan bölümde yer vermiş olduğu fikirleri üzerinde durulmuş ve Kidâvî'nin bu düşünceleri tarihî bir perspektifte ele alınarak değerlendirilmiştir.

Kidâvî'ye Göre Türkler ve İslâmiyet

Kidâvî, temelde İslâm ve sosyalizm sentezinden yola çıkmış olduğu için genel olarak düşüncelerini ifade ederken sosyalizme atıfta bulunmuştur. Bu düşüncelerinden dolayı İslâm'ı tarif ederken veya İslâm ile ilgili bir temayı betimlerken sıklıkla bu dinin esaslarının zaten sosyalizm olduğuna vurgu yapmış olduğu görülmektedir. Kidâvî'ye göre İslâmiyet, herhangi bir ırk, millet, renk ve memleket ayrımı yapmadığından dolayı Türklerin sadece Türk olmalarının İslâmiyet için bir önemi söz konusu değildir. Türkler de diğer ülkelerin Müslümanları gibidirler⁷. Ancak Türkler ve İslâmiyet'i ele alırken her ikisinin birbirlerine olan katkılarını bütüncül olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu konuda Erol Güngör'ün tespiti son derece yerinde bulunabilir. Güngör'e göre;

⁵ <https://www.ayrintiyayinlari.com.tr/kisi/s-musir-huseyin-Kidavi/1612> (03.05.2020).

⁶ <https://www.simurg.com.tr/osmanlinin-son-dostlari> (03.05.2020).

⁷ Şeyh Müşir Hüseyin Kidâvî, *Türkiye İslâm İmparatorluğunun İstikbâli*, Londra Cemiyet-i Merkeziye-i İslâmiyesi, Londra 1900?, s. 30.

*“İslâm olmaları sayesinde Türkler, kendileri tarih sahnesinde üstün millet olarak devam ettirmenin de bir yolunu buldular, öbür taraftan İslâmâlemi de Türklerin katılmasıyla taze bir kan ve can buldu. Türkler İslâm dinini kendileri için bir millî din haline getirdiler, bütün benlik ve samimiyetleriyle bu dine sarılarak XI. yüzyıldan itibaren İslâm Dünyası’nın bütün düşman kuvvetlere karşı korunması işini tek başına yüklediler”*⁸.

Kidâvî’nin, Türklerin İslâmiyet, medeniyet, irfan ve insanlığın ilerlemesi davasına Araplar kadar hizmet etmediği fikrine de dikkat çekmek gerekmektedir. Ona göre Arapların kültüre ve medeniyete olan katkıları, yeryüzünde bulunan hiçbir millete dayanmamaktadır. Kidâvî, Arap zekasının İran inceliğinden de faydalanarak bütün dünyayı aydınlatan ve insanlığın ilerlemesi için daima model olarak kalacak bir medeniyet meydana getirmiş olduğunu ifade etmiştir⁹. Ancak İslâm Medeniyetine hizmet konusunda Araplarla Türkleri veya Müslümanlığı kabul etmiş olan diğer milletleri yarıştırmak bir fayda sağlamayacaktır. Araplar da dahil olmak üzere İslâmiyet’i kabul etmiş olan milletlerin İslâm Medeniyetine yapmış olduğu katkılar ayrı ayrı ve birbiriyle mukayese edilmeden ele alınırsa hakikate ulaşılabilir. Haddizatında İslâmiyet’i kabul etmiş olan Türk boyları, İslâmiyet’e sadece askerî alanda hizmet etmemişlerdir. Müslümanlığı kabul etmiş olan Türk boylarının siyasî, idarî, ilmî ve kültürel alanlarda da önemli başarılarla imza atmış oldukları bilinmektedir. Türklerin, İslâmiyet’e hizmetleri üç yönde olmuştur:

⁸Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, Ötüken Yay., İstanbul 1999, s. 160.

⁹Kidâvî, *Türkiye İslâm İmparatorluğunun İstikbâli*, s. 30.

1. Türkler, İslâm âlemindeki iç huzursuzlukları bastırmışlardır.
2. İslâm âlemine yapılan dış saldırıları durdurmuşlardır
3. İslâm Medeniyetinin gelişmesinde büyük yardımcı olmuşlardır¹⁰.

İslâm Medeniyeti içerisinde yer alan bir çok kurumun şekillenmesinde olduğu gibi bu kurumların sürekliliğinin sağlanmasında Türklerin de çok önemli katkıları olmuştur¹¹. Özellikle Karahanlılardan itibaren büyük gelişme göstermiş olan Türk Kültür ve Medeniyeti ile İslâm Kültür ve Medeniyeti kaynaşarak Türk-İslâm Medeniyetinin temelleri atılmıştır. İslâm Medeniyeti, bu şekilde farklı milletlerin katkılarıyla oluşmuş ve gelişmiştir¹². Bununla birlikte Osmanlı Türklerinin, Hindistan'ı fetheden Çağatay Türkleri gibi kendilerini arındırmadıkları ve süsleyemediklerinden dolayı bedbaht olduklarını söylemiş olan Kidâvî, Türkleri Arap dehasından yararlanmadıkları iddiasıyla eleştirmiştir. Kidâvî'nin bir diğer ilginç tespiti de Türkleri İngilizlere benzetmesidir. Türklerin kendilerine hoş görünmeyen ne varsa onlara yabancı kaldıklarını ve bir gururla kendi eserlerini dünyanın en iyisi olarak algıladıklarını dile getirmiştir¹³.

Kidâvî, yukarıda verilen düşünceleriyle ilk etapta Türkler hakkında olumsuz sayılabilecek bazı tespitlerde bulunduktan sonra Türkleri

¹⁰ Yılmaz Boyunağa, *Dost ve Düşman Gözü İle Türk-İslâm Sentezi*, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1977, s. 329.

¹¹ Mehmet Emin Şen, *Abbâsilerin İkinci Döneminde Siyasî Ve Kültürel Alanda Türkler*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008, s. 347.

¹² Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1992, s. 93.

¹³ Kidâvî, *Türkiye İslâm İmparatorluğunun İstikbâli*, s. 31.

öväücü fikirlerini de ortaya koymuştur. Dönerim itibariyle Türklerin yani Osmanlıların tüm İşlâm âleminde sadakat beklemeği ve yardım talep etmeğinin, onların dört yüz seneden beri İşlâm'ın bayraktarlığını yapmış olmalarına bağlamıştır. Ayrıca Türklerin Hristiyanların kendilerine ve İşlâm'a karşı yapmış oldukları düşmanca faaliyetlerine rağmen üç kıtada İşlâm bayrağını dalgalandırmış olduklarını vurgulamıřtır¹⁴. Henüz Haçlı Seferleri sırasında Papa II. Urbanus'un "*İşpanya'da Müřlüman Araplara karşı sürdürölen savaşla, Doğu'da Türker'e karşı yapılacak mücadeleyi aynı derecede kutsal*"¹⁵ sayması, Avrupalılar nezdinde Türkleri ve Türklerin İşlâm ile olan ilgisine yönelik Avrupa'nın algısını göstermesi bakımından önemlidir.

Türklerin özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece yükselme döneminde Batı'ya karşı İşlâm'ın temsilcisi ve koruyucusu olmadıkları ve çöküşe kadar bu yolda gayret sarf etmiş oldukları bir hakikattir. Bu hakikati Bernard Lewis'in aşağıdaki ifadelerinde de bulmak mümkündür:

"Kuruluğu'ndan çöküşüne kadar Osmanlı İmparatorluğu kendisini, İşlâm'ın gücünün ve inancının ilerlemesine yada müdafaasına adayan bir devlettir. Altı asırdır Osmanlılar, öncelikle İşlâmî idareyi Avrupa'nın büyük bir bölümüne hâkim kılmak -ki bunda büyük ölçüde başarılı olmuşlardır-, ikinci olarak da Batı'nın amansız karşı saldırısını durdurmak yada geciktirmek için müdafaa halinde,

¹⁴Kidâvî, *Türkiye İşlâm İmparatorluğunun İstikbâli*, s. 31.

¹⁵Sönmez Kutlu, *Türkler ve İşlâm Tasavvuru*, İşlâm Araştırma Merkezi (İSAM), Yay., İstanbul 2011, s. 76.

Hristiyan Batı dünyasıyla hemen hemen sürekli savaş halindeydiler. Kaynağını Türk İslâmı'nın köklerinden alan bu asırlarca süren uzun mücadelenin bütün Türk toplumu ve kurumları üzerinde etki bırakması kaçınılmazdı. Osmanlı için imparatorluk, İslâm'ın kendisiydi. Osmanlı vakayinamelerinde imparatorluğun toprakları “İslâm toprakları”, ordusu “İslâm'ın askerleri”, dinî başkanı “şeyhül-islâm” olarak geçer. Osmanlı halkı ise kendini ilk ve en başta Müslüman olarak düşünmekteydi”¹⁶.

Kidâvî'ye Göre İstanbul'un İslâmiyet İçin Önemi ve Hilafet Meselesi

Kidâvî, Müslümanların İstanbul ile ilgilerinin yeni olmadığını kaydetmiştir. Özellikle Hz. Peygamber'e tabi olan Müslümanlar, dikkatlerini İstanbul'un Fethi'ne de yöneltmiştir. Bu yönelimde elbette Hz. Muhammed (S.A.V)'in bu şehri fethedecek olanı bir hadis-i şeriflerinde *“İstanbul elbet bir gün fetholunacaktır. Onu feth eden komutan ne güzel komutan, onu fetheden asker ne güzel asker”* şeklinde övmesi, birinci derecede etkili olmuştur. İstanbul'u İslâmiyet adına fethetmeyi ve bunun sonucunda ulaşılacak müjdeye mazhar olmak isteyen sahabeler, bu uğurda canlarını hiçe saymışlardır. Kidâvî, Eyüp Sultan Hazretlerinin İstanbul'daki kabrine atıfta bulunarak Haliç'in bu suretle Müslümanlar tarafından bir ziyaretgah haline gelmiş olduğunu vurgulamıştır¹⁷. İslâm ordularının birkaç kez şehri kuşatmalarına rağmen alamamalarını kader

¹⁶ Şaban Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1995, s. 6-7.

¹⁷ Kidâvî, *Türkiye İslâm İmparatorluğunun İstikbâli*, s. 31.

perspektifinde değerlendiren Kidâvî, bu kutsal işin Osmanlı Türk'ünü beklemiş olduğunu ifade etmiştir.

İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesiyle birlikte bir İslâm şehri olduğunu ve kısa zaman içinde de Peygamberin bayrak, kılıç ve hırkasından oluşan emanetlerinin İstanbul'a getirilmesiyle de Hilafet Merkezi olduğunu hatırlatmış olan Kidâvî, Türklerin İstanbul'u Müslümanlara bir emanet suretinde muhafaza ettiklerini vurgulamıştır¹⁸. Kidâvî'ye göre Halife, İslâm hükümleri dahilinde sadece Müslümanlara karşı mesul bir hükümdardır. Bu sebeple, bütün dünya Müslümanları bu mevkiinin korunması konusunda Halifeye yardım etmekle ve bunun için de cihat ile mükelleftirler. Kidâvî'ye göre Halife, hiçbir zaman gayrimüslim bir devletin himayesi altında bulunamaz. Kidâvî, Hindistan'da Hüddâmü'l- Kâbe Cemiyeti teşkil edildiği zaman, İslâm topraklarının koruyucusu sıfatıyla İstanbul'da bulunan Halifenin tanınacağı hususunun cemiyetin programına dahil edildiğini belirtmiştir. Ayrıca cemiyetin bütün üyelerinin de mübarek beldelerin gayrimüslim devletlerin eline geçmesine engel olmayı taahhüt ettiklerini ve bu yolda hayatları pahasına mücadele etme niyetinde olduklarını da hatırlatmıştır¹⁹.

Kidâvî'nin, İslâm dünyasına yönelik sarf etmiş olduğu fikirlerinde öne çıkan, aslında tüm İslâm dünyasının içine düşmüş olduğu fitnedir. Özellikle İngilizlerin Ortadoğu ve Arap coğrafyasında Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik bir takım bölücü hareket ve fikirleri kışkırtmaları karşısında Kidâvî, Hilafet dolayısıyla Osmanlı

¹⁸Kidâvî, *Türkiye İslâm İmparatorluğunun İstikbâli*, s. 32.

¹⁹Kidâvî, *Türkiye İslâm İmparatorluğunun İstikbâli*, s. 32.

İmparatorluğu'nun savunulmasına taraftar olmuştur. Bu fikrini de hemen her ortamda dile getirmiştir. Kidâvî, Sultan VI. Mehmet Vahdettin'i, Sancak-ı Şerif'in, Hırka-i Saadet'in koruyucusu ve sahibi sıfatıyla Müslümanların Halifesi olduğunu özellikle vurgulamıştır. Buradan yola çıkarak uzun yıllar İslâm alemini meşgul etmiş olan Halifelik ve Halifelğin temsili tartışmalarına değinmiştir. Kidâvî'nin bu konudaki görüşlerine yer vermeden önce Halifelik sorunu hakkındaki tartışmalara kısaca değinmekte fayda vardır.

Halifelik meselesinde çeşitli İslâmî ekoller arasında bir uygunluğun olmadığı bilinmektedir. Malikî, Şafî ve Hanbelî ekolleri, Halifenin soy olarak Kureyş'ten gelmesini, içtihat yapabilecek düzeyde bilgili olmasını ve adaletli davranmasını şart koşmuşlardır. Buna karşılık Hanefî ekolü, Halifelik konusunda daha esnek davranarak Halifenin bilgili ve adaletli olmasının yeterli olacağını savunmuşlardır²⁰. Esasen Halifelik, Allah'ın bir emri değildir ve tamamıyla siyasetle ilgili bir kurumdur. Burada, Osmanlı yönetimi için son derece önem kazanmış olan ve özellikle de 18. yüzyıldan itibaren imparatorlukta gelişen Osmanlıcılık ve Türkçülük akımlarının dinî anlamda görüşlerini benimsedikleri İmam Mâtürîdî'nin görüşlerini belirtme gereği doğmuştur. Mâtürîdî ve onu takip eden Nesefî, Hilafet konusunda diğer ekollere göre farklı görüşler öne sürmüştür. Mâtürîdî'ye göre Hilafetin Kureyş'e tahsis edilmiş olması, dinî değil siyasî olarak doğrudur. Çünkü dinî açıdan imam olacak kişide aranan öncelikli vasıf, onun Allah'tan çok sakınan ve insanların sorunlarını çözmede

²⁰ İbrahim Agâh Çubukçu, *Türk-İslâm Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1987, s. 27.

basiretli bir kişi olmasıdır. Bu da takva kavramı ile ilgili bir durumdur. Bununla birlikte imam olacak kişinin takva sahibi olmasından başka, küçük düşürölmemiş ve nefret edilmeyen bir soydan olmasına da ihtiyaç vardır. Bu görevin, güçlü ve saygın olarak bilinen bir soya verilmesi bundan dolayısıdır²¹. Nesefî, Mâtürîdî'den önce bu konuyu ele alanların sadece nakle dayanarak görüş beyan ettikleri kanaatini taşımıştır. Bu konuyu, aklî ve naklî veriler çerçevesinde tartışan ise Mâtürîdî olmuştur²². İbnHaldûn'un görüşleri de Mâtürîdî'nin görüşlerine paraleldir. Cevdet Paşa da İbnHaldûn'un görüşüyle mutabık kalarak meseleyi şu şekilde açıklamıştır:

*“Cumhûr-ı sahabenin hilafeti Kureyş'e tahsis etmeleri dahi mücerred sülâle-i nebeviyyeninkarâbet-i nesebiyye ile bilintisâb teberrük ve teyemmün için olmayıp belkiKureyş'in o zaman satvet ve kuvveti ve beyne'l-kabâilnüfûz ve itibarı olduğuna mebni idi. Çünkü hilâfet-i nebeviyye, ehl-i İslâm arasında rabıta ve kelime-i vahide üzere içtimalarına vasıta olan bir emârettir.Emâret ise Cenab-ı Hakk'ın bir sır ve hikmetidir ki teessüsü daima kuvvet ve satvet ile meşruttur ve ondan maksad-ı aslî, def-i fesâd ve hıfz-ı asâyiş-i bilâd ve tanzim-i umûr-ıcihâd ile mesâlih-i ammeyi hüsn-i tanzim ve tesviyeden ibarettir. Bu dahi satvet ve kuvvete menuttur. Âdet-i ilahiyye bu veçhile cari olagelmıştır”*²³.

²¹ Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, s. 139.

²² Fatih M. şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2012, s. 298.

²³ şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, s. 299.

Kidâvî'ye göre ise Halifenin Osmanlı Türkü olması ve soy ile nesep itibariyle şerif yada Avrupalı, Afrikalı, Asyalı olup olmamasının zerre kadar önemi yoktur. Bir Habeş esirinin İslâm'a girdikten sonra Müslümanlar nazarında halis Kureyşli Arap kadar itibarının olduğunu belirten Kidâvî, bu türden tartışmaların İslâm düşmanı Hristiyanlar tarafından fesat tuzakları halini alacağına dikkat çekmiştir. Kidâvî, söz konusu fesat tuzaklarının, dikkatli olunursa İslâm'ın esas hükümlerine asla zarar veremeyeceğine olan inancını da şu sözlerle ifade etmiştir:

“...Bunlar Türkleri ne kadar iftiralara, bühtanlara boğarlarsa boğsunlar, Osmanlı Halifesinin Müslümanlar nazarında mevkiini küçültmeyecektir. Halifenin itibarı veya itibarsızlığı hakkında hüküm verebilecekler ancak Müslümanlardır. Eğer Türkler, hakikaten İslâmiyet'i terk ederek dinsizliğe sapsırlarsa o halde Müslümanlar, bunu artık Halife olarak tanımayacaklar ve İslâm bayrağını bundan almak için ellerinden geleni yapacaklardır. Bunlar bu işlerini başarmak için gayrimüslim devletlerin imdat ve yardımına başvurabilirlerse de bütün bu Müslümanların kendi seçimlerine bırakılması lazımdır...”²⁴.

Kidâvî'nin bu sözlerinde yer vermiş olduğu gayrimüslimlerin yardımına başvurma konusu ise tartışılabilir. Aslında bu sözleri, İslâm dünyasının ve daha doğrusu Arap Dünyası'nın Avrupalılar ile olan ilişkilerine yapılmış zımnen bir eleştiri olarak da değerlendirmek mümkündür. Haddizatında Kidâvî, söz konusu tercihin bizzat Müslümanlar tarafından yapılması gerektiğini vurgulamıştır.

²⁴Kidâvî, *Türkiye İslâm İmparatorluğunun İstikbâli*, s. 32.

Kidâvî'ye Göre Türkçülük-Turancılık, Arapçılık ve Halifelik Tartışmaları

İslâm'da millet, milliyet ve milliyetçilik konuları geçmişten günümüze kadar bir takım tartışmaları ve hatta çatışmaları da beraberinde getirmiştir. Abdurrahman Küçük'e göre bu konuda sorulan soruları şu şekilde özetlemek mümkündür.İslâm'da milliyetçilik var mıdır? İslâm'da var olan milliyetçiliğin yeri ve ölçüsü nedir? Küçük, ilk olarak bu genel soruları sorduktan sonra konuyu Türk milliyetçiliği özeline indirgemiş ve şu soruları eklemiştir: Türk Milliyetçiliği İslâm'a uygun mudur? Milliyetçilik içinde milletin hangi değerleri vardır?Ancak Küçük'e göre, bu soruların sorulması dahi İslâm'ın tam olarak anlaşılamadığını ve kavranılamadığını ortaya koymaktadır. Zira İslâm gibi “en ekmel” bir dinin sosyal gerçeklere kayıtsız kalması mümkün değildir²⁵. Buradaki sosyal gerçeklikten kasıt, insanların kavimler halinde yaratılmasıdır.

Kur'an-ı Kerim'de insanlığın kavimler halinde yaratılmasının, Allah'ın yüceliğinin ve varlığının birer delilleri oldukları sıklıkla vurgulanmıştır. Bu konuda ayetlere örnek vermek gerekirse Furkan Suresi'nin 54. Ayetinde: “*O, sudan bir insan yaratıp ondan soy sop ve hısımlık meydana getirendir. Rabbin her şeye hakkıyla gücü yetendir*”²⁶ denilmektedir.Hucurât Suresi'nin 13. Ayetinde Allah; “*Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah*

²⁵Abdurrahman Küçük, *İslâmlık ve Türklük*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, s. 107.

²⁶<https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/furkan-suresi-25/ayet-54/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1> (18.05.2020).

*katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdâr olandır”*²⁷buyurmuştur.Rûm Suresi’nin 22. Ayetinde ise; “Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da onun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Şüphesiz bunda bilenler için elbette ibretler vardır”²⁸ denilerek insanların kavimler halinde yaratılmasından Allah’ın varlığına ulaşılması gerektiği vurgulanmıştır.

Yukarıda verilen ayetlerden de anlaşılacağı üzere, insanların kavimler halinde, ayrı renklerde ve ayrı dillerde yaratılmış olması, Allah’ın ayetleridir yani O’nun varlığına ve birliğine delildir. İnsanların mensup oldukları milleti sevmesi, ona bağlı olması ve onun iyiliği için çaba sarf etmesi ise fitrat gereğidir. Ancak kendi nesebini her şeyden üstün görmesi, adalet dairesinden ayrılarak kendinden olmayanlara zulüm etmesi veya onları yok sayması İslâm prensiplerine aykırıdır ve bu durum zaten Hz. Muhammed (S.A.V)’in Veda Hutbesi’nde de vurgulamış olduğu üzere yasaklanmıştır²⁹. İslâm, meşru ölçüler içinde kalmak, iyiliği ve faydayı gözetmek şartıyla insanın vatanını ve

²⁷<https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/hucurat-suresi-49/ayet-13/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1> (18.05.2020).

²⁸<https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/rum-suresi-30/ayet-22/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1> (18.05.2020).

²⁹ Hz. Muhammed (S.A.V) Veda Hutbesinde aslında tüm insanlığa hitaben bu konuda şunları söylemiştir: “Ey insanlar! Biliniz ki rabbiniz birdir, atanız da birdir. Bütün insanlar Âdem’den gelmiş, Âdem de topraktan yaratılmıştır. Arap’ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arap’a, beyazın siyaha, siyahın da beyaza hiçbir üstünlüğü yoktur. Allah katında üstünlük ancak takvâ ileidir” (<https://İslâmansiklopedisi.org.tr/veda-hutbesi> (18.05.2020)).

milletini sevmesini uygun bulmaktadır³⁰. S. Ahmed Arvasi de İslâm'ın bu konudaki temel prensiplerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Bununla beraber İslâmiyet, kendi inanç ve esaslarından asla taviz vermeksizin insanın ferdî ve içtimâî gerçeklerine değer verir. Ferdin ve toplumun kendi inanç ve esaslarına ters düşmeyen değerlerini geliştirir. Millî ve mahallî değerleri örf ve âdetleri, kendi prensipleri içinde nizama sokar, İslâmiyet. Millî varlığı ve değerleri inkâr etmez, ondaki «küfrü» ayıklar milleti yıkmadan -bilâkis güçlendirerek-Müslümanlaştırır”³¹.

Türkler, İslâmiyet'i kabul ettikten sonra kendi kültürlerinde var olan ve İslâm'ın temel prensipleriyle ters düşmeyen unsurları, İslâm akideleriyle kaynaştırmış ve bu suretle Türk-İslâm Sentezi'ni meydana koymuşlardır. Bu sentezde temel gaye, İslâm'a ve İnsanlığa hizmet etmek olmuştur³². Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi'ni, Türk-İslâm Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi haline dönüştürmüşlerdir³³. Samanoğulları ve Abbasi Halifeleri ordularında Türkleri istihdam ederek onları Müslümanlığa kazandırmak istemişlerdir. Abbasi Halifeleri, özellikle Doğu Turan Türklüğünü yakından tanıma fırsatı bulduklarında onların mükemmel ve cesur askerler olduklarını görmüşler ve Hilafet Ordusu'nu da çoğunlukla Türklerden

³⁰Küçük, *İslâmlık ve Türklük*, s. 117.

³¹ S. Ahmed Arvasi, *TürkİslamÜlküsü I*, BilgeOğuz Yay., İstanbul 2009, s.65.

³²Bkz: İbrahim Kafesoğlu, *Türk-İslâm Sentezi*, Aydınlar Ocağı Yay., İstanbul 1985.

³³ Ayrıntılı bilgi için bkz: Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

oluşturmuşlardır³⁴. Bu gelişmelerin süreç içerisinde bir sonucu olarak Türkler, kendilerini İslâm ile özdeşleştirmiş³⁵ ve hilafet üzerinde hâkimiyet meydana getirerek İslâm Dünyasına yön veren bir unsur haline gelmişlerdir³⁶. İsmail Hâmi Danişmend'in Leon Cahun'dan naklettiği şekilde; “*Türk ırkı hiç farkında bile olmadan Hristiyan Avrupa'ya karşı, İslâm Asyası'nın mümessili olmuştur*”. Ancak Türklerin temel amacı İslâm Dünyası'nın lideri olmaktan ziyade sadece İslâm'a hizmet etmek olmuş, bu hizmet duygusundan dolayı da Hristiyanlara karşı Müslümanların lideri konumuna geçmişlerdir³⁷. Bununla birlikte Osmanlı Sultanlarının Halife olarak ancak güçlerinin erişebildiği kadar yerde tanınabildikleri yönündeki bir görüş son derece yerindedir. Özellikle imparatorluğun sonlarına doğru Sultan II. Abdülhamid'in Halifelik kavramını yeniden canlandırdığına yönelik iddiaları yanıtlayan Jaschke'ye göre; imparatorluğun bu son yüzyılında Müslümanlar arası dayanışmanın sadece Hicaz Demiryolunun yapılışı sırasında belirlediğini söylemek mümkündür. Yine Jaschke'ye göre Osmanlı Kızılayı'na Rusya Türklerinin 1912-1913 yıllarındaki ianeleri ve Hint Müslümanlarının Anadolu'daki bağımsızlık mücadelesine yaptıkları yardımlarda da bu dayanışma ifadesini bulmuştur³⁸.

³⁴ Zekeriya Kitapçı, *Türk Boyları Arasında İslâm Hidâyet Fırtınası Sâ mânîler, Karahanlılar, Selçuklular*, Yedikubbe Yay., 2005, s. 33.

³⁵ Türkler, İslâmiyet ile o derece kaynaşmışlardır ki Avrupalılar İslâmiyet'e “Türk'ün Dini” demişlerdir (S. Ahmed Arvasi, *Türk İslam Ülküsü* I, s. 93).

³⁶ Fatih M. Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, s. 172.

³⁷ Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1985, s. 63-64.

³⁸ Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, Türkçesi: Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972, s. 116.

Türkler, Müslüman olmadan önceleri de son derece önem verdikleri vatan sevgisini, İslâm'ın menfaatleriyle birlikte ele almışlar, gaza ve cihat anlayışı ile vatan sevgisini meczetmişlerdir. Müslüman bir Arap düşünürü olan El-Cahız, Türkler'deki bu vatan sevgisini ele alarak şunları dile getirmiştir:

“Türkler, Araplar’dan başka milletler içinde vatan sevgisine en fazla sahip olan millettir. Çünkü onların vücutlarının terkinde, tabiatlarının karışımında başka milletlerin sahip olmadıkları derecede memleketlerine, topraklarına dair hususiyetler, vatanlarının suyuna çekme hassası ve diğer kardeşlerine benzerlik vardır... Hayvanları kendileri gibi Türk hususiyetini taşır (Türkîdir)... Vatan sevgisi bütün insanları ve bütün memleketleri kapsayan bir hususiyet olmakla beraber aralarında benzerlik, uygunluk, vücut benzerliği ve vücutlarındaki terkinin aynı olması dolayısıyla Türkler’de diğer milletlerden daha fazla ve daha köklüdür. Vatan üzerine titreme ve arzu Kuran’da geçer. İnsanlar arasında dolaşan Mushaflarda yazılıdır. Yalnız, saydığımız sebeplerden dolayı Türk’ün vatanına karşı duyduğu iştihak diğer insanlara göre daha fazla ve şiddetlidir”³⁹.

Kidâvî, Türkçülük-Turancılık ve Arapçılık kavramlarını Halifelik ve İslâm Dünyası ekseninde ele almıştır. Kidâvî, Turancılık kavramını önceleyerek temel soruna bir bakıma ters açıdan yaklaşarak cevap vermek istemiştir⁴⁰. Ona göre; Türkler, Turancılığı İslâmcılığa tercih

³⁹Küçük, *İslâmlık ve Türklük*, s. 130.

⁴⁰Kidâvî’nin yazılarında sıkça alegorik anlatım örneklerine rastlamak mümkündür.

edecek kadar budalalık⁴¹ gösterecek olurlarsa -ki Kidâvî'nin inancı bu yönde değildir-, buna göre Türk hükümdarın İslâm Dünyası nazarındaki mevkiinin düzeltilmesi ve değiştirilmesi (Halifeliğinin meşruiyetini yitirmesini kastetmektedir) konusundan Müslümanlara itimat gösterilmelidir⁴².

Kidâvî, Halifelik meselesini merkeze alarak Türkçülük ve Turancılığı Arapçılıkla karşılaştırmıştır. Kidâvî'ye göre Turancılık, İslâmcılığa muhalif bir düşünce değildir. Aksine Turancılık, İslâmcılığı teyit etmek için seçilmiştir. Ziya Gökalp de Türk Milliyetçiliğini merkeze aldığı görüşlerinde milliyetçiliğin ümmetçiliği takviye edeceğini vurgulamıştır:

*“Milliyet silahının bundan böyle ancak İslâmların lehinde istimal olunabileceğini söylemiştik. Çünkü milliyet fikri, mahkûm bir kavmin mahkûmiyetten kurtulması için kullanılan bir silahtır. Artık İslâm hükümetlerinin idaresi altında gayrimüslim kavimler kalmadı. Halbuki bugün Müslüman kavimlerin ekserisimahkûmiyet ve esaret halindedir. İslâm kavimler arasında ise hâkimiyet ve mahkûmiyet kayıtları olmadığı için milliyet fikri İslâmlar arasında tefrika çıkarmaz. Bilakis, milliyet fikri kuvvet buldukça İslâm Ümmetçiliği fikri de o derece harsleneceği için mevcut ve harsı takviye ve teyit edecektir.”*⁴³.

⁴¹Kidâvî, burada “hamakat” kelimesini kullanmıştır.

⁴²Kidâvî, *Türkiye İslâm İmparatorluğunun İstikbâli*, s. 32.

⁴³Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, Haz. İbrahim Kutluk, Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yay., Ankara 1976, s. 99.

Ancak Kidâvî'ye göre Arapçılık olarak tabir edilen Arap İttihadı ise İslâmiyet'in menfaatlerine tamamıyla aykırıdır. Kidâvî, Türklerin (Osmanlıların) Türkçe konuşan insanları tek bir idare altında birleştirmek istemeleri dolayısıyla İslâmiyet'i teyit ve tahkim etmeyi hedeflemiş olduklarını vurgulamıştır. Bu konudaki düşüncelerini ise şu ifadelerle desteklemeye çalışmıştır:

“Türkçe konuşan bütün Turanîler Müslümandır. Halihazırda bunlar, ecnebi ve gayrimüslim idare altındadırlar. Bunlar, eğer Osmanlı Halifesinin idaresi altına girecek olurlarsa İslâm Dünyasının halifesine tabi bulunmuş olacaklardır⁴⁴.

Kidâvî, Turancılığın bu yönüyle İslâm'a son derece faydalı olacağını belirttiikten sonra Arapçılığın, İslâm Dünyasına ayrılık getireceğini ve bu fikrin İslâmiyet'in ortadan kaldırmış olduğu millî fırkaları -asında kabileciliği kastetmektedir- yeniden ortaya çıkaracağını iddia etmiştir:

“Araplar, Muhammed (A.S)'dan evvel Arap idiler demek pek güzeldir. Veladet-i İsa'nın ve bazı Araplar tarafından Hristiyanlığın kabulünün Araplarda hissedilebilecek kadar bir değişiklik ve iyileşme hasıl etmediği bir hakikattir. Lakin veladet-i Muhammediye'nin ve İslâmiyet'in kabulünün icazkâr bir tahvile bâis olmadığını iddia edebilecek var mıdır? Muhammed (A.S)'dan ve İslâmiyet'ten önce Araplar neydi? Bir millet teşkil ediyorlar mıydı? Büyük bir imparatorluk sahibi mi idiler? Medenî olduklarını iddia edebilirler miydi? Araplar, ekseriyet itibariyle yağmacı ve savaşçı idiler. Bu hale nazaran Arapların İslâmiyet'e karşı Arapçılıktan bahsetmelerinden

⁴⁴Kidâvî, *Türkiye İslâm İmparatorluğunun İstikbâli*, s. 33.

bayağı bir küfran düşünülemez. Türkler, Turancılık fikri beslerken bizim teyit ve teşvikimize mazhardırlar. Halbuki Araplar, Arap milletini ileri sürerlerse Müslümanların gayz ve gazabını kazanmaktan kurtulamazlar’’⁴⁵.

SONUÇ

Şeyh Müşir Hüseyin Kidâvî, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında yaşamış Hindistan’ın önde gelen düşünürlerinden birisi olması yanı sıra onun asıl önemi kendisinin bir Osmanlı dostu olarak tanınmasından kaynaklanmaktadır. İmparatorluğun en sıkıntılı zamanlarına şahit olmuş olan Kidâvî, imparatorluk topraklarında meydana gelen bir takım ayrılıkçı hareketleri, Halifeliğin sürekliliği ve korunması kapsamında ele alarak fikir bazında bertaraf etmeye çalışmıştır. Özellikle Halifeliğin İslâm’da yeri ve önemi tartışmalarını bir tarafa bırakarak tüm İslâm Dünyası’nın Halifelik ve dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu çatısı altında birlik ve beraberlik içerisinde hareket etmesi gerektiğini savunmuştur. İmparatorluğun son yüzyılına damgasını vuran İslamcılık ve Türkçülük akımlarını bütüncül bir yaklaşımla ele almış olan Kidâvî, Osmanlı Türklerinin siyaseten Turancılığı ve Türkçülüğü takip etmelerinin İslâm Dünyasında ayrılıklara sebep olamayacağını, bilakis bu fikirlerin İslamcılık bağlamında Ümmetçilik idealini de takviye edeceğini ifade etmiştir. Ancak bunların dışında Arap toplumunda yayılması istenilen Arapçılık zihniyetinin ise İslâm Dünyası’na yarardan çok zarar getireceğini ve bu tarz bir yaklaşımın Hristiyan Avrupa Dünyası’nın

⁴⁵Kidâvî, *Türkiye İslâm İmparatorluğunun İstikbâli*, s. 33.

istediklerini gerçekleştirmelerine fırsat verebileceğini savunmuştur. Kidâvî, uzun yıllar boyunca İslâm'ın bayraktarlığını yapan Osmanlı Türklerine her koşulda yardım etmenin ve Halife olan bir Osmanlı Türk Sultanının destekçisi olmanın, tüm Müslümanlar için zarurî bir durum olduğunu ve bu sorumluluğu tüm Müslümanların üstlenmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Kidâvî'nin Halifelik ve İslâm Dünyası'na şamil olan görüşleri, tutum ve davranışları ele alındığında, onun samimi bir Osmanlı/Türk dostu olduğu anlaşılmaktadır. Halifelik sancağı altında İslâm Dünyası'nın birlikteliğini savunmuş olan ve fikirlerini imkân bulduğu her ortamda dile getirmeye çalışan Kidâvî'nin düşünceleri ve sergilemiş olduğu çabaları takdire şayandır.

KAYNAKLAR

- Arvasi, S. Ahmed, *Türkİslam Ülküsü I*, BilgeOğuz Yay., İstanbul 2009.
- Boyunağa, Yılmaz, *Dost ve Düşman Gözü İle Türk-İslâm Sentezi*, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1977.
- Çubukçu, İbrahim Agâh, *Türk-İslâm Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1987.
- Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, Haz. İbrahim Kutluk, Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yay., Ankara 1976.
- Güngör, Erol, *Tarihte Türkler*, Ötüken Yay., İstanbul 1999.
- <http://www.turkiyenotlari.com/index.php/2019/09/23/musir-huseyin-kidwai-yahut-İslâm-ve-sosyalizm-tartismalarinin-ontarihi/> (03.05.2020).
- <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/veda-hutbesi> (18.05.2020).
- <https://kuran.diyamet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/> (18.05.2020).
- <https://www.ayrintiyayinlari.com.tr/kisi/s-musir-huseyin-Kidâvî/1612> (03.05.2020).
- <https://www.simurg.com.tr/osmanlinin-son-dostlari> (03.05.2020).
- Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye’de İslâmlık*, Türkçesi: Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk-İslâm Sentezi*, Aydınlar Ocağı Yay., İstanbul 1985.
- Kitapçı, Zekeriya, *Türk Boyları Arasında İslâm Hidâyet Fırtınası Sâ mânîler, Karahanlılar, Selçuklular, Yedikubbe* Yay., 2005.

- Kutlu, Sönmez, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, İslâm Araştırma Merkezi (İSAM), Yay., İstanbul 2011.
- Küçük, Abdurrahman, *İslâmlık ve Türklük*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014.
- Sitem bölükbaşı, Şaban, *Türkiye’de İslâm’ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1995.
- Şeker, Fatih M., *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2012.
- Şeker, Mehmet, *Fetihlerle Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1985.
- Şen, Mehmet Emin, *Abbâsilerin İkinci Döneminde Siyasî Ve Kültürel Alanda Türkler*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008.
- Şeyh Müşir Hüseyin Kidâvî, *Türkiye İslâm İmparatorluğunun İstikbâli*, Londra Cemiyet-i Merkeziye-i İslâmiyesi, Londra 1900?.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1992.

BÖLÜM 23

ERZURUM İKİ NUMARALI AZİZİYE TABYASI

Dr. Osman ÜLKÜ*

*Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü,
Öğretim Üyesi, Aydın Türkiye, oulku@adu.edu.tr

Ateşli silahlarda görülen bütün yeniliklerin ve gelişmelerin etkilediği önemli birimlerin başında mimari unsurlar gelmektedir. Özellikle askeri mimari bunun görüldüğü temel yapılardır. Menzil boylar artan ateşli silahlara göre şekillendirilen yeni savunma kurgularında, daha önceki kent savunmasının yapıldığı kalelerin yüksek duvarları yerine arazinin mevcut durumu kullanılarak, eğimli yüzeyler oluşturularak hendeklerle desteklenen savunma sistemleri geliştirilmiştir¹. Bu gelişmelerle birlikte kentin ana savunma sistemi olan kaleye ulaşılmadan önce, önemli geçit yollarını tutan, dış karakol görevi yapan küçük kaleler, tabyalar inşa edilerek ateşli silahlarla donatılmıştır. Osmanlı İmparatorluğunda ise Avrupa örneğinde olduğu gibi tabyalı tahkimat sistemleri, ilk olarak 18. yüzyıl başlarında (1807-1820) yapılmaya başlanmış ve 19. yüzyıl sonlarına kadar geliştirilerek inşa edilmeye devam edilmiştir².

Erzurum şehir merkezinin doğusunda Kars yolu üzerinde, Aziziye I ve Aziziye III tabyalarının da yer aldığı 2040m. rakımlı Top Dağı'nın doğusunda bulunmaktadır. Aziziye Tabyaları grubunun ikinci bölümünü oluşturan tabya, Sultan Abdulaziz döneminde (1861 – 1876) Fosfor Mustafa Paşa başkanlığında kurulan ve Mustafa Paşa'nın damadı Ferik Rıfat Paşa'nın idare ettiği II. Anadolu İstihkamâtı Komisyonu tarafından yapılan proje ve planlama kapsamında 1867–

¹ Osman Ülkü (2007), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 27, Erzurum, 2007, 253. John Keagan (1995), Savaş Sanatı Tarihi, İstanbul 1995, 219. Carl Von Clausewitz (1991), Harp Üzerine, Ankara 1991-62-64.

² Ülkü (2007), 256.

1872 yıllarında inşa edilmiştir³ (Şekil1). Erzurum ve çevresinde inşa edilen tabyaların üzerlerinde yapılaşlarına dair herhangi bir kitabe olmaması, tarihlendirmelerinde zorluklar yaşanmasına neden olmaktadır. Bu zorluklar arşiv belgelerinden, tarihi kitap, belge, hatırat ve kaynaklar ile varsa basın araçlarından faydalanılarak giderilmeye çalışılmaktadır. Topdağı mevkiinde ilk önce Sultan Mahmut II. Döneminde (1808-1839) toprak ağırlıklı savunma istihkâmları yaptırılmıştır⁴. Erzurum, Kars ve çevreleri öncelikle İran tehditlerine karşı 1708-1720 yıllarında toprak tabya formunda basit savunma istihkâmları ile donatılarak (Kars'ta Kanlı Tabya, Karadağ Tabya, Erzurum'da İstanbul, Erzincan, Kars ve Gürcü Kapı bölgeleri) savunulmuştur. 18. Yüzyılın sonlarına doğru İran tehlikesi azalmış bunun yerini güçlü bir sanayi ve orduyla Rusya tehdidi almıştır. Şehir merkezlerinin en fazla bir kilometre çevresine konuşlandırılan toprak istihkâmlar kısa menzilli top atışlarına göre düzenlenmiş, modern geliştirilmiş 17-20 mil menzilli toplar karşısında önemini yitirmişlerdir. Yeni gelişmeler göz önünde bulundurularak şehirlerin etrafında yapılacak istihkam gruplarının en az 10 mil kadar uzakta inşa edilmelerine sebep olmuştur. Böyle bir gerekçeden hareketle Sultan Mahmut II döneminde (1808-1839) Topdağı mevkiine toprak ve taş ağırlıklı malzemeler kullanılarak tabyalı tahkimatlar

³ Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1996), Anılar C 2: Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Sanisi (Hazırlayan: Nuri Akbayır-Yücel Demirel), İstanbul 1996, 10-11. İbrahim Hakkı Konyalı, 81960), Erzurum Tarihi, İstanbul 1960. Tahsin Aşıroğlu (1980), "Erzurum Tabyaları" Tarih Yolunda Erzurum Dergisi, S.18, Temmuz 1983 Erzurum, 10-17. Haşim Karpuz (1980) "Erzurum Tahkimatı ve Tabyaları", Türk Kültürü Dergisi, S. 209-210, 151.

⁴ Abdurrahman Şerif Beygu (1936), Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, İstanbul 1936, 26-27

kurulmuştur. 1820-1821 yıllarında yapılan bu tahkimatlar, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda önemli bir varlık gösterememiş, kolayca Rus birliklerine teslim edilmiştir⁵. 1848-1855 yıllarında İngiltere ve Fransa imparatorlukları, Rusya'nın Doğu Avrupa ve Balkanlar üzerindeki aşırı yayılmacı politikası ile sanayileşme gelişmelerinden endişe ederek Osmanlı Devleti'ni desteklemeleri ile başlayan yeni süreçte bir çok savunma tahkimatı ve ordu donanımı ile Osmanlı Devleti'nin savunma sistemini güçlendirme çalışmaları yapmışlardır⁶. Bu çalışmaların önemli bir kısmını Edirne, Kırklareli, Çanakkale ve Boğazlar bölgesi ile Kars-Ardahan-Erzurum üçgeninin bulunduğu bölgelerin tabyalı tahkimat inşaatları oluşturmaktadır. 1852 yılında Erzurum valiliğine tayin edilen Zarif Mustafa Paşa; I. Anadolu İstihkamatı Komisyonunun başkanlığını da yürütmüş ve Doğu Anadolu Bölgesi tabyalarının inşaatını gerçekleştirmiştir⁷. Topdağı Mevkii'nde ikinci nesil tabyalı tahkimat olarak Mecidiye Tabyası yaptırılmıştır. Kırım Harbi'nin (1852-1855) devam ettiği sırada inşa

⁵ Mücteba,İlgürel (1984) “Rusların Doğu Anadolu Siyaseti ve 1828-1829 İlk Rus İstilas” *Tarih Dergisi*, II, İstanbul, 1984, 186. Naci Çakır (1977), “1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi”, *Askeri Tarih Dergisi*, Şubat VII, Ankara 1977, 34-56. Monteith (1857), *Kars and Erzurum With the Campaigns of Paskievitch in 1828-1829*, 1857 Londra, 29-34. F.Y. Gök (2008), 1828-29 “Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu”, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. 61. İbrahim Aykun (1991), “Erzurum ve Çevresinde İlk Rus İşgali”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991, 34-35.

⁷ İbrahim Hakkı Konyalı (1960), *Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, 499-500. Enver Ziya Karal (1940), “Mustafa Zarif Paşa “Hatıratı” Belleten, C. IV,, S.16, Ankara, 1940.,487-488.

edilen Mecidiye Tabyası'nda İngiliz subay ve mühendislerin de görev aldığı bilinmektedir⁸.

Erzurum Aziziye I, Aziziye II ve Aziziye III numaralı tabyaları; Erzurum-Kars yolunu güvenlik altına almak, Gürcü Boğazı'ndan gelebilecek düşman saldırılarını önlemek, Kars ve Ardahan savunma hatlarının düşmesi ve düşman eline geçmesi ihtimaline karşılık bu yönden gelecek saldırıları şehre varmadan önce durdurmak için Mecidiye Tabyası'na ek olarak Topdağı'nın üzerine inşaa edilmişlerdir (Şekil 2). İki numaralı Aziziye Tabyası; diğer bir ve üç numaralı Aziziye Tabyaları, Büyük Kiremitlik ve Küçük Kiremitlik Tabyası, Ardahan Emiroğlu ve Ramazan Dağı Tabyası, Kars Çakmaktepe savunma hatları, Kerim Paşa ve Çukur Tabyalar ile birlikte yaptırılmışlardır⁹. Fransız seyyah Theophile Deyrolle; 1869'da Trabzon'dan Erzurum'a isimli seyahatnamesinde “Erzurum'un çevresinde Alman mimarisi tarzında tabyalı tahkimatların inşaa edildiğini, mevsimin sonbahar olduğunu, tabyaların acele ile bitirilmesine çalışıldığını” anlatmaktadır¹⁰. 1867 yılında başlanıp 1872 yılında tamamlanan bu tabyalar grubuna 1872 yılının sonbaharında askerler yerleştirilmiştir. Alman hükümetinin sermaye, malzeme ve

⁸ Konyalı (1960), 500. Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi, (1978) “Osmanlı-Rus Harbi 1828-1829” Genel Kurmay Başkanlığı yayını, III, Ankara, 1978, 40-51. Humphary Sandwith, (1856), A Narrative the Siege of Kars, Londra 1856. F.E Bailey (1970), British Policy and Turkish Reform Movement, Newyork, 1970.,189.

⁹ Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1996), 11. Vehbi Kocagüney (1965), “Erzurum Kalesi ve Savaşları” Askeri Mecmua, Yıl 16, S. 1, Ankara 1965, 51.

¹⁰ Theophile Deyrolle (1940), 1869'da Trabzon'dan Erzurum'a (Çeviren Reşat Ekrem Koçu), İstanbul 1940, 53. Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1985), Anadolu'da Rus Muharebesi (Hazırlayan Enver Yaşarbaş), İstanbul 1985, 25-26,

teknik destek sağlayarak yaptırılan tabyaların, imparatorluğunun zor ekonomik şartlarında milyonlarca liraya mal olduğu anlaşılmaktadır¹¹.

Aziziye II Tabyasının Plan Özellikleri; Tabyaların planlanmasında ve inşa edilmesinde, yapının kurulacağı alanın (tepe, boğaz vs) yeri, derinlik ve genişliği, kontrol altına alabileceği stratejik mevkinin durumu en önemli etkindir. Aziziye tabyalar grubunun ikinci bölümünü teşkil eden ve bir numaralı tabyanın 210m. kuzeyinde bulunan iki numaralı Aziziye Tabyası; savunma yapmak amacından daha çok diğer tabyalara cephane ve malzeme desteği için tasarlanmıştır. Üzeri düz, az eğimli Top Dağı'nın üstünde üçlü grubun tam ortasına yerleştirilmiştir. Aziziye I ve Aziziye II. Numaralı tabyaların lojistik desteğini sağlamak için yaptırılan Aziziye II Tabyası, plan bakımından da diğer tabyalardan ayrılmaktadır. Arka bölümü, geniş ve yüksek bir toprak yığını dolgusu ile güçlendirilen uzun bir yarım ay formundaki savunma hattı ile yarımayın iki ucunun kucakladığı 38.00 m. uzunluğunda, kesme taş malzemeye örülmüş bir ön cepheden oluşmaktadır (Şekil 3). Kuzey-güney doğrultusunda uzanan yarım ay formundaki tabyanın kuzey bölümü biraz daha sağlam olarak ayakta kalabilmiş, güney bölümü ise temel duvarlarına kadar tahribata uğramıştır (Fotoğraf 1). Diğer Aziziye I Tabyası gibi 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Rus ordusunun işgaline uğraması ve halkının da yardımıyla Osmanlı ordusunun son büyük direnişine

¹¹ Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1996) 11. Vehbi Kocagüney (1965) 51-52. Beygu (1936), 27. Nusret Çam, (1993), Erzurum Tabyaları, Ankara 1993,1-2. Muzaffer Tepekaya (2002), "Osmanlı-Alman İlişkileri (1870-1914) "Türkler Ansiklopedisi, XIII, Ankara, 2002, 40-56. Rathmann Lothar, (1976), Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi (Çeviren: R.Zaralı), İstanbul, 1976. 17-18. İlber Ortaylı, (2003), Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, İstanbul 2003, 36.

sahne olması nedeniyle büyük hasar görmüştür¹². Aziziye I ve Aziziye III numaralı tabyalarla irtibatını sağlayan yer altı tünelleri çökmüş, ön cephesinin büyük bir bölümü özellikle güney kanadı tamamen tahrip olmuştur. Bu tahribata içerisinde bulunan cephaneliğin patlamasının da yol açtığı sanılmaktadır.

Aziziye II Tabyasının Mimari Özellikleri; II Numaralı Azizye Tabyasının arka cephesi (Doğu) ve yan kanatları tamamen kalın bir toprak dolgu tabakası ile kaplıdır (Fotoğraf 1). Savunulması düşünülen Gürcü Boğazı mevkiine hâkim bir noktada ve bu yönden gelebilecek düşman kuvvetlerinin karşılanması durumunda açılan topçu ateşinin etkisini azaltmak için çok kalın bir toprak yığını ile tabyanın arka cephesi koruma altına alınmıştır. Tabya mimarisinde- ki en önemli savunma birimlerinden birisi de yapıların arka cephelerinin kalın toprak tabakası ile güçlendirilmesidir. 38.00m. uzunluğundaki ön cephenin arka bölümünü oluşturan tabyanın genel toprak dolgu alanı, 13m. genişliğinde, 7.00m yüksekliğinde ve yan kollar ile birlikte 62.00 metreyi bulan genişliktedir (Fotoğraf 5. Tabyanın asıl yapısını oluşturan ön cephesi, ortalama bir metre kalınlığında Erzurum yöresine özgü, siyah küfeki kesme taş malzeme ile örülmüş duvarlara sahip koridor, mahzen ve hücrelerden oluşmaktadır (Fotoğraf 3, 4). Ana binanın kuzeyinde halen ayakta olan iki birim tabyanın mimarisi hakkında bir fikir vermektedir. Cephenin kuzey ucunda 1.40m. genişliğinde ve 9.00m uzunluğunda bir koridor vardır. Koridorun bir ucunda tabyanın arka bölümüne açılan bir kapı ve diğer ucunda

¹² Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1996), C 2, 227-228. Mehmet Arif Bey (1996), Başımıza gelenler, C III, (Hazırlayan; N. Yazar), İstanbul 1996, 823.

3.80m. x 6.00m genişliğinde bir hücreye bağlanmaktadır. Koridor ve hücrenin üzerleri beşik tonozlarla örtülüdür (Fotoğraf 6). Yapının ayakta kalan beşik tonozlu üst örtüleri içten 0.80m ebadında tuğla-kiremitle, dıştan iki metreye yakın kalın toprakla kapatılmıştır. Tabyalı tahkimatlarda toprak ve kiremit örtü her zaman top atışlarına karşı bir avantaj oluşturmıştır. Top güllerinin toprak örtüye çarparak gücünün zayıflatılması ile hasarın en aza indirgenmesi amaçlanmıştır. Tabyanın güney kanadı temel izlerine kadar tahrip olduğu için tam bir ölçü alınamasa da kuzey kanadı ile hemen hemen aynı özelliklere sahip olduğu düşünülmektedir. İyi bir ölçüleme yapabilmek için tabya üzerinde esaslı bir kazı yapılması gerekmektedir. 1960lı yıllara kadar Erzurum ve Kars bölgesinde bulunan birçok tabya, askeriye tarafından kışla olarak kullanılmıştır. Mecidiye ve Aziziye tabyalar grubu da bu tabyalar arasında olduğu için ihtiyaçlara yönelik olarak bazı değişiklikler yapılmıştır. Yapıların içerisi, dış cephesi gibi birimleri tamir edilmiş, boya-badana yapılmış ve kapı pencerelerde çağın gereklerine uygun malzemeler kullanılmıştır. Aziziye II Tabyasının da hücre ve koridoru boya badana ile boyanmış, tavan da bundan nasibini almıştır¹³. Hücrenin koridora ve diğer güney kanadında bulunan ana giriş kısmına açılan kapıları sonraki dönemlerde örülerek daraltılmış ve değişikliğe uğramıştır. Kalın duvar yüzeylerinde iki buçuk metre yükseklikten sonra karşılıklı açılmış, küçük kare deliklerin ahşaptan bir asma katın olabileceğini göstermektedir (Fotoğraf 7). Aziziye Bir Numaralı Tabyanın karargâh odasında da aynı uygulamayı görmek mümkündür.

¹³ Kocagüney (1965), 130.

Bu ahşap asma katın orijinalde yapılmış olması gerekir. Bir destek tabyası olarak tasarlanan, yapı içerisinde cephaneye ve diğer ihtiyaç malzemeleri saklanacağı için daha fazla kullanım alanı kazanmak amacıyla yapıldığı sanılmaktadır. Aziziye Tabyaları grubunun ortasında bulunan II numaralı tabya; diğer iki tabyaya birer tünel ile bağlanmıştır. Muhasara altındayken I ve III numaralı tabyaların lojistik desteğinin sağlanması amacıyla açılan tünellerden cephaneye, erzak gibi malzemelerin sevkiyatı yapılmaktaydı. Bu tüneller günümüzde tamamen çöktüğü için ebatları ve mimari özellikleri hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

Tamamen taş, tuğla ve toprak malzeme kullanılarak yapılan tabyanın üzerinde herhangi bir bezeme veya süsleme unsuru yoktur. Genellikle askeri amaç ve kaygılar ön planda tutularak inşa edilen tabyalarda, mimari zevk ve estetikten daha çok, savunmasını yapacakları alanın yerleşim yerlerinin özellikleri ve şartları, yapıların planlanıp şekillendirilmelerinde etkili olmuştur. Ancak günümüze sağlam gelebilen bazı tabya örnekleri, yapıldıkları dönemin özgünlüğünü mimari üslubunu üzerlerinde taşımaktadırlar (Erzurum Ahali, Büyük ve Küçük Palandöken, Mecidiye, Büyük ve Küçük Kiremitlik, Kars Kerim Paşa, Williams, Çakmak Tepe grubu ve Ardahan Ramazan Paşa Tabyaları gibi). II Numaralı Aziziye Tabyası ile birlikte diğer I ve III Numaralı Aziziye Tabyaları da Topdağı'nın tam tepe noktası üzerine yerleştirilmiş ve bir bütünün parçaları olarak birbirlerini tamamlamaktadırlar.

II. Numaralı Aziziye Tabyası; 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında düşman eline geçen (08. 11. 1877 gecesi) ve yine Erzurum halkının da desteği ile ilk kurtarılan tabya olmuştur¹⁴. Bugün özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan ve Türk Tarihi'nde önemli birçok savaşa ve olaya sahne olan tabyalı tahkimat grubunun kaderlerine terk edilmiş olması ve şanına yakışır biçimde değerlendirilip korunmaması gerçekten üzücü bir durumdur. Erzurum, Kars ve Ardahan Tabyaları, diğer Marmara Bölgesi (özellikle Çanakkale ve Gelibolu Yarımadası) Tabyaları kadar şanslı değildirler. Marmara Bölgesi tabyalarının Çanakkale Savaşları bağlamında turistik ve tarihi alan düzenlemeleri restorasyonunun yapılması, değerlendirilmesi ile korunma çalışmalarının Doğu Anadolu Tabyaları için de uygulanması doğru bir yaklaşım olacaktır. Aziziye Tabyaları'ndaki Nene Hatunların, Kars Kanlı Tabyalardaki Kara Fatmaların aziz hatıralarının yaşatılması da bir o kadar önemlidir. Doğu Anadolu Tabyaları; sadece bireysel yapı olarak değil de genel bir yapı grubu olarak ele alınmalı ve çevresel bir gözlemle değerlendirilmelidir. Çünkü tabyalar konumlandığı arazinin insan eliyle şekillendiği bir mimariye sahiptir. Doğu Anadolu Tabyaları; 1.Dünya Savaşı'na kadar birçok savaşa şahitlik etmesi ve savaşların doğrudan yapıldığı yerler olması nedeniyle de tarihsel öneme sahiptirler. Bu tabyalar grubu; hem doğal ve çevresel, hem planlama ve mimari özellikleri hem de tarihi önemlerinden dolayı kültürel bir peyzaj içerisinde korunması gerekmektedir. Fransa'nın Vauban Bölgesi Tabyaları; tarihi ve çevresel dokuya uygunluğu

¹⁴ Paul Muratoff- William Edward David Allen (1966), Kafkas Harekatı: Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara 1966, 184-189. Mehmet Arif Bey (-) C III, 788-790. Kocagüney (1965), 19

alışmalarıyla 2008 yılında Unesco Dünya Kültürel Miras listesine dahil edilmiştir. Doğu Anadolu Tabyaları için böyle bir çalışmanın yapılması, kültürel peyzaj mirası içerisinde bütüncül bir değerlendirme ile korunması mümkündür.

KAYNAKÇA

- Aşıroğlu, Tahsin (1980), “Erzurum Tabyaları” Tarih Yolunda Erzurum Dergisi, S.18, Temmuz 1983 Erzurum, 10-17
- Aykun, İbrahim (1991), “Erzurum ve Çevresinde İlk Rus İşgali”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991
- Bailey, F. E (1970), British Policy and Turkish Reform Movement, Newyork, 1970
- Beygu, Abdurrahman Şerif (1936), Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, İstanbul 1936
- Causewitz, Carl Von (1991), Harp Üzerine, Ankara 1991
- Çakır, Naci (1977), “1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi”, Askeri Tarih Dergisi, Şubat VII, Ankara 1977, 34-56.
- Nusret Çam, (1993), Erzurum Tabyaları, Ankara 1993.
- Deyrolle, Theophile (1940), 1869’da Trabzon’dan Erzurum’a (Çeviren Reşat Ekrem Koçu), İstanbul 1940
- Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1996), Anılar C 2: Sergüzeşt-i Hayatım’ın Cild-i Sanisi (Hazırlayan: Nuri Akbayır-Yücel Demirel), İstanbul 1996
- Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1985), Anadolu’da Rus Muharebesi (Hazırlayan Enver Yaşarbaş), İstanbul 1985
- Gök, F.Y. (2008), 1828-29 “Osmanlı-Rus Savaşı’nda Doğu Anadolu”, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
- İlgürel, Mücteba, (1984) “Rusların Doğu Anadolu Siyaseti ve 1828-1829 İlk Rus İstilasası” *Tarih Dergisi*, II, İstanbul, 1984, 64-86.

- Karal, Enver Ziya (1940), “Mustafa Zarif Paşa “Hatıratı” Belleten, C. IV, S.16, Ankara, 1940, 477-496
- Karpuz, Haşım (1980) “Erzurum Tahkimatı ve Tabyaları”, Türk Kültürü Dergisi, S. 209-210, 1146-158
- John Keagan (1995), Savaş Sanatı Tarihi, İstanbul 1995
- Kocagüney, Vehbi (1965), ”Erzurum Kalesi ve Savaşları” Askeri Mecmua, Yıl 16, S. 1, Ankara 1965, 47-58
- İbrahim Hakkı Konyalı (1960), Erzurum Tarihi, İstanbul 1960
- Mehmet Arif Bey (1996), Başımıza gelenler, C III, (Hazırlayan; N. Yazar), İstanbul 1996
- Monteith (1857), Kars and Erzurum With the Campaigns of Paskievitch in 1828-1829, 1857 Londra
- Muratoff, Paul - William Edward David Allen (1966), Kafkas Harekâtı: Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara 1966
- Ortaylı, İlber (2003), Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, İstanbul 2003
- Rathmann Lothar, (1976), Alman Emperyalizminin Türkiye’ye Girişi (Çeviren: R.Zaralı), İstanbul, 1976
- Sandwith, Humphary (1856), A Narrative the Siege of Kars, Londra 1856
- Tepekaya, Muzaffer (2002), “Osmanlı-Alman İlişkileri (1870-1914) “Türkler Ansiklopedisi, XIII, Ankara, 2002, 40-56.
- Ülkü, Osman (2007), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi”, Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 27, Erzurum, 2007, 245-270

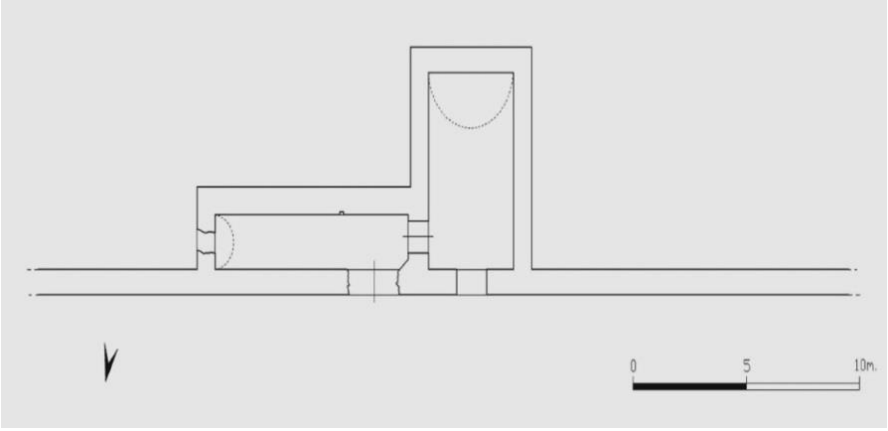
Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi (1978) “Osmanlı-Rus Harbi 1828-1829”
Genel Kurmay Başkanlığı yayını, III, Ankara, 1978, 40-51)

Şekil 1. Aziziye Tabyalarının Topografik Konumu (Erzurum Tapu ve Kadastro Müdürlüğünden)

Şekil 2. Aziziye Tabyalarının Orijinal Planı (Genel Kurmay Başkanlığı, Harita genel Komutanlığından)

Şekil 3. II Numaralı Aziziye Tabyası Planı (Osman ÜLKÜ)

Fotoğraf 1. Aziziye II Tabyası Genel Görünüm (O. ÜLKÜ)

Fotoğraf 2. Aziziye II Tabyası Cepheden Görünüm (O. ÜLKÜ)

Fotoğraf 3. Aziziye II Tabyası Ön Cephe Duvarı (O. ÜLKÜ)

Fotoğraf 4. Aziziye II Tabyası Ön Cephe Duvarı (O. ÜLKÜ)

Fotoğraf 5. Aziziye II Tabyası Arka Cephesi Toprak Dolgusu (O. ÜLKÜ)

Fotoğraf 6. Aziziye II Tabyası İçeriden Görünüm (O. ÜLKÜ)

Fotoğraf 7. Aziziye II Tabyası İçeriden Görünüm (O. ÜLKÜ)

BÖLÜM 24

BOLŞEVİK İHTİLALİNDEKİ HAYAL KIRIKLIĞI VE GÜRCİSTAN

Prof. Dr. Füsun KARA*

*Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ,
Türkiye e-mail: fkara@firat.edu.tr , orcid/0000-0002-2100-1788

GİRİŞ

Tarihin en büyük imparatorluklarının kurulup geliştiği en önemli medeniyetlerin karşı karşıya gelip çarpıştığı veya kaynaştığı, uzun süre düşünce ve bilim alanında önemli adımların atıldığı Gürcistan coğrafyası, sosyo-politik açıdan uluslar arası sistemin değişimlerini dönüşümlerini de doğrudan tecrübe etmiş bir bölgedir. Dünyanın bazı bölgeleri her dönemde büyük devletlerin nüfuz mücadelesine sahne olmuştur. Nüfuz alanı haline getirilebildiği takdirde hâkimiyeti sağlamlaştıran, güce güç katan ve kontrol imkanını arttıran bölgelerin odak noktası Gürcistan’dır.

Gürcü halkı çeşitli kardeş topluluklarının birlikte yaşamasıyla oluşmuştur. Oluşan bu topluluklar Kartvelien gruplar olarak adlandırılmışlardır (Ekici, 2017: 3) Kendilerini Kartvelien olarak isimlendiren, Gürcülerin “Sakartvelo”(gürcüÜlkesi; Gürcistan)olarak isimlendirdikleri topraklarda çok önceden beri hüküm sürdükleri düşünülmektedir (Çiloğlu, 1993: 12). Bu gruplar Megretler, Çan’lar ise Karadeniz’in doğu ve güneydoğu kıyılarına yerleşerek hüküm sürmüşlerdir. Gürcülerde Gürcistan Sakartvelo olarak Gürcüler ise daha çok Kartveli olarak nitelendirilmişlerdir (Ekici, 2017: 161).

Kafkas Dağları’nın güney bölgesinde bulunan Gürcistan; Kuzeyinde Rusya Federasyonu, güneyinde Ermenistan ve Türkiye, güneydoğu ve doğusunda Azerbaycan ile çevrilmiştir. Abhazya ve Acara Özerk Cumhuriyetleri ve Güney Osetya Muhtar Bölgesi Gürcistan’a ait yerleşim yerleridir (Kaşıkçı-Yılmaz, 2000: 24.) Gürcistan jeopolitik konum nedeniyle Kafkasların yanı sıra Asya’nın da kapısı

durumundadır. Doğusunda yer alan Azerbaycan ve Azerbaycan'a komşu olan Hazar Denizi'nin güneyinden de Orta Asya'ya açılan kapıdır. Bu bakımdan jeopolitik bir önem arz etmektedir. Başkent Tiflis haricinde Kutaisi, Batum ve Rustavi de önemli yerleşim yerleridir. Devlet dili Gürcüce olup Rus dilinin de yoğun olarak konuşulduğu görülmektedir. Eğitimde ve devlet yönetiminde Rusça büyük önem arz etmektedir. Hemen hemen bütün Gürcü aydınlar eğitimciler bu dili kullanırlar. Ülkede Gürcü dilinde olduğu gibi Rus dilinde de gazeteler ve kitapların yayımlandığı görülmektedir. Gürcistan'da küçük topluluklar halinde Osetler, Rumlar, Abhazlar da yaşamaktadır.

Gürcistan'ın Rus Hâkimiyeti Altına Girmesi

Katerina, coğrafi konumu nedeniyle Kafkasların işgalinde önemli bir yer olan Gürcistan'ı ilhak etmeyi hedefliyordu. Giderek zayıflamakta olan Gürcistan ve Kafkas coğrafyasında devam eden iç karışıklıklar; Türkiye ve İran'ın Rusya karşısındaki zaafı, sınırlarını çevreleyen Türk ve Müslüman kavimlerin tehdidi karşısında Gürcistan'ı emniyette göremiyordu. Katerina, Gürcistan'ı Kafkaslarda büyük bir Hristiyan devlet haline getireceğini vaatte bulunuyordu (Ataç, 1952: 101).

Tiflis Kralı II. Heraklius, 24 Haziran 1783 yılında Gori şehrinde topladığı bir meclisin uygun bulması halinde Rusya'nın himayesi altına girmesini istemiştir. Bu tarihten itibaren Tiflis, Kafkasya'daki Türk- Rus savaşlarında Rusya'nın ileri karakolu konumuna gelmiştir (Saydam, 1993: 19-20). Rusya ve Gürcistan arasında 23 Temmuz

1783'te Giorgiyevesk Antlaşması imzalanmıştır. Bu süreçte Avrupa'da siyasi durum karışıktı ve Gürcistan için başka bir alternatif yol görünmüyordu (Çiloğlu, 199: 61) bu tür gelişmeler XVIII yüzyılın Rusya'sında çok dikkat çekmekteydi (Ortaylı, 1999: 126). Bu gelişmelerin ardından Güney Kafkasya'daki diplomatik ilişkilerde, Ruslar olaylara direkt müdahale etme imkanı sağlamışlardır. Gürcüler ve Ruslar arasında oluşan diplomatik ve askeri gelişmeler, Rusların Güney Kafkasyayı etkilemesinde büyük öneme sahip olmuştur (Çapraz,2006: 67).

Gürcistan Kralı II. Heraklius, 1798 tarihinde vefatından sonra yerine oğlu XIII. Georgi geçmiştir. Yeni kral Türkler, İranlılar ve hükümdarlığına karşı başkaldıran kardeşleriyle mücadele etmeyince Çar I. Pavel'den yardım istemiştir. Kralın bu isteğini kabul eden Çar, Tiflis'e askeri birlikler gönderdiği gibi XIII. Georgi ile 1799'da bir antlaşma imzalayarak Gürcistan'ın kaderini ellerine almıştır. 1800 yılında XIII. Georgi öldüğünde Rus Çarı, onun oğlu Davit'i Kral vekilliğine getirmiştir. Davit, I. Aleksandr Rus imparatoru oluncaya kadar iktidarda kalmıştır. Yeni Çar tahta çıktıktan kısa bir zaman sonra yayımladığı deklare neticesinde Gürcistan'ın nihayetinde bir Rus şehir olduğunu duyurmuştur. Böylelikle Rus baskısı doğrudan istilaya uğramıştır (Saydam, 1997: 41).Gürcüler ve kral ailesi Rusların haksız uygulamalarından sonra galeyana gelip ayaklanmışlardır. Ruslar XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde çıkan bu ayaklanmaları bastırarak Gürcistan'ı kontrol altına almışlardır. Bundan böyle Gürcistan hem Kafkasya'yı güneyden kuşatmak, hem de Anadolu'ya

saldırmak için önemli bir konumda görünüyordu (Habiçoğlu, 1993: 36).

1802 tarihinde Gürcistan'ın Rusya'ya dahil edilmesiyle, Rusya'nın sınırları Osmanlı ve İran sınırlarına dayanmıştır. Bu gelişme iki ülkeyi de etkilemiş, civardaki dağlık alanlarda hüküm süren halk, Ruslar için sıkıntılı bir durum arz ediyordu. Çünkü dağlık alanlarda hüküm süren halk, Ruslar için sıkıntılı bir durum arz ediyordu. Çünkü bu esnada tüm Kafkasya, bütünüyle isyan içerisindeydi. Gürcistan'da Rus hakimiyetinin kurulması neticesinde ülke, Rusların kuzey Kafkasya'ya düzenleyecekleri saldırılar nedeniyle kuzeyde yer alan ve Karadeniz kıyısında bulunan hattın benzer bir konumu üs olarak kullanılmıştır (Luxembourg,1998:46).

Ruslar, Doğu Kafkasya ve Maverayı Kafkasya'da 1802 yılında Kafkas kuvvetleri komutanlığına Prens Tsitsianov'un atanmasıyla bu bölgedeki hâkimiyetlerini kuvvetlendirmekle uğraşmışlardır. Mingrelya'nın 1803 yılında alınmasından sonra 1804'te İmeretya'da Rus idaresi altına geçmiştir. Çar II. Aleksandr döneminde de Ruslar askerî başarılarını devam ettirmişlerdir (Kamalov,2011:16).

XIX. yüzyılın ilk yarısında rus ve gürcü birlikleri Osmanlıların elinde bulunan Poti, Ahalkalaki gibi stratejik merkezleri tekrar Gürcistan'a katmıştır. Fakat Çürüksu ve Acara 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına kadar Osmanlıların egemenliğinde kalmıştır (Çiloğlu,1993:63) XIX. Yüzyıllarda Müslüman Gürcü halk ile Hristiyan Gürcü halk birbirinden ayrılmışlardı. Ruslar, gürcü ve ermeni halkları içerisinde muhtariyet elde etme arzularını devam ettiriyorlardı. Bu yöntemle

genellikle gürcü ordularından faydalanmışlardır. Mesela 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Rus Kafkas kolunun komutanlığını General Çavçavadze üstlenmiştir. Fakat gürcü milliyetçiliği propagandası, Müslüman gürcü halk üzerinde fazla tesir etmemiş ve bu bölgeler çoğunlukla Osmanlı askerlerine destek olmuşlardır. Özellikle Batum merkezli destekler görülmüştür. Batum, Artvin, Rize, Ardahan ve Kars civarlarında, Türk ve Gürcü karışımı birliklerle Ruslara karşı büyük mücadeleler verilmiştir(Gül,2009:91) Gürcüler bilhassa 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra Ruslar tarafından yurtlarından edinmişlerdir. Osmanlı devletine sığınan gürcüler, samsun, ordu ve giresun'a yerleştirilmiştir (Tellioğlu, 2005: 5)

Bolşevik İhtilali ve Gürcistan

1917 yılı başlarından itibaren Rus halkı ağırlaşan ekonomik koşullar yüzünden açlık ve sefalet içinde kıvranıyordu. Ülkenin büyük bölümünde ciddi bir gerginlik baş göstermişti. Kornilov isyanı halkın geçici hükümete olan güvenini bitirmişti. Siyasiler iktidar savaşı verirken, halk ekonomik sıkıntılarla boğuşuyordu. Ülkede üretim bitme aşamasına dayandığından büyük fabrika sahipleri işçileri işten çıkarıyordu. 1917'nin Mart ve Kasım aylarında 800 fabrika kapanma noktasına gelince 170 bin işçi işinden olmuştur. İşçilerin sermayeye karşı olan düşüncelerini bilen fabrika sahipleri kendi metotlarıyla işçilerden intikam almayı planlıyorlardı. Mayıs- Ağustos ayları arasında tüm malların fiyatları iki kat artmış, ülke büyük bir ekonomik kriz içine girmiştir. Petrograd dâhil Moskova ve ülkenin diğer vilayetlerinde ekmek sıkıntısı başlamıştı. Rusya'da buğday sorunu

olmamasına rağmen büyük sermaye sahipleri fiyatları yükseltmek için ülkede yapay ekmek kıtlığı meydana getirmişlerdir (Sadıkov,2010:108).

Petrograd Sovyeti ilk başlarda hükümet olmak istememiştir. Bunun da sebebi kısmen liderlerinin o döneme kadar Rusya'nın sosyalist devrim için değil, yalnızca burjuva devrimi için hazırlanmış olduğu görüşüne inanmış olmaları, kısmen de kendilerini hükümet olacak kadar yeterlilikte olmadıklarına inanmalarıydı(Carr,1989:75-76). Uzun süren savaşlar, savaştan bütün devletleri ve çok sayıda tarafsız ülkeyi tüketimlerini kontrol altına almaya yönlendirmiştir. Ekmek karnesi yeniden ortaya çıkmış ve günlük yaşantının bir parçası haline gelmiştir. Rusya'da bu gelişmelerin dışında kalmayarak o da ekmek karnesi uygulamasına katılmıştır. Tüketimi düzenlemenin klasik bir örneği olan ekmek karnesinin tek görevi mevcut ekmeği herkesle paylaşırabilmektedir (Lenin,1990:41) savaşla geçen dört yıllık zaman sürecinde Rus halkı yorgun ve bitkin düşmüştü. Her şeyden önce askerler savaş alanlarından evlerine dönmek istiyorlardı. Lenin'in deyimiyle, “ askerler yorgun, askerler yalınayak, askerler aç, askerler savaşmak istemiyor”du (Gökay, 1998: 10) hem çarist gelenek hem de Lenin'in parti organizasyon anlayışı merkeziyetçilikten yanaydı (Lawrence, 1978: 250) o kadar ki Rus yönetimi altında ezilen halkların ızdırıp ve hoşnutsuzluğu da sınırsız hale gelmiştir. 1917 devrimi Bolşevik tarihinin en gizemli politikaları parti finansmanları üzerineydi (Pipes,1991:369)

Bolşevik İhtilalinin temel sebeplerinin yanında Sovyet devrimini kolaylaştıran yan sebepler de bulunmaktaydı. Her şeyden evvel 1917 tarihine gelindiğinde Rusya'daki mali sistem Fransız devrimi öncesi olduğu gibi yok olmuş durumdaydı. Vergi sistemi adaletsiz bir durum almış, savaş masrafları sadece erimekte olan altın rezervleri ve dış borçlarla yürütölmekteydi. 1904-1905 te meydana gelen Japon savaşı bu şekilde karşılanmış, 1905 devrimi de büyük şiddet kullanılarak Fransa'dan alınan büyük borçlarla bastırılabilmişti. Bunlara ilaveten çarlık sistemi toprak sorununda bir çözüm üretememişti. İkinci neden olarak Rusya'da devlet kurulduktan sonra demokratikleşmenin gerçekleşmemiştir (Sander, 2008: 389-390) Rusya'daki Bolşevik partileri rakiplerine oranla daha sert ve dirençli bir konumdaydı (Merkenzie-Curran,2001:528) 1917 yılının 8 Martında Petrograd da ekmek kıtlığı nedeniyle bir sokak gösterisi şeklinde başlayan hareket kısa zamanda büyüyerek 15-16 Mart gecesi Romanov hanedanının son hükümdarı ikinci Nikola'nın Pskov karargâhında tahtından çekilmesiyle sonuçlanmışır (Burçak, 1946: 50).

1917 baharından sonra Rusya'da esen sosyalist devrim havası yaz boyunca güçlenmiş, başarısız ilk denemeyle Lenin'in önderliğinde ekimde amacına ulaşarak Bolşevikleri ihtilâlle iktidara getirmiştir. 20. Yüzyıl dünyasına her yönüyle etki edecek olan bu gelişme, savaşan taraflar üzerinde önemli tesirler bırakmıştır. Özellikle çarlık Rusya'sının müttefiki olan İngiltere, orta doğudaki varlığının ciddi tehdit altına girdiğini hissederek ihtilalden rahatsız olmuştur .

25 Ekim 1917 de Bolşevikler Rusya’da yönetimi ele geçirdikten sonra barış taarruzuna girişmişler ve Almanya ile müzakere yapma için müracaat etmişlerdir. Almanya’da batı cephesindeki İngiliz ve Fransız kuvvetlerine son darbeyi indirmek ve böylece harbi kazanmak amacıyla Rusya ile hemen barışmak istiyordu (Gökdemir, 1998: 15) İngiltere ve müttefikleri, Bolşeviklerin barış çağrısını cephelerde ortaya çıkaracağı sonuçlar sebebiyle, itilaf devletlerinin savaş uğraşlarına karşı doğrudan bir darbe olarak nitelendirdiler.

Savaş ve kıtlıktan dolayı zayıflamış bir memlekette Lenin, stratejik bir geri çekilmeyi ya da yeni bir ekonomik politikayı uygulamaya sokmuştur. Köylülere tasarruf nisabı sistemi yerine, tarımsal ürün fazlasının yaklaşık yarısını aynı vergi olarak ödeme zorunluluğunun getirilmesi kabul edilmiştir (Chauvier, 1990: 25,26) . Bu süreçlerde Rus siyasetçiler içişlerinde reforma gittiler (Halperin, 1985: 44). Reforma karşı olanlar Lenin’in savaşı ne pahasına olursa olsun bitirme kararlılığını tartışıyordu (Wren,1989:434). Halbûki Lenin, Bolşeviklere ve komünistlere bununla ilgili daha detaylı açıklama yapmanın gereksiz olduğunu düşünüyordu (Lenin, 1995: 196).

Bolşevik İhtilali Sonrası Kafkasya

İhtilâlden sonra Rusya savaşa son vererek “Rus Halkları Beyannemesi” ile farklı milletlere egemenliklerini elde etme imkânı vermiş oluyordu. Rusya’da yaşamını sürdüren Türk ve İslâm milletler, ne Çarlık Rus politikasından ne de Geçici Hükümetin uygulamalarından memnun değillerdi. Fakat verilen vaatten sonra

elleri boş kalan halkın Bolşeviklere güvenmek ve umut bağlamaktan başka imkânları bulunmamakta idi.

Rus İhtilâlinde, Rusya’da yaşayan milletlerin kendi geleceklerine hâkim ve sahip olması esası kabul edildiği için gerek milli mevcudiyetlerini muhafaza etmek ve gerekse Ruslar tarafından terk edilen Osmanlı arazisini elde tutmak amacıyla Kafkas uluslarından bilhassa Ermeniler ve Gürcüler, Rus ordusundan geriye kalanlardan birer küçük ordu oluşturmuşlardır. Bunların içinde Ermeni çeteleri de vardı(Türker, 2006:3). Rus İhtilalcileri içerisinde Gürcüler ve Ermeniler önemli yer teşkil ediyorlardı. Rus Menşeviklerinin önderleri arasında Gürcüler başı çekiyordu. Gürcüler arasında Menşeviklerin teşkilatı çok güçlü idi ve Duma’ya seçilen vekiller sadece Gürcü değil aksine bütün Rus milletlerden oluşan önemli kişilerdi. Bu nedenle Tseretelli ve Gegeçkori, Duma’da Rus sosyalistlerinin ya da Menşeviklerinin en bilinen kişileri sıfatıyla kürsüye çıkmış ve Çarlık idaresini eleştirmişlerdir(Kurat, 1990: 458). Çarlık Rusya’nın 1917’de çökmesi, Güney Kafkasya’ya kısa süre zarfında bağımsızlık getirmiştir (Cemilli, 2007: 22). 1917’deki Şubat Devrimi sadece Ekim devrimi’ne zemin hazırlayan bir devrim olarak tarihte yer edinmiştir (Deutscher, London:7).

Bolşeviklerin Rusya’da 7 Kasım 1917’de yönetimi ele almaları, Kafkasya’daki milletlerde (Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türkleri) kendi kaderlerini tayin etmek amacıyla harekete geçmişlerdir. Gürcü Menşeviklerin önderliğinde, 28 Kasım 1917 tarihinde “Maverayı Kafkas Komiserliği’nin” teşkili ilan edilmiştir. Komiserlik her şeye

rağmen kendisini Rusya'nın bir parçası olarak belirtmiştir. Bu komiserlik Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan Türklerinin temsilcilerinden oluşan bir nevi federasyondan ibaretti. Mahalli organlar federatif bir sistemle merkezi Tiflis olmak üzere bir hükümet organı oluşturmuşlardı. Transkafkasya Komiserliği olarak da bilinen Zakavkom, üç Gürcü, üç Azeri, üç Ermeni ve iki Rus'tan meydana geliyordu. Menşevik bir Gürcü olan Gegeçkori Komiserliğin başkanlığına, aynı zamanda da dışişleri ve çalışma komiserliğine getirilmiştir. Maverayı Kafkas Komiserliği, Petrograd'daki Sovyet Hükümetini tanımadığını belirtmekle birlikte, bölgenin Rusya ile bağlarını tamamen koparmamıştı. Oysa komiserlik Bolşevik idaresinin uzun süre devam etmeyeceği fikriyle yakında toplanacak olan Rusya Kurucular Meclisi'nde ülkeyle ilgili bütün meselelerin demokratik yollarla halledileceği umudunu taşıyordu (Saydam, 1993: 81).

18 Aralık 1917'de yapılan Erzincan mütarekesi ile Petrograd'daki Sovyet hükümeti ile değil, Tiflis'teki Transkafkasya komiserliği ve Kafkas cephesi Rus ordusu komutanlığı adına imzalanmıştır. Osmanlı bu mütarekeyi imzalarken, Transkafkasya komiserliğini de resmen bir hükümet olarak tanımıştır. Erzincan mütarekesi aynı zamanda maverayı Kafkas hükümeti tarafından imzalatılan ilk uluslar arası antlaşma olduğundan dolayı da ayrı bir öneme sahiptir Erzincan Mütarekesiyle Osmanlılar, Transkafkasya siyasi hayatına etkin rol olarak girmişlerdir (Swietochowski, 1988: 163).

3 Mart 1918de imzalanan Brest Litowsk Antlaşması, Türk ordusuna Kafkaslar'da ilerlemeleri için diplomatik açıdan uygun yasal bir zemin

sağlamıştır. Türk ordusunun Suriye, Mezopotamya ve Avrupa cephelerinde yenilmelerine rağmen Bres'teki Türk heyeti önemli başarılar elde etmiştir (Gökay,1998:21). Brest Litowsk antlaşması imzalandığı sıralarda güney kafkasyada maverayı Kafkasya hükümeti ismiyle bir devlet kurulmuştur. Trabzonda bu devletim temsilcileriyle yapılan konferansta Kars, Ardahan ve Batum'un yapılacak bir referandum neticesinde Osmanlı devletine dahil edilmesi kabul edilmiştir (Arslan, 2010:113)

Gürcistan'ın Maverayı Kafkas komiserliğinden çekilmesiyle bu birliğin sona ermesi aynı zamanda güney Kafkasya milletlerinin bağımsız cumhuriyetler şeklinde ayrılmaları yolundaki geçiş sürecinin sona erdiğinin göstergesiydi. Birlik yalnızca beş hafta hüküm sürmüştü ve üç ülke ayrı ayrı bağımsızlıklarını kazanmışlardır (Bocutoğlu&Çelik, 1998: 26). 22 Nisan 1918'de ilan ettikleri bağımsızlıklarını 26 Mayıs 1918 tarihinde Transkafkasya Federasyonu feshetmiştir. Brest Litowsk antlaşmasının imzalanmasından kısa bir süre sonra; 26 Mayıs 1918de Gürcistan ve Ermenistan , 28 Mayıs 1918de Azerbaycan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Gürcistan'ın başkenti Tiflis, Ermenistan'ın başkenti ise Erivan olarak ilan edildi. Normal olarak Azerbaycan'ın başkenti Bakü olacaktı, fakat Bakü 18 Mart 1918 den itibaren kızılıların kontrolü altına girince Gence, Azerbaycan'ın başkenti olarak ilan edilmiştir.

1919 yılı Bolşevikler için felaket ve musibetlerle dolu bir yıl olarak geçmiştir. Fakat merkezini Moskova'ya nakletmiş olan Bolşevik liderleri 1920 senesini üst üste kazanılmış zaferlerle kapatmışlardır.

30 Aralık 1922 tarihinde kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) Stalin'in öngördüğü gibi dört devletten oluşmaktaydı. Bu dört devlet şunlardır: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ve Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ı kapsayan Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'di. 1924 yılının sonlarında Bolşevik Partisi içinde dört büyük grup meydana gelmiştir. Birinci grup Stalin'in liderliğindeki iktidar, ikincisi Buharin'in liderliği'ndeki sağ kanat, üçüncüsü Zinovyev ve Kamanev'in grubu ve son grup da Troçki'nin liderlik ettiği gruptur. Ekim Devrimi'nde devrime kimin daha çok katkısı olduğu tartışması Troçki ile Stalin arasındaki ilk çatışma olarak kabul edilmektedir.

1927 yılında Gürcistan dâhil bütün SSCB topraklarında tahıl toplama krizi yaşanmıştır. Bolşevikler tahıl alımı için ödedikleri fiyatları düzenli bir şekilde düşürerek ihracatı artırmaya çalışmışlardır. Kuzey Kafkaslar'da 1928'de tahıl üretiminde yaşanan sıkıntılar, piyasada çavdar ve buğday arzında ciddi bir açık vermiştir. Her şeye rağmen tahıl toplama krizi, dünya ekonomisinde tümüyle karşı yönde işleyen süreçlerle örtüşüyordu. Çünkü iç piyasada tahıl fiyatları hızla yükselirken dünya piyasasında hızla düşmüştür (Kagarlitsky, 2007: 410-411). 1936 Anayasası, SSCB'yi eşit haklara sahip 11 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Kazakistan ve Kırgızistan'ın ilavesi ve Trans Kafkasya'nın üç cumhuriyete; Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan bölünmesinin sonucu olarak gönüllü birleşmelerinden oluşan, işçi diktatörlüğüne dayanan, köylü ve işçilerin federal bir devleti olarak ilan edilmiştir. Bu devletlerin sayısı II. Dünya Savaşı

sırasında Moldova, Letonya, Estonya, Litvanya ve Fin Karelya'sının katılımıyla 16'ya çıkmıştır.

23 Ağustos 1939 yılında Almanya-SSCB Dostluk Antlaşması'nın imzalanması ve Polonya'nın Almanlar ve Ruslar tarafından işgal edilmesi, Gürcistan' a komşu olan Türkiye' bir tehdit altında bırakmıştır. Sovyetler birliği bununla da yetinmeyip Karadeniz'e kıyısı bulunmayan devletlerin savaş gemilerinin boğazlardan geçirilmesine izin verilmemesini ve boğazlarda Sovyet askeri bulundurmak istediğini Ankara'ya iletmesi tehlikenin boyutunu daha da iletmiştir. Bu gelişmelerin yansıması ile Türkiye, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin yanında saf tutarak Sovyetler birliği ile olan ilişkileri bozulmaya başlamıştır. Ancak her şeye rağmen Türkiye, Nazi-Sovyet paktından sonra da bir nevi yumuşama siyaseti takip ederek batı ile Sovyetler arasında bir köprü oluşturma ümidini yitirmemiştir (Öcal, 2008: 289).

SONUÇ

Gürcistan, Güney Kafkasya'da etnik, dil ve din bakımından farklı topluluklara sahip ülke olma özelliğini taşımaktadır. Gürcistan nüfusunda önemli yer tutan Abhaz, Oset, Adıgey, Azerbaycan Türkü, Ermeni ve diğer grupların mevcudiyeti, bu yapının kaynağını meydana getirmektedir. Ayrıca ülkede çoğunlukta olan etnik, dilsel ve dinsel bakımdan tek Gürcü grubundan bahsetmek de zordur. Bu yapısı, Gürcistan'ın etnik, dilsel ve dinsel grupları dikkate alan politikasının önemini belirtmektedir.

SSCB öncesi ve sonrasında bu hususta çeşitli sıkıntılarla karşılaşan ve bugün içinde bulunduğu durum kendisinin olduğu kadar diğer bölge devletlerini de alakadar etmektedir. Bölgedeki süreci değiştirebilecek niteliği koruyan unsurların oluşturduğu hareketliliklerin etkileri şimdiye kadar pek çok çatışmanın meydana gelmesine yol açmıştır. Bugün itibariyle kısmi olarak sona ermiş vaziyette tutulan bu sorunlar batının bölgeye olan bakışını da ölçer bir hal almıştır. Özellikle ülke bütünlüğünü zedeleyecek olan Abhazya ve Güney Osetya ayaklanmalarına karşı Gürcistan önemli tedbirler almıştır. Farklı etnik ayrılıkçı hareketlerin birbirlerine olan benzerlikleri ortak tarihi ve coğrafi birlikteliklerinden kaynaklanmaktadır. Bölgenin asli unsuru olan Ahıska Türklerinin geri dönüşü ile ilgili diplomatik işlemler günümüzde de dondurulmuş vaziyet olarak özelliğini korumaktadır. Bölgedeki ermeni nüfusun Gürcistan'a olan olumsuz etkileri son dönemlerde daha da yoğunlaşmıştır.

KAYNAKÇA

- Arslan, Z. (2010), “Moskova Antlaşması Sonrası Batum’da Rus ve Gürcülerin Yaptıkları Düzenlemeler (1921-1925), Uluslar arası Karadeniz İncelemeleri Dergisi,Sayı:8, Trabzon,s.113.
- Ataç, A. M., (1952), Rusya Tarihi, Türkler ve Komşularıyla Münasebetleri, Ankara.
- Bocutoğlu&Çelik, (1998), Orta Asya ve Kafkasya’daki Durum ve Avrupa Güvenliği, Trabzon.
- Burçak, R. S. (1946), Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941), İstanbul.
- Carr E.H. (1998), Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923, Cilt I, İstanbul.
- Cemilli, E. (2007), ABD’nin Güney Kafkasya Politikası, İstanbul.
- Çiloğlu, F. (19993), Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi, İstanbul.
- Çağlayan, K. T. (2003), İngiliz Belgelerine Göre İngiltere ve Osmanlı Devleti Arasında Ayrı Barış Girişimleri (1917-1993), Samsun.
- Çapraz, H. (2006), “Gürcistan’da Rus İdaresinin Yerleşmesi (1800-1850), Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, Cilt:1, No:1, Ankara, s.61-72.
- Chauvier, J. M. (1990), SSCB:Ekonomik ve Siyasi Gelişmeler (1917-1988) (Fransızcadan çeviren:Temel Keşoğlu) , İstanbul.
- Deutscher, I. (1967), The Unifished Revolution Russia 1917-1967, London.
- Ekici,Y. (2017), II. Dünya Savaşı’ndan Bağımsızlığa Kadar Gürcistan (1939-1991) Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ.

- Gökay, B. (1998), Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923), İstanbul.
- Gökdemir, A. E. (1998), Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, Ankara.
- Gül, M. (2009), “Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri”, Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi, Cilt:11, Sakarya.
- Halperin, C. J. (1985),The Mongol Impact On Medieval Russian History, Russia And The Golden Horde, Bloomington.
- Kagarlitsky, B. (2007) Çevrenin İmparatorluğu Rusya ve Dünya Sistemi, Çev: Esin Soğancılar, Ankara.
- Kamalov, İ.(2011), Rusya’nın Orta Asya Politikaları, Ankara.
- Kurat, A. N. (1990), Türkiye ve Rusya, Ankara.
- Lawrence, J. (1978), A History of Russia, Newyork.
- Lenin, V. İ. (1995), Lenin’s Final Fight:Speeches And Writings, 1922-23,Edited.George Fyson, Newyork.
- Luxembourg, N. (1998), Rusların Kafkasya’yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil, İstanbul.
- Mackenzie&Curran, (2001), A History of Russia, The Soviet Union, And Beyond, Grensboro.
- Öcal, M. (2008), “İngiltere’nin Tutumu” Türk Dış Politikası 1919-2008, Ankara.
- Pipes, R. (1991), The Russian Revolution, Newyork.
- Sadikov, R. (2010), “Şubat Devriminden Sonra Rusya’da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi’ne Giden Yol”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:29, Sayı:48, Ankara, s.108.
- Sander, O.(2008), Siyasi Tarih (İlkçağlar’dan 1918’e), Ankara.

- Swietochowski, T.(1988),Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus
Azerbaycan'ı 1905-1920, (Çev:Nuray Mert), İstanbul.
- Tellioğlu, İ. (2005), “Doğu Karadeniz Bölgesinin Bugünkü Etnik
Yapısına Tesir Eden Göçler”, Karadeniz Araştırmaları,Sayı:5,
Ankara,s.10.
- Temizkan, A. (2006), Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas Ötesinde
Nüfuz Mücadelesi, İzmir.
- Türker, R. (2006), Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5.nci
Kafkas Tümeni, Ankara.
- Wren, M. C. (1989), The Course of Russian History, Newyork.

BÖLÜM 25

EŞME’NİN ŞEHİT KAYMAKAMI VE BİR ACI PARA HİKÂYESİ

Dr. BURHANETTİN ŞENLİ

2019 yılında yayınlanan “Milli Mücadele’de Eşme” Kitabımda hep hissettiğim bir eksiklik vardı. Eşme’nin Milli Mücadele’de Şehit olan Kaymakamı Ahmet Şevki Bey. Yeterli belge bulamadığım için ayrıntılı anlatamamıştım. (B. Şenli,) Kitabın basımından sonra bazı bilgilere ulaştım ama yeterli değildi, biraz daha bilgi ve belge gerekiyordu. Bir tesadüf sonucu torunu olan Metin Can ismine ulaştım. Sosyal medyadan yazarak bir mesaj gönderdim, sağolsun derhal cevap verdi. Hatta tüylerimi diken diken eden bir gelişme yaşandı, Metin bey beni rüyasında gördüğünü söyledi. Çok sayıda yeni belge verdi ve bir yardım istedi: Hakları olan İstiklal Madalyası... Ben de halen canla başla belge bulup Şehit Kaymakamımız Ahmet Şevki beyin Ruhunu Şad etmek ve aileye “İstiklal Madalyası” aldirmek için uğraşıyorum. Bu konuda araştırma yapan tüm bilim insanlarımızdan da yardım istiyorum. Unutmayalım hainlerin torunları nerelerde, kahramanların torunları nerelerde....

Foto 1: Şehit Kaymakam Ahmet Şevki Bey’in Torunu Metin Can

Gelelim hikâyemize: Corona virüsünün stratejik açıdan en büyük sonuçlarından birisinin artık nakit para kullanımının azalacağı fazla uzun olmayan bir dönemde de yürürlükten kalkacağı, yerine kredi kartlarının ve block chain teknolojisinin kullanılmaya başlanacağı çok sık dile getirilmeye başlandı.

Tarih olmadan şu anda yürürlükte olan banknot paralarımızdan 10 TL nin arkasında bulunan dünyaca ünlü matematikçimiz Ord. Prof. Cahit Arf'i de içine alan acı bir hikâyeyi yazacağım.

Foto 2: Ord. Prof. Dr. Cahit Arf

Bu acı hikâye 15 Mayıs 1919 tarihinde Türk tarihinin kara sayfalarından birisi de, daha düne kadar bize bağlı bir azınlık olan Yunanlıların emperyalist devletlerin desteğiyle İzmir'i işgal etmesi ve işgal sonrası yaptığı mezalim ile başlar.

İzmir'in işgalinden sonra Yunan ordusu işgalini Batıya doğru geliştirmeye, Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemeye başlamıştır. Günümüzde Uşak iline bağlı olan, o dönemde ise Manisa'ya bağlı olan Eşme ilçesi; 29 Haziran- 11 Temmuz 1920 tarihleri arasında işgal

edilmiştir. İkinci işgal ise 5 Ağustos 1920 tarihinde gerçekleşmiştir. (B. Şenli, s.40)Bu işgal ise büyük bir mezalim ile birleşerek kahraman ordumuzun gelmesiyle alelacele kaçtıkları 3 Eylül 1922 tarihine kadar acılar içinde sürmüştür. Hatta kaçışları o kadar acele olmuştur ki Yunanlılar köylülerimizden zorla alıp, yedi adet kazanda pişirdikleri tavukları bile yiyemeden Eşme meydanında bırakmak zorunda kalmışlardır. (H Karaca, M Koç; S.72) Şunu da belirtmek gerekir ki, Kahraman Türk ordusu Büyük Taarruz ve ardından İzmir’de Yunanlıları denize dökene kadar süren takip harekâtı dünya tarihinin kaydettiği en hızlı harekât olmuştur. Doğal olarak Yıldırım ordularımızın önünden kaçan Yunan ordusu da tarihin en hızlı kaçışını kaydederek rekor kırmış ve imha edilmiştir. Tarihimize altın harflerle yazılacak muhteşem bir zafer kazanılmıştır. Bitti denilen Türkler ulu önder Atatürk’ün liderliğinde emperyalizme karşı zafer kazanan tek ulus olmuştur. (Tabi ki Çanakkale zaferimizi de unutmayalım.)

Eşme ve batı Anadolu işgal altındayken, sadece düzenli birliklerle değil, aynı zamanda oluşturulan Akıncı müfrezeleri ile düşman gerisine darbeler indirilmiştir. 6 Temmuz 1921 tarihinde Derviş paşa komutasındaki müfrezeler de Eşme Elvanlar istasyonuna baskın yapmıştır. Çatışmada bir Yunan taburu yok edilmiş; cepheye gönderilmek üzere hazırlanan büyük Yunan cephaneliği imha edilmiş; ayrıca bir köprü de imha edilmiştir. Elvanlarda bulunan, Büyük Taarruz için hazırlanan Yunan ikmal noktasına büyük oranda zarar verilmiştir. Çatışmada 9 Şehit ve 17 yaralımız vardır. Şehitlerden bilinenler Üsteğmen Ali Bey, Abdullah Çavuş ve Hasan Onbaşıdır. (B Senli, s.49) (C Bayar, s. 242)7 Temmuz 1921 Kurtuluş savaşı

Kahramanlarından Şehit Ali Bey'in ağabeyi Derviş Paşa (Korgeneral Ahmet Derviş) kardeşi Şükrü Efendi'ye yazdığı mektupta ağabeyi Ali Bey'in bir önceki günkü çatışmada şehit düştüğünü belirtmiştir. (B Senli, s.170)

Foto 3: Şehit Kaymakam Ahmet Şevki Bey'in Bulunabilen tek Fotoğrafi (Metin Can)

Yunanlılara yardım eden Madanoğlu Mustafa, baskın yapan Derviş Paşa'ya Eşme Kaymakamı Ahmet Şevki Bey ve bazı vatandaşların yardım ettiği ihbarında bulunmuştur. Baskından beş gün sonra Eşme'ye gelen diğer bir Yunan taburu, Yunanlılarla işbirliği yapan Madanoğlu Mustafa ve kardeşinin ihbarıyla, Kaymakam Şevki Bey'le birlikte Milli Mücadeleye yardımcı olan Alaşehir Eytam (Yetimler)

Müdürü Ömer efendi, Eşme'den Kör Musa oğlu Molla Mecid, Terzioğlu Mehmet, Kunduracı Ali ustayı tutuklandı. Tutuklanan Milli Mücadele Kahramanları yaya ve işkence edilerek İzmir'e sevk edilerek, İzmir Efzon Alayı 2 numaralı Harp Divanınca (Mahkeme) kısa bir duruşmadan sonra 29 Temmuz 1921 tarihinde idama mahkum edilmiş ve kurşuna dizilerek idam edilmişlerdir. (A Çankaya s. 2041) (Ömer Aşçı)

2 Temmuz 1900'de Bargiri (= Muradiye - Van) Kazası Kaymakamlığına getirilen Ahmet Şevki bey, bu görevinde iken Muradiye Halkı'nın, askere gitmemek için düzenledikleri ve Askerlik Şubesi Başkanı'nın şehit edilmesi, Kaymakam'ın yaralanmasıyla sonuçlanan saldırıdan bir şans eseri olarak kurtulmuştur. Kahraman kaymakamımız daha sonra Yunanlılar tarafından şehit edilmiştir. Şehit edilmesinin ardından Eşme ilçesinde işgalin sonuna kadar onu şikayet edenlerden Madanoğlu Mustafa Kaymakamlık yapmıştır. Madanoğlu Mustafa daha sonra yüzellikler denen hainler listesine alınarak Yunanistan'a sürgüne gönderilmiştir. Dram burada bitmemiş, Türklere yenilmenin acısıyla kavrulan Yunanlılar İzmir'de idam ettikleri Kaymakam Ahmet Şevki Beyle yetinmeyip, doğum yeri ve memleketi İskeçe'de yaşayan kardeşleri Doktor Nazif Bey ve Muallim (Öğretmen) İskender Bey'i de idam etmişlerdir. (Metin Can) (C Bayar, s.242) (Ömer Aşçı)

Foto 4-5-6-7: Yunan İşgali Esnasında İzmir Askeri Cezaevi (Metin Can)

Şehit Kaymakam Şevki Bey, ilk eşi Şadiye hanımın vefatı üzerine Eşrefe hanımla ve onun da vefatı üzerine Ayşe hanımla evlenmiştir. İlk eşi Şadiye hanımdan Mahmut (Ergenekon), Halide adlarında iki, ikinci eşinden Pertev, üçüncü eşi Ayşe hanımdan Süreyya ve Şevki adlarında iki evladı olmuştur. Fransızca ve Rumca bildiği sicilinde yazılıdır.

Şehit Kaymakam Ahmet Şevki Beyin yetimlerine ve dul eşi Ayşe hanıma Kuva-yı Milliye sahip çıkmıştır ve çocukları okutmuştur.

Vefat eden ikinci eşi Eşrefe Hanımın oğlu Ahmed Pertev'i dayıları Manisa'ya yanlarına almış, Ahmed Pertev(Savaşçıoğlu), Kuva-yı Milliye'nin desteğiyle hukuk fakültesini bitirerek Cumhuriyet savcısı olmuştur. (Metin Can)

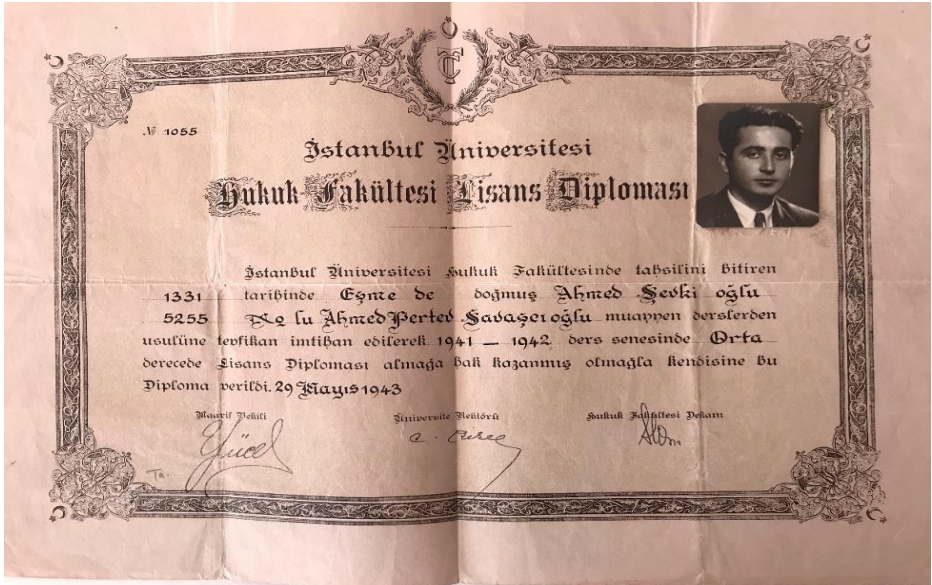

Foto 8: Ahmet Pertev Bey'in Diploması (Metin Can)

Ayşe Hanım da iki oğlu ile ailesinin yanına gitmiştir. Fakat ilk eşi Şadiye hanımdan olan çocukları Mahmut ve Halide açıkta kalmıştır. Bu öksüz ve yetim çocuklar Dar-ül Eytam'a yerleştirilmiş ve Kuva-yı Milliye'den maaş bağlanmıştır. Sonra bu iki çocuk İstanbul'a yerleşmiştir. Mahmut Ergenekon Galatasaray Lisesine kaydolmuştur. Burayı tamamladıktan sonra Meclis Katipliğine başlamıştır.(Metin Can) Kaderin cilvesi ve acı tarafı babasının Şehit olmasına sebep olan adamın oğlu Cemal Madanoğlu'nun kontenjan Senatörü olduğu mecliste memur olarak bulunmuştur. (Metin Can)

(https://tr.wikipedia.org/wiki/Cemal_Madano%C4%9Flu)

Halide ise ünlü matematik profesörümüz Cahit Arf ile evlenmiştir. Ondan Fatma isimli bir kızı olmuştur. Fatma bir Amerikalı profesör ile evlenmiş, halen ABD'de yaşamaktadır. (Metin Can)

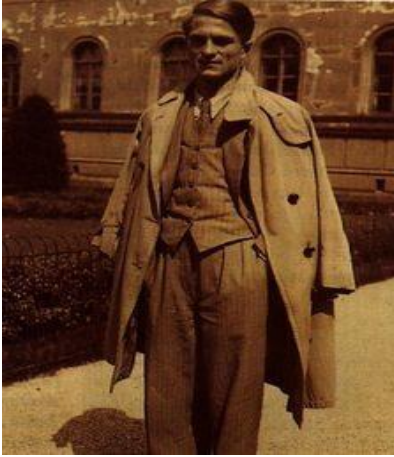

Foto 9: Genç Cahit Arf

Foto 10: Halide Arf (Metin Can)

Cahit Arf, 26 Aralık 1997 tarihinde sabaha karşı İstanbul Bebek'teki evinde vefat etti. Evinde geçirdiği kalp krizi sonucu 87 yaşında hayata veda eden 'Hasse-Arf Teoremi'nin mimarı, ünlü matematikçi Ord. Prof. Dr. Cahit Arf, yakınları, öğrencileri ve sevenlerinin gözyaşlarıyla İstanbul'da toprağa verildi. Törene, Arf' in kızı Fatma Arf Oliver, torunları Elif, Chadwick, Renin Oliver, İrem Arf, damadı Yale üniversitesinden Prof. Dr. Chadwick Oliver, Prof. Dr Erdal İnönü, İstanbul Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Bülent Berkarda, ÖDP Genel Başkanı Ufuk Uras, İP Genel Başkanı Doğu Perinçek ile çok sayıda bilim adamı ve öğrenci katıldı. Ord. Prof. Dr. Cahit Arf 'in cenazesi, Levent Camii'nde kılınan öğle namazının ardından, Zincirlikuyu Mezarlığı'nda toprağa verildi.

31 Aralık 1997 tarihli Milliyet gazetesinde Hasan Pulur'un yazısının başlığı şuydu: "Cumhurbaşkanı Arf'ın cenazesine gitmeliydi"

İsmet Berkan 29 Aralık 1997'de radikal gazetesindeki köşesinde : "Cahit Arf neden manşet olmadı?" başlığını kullandı.

Bazı katılımcılar, “Nerede devlet büyükleri, cumhurbaşkanı, nerede binler” diye hayıflanmıştı. Oysa ne gerek var; fazlalık bile vardı törende. Cahit Arf'lar böyle gider. Mahalle esnafının “ihtiyarı”, yeni yetme gencin “adsız matematikçisi”, Asım Hoca'nın “işçisi”, Cumhuriyet Türkiye'sinin en büyük bilim insanlarından biri Cahit Arf Hoca'ya böyle gitmek yaraşırdı. Sade, sıradan; şatafattan, bandodan, mızıkadan uzak... Yaşadığı gibi gitmişti Cahit Hoca.

1910 yılında Selanik'te doğan Ordinaryüs Prof. Cahit Arf, daha küçük bir çocukken Milli mücadeleye Telgraf Memuru olarak katılan

babasıyla birlikte önce İnebolu ardından Ankara'ya oradan da Çukurova'ya geçti; İzmir ve Paris'te muhtelif okullarda eğitim gördü. 1933 üniversite reformu sırasında İstanbul Üniversitesi fen fakültesi doçent adaylığına getirildi. Doktorasını Almanya'da tamamladı. Orada ünlü alman matematikçisi Hasse ile "hasse-arf teoremi"ni oluşturdu. 1943 yılında profesörlüğe, 1955 yılında ise Ordinaryüs profesörlüğe yükseltildi. 1963 yılında emekli oldu. 1 yıl Robert kolejinde ders verdi. Daha sonra ABD'de Princeton yüksek araştırma enstitüsünde ve California Üniversitesi'nde çalıştı. ODTÜ matematik bölümünde 1967-1980 öğretim üyesi olarak görev yaptı. Ortaya attığı kuram ve terimler kendi adıyla tanınmaktadır: Arf değişmezi, Arf halkaları, Arf kapanışları... Türkiye'nin matematik ve bilimde ilerlemesini sağlayan bir dâhidir. 1963 yılında TÜBİTAK'ın kurulmasına öncülük eden ve yaşamı boyunca da bu kurumun üzerine titreyen bu değerli bilim insanımıza acaba yeteri kadar sahip çıktık mı? (Metin Can)

Corona günleri bize bilimin ve bilim insanlarının değerini anlattı. Bundan sonra artık hiçbir şey eskisi gibi olamayacak. Türkiye Cumhuriyetinde şu anda gündemi bilim kurulu belirliyor. Başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere, Ülkemize emeği geçenleri tüm sağlık çalışanları ve bilim insanlarımızı saygıyla anıyorum. Yazımızı Ulu Önderimizin Şu sözüyle bitirelim: “Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için en hakiki mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehalettir, dalalettir.”

KAYNAKÇA

Milliyet gazetesi, 31 Aralık 1997 tarihli Hasan Pulur'un yazısı

AŞÇI Ömer, EŞMENİN İSTİKLAL KAHRAMANI;EŞME KAZASI

KAYMAKAMI İSKECELİ AHMET ŞEVKİ BEY

<https://www.facebook.com/search/top/?q=%C3%B6mer%20a%C5%9F%C3%A7%C4%B1%20E%C5%9EMEN%C4%B0N&epa=SE>

ARCH_BOX

ÇANKAYA Ali, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, Ankara 1968

KARACA Hasan, KOÇ Mehmet; Beyşehirli Gazilerin Milli Mücadele

Hatıraları, Konya 2000

ŞENLİ Burhanettin, Milli Mücadelede Eşme, Ankara 2019

WIKIPEDIA CEMAL MADANOĞLU

https://tr.wikipedia.org/wiki/Cemal_Madano%C4%9Flu

BÖLÜM 26

XXI. YÜZYILDA KAHRAMANMARAŞ'TA YAŞAYAN BİR ÂŞIK İHSAN ÖKSÜZ (ÖKSÜZ OZAN)

Adnan BOYUNDURUK*

Mahmut GÜVEN**

*Gaziantep Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Doktora Programı Öğrencisi

**Kahramanmaraş ili Gazi Ortaokulu Türkçe Öğretmeni

GİRİŞ

Âşıklar içinde bulunduğu halkın duygu ve düşüncelerini, sevinçlerini, acılarını, estetik algısını, siyasi düşüncelerini, toplumun aksayan yönlerini eserleri aracılığıyla dile getirmişlerdir. Bu anlamda halkın, âşıkları benimseyip yüceltmeleri tarihin her döneminde görülmüştür. Âşıklık geleneği yüzyıllar içinde birçok değişim ve dönüşüm geçirerek varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Kahramanmaraş, Türkiye'de âşıklık geleneğinin yaşadığı önemli yerler arasındadır. Bunlardan bazıları Derdiçok, Âşık Mazuni Şerif, Âşık Yener, Âşık Mahrumi, Abdurrahim Karakoç, Bahattin Karakoç, Cahit Zarifoğlu, Hayati Vasfi Taşyürek, İsmail İpek, Hilmi Şahballı, Kul Hamit gibi birçok âşık ve şairler yetişmiştir.

Kahramanmaraş'ta âşıklık geleneğinin yaşayan bir temsilcisi Öksüz Ozan'ın hayatı ve bazı şiirleri kitap ve dergilerde yer aldığı görülmüştür. Bunlar arasında Öksüz Ozan'ın hayatı hakkında bilgiler yer almakla birlikte “Seslenmedi” adlı şiiri “Kahramanmaraşlı Şairler Antolojisi(Avcı, 2008:248) ve Sazın ve Sözün Sultanları Yaşayan Halk Şairleri-1” adlı eserde Öksüz Ozan'ın “Taşlama, Aşk Türküsü” ve bazı başlık kullanmadan yazdığı şiirlere yer verilmiştir(Turan, vd. 2008:301-308). “Türk Edebiyatında Maraşlılar” adlı eserde Ozan Öksüz'ün hayatı hakkında bilgi/ler yer almaktadır(Alparslan, vd. 2009:71).

1. Âşık ve Âşıklık Geleneği

Kaynaklara bakıldığında âşık ve âşıklık geleneğiyle ilgili bazı tanımlar yapılmıştır. “*Âşık; sazlı (telden), sazsız (dilden), doğaçlama yoluyla, kalemle (yazarak) veya bu özelliklerin birkaçını birden taşıyan ve âşıklık geleneğine bağlı olarak şiir söyleyen halk sanatçısıdır. Bu söyleme biçimine “âşıklık-âşıklama”; âşıkları yönlendiren kurallar bütününe de “âşıklık geleneği” adı verilmektedir.*” (Artun, 2012:1). Doğan Kaya âşıklık geleneğinin yüzyıllardır âşıklar tarafından yaşatılan gelenek olduğunu açıklamıştır (Kaya, 2014:116). Köprülü; âşığın saz şairlerine verilen bir isim olduğu (Köprülü, 2004:26), Saim Sakaoğlu’da âşığın “*irticalen şiir söyleyebilen, saz çalabilen kişi*” (Sakaoğlu, 1986:249) olduğu açıklamaktadır. Boratav ise son yıllarda âşık kelimesinin yerine halk ozanı sözünün kullanıldığını belirtir (Boratav, 2019:25). Kahramanmaraş’ta yaşayan bazı âşıkların kendilerine âşık yerine “ozan” adını kullanmaktadır. Bu âşıklar arasında Ozan İhsan Öksüz de yer almaktadır. Ozan İhsan Öksüz, saz çalarak sanatını icra eden, atışmalar yapabilen günümüzde Kahramanmaraş’ta en fazla bilenen ozanlardandır.

2. Ozan İhsan Öksüz

22.05.1956 tarihinde Kahramanmaraş ili Andırın ilçesinde doğan İhsan Öksüz, 01.01.1959’da nüfusa kaydettirilmiştir. Annesi ev hanımı, babası fırıncılık ve çiftçilik yapmıştır. İhsan Öksüz, 1968 yılında Andırın, Devrim (Cumhuriyet) İlkokulundan, 1971 yılında Andırın Ortaokulundan mezun olmuştur. 1972 yılında Muş’ta lise eğitimine başlamıştır. Lise yıllarında ülkede yaşanan siyasi

gelişmelerden etkilenecek Muş'tan ayrılıp eğitimine Andırın Lisesinde devam etmiştir. Ardından Konya Eğitim Enstitüsünde üniversiteye başlayan İhsan Öksüz, üniversite yıllarında ülkemizde yaşanan “sağ-sol” olaylarından sonra üniversiteden kendi isteğiyle ayrılmak zorunda kalmıştır.

İhsan Öksüz, çocuk yaşlarında babasının yazmış olduğu şiirlerden etkilenecek şiirle ilgilenmeye başlamıştır. İhsan Öksüz, ilkokul yıllarında “Anneler Günü”nde anneler günün önemine dikkat çeken ilk şiirini yazmıştır. Saza olan ilgisi de ilkokul yıllarında başlayan İhsan Öksüz'e, 1976-1977 yıllarında Osmaniye ilinde Âşık Mahmut Çoşkun -ünlü Meyrik türküsünün yazarı- tarafından “Öksüz Ozan” mahlası verilmiştir. İhsan Öksüz, daha sonra yazdığı şiirlerde “Öksüz Ozan” mahlasını kullanmıştır. Âşıklığında ve saz çalmasında ustası olmayan İhsan Öksüz; Rıza Çiftçi, Ozan Murat, Ozan Âdem ve Ozan Âdemoğlu'nu çırak olarak yetiştirmiştir. Yetiştirmiş olduğu bu çıraklar irticalen şiir söylemekte ve atışma yapabilmektedir.

Ozan Öksüz; Murat Çobanoğlu, Şeref Taşlıova, Âşık Reyhani, Ozan Arif, Kul Mustafa, Âşık Deli Hazım (Hazım Demirci), Hilmi Şahballı, Âşık Abdulvahap Kocaman ve Antepli Mızarlı Âşık Memet gibi usta âşıkların zaman zaman meclislerinde bulunmuş, şenliklerde ve eğlence programlarında bir araya gelmiştir. Ozan Öksüz 1979-1983 yıllarında Almanya'da bulunmuştur. Almanya'da yaşadığı yıllarda Nihat Sönmez, Ozan Arif ve Hilmi Şahballı ile birlikte çeşitli konserler vermiştir. Aynı zamanda Musa Serdar Çelebi'nin genel

başkanlığını yaptığı Türk-Alman Dostluk Federasyonu tarafından düzenlenen birçok şölen ve programlarda saz çalıp türkü söylemiştir.

Öksüz Ozan, 1977 yılında Kahramanmaraş'ta yayın hayatına başlayan Doğuş gazetesinde “İlmin Bal Damlaları” yazı dizisi ile köşe yazarlığı yapmıştır. Aynı gazetede fıkraları ve şiir yayınlamıştır. Ayrıca Kahramankent ve Andırın Sesi gazetelerinde şiirleri yayınlanmıştır. 1992-2019 yılları arasında birçok televizyon programlarına davet edilen Öksüz Ozan; ulusal ve yerel televizyon kanalları arasında TGRT, TRT¹, Aksu TV², Çukurova Türk³, Barış TV⁴, Kanal 7, KTV, MTV, Selam TV ve Kanal 46 bulunmaktadır. 1993-1995 yılları arasında Kahramanmaraş yerel televizyonlarında “Ozanlar Dergâhı”⁵ adlı program düzenlemiştir. Üç yüzeli şiiri bulunan Öksüz Ozan'ın bu şiirlerinin kırk beşini bestelemiştir. Öksüz Ozan, 1997 yılında “Askerlerim ve Polislerim” adlı kaset çalışması yapmıştır.

Öksüz Ozan da yazmış olduğu şiirlerde hece vezni kullanmıştır. Bu hususla ilgili Cem Dilçin “*Her ölçü bağlı bulunduğu dilin yapısından doğar. Bu nedenle Türk dilinin doğal ölçüsü hece vezni*” (Dilçin,1997:39) olduğunu açıklamasını yapmıştır. Öksüz Ozan, şiirlerindeki başlığın, içerikle ilgili bilgi verdiğini belirtir. Şiirinde kullandığı ayakla ilgili ise şiir hakkında ön görüş, ön bilgi sağladığını görüşündedir. Bu hususla ilgili Umay Günay, ayağın şiirde ahengi

¹<https://www.youtube.com/watch?v=d-D0pHsa86g> E.T. 19.04.2020

²<https://www.youtube.com/watch?v=cw7Uak8E03M> E.T. 19.04.2020

³<https://www.youtube.com/watch?v=-aUjKkR7oGk> E.T. 19.04.2020

⁴<https://www.youtube.com/watch?v=Ygzcz0LtuNk> E.T. 19.04.2020

⁵<https://www.youtube.com/watch?v=ImMB90UY92U> E.T. 19.04.2020

sağlamakla birlikte şiirde anlam bütünlüğünün kurulmasında yardımcı olduğunu açıklar (Günay,1990:33).

Öksüz Ozan'ın eserleri incelendiğinde gurbetlik, aşk, memleket sevgisi, sitem, kahramanlık, taşlama ve kültürel değerler temalı şiirlerinin olduğu tespit edilmiştir. Nurullah Çetin şiirde işlenen konuların *“Belli bir millete ve ferde ait değil, tüm insanlığın ortak malıdır. Pek çok şair aynı konuyu işleyebilir. Sanat eseri bu genel unsuru ele alıp kendi dünyasında öznelletirir. Konu bir bakıma şiirin üretilmesinde bir çıkış noktasıdır. Konu, amaç değil araçtır. Şiirin değeri konuyla değil, konuyu işleyiş biçimiyle ölçülür.”* (Çetin, 2017:17-18) açıklamasını yapmıştır.

İlhan Başgöz, *“türkülerimizin büyük bir bölümünde ana nakışın gurbetlik ve gariplik”* (Başgöz, 2008:34) olduğunu belirtmektedir. Ozan Öksüz'ün şiirlerinde gurbet temalı şiirlerin olduğu tespit edilmiştir. Almanya'da kaldığı yıllarda gurbetlik acısını derinde hissetmiştir. “Ya Aklım Yok” adlı şiirinde Almanya'yı dikenli güle benzeterek mutsuzluğunu tarif etmektedir. Yurtdışına giderek büyük bir hata yaptığını anlatmıştır.

Türkiye’de belki, böyle olmazdı

Almanya’ya kadar töbe gelmezdim

İnsanları südü, bozuk bilmezdim

Ya aklım yok ya gözlerim kör benim.

İhsan Öksüz’e Almanya’da kaldığı yıllarda (1979-1983) Ozan Arif gurbet acısını, Türk kültürüne duyulan özlemi, yaşanan vatan hasretini ve Almanya’da Türklerin yaşadığı birtakım zorlukları anlatan “Ev Arıyom” adlı şiir göndermiştir.

Ev Arıyom (Almanya)⁶

Almaya’ya ayak bastım basalı
Ev arıyom bulamadım gardaşım
Burda herkes aynı dertten tasalı
Ev arıyom bulamadım gardaşım

Nere gitsem talihsizlik peşimde
Hal kalmadı çocuğumda eşimde
Gündüz hayalimde gece düşümde
Ev arıyom bulamadım gardaşım

Kurtulmuyor sinirlerim gergergiden
Konuk bilmez Alman, uzak görgüden
Her gün çıkan gazeteden dergiden
Ev arıyom bulamadım gardaşım

Ev derdi ki ciğerimi dağladı
Dil bilmemek kollarımı bağladı
Geze geze anam dinim ağladı
Ev arıyom bulamadım gardaşım

⁶ Ozan Arif’e ait olan bu şiir 30.10.2019 tarihinde İhsan Öksüz’ün kendi arşivinden alınmıştır.

Bir ev buldum başka yere bak dedi
Bir ev buldum bir çocuğa çok dedi
Bir ev buldum Türk'e hiç ev yok dedi
Ev arıyom bulamadım gardaşım

Son bulduğum ev bir bodrum kattı
Zil çaldım sahibi kaşını çattı
Nayın dedi kapısını kapattı
Ev arıyom bulamadım gardaşım

Dört beş yüz mark bir odanın kirası
Bu demektir bir sürü Türk lirası
Yani köyde bir tarlanın parası
Ev arıyom bulamadım gardaşım

İstemem gardaşım kafanı yormak
Zorumuş velhasıl burada durmak
Tek umudum kaldı bir çadır kurmak
Ev arıyom bulamadım gardaşım

Sazı mazi astım tren garına
Arif bekler mektup yazdır birine
Şimdilik Banof yaz adres yerine
Ev arıyom bulamadım gardaşım

Ozan Arif'in gönderdiği şiiri alan İhsan Öksüz, bir ozana yakışır biçimde "Ozan Arif'e Cevaben" şiiriyle karşılık vermiştir. Bu şiirinde Ozan Arif'in ev aramasına gerek olmadığını kaldığı evde birlikte yaşayabileceklerini, Almanya'da çektikleri sıkıntıya gülmeleri gerektiğini, yaşadıklarının dava için olduğunu dile getirmektedir.

Ozan Arif'e Cevaben

Şiirin okudum ozanım Arif
Her şey olur mevlam dilesin derim
Adresimi sonra ederim tarif
Evimde misafir olasın derim

Nerdesin nasılsın bilemiyorum
Çok özledim seni göremiyorum
Bir kırık sazım var çalamıyorum
Sazını da alıp gelesin derim

Adresin Banofmuş nere durağın
Ülkü sevdasından yanar yüreğin
Siz üstadım olun ben de çırağın
Eski havalardan çalasın derim

İşte Almanya'nın töresi budur
Adresimi verem kurma sen çadır
Dunzer Şirase on taksim a'dır
Yanılmadan evi bulasın derim

Şimdilik bu kadar yazıyla yetin
Her tarafı berbat bu memleketin
Hiçbir şey yıldırmaz davamız çetin
Bırak üzülmeyi gülesin derim
Öksüz Ozan'ım der gayrı ne yazam
Daha çekeceğim bitmedi cezam
Maraş vilayetim, Andırın kazam
Bir de kahramanım bilesin derim.

Âşıkların şiirlerinde işlenen başlıca konulardan biri olan aşk temalı şiirler Ozan Öksüz'ün şiirlerinde görmek mümkündür. Yazmış olduğu “Gezerim” adlı şiirinde sevdiği yarîne kavuşamadığı için kendini Mecnun'a benzeterek sürekli gezdiğini, yârinin hayaliyle kendini avuttuğunu, sevdiğinin sürekli peşinde olduğunu anlatmaktadır.

Sensiz alamadım ben muradımı
Bilir misin acep aşkın tadını
Bozuk plak gibi her gün adını
Dile tesbih eder bağlar gezerim.

Ozan Öksüz, sevdiğine karşı hissettiği duyguyu evlilikle devam ettirmek istemektedir. Kendisi için kutsal saydığı sazın üstüne yemin etmesi, isteklerini yerine getireceğini bildirmesindeki duygu yoğunluğunu şiirlerinde işlemiştir.

Öksüz yemin ettim, sazım üstüne,
Ne istersen başım gözüm üstüne,
Ben seni alırım sözüm üstüne,
Selvi boylarına kurban olduğum.

Ozan Öksüzün şiirlerinde yer alan bir başka tema ise dertlenme/şikâyetlenmedir. Bu temayı Doğan Kaya “*şairin kendi derdini, yakınmalarını, acısını ve şikâyetlerini konu ettiği şiir türü.*” (Kaya, 2014:238) olarak tarif etmiştir. Biz de Ozan Öksüz’ün şiirlerinde dertlenme/şikâyetlenme temalı şiirler olduğunu tespit ettik. Bu şiirler arasında “Deli Gönül” şiirinde gönlünün kendine sürekli dertler açtığını, gölünün bir türlü uslanmadığını, mutlu bir dönemde kendine dertler açarak yaz mevsiminde kışı yaşattığını dile getirmiştir.

Güldürmedin hep ağladım,
Sevdanla kalbim dağladım,
Ümidi yaza bağladım,
Sen çevirdin kışa gönül.

“Bu Sene” adlı şiirinde ise feleğe sitem ederek feleğin kendine gam ve keder verdiğinden dert yanmaktadır. Bir yılda yaşadıklarını anlatan ozan, iş arayıp bulamadığını, dostlarının kendine sırt çevirdiğinden ve yaşadıklarından kırk parçaya bölündüğünü dile getirdiğinden şikâyet etmektedir.

Öksüz Ozan ömrüm geçti, bitiyor,
Karga konmuş, gül dalında ötüyor,
Kime sığındıysam baştan, atıyor,
Dul Avrat şeşine döndüm, bu sene.

Öksüz Ozan'ın eserleri arasında kahramanlık temalı şiirlerin sayısını fazla olduğu görülmüştür. Bu şiirlerinde işlediği konuların başında ülkemizin düşman işgalinden kurtuluşu, şehit ve gaziler, Kahramanmaraş'ın Milli Mücadele Dönemi'nde düşman kuvvetlerine karşı verdiği eşsiz zafer geniş yer almaktadır. “Bu Topraklar Kolay Kazanılmadı” şiirinde düşman kuvvetlerini “Haçlı Ordusuna” benzeterek bunlara verilen mücadelenin hak için olduğunu vurgulamaktadır.

Tüm haçlıya imanla göğüs gerdi bu şehir,
Özünü hak yoluna doğru serdi bu şehir,
Uğruna yüz binlerce şehit verdi bu şehir,
Bu topraklar imansız leşle kazanılmadı.

Öksüz Ozan'ın kendisi için Maraş'ın kurtuluşu ile ilgili şiirlerinin apayrı bir yeri vardır. Maraş'ın mücadelesini tüm dünyanın duyduğunu, büyük bir başarı destanı olduğunu, İslam'ın ve Anadolu insanının özgürlük ateşinin Maraş'ta yakıldığını ve adeta bir düğün günü olarak 12 Şubat'ın kutlandığını ifade etmektedir.

Öksüz'üm cihana gitti ünümüz

Yaradanım hayır gele sonumuz

12 Şubat'tır, düğün günümüz

İslam'ın, Türklüğün Kalesi Maraş.

“Cumhuriyet” adlı şiirinde bağımsızlığımıza kavuşmanın verdiği mutluluk ve heyecanı yüreğinde hissedip cumhuriyet bayramını kutlamanın sevincini paylaşmaktadır. Büyük kanlı savaşlardan sonra bağımsız devlet kurmanın-cumhuriyeti ilan edilmesi-gururu ve mutluluğunu şiirlerinde anlatmıştır.

75 yıl geçti sanki dün gibi

Ayımız, yılımız bu Bayram için

29 Ekim toy düğün gibi

Sazımız, telimiz bu Bayram için.

Öksüz ozan “Kırmızı Biber” adlı şiirinde dünyaca ünlü kırmızıbiberin Kahramanmaraş'a ait olduğunu, sağlık açısından şifa kaynağı olduğu dile getirmektedir. Kırmızıbiberin Kahramanmaraş yemek kültüründe önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Buna bağlı olarak yörede ve ülkemizde Maraş biberle ilgi pek çok benzetme yapılmaktadır. Ozan Öksüz'ün bu şiirle kırmızıbiberin Maraş'a ait olduğunu gösteren bir vesika niteliğine sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Öksüz Ozan'ımı getirdin aşka
Tarif edebilsem ben seni keşke
Rengin kan kırmızı bedenini başka
Kahramanmaraş'ta, kalesin biber.

Muhsin Yazıcıoğlu'nun 2009 yılı Mart ayında helikopter kazasında vefat etmesine derin üzüntü duyan Ozan Öksüz "Başkan Heeyy" şiiriyle duygularını dile getirmiştir. Yazıcıoğlu'nun hayatı boyunca başını dik olduğu, vatanı ve milleti için verdiği hizmetler, geçirdiği kazadan devletin kayıtsız kalışını, kazanın gizeminin koruyacağını ve aydınlatılamayacağını dile getirmiştir.

Keş Dağı yıkıldı başıma artık,
Öksüz'üm yarayı kaşıma artık,
Rabbine kavuştun üşüme artık,
Alperenler yılmadılar Başkan Heeyy...

Öksüz Ozan şiirin, şairin ve âşğın başkenti olan bir şehirde âşıklar ve şairler derneğinin olmamasını büyük bir eksiklik olarak görmüştür. Bu düşünceden hareketle kuruluşunda önemli görevler alacağı, Kahramanmaraş şair ve ozanların bir araya gelerek birlik ve beraberliğin sağlanması, kültür ve sanatın kaybolmadan gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla 24.04.2005 tarihinde Kahramanmaraş Halk Ozanları Kültür ve Dayanışma Derneği'nin Av. İhsan Gürsoy'un başkanlığında kurulmasında öncülük etmiştir. Ozan Öksüz, kuruluşunda önemli görevler üstlendiği Kahramanmaraş Halk

Ozanları Kültür ve Dayanışma Derneği'nin yapılan ilk olağanüstü kongresinde dernek başkanlığına seçilmiştir. Halen bu görevi yürüten Ozan  ks z, Kahramanmaraş Halk Ozanları Kültür ve Dayanışma Derneğinin yüzyıllar önce kurulması gerektiğini belirtmektedir. Kahramanmaraş Halk Ozanları Kültür ve Dayanışma Derneğinin Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi'nden ve Kahramanmaraş Kültür ve Turizm Müdürlüğünden destek görmediğini vurgulamaktadır.

Öksüz Ozan başkanlığını yürüttüğü Kahramanmaraş Halk Ozanları Kültür ve Dayanışma Derneği, 2005 yılında ‘‘Cönk’’ adında dergi çıkartmıştır ancak dergi bir sayı yayınlanabilmiştir. Seksen  yesi bulunan derneğin, üyelerinden otuz yedisi  şık, on beşi şairdir. Derneğe  ye olmak için herhangi kısıtlama bulunmamaktadır. Derneğe  ye olmak için aranan başlıca özellik başvuran kişinin  şıklığıa ilgili olması, saz  almaya istekli olması ve Türk ahlak kurallarına uyulması yer almaktadır. On sekiz yaşından küçükler için derneğe veli izniyle  ye olunabilmektedir. Buradaki amaç, genç yetenekleri keşfetmektir. Kahramanmaraş Halk Ozanları Kültür ve Dayanışma Derneğinin yürüttüğü sosyal duyarlılık projesi kapsamında, haftada bir gün gerçekleşen ‘‘Ozanlar Dergahı’’ adlı televizyon programına telefonla katılan ve ihtiyaç sahibi fakir ailelere sponsor desteğiyle maddi yardım edilmiştir. Dernek  yelerinin kan grubu bilgileri alınarak kan ihtiya ı olan hastalara talep gelmesi halinde yardım edilmektedir.

2017 yılında Türk devletlerinden ve ülkemizin farklı illerinden davet edilen yüzden fazla âşığın katılımıyla gerçekleşen Kahramanmaraş I. Uluslararası Âşıklar, Ozanlar ve Şairler Bayramına, Kahramanmaraş Halk Ozanları Kültür ve Dayanışma Derneği önemli katkılar sağlamıştır (Boyunduruk, 2019:7). Öksüz Ozan, Erzurum'da düzenlenen Âşık Reyhani'yi Anma Etkinliğine, Denizli Uluslararası Ege Âşıklar Bayramı'na, Uluslararası Karacaoğlan Âşıklar Bayramı'na, Konya Âşıklar Bayramı'na, Uluslararası Sivas Âşıklar Bayramı'na, İzmir Âşıklar Bayramı'na, Uluslararası Çukurova Âşıklar Bayramı ve Âşık Feymani Şenlikleri'ne, Âşık Ali Kemal Yiğit'i Anma Gecesi'ne, Kahramanmaraş Dondurma Festivali'ne, Kahramanmaraş Hıdırellez Bayramı'na, 12 Şubat Kurtuluş Bayramı'na, Helete Geleneksel Yayla Şenlikleri'ne, Kahramanmaraş Tırşık Şöleni'ne, Kurtuluş Âşıklar Ozanlar ve Şairler Şöleni'ne ve İstanbul Âşık Erzade Kapan I. Uluslararası Âşıklar Şöleni'ne katılmıştır. Katılmış olduğu programlarda yapmış olduğu bazı atışmalar elektronik ortamda yayımlanmaktadır.⁷

SONUÇ

Âşıklık geleneği dinamik yapısını koruyarak XXI. yüzyılda Anadolu coğrafyasında yaşamaya devam etmektedir. Tarihi boyunca Türk kültür coğrafyasının en önemli merkezlerden biri olan Kahramanmaraş birçok âşık, şair yetiştiren ve yetiştirmeye devam eden Türk kültürünün gelecek nesillere aktarılmasında dikkat çeken önemli bir kentimizdir. Kahramanmaraşlı Öksüz Ozan; Murat

⁷<https://www.youtube.com/watch?v=7V8LcK13Vf8> E.T. 19.04.2020

Çobanoğlu, Şeref Taşlıova, Âşık Reyhani ve Ozan Arif gibi tanınmış âşıkların/ozanların meclislerinde bulunmuş; birlikte saz çalıp türküler söylemiştir. Birçok gazetede şiir ve fıkraları yayınlamıştır. Öksüz Ozan, başkanlığını yürüttüğü Kahramanmaraş Halk Ozanları Kültür ve Dayanışma Derneğinin kuruluşunda ve günümüzde faaliyetlerine devam etmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Yurtdışında ve ülkemizde birçok festivallere/şenliklere katılmış atışmalar yapmıştır. Makalemizde Ozan Öksüz'ün bazı şiirlerinden seçilen dörtlüklerle örneklendirilmiştir. Bu tespitler ışığında günümüzde yaşayan kültür taşıyıcılığı yapan önemli bir âşık/ozan olduğuna dikkat çekilmiştir.

KAYNAKLAR

- AHSEN TURAN, Fatma, vd. (2008). *Sazın ve Sözü'n Sultanları Yaşayan Halk Şairleri-1*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- ARTUN, Erman (2012). *Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı*, Karahan Kitabevi, Adana.
- AVCI, Ramazan (2008). *Kahramanmaraşlı Şairler Antolojisi*, Kahramanmaraş Valiliği, Kahramanmaraş.
- BAŞGÖZ, İlhan (2008). *Türkü*, Pan Yayıncılık, İstanbul.
- BORATAV, Pertev Naili (2019). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, BilgeSu Yayıncılık, Ankara.
- BOYUNDURUK, Adnan (2019). *Afşinli Âşık Penahi Emirlioğlu Hayatı, Sanatı ve Eserleri*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.
- ÇETİN, Nurullah (2017). *Şiir Çözümleme Yöntemi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- DİLÇİN, Cem (1997). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜNAY, Umay (1990). Halk Şiirinde Ayak Konusunda Düşünceler. *Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, S.8.
- KAYA, Doğan (2014). *Türk Halk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (2004). *Saz Şairleri*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- SAKAOĞLU, Saim (1986). *Ozan, Âşık, Saz Şairi ve Halk Şairi Kavramları Üzerine*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, c.I, Ankara.
- YAŞAR, Alparslan vd. (2009). *Türk Edebiyatında Maraşlılar*, Ukde Kitaplığı, Kahramanmaraş.
- <https://www.youtube.com/watch?v=d-D0pHsa86g> E.T. 19.04.2020
- <https://www.youtube.com/watch?v=cw7Uak8E03M> E.T. 19.04.2020
- <https://www.youtube.com/watch?v=-aUjKkR7oGk> E.T. 19.04.2020

<https://www.youtube.com/watch?v=Ygzcz0LtuNk> E.T. 19.04.2020

<https://www.youtube.com/watch?v=lmMB90UY92U> E.T. 19.04.2020

<https://www.youtube.com/watch?v=7V8LcK13Vf8> E.T. 19.04.2020

Sözlü Kaynak:

Adı Soyadı: İhsan ÖKSÜZ

Doğum Yılı: 1959.

Eğitim Durumu: Lise Mezunu.

Mesleği: Emekli.

İkâmet Ettiği Yer: Kahramanmaraş.

Derleme Tarihi: 30.10.2019

BÖLÜM 27

MEHMET ASAF'IN *SİNİRLİ HANIM* ADLI TİYATROSU VE İNCELEMESİ¹

Doç. Dr. Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI*

*Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Gaziantep, Türkiye

¹ Mehmet Asaf'ın eserleri şahsımız tarafından yazı dizisi olarak yayınlanacaktır. Bu bölüm söz konusu yazı dizisinin üçüncüsünü oluşturmaktadır.

Birçok türde eseri bulunan Mehmet Asaf, *Sinirli Hanım*, *Sinirli Bey* ve *Beyimin Edebiyata Merakı* adlı üç adet tiyatro neşretmiştir. *Sinirli Hanım* adlı tiyatro eserinin çeviriyazı metni ve incelemesi yazının içeriğini oluşturmaktadır.²

Eserin Kimliği

Sinirli Hanım adlı tiyatro Mehmet Asaf'ın tiyatro eserlerinden biridir ve yayınlanma tarihi belli değildir. 5 Meclis ve 42 sayfadan oluşmaktadır.³

Eserin Özeti

Eserin Birinci Meclis'i Ferdane Hanım, Nazikter Kalfa ve Kâmrân arasında geçmektedir. Ferdane Hanım, gece korkunç bir rüya görür ve ıstıraplar içinde uyanır. Rüyasının başlangıcında hava çok güzeldir. Ancak sonra yağmur bastırınca Ferdane Hanım karanlıklar içinde koşmaya başlar. En son nereye gittiğini kendisine sorduğu sırada “ademe” cevabını alır ve uyanır. Ferdane Hanım'ı bu korkutucu rüyayı veya kâbusu görmeye iten sebep eşinin onu aldattığı düşüncesi ve cuma günü eve gelmemesidir. İlişkilerinde uzun zamandan beri problemler olduğu fikrinde olan Ferdane Hanım, eşi Şekip'in eskiden daha çok onunla zaman geçirmekten hoşlandığı fikrindedir. Çünkü, Şekip eve gelince bir masanın başına geçmekte ve kendisiyle sohbet etmemektedir. Ferdane bunları düşünürken kapı çalınır ve Nazikter

² Mehmet Asaf'ın hayatı ve eserleriyle ilgili bk. Mehmet Soğukömeroğulları, “Mehmet Asaf”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.

³ Çalışmamızda Mehmet Asaf, *Sinirli Hanım*, Cemiyet Kütüphanesi, Kütüphane-i Sudi, Divanyolu'nda Kadınlar Dünyası Matbaası, İstanbul baskısı kullanılacak ve alıntılar buradan yapılacaktır.

Kalfa içeri girer. Nazikter Kalfa'ya gece gördüğü rüyayı ve kocasının evlenmesinden şüphe ettiğini anlatır. Nazikter Kalfa, yanlış düşündüğünü ifade etse de Ferdane Hanım buna inanmaz ve şüphelerine devam eder. Onlar konuşurken Ferdane elektrik düğmesine basar ve Kâmrân içeriye girer. Ferdane Hanım, Kâmrân'a lalasını çağırmasını söyler. Nazikter'e kocası Şekip'in evlendiği için rüya ile ona bilgi verildiğini, bunun şüphesi ile harap olduğunu, gerçek haberi aldığı zaman ne yapacağını söyleyip ağlarken Anber Ağa içeriye girer.

Eserin İkinci Meclis'i Ferdane, Nazikter ve Anber Ağa arasında geçer. Anber Ağa, Ferdane Hanım'ın ağladığını görünce bunun nedenini sorar. Nazikter Hanım Ferdane'nin gördüğü rüyayı ve fikirlerini Anber Ağa ile paylaşır. Ayrıca bunun nedeninin “sinir” olduğunu vurgulaması üzerine Anber Ağa, sorunu masayla çözebileceklerini ifade eder. Buna göre üç ayağı olan sandalyeye oturup el ele tutuşarak ölmüşleri çağıracaklardır. İlk önce Nısfışeb'i çağırarak isteseler de onun sağlığında yalan söylediğini düşünerek Defterdarların Büyük Hanım'ı çağırma kararı verirler. Sonunda el ele tutuşarak onu çağırırlar ve Şekip Bey'in evlenip evlenmediğini sorarlar. O da masayı tıkırdatarak evlendiğini beyan eder. Sonra Şekip Bey'in aldığı hanımın kara gözlü olup olmadığı sorulur. Buna da masa tıkırtılarıyla evet diye cevap verir. Ferdane Hanım, kendini kötü hissetmeye başladığı sırada kapının önünden Eda ve Gül adlı falcı kızlar geçerler. Anber Ağa, Ferdane Hanım'ın isteğiyle iki falcı kızı çağırma gider ve üç dakika sonra falcı kızlarla eve girer.

Üçüncü Meclis, Eda, Gül, Ferdane, Nazikter ve Anber Ağa arasında geçer. Ferdane kızları çağırarak bir bakla dökmelerini ister. Gül mânili döküp dökmeyeceğini sorar. Eda ile Gül mâniiyi söyledikten sonra yere oturarak Ferdane'nin falına bakmaya başlarlar. Falda Şekip Bey'in Ferdane'yi aldattığını ima eden cümleler kurulunca Ferdane Hanım bayılır ve bu sırada Raci Bey ve Naciye Hanım içeriye girerler.

Metnin Dördüncü Meclisi, Naciye Hanım, Raci Bey, Nazikter, Eda ve Anber Ağa arasında geçer. Raci Bey Ferdane Hanım'ı baygın görünce orada ne olduğunu sorar. Bunun üzerine Eda fal baktığını söyler, Anber Ağa ise ne diyeceğini bilemeyerek “şey oldu” cevabını verir. O sırada Şekip Bey, doktor ve Kâmrân içeri girerler.

Piyesin Beşinci Meclisi öncekiler, Şekip Bey, Doktor ve Kâmrân arasında geçer. Şekip Bey olanları anlamayarak ne olduğunu sorar ve doktor da Ferdane Hanım'ın nabızlarını kontrol etmeye başlar. Bir süre sonra Ferdane Hanım ayılır. Nazikter, Şekip Bey'e Ferdane'nin gördüğü rüyayı ve onun evlendiğini düşündüğünü anlatır. Şekip Bey olanları dinledikten sonra biraderinin öldüğünü ve bundan dolayı eve gelemediğini ifade eder ve olanları maskaralık olarak yorumladıktan sonra piyesin sonunda Eda ve Gül oynamaya başlarlar ve Şekip Bey bu olanlara ibretle bakarken perde iner.

Eserin Muhtevası

Sinirli Hanım piyesinin konusu genel olarak asabiyetin verdiği huzursuzluk ve bunun oluşturduğu çocukça davranışlardır. Bu davranışların sonucu olarak batıl itikatlara başvuran Ferdane Hanım hem ruh çağırma hem de fala baktırma gibi yollara başvurarak

kocasına sahip olmayı veya kocasının başka birisiyle evlenip evlenmediğini öğrenmeye çalışır (Töre, 2016: 72). Diğer önemli konu ise Avrupa’da eğitim görmüş olan Ferdane Hanım’ın fal veya ruh çağırma gibi batıl itikatlara başvurmasıyla oluşan çelişkiye bağlı ironidir (Töre, 2016: 87).

Piyesin başlangıcında yer alan rüya fenomeni ise Freud çerçevesinde ele alınmalıdır. Rüyanın uyanıklık ile olan ilişkisi ile olmayan veya hayal ürünü olan bir durumun insanın hayatını nasıl etkilediği sorusu da aslında bilinçaltıyla birlikte yürüyen bir olgudur. Rüya insanın bilinçaltındaki öğelerin dışavurumudur. Bundan dolayı “(R) rüyadaki öğeler, deforme olmuş, parçalanmış ya da yeniden yapılanmış bir şekilde bilince sunulur. Rüyada beliren garip (absürd) imgeler, kelimeler, olaylar, bu yapbozun parçaları gibidir. Aklın yadırgadığı, birbirleriyle ilişkilendiremediği bu öğeler, bir bütünlükten yoksunmuş izlenimini verebilir. Rüyanın içinde kurgulanan ilişkileri karmaşık ya da kopukmuş gibi görünebilir. Çünkü rüya saklar, bozar ve yeniden kurar. Freud’un rüya yorumuyla ilgili ilk öğretisi, rüyanın daima bir bütünlük içinde analiz edilmesi gerektiğinin altını çizer. Rüyada beliren imgeleri, olan olayları, birbirleriyle kurdukları ilişkiler üzerinden anlamlandırmaya çalışmak, rüyaya bir bütünsellik kazandıracaktır.” (Zaimoğlu, 2011: 151). Bu bilgiler çerçevesinde olmadık bir durumun olmuş gibi gösterildiği *Sinirli Hanım* piyesindeki Ferdane’nin gördüğü rüya, kâbus veya kötü rüya olarak adlandırılır. Aslında bu rüya Ferdane’nin daha sonraki bütün davranışlarının temelini oluşturur ve yapbozun parçalarını bir araya getirerek Şekip Bey’in onu aldattığı kanaatine ulaşır. Mantık

çerçevesinde bakıldığında Ferdane'nin gördüğü rüya ile Şekip Bey'in evlenmesi arasında hiçbir bağlantı yoktur. Ancak Şekip Bey'in gece gelmemesi ve akabinde kâbusun görülmesi yapbozun bir bütün hâline dönüşmesi ve Ferdane'nin bunları birleştirerek Şekip Bey'in evlendiği sonucuna ulaşması Freud'un psikanaliz teorisiyle net bir şekilde uyushmaktadır.

Rüyanın oluşum seyri içerisinde yapbozu birleştiren Ferdane'nin rüyanın sonunda “adem”e yolculuğu farklı bir imgelemi oluşturur. “Adem” yani yokluk fikri divan edebiyatı geleneğinde var olan daha sonra da Akif Paşa'nın Adem Kasidesi ile ön plana çıkan bir fikir olarak dikkati çeker. Adem fikri bir yokluğun, ümitsizliğin ve kaybedişin ürünüdür. Ali İhsan Kolcu'nun ifadesiyle “adem”e kaside yazmak varlığa mersiye yazmaktır (Kolcu, 2002: 114-115). Söz konusu düşünceler ile Ferdane'nin rüyası birbirine çok yakın fikirler ihtiva eder. Çünkü Ferdane'nin hayatının merkezinde Şekip vardır ve Şekip'in evlendiği fikri onu yokluğa yani “adem”e itmektedir. Nitekim Ferdane'nin *“Ve o meşum kuşun sesiyle: Ademe gidiyorsun! Zavallı ademe! diye hitap eden seda kulağımda çınliyordu. (Bir dakika düşündükten sonra) evet; ademe gidiyorum. Bu şüphesiz... Beyin bu akşam gelmemesi ve bu gecenin cuma gecesine tesadüf eylemesi nazarıdikkati celp etmez mi?”* (s. 5) ifadelerinde görülen yokluk teminin yani mersiye'nin tezahürüdür. Alıntının devamında Ferdane'nin uyanması, Şekip Bey'in yokluğu musallat fikri ile ağlaması Ali İhsan Kolcu'nun varlığa mersiye düşüncesine tam olarak karşılık gelir. “Adem” kelimesi ile kötü ve uğursuz olduğuna inanılan

baykuşun yan yana kullanılması da (Gülakan-Kaman, 2015: 1141) yine varlığa mersiye veya ademe kasideye işaret eder.

Metinde dikkat çeken diğer önemli ayrıntı spiritüalizm düşüncesidir. Mehmet Asaf söz konusu düşüncüyü batıl itikatlardan biri olarak niteler ve piyes kişilerinden Şekip Bey'e ise bu tür unsurlara inananları budala olarak gördüğünü söyletir. Söz konusu durumun temel zihniyeti pozitivism düşüncesi veya madde-ruh ikileminde (Aslan, 2011: 640) Mehmet Asaf'ın konumunu belirler. Pozitivist fikir Mehmet Asaf'ın düşüncesinin temelini oluşturur. Nitekim söz konusu kelimeyi Anber Ağa'nın "ispirto" (s. 16) şeklinde telaffuzu tezimizi doğrular niteliktedir. Spiritüalizm kelimesini ispirto hâline dönüştürerek ironi ve mizahın unsurlarından çelişki ve uyumsuzluk ögesine atıfta bulunup gülmeceyi yakalar (Cebeci, 2008: 308; Yardımcı, 2010: 22).

Tarih mefhumunun cümleler arasına sıkıştırılması ve dünyada olup bitenler hakkında bilgi verilmesi metinde dikkat çeken diğer unsurdur. Buna göre Fransızca bir gazeteden dünya gündemi hakkında bilgi verilir. Fransa'da ekmeğin vesika ile verileceği ve Rusya'da kıtlık olduğu hakkında açıklamalarda bulunulur.

"O bittikten sonra Fransızca bir gazeteyi açıyor... İtalya'nın bilmem hangi şehrinde karışıklıklar zuhur etmiş.. Mister Askit nutkunda şöyle demiş. Fransa'da ekmeğin teşrinisaniden sonra vesika ile verileceği rivayet olunuyormuş. Evvelleri bütün dünyaya buğday ve un veren Rusya'da şimdi açlıktan ölüyorlarmış. Canım diyorum; bunları dinlemekten artık usandım." (s. 6)

Metinlerarasılık⁴ ise, falcı kızların okuduğu mânilerde görülür. Metinlerarası ilişkilerin birçok yöntemi olsa da *Sinirli Hanım* adlı tiyatrodaki “alıntı ve gönderme” metinlerden faydalanılır. Kubilay Aktulum bu yöntemi şu cümlelerle açıklar:

“Alıntı, metinlerarası ilişkinin en belirtgesel biçimidir. Bir metnin başka bir metindeki varlığını en somut biçimde görünür kılan, ilk akla gelen, en genel ve en sık karşımıza çıkan metinlerarası yöntemdir. Genellikle ileri sürülen bir görüşü açıklamak ya da desteklemek için bir yazardan, ünlü bir kişiden alınan parça olarak tanımlanan alıntı ile bir sözce başka bir bağlamda yinelenir, böylelikle iki ya da daha çok metin arasında bir alışverişe olanak sağlanmış olur. Alıntı bilinçli, istemli bir anımsamadır. Başka metne ait bir kesit yeni bir metne sokularak ona yeni anlam yüklenir. Bir söylem biriminin başka bir söylemde yinelenmesi olan alıntı ile yalnız bir söylemlerarası/

⁴ İki veya daha çok metnin bir araya gelmesiyle oluşan metinlerarasılıkta bir metni başka metinler meydana getirir. Metinlerarasılık, özellikle 1960’lardan sonra Julia Kristeva, Roland Barthes, Michael Riffaterre, Harold Bloom tarafından edebi metin çözümlemeleri için ortaya atılan edebiyat kuramıdır (Yalçın-Çelik 2005, 47; Çetin 2004, 9). Bunlardan Julia Kristeva metinlerarasılığı, “*Her metin bir alıntılar mozağı üzerine kuruludur, her metin, bir başka metnin sindirilmesi (Absorption) ve dönüşümü’dür (Transformation)*” şeklinde tanımlar ve metinden “*kültüre dayalı geniş metni*” anlar (Aytaç 2003, 209-210). Kubilay Aktulum ise, kavramı genel olarak “*İki ya da daha çok metin arasında bir alışveriş, bir tür konuşma ya da söyleşim biçimi olarak anlaşılmalıdır.*” (Aktulum, 2007: 17) şeklinde tanımlar. Julia Kristeva’nın da içerisinde bulunduğu post-yapısalcılar, metinlerarasılığı yazar-eser-okuyucu çevresinde düşünürler ve onlar için önemli olan yazarın okuyucuya vermek istediği, okurun da metni tam olarak anlamak için fark etmek zorunda olduğu diğer metinlerdir (Aytaç 2003, 209-210). Post-yapısalcılardan sonra postmodernist dönemde yazarlar, metinleri oluşturan diğer metinleri görünür kılmak isteyerek romancıların taktiklerini ve kurgu mekanizmalarını kendi romanlarının konusu hâline getirdiklerinden romanı, kurmacanın kendi dünyasında oynanan bir oyun olarak görürler (Moran 1992, 100-101).

metinlerarası ilişki kurulur.” (Aktulum, 2007: 94-95). Alıntıya göre, bir metnin başka bir bağlamda farklı bir metinde kullanılması “alıntı” tekniğini vücuda getirir. Bu durum yine aynı anlama gelen “kolaj” tekniğine de karşılık gelir (Aktulum, 2007: 222-223). Şekip Bey’in Ziya Paşa’nın “Zerdûz palan ursan eşek yine eşektir” mısraı kolaj tekniği ile metnin içerisine yerleştirilir. Diğer taraftan Tevfik Fikret’in *Rûbâb-ı Şikeste*’si ve Hüseyin Siret’in *Leyâl Girizân* adlı eserleri de metinlerarasılığın “metinlerarası göndermeler” kısmına örnektir.

Eserin Yapısı

Sinirli Hanım adlı eser bir perde ve beş meclislik bir komedidir. Birinci Meclis, (s. 3-13), İkinci Meclis (s. 14-26), Üçüncü Meclis (s. 27- 31), Dördüncü Meclis (s. 31-33) ve Beşinci Meclis (s. 33-42) şeklinde bölümlenmiştir.

Eserin olay örgüsünde tespit edilebilen metin halkaları şu şekildedir:

1. Ferdane’nin rüya görmesi ve rüyasını sabah Nazikter’e anlatması.
2. Ferdane’nin Şekip’in evlendiğini düşünmesi.
3. Anber Ağa’nın odaya gelmesi ve Şekip Bey’in evlenip evlenmediğini ruh çağırarak öğrenmeye çalışmaları.
4. Gelen ruh olan Defterdarların Büyük Hanım’dan Şekip Bey’in evlendiğini öğrenmeleri ve o esnada kapının önünden geçen Eda ve Gül adlı falcı kızları eve fal baktırmaya çağırmaları.
5. Eda ve Gül’ün de Ferdane’ye Şekip’in evlendiğini söylemelerinin üzerine Ferdane’nin bayılması.

6. Şekip Bey'in eve doktorla gelmesi ve Cuma gecesi evde olmama sebebini açıklaması.

7. Olayın aydınlığa kavuşması üzerine Eda ve Gül'ün oynamaya başlaması ve Şekip Bey'in olanları ibretle izlemesi.

Eserdeki metin halkaları dikkate alındığında tüm metin Ferdane'nin Şekip Bey'in evlenmesi kuruntusu sonrasında yaşananlar üzerine kurgulanmıştır. Bundan dolayı metindeki bütün halkalar Şekip Bey'in evlenmesi kuruntusu merkeze alınarak anlatılmıştır. Son metin halkasında olay çözülmüş ve Şekip Bey'in bir cenazeye gittiği okuyucuya anlatılarak eserin gelişme bölümü sonuca bağlanmıştır.

Zaman

Eserdeki zaman unsuru ile ilgili olarak metinde pek bir bilgiye rastlanmaz. Ancak Şekip Bey'in cuma gecesi eve gelmemesi ve olayların ertesi gün cereyan etmesi metindeki zaman unsuruyla ilgili sınırlı bilgiler verir. Buna bağlı olarak piyesin 48 saatlik bir süreyi kapsadığı söylenebilir. Ayrıca Şekip Bey'in okuduğu gazetelerde gördüğü haber Mister Askit adlı bir devlet başkanından bahsetmektedir. *Sebilürreşat* dergisinde 1913 yılında yayınlanan bir yazıda da yine aynı ismin Rusya baş nazırı olarak tanıtılması (Agayef, 1913: 174) sebebiyle tiyatronun zamanının 1913 yılı olduğuna hükmedilir.

Mekân / Dekor

Metnin girişinde eserin geçtiği yerin Boğaziçi'nde bir köşk olduğu bilgisi verilir. Köşkün içerisinde dikkat çekilen diğer bir mekân ise

Ferdane Hanım'ın yatak odasıdır. Ancak burasıyla ilgili metinde bir bilgiye rastlanmaz. Ancak evin içerisinde bir kanepeyi ve elektrik düğmesi ile Kâmrân'ı odaya çağırmasını da mekân çerçevesi içerisinde görmek mümkündür. Ayrıca Kâmrân'ın salondaki üçayaklı iskemleyi getiriyor olması da evin salonunun sadece isim olarak metinde geçtiğine atıfta bulunur. İstanbul'un Çukurbostan, Çukurcuma, Çukurçeşme adlı semtlerine de metinde isim olarak değinilir.

Şahıs Kadrosu

Ferdane Hanım: Şekip Bey'in eşi olup bütün olaylar onun etrafında olduğu için eserin merkezî kişisidir. 22 yaşındadır. Sinir hastalığı vardır ve bundan dolayı falcılık, büyücülük gibi batıl itikatlara inanır hâle gelmiştir. Kimsesi yoktur, okuryazarlığı üst seviyededir. İstanbul'da konağı, Boğaziçi'nde yalısı vardır. Fransızca ve İngilizceyi üst düzeyde bilir. Fernan Garağ ve Edmon Rustan'ı bir Fransız edebiyatçısı kadar anlamaktadır. Türk şairleri de bilir. *Leyâl-i Girizân* ve *Rübâb-ı Şikeste*'yi ezbere bilmektedir. Musikiye hâkim olan Ferdane Hanım, udu Âfet'ten, kemanı Memduh'tan daha iyi çalmaktadır (s.40). Fakat Şekip Bey, rüyaya ve bakla falına inandığı için onu deli ve budala olarak nitelendirir. Mehmet Asaf'ın Ferdane Hanım gibi bir kişiyi piyese dâhil etme sebebi bu tür inanışların okumuş veya okumamış bütün insanları etkileyebildiği düşüncesidir.

Şekip Bey: Eserin sonunda piyese somut olarak dâhil olan, ondan önce sadece isim olarak geçen Ferdane'nin kocasıdır. 25 yaşındadır. Tüm eser onun eve gelmemesi üzerine Ferdane'nin yaşadığı

kuruntular üzerine kurgulanmıştır. Fiziksel özellikleri ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Biraderi vefat ettiği için ailesiyle ilgili sınırlı bir bilgi verilir ve anne, baba ve kız kardeşlerine teselli vermek üzere ailesinin yanına gittiği veçhile Şekip Bey’in aile efradıyla ilgili kısa bir bilgiye sahip olunur. Diğer taraftan kurduğu cümleler çerçevesinde entelektüel birisi olduğu ve Mehmet Asaf’ın savunduğu pozitivist düşünceye bağlı olduğu kanaatine ulaşılır. Ayrıca Fransızca gazetelerden dünya gündemini de takip etmektedir. Bunun yanı sıra Ziya Paşa’nın “Zerdûz palan ursan eşek yine eşektir” mısraını söylemesi de okuyup yazan bir kişi olduğunu gösteren en açık delildir.

Nazikter: Ferdane’nin dadısıdır. Ferdane’nin bütün problemlerini paylaştığı bir kişi olarak resmedilir. Kendisiyle ilgili fazla bir bilgi yoktur, ancak Şekip Bey’in evlendiği kuruntularına karşılık Ferdane Hanım’a göre daha akılcı düşündüğü görülür. Okuryazarlığı konusunda herhangi bir bilgi verilmese de Mehmet Asaf Ferdane ile Nazikter’i karşı karşıya getirerek bu tür düşünceleri eleştiri yoluna gitmiştir ve aklı kullanan Nazikter olmuştur.

Anber Ağa: Harem ağasıdır. Fiziksel özellikleri ile ilgili hiçbir bilgi yoktur. Kişilik özellikleri ile ilgili de sınırlı bir bilgi verilmiştir. Üçayaklı masa fikrini veren o olduğu için batıl itikatları bildiği fikrine ulaşılır. Diğer taraftan spiritüalizme “ispirto” dediği için okuryazarlığı zayıf birisi olduğuna kanaat getirilir.

Raci Bey ve Naciye Hanım: Ferdane’nin babası olarak gösterilmekte ve ashab-ı emlaktan bir zat olarak tanıtılmaktadır. Raci Bey, konağa geldiğinde kızım diye Ferdane’yi göstermektedir. Raci Bey’in eşi olan

Naciye Hanım girişte şahıs kadrosunda ifade edildiğine göre Ferdane'nin annesidir. Ayrıca metnin girişinde Şekip Bey, Raci Bey'in damadı olarak ifade edilir. Fakat Şekip Bey, Ferdane'yi “kimsesi yoktur” şeklinde tanıtır. Söz konusu durum eserin kişilerinde bir çelişki unsuru oluşturmaktadır.

Diğer Kişiler: Konağın hizmetçisi Kâmrân, Doktor ve Eda ile Gül adlı falcı kızlar eserde fon karakterlerdir. Bunlardan en fazla metinde adı geçen kişiler Eda ve Gül'dür. Onlar da mani okumaları, fala bakmaları ve oynamaları şeklinde eser içerisinde yer alırlar.

Dil ve Üslup

Metnin genel olarak sade bir dili vardır. Ancak bazı yerlerde yabancı kelimelerin kullanıldığı görülür. Şekip Bey'in ulum-ı siyasiye ve Ferdane Hanım pîç ü tâb, ruh-nevâz, muhafaza-i itidal gibi tamlamalar kullanması buna örnektir.

SONUÇ

Mehmet Asaf'ın *Sinirli Hanım* adlı tiyatrosu kitap olarak basılan üç tiyatrosundan birisidir. Yazı dizisi olarak hazırladığımız metinlerin üçüncüsüdür. Tiyatroda ilk dikkat çekilen nokta batıl itikatlara inanmanın yanlış bir tutum olduğudur. Ferdane'nin okumuş olmasına rağmen onu böyle inanışlara sevk eden temel unsur Şekip Bey'i kaybetme korkusudur. Bu durum da onun bilinçaltına yerleşmiş ve kâbus görmesine sebep olmuştur.

Tiyatronun başlangıcında görülen rüya imgelemi Freud'un psikanaliz metoduyla ele alındığında Şekip Bey'in eve gelmemesi ve

Ferdane'nin onu kaybetme korkusu neticesinde bilinçaltındaki düşüncelerin dışavurumu olarak değerlendirilmelidir. Rüyanın ana sebebi de kaybetme korkusu ve ademe yolculuk endişesidir. Adem yani yokluk düşüncesi Türk edebiyatının divan edebiyatı döneminde görülmüş olsa da Akif Paşa'nın "Adem Kasidesi"nde varlığa mersiye şeklinde zuhur eder. Ferdane Hanım'ın rüyasında gördüğü "adem" fikri de Şekip Bey'i kaybetme endişesi neticesinde oluşur. Bu yönüyle de bilinçaltı ve adem fikri Ferdane'nin rüyasında birleşir. Diğer taraftan bilinçaltında yer alan korkunun sonucu olan kâbus içerisine uğursuzluk ve yokluğu çağrıştıran baykuşun eklenmesiyle dramatik unsur en üst noktaya ulaşır.

Mehmet Asaf, madde-ruh çatışmasında pozitivist düşüncenin yanında yer alarak akli ön planda tutar. Batıl itikatlar ve fal gibi unsurları bundan dolayı metin kişisine budalalık olarak yorumlatır. Eserde dikkat çeken diğer konular ise, o dönemin tarihiyle ilgili okura bilgi verilmesidir. Şekip Bey, Fransızca gazete okurken Mister Askit, Rusya ve Fransa ile ilgili dünya gündeminden haberleri Ferdane'ye okumuş ve bu konuda okur dolaylı olarak Ferdane sayesinde haberdar olmuştur. Metinde metinlerarası ilişkiler bağlamında Ziya Paşa'nın bir mısraına yer verilir. Metinlerarası göndermeler çerçevesinde ise Tevfik Fikret'in *Rübâb-ı Şikeste*'si ve Hüseyin Siret'in *Leyâl-i Girizân* adlı eserlerine göndermede bulunulur.

Tiyatronun kişi sayısı sınırlıdır. Merkezî kişi olarak Ferdane'nin gösterilmesi daha uygun olur. Çünkü bütün metin Ferdane'nin gördüğü rüya ve kuruntuları üzerine kurgulanmıştır. Zaman olarak

Cuma gecesi vurgulanmaktadır. Çünkü Ferdane rüyasını Cuma gecesi görmüş, olaylar da ertesi gün devam etmiştir. Nesnel zaman ise dolaylı olarak hissettirilir. Mister Askit ismi, dönemin gazetelerinde geçtiği için Ahmet Ağaoğlu'nun *Sebilürreşat* gazetesinde yayınladığı bir makaleden hareketle piyesin nesnel zamanının 1913 yılı olduğuna hükmedilir. Eserde mekân Boğaziçi'nde bir köşktür. Bu köşkle ilgili bir bilgiye rastlanmaz. Ancak Ferdane'nin yatak odası ve salon isim olarak geçen yerlerdir. Fakat genel olarak metin Ferdane'nin yatak odasında geçer. Çukurçeşme, Çukurbostan ve Çukurcuma piyeste isim olarak geçen fon mekânlardır. Eserin dili sade olsa da yer yer bazı tamlamalara yer verildiği görülür.

Mehmed Asaf

SİNİRLİ HANIM

Komedi 1 Perde

Kütüphane-i Sûdî

Mehmed Asaf

SİNİRLİ HANIM

Komedi 1 Perde

Vaz‘ ve sahne hakkı muharririndir

Sahib ve Nâşiri

Kütüphane-i Sûdî

İstanbul – Bâbıali Caddesi Numara 40

Divan Yolu’nda [Kadınlar Dünyası Matbaası]

SİNİRLİ HANIM

Komedi 1 Perde

EŞHÂS

Raci Bey	Ashâb-ı Emlâktan bir zat
Şekip Bey	Damadı 25 yaşında
Anber Ağa	Harem Ağası
Pandalaki Kokorozoglu Doktor	
Naciye Hanım	Raci Bey'in Haremi
Ferdane Hanım	Kerimesi 22 yaşında
Nazikter Kalfa	Ferdane'nin dadısı
Kâmrân	Hizmetçi
Eda	Falcı kızları
Gül	Falcı kızları

Perde

Boğaziçi'nde bir köşk.. Ferdane Hanım'ın yatak odası. Kendisi karyola içinde başını eline dayamış olduğu hâlde gecelik elbisesiyle görünür. Vakit; sabah.

BİRİNCİ MECLİS

Ferdane Hanım – Sonra Nazikter Kalfa ile Kâmrân

Ferdane Hanım

Hayırdır inşallah! Gördüğüm şu rüya şüphelerimi bir kat daha takviye ediyor. Bana öyle geliyor ki bir zamandan beri beni endişeler, ıstıraplar, pîç ü tâblar içinde bırakan, kalbimi, ruhumu, bütün benliğimi kemiren bu şüphe artık tahakkuk edecek. Of Ya Rabbi! Ya o zaman ben öleceğim? Sevmek, sevilmemek, zevci tarafından aldatılmak... Bir kadın için, genç bir kadın için ne büyük bir felakettir. (Karyolanın içinde biraz doğrularak) Evet; tarif ve tasviri muhal bir felaket... Allah'ım! Sen bana merhamet et! Ben bu musibete karşı muhafaza-i itidal için kendimde kuvvet bulamayacağım. (Biraz düşündükten sonra pek mahzun bir tavır ile) Ne korkunç bir kâbus idi. Evvela hava pek güzeldi. Semada buluttan eser yoktu. Güneş pek parlak, pek ruh-nevâz idi. Sonra havada hafif bir karartı hâsıl olmaya başladı. Bende ufak bir korku peyda oldu. Şekip de bunun farkına vardı. Korkuyorsun! dedi; haydi gidelim! O, kürekleri çekerek sandalı kenara götürmek isterken bulutlar artıyor, dalgalar şiddetini tezyîd ediyordu. Sonra manzara değişti. Uzun bir yol... Yağmur şakır şakır yağıyor, gök gürlüyor, şimşek çakıyor. Ben bu uzun yolda çamurların üzerinde koşuyordum. Nereye gittiğimi bilmeyerek, düşünmeyerek, düşünmek istemeyerek koşuyordum. O şiddetli yağmur, o gök gürültüleri, o şimşeklerini şaşırtmış, hatt-ı hareketimi tayinden aciz bırakmıştı. Ne yapacaktım, nereye gidecektim bilmiyordum. Hava gittikçe kararıyordu. Galiba gece

oluyordu. Ben nefesim tıkanmış, muttasıl koşuyordum. Derken sol ayağımdaki iskarpin çamura saplanarak kaldı. Ayağım çamurlar içinde olduğu hâlde yine koşuyordum. Artık gece hulûl etmişti. Her yer karanlıktı. İşte bu sırada kulağıma acı bir ses geldi: Baykuş ötüyordu. Bu kuşun şeâmeti hakkında asırlardan beri evlattan ahfada intikal eden kanaat bende de vardı. Bu karanlıklar içinde bu meşum kuşun sesi düçâr olduğum havf u dehşeti büsbütün tezyit etti. Koşamayacak, yürüyemeyecek bir hâle gelmişken yine gayret ediyor, şu karanlıklardan, şu düştüğüm yabancı yollardan kurtulmak istiyordum. Bilmem ne kadar koştum. Sonra kendi kendime haykırdım: Nereye gidiyorum? Sanki bir sada-yı hâtifi cevap verdi: Ademe gidiyorsun! Zavallı ademe!... Gözlerimi açtığım zaman bütün asabımın lerzeler içinde olduğunu hissetmiştim. Ve o meşum kuşun sesiyle: Ademe gidiyorsun! Zavallı ademe! diye hitap eden seda kulağımda çınlıyordu. (Bir dakika düşündükten sonra) evet; ademe gidiyorum. Bu şüphesiz... Beyin bu akşam gelmemesi ve bu gecenin cuma gecesine tesadüf eylemesi nazarıdikkati celp etmez mi? Hele gördüğüm şu korkunç rüya bilhassa manidar değil midir? Gerçi Şekip gelemeyeceğini bir telgrafla bildiriyor. Fakat sebebini yazmıyor, eğer bir arkadaşı tarafından davet edilmiş olsaydı bunu da telgrafla bildirmekte elbet bir mahzur görmezdi. Demek başka bir sebep, başka bir mâni var. (Bir dakika kadar düşünür) Ah! Bu mâninin cuma gecesine tesadüf etmesi... (Ferdane kalkar ve sol taraftaki koltuğa oturur.) Zaten çoktan beri şüphe ediyordum. Budala mıyım? Hiç fark etmez miyim? Şekip'in hâlinde bana karşı epeyce zamandan beri soğukluk var. Evvelleri erkenden eve gelir, daima güler, ben ut

çalarken neşelenirdi. Her sözünden, her tavrından muhabbetle mütehassıs olduğu anlaşıldı. En sevdiği şiirleri benimle beraber okur, hoşuna giden şarkılarda utta bana refakat ederdi. Hasılı bütün günlerimiz, bütün gecelerimiz şevk ve saadetle geçerdi. Hâlbuki üç seneden beri bu şevk ve saadet yerine bir bürudet kaim oldu. Artık Şekip o eski Şekip değil... Şimdi en son vapurla geliyor. Biraz ut, piyano çalmak istesem rica ederim hesaplarım var şaşırırım diyor. Geçiyor masanın başına... Birtakım hesaplar... O bittikten sonra Fransızca bir gazeteyi açıyor... İtalya'nın bilmem hangi şehrinde karışıklıklar zuhur etmiş.. Mister Askit nutkunda şöyle demiş. Fransa'da ekmeğin teşrinisaniden sonra vesika ile verileceği rivayet olunuyormuş. Evvelleri bütün dünyaya buğday ve un veren Rusya'da şimdi açlıktan ölüyorlarmış. Canım diyorum; bunları dinlemekten artık usandım. Onun hiç umurunda değil. Sabahleyin erkenden çıkar, akşam geç gelir. İki lakırdı ya eder, ya etmez. Önce hesaplar, sonra gazete... İşte üç seneden beri bu hayat... (Bu aralık kapı dışarıdan evrilir) Geliniz! (Nazikter Kalfa girer)

Nazikter

Hanımcığım! Nen var? Yine bu sabah betin benzin solmuş. Yoksa sinirlerin pek mi ayakta...

Ferdane

(Müteessirane) Dadıcığım! Nasıl sinirlerim tutmasın? Haklı değil miyim?

Nazikter

Evet; beyin bu gece gelmemesi çünkü şüphesiz sıkar. Fakat o kadar merak edecek, sinirlenecek bir hâl yok.

Ferdane

Nasıl yok dadıcığım nasıl yok? Bir kere beyin bana karşı uzun bir zamandan beri gösterdiği soğukluğu düşün! Sonra bilhassa bu gece gelmemesini nazarıdikkate al!

Nazikter

Bu gecenin bir ehemmiyeti mi var hanımcığım?

Ferdane

(Gayet sinirli bir hâlde) Öf dadı! Düşünmeden söylüyorsun! Bu gecenin ehemmiyeti olmaz mı? Düşün bir kere!

Nazikter

(Mütereddide) Ne gibi?

Ferdane

Ne gibi olacak? Bu gece ne gecesidir?

Nazikter

Cuma gecesi...

Ferdane

Şimdi anladın değil mi?

Nazikter (Y.N.)

(Yine mütereddidane) Darılma ama hanımcığım anlayamıyorum
vallahi!

Ferdane

Dadı! Düğünler ne zaman yapılır?

Nazikter

Her zaman...

Ferdane

(Bütün bütün sinirleri tutarak) Öf şimdi çıldıracağım. Dadıcığım
inadına mı söylüyorsun? Yoksa anlamıyor musun?

Nazikter

(Şaşırarak) Anlayamadım hanımcığım. Anlasam seni üzer miyim hiç?

Ferdane

Bir genç evlendiği, bir kız kocaya verildiği vakit düğün ne günü
yapılır?

Nazikter

Pençşenbe günü...

Ferdane

Şimdi anladın inşallah...

Nazikter

(Yine şaşkın şaşkın) Hanımcığım darılma anlayamıyorum.

Ferdane

(Hırçın bir surette bağıarak) Dadı! Allah aşkına olsun canımı bütün bütün sıkma! Şekip'in bu gece gelmemesi ve bu gecenin cuma gecesi olması beyin evlendiğini açıktan açığa göstermez mi?

Nazikter

(Gülerek) İlahi hanımcığım düşündüğün şeye bak! Beyin bu gece gelmemesiyle hemen evlenmesi mi lazım gelir?

Ferdane

Cuma gecesine ne diyelim?

Nazikter

Olur ya! Bir tesadüf!

Ferdane

Haydi o da öyle olsun! Fakat bu gece öyle korkunç öyle manalı bir rüya gördüm ki...

Nazikter

Ne gibi?

Ferdane

Uzun... Pek uzun... Pek karışık... Yağmurlu, çamurlu, fırtınalı bir rüya... Öyle bir rüya ki uğursuz baykuş sesleriyle dolu... Ah ben rüyaya, beyin bu gece gelmemesine iyi bir mana veremiyorum.

(Sinirleri tutarak hırçın bir hâlde kanepeden kalkıp) Dadı! Şekip bu gece evlendi. Sonra haber alacağız, göreceğiz ya! (Yine kanepeye oturur)

Nazikter

Ben hiç böyle düşünmem! Beyin evleneceğini hatırıma bile getirmem! Bu kuruntular, bu rüyalar falan hep sinir hâli... Zaten çoktan beri sinirlerin ayakta... Her şeyden sıkılıyor, her şeyden üzülyorsun! En ufak bir şey bile canını sıkıyor. Kâfir sinir... Seni bu hâllere koyuyor.

Ferdane

(Pek müteessir) Yok dadıcığım yok... Sinir değil... Bu muhakkak... Şekip evlendi.

Nazikter

Hiç öyle değil... Ben buna katiyen ihtimal vermem... Dedim ya! Hatırıma bile getirmem... Doktora dün haber gönderdinizdi değil mi?

Ferdane

Evet; lalam gitmişti. Bugün için gelirim demiş.

Nazikter

O herifin de aklı ermiyor mu bu hastalığa, nedir ki bir çare olamadı.

Ferdane

Aklı erse de ermese de ne çare bulacak? Beyin bu hâllerini gördükçe sinirlerim bütün bütün boşalıyor.

Nazikter

Üzülme hanımcığım! Beyin hâlinde hiçbir şey yok. Kim bilir bir mania mı zuhur etti, ne oldu, işte onun için gelemedi.

Ferdane

Babamla annem uyandılar mıydı acaba?

Nazikter

Hanım kalkalı çok oldu ama beyefendiyi bilmem.

Ferdane

Lalam nerede?

Nazikter

Biraz evvel aşağıda idi ama...

Ferdane

(Yine pek hırçınlaşarak) Ah dadıcığım! Çok sıkılıyorum beyin şu hâllerine.

Nazikter

Hiç sıkılma hanımcığım! Boş boşuna sinirlerini oynatma! Yazık değil mi sana iki gözüm! (Ferdane elektrik düğmesine basar, bir dakika sonra Kâmrân içeriye girer)

Ferdane

Lalamı buraya yolla!

Kâmrân

Peki efendim (çıkar)

Ferdane

Doktor geleceğim demiş, hâlâ meydanda yok.

Nazikter

İlk vapur daha gelmedi ki...

Ferdane

(Karyolanın yastığı üzerinde duran küçük cep saatini eline alıp bakarak) Aman Ya Rabbi çıldıracağım. Ne kadar erken kalkmışız. Vapurun gelmesine daha yarım saatten fazla var.

Nazikter

Küçük beyefendi de belki o vapura gelir.

Ferdane

Dadı çocuk gibi lakırdı etme Allah aşkına! Evlenmiş herif kıymetli karısını bırakıp da gelir mi?

Nazikter

(Gülerek) Hep sinir, hep sinir!

Ferdane

Rica ederim dadı! Beni çıldırtma! Apaşıkâr bir şey... Bunda sinir falan yok. Zaten bana karşı çoktan beri gösterdiği fena muamelelerden, soğukluklardan anlıyordum. Sonra Cenabıhak rüya ile de malum etti. Artık bunların üzerine sinirden bahsetmekte mana ne?

Evet ben sinirliyim, biliyorum. Fakat sinir başka şey, beyin evlendiği de başka... Üç beş gün sonra elbet işitilir, anlaşılır (kendi kendine) ah tahayyülü bile beni harap ediyor. Ya hakiki haber aldığım zaman ne yapacağım? (Mendilini gözlerine tutup hıçkıra hıçkıra ağlamaya başlar. Anber Ağa odaya girer)

İKİNCİ MECLİS

Evvelkiler – Anber Ağa

Anber Ağa

(Harem ağası şivesiyle) Niçin öyle ağlıyorsun küçük hanımcığım?

Nazikter

Görüyorsun ya ağacığım küçük hanımın hâlini? Ortada hiçbir sebep yok. Kâfir sinir, yavrucuğu işte böyle berbat ve harap edip duruyor.

Anber Ağa

Sebebi yok da niçin ağlıyor öyle?

Nazikter

Canım dedim ya sana! Sebebi sinir. Hep o kâfir sinirler...

Anber Ağa

Sinirleri ne yapıyor öyle?

Nazikter

Sinirler ne yapıyor olur mu? Kalkınca adamı işte bu hâle getiriyor. Allah bu hınzır hastalığı düşmanlarımın başına vermesin.

Anber Ağa

Niçin öyle sinirleri kalkmış küçük hanımın?

Nazikter

Bey bu gece gelmedi ya! Küçük hanım niçin gelmedi diye merak etmiş. Sonra da bir rüya görmüş. Şimdi şüpheleniyor.. Bey bu gece evlendi diye üzülüp duruyor.

Anber Ağa

Bey bu gece evlenmiş mi?

Nazikter

(Biraz hiddetlice) Çocuk gibi söyleme Anber! Evlendiği falan yok. Küçük hanım boş boşuna şüpheye düşmüş. Bunu da yapan hep sinir...

Anber Ağa

Ne fena şey bu sinirler kalfa!

Nazikter

Fena ya! Hem çok fena...

Anber Ağa

(Ferdane'ye hitaben) Küçük bey evlendi diye mademki merak ediyorsun, şimdi haber alırlar.

Ferdane

(Merak ve acele ile) Kimden lala?

Anber Ağa

Masadan...

Ferdane

(Yine acele ile) Hangi masadan? Masa ne oluyor?

Anber Ağa

Hani ya üçayaklı masanın üstüne ölmüşleri çağırıyorduk da tıklar tıklar yaparak bize istediğimizi söylüyordu.

Ferdane

(Sevinerek) Aferin lala! İyi hatırına geldi. İspiritizma yapar, beyin evlendiğini haber alırız.

Anber Ağa

İspirto ile mi yapacağız?

Ferdane

İspirto falan değil canım.. İspiritizma, ispiritizma...

Anber Ağa

Anlamış gibi görünerek) Ha anladım... İşte öyle tuhaf adlı bir şey... İspirtosuz olacak galiba...

Ferdane

(Elektrik düğmesine basar, Kâmrân girer) Salondaki üçayaklı iskemleyi getir!

Kâmrân

Peki efendim! (Çıkar. İki dakika sonra iskemleyi bırakıp gider)

Ferdane

Geliniz bakalım (Masayı ortaya getirirler. Etrafına üç sandalye koyarlar. Ferdane, Nazikter, Anber oturarak ellerini masanın üzerine koyup dururlar)

Nazikter

Kimi çağıracağız?

Ferdane

Evet; kimi çağırırsak acaba?

Anber Ağa

Muhasebecilerin Nısfışeb bacıyı çağıralım mı?

Ferdane

Olmaz, olmaz. O Arap sağlığında çok yalan söylerdi. Ruhu da belki şimdi bizi aldattır.

Anber Ağa

Çok yalan söyler miydi Nısfışeb?

Nazikter

Çok yalancıydı... O kadar yalan söylerdi ki...

Ferdane

(Biraz düşünerek) Evet; kimi çağıralım ki işin doğrusunu bize söylesin... Hah! Hatırıma geldi.

Nazikter

Kim?

Ferdane

Defterdarların büyük hanım... Allah rahmet eylesin! Kadın hiç yalan söylemezdi. Bir gün bile ağzından fena bir lakırdı işitmedim idi. İşte onu çağırırız.

Anber Ağa

Çok iyi, çok âlâ! Defterdarların büyük hanımı ben de çok severdim.

Nazikter

Evet; evet; büyük hanım münasip. Her şeyi bize olduğu gibi söyler.

Ferdane

Artık susalım! Hazır olun! Haydi lala çağır!

Anber Ağa

Ben mi çağıracağım?

Ferdane

Sen çağır! Rahmetli seni çok severdi. Onun için hem sen çağır, hem sor:

Anber Ağa

Ne sorayım?

Ferdane

Bizim küçük bey evlendi mi? Evlendiyse aldığı kadın güzel mi diye sor!

Anber Ağa

(Hızlıca haykırarak) Hu! Defterdarların rahmetli büyük hanımın ruhu! Masanın başına gel! (Hepsi dinlerler. Masada henüz bir tıkırtı işitilmez)

Nazikter

Daha gelmedi.

Ferdane

Ya gelmezse?...

Anber Ağa

Gelir gelir... Büyük hanım beni çok severdi.

Ferdane

Haydi bakalım bir daha seslen...

Anber Ağa

(Haykırarak) Hu! Defterdarların büyük hanımın rahmetli ruhu...

Ferdane

Lala yanlış söylüyorsun! Rahmetli ruhu değil.

Anber Ağa

Ya nasıl?

Ferdane

Rahmetli büyük hanımın ruhu diyeceksin!

Anber Ağa

İkisi de bir değil mi ayol?

Ferdane

Bir değil, bir değil... Her ne ise haydi çağır!

Anber Ağa

(Yüksek bir sesle) Hu! Ayol neredesin? Defterdarların rahmetli büyük hanımın ruhu! Çabuk gel!

Ferdane

(Sabırsızlanarak) Gelmiyor ne yapalım?

Nazikter

Acaba başkasını mı çağıralım?

Ferdane

Kimi çağıralım bilmem ki...

Anber Ağa

Durun bakayım bir daha çağırayım! Belki işitmemiştir.

Ferdane

Haydi çağır!

Anber Ağa

(Haykırarak) Defterdarların büyük hanımın ruhu! Çabuk! Küçük hanımın canı sıkılıyor (Bu aralık masanın ayakları tıkırdar)

Nazikter

Geldi galiba.

Ferdane

(Sevinçle) Geldi, geldi... Şimdi anlarız. Aman lala çabuk sor!

Anber Ağa

Büyük hanım; geldin mi? (Masanın ayakları yine tıkırdar)

Ferdane

(Sevinçle) Çok şükür Ya Rabbi; geldi..

Anber Ağa

Sen defterdarların büyük hanım mısın (Masanın ayakları bu defa ziyadece tıkırdar)

Ferdane

Ta kendisi değil mi?

Nazikter

Evet; mutlaka odur.

Anber Ağa

Eğer defterdarların büyük hanımsan masanın ayağını şöyle tıklar, tıklar, tıklar, tıklar oynat (Masanın ayağı dört defa tıkırdar)

Ferdane

(Sevinerek ve gülerek) Büyük hanım, büyük hanım...Ta kendisi... Haydi çabuk sor lala;

Anber Ağa

(Haykırarak) Büyük hanım; bizim küçük hanım çok merak ediyor, sinirleri kalkıyor. Bizim küçük bey evlendi mi? (Masanın ayağı bir defa tıkırdar)

Ferdane

(Birdenbire şaşırarak) Masanın ayağı bir defa tıkırdadı. Evlendi demek mi istiyor acaba?

Anber Ağa

Büyük hanım; ben bundan bir şey anlamadım. Eğer bizim küçük hanımın küçük beyisi evlendiyse altı defa tıklar, tıklar yap; (Masanın ayağı altı defa tıkırdar)

Ferdane

(Şaşırarak yüksek bir sesle) Eyvahlar olsun; evlenmiş...İşte büyük hanım da söylüyor. Hem hiç yalan söylemez bir kadındır. (Baygınlık emareleri göstererek) Yüreğime fenalıklar geliyor. Bayılacağım;

Nazikter

(Şaşırarak) Merak etme hanımcığım dur bakalım. Belki yanlış olmuştur. Bir kere daha soralım; (Üçü birden yine masanın başına oturup ellerini koyarlar)

Ferdane

Haydi lala bir daha sor;

Anber Ağa

Hu; büyük hanım; doğru söyle; küçük hanım bayılıyor. Sonra evin içini alt üst edeceksin, bir kere daha söyle. Bizim küçük hanımın küçük beyisi evlendiyse altı defa tıklar tıklar yap, (Masanın ayağı bu defa dahi altı defa tıkırdar)

Ferdane

Eyvahlar olsun, görüyorsunuz ya, altı defa urdu. Artık hiç şüphe kalmadı. Lala daha sor, aldığı kadın kara gözlü mü, yoksa ela mı? Ah, Şekip bana bir kere ağzından kaçırmıştı. Ben kara gözlüleri pek severim demişti.

Anber Ağa

(Yüksek sesle) Hu; Büyük hanım, küçük hanımın küçük beyisinin aldığı kadın kara gözlü mü? (Masanın ayağı bir kere tıkırdar)

Ferdane

Bir kere tıkırdadı. Galiba evet diyor. Fakat lala sen iyi sor. Küçük beyin aldığı kadın kara gözlü ise altı defa ursun;

Anber Ağa

Büyük hanım; küçük hanımın küçük beyisinin aldığı kadın kara gözlü ise altı defa tıkırtı yap (Masanın ayağı altı defa tıkırdar)

Ferdane

(Masanın üzerinde duran ufak bir şişeyi alıp koklayarak) Amanın içime fenalıklar geliyor. Şimdi bayılacağım. Kara gözlü olduğunu bile söyledi. Ah aklıma gelenler başıma geldi.

Nazikter

Hanımcığım, dur bakalım o kadar telaş etme, belki bir yanlışlık vardır.

Ferdane

Yanlışlık mı? Hayır, hayır... Hiçbir yanlışlık yok. Büyük hanım hepsini de doğruca söyledi.

(Bu esnada dışarıda falcı ve kıpti kızlarının sesleri işitilir)

Falcı Kız- (Dışarıdan) Falcı. Fala bakar, niyete bakar, kısmeti söyler.

Diğer Bir Kız- Falcı. Niyeti söyler, kısmeti söyler. Adam amaan, Yarellik,

Şimdi bilmem ne oldu çekti benden adam aman, Yarellik ben de bilsem olmazdım senin dertlik adam aman yarellik

Ferdane

Lala, abuk çağırın, mâni okuyarak gidiyorlar.

Anber Ağa

Kimi?

Ferdane

Falcı kızlarını...

Nazikter

Ne münasebeti var hanımcığım?

Ferdane

Dadı şimdi ıldıracağım, işte görüyorsun ya, bir kere de fala baktırayım (haykırarak) lala, çabuk diyorum sana, çağır şu kızları!

(Anber Ağa çıkar üç dakika sonra kızlarla girer)

ÜÇÜNCÜ MECLİS

Evvelkiler – Eda ile Gül

Eda ile Gül

(İkisi birden temenna ederek) Sabah-ı şerifleriniz hayırlar olsun hanımcağızım!

Ferdane

Kızlar, geliniz bakalım bir bakla dökünüz;

Gül

Dökelim hanımcağızım dökelim,

Eda

Hem mânili, semaili, koşmalı, destanlı bakla dökelim,

Gül

Gönlüne göre bir mâni söyleyeyim de falcağazına sonra bakayım iki gözüm,

Eda

Haydi Gül haydi at bir mâni, küçük hanımcağızımın kalbindekini söyle!

Anber Ağa

Mânili fal olur mu ayol?

Eda

Haydi gül söyle bir mâni!

Gül

Adam aman, başına

Kendin tara, kendin ur el değmesin adam aman başına bizim Penbe kocasına kavuştu darısı küçük hanımın adam aman başına

Ferdane

(Meyus) Ah; mâni bile hâlîme muvafık çıktı.

Nazikter

(Kendi kendine) Ne tuhaf, mânî bile manalı oldu... Galiba bunda bir iş var.

Ferdane

Geliniz, baklayı dökünüz,

Eda

Dökelim hanımcağızım. Maydanozlu, teretürlü fala bakalım, (İki kız yere oturur. Gül hem baklayı dökerek karıştırır, hem söyler.

Gül

İki gözüm güzel hanımcağızım, ne diyeyim? Nasıl söyleyeyim? Yüzün güzel, gözlerin güzel, yüreğin güzel, kalbin temiz, her şeyin temiz bir hanımcağızısın, içinde büyük bir kuruntun var. Üç gün mü diyeyim üç hafta mı diyeyim üç ay mı diyeyim, bu kuruntu seni düşündürüyor, hiç uyutmuyor. Her gün kederli, her saat kederli duruyorsun. Üç gün mü diyeyim, üç hafta mı diyeyim, üç ay mı diyeyim, yüzün hiç gülmüyor güzel bir erkeğin yüzünden gece, gündüz düşünüyorsun. Bir erkeği çok seviyorsun, o kadar çok seviyorsun ki canını verecek gibi seviyorsun, ama o erkek tarafından aldatılıyorsun hanımcağızım,

Ferdane

(Kendi kendine) Ne kadar doğru...

Gül

Hanımcağızım, şu baklaların arasına şırlak şırlak bir kuruşcağız uçlan da falına iyi bakayım.

Ferdane

(Baklaların ortasına bir kuruş atarak) Al işte

Gül

Hanımcığım, bu erkek seni aldatıyor. (Baklaları göstererek) Bak, görüyor musun? Dikkat et iki gözüm, arada bir deniz görünüyor. Bu denizin öbür tarafında çukur bir yer var. Çukurbostan mı diyeyim, Çukurcuma mı diyeyim, yoksa Çukurçeşme mi diyeyim, işte öyle çukur bir mahallede kara gözlü, kara kaşlı, güzel, yakışıklı bir hanımcağız var. Bu hanımcağız o erkek ile senin aranda işte öyle duruyor. Bu kara gözlü, kara kaşlı, güzel hanımcağız seni o erkekten ayırmak istiyor. Bak elmasım, şu baklalara iyi dikkat et, gördün mü? İşte bu erkek, şu da kadındır. Erkek ile kadın nasıl yan yana duruyorlar.

Ferdane

(Bu sözleri işitir işitmez içine fenalık gelir haykırır)

Dadı, amanın pek fena oluyorum. İşte şimdi bayılıyorum. (Masanın üzerindeki ilaç şişesini işaret ederek) Şundan biraz ver, çabuk dadı, nefesim tıkanıyor. Eyvahlar olsun ölüyorum, çıldırıyorum, bayılıyorum. Amanın sanki bir el yüreğimi tutmuş da koparıyor, öf, gözlerim kararıyor. İşte, işte hiçbir şey göremiyorum. Bayılıyorum.

(Ferdane koltuğun üzerine düşer, bayılır, Nazikter masanın üstündeki ilaç şişesinden fincana koyarak Ferdane'nin dudakları arasından döker, Anber Ağa yüzüne su serper, Kıpti kızları şaşırırlar. Odanın içinde bir gürültü, bir vaveyla hasıl olur. Bu gürültü arasında Raci Bey, Naciye Hanım şaşkın bir hâlde içeri girerler)

DÖRDÜNCÜ MECLİS

Evvelkiler – Raci Bey ve Naciye Hanım

(Telaşla) Ne oldu? Ne haykırıyorsunuz?

Raci Bey

(Ferdane'yi baygın görerek) Kızıma ne oldu? Nazikter kızıma ne oldu?

Nazikter

(Şaşkın) Bayıldı, ah bayıldı?

Naciye Hanım

Anber, çabuk söyle, küçük hanıma ne oldu?

Anber Ağa

(Ne diyeceğini şaşırarak) Şey oldu da işte ondan öyle oldu.

Raci Bey

Şey nedir? Niçin bayılıyor. Siz burada değil miydiniz? Bu falcı kızların burada ne işleri var?

Eda

Bakla döktük, niyete baktık, kısmeti söyledik.

Raci Bey

(Kendi kendine) Bu işten hiçbir şey anlamıyorum.

Naciye Hanım

(Ferdane'nin bileğini tutarak) Yavrum, kızım, ne oldun evladım, ne oldun iki gözüm yavrum?

Raci Bey

(Naciye Hanım'a) Nabızları nasıl?

Naciye Hanım

İyi, maşallah iyi, şimdi ayılacak inşallah

Raci Bey

Nazikter, bayılırken sen burada değil miydin?

Nazikter

Burada idim efendim.

Raci Bey

Ne oldu da bayıldı, nasıl oldu?

Nazikter

(Telaş ile yutkunarak) Şey efendim, anlatırım efendim.

(Şekip Bey ile doktor ve arkalarında Kâmrân girerler)

BEŞİNCİ MECLİS

Evvelkiler – Şekip Bey, Doktor, Kâmrân

Şekip Bey

(Şaşıracak) Bu ne hâldir, bu ne telaştır? (Ferdane’yi baygın görerek)
Küçük hanıma ne oldu?

Doktor

(Ferdane’nin yanına gidip nabızlarını tutar ve dinler) Bir şey yok.
Merak etmeyin, bir emüsyon...(emüsyon Y.N.)

Şekip Bey

(Raci Bey’e hitaben) Ne oldu efendim? Niçin bayıldı?

Raci Bey

Sebebini biz de bilmiyoruz. Bir telaş oldu. Odaya girdik. Ferdane’yi
bu hâlde bulduk.

Şekip Bey

(Taaccüple bakarak) Ortadaki bu masa nedir? Bu falcı kızların burada
ne işleri, ne münasebetleri var?

Naciye Hanım

Biz de bir şey anlayamadık ki...

Doktor

(Ferdane’yi muayene ederek) İşte açılıyor. Lala, şu ilaçtan fincana
biraz koy da ver,

Anber Ağa

Peki (Masanın üstündeki ilaçtan fincana koyar, doktora verir. Doktor Ferdane'nin dudakları arasından akıtır)

Raci Bey

Açılıyor galiba... Çok şükür açılıyor. (Nazikter, Kâmrân, Naciye Hanım Ferdane'yi kanepede üzerinde doğrulturlar)

Şekip Bey

İşte gözlerini açıyor.

Raci Bey

Evet, artık iyileşiyor. (Doktor ilacı Ferdane'ye içirir)

Şekip Bey

(Doktora) Artık korku yok değil mi?

Doktor

Hayır efendim. Tamamıyla iyileşti. Baygınlık geçti.

Şekip Bey

(Raci Bey'e) Rica ederim efendim, şimdi lütfen anlatınız, niçin bayılmış? Bu falcı kızların ne işi var?

Raci Bey

Biz de daha bir şey anlayamadık ki evladım,

Nazikter

Müsaade, buyurunuz efendim, vukuatı baştan ayağa kadar anlatayım,

Raci Bey

Anlat bakalım (Hepsi sükût edip Nazikter'i dinlerler)

Nazikter

Bir akşam küçük bey gelmediği için küçük hanım büyük bir meraka, telaşa düşmüş. Sonra geceleyin de korkulu bir rüya görmüş. Ben sabahleyin yanına girdiğim zaman nihayet derecede kederli idi. Sebebini sordum. Bey gelmediği için merak içinde kaldığını söyledi. Fakat küçük hanımı asıl kedere düşüren sebep başkadır.

Şekip Bey

Nedir?

Nazikter

Bu gecenin cuma gecesi olması...

Şekip Bey

(Anlayarak) Cuma gecesi olduğu için ben güvey girmişim öyle mi?

Nazikter

Öyle şüpheyeye düşmüş.

Şekip Bey

Aman Ya Rabbi! Ne delilik! Söyle dadı söyle, bakalım!

Nazikter

Sonra efendim! K    k hanım masayı oynatan oyunu yapalım dedi.

  kip Bey

  spiritizma değil mi?

Nazikter

  şte o   ey efendim! Defterdarların b  y  k hanımı   ağırdık, o da k    k beyin evlendiğini hemen haber verdi.

  kip Bey

(Hiddetlenerek) Bak musibet cadının yediği halta...

Nazikter

Evet efendim! Hem evlendiğinizi, hem de aldığınız hanımın kara g  zl  , karakaşlı olduğunu s  yledi.

  kip Bey

Aman Ya Rabbi!   imdi   ıldıracağım! Bu defterdarların b  y  k hanım ne m  nasebetsiz bir kadın imi  .

Naciye Hanım

O sağlığında da dedici koducu idi.

  kip Bey

(Nazikter'e) Daha sonra dadı?

Nazikter

Daha sonra efendim! Bu kızlar geçiyorlardı. Küçük hanımın ısrarı üzerine çağırdık. Bakla döktüler. Sizin Çukurbostan, Çukurçeşme gibi bir çukur isimli mahallede evlendiğinizi söylediler.

Şekip Bey

Gördünüz mü bir kere maskaralığın derecesini? Durunuz şimdi hakikati anlatayım: Siz de biliyorsunuz ki biraderim çoktan beri fena hâlde hasta idi. Dün vefatı haberini getirdiler. Cenazeyi dün öğleyin kaldırdık. Valideye, pedere, hemşirelere teselliyet vermek lazım. Onun için dün gece bittabi geledim. Ve gelemeyeceğimi de size bir telgrafla bildirdim. Fakat bizim küçük hanımefendinin pek sinirli olduğunu nazarıdikkate alarak telgrafta biraderin vefatına dair falan hiçbir şey söylemedim. Şimdi gördünüz mü şu maskaralığı? Ben nerede? Kara gözlü hanım nerede? Evlenmek nerede? Hususiyle Çukurçeşme’de güvey girmek nerede?

(Hazırın bilâ ihtiyar gülüşürler)

Raci Bey

Hep sinir, hep sinir...

Naciye Hanım

Ah bu kâfir sinire doktor efendi de bir çare bulamıyor ki.

Doktor

Çare olacak ama biraz geç!

Raci Bey

Evet, uzun sürecektir gibi görünüyor.

Şekip Bey

(Kendi kendine) Dirayetli hanımlar gelsinler de görsünler. Diyorlar ki: Erkekler dirayetsiz. Şiirden anlamıyorlar, musikiden zevk almıyorlar. Genç kızlar istedikleri akıllı, hassas, şair koca bulmak hususunda müşkülât çekiyorlar. Hasılı birtakım lakırdı... Buyurunuz okumuş, yazmış mektepten diploma ile çıkmış küçük hanımı! Kimsesi yoktur, zengindir, tahsil görmüştür, İstanbul'da konağı, Boğaziçi'nde yalısı var diye aldık. Ne bileyim? Rahat ederim zannettim. Keşke almaz olaydım. Filhakika zengin... Okumuş, yazmış... Yalnız Türkçeyi değil, Fransızca ile İngilizceyi de âlâ biliyor. Hem nasıl? Fernan Ğarağ'ı, Edmon Rustan'ı (Edmond Rostand) bir Fransız edibi kadar anlıyor. Hele bizim şairleri... Rübâb-ı Şikeste, Leyâl-i Girîzân hepsi ezberinde... Musikiye de aşına... UduAfet'ten, kemanı Memduh'tan daha iyi çalıyor. Piyanoda ise üstat... Fakat Cenabıhak akıl vermemiş ki. Ama diyeceksiniz ki bu kadar şeye aşına olan bir kız akılsız olur mu hiç? Ah; efendim, nasıl anlatayım? Akıl ve zekâ, dirayet ve fatânet, bilhassa kuvve-i muhakeme erkek olsun, kadın olsun bir insanın fitratında, yaratılışında olmalıdır. O sonradan şehadetnameler, diplomalar, fen ve sanat öğrenmeler hep kisbî şeyler. Buna bir numune mi istiyorsunuz? İşte bizim küçük hanımefendi! Okumuş, yazmış, şiir aşına, musikişinas... Fakat aynı zamanda hem budala, hem de deli... Akıllı başında olsa rüyaya, budala olmasa çingene kızlarına bakla falına inanarak kocam evlendi diye bayılır mıydı? Güya asabi imiş, Türkçesi sinirli imiş. Bu da etibbanın tevili...Delilikle budalalığın imtizacından mütehassıl hâle – nazikâne olarak sinirlilik namını veriyorlar. Hâlbuki bunun doğrusu, hem de

dopdoğrusu delilikle budalalık... İşte tıpkı bizim küçük hanımın hâli gibi... Siz benim dediğime bakınız! Akıl ve zekâ, dirayet ve fatânet bir insanın fitratında olmalıdır. Eğer fitratında olmazsa tahsil ve tettebbu para etmiyor. Bir budalayı okut yazdır, istersen on altı sene Paris'te tahsil ettir! Ulum-ı siyasiye mektebinde diploma aldır, ne yaparsan yap yine budaladır, yine aptaldır vesselam... Merkebin at, kurdun koyun olmak ihtimali var mı? Ziya Paşa'ya gani gani rahmet, ne güzel söylemiş:

Zerdûz palan ursan eşek yine eşektir.

Doktor

(Ferdane'ye) Artık baygınlık geçti değil mi?

Ferdane

(Biraz mütebessim) Geçti doktor...

Eda

Küçük hanım beyine kavuştu. Bu kadar telaştan sonra abe ağacığım biraz da göbek çalkalasak olmaz mı?

Raci Bey

Göbek mi çalkalayacaksınız?

Gül

Keriz yapacağız. Şırlak şırlak oynayacağız.

(Eda ile Gül hemen kalkıp oynamaya başlarlar, hazırun otururlar. Kıpti kızlarının aralarına Anber Ağa da karışıp evza-ı acibe ile oynar)

Raci Bey

Anber sana ne oluyor da oynuyorsun?

Anber Ağa

Ben de dayanamadım beyefendi...

Eda ve Gül

Bülbül olsam konadabilsem dallara

Gözüm de yaşı döndü sellere

Alam da seni kaçam da gurbet ellere

İnsafa gel be hey zalim insafa

Ben mailim o gözleri karaya

Şekip Bey

(Kendi kendine) İşte sinirli hanımın sinirlerinin tevlit edildiği maskaralık... Âlâ köçek havası... Kıpti kızları. Gel keyfim gel... Dedim ya! Maskaralık topukta yüzüyor. Hele şu koca Arap'ın oynayışına bakınız

(Kıpti kızları pür neşe oynarlar. Anber ağa da bunların arasında evza-ı garibe ile oynar. Hazırın mütebessim. Şekip Bey bu hâle ibretle bakar)

PERDE İNER

KAYNAKLAR

- AGAYEF, Ahmed, “Siyasiyat İcmâl-i Siyasi”, *Sebîlürreşâd*, 1913, C. 11, Aded. 271, s. 173-175.
- ASLAN, Pelin, “Spiritüalizm, Materyalizm ve Fantastik Üzerine Farklı Bir Hüseyin Rahmi Gürpınar Anlatısı: Ölüler Yaşıyor mu?”, *Turkish Studies*, Volume 6/1, Winter 2011, s. 637-644.
- AYTAÇ, Gürsel, *Genel Edebiyat Bilimi*, Say Yayınları, İstanbul 2003.
- BORSACI, Mehmet Asaf, *Sinirli Hanım*, Kütüphane-i Sûdî, Divanyolu’nda Kadınlar Dünyası Matbaası, İstanbul.
- CEBECİ, Oğuz, *Komik Edebi Türler*, İthaki yayınları, İstanbul 2008.
- ÇETİN, Nurullah, *Yeni Türk Şiirinde Geleneğin İzleri*, Hece Yayınları, Ankara 2004.
- GÜLAKAN-KAMAN, Sevdâ, “Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine”, *Turkish Studies*, V. 10/8, Spring 15, s. 1137-1154.
- KOLCU, Ali İhsan, *Yokluk Fikri ve Âkif Paşa’nın Adem Kasidesi*, Akçağ Yay., Ankara 2002.
- MORAN, Berna, “Üstkurmaca olarak Kara Kitap”, *Kara Kitap Üzerine Yazılar*, (Der. Nüket Esen), Can Yayınları, İstanbul 1992, s. 96-106.
- SOĞUKÖMEROĞULLARI, Mehmet, “Mehmet Asaf”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 28.03.2019, (<http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/borsaci-mehmet-asaf>, Erişim tarihi: 31.05.2020).

- TÖRE, Enver, *Modern Türk Tiyatrosu Temalar*, Kesit Yay., İstanbul 2016.
- YALÇIN-ÇELİK, Dilek, *Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları*, Akçağ Yayınları. Ankara 2005.
- YARDIMCI, İsmail, “Mizah Kavramı ve Sanattaki Yeri”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2010, S. 3/3, s. 1-41.
- ZAİMOĞLU, Ecem, “Rüya: Göğe Yükselen Merdiven”, *Doğu Batı*, 2011, S. 56, s. 149-157.

BÖLÜM 28

MEHMET ASAF'IN *SİNİRLİ BEY* İSİMLİ TİYATROSU VE İSİMLİ İNCELEMESİ¹

Doç. Dr. Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI*

*Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Gaziantep, Türkiye

¹ Mehmet Asaf'ın eserleri şahsımız tarafından yazı dizisi olarak yayınlanacaktır. Bu bölüm söz konusu yazı dizisinin üçüncüsünü oluşturmaktadır.

Birçok türde eseri bulunan Mehmet Asaf'ın² *Sinirli Hanım*, *Sinirli Bey*³ ve *Beyimin Edebiyata Merakı* adlı üç adet tiyatrosu bulunmaktadır. *Sinirli Bey* adlı tiyatro eserinin çeviriyazı metni ve incelemesi yazının içeriğini oluşturmaktadır. Aslında *Sinirli Hanım* ve *Sinirli Bey* piyesleri birbirinin devamı niteliğinde iki eserdir. Ancak metnin uzunluğu dikkate alınarak iki yazı şeklinde yayınlanması daha uygun görülmüştür. Nitekim *Sinirli Bey* adlı tiyatrodaki Şekibe “(Kendi kendine) *Sinirli Hanım* diye bir perde komadı yazan alaycı gelsin de görsün!” (s. 43) ifadeleriyle iki metnin birbiriyle bağlantılı olduğunu bizzat yazar da eser kişisi dolayısıyla itiraf eder.

Eserin Kimliği

Sinirli Bey adlı tiyatro 1334 yılında yayınlanmış, Cemiyet Kütüphanesi yayınları arasından çıkmıştır. 7 Meclis'ten oluşan eserin Birinci Meclis'i iki defa yazıldığı için en son meclis “Altıncı Meclis” olarak görülmektedir. Eserin uzunluğu 46 sayfadır. Metnin kapağında “Gülünç ve Taklitli Komedi” ifadesi kullanılarak eserin türü hakkında da bilgi verilir.

Eserin Özeti

Piyenin “Birinci Meclis”i Zeynep Hanım, Şekibe Hanım ve Nesrin arasında geçer. Şekibe Hanım ve Zeynep Hanım'ın konuşmalarıyla başlayan mecliste, Şekibe Hanım kocası Ferdi'den şikâyetlerini Zeynep Hanım'a anlatır. Buna göre Ferdi Şekibe Hanım'ı sevmesine

² Mehmet Asaf'ın hayatıyla ilgili bk. Mehmet Soğukömeroğulları, “Mehmet Asaf”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*.

³ Yazımızda metnin Mehmet Asaf, *Sinirli Bey*, Cemiyet Kütüphanesi, Matbaa-i Organiye, Dersaadet İstanbul 1334 nüshası kullanılacaktır.

rağmen bir cinci hocaya gidip gelmeye başladığından Şekibe Hanım karyolasının altında kirli, kırık at nalı ve iki baş sarımsak bulmuştur. Ayrıca bir önceki gün kendisine badem ezmesi almış, uzun kesilmiş olanları kendisi, yuvarlak kesilmişleri de Şekibe Hanım'a yedirmek istemiştir. Bunun üzerine Şekibe Hanım, hizmetçileri Nesrin'i onu takip etmesi için gönderir. Zeynep'in takibi sonucunda Ferdi Bey'in bir büyücü hocanın dükkânına gittiği anlaşılır. Şekibe Hanım bunları Zeynep Hanım'a anlatması için odaya Nesrin'i çağırır. Nesrin'in bu olayları anlatması üzerine Ferdi Bey'in sürekli uğradığı büyücü dükkânına gitmek için üç kadın yola çıkarlar.

İkinci Meclis, büyücü Mercan ve Mevhibe Hanım arasında geçer. Mevhibe kızı Huriye'yi yeniden evlendirmek maksadıyla büyücü Mercan'ın yanına gelmiştir. Büyücü Mercan bu konuyu cinlerle çözeceği için cinlere vermek üzere Mevhibe'den şeker, kahve ve çay ister. Ancak Mevhibe bunların bir düzenbazlık olduğunu düşünür ve ona istediklerini vermez. Bunun üzerine Mercan onu dükkândan kovar.

Üçüncü Meclis, Sadık, Mevhibe ve Mercan arasında geçer. Sadık'ın Mercan'ın dükkânına nane suyu getirmesiyle başlar. Mevhibe ile Sadık Mercan'ın dükkânında karşılaşır. Mevhibe Mercan'ın dolandırıcılık yaptığını Sadık'a anlatır. Sadık da Mercan gibilere inanmamak gerektiğini ifade eder.

Dördüncü Meclis, Despina, Mercan, Mevhibe ve Sadık arasında geçer. Mevhibe Mercan'ın dükkânındayken Matmazel Despina da gelir. Mercan Mevhibe'nin dükkânda olmasından rahatsızlık duyarak bütün

isteklerini bedava yapacağını söyleyip onu dükkândan gönderir. Mevhibe ve Sadık dükkânda konuşulanları dinlemek üzere bir yere saklanırlar. Despina ise Anastaş isimli sevdiği adamın kendisini aldattığını ve Mercan'ın kulağına söylediği bir derdi olduğunu Mercan'a anlatır. Mercan bu işi de çözeceğini, ziyafet yapacağını ve bunun için de şeker, kahve ve çayın gerekli olduğunu Despina'ya ifade eder. Bu sırada Düztabanoğlu Memiş görünür.

Beşinci Meclis, Mercan, Despina, Memiş, Mevhibe ve Sadık arasında geçer. Despina, Mercan'a yarım okka şeker ve yüz dirhem kahve getireceğini söyleyerek dükkândan ayrılır. Despina gittikten sonra Memiş, Mercan'ın dükkânına girer. Memiş, konakta aşçıbaşılık yapmaktadır. Konakta çalışan bir hizmetçi kıza âşık olmuştur. Ancak aynı kıza konaktaki Veli isminde bir uşak da âşıktır. Memiş'in isteği uşak Veli'yi konaktan göndermektir. Mercan yine ziyafet yapacağını, börek, baklava, şeker istediğini Memiş'e belirtir.

Altıncı Meclis, Mercan, Memiş, Mevhibe, Sadık, Ahmet Ferdi arasında geçer. Memiş dükkândayken Ahmet Ferdi, Mercan'ın yanına gelir. Mercan, Memiş'ten bir tepsi baklava ve bir okka şeker isteyerek onu gönderir. Ferdi'nin sorunu ise, Şekibe'nin başka bir erkeği sevmesi endişesidir. Bundan dolayı sürekli dükkâna gitmekte ve Mercan'a bir şeyler götürmektedir. Meclisin sonuna doğru Ferdi, Mercan'a Şekibe'nin başka birini sevip sevmediğini sorar. Mercan da ona sevmemiş dediği anda Zeynep, Şekibe ve Nesrin görünürler. Fakat Mercan ve Ferdi onları görmezler.

Yedinci Meclis, Şekibe, Zeynep, Nesrin, Mevhibe, Sadık, Mercan arasında geçer. Zeynep, Şekibe ve Nesrin dışarıdan dükkânı seyretmektedir. Ferdi Mercan’a Şekibe’nin başka birini sevip sevmeyeceğini sorar. O da getirdiği şekerleri Mercan’a verir. Bu sırada Zeynep, Şekibe ve Nesrin dükkânın önüne giderler. Her iki taraf birbirini görür. Şekibe Ferdi’nin yaptığı maskaralıklardan dolayı onunla yaşayamayacağını bildirir. Fakat Ferdi bunun mümkün olmadığını ifade ettikten sonra, yaptıklarına pişmanlık duyar. Bu sırada Mevhibe mekâna gelir ve birbirlerini affetmelerini söyler. Piyesin sonunda bütün şahıslar Mercan’ın yüzüne tükürürler.

Eserin Muhtevası

Piyes genel olarak batıl inanışlar üzerine kuruludur. Özellikle büyü ve falcılık konusu metnin ana eksenini oluşturur. Vermek istenilen mesaj ise, insanlar iyi bir tahsil almış olsalar da bu tür dolandırıcılara kanabilecekleridir (Yalçın, 2002: 241). Enver Töre ise metinde “alafranga merakı ifrata kaçmış bir kocanın nasıl komik hâllere düştüğünü anlatır.” (Töre, 2016: 70) şeklinde bir beyanda bulunur. Ancak metinde Ahmet Ferdi Bey’in beş yıl Paris’te eğitim aldığı, şair ve yazar olduğu bilgilerine yer verilse de *Felatun Beyle Rakım Efendi*, *Araba Sevdası*, *Şıpsevdi* romanları gibi bir alafrangalık eleştirisi veya alafrangalık özentisi hakkında bilgi verilmemektedir. Metnin temel vurguladığı konu yine Enver Töre’nin bahsettiği gibi, “batıl itikatlar içinde en çok öne çıkanlar, büyücülük, muska ve ruh çağırma seanslarıdır.” (Töre, 2016: 72).

Metinde batıl inançlar arasında ilgi çekilen fal ve büyüdür. Mercan insanların hassas noktalarını kullanarak onları dolandırır. Piyese göre, ilk dolandırılan kişi Ahmet Ferdi Bey'dir. Ahmet Ferdi Bey, karısının başka bir kişiyi sevmesinden korkup Mercan'ın dükkânına gider ve onun isteklerine boyun eğer. Tiyatroda büyü yapmada kullanılan malzemeler kirli, kırık at nalı, iki baş sarımsak, badem ezmeleri, lades kemikleri, maça kızıyla kupa biri ve kalın bir yorgana geçirilmiş çuvaldızdır. İkinci olarak Mevhibe, Sudanlı Mercan tarafından kandırılır. O da kızını uygun birine verme niyetinde olduğu için Mercan'ın tuzağına düşer. Ancak Mercan ondan fazla malzeme istediği için Mevhibe ona kanmaz ve oradan ayrılır. Üçüncü tuzağa düşen kişi ise, Despina'dır. Despina da nişanlısının tekrar kendisine dönmesi için Mercan'ın yanına gelmiş ve onun isteklerine boyun eğmiştir. Dördüncü olarak sevdiği kızı almasına engel olan uşak Veli'yi konaktan attırmak isteyen Memiş, Mercan'ın tuzağına düşer. Buradaki dört kişinin ortak özelliği bir hassas noktalarının olması ve Mercan'ın bunu kullanarak onları sömürmeye çalışmasıdır.

Türk edebiyatında dinin sömürü aracı olarak kullanıldığı birçok eser vardır. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın bazı eserlerinde ve Reşat Nuri Güntekin'in özellikle *Yeşil Gece*'sinde söz konusu tema kullanılır. Hüseyin Rahmi Gürpınar cin, peri, hortlak gibi unsurların boş inançlar olduğunu vurgular. Ancak Berna Moran'ın "*Çürütmeye çalıştığı inançlar, dinde kölelik ruhu aşıl原因, tevekkül, alınyazısı, kısmet ve rızk gibi, insanları haksızlıklar karşısında boyun bükmeye iten miskinleştirici inançlardır.*" (Moran, 2000: 98) tespiti dikkate alındığında ve *Yeşil Gece*'de Ali Şahin'in söz konusu güçlerle

mücadelesinde Doğu toplumlarının okuma ve bilgiyi sorgulama sorunu (Kanter, 2019: 238) yer alır. Benzer durumlar Mehmet Asaf'ın *Sinirli Hanım* adlı tiyatrosunda da dikkati çeker. Dini sömürü aracı olarak kullanan Mercan, kendisinin yanına gelen herkesin hassas olduğu tarafı bulmakta ve onlara yardım edeceği iddiasıyla onların hem mallarını hem de duygularını istismar etmektedir. Ancak bu durumun kökenini Orta Çağ Skolastik düşüncesinde aramak gerekir. Özellikle Aydınlanma Çağı ile birlikte pozitivizmin Batı toplumlarını etkisi altına almasına karşın kilise gücünü kaybetmemek için her türlü yola başvurur. Sonrasında Rönesans ve Reform hareketleri sonucunda gerçekleşen Fransız İhtilali ile kilise baskısının azaldığı dikkati çeker. Osmanlı Devletinin din sömürücüleriyle savaşı Tanzimat yıllarında başlamış, Beşir Fuat gibi pozitivist sanatçıların eserleriyle din sömürü aracı olarak kullanılmaktan azade hâle getirilmeye çalışılmıştır.

Sinirli Bey adlı eserde vurgulanan nokta, dinin sömürü aracı olarak Sudanlı Mercan tarafından kullanılmasıdır. Fakat burada dikkat çekilen husus “*Ferdi gibi Paris’te ikmal-i tahsil etmiş bir genç büyülere, büyücülere ehemmiyet verir mi? Hususiyle şair...*” tarzındaki ifadede yer alır. Alemdar Yalçın’ın tespitiyle “insanların ne kadar tahsil yaparlarsa yapsınlar hisleriyle hareket etmeye başlayınca çocukça davranışlar içine girebilecekleri anlatılmak istenir.” (Yalçın, 2002: 241). Batıl itikatlar insanların hassas oldukları noktalara sirayet ederek onların sömürülmesine zemin hazırlar. Ayrıca Şekibe “ben büyüye, nüshaya filan ehemmiyet verecek kadar budala değilim” (s. 6) ifadesinde buna ehemmiyet vermeyen bir cenahın da varlığının vurgusu yapılırken aslında Paris’te tahsil eden bir kişiyle okuma

seviyesi bilinmeyen bir kişinin karşılaştırılması da söz konusu olur. Buna benzer olarak Mevhibe'nin *"Ne bilelim ayol? Bu dolandırıcı herifin deyişi... Ben inanmam ya! Fakat düzenbaz herif kim bilir ne kadar budalaları kandırıyor."* (s. 22) ifadeleri de yine aynı zihniyete karşı açılan savaşın ürünüdür. Piyenin sonunda ise, Şekibe söz konusu olaya bağlı olarak Ahmet Ferdi'yi yine "budala" olarak niteler. Fakat Şekibe, olaya bir de asabiyet kavramını dâhil eder. Hatta doktorların budalalık ve deliliğe asabiyet adını verdiklerini söyleyerek, sinirlilik duygusuna da ciddi anlamda bir eleştiri getirir. Yukarıda bahsedilen pozitivism ve akıl kavramıyla bu inanışların karşılaştırılması da yine Şekibe'nin *"Efendim, akıl ve zekâ, kuvve-i muhakeme bir insanın yaratılışında olmalıdır."* (s. 43) ifadelerinde daha net bir şekilde anlatılır.

Metnin muhtevasında diğer önemli unsur, büyü ve fal için özel bir dükkâna gidilmiş olması ve büyücünün Sudanlı bir Arap olmasıdır. Mehmet Asaf, Osmanlı Devleti içerisinde bu tür işlerin Araplardan geldiğini ifade ederken, diğer taraftan özel bir dükkânda bu tür işlerin olmasını da şiddetle eleştirir. Sudanlı'nın yanına gelen Despina'nın Tatavlı olması da Osmanlı Devleti içerisindeki diğer milletlerin bir arada yaşaması noktasını vurgulamak ve o günkü İstanbul'u realist bir şekilde tasvir etme çerçevesinde ele alınmalıdır.

Eserde vurgulanan diğer öge ise, dönemin ekonomik durumudur. Sudanlı Mercan'ın istekleri kahve ve şekerdir. Ancak Mevhibe bunların çok pahalı olduğunu bulsa kendisinin yiyeceğini ifade ederek

o dönemde yaşayan halkın ekonomik durumu ve piyasada kahve ve şekerin bulunmadığı vurgulanmış olur.

Metinde ayrıca ironi ve mizah ögesi de kendine yer bulur. İroni, söz ya da yazı yoluyla açık ya da kapalı olarak oluşabilen (Cebeci, 2008: 300), kendinden başka bir duruma işaret eden ifade tarzının adıdır (Tuğluk, 2017: 444). Oğuz Cebeci Muecke’den aldığı alıntıda ironinin kurbanından bahsederken ironinin zıtlık, uyumsuzluk ve uygunsuzluk arasındaki çatışmadan doğduğunu beyan eder. Burada asıl önemli olan ise, kurbanın söz konusu durumdan haberdar olmayışıdır (Cebeci, 2008: 301). Bu kavramın yanı sıra mizah teorisi de *Sinirli Bey*, adlı tiyatronun ana örgelerini açıklamak babında yardımcı olacaktır. Mizah teorilerinden birisinin temeli “uyuşmazlık” ilkesine dayanır. Uyuşmazlık teorisi, mantıksız, münasebetsiz ya da beklenmedik bir durumda” (Yardımcı, 2010: 22) ortaya çıkan çelişki unsurundan oluşan mizah ögesidir. *Sinirli Bey*, isimli tiyatrodan birçok yönden eğitilmiş olan Ahmet Ferdi Bey’in eğitimsiz ve cahil Mercan’ın yanına gitmesi komedi unsuruna bağlı çelişki ögesi çerçevesinde vücut bulan gülmeceyi meydana getirir.

Eserin Yapısı

Sinirli Bey adlı eser bir perde ve yedi meclislik bir komedidir. Birinci Meclis, (s. 4-16), Birinci (İkinci) Meclis (s. 16-20), İkinci (Üçüncü) Meclis (s.21- 22), Üçüncü (Dördüncü) Meclis (s. 22-29), Dördüncü (Beşinci) Meclis (s. 29-37), Beşinci (Altıncı) Meclis (s. 38- 40) ve Altıncı (Yedinci) Meclis (s. 40-46) şeklinde bölümlenmiştir. Birinci

Meclis iki defa yazıldığı için piyeste en son meclis olarak Altıncı Meclis görülür.

Eserin olay örgüsünde tespit edilebilen metin halkaları şu şekildedir:

1. Şekibe Hanım'ın Zeynep Hanım'a Ahmet Ferdi Bey'in büyücü dükkânına gittiğini söylemesi.
2. Nesrin'in Ferdi Bey ile Şekibe'nin karyolalarının altında muska vb. şeyler bulmasının geriye dönüşlerle Zeynep Hanım'a iletilmesi.
3. Şekibe Hanım'ın Nesrin'i Ahmet Ferdi Bey'e takip ettirmesi ve bunun yine geriye dönüşlerle Zeynep Hanım'a iletilmesi.
4. Nesrin tarafından Sudanlı Mercan'ın dükkânının tespiti.
5. Şekibe, Zeynep ve Nesrin'in Mercan'ın dükkânına doğru gitmeleri.
6. Mercan'ın dükkânına Mevhibe'nin gelmesi
7. Mercan'ın dükkânından çıkan Mevhibe'nin Sadık'la birlikte dükkânda olanları seyretmesi.
8. Mercan'ın dükkânına Despina'nın gelmesi.
9. Mercan'ın dükkânına Memiş'in gelmesi.
10. Mercan'ın dükkânına Ferdi Bey'in gelmesi.
11. Ferdi Bey, Mercan'ın dükkânındayken Zeynep, Şekibe ve Nesrin'in dükkâna girmesi.
12. Şekibe'nin Ferdi'den ayrılmak istemesi.
13. Mevhibe'nin olaya tekrar dâhil olarak onların boşanmalarına engel olması.

14. Tüm piyes kişilerinin Mercan'ın yüzüne tükürmeleri.

Sinirli Bey adlı eserde olay örgüsü, iki bölümde ilerler. İlki Ahmet Ferdi Bey'in Mercan'ın dükkânına gitmesinin öğrenilmesiyle Şekibe, Zeynep ve Nesrin arasında geçen diyalogdan sonra Mercan'ın dükkânına giden bu kişilerin Ahmet Ferdi Bey'i beklemeleridir. İkinci olarak ise, Mercan'ın dükkânına gelen kişilerin Mercan'la sohbetlerinden oluşan bölümdür. Metinde Zeynep – Şekibe, Mevhibe-Mercan ve Şekibe-Ahmet Ferdi arasında geçen üç çatışma unsurundan bahsetmek gerekir.

İlk çatışma unsuru, Şekibe ile Zeynep arasında geçer ve Ahmet Ferdi Bey'in büyücü dükkânına gitmesine annesi Zeynep'in inanmaması çerçevesinde vücut bulur. İkinci çatışma Mevhibe'nin Mercan'ın isteklerine boyun eğmemesi üzerine Mercan'la aralarında geçen tartışma şeklinde vuku bulur. Üçüncü çatışma ise, Şekibe ile Ahmet Ferdi Bey arasında ve Mercan'ın dükkânında cereyan eden büyü ve fal üzerine kuruludur. Bu çatışma metnin doruk noktasıdır. Mevhibe'nin sahneye çıkıp çifti barıştırması ve eser kişilerinin Mercan'ın yüzüne tükürmeleri ise metnin çözüm bölümüdür.

Zaman

Eserde nesnel zamanla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak Şekibe'nin altı aydan beri çile çekiyor olduğunu ifade etmesi metnin altı aylık bir sürede geçtiğini gösterir. Diğer taraftan genel olarak metin, bir günlük süre zarfında Mercan'ın dükkânında geçen olayı anlatır. Ayrıca Nesrin'in Ahmet Ferdi Bey'i takip ederken *Servet-i Fünûn Matbaası*'nın önünden geçmesine bağlı olarak metnin

1896-1901 yılları arasında cereyan ettiğine hükmedilir. Ancak net bir tespitte bulunmak mümkün değildir.

Mekân / Dekor

Metinde genel olarak iki kapalı mekândan söz edilir. Bunlar kapalı mekânlardır. İlk mekân Ahmet Ferdi Bey'in konağıdır. Burada geçen olay konağın bir odasında vuku bulur. Ancak odayla ilgili net bir bilgi verilmez. Ayrıca Ahmet Ferdi ve Şekibe'nin yatak odası, karyolanın altında bulunan büyü malzemeleri dolayısıyla metinde fon olarak kullanılır.

İkinci kapalı mekân ise hem olayı hem de şahısları ortak paydada birleştiren Mercan'ın dükkânıdır. Dükkân, pencereli, içinde çerçevesiz, çerçevesiz birçok yazılar, levhalar bulunan bir yerdir. Yazı ve levhaların yazılı olmasıyla Mercan'ın yaptığı iş ile dükkân arasında bağlantı kurularak mekân ile insan ve onun mesleği arasındaki yakınlığa atıfta bulunulmak istenmiştir. Metinde geçen diğer mekân Memiş'in çalıştığı konaktır. Ancak söz konusu konak metinde sadece fon olarak kullanılan, 900 lira iradı olan, aşçıbaşı, hizmetçiler ve uşaklar çalıştıran bir yerdir. Bu mekân hakkında bilgi sadece Memiş'in Mercan'a anlattıklarından öğrenilir.

Nesrin, Ahmet Ferdi'yi takip ederken İstanbul'un çeşitli semtlerinden geçer. Bu semtler metinde isim olarak kullanılır. Harbiye, Eminönü, Sultanahmet, Divan Yolu, Türbe, Servet-i Fünûn Matbaası ve Nuruosmaniye Caddesi İstanbul'da adı geçen yerlerdir.

Şahıs Kadrosu

Ahmet Ferdi Bey: 25 yaşında sinirli bir şair olarak tanıtılır. Paris’te eğitim alan Ahmet Ferdi Bey, Şekibe’nin başka birini sevmek korkusundan kaynaklı kıskançlık duygusuyla büyücü Mercan’a yakayı kaptırmıştır. Asabilik hastalığı vardır. Paris, Londra ve Lozan’a gitmiştir. Şiirleri takdir toplamış ve yazdığı kitaptan binlerce basılmıştır. Aynı zamanda siyaset ve edebiyattan da diploma almıştır. Büyücülere inandığı için görünürde âlim, fâzıl, şair olsa da budala ve delidir.

Mercan: Sudanlıdır. Büyücü ve remilcidir. Arkasında siyah bir cübbe, başında beyaz bir sarık bulunmaktadır. Nesrin ise, “başı beyaz sarıklı, siyah cübbeli, böcek gibi bir Arap” şeklinde Mercan’ı tanıtır. İnsanları cinler vesilesiyle kandıran, onların hem paralarını hem de umutlarını çalan bir düzenbaz, farklı bir deyişle sömürücüdür. Yanına gelenlerden şeker, kahve, baklava, börek ister. Şekibe’ye göre de dünyadan haberi olmayan, cahil düzenbaz bir Arap’tır. Piyesin sonunda bütün kişiler onun yüzüne tükürerek cezasını verirler. Bütün olaylar Mercan’ın çevresinde döndüğü ve onunla bütün kişiler ortak bir paydada birleştiği için merkezi kişi olarak değerlendirmek mümkündür.

Mevhibe: Siyah çarşafı, adi kıyafetli 45 yaşlarında bir kadındır. Kızının adı Huriye’dir. Kendisine ise, Manavın Mevhibe denmektedir. Kızı Huriye’nin rızkının kapalı olduğunu ifade eden Mevhibe, onun dört kocası olduğunu da belirtir. Buna göre, Huriye’nin ilk kocası Uzun Çarşı’da esnaftır ve 9 ay evli kaldıktan sonra vefat etmiştir.

İkinci kocası kâtiptir. Evlendikten sonra içkiye dadanmış ve bir dost tutmuştur. Üçüncü kocası tüccar yanında kâtiptir ve kızı bir müddet sonra bırakmıştır. Dördüncü kocasında ise hastalık vardır. Huriye'nin tasviri ise, Mevhibe dolayısıyla yapılır. Buna göre, kara gözlü, kara saçlı, saç topuklarında bir kızdır. Mevhibe'ye göre esmer gözlü bir tazedir. Kolayca bir şeye aldanmayacağını belirten Mevhibe, Ali Ekber isimli biri kızına sarkıntılık ettiği için Kâğıthane dönüşünde dövdüklerini de geriye dönüş tekniğiyle ifade eder. Mercan'ın dükkânından çıktıktan sonra, dükkânı izlemeleri söz konusu olduğu için Despina-Mercan, Memiş-Mercan, Ferdi-Şekibe-Mercan diyalogları Mevhibe'nin bakışıyla esere dâhil olur.

Zeynep: Ferdi'nin annesidir. Oğlunun yaptıklarına anlam veremeyen bir kişi olarak tanıtılır. Bunun haricinde bir bilgi verilmemiştir.

Şekibe: Ferdi'nin 19 yaşında karısıdır. Ferdi'nin büyücü dükkânından aldığı eşyaları bulduktan sonra onu annesi Zeynep'e şikâyet eder. Büyüye ve nüshaya ehemmiyet vermemektedir. Fiziksel özellikleri hakkında bilgi verilmemektedir. Ferdi'nin yaptıklarını maskaralık olarak değerlendiren Şekibe'nin burada kullandığı ifadelere göre, okumuş ve hayatı kavramış bir kadın olduğuna kanaat getirilir.

Düztabanoglu Memiş: Bolu'nun Mengen kazasından bir aşçıdır. Büyük bir konakta çalışmaktadır. Annesi babası ölmüş olan Memiş 32 yaşındadır. Konakta çalışan hizmetçilerden birine âşıktır.

Nesrin: Evin hizmetçisidir.

Despina: 21 yaşında Tatavlalı bir matmazeldir. Anastaş adında bir erkeğe âşıktır. Bundan dolayı Mercan'ın yanına gelmiştir. Türkçesi kötü olan Despina ile Mercan anlaşmakta güçlük çekerler. Despina'nın yer yer kendi dilinde konuştuğu gözlemlenir.

Sadık: Keten helvacısıdır. Kokulu, keskin nane suyunu Mercan'ın dükkânına bırakmaya gelmiştir. Bu sayede piyese dâhil olur. Büyüye ve fala inanmamaktadır. Hatta “Deli miyim ben” ifadesiyle inananları da deli olarak gördüğüne hükmedilir. Aynı zamanda Mevhibe ile olayları seyrettikleri için metin içindeki olaylar da Mevhibe ve Sadık dolayısıyla okuyucuya anlatılır.

Dil ve Üslup

Metnin genel olarak sade bir dili vardır. Fakat hicran-ı asabi, fart-ı muhabbet, ikmal-i tahsil şeklinde üç tamlamaya yer verildiği olur. Ayrıca esere gerçekçi bir görünüm (Çetin, 2013: 261) vermek için yöresel sözlerin kullanıldığı da olur. Buna örnek olarak Despina'nın cümleleri verilebilir. Despina hem kendi dilindeki bazı kelimeleri kullanır hem de Türkçesi bozuk olduğu için devrik cümlelere konuşmalarında yer verir. “Of bire kaymani! Ben söyleyemez benim derdisi...” ve “Saspirikalo poli” ifadeleri buna örnek olarak verilebilir.

SONUÇ

Mehmet Asaf'ın *Sinirli Bey* adlı tiyatrosu 7 Meclis ve 46 sayfadan oluşan bir eserdir. Birinci Meclis iki defa yazıldığı için metin 6 Meclis gibi görülmektedir. Metinde, Şekibe'nin ağzından *Sinirli Hanım*'ın

yazılacağı da okuyucuya bildirilmiş olur. Ancak metin uzun olduğu için iki metin ayrı yazılar hâlinde neşredilecektir.

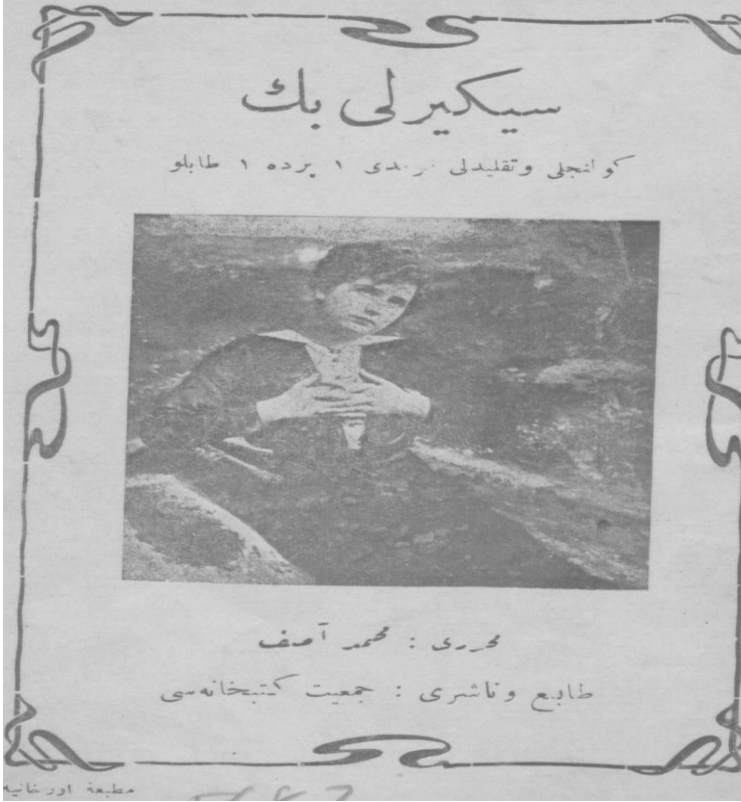
Metin muhteva olarak batıl inançların eleştirisi üzerine kurgulanmıştır. Hatta yurtdışında tahsil görmüş bir şair olan Ahmet Ferdi Bey'in de buna alet olması eserde çelişkiye dayalı ironi ve mizah unsuruna zemin hazırlar. İnsanların dinî duygularının sömürüsü vurgulanan diğer unsurdur. Ayrıca şeker ve kahve kıtlığı da Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşanan ekonomik sıkıntıları ifade eder.

Eserin zaman unsuru Servet-i Fünûn Matbaasının önünden geçilmesiyle anlatılmaya çalışılır. Ayrıca altı aylık bir zaman dilimi ile Şekibe'nin ağzından bir geriye dönüş sergilenir. Ancak metnin zaman dilimi bir gündür. Mekân olarak eser, 2 ana yerde geçer. Birisi Ahmet Ferdi Bey'in konağındaki bir oda, diğeri de Sudanlı Mercan'ın dükkânıdır.

Piyetin geniş olmayan bir kişi kadrosu vardır. Merkezî kişi olarak Sudanlı Mercan'ı görmek mümkündür. Her ne kadar piyete adını veren sinirli kişi Ahmet Ferdi olsa da eserin bütün kişileri ve mekân unsuru Büyücü Mercan çevresinde hayat bulur. Batıl itikatların eleştirisi de Mercan çevresinde yapılır. Tiyatronun dili genel olarak sade olsa da çok az bir yerinde tamlamalara rastlanılır. Ayrıca Despina'nın yöresel dili kullanması ve bozuk Türkçesi esere gerçekçilik izlenimi vermek maksadıyla metne dâhil olur.

SİNİRLİ BEY

Gülünç ve Taklitli Komedi 1 Perde 1 Tablo

Muharriri: Mehmet Asaf

Tab' ve Nâşiri: Cemiyet Kütüphanesi

Matbaa-i Orhaniye

SİNİRLİ BEY

Gölünç ve Taklitli Komedi 1 Perde 1 Tablo

Muharriri: Mehmet Asaf

Tiyatroda Vaz' ve Sahne Hakkı Muharririndir

Tab' ve Nâşiri

Cemiyet Kütüphanesi

Dersaadet

[Matbaa-i Orhaniye]

133

EŞHAS

Ahmet Ferdi Bey

Sinirli bir şair 25 yaşında

Mercan Sudanî

Remmilci ve büyücü (siyahî)

Düztabanoglu Memiş

Bolulu aşçı

Sadık Ağa Tebrizî

Keten helvacı

Zeynep Hanım

Ferdi'nin validesi

Şekibe Hanım

Ferdi'nin zevcesi 19 yaşında

Nesrin

Hizmetçi kız

Mevhibe Hanım

Despina Tatavlılı bir matmazel 21 yaşında

PERDE

Ahmet Ferdi Bey'in konağında müzeyyen bir oda irâ'e eder. Zeynep Hanım bir kanepede, Şekibe dahi ayakta görünür.

BİRİNCİ MECLİS

Zeynep Hanım, Şekibe Hanım, sonra Nesrin

Şekibe Hanım

Düşününüz efendim! Bu hâlde nasıl tahammül edilir? Ben de insanım. Sabır ve tahammülün de derecesi vardır değil mi efendim?

Zeynep Hanım

Ne yapalım kızım? Biraz daha sabır... Sen de tasdik edersin ki Ferdi'den sadır olan şu hâller kendisinin fenalığından değil, hicran-ı asabiden ileri geliyor. Hususiyle sana olan muhabbet ve şefkatin derecesini de elbet takdir edersin!

Şekibe

Evet efendim! Bütün bu hâlleri tevlit eden sinirdir. Bunu biliyorum. Bana olan şefkat ve muhabbetine de bigâne değilim...Zaten bu münasebetsiz ahval hep bana olan fart-ı muhabbetinden ileri gelmiyor mu? Fakat itiraf etmek lazım gelirse diyeceğim ki keşke beni bu kadar sevmeseydi...

Zeynep

Niçin?

Şekibe

Çünkü bu fart-ı muhabbet onu birtakım münasebetsizliklere sevk ediyor da ondan...

Zeynep

Ne gibi?

Şekibe

Ne gibi olacak? Gün geçmiyor ki baş yastığının altında kargacık burgacık yazılmış bir kâğıt, yahut karyolanın ayak ucunda altı kat muşambaya sarılmış bir nüsha bulmuş olmayım... İş bunlara münhasır kalsa yine iyi... Gâh bir sabah kirli, kırık bir at nalı, diğer bir akşam iki baş sarımsak bulduğum da pek çoktur.

Zeynep

(Hayretle) Bunlar ne olacak?

Şekibe

(Az hiddetlice) Ne olacak efendim? Oğlunuza sorunuz!

Zeynep

(Yine hayretle) Tuhaf...

Şekibe

Tuhaf değil... Feci... Daha doğru tabiriyle delilik... İşte hemen altı ay oluyor ki ben buna tahammül ediyorum. İki gün evvel Hacı Bekir'den şeker almış, getirdi, hep badem ezmesi... Bu ezmelerin birtakımı küçük yuvarlak, diğerleri de uzunca kesilmiş... Sen seversin diye

yalnız badem ezmesi aldım dedi. Dikkat ettim. Uzun kesilmiş ezmeleri kendisi yedi, yuvarlakları da hep bana yedirmek istedi.

Zeynep

Sebebi

Şekibe

Çünkü yuvarlaklar okunmuş, üflenmiş...

Zeynep

Okunmuş, üflenmiş ne demek? Bundan bir şey anlayamadım.

Şekibe

Anlaşılmayacak bir şey yok ki efendim... Oğlunuz bir büyücü hocaya dadanmış, ona gidip gidip nüshalar, okunmuş şekerler alıp getiriyor. O at nalları, o soğanlar, sarımsaklar bütün o büyücünün tedbirleri...

Zeynep

Fakat bu mümkün değil... Ferdi gibi Paris'te ikmal-i tahsil etmiş bir genç büyülere, büyücülere ehemmiyet verir mi? Hususiyle bir şair...

Şekibe

Yalan söylemiyorum ya efendim? Hem ehemmiyet veriyor, hem de pek çok ehemmiyet veriyor.

Zeynep

Ne ile sabit?

Şekibe

Ferdi'nin büyücü hocanın dükkânındagörülmesiyle

Zeynep

(Hayretle) Kim görmüş?

Şekibe

Bizim Nesrin...

Zeynep

Nesrin'in büyücü dükkânında ne işi var?

Şekibe

Ben gönderdim.

Zeynep

Sen mi gönderdin?

Şekibe

Ben gönderdim efendim... Çünkü nüshalar, at nalları, sarmaşıklar, soğanlar hiç şüphesiz bir hoca işi idi, hem de büyücü bir hoca... Bu hoca kimdi? Pek ziyade merak ettim. Ve merak etmekte de şüphesiz hakkım vardı. Zira büyüler hep benim için yapılıyordu. Velew ki Ferdi'nin bana olan fart-ı muhabbetinden ileri gelse de... Gerçi ben büyüye, nüshaya filan ehemmiyet verecek kadar budala değilim... O kargacık burgacık yazılardan hiçbir şey çıkmayacağına da eminim.. Ancak Ferdi'yi iğfal eden alçağın kim olduğunu anlamak istedim.

Onun için Nesrin ile takip ettirdim ve hocayı, hocanın dükkânını buldum.

Zeynep

Nerede imiş?

Şekibe

(Elektrik düğmesine basarak) Müsaade buyurunuz efendim... Bunu size Nesrin anlatsın (Bu sırada Nesrin içeriye girer)

Nesrin

Bir emriniz mi var efendim?

Zeynep

Nesrin! Küçük Hanım birtakım hocalardan, büyücülerden bahsediyor. Bunu sen görmüşsün! Anlatır mısın bana?

Nesrin

(Biraz tereddüt ederek) Şey efendim... (İstifsâr-kâr nazarlarla Şekibe'nin yüzüne bakar)

Şekibe

Sıkılma Nesrin! Gördüğün gibi söyle!

Zeynep

Söyle! Söyle! Sıkılacak ne var? Mademki hakikattir...

Şekibe

(Zeynep’e hitaben) Fakat efendim emrediniz de işin iptidasından başlasın.

Zeynep

İşin iptidası nedir?

Şekibe

O kargacık burgacık yazılar, o muşambalı nüshalar, at nalları, sarmaşıklar...

Zeynep

(Nesrin’e hitaben) Söyle bakalım!

Nesrin

Bilmem efendim ne kadar zaman oluyor. Herhalde altı ay kadar, belki de daha ziyade var. Küçük beyefendi ile küçük hanımefendinin yatak odalarını süpürüyordum. Bittabi karyolayı da düzeltmek lazım geldi. İşte bu sırada karyolanın baş tarafında ta şiltenin altında muşambaya sarılmış bir kâğıt gördüm.

Zeynep

Nasıl kâğıt?

Nesrin

Bir muska...

Zeynep

Bir muska mı?..

Nesrin

Evet efendim... Bildiğimiz, gördüğümüz şekilde bir muska... Buna ilişmedim, olduğu yerde bıraktım, karyolayı düzelterek çıktım. Bundan bir hafta sonra idi, küçük hanım; beni odasına çağırdı. Elinde üç, dört baş sarımsak vardı. Nesrin! dedi; bu sarımsakların karyolamızın altında ne münasebeti var? Bir küçük hanıma, bir de sarımsaklara baktım. Küçük hanım hiddetli hiddetli soruyordu, bu sarımsakları kimin koyduğunu anlamak istiyordu. Hiçbir şeyden haberim olmadığı için cevap vermekte tereddüt ettim. Üç dört gün sonra küçük hanım beni yine çağırdı. Bu defa da elinde büyükçe bir kaplumbağa kabuğu vardı. Haykırarak sordu: Çıldıracağım Nesrin! Dedi; bunu da karyolanın altında, baş tarafında buldum. Bunları kim koyuyor. Küçük hanım âdeta benden şüphe ediyordu. Onun için ben de ilk defa olarak gördüğüm muşambalı muskayı söyledim. Bunun üzerine yorganları, yastıkları, şilteleri kaldırdık. Ve bütün bunların aralarında pek şayan-ı hayret şeyler gördük.

Zeynep

Ne gibi şeyler?

Nesrin

Sarımsak soğan kuruları, at nalları, lades kemikleri, maçanın kızıyla kupanın birlisi, kalın bir yorgan tiresine geçirilmiş ufak çuvaldız ve daha buna benzer şeyler...

Zeynep

Ey! Daha sonra?

Nesrin

İşte sonrası böyle efendim...

Zeynep

Ya bir büyücü hocadan bahsediyorsunuz?

Nesrin

Onu da söyleyeceğim efendim... Artık her gün küçük bey evden gittikten sonra küçük hanımla karyolanın altını üstüne çeviriyor, böyle at nalları, lades kemikleri gibi şeyler buluyorduk.

Zeynep

Bulup ne yapıyordunuz?

Nesrin

Küçük hanımın emriyle yine bırakıyorduk. Bir gün küçük hanım; Nesrin; dedi; beyin bir büyücü hocaya dadandığı şüphesiz... Bu; odamızda, karyolanın, yastıkların altında gördüğümüz şeylerle sabit... Yarın çarşafını giyip hazır duracaksın! Bey evden çıkarken sen de çıkacaksın! Kendini göstermeden takip edeceksin! Nereye gittiğini, kimlerle konuştuğunu görüp anlayacaksın! Evvela tereddüt ettim. Bu işi yapamayacağımı söyledim.. Fakat ısrar etti. Ben de kabul ettim. Ertesi gün bey hazırlandığı sıralarda ben de çarşafı giydim. Hatta kapıdan kendisinden evvel çıktım. Bey tramvaya her zaman Harbiye'den binerdi. Doğru gittim oraya... On dakika sonra bey geldi. Fatih tramvayına bindi. Ben de kendimi göstermeden kadınlar tarafından atladım. Her istasyonda beyin inip inmediğine dikkat

ediyordum. Eminönü, Sultanahmet, Divanyolu'nu geçtik. Tramvay Türbe'de durduğu zaman bey indi. Ben de indim ve kendimi göstermeden takibe başladım. Bey önde, ben arkada... Diz veren dedenin sokağına saptık. Servet-i Fünûn Matbaası önünden geçerek Nuruosmaniye Caddesi'ne çıktık. Sonra sola döndük. Çarşıya doğru yürüdük. Cami havalisine girmeden sağa saptık. Biraz yokuş aşağı inince beyefendi orada bir dükkânın önünde durdu. Etrafına baktı. Sonra dükkâna girdi.

Zeynep

Seni görmedi mi?

Nesrin

Yüzümde kalın peçe vardı. Onun için tanıyamadı. Bey dükkâna girdikten sonra ben de o dükkânın karşısındaki şıracı dükkânına girdim. Bir bardak şıra içmek bahanesiyle dikkat ettim. Küçük beyin girdiği dükkânda simsiyah bir Arap vardı.

Zeynep

Nasıl Arap?

Nesrin

Başı beyaz sarıklı, siyah cübbeli, böcek gibi bir Arap...

Zeynep

Bu Arap ne yapıyordu.

Nesrin

Küçük beyin önüne defter gibi büyükçe bir şey açmış, bilmem neler gösteriyordu. Ben bunları gördükten sonra artık orada durmadım. Çünkü beyin beni tanımak ihtimali vardı. Onun için hemen dükkândan çıktım. Yine Türbe'den tramvaya binerek geldim.

Şekibe

İşte efendim o günün sabahı yine karyolamızın altında, ayakucunda üç lades kemiği ile iki tane at nalı buldum.

Zeynep

(Hayretle) İnanılmayacak şeyler...

Şekibe

(Hiddetle) Biz yalan mı söylüyoruz efendim!

Zeynep

Yok... Şey... Yalan değil ama fakat...

Şekibe

(Pek hırçınlıkla) İnanmıyorsunuz değil mi? Ferdi Beyefendiden bu türlü maskaralıkların sâdır olacağına ihtimal veremiyorsunuz öyle mi? Bütün bunlara bizim tarafımızdan tasnî' edilmiş nazarıyla bakıyorsunuz!

Zeynep

Şey... Öyle değil...

Şekibe

Rica ederim efendim... Tahkirin bu derecesine hiç tahammül edemem. Altı aydan beri oğlunuzdan çektiğim elvermiyormuş gibibir de sizden tahkir...

Zeynep

(Biraz münfailâne) Estağfurullah... Niçin tahkir edeyim evladım! Siz böyle söyledikçe hayretler içinde kalıyorum da...

Şekibe

Hayır efendim... Hayretler içinde kalmıyorsunuz. Bilakis inanmıyorsunuz, inanmak istemiyorsunuz! Bana da, Nesrin'e de yalancı nazarıyla bakıyorsunuz! Bütün bunları bizim uydurduğumuza hükmediyorsunuz! Mademki öyledir, mademki bize inanmıyorsunuz! Bunu size kendi gözünüzle göstermek isterim.. Hem şimdi...

Zeynep

Şimdi mi?

Şekibe

Şimdi efendim... Çünkü Ferdi bu sabah yine büyük bir merakla çıktı gitti. Hiç şüphe yok büyücünün dükkânına gitmiştir. Gitmedi ise akşamüstü gider. Herhalde oraya bugün uğrar. Biz de şimdi tramvaya biner gideriz. Ferdi'yi ya orada buluruz, yahut hocanın dükkânı civarında bir yerde oturur bekleriz.

Zeynep

Fakat...

Şekibe

(Hiddetle) Fakatı filanı yok... Bu, böyle olacak efendim...

Zeynep

(Tereddütle) Nasıl olur?

Şekibe

Nasıl olacak? Bir mahzur mu tasavvur ediyorsunuz?

Zeynep

Ya bizi görürse?..

Şekibe

Keşke bugün gelse ve bizi görse...

Zeynep

Fakat iyi olmaz.

Şekibe

Ne için iyi olmayacak?

Zeynep

Çünkü...

Şekibe

Vallahi efendim doğrusunu istemiyorsunuz? Altı aydan beri çektiğim derde, gördüğüm maskaralığa altı gün daha sabredemeyeceğim. Artık elverir. Sabır ve tahammülün de bir derecesi olduğunu elbet takdir edersiniz! Onun için ne olursa olsun bu hâle bir nihayet vermek

istiyorum. İsterseniz birlikte gideriz. Tereddüt ettiğiniz hâlde ben Nesrin'i alır giderim.

Zeynep

(Bir dakika tereddütten sonra) Peki! Birlikte gidelim!

Şekibe

Öyle ise buyurunuz efendim! Hiç vakit geçirmeyelim! Doğruca tramvaya gidelim! Kırk beş, elli dakika sonra büyücü hoca efendi hazretlerinin dükkânındayız.

Zeynep

Şayet Ferdi gelmezse...

Şekibe

Yarın yine gideriz. Bugün gelmezse yarın elbet gelir. Çünkü bir kere dadanmış.

Zeynep

Siz çarşaflarınızı giyip hazırlanınız! Ben şimdi hazırlanırım.

Şekibe

Rica ederim efendim vakit geçirmeyelim (Şekibe önde, Nesrin arkada çıkarlar)

Zeynep

(Oturduğu kanepeden kalkarak) Biraz münasebetsiz olacak ama başka çare de yok... Çünkü Şekibe ısrar ediyor (çıkar)

Tablo

Tablo perdesi kalkar, büyücü Sudanlı Mercan'ın dükkânı görünür. Dükkânın pencerelerinde ve içinde çerçevesiz, çerçevesiz birçok yazılar, levhalar müşahade edilir. Mercan arkasında siyah bir cübbe, başında beyaz bir sarık olduğu hâlde karşısında oturmakta olan siyah çarşafı, âdi kıyafetli, tahminen kırk beşlik bir kadına önündeki kâğıt üzerinde bir şeyler göstermekle meşgul.

BİRİNCİ MECLİS

Mercan-Mevhibe Hanım

Mercan

Bak ben sana söyleyim... Bu kızın kısmeti çok açık... Açık ama arada birtakım kimseler var... Bunların ağızlarını bağlamadıkça...

Mevhibe

(Mercan'ın sözünü keserek) Ah ben biliyorum, o dilleri tutulasıcaların kim olduklarını biliyorum. İnanır mısın hoca efendi, işte vallahi, sana bir de yemin... Benim kızın kısmetine kimler mâni olduğunu sen söylerken ben anladım, zaten leb deyince leblebiyi anlar bir karıyım. Manavın Mevhibe dediler mi mesela aşkîden bir anılırım, aklımlı, fikrimi herkes beğenir. Kızım, o zavallı Huriye bin kat akıllı, ferasetlidir. Ferasetlidir ama o dilleri tutulasıcalar kızın arkasından kuyusunu kazarlar, bir kısmeti çıksa mâni olurlar. Onun için dokuz ay oluyor, belki de geçti, dördüncü kocasından boşandığı günden beri birine vermek kısmet olmadı.

Mercan

Kızının dördüncü kocası öyle mi?

Mevhibe

Dördüncü kocası ya.. Fakat dokuz ay kadar oluyor ondan da boşandı. İlk kocası Uzun Çarşı'da esnaf idi. Sizlere ömür... İkincisi tanzîfâtte kâtip idi. Kızı aldığı zaman içkisi filan yoktu. Sonra hem içkiye dadandı, hem de karşıda dost post tuttu. Kahrına tahammül edemedik, boşandı. Üçüncü bir tüccar yanında kâtip idi. Maymun herif kızı beğenmemiş. Bari beğenilmeyecek bir kız olsa yüreğim yanmaz. Kara gözlü, kara kaşlı, saçı topuklarında... Kızımdır diye söylemiyorum, şöyle bir içim su... Esmer gözlü bir taze... Ama ne denir? Musibet herif kıymetini bilmedi, bıraktı. Dördüncü kocasını hiç sorma! İşte bunda kızın başını nâra yaktık. Biz ne bilelim! Dünyada dost kalmamış ki... Kime sorduksa iyi dediler. Tosun gibi delikanlı... Meğer bulaşık illeti varmış... Bereket versin kıza geçmeden ayırdık. Her ne ise hoca efendi şimdi düşmanlarımızın ağzını tutmak için ne yapalım? Bir tütsü, muska falan vermez misin?

Mercan

(Biraz düşündükten sonra) Muska da, tütsü de, daha başka şeyler de veririm ama biraz masraf gider.

Mevhibe

Gitsin ne yapalım? Yirmi kuruş, otuz kuruş, isterse kırk kuruş olsun veririm.

Mercan

(Hiddetlice) Ne söylüyorsun hanım! Elli kuruşla, yüz kuruşla böyle büyük iş olur mu hiç? Ben davet yapacağım davet...

Mevhibe

(Şaşkınlıkla) Bir ziyafet, düğün filan mı var?

Mercan

Ziyafet var zahir... Bizim evde odaya kapanıp ötekileri davet edeceğim!

Mevhibe

İyi saatte olsunları mı?

Mercan

Evet onları davet edeceğim... Ne zannettin? Kolay bir iş mi?

Mevhibe

(Cahilane) Kuzum hoca efendi! Onlar yemek yerler mi?

Mercan

Yemezler olur mu hiç? Şeker isterler, kahve isterler, çay isterler.

Mevhibe

Ah onları ben de istiyorum ama nerede? Kahve meydanda yok. Hele çayın kokusu yok... Şekerin okkası yüz altmışa..

Mercan

Ne olursa olsun... İsterse üç yüz altmış olsun davette şeker, kahve lazım...

Mevhibe

(Düşünerek) Mademki öyle diyorsun, ne yapayım elli dirhem şeker alırım, biraz da belki kahve bulurum

Mercan

Elli şerhem (dirhem Y.N.) şekerle davet olur mu hiç? İki buçuk okka, üç okka ister.

Mevhibe

(Hayretle) Üç okka şekerin hepsini onlar mı yiyecek ayol?

Mercan

Ben yiyecek değilim ya! Onlar yiyecek.. Şeker şeridi yapacağım.

Mevhibe

Üç okka şeker değil üç yüz dirhem bile alamam. O kadar para nerede? Vallahi alamam... Üç okka şeker mi? Aman Ya Rabbi! Aklıma dokunur. Yemez olsunlar! Ziftin pekini yesinler!

Mercan

Sus hanım günaha girme!

Mevhibe

(Hiddetle) Günahı nerede bunun? Üç okka şekermiş.. Kim kaybetti de bulup ben sana getireceğim?

Mercan

Hanım! Bu senin anlayacağın iş değil...

Mevhibe

(Yine hiddetle) Nasıl anlayacağım iş değil? Pekâlâ da anlarım!

Mercan

(Hiddetlice) Mademki anlıyorsun davet yaptırma! Yıldıza baktırma!
Kalk git buradan...

Mevhibe

(Kavgacı bir vaziyet alarak) Gitmediğim zaman ne olurmuş? Galiba kandıramadın da kovuyorsun değil mi?

Mercan

Çok söyleme hanım! Defol buradan...

Mevhibe

(Ayağa kalkarak ve haykırarak) Kimi kovuyorsun öyle! Karşındakinin daha kim olduğunu anlayamadın değil mi? Hu bana bak bana! Ben senin anladığın takımdan değilim! Bana Manavın Mevhibe derler. Anlıyor musun? Aç gözünü de öyle bak (Bu sırada Sadık Ağa Tebrizî elinde bir şişe nane suyuyla görünür)

İKİNCİ MECLİS

Evvelkiler-Sadık Ağa

Sadık

Kokulu, keskin nane suyu...

Mevhibe

(Sadık Ağa'yı tanıyarak) İlahi Sadık. Sen de kısmetine, yıldızına baktırmaya mı geldin? Gel, gel! Yıldıza baktır! Şeker ucuzlayıp da sen keten helvası satabilecek misin acaba! Baktır da anlayalım!

Sadık

(Kendi şivesiyle) Mevhibe Hanım! Ne haykırıp bağıırıyorsun öyle! Seni böyle kim meraklandırdı?

Mevhibe

Kim meraklandıracak? Kadının, erkeğin hoca efendi diye kırılıp geldiği bu dolandırıcı herif...

Mercan

Hanım sus! Öyle fena lakırdılar etme!

Mevhibe

Ettiğim zaman ne olurmuş sanki? Kimden korkacağım? Bir de utanmadan sus diyor. İyi saatte olsunlara şerit yapacağım diye üç okka şeker öyle mi? Üç okka şekerin iki dirhemini bulsam ötekilerden evvel ben yerim.

Sadık

(Mevhibe'ye) Ötekiler nedir Mevhibe Hanım?

Mevhibe

Güya periler, cinlermiş...

Sadık

Yok hanım yok... Periler şeker yer mi hiç?

Mevhibe

Ne bilelim ayol? Bu dolandırıcı herifin deyişi... Ben inanmam ya! Fakat düzenbaz herif kim bilir ne kadar budalaları kandırıyor. İşte al sana, şimdi de bir kokona geliyor. (Bu sırada Matmazel Despina gayet şık bir kıyafetle gelir. Hocanın dükkânına girer)

ÜÇÜNCÜ MECLİS

Evvelkiler-Despina

Despina

Sabah hayır hoca efendi!

Mercan

Sabahlar hayır olsun Dudu Hanım!

Despina

(Şaşıracak) Dudu Hanım ne?

Mercan

Yani Dudu Hanım sen

Despina

(Kendi şivesiyle) Ben Dudu Hanım mı? Yok Dudu Hanım ben...

Mercan

Ben fena lakırdı etmedi.

Mevhibe

(Sadık'a) Görüyor musun? Kokona? Dudu Hanım'ın ne olduğunu bilmiyor. (Mercan'a) Ayol! Dudu Hanım'dan anlamaz.

Mercan

Sen ne karışırırsın öyle!

Mevhibe

Herif beni kızdırma! Dolandırıcılığını kokonaya anlatırım sonra...

Mercan

(Mevhibe'ye hitaben yavaşça) Hanım! Sen şimdi sus! Bak ben sana ne güzel nüshalar vereceğim!

Mevhibe

(Hiddeti geçerek) Ötekiler için şeker, kahve istemeyecek misin?

Mercan

(Ciddiyetle) İstemeyeceğim, istemeyeceğim. Hepsini parasız yapacağım.

Mevhibe

Ha şöyle imana gel!

Sadık

(Mevhibe'ye) Herifi korkuttun Mevhibe Hanım!

Mevhibe

Korkuturum zahir. Ben öyle kolay kolay aldanacak karı mıyım? Sen beni bilmez misin?

Sadık

Nasıl bilmem? Bizim Ali Ekber'in bile senden ödü kopardı.

Mevhibe

İlahi kör olma Sadık! Ali Ekber'in işini hâlâ da unutamamışsın! Huriye ile ikimiz herifi öyle bir âlâ dövmüştük ki... Nasıl dövmeyelim? Kâğıthane dönüşünde kıza sarkıntılık ettiydi.

Sadık

(Gidecek gibi vaziyet alarak) Mevhibe Hanım! Artık ben gidiyorum.

Mevhibe

Yıldıza baktırmayacak mısın?

Sadık

Deli miyim ben? Böyle şeylere inanır mıyım?

Mevhibe

Adam sen de dur gitme! Şurada bir kenarda duralım da büyücü Arap'a gidip gelenleri görelim!

Mercan

(Despina) Ne derdin var? Söyle bakayım.

Despina

(İçini çekerek) Ah hoca efendi; benim derdisi çok büyük, ama bilirsin ne kadar büyük?

Mercan

Söyle de bir çare bulalım!

Despina

Hacı baba! Kuzum hacı baba! Ben çok yalvar olurum sana, sas pirika poli hacı baba! Sen bulacak benim derdime çare, ben sana çok şeyler yapacağım.

Mevhibe

(Sadık'a hitaben) Kızın yalvarmasını görüyor musun? Arap, bu cahil karıyı kaz gibi yolar.

Sadık

Mevhibe Hanım! Dur da dinleyelim!

Mercan

(Despina'ya) Anlat derdini!

Despina

Benim bir nişanlısı vardı

Mercan

Senin nasıldı o nişanın

Despina

(Canı sıkılarak) Yok canım nişan, benim nişanlısı, of bire kaymanı ben nasıl anlatacak sana! İşte şey gibi bir şey benim.

Mercan

(Anlamayarak) Senin şey gibi şey öyle mi?

Despina

Yok öyle benim şey gibi şey... Benim nişanlısı, nişanlısı... Benim olacaktı kocası.

Mercan

(Anlamayarak) Kimin kocası?

Mevhibe

(Sadık'a) Görüyor musun maskaralığı? İkisi de çetrefil... Birbirinin dediğini anlayamıyor.

Despina

Değil kimse kocası... Ne zaman ki olacaktı benim kocası...

Mercan

Ha! Anladım! Senin koca...

Despina

(Sevinerek) Bravo! Anladın hacı baba!

Mercan

Anlarım zahir!

Despina

İşte hacı baba! Bu, benim nişanlısı Anastaş, alacağım diyerek beni aldattı. Ama ben bilirdi. Anastaş çok iyi adam...

Mercan

İyi adam öyle mi?

Despina

Yok iyi adam, ama ben bilirdi öyle... Ah hacı baba, bu fena adam Anastaş çok fena işler yaptı.

Mercan

Şimdi derdin nedir?

Despina

(İçini çekerek) Benim derdisi çok büyük... Çok hekimlere gittim, çok karılara söyledim bir para etmedi.

Nihayet sizi tasfıve (tavsiye) ettiler, işte geldim burada... Saspirikalo poli hacı baba, benim derdime bul bir çare,

Mercan

Sen söyle derdini, ben bulacağım çare!

Despina

Of bire kaymani! Ben söyleyemez benim derdisi...

Mercan

Sen söylemezse ben nasıl bulurum çare...

Despina

Söyleyeceğim, söyleyeceğim. Ben söylemek için geldim

Mercan

Öyle ise haydi söyle!

Despina

(Eğilerek Mercan'ın kulağına yavaşça bir söyler) Bulacak benim derdime bir çare hacı baba!

Mercan

Hiçbir şey değil... Buna hekimler çare bilmez. Bunu biz yaparız.

Sadık

(Mevhibe'ye) Kokonanın derdi nedir acaba?

Mevhibe

Budala mısın ayol? Karının derdi malum...

Mercan

(Despina'ya) Buna bir çare bulurum ama çok para ister. Ötekileri davet etmek lazım...

Despina

Davet lazım? Kimi?

Mercan

Senin anlayacağın şey değil o... Sen bilmezsin onları..

Despina

Kaç kuruş lazım hacı baba?

Mercan

(Düşünerek) Şeker ister, kahve ister, çay ister

Despina

Başka, çikolata, bisküvi de ister mi?

Mercan

Yok, yok.. Öyle şeyler çok günah...

(Bu sırada Düztabanoğlu Memiş görünür.)

DÖRDÜNCÜ MECLİS

Evvelkiler-Memiş

(Kendi kendine) Bakalım bu hoca efendi şu işe bir çare bulacak mı?

Ah yanıyom, ölüyom.. Kız da beni seviyo... Fakat Veli rahat bırakmıyor ki...

Mercan

(Despina'ya) Sen yarın gel! Ben nüshalar yazıp hazırlarım. Ama şeker ile kahve unutma!

Despina

Yarın ben gelecek. Yarım okka şeker, yüz dirhem kahve getirecek.

Mercan

Yarım okka şeker çok az. Bu kadar şekerle davet olmaz. Bir okka getir!

Despina

Bir okka şeker, yüz dirhem kafe... Getireceğim hacı baba... Ama sen bulacak benim derdime çare...

Mercan

Bulacağım, bulacağım

Despina

Adiyö hacı baba

Memiş

(Despina'ya bakarak) Ne güzel kokona!

Mercan

(Despina'ya) Yarın mutlaka gel... Şeker ile kahveyi de unutma!

Despina

Unutmayacağım hoca efendi! (Despina gider. Memiş; Mercan'ın dükkânına girer)

Memiş

Sabah-ı şerifler hayrolsun hoca efendi!

Mercan

Sabah-ı şerifler hayrolsun! Yıldıza mı baktıracaksın?

Memiş

Efendim... Her şeye baktıracağım. Elbet bu benim işime bir çare bulacaksın?

Mercan

Hasta mısın?

Memiş

Efendim! Hasta gibi bir şey...

Mercan

Neren ağrıyor?

Memiş

Hoca efendi! Söylenecek dert değil ama söyleyeceğim. Çünkü ben saklasam da o size malum olur. (İçini çekerek) Ah hoca efendi! Benim derdim büyük...

Mercan

Söyle de bir çare bulalım! Sen hekimlere gittin mi hiç?

Memiş

Hekim dediğin bu hastalığa çare yapılabilir mi? Bunu olsa olsa sizin gibi hoca efendiler bilir. Bunun çaresini siz yapabilirsiniz!

Mercan

Miden mi ağrıyor. Başında mı fenalık var?

Memiş

Midem ağrımıyor. Fakat başım çok fena... Sersem gibiyim. Ne yaptığımı bilmiyorum hoca efendi!

Mercan

Derdini söyle bakayım!

Memiş

Hoca efendi hazretleri! Size her şey ayandır. Ben derdimi ne kadar saklasam siz ayan beyan görürsünüz efendim. Onun için saklayamam. Söyleyeceğim. (İçini çekerek) Efendim! Ben bir konakta aşçıbaşılık ediyorum.

Mercan

Ben sana ne sorarsam sen ona cevap ver!

Memiş

Emrediniz hoca efendi hazretleri! Sorunuz!

Mercan

Adın nedir! Nerelisin?

Memiş

Efendim! İsmim Memiş. Düztabanoğulları diye anılırız. Bolu sancağının Mengen kazasındayım.

Mercan

Anan baban var mı? Evli misin? Kaç yaşındasın?

Memiş

Anam babam merhum olmuşlar. Otuz iki yaşındayım. Evli falan değilim. Ah bekârlığımdır ya bu belayı başıma getiren...

Mercan

Şimdi anlat bakayım!

Memiş

Efendim! Ben bir konakta aşçıbaşılık ediyorum. Büyük, kibar konağı... Ayvaz var. İki uşak var. Arabacı var. Benim çırak Mustafa var.

Mercan

Zengin konağı öyle mi?

Memiş

Efendim! Çok zengin... Paranın haddi hesabı yok. Gırla gidiyor... Beyefendinin ayda dokuz yüz liralık iradı var.

Mercan

(Gözlerini açarak) Ayda dokuz yüz lira mı?

Mevhibe

(Sadık'a hitaben) Dokuz yüz lirayı duyar duymaz Arap'ın gözleri yerinden oynadı. Aman Ya Rabbi! Herif çıldıracak.

Sadık

Köpoğlu herif gözlerini dört açtı.

Mercan

(Hayretle) Dokuz yüz lira mı?

Mevhibe

(Kahkahalarla gülererek) İlahi Mercan! Dokuz yüz lira diye aklını bozacaksın!

Sadık

(Mevhibe'ye) Mevhibe Hanım! Sus biraz da aşçının derdini anlayalım!

Mercan

(Memiş'e) Anlat bakalım!

Memiş

Evet efendim! Ayda dokuz yüz lira, belki de fazla iradı var. Ben de işte bu konakta aşçıbaşayım. Bilmem ki efendim, her şey size ayandır ama büyük konaklar hâlini bilir misiniz?

Mercan

Nasıl hâlini?

Memiş

Mesela efendim masraf işlerini...

Mercan

Masraf işlerini öyle mi? He anladım ama sen de bir kere söyle!

Memiş

Efendim! Büyük konakların çoğunda masraf içeriden verilir. Her sabah dönme dolap evrilir, aşçıbaşyı çağırırlar. O gün ne yapılacaksa, ne pişirilecekse masraf verilir.

Mercan

Masraf nedir?

Memiş

Pirinç, makarna, sağ (saf Y.N.) yağ, un, badem, fıstık, şeker...

Mercan

Bademle ne yapılır?

Memiş

Bizim konakta baklava severler. Her gün baklava, sargı burma yaparım.

Mercan

(Yine gözlerini açarak) Baklava mı?

Mevhibe

(Sadık'a) Görüyor musun? Baklava derken Arap'ın ağzı sulandı. Aşçı bugün bu herifi çıldırtacak, dokuz yüz lira, baklava derken Arap'ın aklına dokunacak.

Mercan

Her gün baklava öyle mi?

Mercan (Memiş Y.N.)

Hemen her gün gibi bir şey... Bizim konakta tatlı eksik olmaz. Bir gün baklava yaparsam, ertesi gün tulumba tatlısı, lalanga yaparım. Hele börek her gün...

Mercan

Börek de var öyle mi?

Memiş

Envai var. İnce börek, alt üst börek, puf böreği, fincan böreği, kavala böreği, patates böreği, su böreği...

Mercan

Ne kadar çok börek öyle... Her ne ise sen derdini söyle!

Memiş

Efendim! Dönme dolaptan masrafı kalfalar verir.

Mercan

Dönme dolapta kalfalar... O ne demek? Sizin konakta dülger kalfaları mı var?

Memiş

Hoca efendi hazretleri! Nasıl anlatayım size?...Siz anlarsınız ya! Hani ya anlamamış gibi görünüyorsunuz! İçerideki hizmetçilere, halayıklara kalfa derler.

Mercan

Ha anladım. Söyle! Söyle!

Memiş

Bu kalfaların içinde bir tane güzel kız var. Ne yalan söyleyeyim hoca efendi hazretleri! Ben bu kız için yanıyom, ölüyom.

Mercan

Sen bu kızı nerede görüyorsun?

Memiş

Efendim! Her sabah masrafı o veriyor. Dönme dolabın yanında kuyu var. Oradan da bana görünüyo...

Mercan

O da seni seviyor mu?

Memiş

Seviyo, efendim, hem çok seviyo... Bana görünüyo. Ama uşak Veli peşimizi bırakmıyo... Aman efendim! Şu uşak Veli'yi konaktan deflemenin bir çaresi...

Mercan

Çaresi var ama çok masraf ister. Davet yapmak lazım...

Memiş

Kimi davet edeceksiniz hoca efendi hazretleri!

Mevhibe

(Sadık'a) Dikkat et! Şimdi de aşçıyı boğuntuya getirecek.

Mercan

Perileri davet yapacağım. Onun için çok masraf lazım. Börek ister, baklava ister, bir okka şeker ister.

Memiş

Getireyim efendim! Bir tepsi baklava getireyim. İsterseniz sargı burma da getireyim.

Mercan

Ötekiler baklava severler.

Memiş

Peki efendim! Nasıl emrederseniz?

(Bu sırada Ahmet Ferdi Bey görünür)

BEŞİNCİ MECLİS

Evvelkiler-Ahmet Ferdi Bey

Ferdi

(Kendi kendine) Bu merak beni harap ediyor. Ayıp değil ya efendim! Karımı kıskanıyorum. Ama her şeyden... Gerçi bir fenalığımı da görmedim. Fakat her şey sinirime dokunuyor. Şöyle sokakta Şekibe'nin yüzüne biri dikkatlice baksa sinirlerim oynuyor. Her şey bana şüphe veriyor. Bu şüphelerimi hocanın dedikleri de biraz takviye ediyor. Bakalım yine bugün ne diyecek?

Mercan

(Ferdi'yi görerek Memiş'e hitaben) Sen yarın, yahut öbür gün bir tepsi baklava ile bir okka şeker getir! Ben o işe bir çare bulurum!

Memiş

Peki, baş üstüne hoca efendi hazretleri!

Mercan

Unutma!

Memiş

Unutur muyum hiç efendim? (Gider)

Ferdi

(Mercean'ın dükkânına girer) Vakt-i şerifler hayrolsun efendim!

Mercan

(Gayet mültefit-âne) Buyurun efendim! Buyurun beyim!

Mevhibe

(Sadık'a hitaben) Görüyor musun Arap'ın oğlana yaptığı ikramı?

Sadık

Kaz gibi yolacak da onun için...

Ferdi

Hoca efendi! Dün akşam için davet yapacağım demiş idiniz! Yaptınız mı?

Mercan

Efendim! Büyük davet yaptım. Hepsi geldiler. Sordum. Çok şeyler sordum. Çok şeyler anladım.

Ferdi

(Telaşla) Aman efendim ne anladınız?

Mercan

Telaş etme! Telaş etme beyim! Korkacak bir şey yok...

Ferdi

(Yine telaşla) Benim üzerime bir başkasını sevmiş mi? Seviyor mu acaba?

Mercan

Korkma canım korkma! Sevmemiş ama...

Ferdi

Aması nedir? Yani sevecek mi diyorsunuz?

(Bu sırada Zeynep, Şekibe, Nesrin görünürler. Fakat Ferdi ile Mercan onları görmezler)

ALTINCI MECLİS

Evvelkiler-Zeynep, Şekibe, Nesrin

Şekibe

(Zeynep'e hitaben) Gördünüz mü oğlunuzu?

Zeynep

(Yavaşça) Sus!

Mevhibe

(Sadık’a hitaben) Bu hanımlar kim acaba?

Sadık

Dur bakalım! Elbet anlarız.

Ferdi

Demek sevecek gibi öyle mi?

Mercan

Davette öyle anladım. Fakat bu işin önünü alırız. Siz okunacak şekerleri getirdiniz mi?

Ferdi

(Cebinden bir paket şeker çıkararak) Getirdim. Buyurunuz!

Şekibe

(Zeynep’e hitaben) Şekerleri de gördünüz ya? Bunlar okunup üflendikten sona bana yedirilecek.

(Zeynep, Şekibe, Nesrin Mercan’ın dükkânı önüne giderler.)

(Her iki taraf birbirini görür)

Ferdi

(Şaşırarak) Ne işiniz var burada?

Şekibe

Valideniz inanmıyordu. Paris’te ikmal-i tahsil etmiş genç bir şairin böyle büyücü dükkânlarında dolaşacağına, birtakım yalancı heriflere inanacağına ihtimal vermiyordu. Onun için buraya getirdim ve sizi cürm-i meşhûd hâlinde tuttuk.

Ferdi

(Hiddetle) Fakat bu münasebetsizliktir.

Şekibe

(Lâkaydâne)Münasebetsizlik mi? Sizin maskaralıklarınıza karşı bundan münasebetli bir hareket tasavvur eder misiniz? Rica ederim beyefendi! Büyücüye okumak üzere verdiğiniz bu şekerler kime yedirilecek? (Ferdi sükût eder, Şekibe devam eyler) Bana yedireceksiniz değil mi? Sebebi de beni kıskanıyorsunuz, benden şüphe ediyorsunuz. O hâlde bırakınız beni! Zira bu maskaralıklara tahammül edemeyeceğim. Artık yeter!

Zeynep

Lakin kızım ne söylüyorsun? Bırakmak mı?

Şekibe

Evet efendim! Artık oğlunuzla yaşamak bence kabil değildir.

Ferdi

(Şekibe’nin yanına yaklaşarak) Ne söylüyorsun Şekibe? Benim sana olan muhabbetimin derecesini...

Şekibe

(Sözünü keserek) Biliyorum, biliyorum. Fakat yediğim büyüğü şekerlere, at nallarına, sarımsaklara, soğanlara tahammül edemeyeceğim. Onun için bırak beni!

Ferdi

Kabil değil... Bu mümkün değil...

Mevhibe

(Sadık'a hitaben) Görüyor musun maskaralığı? Büyücü herif ev bark yıkacak.

Ferdi

Rica ederim Şekibe! Benim kusuruma bakma! Bu hâlleri tevlit hep neden asabiyettir.

Şekibe

(Kendi kendine) Sinirli Hanım diye bir perde komadı yazan alaycı gelsin de görsün! Paris'te ikmal-i tahsil etmiş genç bir şairin maskaralığına hayretle baksın! Bu hâlleri tevlit eden hep asabiyet imiş. Asabiyet ne oluyor? Delilikle budalalığa doktorlar asabiyet namı vermişler. Doğrusu delilik, budalalık... Bizim beyin akılsa gelir deböyle bir cahil Arap'a inanır mı? Dünyadan haberi olmayan şu cahil düzenbazın okuyup üflemesinden büyüünden ne olur? Ne çıkar? Fakat gel de bizim Paris'te ikmal-i tahsil etmiş beyimize anlat! Efendim akıl ve zekâ, kuvve-i muhakeme bir insanın yaratılışında olmalıdır. Tahsil ile okuyup yazmakla, Paris'e, Londra'ya, Lozan'a

gitmekle bir adam, adam olamıyor vesselam... Numunemi istersiniz? İşte bizim beyefendi! Paris'te beş sene tahsil etmiş, siyasiyattan, edebiyattan diploma almış... Zahirde âlim, fazıl, şair... Şiirleri herkesin mazhar-ı takdiri oluyor. Bir bastığı kitaptan binlerce nüsha satılıyor. Fakat bir kere de bana sorun! Dedim ya efendim! İnsan tahsil ile, Londra'ya, Paris'e gitmekle bir şey olamıyor vesselam (Ferdi'ye hitaben) Ne diyeceksiniz beyefendi?

Ferdi

(Yavaşça) Kuzum Şekibeciğim! Gürültü etmeden şuradan gidelim! Rezil olacağız.

Mevhibe

(Sadık'a hitaben) Oğlanın yalvarışını görüyor musun?

Şekibe

(Hiddetle) Şuradan şuraya gitmem. Beni bırakacağına söz ver!

Ferdi

(Ciddiyetle) Mümkün değil...

Şekibe

O hâlde yaptıklarına nedamet ediyor musun?

Ferdi

(Acele ile) Ediyorum.

Şekibe

Ne ile ispat edeceksin?

Mevhibe

(Ortaya gelerek) Deminden beri ortada dönen işleri şöyle kenardan seyrettim ama tahammülüm kalmadı. Bu hilekâr büyücü herkesi aldatıyor. Biraz evvel az daha beni de aldatıp dolandıracaktı. Fakat aklımı başıma topladım da yakayı çabuk kurtardım. (Şekibe'ye) Küçükhanım! Beyefendi hernasılsa bir cahillik ederek şeytana uymuş. Yakasını bu düzenbaz herifin eline kaptırmış. Lakin şimdi nedamet ettiğini söylüyor. Onun için birbirinizi affediniz!

Zeynep

Çok doğru, çok doğru...

Şekibe

Fakat bu habis dolandırıcının cezasını nasıl vereceğiz?

Mevhibe

Hepimiz ayrı ayrı yüzüne tükürerek...

Şekibe

Pekâlâ... O hâlde bu işe evvel Ferdi başlasın!

Ferdi

Peki, peki!

(Ferdi, Sadık Ağa, Zeynep, Şekibe, Nesrin hepsi Mercan'ın önüne giderek ayrı ayrı yüzüne tükürürler.

Mercan

(Şaşırarak ağlar gibi bir tavır ile) Altık elverir!

Mevhibe

Elverir mi? Seni dolandırıcı herif seni! Seni şebele maymunu suratlı musibet sebi... Bir de utanmadan elverir diyor. Senin o murdar yüzüne dünyalar tükürse yine elvermez. Karıyı kocadan, kocayı karıdan ayırır, kısmet bulacağım diye âlemi dolandırırsın değil mi? Seni melun seni! Haydi ben de yüzüne bol bol, koyu koyu tüküreyim de akşama perilerini davet et, beni çarptır! Olur mu?

(Mevhibe Mercan'ın yüzüne tükürerek)

Tü! Tü! Tü! Tü!

Mercan

(Ağlar gibi bir sesle) Yeter artık!

Mevhibe

Al sana daha koyusunu! Tü! Tü! Tü! Tü! Haydi perilerini davet et de beni çarptır! Tü!

(Mercan şaşkın şaşkın etrafına bakmakta, Mevhibe tükürmekte devam ederken)

PERDE İNER

SON

KAYNAKÇA

- BORSACI, Mehmet Asaf, *Sinirli Bey*, Cemiyet Kütüphanesi, Matbaa-i Organiye, Dersaadet İstanbul 1334.
- CEBECİ, Oğuz, *Komik Edebi Türler*, İthaki yayınları, İstanbul 2008.
- ÇETİN, Nurullah, *Roman Çözümleme Yöntemi*, Öncü Kitap, Ankara 2013.
- KANTER, M. Fatih, *Bir Kültür Romancısı Reşat Nuri Güntekin*, Kesit Yay., İstanbul 2019.
- MORAN, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- SOĞUKÖMEROĞULLARI, Mehmet, “Mehmet Asaf”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 28.03.2019, (<http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/borsaci-mehmet-asaf>, Erişim tarihi: 31.05.2020).
- TÖRE, Enver, *Modern Türk Tiyatrosu*, Kesit Yayınları, İstanbul 2016.
- TUĞLUK, Abdülhakim, “İroni Nedir?”, *İdil*, C. 6, S. 26, 2017, s. 441-467.
- YALÇIN, Alemdar, *II. Meşrutiyette Tiyatro Edebiyatı Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara 2002.
- YARDIMCI, İsmail, “Mizah Kavramı ve Sanattaki Yeri”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2010, S. 3/3, s. 1-41.

BÖLÜM 29

KOSOVA EĞİTİM SİSTEMİ, TÜRKÇE EĞİTİM TARİHİ, ÖĞRETMEN KADROSU VE SORUNLARI

Orhan VOLKAN*

*Kosova Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı, Müfettiş,
orhanvolkan@outlook.com

GİRİŞ

Coğrafi olarak Avrupa'nın güney doğusunda Balkanlarda yer alan Kosova'nın yüzölçümü 10.800 km² dir. Kosova, Kosova ve Metohiya (Dugacin) ovalarından oluşur. Şardağı'nın, Dinara Dağları'nın ve Kopaonik Dağı'nın yamaçlarına kadar uzanan Kosova Bölgesi İbre, Lepenants, Beyaz Drim, İpek Bistriçası ve Kriva Reka nehri geçitleriyle Adriyatik, Ege Denizi ve Balkan Yarımadası'nın iç kısımlarıyla bağlanır (Koro, 2008: 7).

Kosova, kelimesi, Eski Bulgar ve Çek dillerinde “Karatavuk” anlamına gelen “Kos”dan türemektedir.

Kosova, tarih boyunca birçok kavim saldırısına uğramış bir yerleşim bölgesidir. Roma İmparatorluğu ikiye ayrılınca, Kosova, Doğu Roma toprakları içinde kalmıştır. Bu tarihlerde kuzeyden gelen ve Batı Avrupa'ya doğru ilerleyen Hunlar, Avarlar ve Vizigotlar Kosova'dan geçtiler. 6. yy. başında Kosova bölgesine Slavlar yerleşmiştir. Bizans'ın baskısının süregelmesi ve ardından 8. yy. da Bulgarlar ve Bizanslıların el değiştirmesiyle, batıdaki Arnavutlar Kosova'ya doğru yayılmışlardır. Bölge daha sonraları bağımsızlıklarını ilan eden Sırp Kraliyeti hakimiyetlerine geçmiştir. Sırp'ların daha sonra Kosova'da Bizanslara karşı büyük bir zafer kazanması üzerine Sırp krallarının hakimiyetine girmiştir. Bu hakimiyet, İstefan Duşan'ın ölümüne kadar sürdü. Duşan'dan sonra Sırp krallığı parçalanmıştır. Kosova Kuzey Sırbistan Kralı ve Duşan oğlu Uroş'un hakimiyetine girmiştir. 1389'da Türklere vergi veren Sırp prensliğinin eline geçmiştir. Daha sonra yapılan 1. Kosova savaşı, Osmanlıların Balkanlara yerleşmesini

sağlamaktadır. Bağımsızlığını kaybeden Sırp krallığı da 19. yy.'a kadar Osmanlı devletine bağlı kalmıştır (Şanlı ve Jable, 2007: 92).

II. Dünya savaşından sonra Tito önderliğinde 1945 yılında Yugoslavya Cumhuriyeti kuruldu. 1945 yılında kurulan Yugoslavya Federasyonu Eski Yugoslavya Federasyonu dağılmadan önce altı cumhuriyet ve iki özerk bölgeden oluşmaktadır. Bu iki özerk bölgeden biri Kosova idi. 1991'de Eski Yugoslavya Federasyonu dağılma sürecine girmiş, Kosova Sırbistan ve Karadağ'ın oluşturduğu yeni federasyonun sınırları içinde ve Sırbistan Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak kalmıştır. 1999 yılında ki Kosova ile Sırbistan arasında yaşanan savaştan sonra Kosova'da demokratik düzeni uygulamak için BM Geçici Sivil Yönetimi (UNMIK) kurulmuştur (Suroy, 2004: 45).

BM Yönetimi altında Kosova dokuz yıl çalışmalarını aksatmadan yürüttü. Kosova'da yaşayan topluluklar çok çeşitli haklara sahip idi. Kosova meclisi Başbakan Hashim Thaqi önderliğinde dış ülkelere destek ve yürüttüğü çalışmalarla Bağımsızlığı ilan etme kararı aldı. Kosova Parlamentosu 17 Şubat 2008 tarihinde Başbakan Hashim Thaqi ve Başkan Fatmir Sejdiu önderliğinde Sırbistan'dan tamamen ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Dünyanın en genç ve en yeni ülkesi olan Kosova devletini günümüze kadar 112 ülke tanımıştır. Kosova Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelere biri Türkiye Cumhuriyeti olmuştur.

Sırbistan'ın başvurusu ile Kosova'nın bağımsızlığının uluslararası hukuka uygunluğunu konu alan Uluslararası Adalet Divanı'nın bildirgesi farklı bir sorunu gündeme getirmiştir. 22 Temmuz 2010

tarihinde ilk kez bir devletin bağımsızlığı Uluslararası Adalet Divanı'nda sorgulanmış ve beklenildiği üzere Kosova için tavsiye niteliğinde olan karar, durumun uluslararası hukuka aykırı olmadığı yönünde alınmıştır (Yantuna, 2010).

Kosova çok etnikli, çok kültürü ve çok dinli bir ülkedir. 2011 yılının nisan ayında yapılan nüfus sayımının resmi verilerine göre Kosova'nın 1.739.825 nüfusu vardır. Kosova'nın toplam nüfusundan 1.616.869 ya da % 92,93'ü Arnavut, 25.532 ya da % 1,47'si Sırp, 18.738 ya da % 1,08'i Türk, 27.533 ya da % 1,58 Boşnak, 8.826 ya da % 0,51 Rom, 15.436 ya da % 0,89 Aşkali, 11.524 ya da % 0,66'si Mısırlı, 10.265 ya da % 0,60 Goralı ve 5.204 ya da % 0,29 diğerleri teşkil etmektedir. Kosova'nın bu toplam nüfusundan 1.663.412 ya da % 95,61 İslam, 25.837 ya da % 1,48 Ortodoks, 38.438 ya da % 2,21 Katolik , 1.242 ya da % 0,07 Ateist, 1.188 ya da % 0,06 si diğerleri ve 9.708 ya da % 0,56 dini mensubiyetini belirtmemişlerdir (Koro, 2014:1120). Bu verilere dayanarak Kosova, çok uluslu, çok kültürlü ve çok dinli bir küçük Avrupa ülkesi olduğunu göstermektedir.

I. Kosova Savaşı'nda Sırp lar Osmanlı hakimiyetini kabul etmelerine rağmen Kosova, Fatih Sultan II. Mehmet (1451-1481) zamanında, 1455 yılında kesin olarak fethedilip, Türkler idari sistemini kurmuşlardır. Osmanlı Devleti'ne dâhil oluşundan bugüne kadar Kosova'da Türkçe eğitim tarihi gelişim özelliklerine göre beş döneme: Osmanlı dönemi (1455-1912), Krallık dönemi (1912-1945 veya 1951), Yugoslavya Sosyalist dönemi (1951-1999), Birleşmiş

Milltlerin Geçici Yönetim dönemi (1999-2008) ve Kosoca Cumhuriyeti dönemi'ne ayırmak mümkündür.

Prizren-Kosova'da Osmanlı Döneminde Türkçe Eğitimin Gelişimi

1354 yılında Osmanlı askeri kuvveti Balkan yarımadasına ayak basıyor. 1371 yılı Meriç savaşından sonra ve 1389 yılında Kosova Muharebesinden sonra Osmanlılar Balkan yarımadasının güney ve güneydoğu bölgelerinin büyük kısmını yönetimi altına alır. Osmanlıların gelmesiyle bu topraklarda toplum değışmeler, ekonomi, eğitim ve kültür gelişmelerin başladığı görölmektedir. Osmanlılar Prizren kentini yönetimine kattıktan sonra bu kentte kısa bir sürede büyük kalkınmalar gerçekleşmiştir. Osmanlı İmparatorluğu tarafından yönetimi altında bulunan bu bölgelere özel din yerleri yani camiiler, çeşitli binalar ve enfastrüktür yerler inşa edilmiştir.

Bazı kaynaklara göre kente ilk yazı okuma merkezi Suzi Çelebi camisinde gerçekleşmiştir (Prizren'de Namazgâh camiden sonra kurulan ikinci cami).

Bu camii kentin ilk öğretmeni olan Suzi Çelebi tarafından 1512-1513 yıllarında yani XVII yy. başlangıcında inşa edilmiştir. Suzi Çelebi büyük edebi şahıs olarak bu camide hem din hocası hem de eğitim-öğretim (hocalık) görevini yürütmüştür.

Bu edebi şahıs (Suzi Çelebi) bu camide yeterli sayıda öğrencilere ilk olarak din dersler sonra bu derslerle birlikte doğa bilim dersler, matematik, coğrafya, tarih ve yazı okumak derslerini öğretiyormuş.

Buna göre bu camide ilerlemiş bir seviyede ilim-öğretim gerçekleşiyordu.

XVI yy. sonunda Mehmet Paşa idaresi tarafından Medrese Okulu çalışmaya başlatılmış. Aynı şahıs Mehmet Paşa Camii - okulu ve kentin merkez bölümünde hamamı da inşa etmiştir. 1830 yılı istatistik kayıtlara göre Prizren’de 30 ilkokul (camilerde ve evlerde, eğitimin verildiği bir nevi okullar) 1 ortaokul, 3 medresede toplam 1537 öğrenci okuyor ve 136 öğretmen çalışıyormuş. Diğer kentlere kıyaslayacak olursak Prizren’de okul, öğrenci ve öğretmen sayısı en fazlaymış.

XIX. yy. Kosova Vilayetinin merkezi olan Prizren’de bazı gazete ve dergiler Osmanlıca ve Türkçe dilinde basılmaya başlamıştır. 1871 yılında kentte ilk basılan gazete “Prizren” adını taşıyormuş. Daha geçlerde II. Meşrutîye’ten sonra “Enva Hürriyet” ve “Yıldız” dergileri basılmaktadır. XX. yüzyılın başlangıcında “Yeni Mektep” gazetesi çıkmaya başlamıştır. Bütün bu gazete ve dergiler burada yaşayan ulusların toplum, ekonomi, eğitim ve kültür seviyesini yansıtmaktaydı (Vırmıça.2007).

Krallık Döneminde (1912-1945 veya 1951) Kentte Eğitim - Öğretim Durumu

XIX. yy. sonunda ve XX yy. başlangıcında büyük Osmanlı İmparatorluğunda bazı siyasi-askeri gereklilikler hissedilince, bu durum Balkan yarımadasını da etkisi altına almıştır. 1912 yılında Osmanlılar Balkan yarımadasının bir kısmından çekilmek zorunda kalmıştır. Bu durum okulların çalışmasına da kötü tesir eder ve

Prizrende’de Türkçe ve Arnavutça dilinde eğitim veren okullar çalışmalarına ara vermiştir. Birkaç yıl sonra bu bölgede Boşnak-Sırp dilinde eğitim veren okullar çalışmalarına başlar. Birçok müslüman aile çocuğunun eğitimi aksamasın diye Boşnak-Sırp dilinde derslerini görmesine izin vermektedir.

Osmanlı Devleti’nin Balkanlardan çekilmesiyle Türk çocukları, kendi ana dillerinde öğretim görmekten yoksun kalmışlardır. 1912 - 1951 yılları döneminde Kosova’da Türkçe okulların yokluğu yüzünden, Türk çocukları Sırpça ya da 1941-1951 yılları döneminde Arnavutça öğrenim görmek zorunda bırakılmıştır (İğciler, 1996: 5).

1913 sonrası Sırp, Priştine ve Prizren’deki birkaç medrese dışında Kosova’da Türkçe eğitim yasaklanmıştı. 1943’te ise Türkçe eğitim tamamen kaldırılmıştır.

Sosyalist Yugoslavya Federasyonunda (1951-1999) , Döneminde Türk dilinde okullar

1912 yılında Osmanlı’nın bu topraklardan geri çekilmesiyle Kosova, Sırbistan Krallığı sınırları içinde kalmıştır. Bu siyasi sonuç beraberinde Türkler ve Müslümanlar açısından pek çok sosyal, kültürel, eğitim sorunları getirmiştir. Yüzyıllardır Balkanlarda Türkçe ve Türkler hâkim konumdayken siyasi kayıplarla Türkçe de tamamen yadsınır konuma düşmüştür (Derviş, 2008: 2).

II. Dünya savaşıdan sonra Kosova’da Arnavut dilinde okullar çalışmaya devam etmiş, Türk dilinde ise okulların açılması için herhangi bir karar çıkmamıştır. Türk dilinde eğitimin gecikmeyle

başlaması Türklere yapılmış bir haksızlık olarak değerlendirilebilir. Türkçe eğitime yapılan yanlıştın ancak 1951 yılında farkına varılır ve o zaman ki Eyalet Meclisi 20 Mart 1951 tarihinde Türk dilinde okulların açılmasına dair kanunu çıkarırlar. Türkçe eğitim veren okullar Prizren, Priştine, İpek, Mitroviça, Vuçiturn, Gilan, Dobırçan ve Mamuşa olmak üzere çalışmalarına başlamıştır. Prizren’de resmi olarak 5 Eylül 1951 yılında eğitime Türk dilinde başlamıştır.

Türklerin Kosova’daki hukuki varlığı ancak 1951’de tanındı. Aslında 1945’te Eski Yugoslavya Federasyonunun kurulmasından sonra tüm azınlıklar kendi dillerinde öğrenim görme hakkını elde etmişti. Ancak 1945’e kadar okullarda Sırpça okumak zorunda kalan Türkler, bu tarihten sonra Arnavutça okumaya zorlandılar. Türkler, Türkçe eğitim hakkını altı yıl gecikme ile elde edilmiştir. Ancak 5 Eylül 1951’den itibaren Türkler, çoğunluk oldukları yerlerde kendi okullarını kurma hakkını elde etmişlerdir.

Eski Yugoslavya’daki Türklerin genellikle Kosova Bölgesinde yaşadıkları için Bölge Halk Kurulunun Karar Komisyonu, Kosova-Metohiya Özerk Bölgesinde Türkçe eğitim görülecek okulların açılması ile ilgili bir önerge hazırlayıp 20 Mart 1951 tarihinde düzenlenen üçüncü dönem Bölge Halk Kurulunun 2. Olağan Oturumuna bu komisyon sözcüsü Şefket Mustafa tarafından sunulmuştur. 5 Eylül 1951 tarihinde Kosova’da Türklerin yaşadıkları kent ve köylerdeki okullarda Türkçe eğitim verilecek sınıflar, bazı yerlerde ise okullar çalışmalarına başlamıştır. Böylece Kosova’da

yaşayan Türkler de kendi ana dillerinde öğrenim görme hakkına kavuşmuştur (TDK, 1999: 221).

1951/52 öğretim yılında Prizren Belediyesinde 9 birinci sınıf, 5 ikinci sınıf, 7 üçüncü sınıf, 5 dördüncü sınıf; toplam 26 sınıf Türk dili üzere çalışmaktadır. Bu dönemde 26 sınıfta toplam 1123 öğrenci öğrenim görmektedir (TDK, 1999: 222).

21. Yüzyılda Kosova Eğitim Sistemi

Kosova 1999 yılı sonrası BM altına girmesi ve 17 Şubat 2008 tarihinde bağımsızlığını ilan etmesi ile 4. Dönemini yaşamakta olan Kosova Türkçe eğitimi ve Kosova Türkleri her eğitim aşamasında kendi okullarına sahiptir.

Bugün 2019/2020 Eğitim-Öğretim yılında Prizren, Mamuşa, Priştine, Gilan, Dobırçan ve Mitroviça’da toplam 3000’e yakın Türk öğrencisinin devam ettiği 8’i anaokul, 11’i ilk-orta, 7’si lise-mesleki lise, Priştine Üniversitesi’ne bağlı Filoloji fakültesinde Türk Dili Edebiyatı bölümü ve Prizren Eğitim fakültesinde Sınıf Öğretmenliği , Okul Öncesi Öğretmenliği ve Enformatik –Teknoloji bölümünde’de eğitim devam etmektedir.

Kosova, Balkanlarda kurulan en genç ülkelerden birisidir.Bağımsızlığını elde edebilmek için yıllarca mücadele etmiş ve nihayet 17 Şubat 2008 bağımsızlığına kavuşmuştur. 9 Nisan 2008 yılında Kosova Cumhuriyeti Anayasası’nı da kabul eder. Bu siyasi gelişmelerden sonra, Kosova eğitiminde gelişmeleri sağlamak amacıyla 2008 yılında Kosova Cumhuriyeti Belediyelerinde Eğitim

Yasası'nı ve Yerel Yönetimler Yasasını, 2011 yılında Kosova Cumhuriyeti'nde Üniversite Öncesi Eğitimi Müfredat Çerçevesi ve Kosova Cumhuriyeti'nde Üniversite Öncesi Eğitim Yasası'nı getirip, üniversite eğitim sistemi ve yönetiminde değişiklikler, yenilikler yaptı. Belediyelerdeki eğitim ve yerel yönetim yasası ile ana, ilk ve orta öğretim kurumların birtakım yönetim hakları Eğitim Bakanlığı'ndan belediyelere, yani Belediye Eğitim Müdürlüklerine geçmiştir. Üniversite Öncesi Müfredat Çerçevesi ve Eğitim yasasıyla üniversite öncesi eğitim sisteminde bazı değişimler yapılmıştır.

Kosova'da eğitim sistemi ve yönetimi 2002 yılında yapılandırılmaya başlamış ve 2011 yılında Kosova Cumhuriyeti Üniversite Öncesi Eğitim Yasası ve Kosova Cumhuriyeti Üniversite Öncesi Eğitim Müfredat Çerçevesi uygulanmaya başlamakla Kosova eğitim sistemi Uluslararası Eğitim Standartlar Sistemi (UESS) göre bugünkü şeklini almaya başlamıştır.

Tablo 1.

UESS-ya göre seviyeler		Kosova'nın üniversite öncesi eğitimin formal düzeyleri	Müfredat düzeyleri	Ana müfredat
		Yetişkinlerin eğitimi/Geniş düzeyde yaşam boyu eğitim (formal ve enformal)		
UESS 6		Üniversite öncesi eğitim		
UESS 5		Üniversite eğitimi		
UESS 4	Seviye 5 Uluslararası Eğitim Sınıflandırma Sistemine göre	Üniversite olmayan orta öğretim sonrası eğitim		
UESS 3	Seviye 4 Ulusal Sınıflandırma Çerçevesi	Yüksek orta öğretim - Fen liseleri sınıf X-XII Mesleki eğitim ve öğretim/Mesleki okullar (sınıflar X-XII) Devlet mezuniyeti	Düzey 6: Konsolidasyon ve uzmanlaşma - sınıf XI Düzey 5: Genel ve mesleki temel gelişim – sınıflar X,XI	Yüksek orta öğretim – fen okulu için Ana Müfredat Yüksek orta öğretim için Ana Müfredat – Mesleki eğitim ve öğretim /Mesleki okullar
	Seviye 3 Ulusal Sınıflandırma Çerçevesi	Yüksek orta öğretim – Mesleki eğitim ve öğretim/ Mesleki okullar (sınıflar X-XI)		
UESS 2		Alt orta öğretim Sınıflar VI-IX	Düzey 4: Güçlendirme ve oryantasyon - sınıflar VIII, IX Düzey 3: Daha da gelişme ve oryantasyon– sınıflar VI, VII	Alt orta öğretim için Ana Müfredat
UESS 1		İlköğretim Sınıflar I-V	Düzey 2: Güçlendirme ve geliştirme - sınıflar III-V Düzey 1 Temel öğrenme – hazırlık sınıfı ,	Hazırlık sınıfı ve ilköğretim için Ana Müfredat

	Hazırlık sınıfı	sınıflar I ve II	
	Okul öncesi eğitim	Müfredatın hazırlık düzeyi: Erken çocukluk eğitimi	Erken çocukluk eğitimi için Ana Müfredat

Kaynak: EBTB, 2016:9

Okul Öncesi Eğitim; çocukların okul öncesinden ailede veya okulda (0-3 yaş ve 3-5 yaş) ve (5-6 yaş) ilkokulda aldıkları eğitim dönemidir. Okul Öncesi Eğitim Yasası'nın 2.4. Maddesine göre (Sayı 02/L-52) eğitim velilerin gönül esasına bağlıdır.

İlköğretim (I-V Sınıflar); Okulda ilköğretim süreci, sınıf öğretmeni tarafından düzenlenir, sunulur, kolaylaştırılır ve koordine edilir, duruma göre yardımcı öğretmen ve uzman ders öğretmeni tarafından desteklenir.

Alt Ortaöğretim (VI-IX Sınıflar); alt ortaöğretim ders öğretmenler tarafından sunulur. Kosova'da eğitim yasalarına göre ilköğretim (I-IX) eğitimi zorunludur. İlköğretim eğitimi görmeyen öğrencinin velisi cezaya çarptırılır.

Üst ortaöğretim (X-XII); İki çeşit üst ortaöğretim okulları vardır: 1. Liseler ve Mesleki orta okullar (Mesleki Liseler).

Eğitim Müfredat Çerçevesine göre Kosova'da üç lise tipi vardır:

1. Sosyal ve Dil Bilimleri lisesi
2. Doğa Bilimleri lisesi
3. Özel liseler (sanat, matematik, dil, teknik vb.)

Mesleki okul türleri ise şunlardır:

- 1.Ziraat okulu
- 2.Teknik okulu (elektroteknik, makine, inşaat, grafik, ulaşım),
3. Tıp okulu
4. Ekonomi ve yönetim okulu
5. Kimya-Teknoloji okulu
- 6.Sanat okulu

Üniversite Olmayan Lise Sonrası Eğitim; Üniversite olmayan lise sonrası eğitim yüksek ortaokuldan sonraki eğitim aşamasıdır ve adaylar 18 yaş üstünde olmalıdırlar. Uluslararası eğitim sisteminde UESS 4 seviyesinde düzenlenmiştir. Kosova’da bu tür eğitim teknik liseler tarafından, yüksek mesleki okullardan ve de üniversite seviyesindeki eğitimde sağlanır. Üniversite sonrası eğitim seviyesi mesleki eğitim, genel meslekler ve genel üst eğitimi sağlar. Bu eğitim düzeyinde yüksek başarı gösteren adaylar, hatta gerekli minimum mezuniyet testine ulaşmadan lisans çalışmalarında kayıt olmak hakkını kazanabilirler.

Lise sonrası eğitim kurumları belirli deneyimi ve somut sonuçları olan adayların sertifika alabilmeleri için gerekli donanımına sahipler; fakat yeterliliklerini gösteren diplomaya sahip değiller.

Kosova’da Türkçe Eğitimde Öğretmen Kadrosu

Eğitimi bir sistem olarak ele alan bilim adamları; bu sistemin üç temel üyesinin, öğrenci, öğretmen ve eğitim programları olduğunu belirtmektedir. Bu üç öge eğitim sistemini yönlendiren ve biçimlendiren önemli olgulardır. Eğitimin nitelikli olabilmesi, her düzey ve alanda nitelikli insan gücünün yetiştirebilmesi, bu ögeler arasındaki ilişkinin uyumlu ve sağlıklı olmasına bağlı görülmektedir. Bu ögeler arasında öğretmenin, öğrenci ve eğitim programlarını etkileme gücü diğerlerine oranla daha fazladır. Çünkü öğrenci eğitim sırasında öğretmenle ve onun düzenlediği çevre ile etkileşimde bulunur (Sümbül, 2002: 245; Akt. Topsakal ve Koro, 2007: 19).

Ancak, öğretmen eğitimi yönlendiren ve biçimlendiren en önemli etmen olmasına karşın Kosova’da başlangıçtan bu güne kadar Türkçe eğitim-öğretim için öğretmen yetiştirilmesine büyük önem verilmemiştir (Safçı ve Koro, 2008: 25). Bunun belli bir dönem için geçerli olduğunu ve bu dönemle ilgili olarak da nedenleri üzerinde durulması gerekliliğini söyleyebiliriz. Çünkü başlangıçta öğretmen yetiştirmek için Üsküpte’ki Nikola Karaev öğretmen okulunda belli sayıda öğretmen yetiştirmek için çaba sarf edildiğini de göz ardı etmemek gerekir.

Kosova’da Türkçe eğitim - öğretim XV. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı yönetim organları yanı sıra Türkçe eğitim kurumları kurulmasıyla başlamıştır.

Kosova’da Türkçe eğitimin kurumu için ilk yazılı belge, 1513 yılında yazılan Suzi Çelebi Vakıfnamesi’dir. Ünlü bir Türk şairi de olan Suzi

Çelebi, Vakıfnamesi’nde Prizren’de bir cami, caminin bitişiğinde bir mektep yaptığını ve mektebe kitaplar vakfettiğini belirtmektedir (Kaleşi, 1962: 92; Akt. Topsakal ve Koro, 2007: 20).

Osmanlı Devleti’nde camiler bir ibadet yerinden başka birer eğitim merkezi idi. Kosova’da XV. Yüzyılın ikinci yarısında Kosova’da Türkçe eğitim de yapıldığı olasılığı büyüktür. XVI. Yüzyılın ikinci yarısında başlayarak Prizren’den başka Kosova’nın diğer kentlerinde, çoğunlukla camilerin bitişiğinde sıbyan mektepleri ve medreselerin inşa edilmesi, çok sayıda çocuğun Türkçe eğitim - öğretim yaptığını kanıtlamaktadır (Topsakal ve Koro, 2007: 21).

Osmanlı İmparatorluğu’nda dolayısıyla Kosova’da da, Tanzimat dönemine kadar (1455-1839) Türkçe eğitim ve öğretim sıbyan mekteplerinde ve medreselerde gerçekleşmektedir. Osmanlıların ilköğretim seviyesindeki okullara genel olarak “sıbyan mektebi” veya mahalle mektebi denilmektedir. Sıbyan okullarına “mektep” veya “küttab” da deniliyordu. Sıbyan, küçük erkek çocuk anlamına gelen “sabi” nin çoğuludur. Küttap veya mekteb, “yazı öğretilen yer” anlamına gelir. Küttap veya metkyep öğretmenlerine “muallim” denilmektedir. Muallimler genellikle o mahalle veya camiin imamı olurlar; imamların eşleri de kız öğrencilerine öğretmenlik yapmaktadır (Ergün, 2008: 1).

Medreselerde sıbyan mekteplerini bitirenler, ya da en az o kadar özel bir öğrenim gören erkek öğrenciler gittiği görülmektedir Öğrenci sayısı, vakıf şartlarına, binanın büyüklüğüne ve dönemlere göre

değişmekle beraber, genellikle bir medresede tüm öğrenci sayısı 20-30'u geçmemiştir (Akyüz, 2001: 67).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Sultan II. Abdülhamit döneminde rüşdiye denilen orta eğitimin gelişimine Kosova vilayetinde de önem verilmiştir. Priştine’de rüşdiye okulu 1869 yılında kurulmuştu. Kosova’da rüşdiyelerin sayısı 1878 yılında 7’ye çıkmıştır. II. Abdülhamit döneminde ise Kosova’da 14 rüşdiye okulu inşa edilmiştir (Recepçi, 1984: 15; Akt. Topsakal ve Sofioğlu: 2007: 70).

Türk eğitim tarihinde öğretmen yetiştirme sorunu XIX. Yüzyıl ortalarına gelinceye kadar okullaşmamıştır. Bu dönemde medreseler hem adalet mekanizmasını hem din adamlarının ve “sıbyan mektepleri muallimleri” nin ve medrese öğretim elemanlarının yetişmesinde hemen hemen tek kaynak olmuşlardı.

Okullara öğretmen yetiştirmek için ilk önce 1848 yılında İstanbul’da Darülmualimin-i Rüşdi açılmıştır, daha sonra ise, 1868 yılında ilkokul öğretmenleri yetiştirmek için bir “Darülmualimin-i Sıbyan” kurulmuştur. 1869 Genel Eğitim Yönetmeliğinde de (Marif-i Umumiyye Nizamnamesi) bir büyük Darülmualimin kurulması öngörülmüyordu. Buna göre bu okul üç şubeden oluşacaktı: Rüşdiye, İdadiye ve Sultaniye. Bu üç cins okula öğretmen yetiştirecek büyük Darülmualim’in yöneticisine Darülmualimin-i Sıbyan’ın yönetimi de verilmişti. Aynı yönetmelik Sıbyan ve Rüşdiye okullarına öğretmen yetiştirecek bir Kız Öğretmen Okulu (Darülmualimmat) kurulmasını da öngörüyordu. Yönetmelik maddelerine göre 1870 yılında açılan Darülmualimat, üç yıl öğretim süreli hem sıbyan okullarına, hem de

kız rüşdiyelerine öğretmen yetiştiren bir kurum olarak devam etti. Okullara gereken öğretmen kadrosu yetiştirmek ve Kosova’da eğitimde yeni metodların uygulanarak eğitimin modernize ettirilmesi için, Osmanlı Hükümeti 1879 yılında bir Öğretmen Okulu (Eğitim Fakültesi) açılmasına karar almıştır (Sofuoğlu, 2006: 18).

Bu karara dayanarak Kosova Vilayeti’nin Priştine kentinde daha 1880 yılında Darülmualimin-i Sıbyan açılmıştır. Bu hususla ilgili bir irade-i saniyede, okulun gayesi “Kosova vilayetindeki hocalara yeni ulusun öğretilmesi ve yeni hocalar yetiştirilmesi” şeklinde ifade edilmiştir. Buna göre, Priştine Darülmualimin-i Sıbyan’ına hem yeni öğretmen yetiştirmek, hem de mevcut öğretmenlere kurs vermek gibi iki görev verilmiştir. Aynı vesikadan, Priştine’de uygulama okulu olarak bir de numune iptidai okulu açıldığını, hatta Fatih iptidai okulu öğretmenlerinden Hüseyin Efendi’nin buraya 750 kuruş maaşla tayin edildiği görülmektedir. Ayrıca Priştine Darülmualimin-i Sıbyani “Mekatib-i âliye” den sayıldığından, okulun maaş ve diğer masraflarının karşılanması için maarif bütçesinden tahsisat ayrılmıştır (Safçı ve Koro, 2008: 30).

Balkan savaşlarıyla Osmanlı Devleti’nin Balkanlardan çekilmesiyle Sırbistan Devleti’nin işgali altına düşen ve Kosova’da yaşamaya devam eden Türkler’in tüm ulusal hak ve özgürlüklerine son verilmiştir. XX. Yüzyılın başlangıcında (1900-1912) Osmanlı döneminde çok sayıda eğitim kurumlarından yararlanabilme imkânına sahip bulunan Kosova Türkleri, Balkan Savaşı sonrasında, ulusal kimliklerinin yadsınmasıyla birlikte bütün bu sahip oldukları eğitim-

öğretim kurumlarında da birdenbire yoksun kalmışlardır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da kurulan Eski Yugoslavya Devleti'nden dolayısıyla çoğunlukla Kosova, Sancak ve Makedonya'dan Müslüman ahalinin Türkiye'ye göç etmesi, Türkçe eğitimin yapılmaması, Sırpça ise çok az sayıda Türk öğrencilerinin öğrenim görmesi nedenleriyle, Kosova Türklerinin eğitim-kültür sayesinde bir gerileme meydana gelmiştir (Safçı ve Koro, 2008: 31).

Birinci Balkan Savaşı'ndan, 1912-1951 yılına kadar Kosova'da Türkçe eğitim - öğretim yapılamamasından dolayı öğretmenlerin yetiştirilmesi durdurulmuştur. İki Dünya Savaşı arasında Kosova'da anadilinde resmi okulların çalışmaması ile Arnavut ve Türk çocukları özel sıbyan mektepleri ve medreselerinde öğrenim görmek zorunda kalmışlardır.

Kosova'da Türk kimliği 1951 yılından tanınmakla birlikte 39 yıl aradan sonra yeniden Türkçe eğitim ve öğretim yapılmaya başlamıştır. 20 Mart 1951 tarihinde düzenlenen Üçüncü dönem Bölge Halk Kurulu'nun ikinci sıralı oturumunda Türkçe eğitim ve öğretimin başlamasıyla ilgili alınan karar 1 Nisan 1951 yılında "Resmi Gazete"de yayınlanmış ve hemen yürürlüğe girmiştir (Suroy, 2006: 116).

1951/1952 öğretim yılında Türkçe öğrenim görmek için ilköğretim ve lise okullarına kayıtlar yapılmıştır. 1951/1952 öğretim yılında Kosova'nın Prizren, Priştine, Gilan, Mitroviça, İpek şehirlerinde ve Mamuşa, Dobırçan (Kosova) ve Bilaç (Sırbistan) köyünde Türk ilkokulları açılmıştır (TDK, 1999: 235).

1951 yılında Türkçe öğretim yapılmaya başladığı sırada hemen hiçbir öğretmen gereken kafiyeyle sahip olmadığı için yüksek okul veya fakülte mezunu değildi. Kosova'nın altı kent ve iki köyünde Türkçe yapılacak olan eğitime öğretmen sağlamak amacıyla 1951 yılının yaz aylarında Üsküp'ün "Nikola Karev" öğretmen okulunda öğretmen kursları düzenlenmekte idi.

1952/1953 yılında ise Kosova'dan 5 öğrenci Üsküp'teki Öğretmen Okulu'na kaydını yaptırmıştır. Bu okulu ancak 2 öğrenci 1955/56 yılında bitirmeyi başarmıştır. Kosova'da Türkçe eğitim ve öğretimin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 1962/63 öğretim yılında Prizren'in "Cevdet Doda" Yüksek Pedagoji Okulu'nda Türk dili ve edebiyatı bölümü, "Dimitriye Tucoviç" Öğretmen okulunda bir karma sınıf (Sırp, Boşnak, Karadağlı ve Türk öğrencilerden) ve 1963/64 öğretim yılında ise sadece Türk öğrencilerden oluşan bir sınıf açılmıştır (TDK, 1999: 236).

Kosova'daki Türkçe eğitim veren okullara öğretmen kadrosu yetiştirmek için 1951 yılında yaygın eğitime başvurulmuştur. Böylece Kosova'dan yaklaşık 70 öğretmen adayı Üsküp Nikola Karev Öğretmen Okuluna gönderilmiştir. İleriki yıllarda okullarda öğrenci sayısı artınca kurslara katılan öğretmen sayısı da artmıştır. 1952/53 öğretim yılından sonra Kosova'da Priştine ve Prizren kentinde düzenlenen yaz öğretmen kurslarında da öğretmen yetiştirilmeye başlamıştır (TDK, 1999: 237).

1962 - 1971 yılları döneminde çalışan Prizren Öğretmen Okuluna 157 öğrenci kaydını yapmıştır. Öğretmen okuluna kayıt yaptıran 157

öğrenciden 90 öğrenci mezun olmuştur. 1960’lı yılların sonlarında ve 70’li yıllarda Kosova Türk gençleri Sırpça üniversite ve YPO öğrenim görerek Kosova’da Türkçe eğitim için kadrolar yetişmiştir (TDK, 1999: 217).

1992 yılında Türkiye Cumhuriyeti “Büyük Öğrenci Projesi”ni uygulamaya başlamakla, Kosova’da Türkçe öğrenim gören liselerden mezun olan gençler Türkiye üniversitelerinde öğrenim görmeye başlamışlardır. Bu öğrenciler XXI. Yüzyılın ilk yıllarında üniversiteleri ve yüksek okulları bitirmekle Kosova’da Türkçe eğitimi için gereken kadro yetiştirmeye başlamıştır.

2019/2020 Eğitim yılında Kosova’nın genelinde 70 sınıf öğretmeni, 132 branş ve 8 anasınıf öğretmeni olmak üzere çalıştığı görülmüştür. Kosova okullarında yapılan araştırmalara göre, Türk dilinde 11 ilk ve orta (1-9) ve 7 lise ve mesleki liselerde 210 öğretmen çalışmaktadır. Kosova’da Türk dilinde çalışan 210 öğretmenden 205 ya da % 98 oranında üniversite, 5 ya da % 2, oranında yüksek okul mezunlarıdır. Bu öğretmenlerimizden % 55 oranında 31 – 40 yaş arası, % 20 oranında 20 – 30 yaş arası, % 20 oranında 41 – 50 yaş arası ve % 5 oranında 50 – 60 yaş arası olmak üzere belirlenmiştir (Safçı ve Koro, 2008: 25).

Kosova’da Türkçe Eğitim – Öğretimin Gerekçeleri ve Sorunları

Yapılan son araştırmalara göre Kosova’da devam eden Türkçe eğitimin kalitesi, mevcut sorunlar ve gerekçelerini şunlardır:

a. Fiziki Mekan Açısından: Öğrenim yapılan mekanlar yani okullar ve burada Türklere tahsis edilen sınıflar çağdaş sınıf ve fiziki mekan anlayışına aykırıdır.

b. Eğitici - Öğretici Açısından: Eğitimde hizmet edenlerin büyük çoğunluğu Kosova şartlarından dolayı çağdaş normlardan uzak kalmışlardır. Hizmet içi eğitim eksikliği de bunun üzerine eklenince sorun iki kat daha artmıştır. Dolayısıyla hizmet içi eğitim kurslarının öğretmenlerimize uygulanması gerektiğini söyleyebiliriz.

c. Ücret Açısından: Mevcut ücretler eğitimin kaliteli olmasını sağlayacak düzeyde değildir. Bu da motivasyon bozukluğunu beraberinde getirmektedir.

d. Toplumsal Uzlaşma Açısından: Toplumu oluşturan kurumların birbirlerinden kopuk olması, istişarenin yapılmaması / yapılamaması, ileriye dönük süreçte yapılabilecekler kalıcı çözüm üretilmemektedir.

e. Araç-Gereç Açısından: Türkçe eğitimde öğrencilerin ve öğretmenlerin ihtiyacı olan müfredata uygun kitapların vb. araçların yetersizliği öğrencinin yetişmesini eksik bırakmaktadır.

f. İşe Göre Adam Açısından: Adama göre iş anlayışı ehil olmayan insanların sırf üç beş kuruşluk kazanç uğruna eğitimde istihdam ediliyor olması kaliteyi düşürmekte; öğrencinin günün şartlarına göre yetişmesini engellemektedir.

Bu sayılanların çözümlenmesi, kalitenin yakalanması için bir kısım adımların atılması gerektiği belirtilmektedir.

g. Nitelik açısından: Ercilasun'a (2003) göre ise, İlk ve orta öğretimin, bütün diğer amaçlardan önce ve önemli olan ana amacı, ülkenin resmi dilini - bizim koşullarda Türkçeyi – en iyi şekilde fertlerine öğretmek, onlarda dili yanlışsız kullanma becerisini oluşturmaktır. Bu, eğitimin olmazsa olmaz şartıdır. Bir ülkenin ilk ve orta öğretimi bunu yapamıyorsa o ülkede böyle bir öğretim yok demektir. Toplumun, millet olarak yaşayış devam edebilmesi de buna bağlıdır. Kosova'da ki Türkler anadillerinde eğitim sağlıyorsa millet devam eder, sağlamıyorsa millet çözülür. Bu nedenlerden dolayı Kosova'da öğretmen kadrosunu yetiştirmek, ders kitapları yayımlamak ve yardımcı ders araç ve gereçleri Türkiye'den temin etmek için ortak çalışmalar yürütülmesi gerektiği öne sürülebilir (Yaman ve diğerleri, 2010: 651).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Kosova'da milli benliğini korumaya, öğretmenlerin daha az sürede okulda bulunmaları ve öğrencilerin sayısının daha az olması onlarla daha fazla diyalog kurabilme ve yakından ilgilenmeleri öğretim liderliği davranışlarını sergilemede etkenler olarak görülebilir. Ayrıca Kosova'da lidere ihtiyaç duyulduğu için, milli varlığı sürdürebilmek için her öğretmenin bunu kendine bir görev bilmesi gereklidir.

ÖNERİLER

Bu bölümde uygulamacılara ve bu konuda yeni incelemeler yapacak olan araştırmacılara öneriler yer almaktadır.

UYGULAMACILAR İÇİN ÖNERİLER

Dönem aralarında öğretmenlerin meslektaşları ile işbirliği geliştirebilmeleri ve daha fazla bir arada bulunmaları arkadaşlık ortamını yakalayabilmeleri için çeşitli yarışma ve projeler düzenlenebilir. Ayrıca öğretmen ve öğrenciler arasında da iletişim ve diyalogu artırmak için çeşitli aktiviteler kurulabilir.

Kosova ve Türkiye devleti arasında devam eden anlaşmalar çerçevesinde görev yapan Türk öğretmenlere Hizmetiçi eğitim seminer ve kursların sürekli düzenlenmesi iyi neticeler verecektir. Dönem arası tatillerinde belirli guruplarla Kosova'dan Türk öğretmenlerin Türkiye'ye davet edilerek burada çalışma ortam ve koşulları gösterilerek meslektaşları ile bilgi alışverişinde bulunulmasını sağlamak Kosova'da Türkçe eğitiminin geleceği için faydalı olacaktır. Eğitim hayatını sürdüren öğrencilerin Kosova'daki Türkçe eğitimle ilgili araştırmalar yapmaları için üniversiteleri ve hocaları tarafından yönlendirilmeli ve teşvik edilmelidir. Araştırma sayılarının artması Kosova'da Türkçe eğitimde yaşanan sıkıntı ve eksikliklerin giderilmesine ve gerekli yerlere duyurulmasında etkili olacaktır.

KAYNAKÇA

- ÇAKMAK, Cenap (2010), “Uluslararası Adalet Divanı'nın Kosova Kararı ve Türkiye için Anlamı”, <http://www.hukukihaber.net/uluslararasi-adalet-divaninin-kosova-karari-ve-turkiye-icin-anlami-haber,5559.html>, İndirilen Tarih: 12.09.2010.
- İĞCİLER, Ahmet (1996), *Monografi*, Tan Yayınları, Priştine - Kosova.
- KORO, Bedrettin (2008), “Kosova Eğitim Sistemi ve Türkçe Eğitim”, <http://www.kosovahaber.com>, İndirilen Tarih: 25.11.2008
- KORO, Bedrettin,(2014) *Kosova Cumhuriyeti İlköğretim Okullarının Tarih Dersi.Müfredatında ve Ders Kitaplarında Balkan Savaşları*, “**100. Yılında Balkan savaşları (1912-1913): İhtilafli Duruşlar**” **Konmgerans Bildirileri (Editör: Mustafa Türkeş), Ankara,m (1119-1134)**
- LİKA, Salih (1999), “Yugoslavya’da Türkçe Eğitim”, *Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni - Bildiriler*, TDK Yayınları, Ankara.
- RECEPOĞLU Suroy, Altay (2006), *Kosova’da Türk Olmak*, Özel Yayın, Prizren – Kosova.
- RECEPOĞLU Suroy, Altay (2004), *Kosova’da Türkçe veya Kimlik Mücadelesi*, Türk Yazarlar Derneği Yayınları, Prizren – Kosova.
- SAFÇI, N. ve Bedrettin Koro (2008), *Kosova’da Türkçe Eğitimde Öğretmen Kadrosu*, Türk Öğretmenleri Derneği Yayınları, Prizren - Kosova.

- TAŞKIRAN, Cemalettin (2009), *Unutuğumuz Vatan Rumeli*, Barış Platin Kitabevi Yayınları, Ankara.
- TOPSAKAL, Cem ve Bedrettin Koro (2007), *Kosova’da Yaşayan Türkçe Eğitim*, Balkan Aydınları ve Yazarları Yayınları 40, Araştırma Dizisi 8, Bay Yayınları, Prizren – Kosova.
- TOPSAKAL, Cem ve Ebubekir Sofuoğlu (2007), “Osmanlı Devleti’nin Kosova Eğitim Sistemi’ne Yönelik Yönetimsel Düzenlemeler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 4 – Sayı 1.
- ŞANLI, Cevdet (2004), “Kosova’da Türkçe Eğitim ve Öğretim”, V. *Uluslar arası Türk Dil Kurultayı – Bildiriler*, TDK Yayınları, Ankara.
- ŞANLI, Cevdet (2005), “Kosova Bağlamında Eğitimde Kalitenin Yakalanması için Atılacak Adımlar”, *Kalite – Fen Edebiyat Dergisi*, Cilt 7 – Sayı 2.
- ŞANLI, Cevdet ve Ergin Jable (2007), “Kosova’da Türkçe ve Türkçe Süreli Yayın Hayatının Dünü ve Bugünü”, *Kalite – Fen Edebiyat Dergisi*, Cilt 9 – Sayı 1.
- VİRMİÇA, Raif (2007), “Kosova Türk Eğitim Kurultayı”, *Kosova Türk Eğitiminin 55. Yıldönümü*, Kosova Türk Öğretmenler Derneği Kitap Yayınları, Prizren - Kosova.
- YANTUNA, İlknur (2010), “Kosova’nın Bağımsızlığı Mikro Devlet Bağımsızlığı, Mikro devletler dönemimin Başlangıcı Olabilir Mi?”,
<http://www.balkangunlugu.com/v3/index.php?option=com>,
15.10.2010.

YAMAN, E., H. Yaman ve F. Kovaç (2010), “Kosova’da Türkçe Eğitimi: Tarihi Gelişimi, Sorunları ve Çözüm Önerileri”, 2. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi, 30 Mayıs – 6 Haziran, Bildiriler Kitabı, Cilt 1, s. 649 - 660, Prizren - Kosova.

BÖLÜM 30

TOPLUMSAL CİNSİYET BAĞLAMINDA KADININ SİYASETTEKİ ROLÜ VE ÖNEMİ

Erdi DEMİR*

*Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Yeni ve
Yakınçağ Araştırmaları ABD, Doktora Öğrencisi, Antalya E-mail:
edemir.akdeniz@gmail.com

Toplumsal Cinsiyet ve Siyaset

Yüzyıllardan beri kadın erkek eşitliğinin tanımlanması, kadınların politik, ekonomik sosyal haklarını iyileştirilmesi çabalarına rağmen hala kadın ve erkek eşitliği büyük ölçüde sağlanabilmiş değildir. Kadınlar dünya nüfusunun ve dünya iş gücünün yarısını oluşturmalarına rağmen büyük bir kadın nüfusu yoksulluk içinde yaşamaktadır. Siyasetin karar alma ve yasa yapım süreçleri büyük ölçüde erkeklerin elinde bulunmaktadır. Toplumsal cinsiyet perspektifinde incelendiğinde kadın ve erkeklerin yasa yapım süreçlerinde eşit olmadığı, siyasetin daha çok erkek egemen bir alan olduğu anlaşılmaktadır¹

Kadın hakları konusunda toplumsal hayatta ve çalışma hayatında ilerlemeler sağlanmış olsa da bu etkinlik düzeyi siyasette cılız kalmıştır. Kadınların üst bürokratik görevlere, yönetimlere ve parlamentoya katılımı sınırlı kalmıştır². Kadınların siyasal katılımını etkileyen kültürel, ekonomik, coğrafi, birçok nedenler bulunmakla beraber, kadın siyasal katılımını etkileyen en önemli nedenlerin başında toplumsal cinsiyet algısı gelmektedir. Toplumsal cinsiyet, bir bebeğin kıyafetlerinin seçiminden itibaren varlığını hissettirmeye başlayan, erkek adam şunu yapmaz, erkeğe bu yakışmaz söylemlerinin geçerli olduğu, toplumsal rol kalıplarıdır³. Ya da diğer bir şekliyle toplum tarafından oluşturulan, toplumsal bir kurgu ve performansa

¹ Ballington, 2005: 24,30

² Ayata, 2011: 65.

³ Kılıçaslan-Toprak, 2016: 3

dayalı olan davranış, kalıp ve eylemler bütünü toplumsal cinsiyet kavramını oluşturmaktadır.⁴

Toplumsal cinsiyet, biyolojik cinsiyet üzerine yüklenen toplumsal rolleri, eril değerleri ve davranışları ön plana çıkaran, kadınları toplumsal ve ekonomik hayattan izole eden bir yaklaşımdır. Toplumsal cinsiyet algısı kadınları kamusal alandan, siyasetten soyutlayan bir algı olması nedeniyle siyasetin kuralları ve formları da erkek egemen değerler tarafından doldurulmaktadır. Bu sebeple pek çok ülkede siyaset erkek işi olarak görülmekte, kadınlar daha az katılım gösterme eğiliminde olmaktadır.⁵ Toplumsal cinsiyet adı verilen ve biyolojik cinsiyetten farklı olarak toplumun beklenti, değer ve normlarına göre cinsiyete yüklenen toplumsal algı⁶ toplumsal rolleri ve değerleri de kutuplaştırmaktadır. Türkiye'de kadınların ulusal ve yerel politikaya katılımları ve politikadaki temsil oranları oldukça düşüktür. Bu durumun en önemli nedenleri; erkek egemenliğine dayalı cinsiyet rejiminin yarattığı ekonomik/toplumsal eşitsizlik ve erkek egemen siyasi kültürdür, Bu kültürde kadınlar ikinci plandadır, genelde evde oturup okuma yazma eğitiminden sonra okula gönderilmezler. Lokantalar ve kafeteryalar ise erkek egemen mekânlardır, kamusal alanın yetkin aktörü erkeklerdir⁷.

Toplumsal kurguya dayalı, toplumun değerleri üzerine inşa edilen toplumsal cinsiyet, kadınların siyasal katılımını etkileyen önemli bir

⁴ Ayata, 2011: 66; Demir, 2018: 14-15; Kandiyoti, 2011.

⁵ Newton-Deth, 2014:191

⁶ Ayata, 2011; Göle, 2010: 40; Berktaş, 2004; Ecevit, 2011:4; Yaylı-Eroğlu, 2015: 508

⁷ Pınarcıoğlu, 2017: 12; Eğilmez, 2019: 175

faktör konumundadır. Nitekim toplumsal cinsiyet, kadınları politik alandan dışlamakta, politikayı cinsiyetçi ve hegemonik bir toplumsal alan olarak inşa etmektedir. Ersin Kalaycıoğlu'nun siyasi katılım ve kadın ilişkisini ortaya koyan çalışmasında⁸ yurt dışı kaynaklı veriler, toplumsal cinsiyet algısının kadınların siyasi katılımını etkileyen önemli bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır. Siyasetin erkek işi olarak görülmesi, siyasetin erkek egemen alanlarda yapılması, siyasetin rekabet, güç, kazanan ve kaybeden ikilemi, ayrıca siyasi katılım için belirli bir kültürel alt yapı, ekonomik güce sahip olma gibi nitelikler gerektirmesi kadınların siyasi katılımını büyük ölçüde etkilemektedir. Politik yaşamın, erkek egemen değer ve normlar üzerine inşa edilmesi, kadınların siyasi katılımının düşük, temsilinin yetersiz olmasına sebep olmaktadır⁹. Ayrıca toplumsal iş bölümünün var olması cinsiyetçi rollerin pekişmesine, kadınların yapabileceği işler, erkek işleri olarak mesleklerin cinsiyetleşmesine sebep olmaktadır.¹⁰ Bir görüşe göre, kadın her şeyden önce ana olarak siyasetle değil, evi ve çocukları ile uğraşmalıdır. Siyasi kampanyalara katılan kadın evi ve çocuklarını ihmal eder, bu durum çocuk doğurma ve aile bakımı işleriyle de bağdaşmaz¹¹ Toplumsal cinsiyet bakış açısı, kadınları hane içi çocuk doğurmak, ev temizlemek, yemek yapmak gibi işlere teşvik etmesi, erkekleri ise hane dışı işler ve rollere teşvik etmesi kadınların siyasi katılımını büyük ölçüde engellemiştir¹².

⁸ Kalaycıoğlu, 1983

⁹ Schedova, 2005: 35-36

¹⁰ Sancar, 2008

¹¹ Öztekin, 2014: 184

¹² Tosun-Tepeciklioğlu, 2014; Ayata, 2011: 71

Kadınların siyasal katılımları ile sosyo-ekonomik statüleri, eğitim durumu, statüleri, meslekleri, gelir durumu arasında bir korelasyon bulunmaktadır. Bu özellikler ne kadar fazla olursa kadınların siyasal katılımı da o denli fazla olmaktadır¹³

Bir seçmen davranışı olarak oy vermek, bir siyasal katılım türüdür. Sosyal ve ekonomik olarak statüleri ve profilleri güçlü olmasa da kadınlar oy verme siyasal katılımında yoğun olarak katılabilmektedir. Fakat basın açıklamasında bulunma, bir siyasal partiye üye olma, siyasal parti içerisinde karar alma mekanizmasında görev alma gibi siyasal katılımları için sosyal ve ekonomik statülerinin yüksek olması gerekmektedir¹⁴ Seçimlerde, kadınların aday olmasını engelleyen en önemli nedenlerden birisi bilgi yetersizliği ve özgüven eksikliğidir. Kadınlar yeterli bilgi ve tecrübeleri olmadığından siyasi ortamdan kaynaklanan engelleri aşamayacaklarına inanmakta ve siyasetten uzak durmaktadırlar¹⁵

Caul'a göre¹⁶, kadınların siyasal katılımı etkin kılacak; siyasal partilerin organizasyonları, parti ideolojisi, siyasal partiler içerisindeki kadın temsil oranları ve kota uygulamaları gibi belirli stratejiler bulunmaktadır. Siyasal partiler, parti içi organizasyon, çalıştay ve toplantılarda belirli ölçüde kadınlara görev, yetki ve sorumluluklar tanıyarak, kadınların siyasal katılımı artırabilir. Ayrıca kadın kolları gibi parti içi örgütlenmeleri 'yan kol', 'yardımcı kol' şeklinde

¹³ Öztekin, 2014: 184-186

¹⁴ Baykal, 1970: 30-32; Kalaycıoğlu, 1984

¹⁵ Gökçimen, 2008: 45-46

¹⁶ Caul, 1999: 80. Parti örgütlemesi, yetki ve sorumluluk paylaşımları açısından, siyasal katılımı artırıcı etki doğurmaktadır.

şematize etmek yerine, kadın kolları örgütlenmeleri gibi cinsiyetçi rol ve değerleri pekiştiren kurumları ortadan kaldırarak siyasal partileri feminize edebilirler.

Kadın katılımını artırabilecek diğer bir öneri parti ideolojileri ile ilgilidir. Genel itibariyle sol ve özgürlükçü ideolojilerin kadın haklarını savunma, kadın sorunlarını sahiplenme konusunda bir duyarlılığa sahip olduğu bilinmektedir¹⁷. Reel ve iç tutarlılığı bulunan bir kadın gündemi oluşturulması, kadın politikalarının yapılması, bağımsız kadın öznelerin oluşmasını sağlayabilecektir. Bu durum toplumsal cinsiyet algısının bir kader olmadığına dair genel bir inancın oluşmasını sağlayacak, toplumsal cinsiyetin sonradan oluşan, toplumsal performansa dayalı, bir kurgu olduğu gerçeğinin pekişmesi de sosyal bir değişime zemin hazırlayacaktır. Parti içi kota uygulaması stratejisi başta Avrupa olmak üzere Güney Amerika ülkeleri tarafından benimsenen bir yaklaşımdır. Siyasal partiler belirli oranlarda yerel ve genel seçimler düzeyinde kadın kotası uygulayarak kadınların siyasal mekanizmada temsilini mümkün kılabilmektedir. Güney Amerika ülkesi olan Arjantin’de kadın kotası uygulaması mevcuttur. Seçimlere katılabilecek tüm siyasal partiler yüzde otuz (%30) oranında kadın aday göstermek zorundadır ve bu kadın kotası uygulaması da yasalarla güvence altına alınmıştır¹⁸.

UNDP (Birleşmiş Milletler, Kalkınma Ajansı) verilerine göre insanlığın barış ve refah için çaba gösterilmesi gereklidir. İnsani gelişme, her yaşamın eşit derecede değerli olduğunu ve herkes için

¹⁷ Caul, 1999: 81-82

¹⁸ Schedova, 2005: 34

insani gelişmenin en geride kalmışlardan başlamasını gerekmektedir¹⁹. Bir devletin gelişmiş, modern ve güçlü devlet sayılabilmesi için belirli formlar bulunmaktadır. Bunlar, insani ve ekonomik kalkınma, dengeli ve sistematik ekonomik büyüme, üretimin güçlendirilmesi, kadınların siyasal temsili, kadınların okuma yazma oranlarının oranları gibi formlardır. Nitekim bir ülkenin gelişmişlik seviyesini yansıtmaları açısından kadınların siyasal katılımı önem arz etmektedir. Kadınların yerel ve genel parlamentolarda temsil edilmemesi ya da yetersiz temsili kadın sorunu olmaktan öte bir insan hakları sorunudur. Bu sorunun çözülebilmesi için hükümetlere, siyasal kurum ve kuruluşlara, sivil toplum ve kadın derneklerine, vakıflara ve enstitülere büyük bir görev düşmektedir. Siyasal partiler uygulayacağı kadın kotaları ve pozitif ayrımcılık politikaları ile kadın temsil ve kadın siyasal katılımına katkıda bulunabilirler. Bu durum kadınların sosyal ve ekonomik haklarının güçlenmesini sağlayarak, toplumdaki kadın profilini güçlendirebilecektir. Siyasal parti organizasyonlarında kadın yöneticilere fırsat verilmesi, siyaset kurumunun daha özgürlükçü, eşitlikçi ve şeffaf olmasını sağlayacağı öngörülmektedir. Sivil toplum dernekleri ve devletçe sağlanacak toplumsal güvence ile yerel yönetimlerde kadın meclislerinin oluşturulması, kadın sorunlarının toplumun tamamı ile paylaşılmasına imkân tanıyacak, bu durum toplumdaki kadın sorunları konusunda kolektif bilincin oluşmasını sağlayacaktır.

¹⁹ UNDP İnsani Gelişme Raporu, 2016: 21. Birleşmiş Milletler Kalkınma Ajansı, insani ve ekonomik büyümenin sürdürülebilir olabilmesi açısından her yıl sosyal ve ekonomik ulaşılması gereken hedefler raporu hazırlamaktadır.

Siyasal Katılma ve Kadın

Siyasal katılma, farklı biçimler sergileyen, daha çok gazete okuma, haberleri izleme ve yorumlama, geleneksel olarak seçim dönemlerinde oy verme şeklinde gerçekleşen bir siyasi davranış biçimidir. Diğer bir deyişle siyasal katılma siyaset sürecini etkileme amacı güden kişilerin gönüllü eylemleri ile siyasi, toplumsal ve ekonomik kararlar karşısındaki her türlü tutum ve eğilimleri²⁰ olarak ifade edilebilir. Baykal'a göre²¹ siyasal katılma biçimi oy vermek, siyasal olayları izlemek veya bu olaylar karşısında belli bir tutum takınmaktan daha ileride, siyasal olayların içine karışmak suretiyle yapılan faaliyetlerdir.

Katılma, bireylerin ya da sosyal grupların siyasi faaliyette bulunmasını sağlayan bir kavram olması açısından önemlidir. Siyasal katılma, bir seçmen davranış biçimi olmakla beraber içinde gerçekleştiği toplumun siyasi ve demokratik kültürünü de yansıtmaktadır. Siyasal katılma, modern demokrasilerde en geçerli demokratik haklardan biri olmasının ötesinde salt seçim dönemlerine özgü siyasal bir oy verme faaliyeti olarak düşünülmemelidir. Siyasal katılımın aynı zamanda geleneksel olmayan sivil itaatsizlik, siyasi saiklerle boykot etme, kanunsuz grev yapmak gibi çeşitli türevleri de bulunmaktadır²². Siyasal katılımı etkileyen sosyolojik, toplum tipi (geleneksel din-tarım toplumu, sanayi toplumu), mesleki ve statüye bağlı faktör, yaş ve cinsiyet faktörü gibi farklı argümanlar söz

²⁰ Çağla, 2015: 102; Öztekin, 2014: 251

²¹ Baykal, 1970: 30-31, Siyasal katılım, geleneksel seçmen davranışının ötesinde siyasi faaliyette bulunmak, aktif olarak kamusal alanda toplumsal roller üstlenmeyi de içerisinde barındırmaktadır.

²² Abadan Unat, 1984

konusudur²³. Örnek vermek gerekirse modern sanayi toplumlarında siyasal katılım düzeyi, geleneksel (*kapalı toplum*) din ve tarım toplumlarına nazaran daha yüksek olmuştur, bu durumun modernleşme, sanayileşme ve kentleşme ile yakından ilgisi bulunmaktadır²⁴

Siyasal katılım biçimleri, (*geleneksel biçimler*) oy kullanma, gazete okuma, siyaset hakkında konuşma, bir siyasi gruba katılma (gönüllü örgütleri, partiler, yeni toplumsal hareketler) kamusal hizmetlere yönelik bir hizmet alıcıları kuruluna ya da danışa kuruluna katılma , (tüketici konseyleri, okul kurulları) Toplantılara, gösterilere, mitinglere katılma, medyayla, seçilmiş temsilcilerle veya kamu görevlileriyle temas kurma para yardımında bulunma, siyasi faaliyetlerde gönüllü olma (toplantılar, seçim kampanyaları düzenleme) siyasi makamlara aday olma siyasi makamlarda bulunmaktır. Geleneksel Olmayan Biçimler Kanunsuz grevler, oturma eylemleri, gösteriler Sivil itaatsizlik Siyasi amaçlarla kuralları ihlal etme Siyasi şiddet Ürünleri veya bir üreticiyi boykot etme Ürünler alma (İngilizcede boykot etmek anlamına gelen “boycotting” sözcüğü satın almak anlamına gelen “buy” sözcüğünü ima eder

²³ Kışlalı, 1987; Öztekin 2014; Kalaycıoğlu, 1984

²⁴ Kalaycıoğlu, 1984: 199; Doğan, 2012: 343; Kurdoğlu, 2011: 118-119; Karkıner, 2011: 145-146. Modernleşmenin en önemli sosyolojik öncülleri sanayileşme ve kentleşme olgularıdır. Kentleşme, okur-yazarlık seviyesinin yükselmesi, uzmanlaşma, işbölümü, kurumsal eğitim gibi çok katmanlı değişim ve dönüşümü içerisinde barındıran bir süreçtir.

şekilde “boycotting” olarak kullanıldığında, siyasi nedenlerle belirli ürünlerin veya bir üreticinin desteklenmesi anlamına gelir²⁵.

Siyasal katılımı etkileyen önemli parametrelerin başında toplumsal cinsiyet algısı gelmektedir. Siyasetin birçok toplumda erkek işi olarak algılanması²⁶, politik arenanın kurallarının erkekler tarafından kurgulanmasına sebep olmaktadır. Politik alan erkeksi norm ve değerlere göre düzenlediğinden kazananlar ve kaybedenler, güç, rekabet, baskı gibi argümanlar politik alanda sıkça dile getirilmektedir²⁷. Bu durum kadınların siyasal katılımlarını büyük ölçüde etkilemektedir. Maskülin (*erkeksi*) değerlerin siyasete egemen olması, siyasetin erkek egemen alanlarda (*kahvehane, kiraathane, lokal*) yapılması kadınların siyasetten soyutlanması sonucunu doğurmaktadır. Kadınların katılımını güçlendirebilecek kadın organizasyonlarının zayıflığı, yasa yapım süreçlerinden kadınların soyutlanması, eril değerlere göre kurgulanmış siyasal alanın cinsiyetçi ve ayrımcı olmasına sebep olmaktadır²⁸. Ayrıca geleneksel olarak biçilen rollerin etkisiyle, kadınların çocuk dünyaya getirme ve büyütme sorumluluğuna sahip olması, siyasetle ilgilenecek zamanının olmaması, sermaye yetersizliği gibi faktörler kadınların siyasal katılımını etkilemektedir²⁹ 21. Yüzyıl başından itibaren dünyadaki ülkelerin %95’i en temel iki demokratik hakkı tanımıştır. Bunlar oy vermek ve seçimlere katılmaktır. Yeni Zelanda 1893 yılında dünyada

²⁵ Newton-Deth, 2014: 185

²⁶ Ballington, 2005: 26-27

²⁷ Schedova, 2005: 35-36

²⁸ Waring, 2010: 4

²⁹ Demir, 2018: 10. Cinsiyetçi ve hegemonik pratikler, kadınların kamusal alandan izole edilerek geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin pekişmesine sebep olmaktadır.

kadınlara bu hakları ilk tanıyan ülke olmuştur. Yeni Zelanda'yı 1906 yılında Finlandiya takip etmiştir. Türkiye ise 1930 yılında belediye, 1933 yılında muhtarlık ve 1934 yılında milletvekilliği için kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanıyarak, Fransa, İsviçre, İngiltere gibi birçok Avrupa ülkesini geride bırakmıştır. Kadın erkek eşitliğini sağlayabilmek adına Birleşmiş Milletler Genel Kurulunca 1979 yılında CEDAW (Kadınlara karşı her türlü ayrımcılığın önlenmesi sözleşmesi) kabul edilerek 1981 yılından itibaren uygulamaya konulmuş, son 20 yılda imzalanan antlaşmalarla 179 ülkenin katılımı ile kadınlara siyasal katılım, karar alma, yasa yapım ve liderlik pozisyonlarında iyileştirmeler yapılmaktadır³⁰

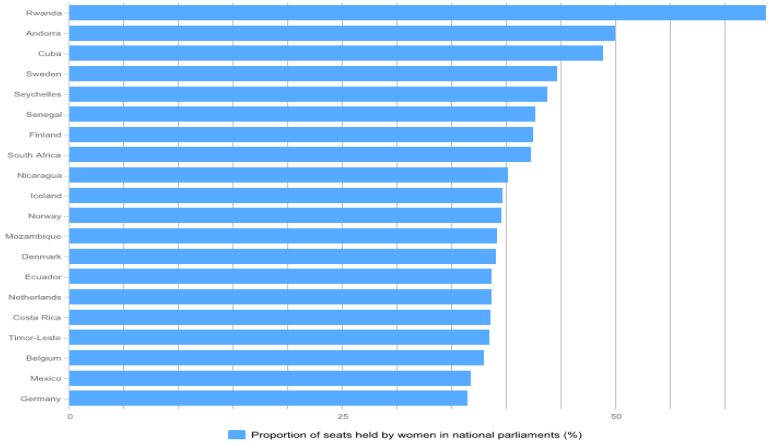
Kadınların Parlamentoda Temsil Durumları

Kadınların yerel ve genel meclislerde temsil edilememesi ya da yetersiz temsil edilme sorunları hem modern demokrasiyi benimseyen hem de demokratikleşememiş ülkeler için ortak bir sorundur. Kadınların siyaset kurumunda yok sayılmaları salt bir kadın sorunu değil, cinsiyetin temsil sorunu ve insan hakları sorunudur. Kadın Sorunları araştırma merkezleri, kadın müzeleri, kadın kütüphaneleri gibi toplumsal kurumların açılması; toplum tarafından kadınlara atfedilen sembolik roller olarak ön plana çıkmaktadır. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti siyasal tarihinde 1923 yılından günümüze henüz bir kadın Cumhurbaşkanı ya da Meclis başkanı olmamıştır. Bakanların ve valilerin yok denecek kadar az bir kısmı kadındır. Dünya üzerinde 190'a yakın hükümet bulunmaktadır ve bu hükümetlerin başında

³⁰ Ballington, 2005: 27-29; Schedova, 2005: 38-40

sadece 7 Kadın yönetici bulunmaktadır. Ülkemizde 1934'ten bu yana seçilen 9134 vekilden sadece 236'sı kadın olmuştur³¹

Dünya Ülkeleri Parlamentolarında Kadın Temsili³²

Dünya ülkelerinin parlamentolarında kadın temsiline ilişkin yukardaki tablo incelendiğinde Ruanda'nın parlamentosunda en çok kadın temsil eden ülke konumunda bulunduğu, Andora, Küba ve İsveç gibi ülkelerin onu takip ettiği görülmektedir. Türkiye ise bu tabloda 90. Sırada yer almakta, kadınların parlamentoda temsili konusunda geri kalmış bir durumda olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tabloda Türkiye Cumhuriyeti siyasal tarihinde yapılan seçimler ve o seçim dönemlerinde parlamentoda temsil edilen kadın oranları verilmiştir.

³¹ Ayata, 2011: 69; Durakbaşı, 2011: 196. . T.C. Devleti, 5 Aralık 1934 tarihinde kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanımış, akabinde 1935 seçimlerinde TBMM'ye 18 kadın vekil (%4,5) seçilmiştir.

³² <http://dagmedya.net/2014/03/10/yonetiminde-kadin-olmayan-ulkeler-verisi-ilk-sirada-yuzde-71-ile-danimarka-yuzde-67-ile-almanya-yuzde-64-isvicre-yer-alıyor/> erişim tarihi: 28.11.2018

Türkiye’de Seçimler ve Parlamentoda Kadın Vekil Oranları³³

SEÇİM YILI	MİLLETVEKİLİ SAYISI	KADIN MİLLETVEKİLİ SAYISI	KADIN ORANI %
1935	395	18	4,6
1943	435	16	3,7
1950	487	3	0,6
1957	610	8	1,3
1965	450	8	1,8
1973	450	6	1,3
1991	450	8	1,8
1999	550	22	4,2
2002	550	24	4,4
2007	550	50	9,1
2011	550	79	14,3
2015(7HAZİRAN)	550	97	14,7
2015 (1 KASIM)	550	81	17,6
2018	600	104	17,4

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte 1926 yılında Mustafa Kemal Atatürk’ün desteği ile Türk Medeni Kanunu kabul edilmiştir. Medeni kanunla beraber kadınlara boşanma, mirastan pay alma hakkı, tek eşle resmi nikâh hakları tanınmıştır. 1930 yılında ise kadınlara belediye seçimleri, 1933 yılında muhtarlık ve ihtiyar meclisi, 1934 yılında ise milletvekilliği seçimlerinde aday olma, seçime katılma hakları tanınmıştır. Akabinde 1935 yılında gerçekleştirilen seçimlerde 395 milletvekilinden 18 kadın vekil seçilerek, kadınlar parlamentoda %4,5 oranında temsil imkânına kavuşmuşlardır. Türkiye’de kadınların ilk kez katıldığı 1935 yılı genel seçimlerinden 2007 yılı genel seçimlerine kadar kadınların TBMM’deki temsil oranı % 1- 4,3 arasında

³³ <http://bianet.org/bianet/siyaset/168890-kadin-vekil-orani> (erişim tarihi: 05.12.2018)

değişmiştir. İlk kadın Başbakan Tansu Çiller 1993 yılında seçilmiştir³⁴ İlk kadın milletvekillerini meslekleri itibarıyla sınıflandırdığımızda, 18 milletvekilinden 13'ünün öğretmen olduğu görülmektedir. Bu % 72.22 gibi büyük bir orana tekabül etmektedir³⁵.

Mesleklerine Göre Kadın Milletvekili Sayıları³⁶

Meslekler	Milletvekili Sayısı	% Oranı
Öğretmen	13	72,22
Çiftçi	2	11,11
Yazar	1	5,55
Doktor	1	5,55
Belirtilmemiş	1	5,55
Toplam	18	100

Batıdaki örnekleri ile kıyaslandığında Fransa'da 1944, İtalya'da 1946, İsviçre'de ise kadınlara siyasal haklar tanınmıştır. Aynı dönemde İngiliz parlamentosunda kadın temsil oranları ise %2,4 civarında olması, Türkiye'nin birçok batılı devletten daha önce kadın hakları konusunda ileri bir aşamada olduğunu göstermektedir³⁷. Yakın bir zamanda gerçekleşmiş olması ve güncelliği sebebiyle Türkiye'de 24 Haziran 2018, 27. dönem genel seçimlerine katılan siyasal partilerin göstermiş oldukları kadın aday sayısı ve oranları da Yüksek Seçim Kurulu sitesinden alınarak kıyaslamalı olarak aşağıda paylaşılmıştır.

³⁴ Sancar, 2008: 175

³⁵ Gökçimen 2008: 24

³⁶ Gökçimen, 2008: 23. "Ülkemizde Kadınların Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi" çalışmasının 23.sayfasından alınmıştır, Yasama Dergisi, Sayı 10

³⁷ Kılıçaslan-Işık, 2016; Demir, 2018

27. Dönem Milletvekili Genel Seçimi (24 Haziran 2018)
Seçime Katılan Siyasi Partilerin Kadın Milletvekili
Adaylarının Cinsiyet Dağılımı³⁸

PARTİ ADI/BAĞIMSIZ	KADIN ADAYLAR		ERKEK ADAYLAR		TOPLAM
	SAYI	%	SAYI	%	
ADALET VE KALKINMA PARTİSİ	126	21	474	79	600
MİLLİYETÇİ HAREKET PARTİSİ	76	12,67	524	87,33	600
HÜR DAVA PARTİSİ	44	7,55	539	92,45	583
VATAN PARTİSİ	145	24,17	455	75,83	600
HALKLARIN DEMOKRATİK PARTİSİ	229	38,17	371	61,83	600
CUMHURİYET HALK PARTİSİ	136	22,67	464	77,33	600
SAADET PARTİSİ	70	11,67	530	88,33	600
İYİ PARTİ	159	26,5	441	73,5	600
BAĞIMSIZ	11	16,18	57	83,82	68
TOPLAM	996		3,855		4851

³⁸

<http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/24Haziran2018/2018MV-AdayCinsiyetDagilimi.pdf> Erişim: 06.12.2018

Verilere göre Halkların Demokratik Partisi (HDP) %38 oranında kadın aday göstererek en çok kadın aday gösteren siyasal parti olduğu, %26 ile İYİ Parti'nin, %24 ile Vatan Partisi'nin ve %22 ile CHP'nin yer aldığı anlaşılmaktadır. Genel olarak ise erkek adayların ağırlıkta olduğu, AK Parti ve MHP gibi muhafazakâr, milliyetçi partilerin ise daha az kadın aday gösterdiği görölmektedir. Veleve ki AK Parti gibi 2002, 2007, 2011, 2015 seçimlerinde açık ara önde birinci parti olan ve 16 yıldır tek başına iktidar bir partinin %21 oranında kadın aday göstermesi dikkat çekicidir. Ayrıca seçim beyannamelerinde yer almasına rağmen birçok siyasal partinin kadın adayları gösterme konusunda yetersiz kaldıkları, pozitif ayrımcılık, kadınlar için kota uygulamaları gibi eylem planlarını uygulamadıkları anlaşılmıştır. Aşağıda paylaşılan verili istatistiklerde 27.dönem milletvekili genel seçimlerine katılan siyasal partilerin milletvekili sayıları ile seçilen kadın milletvekillerinin sayıları kıyaslanarak sunulmuştur.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Milletvekilleri Dağılımı (24 Haziran 2018 Genel Seçimleri)³⁹

PARTİ ADI	ÜYE SAYISI
ADALET VE KALKINMA PARTİSİ	290
CUMHURİYET HALK PARTİSİ	142
HALKLARIN DEMOKRATİK PARTİSİ	65
MİLLİYETÇİ HAREKET PARTİSİ	50
İYİ PARTİ	40
SAADET PARTİSİ	2
TÜRKİYE İŞÇİ PARTİSİ	2
DEMOKRAT PARTİ	1
BÜYÜK BİRLİK PARTİSİ	1
BAĞIMSIZ MİLLETVEKİLİ	2
TOPLAM	595

Verilere göre AK Parti'nin 290 vekil ile birinci sırada olduğu, CHP'nin 146, HDP 67, MHP 50, İYİ Parti'nin ise 40 milletvekiline sahip olduğu anlaşılmaktadır.

³⁹ https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.dagilim Erişim: 01.12.2018

Cinsiyete Göre Dağılım (24 Haziran 2018 Genel Seçimleri)⁴⁰

PARTİ ADI	KADIN SAYI	ORAN	ERKEK SAYI	ORAN	PARTİ TOPLAM
ADALET VE KALKINMA PARTİSİ	53	%18,28	237	%81,72	290
CUMHURİYET HALK PARTİSİ	18	%12,68	124	%87,32	142
HALKLARIN DEMOKRATİK PARTİSİ	26	%40	39	%60	65
MİLLİYETÇİ HAREKET PARTİSİ	4	%8	46	%92	50
İYİ PARTİ	3	%7,5	37	%92,5	40
TÜRKİYE İŞÇİ PARTİSİ	0	%0	2	%100	2
SAADET PARTİSİ	0	%0	2	%100	2
BAĞIMSIZ MİLLETVEKİLLERİ	0	%0	2	%100	2
DEMOKRAT PARTİ	0	%0	1	%100	1
BÜYÜK BİRLİK PARTİSİ	0	%0	1	%100	1
TOPLAM	104	%17,48	491	%82,52	595

Cinsiyete göre dağılım verileri incelendiğinde, AK Parti'nin seçimlerde birinci parti olarak 290 milletvekili çıkarmasına rağmen kadın vekil sayısının 53'te kaldığı ve kadın vekil oranının sadece %18,28 olduğu görülmektedir. Buna karşılık Halkların Demokratik Partisi (HDP) toplam 65 milletvekilinin 26'sı kadın (%40) olarak seçilerek, HDP'nin parlamentoda kadın temsili en yüksek siyasal parti olduğu anlaşılmaktadır. İYİ Parti'nin seçimlerde %26 oranında kadın aday göstermesine rağmen parlamentoda sadece %7,5 kadın milletvekili temsil etmesi ve MHP'nin kadın temsil oranı %8

⁴⁰ https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.dagilim Erişim: 01.12.2018

civarında kalması her iki siyasal parti açısından bir handikap oluşturmaktadır. Aşağıda paylaşılan verili Cinsiyete göre kadın bakan sayıları yıllara göre kıyaslamalı olarak sunulmuştur.

Cinsiyete Göre Bakan Sayısı, 1980-2020⁴¹

YIL	TOPLAM	KADIN	ERKEK
1980	29	0	29
1990	31	1	30
1995	34	2	32
2000	36	0	36
2001	36	0	36
2002	25	1	24
2003	22	1	21
2004	22	1	21
2005	22	1	21
2006	22	1	21
2007	24	1	23
2009	24	2	22
2010	24	2	22
2011	25	1	24
2012	25	1	24
2013	26	1	25
2016	26	2	24
2018	26	2	24
2020	16	2	14

Verilere göre 1980, 2000 ve 2001 yıllarında bakanlar kurulunda tek bir kadın bakanın olmadığı anlaşılmakla birlikte, 2002 yılından 2009

⁴¹ https://tr.wikipedia.org/wiki/66._T%C3%BCrkiye_H%C3%BCK%C3%BBmeti
erişim:01.05.2020

yılına kadar kabinede tek bir kadın bakanın görev aldığı görülmektedir. 2010 yılında 2 kadın bakan kabinede görev alırken, 2012 ve 2013 yıllarında 1 kadın bakan kabinede görev yapmıştır. 2016 yılından sonra ise tekrar kabinede 2 kadın bakan görev almıştır. Bu durum kadınların karar alma, yasa yapım süreçlerinde aktif olarak görev almadığının bir göstergesi olmakla beraber siyasette erkek egemenliğinin gittikçe pekiştiğinin ortaya koymaktadır. Kadınların kamusal alandaki görünimleri asimetrik, cılız ve soyut kalmıştır. Bu duruma koşut olarak cinsiyetçi rol ve değerler ile bu toplumsal kurguya dayalı iş, meslek alanlarının oluştuğu bilinmektedir ⁴². Bu doğrultuda siyaset, kuralları erkekler tarafından konulan ve erkek egemenliğinin pekiştiği bir toplumsal alan olarak ortaya çıkmaktadır.

Yerel Yönetimler⁴³

	TOPLAM SAYI	KADIN SAYISI	KADIN ORANI (%)
Büyükşehir Belediyesi Başkanı	30	2	6,77
İl, İlçe, Belde Belediye Başkanı	1351	37	2,7
İl, İlçe, Belde Belediye Eş Başkanları ile	1351	105	7,7
İl Genel Meclisi Üyesi	1251	60	4,8
Belediye Meclisi Üyesi	20498	2198	10,7

Kadının siyasal yaşama katılımının ilk basamağı kabul edilebilecek yerel yönetimlerde temsili de sınırlıdır⁴⁴ Yerel yönetimlere ait verili

⁴² Schedova, 2005

⁴³ www.ysk.gov.tr, Şubat 2017

⁴⁴ Gökçimen, 2008: 40

bilgiler incelendiğinde 30 büyükşehir belediye başkanından sadece 2 tanesi yani %6'sının kadın olduğu görülmekle beraber, 1351 il, ilçe ve belde belediye başkanından 37 tanesi yani %2'si gibi düşük bir kadın temsil edildiği anlaşılmaktadır.

Genel olarak incelenirse, 24 Haziran 2018 (27.Dönem Milletvekiliği Genel Seçimleri) itibariyle TBMM'de kadın temsil oranının %17,48 olduğu görülmektedir. Bu oran İskandinav ve Batı Avrupa ülkeleri parlamentolarında temsil edilen kadın vekil oranlarına kıyasla oldukça düşük bir seviyededir. Kadınlara erken bir dönemde siyasal katılım hakkının verilmesi, Türkiye'de kadının siyasal katılımında temsil oranına beklenen düzeyde yansımamıştır⁴⁵ Seçim bölgelerinde gösterilen kadın adaylar nicel olarak fazla olsa da seçilen kadın milletvekili sayıları oldukça düşük seviyelerdedir. Bu durumun temel sebebi kadın milletvekili adayların siyasal partilerin vitrini olarak, gösterişte isminin var olduğu ama cisminin var olmadığı, soyut bir temsil anlayışıdır. Öyle ki kadın milletvekili adayları seçilemeyecek seçim bölgelerinden aday gösterilerek büyük ölçüde temsil imkânına kavuşamamaktadır. 1980'den 2020 yılına ait bakanlar kurulunda kadın temsil oranları incelendiğinde bakanlar kurulunda kadınların yok denecek kadar az olması dikkat çekicidir. Aynı şekilde yerel yönetimlerde belediye başkanları, il, ilçe ve belde belediye başkanlarının büyük bir bölümünün erkek olduğu görülmektedir. Gerek Güney Amerika ülkeleri gerek Avrupa ülkelerindeki kota

⁴⁵ Mentese, 2014: 87

uygulamalarının Türk siyasi partilerinde uygulanmadığı ya da seçim dönemlerinde kota uygulamalarının askıya alındığı söylenebilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Kadınların siyasal katılımları büyük ölçüde, soyut, asimetrik ve görecelidir. Bu durumun sosyal, kültürel, ekonomik ve politik olmak üzere birçok sebepler bulunmaktadır. Kadınların siyasal mekanizmalarda temsil edilmemesi sorunu sadece bir kadın sorunu değil her şeyden önce cinsiyetin ve insanın temsil sorunu olarak algılanmalıdır.

Gerek dünya geneli parlamentolarda gerekse Türkiye Cumhuriyeti Devleti parlamentolarında kadın temsil oranları göz önünde bulundurulduğunda kadınların siyasal katılım ve temsil oranlarının yetersiz olduğu görülmektedir. Dünya ortalamalarına bakıldığında, parlamentolarda kadınların temsil oranı %15'ler civarındadır. Türkiye'de ise kadınların parlamentoda temsil oranları %2,5'dir. 23. Dönem, 2007 Genel seçimlerinde bu oran %4,5'i aşamamıştır⁴⁶. Türkiye'de 1930 yılında belediye, 1933 yılında muhtarlık ve 1934 yılında kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı birçok Avrupa ülkesine nazaran daha önce verilmesine rağmen, kadınların siyasette temsilleri yetersiz düzeydedir⁴⁷. Dünya geneli nüfusun yarısı kadınlar tarafından oluşturulsa da siyasal temsil açısından kadınlara yeterli hak tanınmamıştır⁴⁸. Siyasal partilerin kadınlara olan eksik desteği, finans ve fon eksikliği, özgüven eksikliği, kadın sivil toplum dernekleri

⁴⁶ Gökçimen, 2008: 49

⁴⁷ Göle, 2010.

⁴⁸ Ayata, 2011: 72

arasında işbirliğinin zayıf olması, kota uygulamalarının eksikliği kadınların siyasal katılımlarını etkilemektedir⁴⁹ Siyasal katılım ve siyasal katılım çeşitliliği konusunda kadınların aktif katılımını etkileyen en önemli faktörlerden birisi de cinsiyet faktörü olmaktadır⁵⁰. Toplumsal cinsiyet algısı, kadınları siyasal alandan soyutlayan, siyasetin erkek işi olarak algılanmasına sebep olan, kadınların toplumsal rol ve eylem kalıplarını kamusal alandan dışlayan bir yaklaşımdır. Var olan norm ve eril değerlerin yeniden üretimi, kadınların oy verme, siyasal katılımları dışında kalan siyasal katılım biçimlerini etkilemektedir⁵¹. Kadınların siyasal alanda yetersiz temsili, kadınların toplumsal sorunlarının da temsil edilememesine, kadın sorunlarının çözüme kavuşturulamamasına sebep olmaktadır. Bu yönüyle devlete, sivil toplum örgütlerine, üniversite ve enstitülere, siyasal partilere büyük görev düşmektedir. Kadının siyasetin istenilen yerinde yer alıp ve giderek gereken önem ve değere mazhar olabilmesi bir demokrasi sorunu olmaktadır⁵². Modern ve zengin bir demokrasi kültürü; siyasi kurumları, siyasal partileri, sivil toplum örgütleri, sivil, şeffaf ve hür katılımın olduğu ırk, din, cinsiyet ayrımının yapılmadığı bir bütünlüğü içermektedir. Bu bağlamda kamu ve sivil kurum ve kuruluşlar arasında güçlü ve etkili bir iletişim ağının kurulması önem arz etmektedir.

Kadınların siyasal temsil sorunlarına çözüm üretmek adına, başta anayasa ve siyasi partiler kanunlarında değişikliğe gidilmesi, yapıcı ve

⁴⁹ Schedova, 2005: 38

⁵⁰ Kalaycıoğlu, 1983

⁵¹ Baykal, 1970.

⁵² Menteşe, 2014: 109

olumlu yönde toplumsal cinsiyet eşitliği reformları hayata geçirilmesi gerekmektedir. Kamu politikası olarak kadın-erkek eşitliğinin sağlanması için bunun kamu hizmetini düzenleyen bir temel ilke ve uygulama olarak bütün kamu kurumlarının politikalarında yer alması gerekmektedir⁵³. Siyasi kota uygulamalarının geliştirilmesi konusunda çalışmalar yapılmalıdır. Ayrıca seçimlerde aday listeleri oluşturulurken kadınların sayısı artırılmalı ve seçilebilme ihtimali yüksek olan yerlerden aday gösterilmelidirler⁵⁴. Kota uygulamaları konusunda kadınlara yasal güvence tanınması, kadınlar için siyaset eğitimi ve siyaset okulları uygulamalarının güçlendirilmesi, siyasal kadın katılımını güçlendirebilecek bir stratejidir. Demokratik bir yönetimden bahsedebilmek ve katılımcı demokrasi kültürünün toplumun her kesimine yayılabilmesi için, özellikle kadınların siyasal hayatta daha fazla var olması, bu konuda yasal ve idari tedbirlerin alınması gerekir⁵⁵. Kadınların siyasi karar alma süreçlerine katılımı konusunda kadın-erkek eşitliğini destekleyecek örgütlenmelerin güçlendirilmesi gerekmektedir⁵⁶. Cinsiyet Eşitliği İçin Yerel Eylem Planları yapmaları için yerel yönetimler teşvik edilmeli, yerel yönetimlerde Yerel Yönetim Cinsiyet Eşitliği Birimleri oluşturulmalıdır⁵⁷. Yerel yönetimlerde reel ve politik bir gündemi olan kadın meclisleri oluşturulmalı, başta kamu kurum ve kuruluşları olmak üzere, sivil toplum örgütleri, üniversiteler tarafından toplumsal güvence

⁵³ Sancar, 2008: 183

⁵⁴ Yaylı ve Eroğlu, 2015: 520

⁵⁵ Eser-Sarışahin, 2016: 55

⁵⁶ Gökçimen, 2008: 52

⁵⁷ Sancar, 2008: 184

sağlanmalıdır. Kadınları siyasete özendirici eğitici ve kültürel kampanyalar düzenlenmeli, yerel ve genel meclislerde bu konuyla ilgili yasal düzenlemeler yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abadan Unat, Nermin, (1984). *Siyaset Sosyolojisi Ders Notları*, AÜSBF Yayınları, Ankara.
- Ayata, A. (2011). “Siyaset ve Katılım, Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi.” Ecevit, Y. Karkıner, N. (Ed.), *Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi*, Anadolu Üniversitesi, AÖF Yayınları, Eskişehir, S.65-73.
- Ballington, Julie, (2005). “An Approach to Democracy: Why Include Women?” , Ballington, J. Karam, A. (Ed.), *Women in Parliament: Beyond Numbers*, Sweden, Publications Office International IDEA Stockholm, S.24-30.
- Baykal, D. (1970). *Siyasal Katılma: Bir Davranış İncelemesi*, Ankara: AÜSBF Yayınları, S.30-31.
- Caul, M. (1999). *Women Representation İn parliament: The Role of Political Parties*.<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.454.3989&rep=rep1&type=pdf>, (erişim tarihi: 18.11.2015), Pp.80-81.
- Çağla, Cengiz, (2015). *Yeni Başlayanlar İçin Siyaset Bilimi*, İstanbul, Bilgi Kültür Sanat Yayınevi.
- Demir, Erdi, (2018). *Kadınların Siyasal Katılımı: Antalya’da AK Parti ve CHP Kadın Kolları Örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Doğan, İ. (2012). *Sosyoloji, kavramlar ve Sorunlar*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara. Durakbaşı, A. (2011). “Tarih Yazımı” Y.

- Ecevit ve N. Karkıner (Ed.). *Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi* Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, Sayfa 178-200.
- Ecevit, Y. (2011). “Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisine Başlangıç”. Y. Ecevit ve N. Karkıner (Ed.). *Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi*. Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, Sayfa 2-30.
- Eğilmez, M. (2019). *Değişim Sürecinde Türkiye, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Eser, H. B. , Sarışahin, P. (2016). *Cinsiyet-Siyasal Katılım İlişkisi: SDÜ Örnek olayı*, SDÜ Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 7(5), Isparta, Sayfa 38-58.
- Gökçimen, S. (2008). *Ülkemizde Kadınların Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi, Yasama Dergisi*, Sayı 10.
- Göle, N. (2010). *Modern Mahrem 10.basım*. Metis Yayınları, İstanbul.
- Öztekin, A. (2014). *Siyaset Bilimine Giriş*. Siyasal Kitabevi, Ankara, Sayfa.5-12.
- Kalaycıoğlu, E. (1983). *Karşılaştırmalı Siyasal Katılma Siyasal Eylemin Kökenleri Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları No:10.
- Kalaycıoğlu, E. (1984). *Çağdaş Siyasal Bilim*, İstanbul.
- Kandiyoti, D. (2011). “Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları: Gelecek için Geçmiş Bakış”. S. Sancar (Der.) . *Birkaç Arpa Boyu 21.Yüzyıla Girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar* (C.I), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Sayfa 41-60.

- Karkıner, N. (2011). “Aile ve Evlilik”. Y. Ecevit ve N. Karkıner (Ed.).
Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi, Anadolu Üniversitesi Yayını,
Eskişehir, Sayfa 130-153.
- Kılıçaslan, S. Işık, T. (2016). *Toplumsal Cinsiyet ve Efsaneden Gerçeğe Türkiye’de Kadın*, Nobel Akademik Yayınları, Ankara.
- Kışlalı, Ahmet Taner, (1987), *Siyaset Bilimi*, A.Ü. Basın Yüksek Okulu.
- Kurdoğlu, A. (2011). “Kent Yaşamı”. Y. Ecevit ve N. Karkıner (Ed.).
Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi, Anadolu Üniversitesi Yayını,
Eskişehir, Sayfa 106-127.
- Menteşe, S. (2014). *Siyasette Kadının Yeri ve Önemine İlişkin Bir Araştırma: Tunceli İl Örneği*, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi C.16 S.1, Sayfa 83-113.
- Newton, Kenneth, Jan, W. van Deth, (2014). “*Karşılaştırmalı Siyasetin Temelleri*”, (Çev. E. Saraçoğlu) , Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Pınarcıoğlu, N. Ş. , (2017). *Eril Siyasette Kadın Temsili mi?* , Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi 7 (1). Batman, Sayfa 12-24.
- Sancar, Serpil, (2008). *Türkiye’de Kadınların Siyasal Kararlara Eşit Katılımı, Toplum ve Demokrasi, Değerlendirme, Tartışma ve Cevap Yazıları*, .2 (4). Sayfa 173-184.
- Schedova, Nadezhda, (2005), “Obstacles to Women Participation İn Parliament” , Ballington, J. Karam A. (Ed.), *Women in Parliament: Beyond Numbers*, Sweden, Publications Office International IDEA Stockholm, Pp.33-44.

- Tosun, T. ve Tepeciklioğlu, A. (2014). “Siyasi Katılım ve Propaganda” , H. Çetin (Ed.), *Siyaset Bilimi*, ORİON Yayınları, İstanbul, Sayfa. 498-499.
- Yaylı, H. ve Eroğlu, G. (2015). *Yerel katılım bağlamında Türkiye’de kadın temsili*. International Journal of Science Culture and Sport, 4(3), 504-524.
- Waring, Marilyn, (2010), *Women’s Political Participation*, <https://idl-bnc-idrc.dspacedirect.org/bitstream/handle/10625/43896/130393.pdf?sequence=1>
- http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/human_development/human-development-report-20161.html Erişim: 03.12.2018.
- <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/24Haziran2018/2018MV-AdayCinsiyetDagilimi.pdf> Erişim: 05.12.2018.
- <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/24Haziran2018/2018MV-AdayCinsiyetDagilimi.pdf> Erişim: 06.12.2018.
- <http://hdr.undp.org> Erişim: 03.12.2018.
- http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/human_development/human-development-report-20161.html Erişim: 03.12.2018.
- www.ysk.gov.tr, Şubat 2017.
- <http://bianet.org/bianet/siyaset/168890-kadin-vekil-orani> erişim tarihi: 05.12.2018.

<http://dagmedya.net/2014/03/10/yonetiminde-kadin-olmayan-ulkeler-verisi-ilk-sirada-yuzde-71-ile-danimarka-yuzde-67-ile-almanya-yuzde-64-isvicre-yer-aliyor/> erişim tarihi: 28.11.2018.

BÖLÜM 31

BEDEN EĞİTİMİ VE SPOR ANABİLİM DALINDA LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ALAN ÖĞRENCİLERİN LİSANSÜSTÜ EĞİTİME İLİŞKİN GÖRÜŞLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Fikret ALINCAK*

Hatice ALINCAK**

*Gaziantep Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Gaziantep/Türkiye

**Merveşehir Ortaokulu, Gaziantep/Türkiye

GİRİŞ

Eğitim, hem ülke olarak gelişme ve ilerlemenin yolu, hem de birey olarak daha üst düzey yaşam koşullarına ve kalitesine ulaşmanın temel ögesidir (Kaya, 1989). Eğitimin kalitesi, her alanda ve düzeyde nitelikli insan gücünün yetiştirilmesi, bu öğeler arasındaki uyumun ve sağlıklı ilişkinin olmasına bağlıdır (Saracaoğlu, 1991; Köseoğlu, 1994). Nitelikli insan gücüne duyulan ihtiyaç beraberinde kaliteli ve verimli bir eğitim alarak insanların kendilerini daha etkili bir biçimde yetiştirmelerini zorunlu kılmıştır (Sağlam, 2007). Bu bağlamda bireylere eğitim süreci içerisinde yüksek düzeyde kaliteli bir eğitim verilmelidir. Aksi halde kalite, verimlilik ve etkinliği yakalamak zordur (Kayadibi, 2001). Bu anlamda bilim adamı yetiştirmede lisansüstü eğitim etkili bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Lisansüstü eğitimin en önemli hedefi; üreten, eleştiren, kendini ifade edebilen ve sorgulayabilen bireyler yetiştirmektir. Dolayısı ile bir ülkenin bilimsel anlamda kalkınması lisansüstü eğitimin düzenli bir şekilde planlanması ve verimli biçimde yürütülmesi ile ilgilidir (Alhas, 2006). Lisans derecesi almış öğrencilerin belli bir bilim dalı veya sanat koluna dönük olarak uzmanlaşmasını sağlayan üst seviyedeki eğitim lisansüstü eğitimidir. Nitelikli öğretim elemanı yetiştirilmesi ve yükseköğretimin kalitesinin artırılmasında lisansüstü eğitimin etkililiği çok önemlidir (Sezgin, Kılınç ve Kavgacı, 2012).

Lisansüstü eğitim ile toplumun gelişimine yön veren bilim insanları yetiştirilmektedir. Ülkenin kalkınması ve gelecek nesillere yön verme açısından yetiştirilen bilim adamlarının ve sunulan eğitim

hizmetlerinin nitelikli ve katkı sağlayacak seviyede olması gerekir (Karayalçın, 1998). Lisansüstü eğitimi akademik yaşamın en önemli dönüm noktası olarak sayabiliriz (Smith, 2013). Bu süreçte akademik anlamda öğrenciler birçok bilgiyi elde edebilmektedirler. Lisansüstü eğitim sürecinde elde ettiği kazanımlar öğrencileri üst noktalara ulaşmasını sağlamaktadır (Golde ve Dore, 2001; Gemme, 2005). Bu kapsamda toplumu bilgi ve teknoloji ile kaynaştırarak insanları daha bilinçli hale getiren üniversitelere büyük görevler düşmektedir (Köksalan, 1999). Ülkemizde lisansüstü eğitimler 1982 yılına kadar fakültelerin bünyesinde yürütülürken, 1982 yılından sonra 2547 sayılı yükseköğretim kanunu ile birlikte, yüksek lisans eğitimi ve doktora eğitimi olmak üzere iki kademeli yapıya dönüştürülerek üniversitelerde kurulan enstitülerin bünyesinde yapılmaya başlanılmıştır (Karakütük, Aydın, Abalı ve Yıldırım, 2010). Ülkemizde, uygulanmakta olan lisansüstü yönetmeliğine göre, yüksek lisans öğrencisinin; bilimsel araştırma yaparak elde etmiş olduğu bilgiyi değerlendirmesi tez hazırlarken bilimsel araştırma yaparak bilgiye ulaşması, ulaşılan bilgiyi değerlendirmesi ve yorumlaması hedeflenmektedir. Doktora yapan öğrencilere ise temel amaç bağımsız çalışma yeteneği kazandırarak, bilimsel anlamda gelişimini sağlayarak yeni yöntem ve bilgiler ortaya koymasını sağlamaktır (YÖK, 2012).

Bu noktadan hareketle; araştıran, sorgulayan ve sürekli olarak yeniyi bulmaya çalışan, daima toplu ile etkileşim içinde olan bireylerin yetiştirilebilmesi amacı ile lisansüstü eğitim programlarına gereksinim duyulmaktadır (Sayan ve Aksu, 2005; Güvenç ve Tunç, 2007; Başer, Narlı ve Özden, 2010). Dolayısı ile lisansüstü eğitimin gerek kamu

gerekse de özel alanlarda etkili ve ön koşul olarak ele alınması, insanları lisansüstü eğitim alması için önemli ve zorunlu hale getirmiştir (Karaman ve Bakırcı, 2010). Bu çalışmanın amacı; genel anlamda lisansüstü eğitimin önemini ortaya koyarak, eğitim kurumları açısından da lisansüstü eğitimin önemliliğini ön plana çıkarmaktır.

Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır.

Lisansüstü eğitim alan öğrencilerin;

- 1.Lisansüstü eğitim hakkında genel olarak düşüncelerine ilişkin görüşleri nelerdir?
- 2.Lisansüstü eğitimden beklentilerine ilişkin görüşleri nelerdir?
- 3.Lisansüstü eğitimin süresine ilişkin görüşleri nelerdir?
- 4.Lisansüstü eğitimin beklentilerini karşılaması hakkındaki görüşleri nelerdir?
- 5.Lisansüstü eğitime yönlendiren faktörler hakkındaki görüşleri nelerdir?
- 6.Lisansüstü eğitimde karşılaşmış oldukları sorunlar nelerdir?
- 7.Lisansüstü eğitime ilişkin önerileri nelerdir?

YÖNTEM

Bu araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden olan mülakat yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemi ise kişilerin görüş ve düşüncelerinin derinlemesine ve araştırılma, incelenmesine imkân veren bir yöntem çeşididir (Yin, 1984; Yıldırım ve Şimşek, 2006; Gay, Mills ve Airasian, 2006). Katılımcıların vermiş olduğu cevaplar

yanıtları birkaç defa okunmuş ve benzer ifadeler bir araya getirilerek temalar oluşturulmuştur(Wolcott, 1994).

ARAŞTIRMA GRUBU

Beden eğitimi ve spor anabilim dalında lisansüstü eğitim alan öğrencilerin lisansüstü eğitime ilişkin görüşlerini belirlemek amacıyla hazırlanan açık uçlu soru formu, farklı üniversitelerde lisansüstü eğitim yapmakta olan 10 öğrenciye uygulanmıştır. Araştırma grubu ile ilgili veriler Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1: Araştırma Grubuna (N = 10) Ait Kişisel Özellikler

Değişkenler	Guruplar	n	%
Cinsiyet	Erkek	7	65
	Kadın	3	35

Tablo 1’de araştırma grubuna ait kişisel özellikler verilmektedir. Araştırmaya katılan öğrencilerin 7 (% 65) erkek, 3 (% 35) öğrencinin ise kadın olduğu görülmektedir.

Açık Uçlu Soru Formunun Hazırlanması ve Uygulanması

Araştırmada kullanılacak görüşme formunun oluşturulması amacıyla, öncelikli olarak 25 lisansüstü eğitim alan öğrenci ile yüz yüze lisansüstü eğitime ilişkin görüşlerinin neler olduğu ile ilgili birer kompozisyon yazmaları istenmiştir. Yazılan kompozisyonlar ve bununla alakalı literatürden elde edinilen bilgilerin sonucunda görüşme formunun taslak hali oluşturulmuştur. Araştırma amacıyla hazırlanmış olan ölçme aracının kapsam geçerliğini test etmede

kullanılan mantıksal yollardan biride uzmanın görüşüne başvurmaktır (Büyüköztürk, 2006). Görüşme formu alan uzmanlarının görüşlerine sunulmuş ve alınan görüşler doğrultusunda gerekli düzenlemeler yapılarak 1 adet kişisel özellikleri belirleyici soru ve 7 adet açık uçlu sorudan oluşan görüşme formuna son hali verilmiştir. Bu sorular şunlardır,

- 1.Lisansüstü eğitim hakkında genel olarak düşüncelerine ilişkin görüşleri nelerdir?
- 2.Lisansüstü eğitimden beklentilerine ilişkin görüşleri nelerdir?
- 3.Lisansüstü eğitimin süresine ilişkin görüşleri nelerdir?
- 4.Lisansüstü eğitimin beklentilerini karşılaması hakkındaki görüşleri nelerdir?
- 5.Lisansüstü eğitime yönlendiren faktörler hakkındaki görüşleri nelerdir?
- 6.Lisansüstü eğitimde karşılaşmış oldukları sorunlar nelerdir?
- 7.Lisansüstü eğitime ilişkin önerileri nelerdir?

Hazırlanan görüşme formunun son şekli farklı üniversitelerde lisansüstü eğitim alan 10 öğrenciye uygulanarak veriler elde edilmiştir. Yapılan uygulamada çalışmanın hedefi uygulanan kişilere anlatılmış kişilerin verecekleri yanıtların öneminden bahsedilmiş olup, katılanların cevaplarının sonucunda birden fazla ifade ortak temada toplanmıştır.

VERİLERİN ANALİZİ

Araştırmada ki görüşme formlarından alınan veriler içerik analiz yöntemiyle analiz edilmiştir. Nitel çalışmalarda içeriğin analizi temalardan ve temaların analiz edilmesinde kullanılır (Yıldırım ve Şimşek, 2006). Yapılan çalışmalar sonucunda alınan bulgular farklı farklı kaydedilmiş grup ve kodlama alanında uzman kişiler ile paylaşılıp onların fikirleri göz önünde bulundurularak analiz bölümüne geçilmiştir. Analiz kısmında bütün sorulara tema belirlenmiş veri ve temaların frekans ve yüzdeleri hesaplanarak oluşturulmuştur. Elde edilen veri değerlendirme bölümüne betimsel analiz kullanılmıştır. Son olarak raporlama yapılmış ve bulgular ortaya konulmuştur.

BULGULAR VE YORUM

Bu bölümde, Beden eğitimi ve spor anabilim dalında lisansüstü eğitim alan öğrencilerin lisansüstü eğitime ilişkin görüşlerini tespit etmek amacı ile yapılan görüşmeler neticesinde elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Tablo 2.Araştırma gurubunun lisansüstü eğitim hakkında genel olarak düşüncelerine ilişkin görüşlerinin dağılımı.

Temalar	n	%
Akademik kariyerin başlangıcı	8	50
Yeni bilgiler elde ettik	5	31
Her lisans mezunu lisansüstü eğitim almalı	3	19
Toplam	16	100

Tablo 2’de araştırma gurubunun lisansüstü eğitim hakkında genel olarak düşüncelerine ilişkin görüşlerinin dağılımı verilmektedir. Katılımcıların lisansüstü eğitim hakkında genel olarak düşüncelerine bakıldığında 3 tema ortaya çıkmıştır. Katılımcıların birden fazla tema ifade ettikleri görülmüştür. Buna göre; 8 öğrenci (%50) akademik kariyerin başlangıcı, 5 öğrenci yeni bilgiler elde ettiklerini (%31), 3 öğrenci ise (%19) her lisans mezununun lisansüstü eğitim alması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Tablo 3. Araştırma gurubunun lisansüstü eğitimden beklentilerine ilişkin görüşlerinin dağılımı.

Temalar	N	%
Bilimsel anlamda gelişmek	6	38
Akademisyen olmak	5	31
Hocalarımızın tecrübelerinden faydalanmak	5	31
Toplam	16	100

Tablo 3’de araştırma gurubunun lisansüstü eğitimden beklentilerine ilişkin görüşlerinin dağılımı verilmektedir. Katılımcıların lisansüstü eğitimden beklentilerine ilişkin görüşlerinin dağılımında 3 tema ortaya çıkmıştır. Katılımcıların birden fazla tema ifade ettikleri görülmüştür. Araştırma grubunun ifade ettiği temalara baktığımızda yüzde sıralamasına göre, bilimsel anlamda gelişmek (%38), akademisyen olmak (%31), hocalarımızın tecrübelerinden faydalanmak (%31) temalarının ön plana çıktığı görülmüştür.

Tablo 4: Araştırma gurubunun lisansüstü eğitimin süresine ilişkin görüşlerinin dağılımı.

Temalar	N	%
Evet, yeterli	9	90
Hayır, yetersiz	1	10
Toplam	10	100

Tablo 4’de araştırma gurubunun lisansüstü eğitimin süresine ilişkin görüşlerinin dağılımı verilmektedir. Katılımcıların lisansüstü eğitimin süresine ilişkin görüşlerinin dağılımında 2 tema ortaya çıkmıştır. Buna göre araştırma grubunun büyük çoğunluğu eğitim süresinin 9 (%90) yeterli olduğunu ifade ederken 1 (%10) öğrenci ise sürenin yeterli olmadığı yönünde görüş bildirmiştir.

Tablo 5. Araştırma gurubunun lisansüstü eğitimin beklentilerini karşılaması hakkındaki görüşlerinin dağılımı.

Temalar	N	%
Evet, beklentilerim karşıladı	6	60
Beklentilerimin bir kısmını karşıladı	3	30
Daha nitelikli olmalı	1	10
Toplam	10	100

Tablo 5’de araştırma gurubunun lisansüstü eğitimin beklentilerini karşılaması hakkında genel olarak düşüncelerine ilişkin görüşlerinin dağılımı verilmektedir. Katılımcıların lisansüstü eğitimin beklentilerini karşılaması hakkındaki görüşlerinden 3 tema ortaya

çıkmiştir. Araştırmaya katılan öğrencilerin çoğunluğu 6 (%60) lisansüstü eğitim programının beklentilerini karşıladığını belirtmişlerdir. Ayrıca katılımcıların diğer ifade ettiği temalar arasında yüzde sıralamasına göre, beklentilerimin bir kısmını karşıladı (%30), daha nitelikli olmalı (%10) temalarının ön plana çıktığı görülmüştür.

Tablo 6. Araştırma gurubunun kendilerini lisansüstü eğitime yönlendiren faktörler hakkındaki görüşlerinin dağılımı.

Temalar	N	%
Hedefimdi	4	40
Kendimi geliştirmek için	2	20
Bilime katkı sağlamak için	2	20
Akademisyen olmak için	2	20
Toplam	10	100

Tablo 6’da araştırma gurubunun kendilerini lisansüstü eğitime yönlendiren faktörler hakkındaki görüşlerinin dağılımı verilmektedir. Katılımcıların kendilerini lisansüstü eğitime yönlendiren faktörler hakkındaki görüşlerinden 4 tema ortaya çıkmıştır. Araştırmaya katılan öğrencilerin ifade ettiği temalar arasında yüzde sıralamasına göre, hedefimdi (%40), kendimi geliştirmek için (%20), bilime katkı sağlamak için (%20), akademisyen olmak için (%20) temalarının ön plana çıktığı görülmüştür.

Tablo 7. Araştırma gurubunun lisansüstü eğitimde karşılaşmış oldukları sorunlar hakkında verilerin dağılımı.

Temalar	N	%
Ulaşım ve maddiyat	4	40
Zaman sıkıntısı	2	20
Bilimsel araştırma yapma konusunda	2	20
Herhangi bir sorunum yok	2	20
Toplam	10	100

Tablo 7’de araştırma gurubunun lisansüstü eğitimde karşılaşmış oldukları sorunlara ilişkin görüşlerinin dağılımı verilmektedir. Katılımcıların lisansüstü eğitimde karşılaşmış oldukları sorunlar hakkındaki görüşlerinden 4 tema ortaya çıkmıştır. Araştırmaya katılan öğrencilerin ifade ettiği temalar arasında yüzde sıralamasına göre, ulaşım ve maddiyat (%40), zaman sıkıntısı (%20), bilimsel araştırma yapma konusunda (%20), herhangi bir sorunum yok (%20) temalarının ön plana çıktığı görülmüştür.

Tablo 8. Araştırma gurubunun lisansüstü eğitime ilişkin önerileri hakkında verilerin dağılımı.

Temalar	N	%
Dersler daha aktif olmalı	3	30
Yurtdışı eğitim için destek verilmeli	3	30
Objektif olunmalı	2	20
Önerim yok	2	20
Toplam	10	100

Tablo 8’de araştırma grubunun lisansüstü eğitime ilişkin önerileri hakkında görüşlerinin dağılımı verilmektedir. Katılımcıların lisansüstü eğitime ilişkin önerileri hakkındaki görüşlerinden 4 tema ortaya çıkmıştır. Araştırma grubunun ifade ettiği temalar yüzde sıralamasına göre; dersler daha aktif olmalı (%30), yurtdışı eğitim için destek verilmeli (%30), objektif olunmalı (%20), önerim yok (%20) temalarının ön plana çıktığı görülmüştür.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu bölümde, farklı üniversitelerde lisansüstü eğitim almakta olan öğrenciler ile yapılan görüşmeler neticesinde elde edilen sonuçlara yer verilmiştir.

Araştırma grubunun lisansüstü eğitim hakkında genel olarak düşüncelerine ilişkin görüşlerine baktığımızda, büyük bir oranı akademik kariyerin başlangıcı olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca araştırmaya katılan öğrenciler; lisansüstü eğitim ile birlikte yeni bilgiler elde ettiklerini ve her lisans mezununun lisansüstü eğitim alması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu düşüncelerden hareketle lisansüstü eğitimin öğrencilere yeni bilgiler kazandırarak akademik hayatın gelişimi açısından katkı sağladığı söylenebilir. Köksalan, İlter ve Görmez (2007) sınıf öğretmeni adayları ile yapmış oldukları araştırmasında yüksek lisans yapmak için araştırma grubunun ilgili ve istekli olduğunu belirtmişlerdir. Bunun yanında, Işıkgöz (2019) yapmış olduğu çalışmasında spor bilimleri alanında lisansüstü eğitimi alan öğrencilerin tutumlarının olumlu düzeyde olduğunu ifade etmiştir.

Araştırma gurubunun lisansüstü eğitimden beklentilerine ilişkin görüşlerine baktığımızda, öğrenciler daha çok bilimsel anlamda gelişmek ve akademisyen olmak amacı ile lisansüstü eğitim yaptıklarını ifade etmişlerdir. Araştırmaya katılan öğrencilerin bu düşüncelerinden hareketle genel itibari ile akademisyen olmaya çalışmak ve bilimsel anlamda gelişim sağlamak amacı ile lisansüstü eğitim yaptıkları söylenebilir. Aydemir ve Çam (2015) yapmış oldukları araştırmasında lisansüstü eğitimin temel görevinin insanları bilime yönlendirmek ve bilimsel anlamda yetiştirmek olduğunu ifade etmiştir. Yapılan farklı araştırmaların sonuçları da ortaya koymuş olduğumuz sonuçlar ile örtüşmektedir. Golde ve Dore (2001), Gemme (2005), Gemme ve Gingras, (2012) yapmış oldukları çalışmalarında lisansüstü eğitimin öğrenciler açısından akademik kariyerlerini geliştirme yönünden çekici olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Yine yapılan araştırmalarda öğrencilerin temel hedeflerinin bilimsel anlamda kendilerini geliştirmek ve alan ile ilgili bilgi sahibi olmak sonuçlarına ulaşılmıştır (Demirbolat, 2005; Aslan, 2010).

Araştırma gurubunun, lisansüstü eğitimin süresine ilişkin görüşlerine bakıldığında, 2 tema ortaya çıkmıştır. Bunlardan araştırma grubunun (%90)' 1 lisansüstü eğitimin süresinin yeterli olduğunu ifade etmişlerdir. Buna karşılık 1 öğrenci ise sürenin yeterli olmadığı yönünde görüş bildirmiştir. Buradan hareketle lisansüstü eğitim süresinin genel olarak yeterli olduğu söylenebilir.

Araştırma gurubunun lisansüstü eğitimin beklentilerini karşılamasına ilişkin görüşlerine baktığımızda; 3 tema ortaya çıkmıştır. Öğrencilerin

çoğunluğu lisansüstü eğitimin beklentilerini karşıladığını belirtmişlerdir. Ayrıca öğrenciler, beklentilerimin bir kısmını karşıladı, daha nitelikli olmalı şeklinde görüş bildirmişlerdir. Dolayısıyla lisansüstü eğitimin araştırmaya katılan öğrencilerin beklentilerini karşıladığını söyleyebiliriz. Aydemir ve Çam (2015) yapmış oldukları çalışmalarında; lisansüstü eğitimin öğrencileri bilimsel anlamda geliştirdiğini yönlendirdiğini ve akademik anlamda öğrencilere farklı bakış açısı kazandırdığını belirtmişlerdir. Ayrıca lisansüstü eğitim ile birlikte öğrencilerin; sosyal anlamda kendilerini geliştirdikleri ve saygın bir kişiliğe sahip olma beklentisi içerisinde olduklarını ifade etmiştir. Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının lisansüstü öğretime ilişkin görüş ve beklentilerinin belirlenmesi amacıyla yapılan çalışmada; lisansüstü öğretim ile birlikte öğrencilerin; mesleki anlamda kazanımlarının arttığı, alanı ile ilgili gelişimlerden ve yeniliklerden haberdar oldukları sonucuna ulaşmıştır (Er ve Ünal, 2017)

Çimen ve Tel (2018) beden eğitimi ve spor öğretmeni adaylarının lisansüstü eğitim ile ilgili görüş ve beklentilerini incelediği çalışmasında, öğretmen adaylarının; mesleki gelişim ve beceri kazanma açısından lisansüstü eğitim etkinliklerinin katkısı olduğunu tespit etmişlerdir. Öğretmen adayları üzerinde yürütülen farklı araştırmalarda; lisansüstü eğitim ile birlikte öğretmen adaylarının bilimsel mana da araştırmaya yönelik tutumlarının yüksek çıktığı sonucuna ulaşılmıştır (Saracaloğlu, Varol, Ercan, 2005; Korkmaz, Şahin, Yeşil, 2011; Alabaş, Kamer, Polat, 2012; Nas, Peyman, Arat, 2016; Sarıkaya, 2018). Dolayısı ile ortaya çıkan sonuçlar ve

öğrencilerin lisansüstü eğitim ile ilgili olarak görüş ve düşüncelerinin olumlu olması çalışmamızı desteklemektedir.

Araştırma grubunun kendilerini lisansüstü eğitime yönlendiren faktörler hakkındaki görüşlerine baktığımızda yüzde sıralamasına göre öğrenciler; hedefimdi, kendimi geliştirmek için, bilime katkı sağlamak için, akademisyen olmak için şeklinde görüş ifade etmişlerdir. Araştırmaya katılan öğrencilerin bu görüşlerinden hareketle kendilerini bilimsel yönden geliştirmek ve akademisyen olmak amacı ile lisansüstü eğitime yönlendikleri söylenebilir. Smith (2013) yapmış olduğu çalışmasında araştırma grubunun lisansüstü eğitimi talep etmelerinde kendilerini geliştirme isteklerinin önemli etkisinin olduğunu belirtmiştir

Araştırma grubunun lisansüstü eğitimde karşılaşmış oldukları sorunlara ilişkin görüşlerine baktığımızda 4 tema ortaya çıkmıştır. Bu temalar; ulaşım ve maddiyat, zaman sıkıntısı, bilimsel araştırma yapma konusunda ve herhangi bir sorunum yok yönündedir. Çakar (2001) öğretmenlerin lisansüstü eğitimi yapma kararlarında lisansüstü öğretimin maliyetinin yüksek olduğunu belirtmiş ve sınıf öğretmenlerinin lisansüstü eğitime yönelik ekonomik kaygılarını ortaya koymuştur. Karaman ve Bakırcı (2010), Türkiye’de lisansüstü eğitimin sorunlarını ele aldıkları çalışmada, lisansüstü öğrencilerin eğitimlerini aldıkları süre bir takım maddi imkânsızlıklar ile karşılaştıklarını ifade etmektedir. Yapılan farklı çalışmalarda, araştırma grubunun lisansüstü eğitimin ekonomik açıdan masraflı ve çaba gerektiren zorlu aşama olduğu yönünde görüşler ortaya

konulmuştur (Er ve Ünal, 2017; Işıkgöz, 2019) belirtmişlerdir. Bu görüşlerden hareketle ortaya konulan sonuçların, çalışmamızın bulguları ile örtüştüğü söylenebilir.

Araştırma gurubunun lisansüstü eğitime ilişkin önerilerine baktığımızda; dört tema ortaya çıkmıştır. Katılımcıların derslerin daha aktif olması gerektiği ve yurtdışı eğitim için destek verilmesi gerektiği yönünde görüş belirtmişlerdir. Ayrıca araştırma grubu, objektif olunması gerektiği yönünde öneride bulunmuşlardır. Yapılan farklı çalışmalarda sınavların objektif olması gerektiği ve sistemsel düzenlemelerin yapılması gerektiği yönünde öneriler sunulmuştur (Bülbül, 2003; Kıral ve Altun, 2015; Çelenk ve Bayar, 2019). Dolayısıyla yapılan çalışmaların sonuçları araştırmada ortaya konan sonuçlarımız ile benzerlik göstermektedir.

Ören, Yılmaz ve Güçlü (2012) yapmış oldukları araştırmalarında; sınıf düzeyinin artmasına eşdeğer olarak öğrencilerin lisansüstü eğitime daha ilgili olduğunu belirtmiştir. Öğrencilerin lisansüstü eğitime yönelmelerinin nedenlerinin; geleceğe yönelik plan yapması, bilimsel anlamda kendisini geliştirmek istemesi, mesleki anlamda kendisini geliştirmek istemesi ve atanama kaygılarından dolayı olabileceği yönünde görüş bildirmişlerdir.

Sonuç olarak, araştırmaya katılan lisansüstü eğitim öğrencileri; lisansüstü eğitimden memnun olduklarını, bilimsel anlamda yeni bilgiler elde ettiklerini ve lisansüstü eğitimin kendileri için akademik kariyerin bir başlangıcı olduğunu belirtirken, genel anlamda akademisyen olmak amacı ile lisansüstü eğitime yöneldikleri

görülmektedir. Araştırmaya katılan öğrenciler, eğitim sürecinde mali problemler yaşadıklarını, yetersiz danışman desteği ve uygulama eksikliği gibi sorunlarla karşılaştıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca araştırma grubu; derslerin daha aktif olması gerektiğini belirtmişlerdir. Bunun yanında yurtdışı eğitimi için destek verilmesi gerektiğini ve her öğrencinin kendisini geliştirmek için lisansüstü eğitim yapmaları gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Alabaş, R., Kamer, T. Ve Polat, Ü. (2012). Öğretmenlerin Kariyer Gelişimlerinde Lisansüstü Eğitim: Tercih Sebepleri ve Süreçte Karşılaştıkları Sorunlar. E-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi, 3(4),89-107.
- Alhas, A. (2006). Lisansüstü Eğitim Yapmakta Olan Milli Eğitim Bakanlığı Öğretmenlerinin Lisansüstü Eğitime Bakış Açıları (Ankara İli Örneği), Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Aslan, C. (2010). Türkçe Eğitimi Programlarında Lisansüstü Öğrenim Gören Öğrencilerin Akademik Öz Yeterliklerine İlişkin Görüşleri. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 19, 87-115.
- Aydemir, S., Çam, Ş.S. (2015). Lisansüstü Öğrencilerinin Lisansüstü Eğitimi Almaya İlişkin Görüşleri. Turkish Journal of Education. 4(4):4-16.
- Başer, N., Narlı, S., Günhan, B. (2005). Öğretmenlerin Lisansüstü Eğitimi Almalarında Yaşanan Sorunlar Ve Çözüm Önerileri. Buca Eğitim Fakültesi Dergisi, 17,129-135.
- Bülbül, T. (2003). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesinde Görev Yapan Öğretim Üyelerinin Lisansüstü Öğretime Öğrenci Seçme Sürecine İlişkin Görüşleri. Ankara Eğitim Bilimleri Dergisi, 36 (1-2), 167-174.
- Büyükoztürk, S. (2006). Data Analysis for Social Sciences. Ankara: PegemA Publications.

- Çakar, Ö. (2001). Fen Bilimleri Alanında Bilim Adamı Yetiştirme: Lisansüstü Eğitim, Türkiye Bilimler Akademisi TÜBA Bilimsel Toplantı Serileri: 7 Bilim Adamı Yetiştirme Lisansüstü Eğitim (65-75). Ankara.
- Çelenk, M., Bayar, A. (2019). Sınıf Öğretmenlerinin Lisansüstü Eğitimine İlişkin Görüşleri. Çağdaş Yönetim Bilimleri Dergisi. 2(6):225-237.
- Çimen, A., Tel, M. (2018). Beden Eğitimi Ve Spor Öğretmeni Adaylarının Lisansüstü Eğitime İlişkin Görüşleri ve Beklentilerinin İncelenmesi. Turkish Studies, 13(4), 345-362.
- Demirbolat, A.O. (2005). Yüksek Lisans Öğrencilerinin Programdan ve Öğretim Elemanlarından Beklentileri. Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 3, 47-64.
- Er, H., Ünal, F. (2017). Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Lisansüstü Öğretime İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi. Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD), 18(2), 687- 707.
- Gay, L., Mills, G., Airasian, P. (2006). Educational Research: Competencies for Analysis and Application. New York: Prentice Hall.
- Gemme, B. (2005). The Changing Career Of Doctoral Students. (ERIC Document Reproduction Service No. ED489889).
- Gemme, B., Gingras, Y. (2012). Academic Careers For Graduate Students: A Strong Attractor İn A Changed Environment. Higher Education, 63(6), 667-683.
- Golde, C.M., Dore, T.M. (2001). At Cross Purposes: What The Experiences Of Today's Doctoral Students Reveal About

- Doctoral Education. (ERIC Document Reproduction Service No. ED450628).
- Güven, İ., Tunç, B. (2007). Lisansüstü Öğretim Öğrencilerinin Akademik Sorunları. Milli Eğitim Dergisi, (173), 157-172.
- Işıkgöz, M . (2019). Spor Bilimleri Lisansüstü Öğrencilerinin Çeşitli Değişkenlere Göre Lisansüstü Eğitime Yönelik Tutumlarının İncelenmesi: Batman Örneği. Beykoz Akademi Dergisi,7(2):222-238.
- Karaman, S., Bakırcı, F. (2010). Türkiye’de Lisansüstü Eğitim: Sorunlar ve Çözüm Önerileri. Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 2, 94-114.
- Karayalçın, Y. (1988). Lisansüstü Eğitim Yükseköğretimde Değişmeler. Ankara: Türk Eğitim Derneği Yayınları.
- Kaya, Y.K. (1989). İnsan Yetiştirme Düzenimize Yeni Bir Bakış: Eğitimde Model Arayışı (1.Basım). Ankara: Bilim Yayınları.
- Kıral, E., Altun, B. (2015). Expectations of Students in the Educational Administration, Supervision, Planning and Economics Master’s Program without Thesis and Their Opinions Regarding the Satisfaction of Their Expectations. The Anthropologist, 21 (3) 512-521.
- Korkmaz, Ö., Şahin, A., Yeşil, R. (2011). Bilimsel Araştırmaya Yönelik Tutum Ölçeği Geçerlilik ve Güvenirlik Çalışması. İlköğretim Online, 10(3), 961-973.
- Köksalan, B. (1999). Üniversite Öğrencilerinin Meslek Seçimini Etkileyen Faktörler. Doktora tezi. İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Malatya.

- Köksalan, B., İlter, H., Görmez, E. (2010). Sınıf Öğretmeni Adaylarının Sosyo-Kültürel Özellikleri Ve Lisansüstü Eğitim İsteklilikleri Üzerine Bir Çalışma (Fırat, Erzincan ve İnönü Üniversitesi Sınıf Öğretmenliği ABD Örneği). Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 11(3), 277-299.
- Köseoğlu, K. (1994). İlköğretime Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Öğretim Elemanı Yeterliklerinin Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Nas, S., Peyman, D., Arat, Ö.G. (2016). Bireylerin Yüksek Lisans Yapma Nedenleri Üzerine Bir Araştırma. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 18(4), 571-599.
- Ören, F.Ş., Yılmaz, T., Güçlü, M. (2012). Öğretmen Adaylarının Lisansüstü Eğitime Yönelik Görüşlerinin Analizi. Eğitim Ve Öğretim Araştırmaları Dergisi, 1(2), 189-201.
- Saracaloğlu, A.S., Varol, S.R., Ercan, İ.E. (2005). Lisansüstü eğitim öğrencilerinin araştırma kaygıları, araştırma ve istatistiğe yönelik tutumları ile araştırma yeterlikleri arasındaki ilişki. Buca Eğitim Fakültesi Dergisi (Özel Sayı/1), 17, 187-199.
- Saracaloğlu, S.A. (1991). Bir Öğretmen Yetiştirme Model Önerisi. İstanbul: Eğitimde Arayışlar 1. Sempozyumu.
- Sarıkaya, B. (2018). Öğretmen adaylarının lisansüstü eğitime yönelik görüşleri: Muş Alparslan Üniversitesi Örneği, EKEV Akademi Dergisi, 22(74), 1-10.
- Sayan, Y. ve Aksu, H. (2005). Akademik Personel Olmadan Lisansüstü Eğitim Yapan Bireylerin Karşılaştıkları Sorunlar

- Üzerine Nitel Bir Çalışma: Dokuz Eylül Üniversitesi-Balıkesir Üniversitesi Durum Belirlemesi. Buca Eğitim Fakültesi Dergisi, 17, 59-66.
- Sezgin, F., Kılınç, A.Ç., Kavgacı, H. (2012). Yüksek Lisans Öğrencilerinin İyi Bir Tez Danışmanından Beklentilerine İlişkin Nitel Bir Çalışma. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5(3):129-148.
- Smith, R.V. (2013). Graduate Research: A Guide for Students in the Sciences. Seattle: University of Washington Press.
- Wolcott, H. F. (1994). Transforming Qualitative Data: Description, Analysis, And Interpretation. London: Sage.
- Yıldırım, A., Şimşek, H. (2006). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. (6. baskı) Ankara: Seçkin.
- Yin, R.K. (1984). Case study research: Design and methods. Newbury Park, CA: Sage.
- YÖK, (2012). Lisansüstü Eğitim Öğretim Yönetmeliği. Erişim tarihi: 07.10.2013, <http://www.yok.gov.tr/content/view/417/183/lang,tr/>.
- Sağlam, M. (2007). Lisansüstü Eğitim Modelleri. Eğitim Bilimleri Enstitüsü III. Lisansüstü Eğitim Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Eskişehir.
- Kayadibi, F. (2001). Eğitim Kalitesine Etki Eden Faktörler ve Kaliteli Eğitimin Üretime Etkisi. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 3 (1), 71-94.
- Karakütük, K., Aydın, A., Abalı, G., Yıldırım, S. (2008). Lisansüstü Öğretimin Sorunları Konusunda Ankara'daki Üniversitelerin

Lisansüstü Enstitü Yöneticilerinin Görüşleri. Eğitim Ve Bilim, 33(147), 42-53.

BÖLÜM 32

TÜRKİYE ÇİN İLİŞKİLERİNDE YENİ İPEK YOLU: TÜRK EKONOMİSİNİN KAZANIMLARI

Doç. Dr. Metin KOPAR*

*Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Adıyaman, Türkiye,
m.kopar@hotmail.com

İpek Yolu tarihsel olarak bu şekilde işlemiş ve uluslararası ticaretin gelişmesine, Asya ile Avrupa, daha sonra Afrika’da yoğun ticari faaliyetlerin yürütülmesinde hayati önem taşımıştır. Bu yol üzerinde kıtalararası olarak gerçekleştiren ticaret denizyollarının ticaret üzerindeki hakimiyetinin başladığı döneme kadar yüzyıllar boyunca bölgeye refah sağlamıştır. Tarihi İpek Yolu, 17. yüzyılın sonlarında önemini kaybetmesine rağmen günümüzde tekrar yeniden canlandırma projeleri ortaya konulmuştur. Hazırlanan bu Proje karadan tren yolları, denizden limanlar ve limanlara ulaşan bağlantı yolları ile bir bütünlük teşkil eden Asya, Avrupa ve Afrika’yı ticaret ve enerji yolları ile bağlayan bir stratejik hedeftir. Projenin amacı hem ülkeler arasındaki ticareti geliştirmek, bölgesel bir ticaret ağı yaratmaktır. Burada öncü rol olarak Çin oynamaktadır. Bu tür girişimler arasında petrol-doğal gaz boru hattı projeleri, Ulaşım Koridoru Avrupa Kafkasya Asya, Kuzey Dağıtım Ağı, Trans-Sibirya Demiryoluyla Trans-Kore Demiryolu ve Körfez-Asya Modeli ve turizm gelmektedir.

Çin dış politikasında “Tek Kuşak, Bir Yol” OBOR, aynı zamanda “Kuşak ve Yol Girişimi” 2013 yılından bu yana en sık kullanılan bir kavramdır. İpek Yolu Ekonomik Kuşağı ve 21. yüzyıl Deniz İpek Yolu OBOR, Avrasya, Afrika ve belki de ötesinde farklı bölgesel kalkınma stratejileri için bir şemsiye terim olarak kullanılmaktadır. Bu strateji, ekonomi, güvenlik, bilim, çevre koruma gibi pek çok yönü içermektedir. Çin tarafından dünyaya çok iddialı bir kalkınma projesi olarak sunulmuştur. Türkiye bu projede aktif olarak yer almaktadır. Ortaya konulmaya çalışılan bu plan Türkiye’nin dış ticaret ve ulaşım

noktasında olumlu etkileri olduğunu gösterecektir. Türkiye, Gürcistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Afganistan, Pakistan ve Çin Halk Cumhuriyeti arasında ekonomik koridorlar oluşturması ülkelerin ekonomisine büyük katkı sağlayacaktır. Türkiye ile Çin arasında iki ülkenin ortak amacı olan tarihi İpek Yolu'nun yeniden canlandırılması, iki ülke arasındaki ilişkilerinin geliştirilmesi bakımından önem arz etmektedir.

Tarihi İpek Yolu

Doğu ve batı medeniyetinin en önemli yapı taşlarından biri olan İpek Yolu; insanlık tarihi boyunca iktisadi, siyasi ve sosyo-kültürel alanda her zaman etkisini hissettirmiş, coğrafya, tarih ve medeniyetin tekâmülündeki önemini korumuştur. Her ne kadar bilim ve teknolojinin gelişmesi ile coğrafyaların önemini yetirdiği tarzında bazı görüşler ileri sürülüyorsa da coğrafyanın etkisinde kurtulmak mümkün değildir. Sanayinin ve teknolojinin baş döndürücü hızlı gelişmesine rağmen, coğrafya hiçbir zaman değerini kaybetmemiştir. Roma devri yollarının geçtiği güzergahtan, bugün otomobillerin, demiryolların geçmesi gösterilebilir. Coğrafya hiç değişmemiştir ve o coğrafyalarda benzer gelişmelerin olması tabiidir. Eski dünya tarih ve medeniyetinde büyük gelişmelerin meydana geldiği yollar ve bu yolları birbirine bağlayan bölgeler yine cazibesini koruyacaktır. Bu bölgeler Asya, Avrupa, Anadolu ve Ortadoğu'dur. Bu bölgeler arasındaki bağlantıların yeniden kurulması dünyanın siyasi, iktisadi ve kültürel yapısının değişmesinde önemli bir etki yapacaktır. Son zamanlarda dünyanın iktisadi bakımdan cazibe merkezlerinin Asya'ya doğru

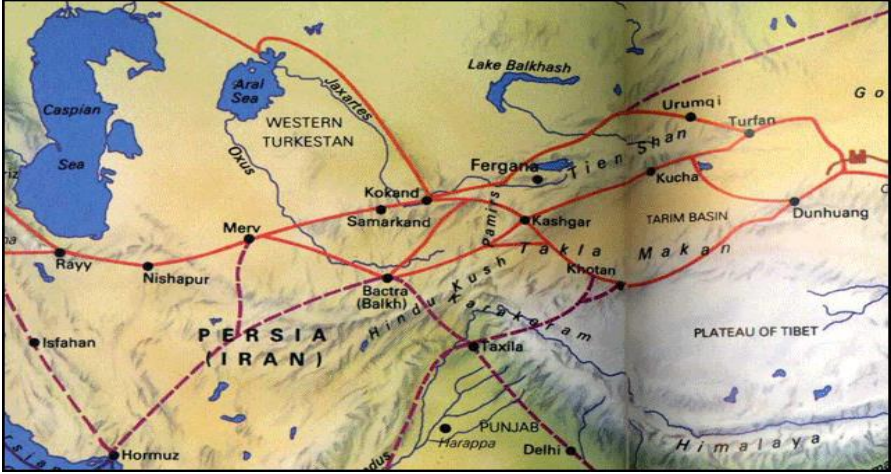
kayması ülkelerde meydana gelen iktisadi kalkınma, bazı düşünürleri daha önce var olan ticaret yollarının yeniden harekete geçirmek ve bu yolları teknolojinin vermiş olduğu kolaylıklar ile bağlayabilmek bazı düşünürleri bu tarzda düşünceye sevk etmiştir.

Tarihte var olan ve her dönemde devletlerin bu yollara hâkim olma istekleri her defasında devletleri karşı karşıya getirmiştir. Büyük mücadelelere sahne olmasına rağmen bu yollar hiçbir zaman önemini kaybetmemiştir. Çin’den başlayarak Anadolu ve Akdeniz aracılığı ile Avrupa’ya kadar uzanır. Bu yol sadece iktisadi anlamda değil aynı zamanda, doğudan batıya ve batıdan doğuya dinlerin ve kültürlerin de yolu olmuştur. İnsanların üretmiş olduğu mal ve hizmetlerin bir bölgeden başka bir bölgeye taşınması insanlık tarihi boyunca süre gelen bir olgudur. Tarihin her döneminde var olan yollar bugünde geçerliliğini korumaktadır. Binlerce yıldır Asya ve Avrupa medeniyetlerini birbirine bağlayan, çeşitli ticaret ve kültürel alışveriş yolları ve daha sonraki nesiller tarafından toplu olarak İpek Yolu olarak adlandırılan İpek Yol Ruhu “*barış ve iş birliği, açıklık ve kapsayıcılık, karşılıklı öğrenme ve karşılıklı fayda*” nesilden nesile geçmiş, insanların ilerlemesini teşvik, ülkelerin refah ve gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur¹. Bu topluluklara her iki kıtada da sahip oldukları etkileşim, refah ve yenilik getirmiş, bilim ve sanatın genişlemesi ile birlikte şehirler gelişmiştir. İcatların, fikirlerin ve metaların hareketiyle İpek Yolu, yüzyıllar boyunca insanlığın

¹ “Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st-Century Maritime Silk Road,” 2015. http://en.ndrc.gov.cn/newsrelease/201503/t20150330_669367.html. (Accessed on 27.04.2020).

ilerlemesi için zemin hazırlamış, Antik İpek Yolu üzerindeki bazı bölgeler süt ve bal diyarı olarak anılmıştır.

Şekil:1

İpek Yolu, çok sayıda tüccar, ordu ve maceracıya kültürler ve ekonomiler arasında bir iletişim ve ulaşım bağlantısı olarak hizmet etmiştir. Mısır, Babil, Hint ve Çin medeniyetlerinin yanı sıra İslam, Budizm, Hristiyanlık dinleri ile farklı milletlerden ve ırklardan insanları birbirine bağlamıştır. Bu rotalar, çeşitli medeniyetlerin, dinlerin ve ırkların insanların birbirleriyle açık fikirli etkileşime girmesi ve kucaklaşmasını sağlamıştır. Bugün, Jiuquan, Dunhuang, Tulufan, Kashi, Semerkant, Bağdat ve Konstantinopolis'in antik kentlerinin yanı sıra Ningbo, Quanzhou, Guangzhou, Beihai, Colombo antik limanları, Cidde ve İskenderiye bu geçmiş etkileşimlerin

yaşayan anıtları olmuş, tarihin bu kısmı uygarlığın açıklıkla geliştiğini ve ulusların değişim yoluyla geliştiğini göstermiştir².

İpek yolu, Asya ile Avrupa, Çin ile Ortadoğu ve Akdeniz dünyası arasında mal ve kültür alışverişine aracı olduğu belirtilmektedir. Mekânsal Açıdan İpek Yolu “*Budist yolları*”, “*Moğol yolları*” ve “*Akdeniz yolları*” olarak incelemek mümkündür. Bu yolun geçmiş olduğu güzergahlar sınıflandırılmış olmasına rağmen bu yolun bir bütün olarak haritasının çıkarılması başlangıç ve bitin noktalarını kesin olarak tespit etmek mümkün değildir³. Ancak ortak görüş; kara yolunun Çin, Orta Asya, İran, Mezopotamya ve Anadolu’nun Akdeniz kıyısındaki Antakya ve Sûr limanlarına bağlayan güzergâh olarak tarif edilebilir⁴.

Tarih boyunca önemini koruyan İpek Yolu, adını Çin’de üretilen ve batıya taşınan İpek’ten almıştır. İpek Yolu’nu kıtalararası birleşmiş bir karayolu yapan ve denizlerle kesiştiren, bu kadim yola adını veren ve kıymetli mal olmak dışında tarihte para yerine de kullanılan ipeğin ticaretinin Çin’den başlanarak Anadolu ve Akdeniz aracılığıyla Avrupa’ya ve Kızıldeniz üzerinden de Afrika’ya kadar yoğun ve sürekli bir şekilde yapılmış olmasıdır⁵. Bu yol, Alman kaynaklarda “*Die Seidenstrasse*”, İngiliz kaynaklarında “*The Silk Road*”, Çin

² Xi Jinping. “Full Text of President Xi’s Speech at Opening of Belt and Road Forum.” Xinhua, 2017. http://news.xinhuanet.com/english/2017-05/14/c_136282982.htm. (Accessed on 27.04.2020).

³ Muzaffer Bakırcı, “Coğrafi Açıdan Anadolu’nun Tarihi Ulaşım Ağı ve İpek Yolu”, *Avrasya Etütleri*, S.45, 2014, s.69

⁴ Hüseyin Çınar, Mehmet Bulut, “*Tarihi İpek Yolu’nun Kuzey Anadolu Güzergâhı*”, *Medeniyetler Güzergâhı İpek Yolu’nun Yeniden Doğuşu*, İstanbul, 2018, s. 125-126.

⁵ İrfan Kalaycı, Deniz Ticareti ve Küresel Mali Kriz: İpek Yolu’nda Türkiye İçin Yeni Stratejiler, *Avrasya Etütleri*, S.45, 2013, s.87-122.

kaynaklarında “*Sichou Zhi*”, Rus kaynaklarında “*Velikiy Sholkoviy*”, Fransız kaynaklarda “*La Route de la Soie*” olmak üzere çeşitli şekillerde ifade edilmiştir⁶. İpekyolu, Arap kaynaklarında “*et-tariku'l-harir*” olarak geçerken, Moğollar “Jamb” olarak isimlendirmişlerdir⁷. Bir Özbek atasözünde ise İpek Yolu için; “*Evrende İki Büyük Yol Bulunmaktadır. Gökyüzünde Samanyolu, Yeryüzünde İpek Yolu*” olarak ifade edilmiştir⁸.

Çin ile Orta Asya, İran ve Akdeniz arasında ipek taşımayı kontrol eden İpek Yolu’nun tarihi, aşağı yukarı MÖ IV. yüzyıla kadar inmektedir. İpekyol’una ait ilk bilgiler Herodot’a kadar uzanmaktadır. MÖ. 450 yıllarında Herodot, dünyanın eski yolu hakkında bilgiler vermektedir. Makedonyalı Tacir Maies Titianus’un çizmiş olduğu İpek Yolu haritası, yüzlerce yıl batılı tüccarlara ve seyyahlara yol göstermiştir⁹. 1877 yılında Alman gezgin ve arkeolog Baron Freiherr Ferdinand Von Richtofen, bu tarihi yola ‘İpek Yolu’ adını vermiştir. İpeğin Çin’den batıya taşınması ise MÖ 2. yüzyılda başlamıştır. Bu yoldan batıya ilk ticareti gerçekleştiren Çin elçisi Zhang Qian olmuştur¹⁰.

İpek Yolu hakkındaki ilk resmî belgeler Romalılar ile Antik Yunan döneminde tutulmuştur. Bu tarihi yolun Çin’den Avrupa’ya üç ana güzergâh üzerinden ulaşılmaktadır. Kuzey istikametinde giden yol

⁶ Güller Şahin, İrfan Kalaycı, “Yeni Bir Küresel Kalkınma Paradigması: Sürdürülebilir İpek Yolu”, *Avrasya Etüdleri*, S.45, 2014, s. 123-154.

⁷ Kemal Kaplan, *Anadolu’nun Lojistik Tarihi*, İstanbul, 2017, s.88.

⁸ Adem Üzümcü, Sıdika Akdeniz, “Yeni İpek Yolu: TRACECA ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi”, *Avrasya Etüdleri*, S.45, 2014, s.171-199.

⁹ Kemal Kaplan, *Anadolu’nun Lojistik Tarihi*, İstanbul, 2017, s.88.

¹⁰ Adem Üzümcü, *agm.* s.171-199.

Rusya'nın Don nehrinden başlayarak kuzeyden Türkmen Cumhuriyetleri topraklarından geçerek Çin'in batısında bulunan Kansu kentinden, Tanrı Dağlarının kuzeyinde bulunan kervan yolunu takip etmiştir. Bu yolun güney rotası Mezopotamya ve Antakya'dan başladığı düşünülmektedir. İran ve Afganistan'ın kuzeyinden Pamir Ovası'na ulaşır. Batı istikameti ise Gaziantep, Malatya, İzmir, Trabzon, Sinop, Alanya ve Antalya gibi limanlar üzerinden Avrupa'ya ulaşmaktadır. Üçüncü güzergâh ise Hindistan'ın önemli liman şehirlerinden birisi olan Bargyzaga şehrine deniz yolu ile ulaşılmasıdır¹¹.

Büyüyen Ekonomisi ve Yeni Arayışlar ile Çin

Çin tarihi nedense çoğunlukla dünyanın geri kalan kısmının tarihinden ayırmışçasına, herhangi bir yerde tarihe uygulananlardan bütünüyle farklı kurallar altında işleyen bir fenomenmiş gibi ele alınır. Bu pek de akla uygun ve yerinde bir yaklaşım olarak görülemez. Çin politik olarak izole olduğu dönemler olmasına karşın hiçbir zaman tamamen izole ya da dışarıya kapalı bir toplum olmamıştır¹². Bu bakımdan 21. yüzyılda Çin, küresel ekonominin önde gelen oyuncularından biri olması tesadüfi değildir. Jeo-politik ve askeri-politik açıdan yeni bir güç olarak ortaya çıkan Çin, dünyanın en büyük ekonomik ve üretici gücüne sahip olmuştur. Birçok sektörde kurduğu şirketler ile küresel pazarlara açılmayı hedefleyen Çin, dünyanın en büyük ihracatçısı ve

¹¹Mahouti, Mehran; “İpek Yolu Nedir?”, *Bilimin Sesi*, <https://www.biliminsesi.com/ipek-yolu-nedir/>, (Accessed on 09.05.2020).

¹² Michael Dillon, *Modernleşen Çin'in Tarihi*, (Çev. E Ümit Atılgan, Aydın Atılgan), İstanbul, 1913, s.19.

üreticisidir. Ayrıca dünyanın ikinci büyük ithalatçısı ve en çok sermaye çeken ülke konumundadır. 4,5 trilyon dolarlık dış ticaret hacmi, 3,1 trilyon dolarlık döviz rezervi ve 1,9 trilyon dolarlık yatırım stoku ile Çin dünyanın satın alma gücüne sahiptir. Çin mevcut bu gücünü devam ettirebilmek, üretmiş olduğu ürünleri yeni pazarlara ulaştırmak ve sürdürmek konusundaki tercihi kendisini yeni arayışlara itmiştir.

Çin'in müthiş ekonomik performansı ile dünyanın ikinci büyük ekonomisi ve aynı zamanda dünyanın en hızlı büyüyen ekonomisine sahiptir. Son yıllarda ortalama büyüme oranı %10'dur. Dünyanın en büyük üretim ekonomisi sahip ve aynı zamanda üretim için bir küresel merkez olmuştur. Büyük ticaret kapasitesine sahip olmakla birlikte uluslararası ticarete hayati bir rol oynamaktadır¹³. Bu nedenle bölgesel ulaşım ağlarına ve yeni enerji kaynaklarına gereksinim duymaktadır. Bu hedeflerini gerçekleştirmek için büyük bir proje başlatmıştır. “Tek Kuşak Tek Yol” ‘OBUR’ girişimi veya kuşak olarak bilinen “Yeni İpek Yolu” ve “Road Initiative (BRL)” Çin tarafından önerilen Avrasya Ülkeleri arasında ekonomik iş birliğini kurmayı hedefleyen 6.437 kilometrelik eski ipek yolunun adını almıştır. OBOR hem jeopolitik hem de jeo-ekonomik bir projedir. OBOR girişimi, ekonomi, güvenlik ve stratejik politikaların paradigma değişikliğidir¹⁴. Bu ünlü ağın yeniden canlandırılması iki yol veya parkurdan oluşur:

¹³ Georgiev, Georgi. “The Chinese ‘One Belt, One Road’ Initiative-New Opportunities for the European Union and Its Neighbours in the Black Sea Region.”, *KSI Transactions on Knowledge Society*, S.VIII, 2015, s.33-40.

¹⁴ Umbreen Javaid * Mir Waheed Akhlaq, “Situating Central Asia In China’s One Belt One Road Initiative”, *Journal of the Punjab University Historical Society*, Volume No. 31, Issue No. 2, July-December 2018, s. 229,

‘İpek Yolu Ekonomik Kemer, Kemer ve Yol Girişimi’dir. Çin, Orta Asya, Orta Doğu, Avrupa ve Asya’yı bağlayan, yolları, tren hatları, enerji boru hatları ve telekomünikasyon bağlantıları ile inşa etmeyi amaçlamaktadır¹⁵. Bu proje Scott Kennedy'nin belirttiği gibi, ‘bir Noel ağacı’ gibidir. Bunun üzerine birçok politika hedefi koyabilmek mümkündür¹⁶.

OBOR Girişimi, Çin açısından tam olarak bu ihtiyaçlarını göz önüne alınarak hazırlanan bir projedir. OBOR planı İmparatorluk Çin hanedanının kararlarına ve pragmatik yaklaşım Konfüçyüsçü öğrenme yöntemlerini izler. Çin, ortağı “OBOR” olan her ülkenin çıkarlarına büyük özen vermektedir. Katılımcılara dünya ticaretini birleştirmek için cazip paketler verir. Çin’in bu girişimi ulaşım, kültür ticaret ve ekonomi gibi birçok alanı kapsamaktadır¹⁷. Bölgesel tanıtım, ekonomik kalkınma, ilgili ülkelerin ekonomik yararları ve katılımcıların kültürel bağları OBOR girişiminin temel hedefi olmuştur. Hazırlanan bu proje sadece Çin için değil aynı zamanda ipek yolu üzerinde bulunan tüm ülkelerin çıkarlarını kapsamaktadır. “kazan-kazan” prensibinden hareket edilen OBOR Projesi, İpek Yolu üzerindeki ülkelerde ulaşım altyapı, sanayi yatırımları, finansman desteği ile kalkınma imkânlarını geliştirmeyi amaçlamaktadır. Demir

¹⁵ Gonçalves, Arnaldo M. A. “China’s ‘One Belt, One Road’ Initiative. Just Economics?” *Pyrex Journal of Political Science and International Relations*, S.3, 2017, s.13-29.

¹⁶ Jinghan Zeng, “Does Europe Matter? The Role of Europe in Chinese Narratives of ‘One Belt One Road’ and ‘New Type of Great Pover Relations’”, *JMCS*, Volume 55, 2017, s.1170.

¹⁷ Bal Kishan Sharma, *Nivedita Das Kundu, China’s One Belt One Road*, New Delhi, 2016, s.15.

ve karayolu ağıları, köprüler, doğal gaz, petrol boru hatları, limanlar, havaalanları ve enerji santralleri gibi ulaşım, enerji yatırımlarını oluşturmaktadır¹⁸. Bu projeler ile ülkeler arasında siyasi iş birliği, yapısal bağlantıların kurulması, ticari engellerin kaldırılması, finans, altyapı, enerji, ulaşım, inşaat alanlarında katkı sunmaktır. Ticarete artış öngörmekle birlikte yollar, limanlar, akıllı şehirler yaratmayı hedeflemektedir. Çin, uygulanacak bu proje ile dolgun döviz rezervlerini etkin kullanmayı sağlarken aynı zamanda, küresel ekonomi ile derin entegrasyonu ve enerji güvenliğini de hedeflemektedir.

Bu projenin amacı, Çin için daha fazla ticaret ve yatırım fırsatı yaratırken, *İpek Yolu Ekonomik Kuşağı* ve *21. Yüzyıl İpek Yolu ya da Bir Kuşak Bir Yol* 'OBOR' olarak bilinen proje, Afrika'nın yanı sıra Avrasya kara parçasını hem karadan hem de denizden birbirine bağlamak üzere büyük çaplı altyapı geliştirilmesini öngörmektedir. OBOR girişiminin beş büyük hedefi bulunmaktadır. Ülkeler arasında: politik eşgüdümü sağlamak, ulaşım ve iletişim imkanlarını geliştirmek, altyapıyı güçlendirmek, insanlar arasındaki seyahatleri kolaylaştırmak ve toplumlar arasında yakınlık kurmak, "engelsiz ticaret" için bürokratik engelleri ortadan kaldırmak ve ticarete yerel para birimlerini kullanmaktır. Bir özel amaç da Avrupa ve Asya pazarlarının entegrasyonunu sağlamaktır. Bu proje ile Çin'in enerji üretimi ve enerji şebekeleri ile birlikte, yolların, petrol ve doğalgaz boru hatlarının ve dijital kabloların büyük bir yayılımını

¹⁸ Nazirul Islam Sarker, Altab Hossin, "One Belt One Road Initiative of China: Implication for Future of Global Development", *Modern Economy*, S.9, 2018, s.630.

kapsamaktadır. Ayrıca Çin'in özellikle kendi ülkesinde diğer bölgelere nazaran geri kalmış bölgeleri ekonomik açıdan harekete geçirmek, Çin'in kapasite üretimini ve Çinli şirketlerin daha fazla büyümesi ve kar hacmini genişletilmesini amaçlanmaktadır¹⁹. Çin finansman açısından eşi görülmemiş bölgesel entegrasyonunu daha geniş bir alanda nasıl geliştireceğini planlayan geniş kapsamlı taslak olarak hazırlanmıştır. İpek Yolu, güzergâhında yer alan ülkeler için refah, Çin için dışa açılma, zenginleşme anlamı taşımaktadır.

'Tek Kuşak, Bir Yol' un en az üç ayırt edici özelliği bulunmaktadır. Birincisi, girişimin kapsamı ekonomik kazançlar açısından Çin'in kâr etmekle sınırlı değildir. Gönüllü olarak iş birliği yapmayı kabul eden birkaç düzine ülkeyi de kapsamaktadır. Ekonomik iş birliği, iç güvenlik, bilim, kültürel alışveriş ve daha fazla konuları içerir. Ayrıca, inisiyatif, yakın zamanda kurulan ve farklı projeleri finanse eden uzun bir geçmişe sahip çok sayıda kurum tarafından desteklenmektedir. Bunlar arasında Asya Altyapı Yatırım Bankası, çeşitli uluslararası kalkınma bankaları ve Çin ipek yolu Fonu bulunmaktadır²⁰.

¹⁹ Symonds, Peter (2015), "Bir Kuşak Bir Yol: Çin'in ABD'nin 'Asya'ya Dönüş'üne Yanıtı", World Socialist Web Site, <http://www.wsws.org/tr/2015/dec2015/obor-d14.shtml>, (Accessed on 12.05.2020).

²⁰ Adrian Brana, "One Belt, One Road: new framework for international relations?", *Polish Journal of Political Science*, Volume 4, Issue 2, 2018, s.58-74.

Şekil:2

Bu proje ilk defa 2013 yılında Çin Devlet Başkanı Xi Jinping tarafından 7 Eylül 2013 tarihinde Kazakistan'ın Astana şehrinde yapmış olduğu bir konuşmada dile getirilmiştir²¹. Xi Jinping iddialı bir şekilde dış ekonomik kalkınma girişimlerinden biri olarak efsanevi İpek Yolu'nu yeniden harekete geçirmeyi amaçlayan bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında bu projenin bölgesel ekonomik iş birliğinin kalkınmaya katkı sağlayacağı vurgulanmıştır. Küresel ticaret dengelerini değiştirecek olan bu proje geniş kapsamlı bir projedir. Amaç bu 65 ülke ile olan ilişkileri geliştirmektir. Çin Devlet Başkanı Xi'nin girişimi tanıtırken *“Bu herkesin kazançlı çıkacağı bir projedir. Siz de yerinizi alın beraber kalkınalım”* çağrısı, Çin'in 'havuç-sopa yerine kazan-kazan (win-win)' politikasını ön plana çıkardığını

²¹ Clemens, M (2015) “The Maritime Silk Road and the PLA”, China Brief, Volume 15, pp. 7-10. (Accessed on 04.05.2020).

göstermektedir²². Bu düşünceyle Çin'den yola çıkan bir tren kesintisiz olarak Londra'ya ulaşabilecektir. Hazırlanan bu proje Çin'in yüz yıllık hayalinin ortaya konulması olarak kabul edilmektedir²³. Birçok alanı kapsayan bu proje ile altyapı tabanlı geçişler, ekonomik büyüme, kurumsal koordinasyonu ve kültürel iletişimi desteklemeyi amaçlamaktadır. “*Tek Kuşak, Tek Yol*” inisiyatifi'nde önemli olan husus, uzun vadeli planları gerektiren bu projenin planlayıcısı ve uygulayıcısının ilgili devletler olması dikkate değerdir²⁴.

OBUR projesi kara ve deniz yolu olmak üzere iki farklı rota takip etmektedir. İlk rota Orta Çin'deki Xi'an'dan başlayıp Orta Asya, Orta Doğu, Doğu Avrupa, Rusya ve Kuzey Avrupa'ya Rotterdam'a kadar uzanır. Öte yandan deniz yolu Akdeniz'i Güney Çin Denizi ile uzun bir yoldan bağlar. Süveyş Kanalı, Hint Okyanusu, Malacca Boğazı vb. yaklaşık 65-70 ülke ve 4.4 milyon insan bu projenin katılımından yararlanacaktır. Projenin 30-35 yıl içerisinde yapılması planlanmaktadır. Bu iddialı programı başarılı bir şekilde uygulamak için Çin, mevcut İpek Yolu'nu denizlere bağlamak, eski koridorlar ile birlikte yeni koridorlar hedeflemektedir. Bu koridorlar: Çin-Çinhindi Yarımadası, Bangladeş-Çin-Hindistan-Myanmar, Çin-Pakistan, Yeni Avrasya Kara Köprüsü, Çin-Orta Asya-Batı Asya, Çin-

²² Mühdan Sağlam, “Tek Yol Tek Kuşak: Yeni Bir Hegemonyaya Doğru”, *Gazete Duvar*, [http:// www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/05/17/tek-yol-tek-kusak-yeni-bir-hegemonyaya-dogru/](http://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/05/17/tek-yol-tek-kusak-yeni-bir-hegemonyaya-dogru/), (Accessed on 05.05.2020)

²³ Rumi Aoyama, ““One Belt, One Road”: China's New Global Strategy”, *Journal of Contemporary East Asia Studies*, 5:2, 2016, s.4.

²⁴

Moğolistan'dır²⁵. Çin Cumhurbaşkanı Xi Jinping, İsviçre'nin Davos kentindeki Dünya Ekonomik Forumu'nda yaptığı konuşmada, 100'den fazla ülke ve uluslararası örgütün girişime sıcak yanıtlar verdiğini ve 40'tan fazla ülke ve uluslararası örgütün iş birliği anlaşmaları imzalandığını belirtmiştir.

2013 yılında Kazakistan'ın Astana şehrinde yapılan Yeni İpek Yolu 2. Uluslararası Ulaştırma ve Lojistik İş Forumunda, Kazakistan Azerbaycan, Gürcistan temsilcileri tarafından Trans-Hazar Uluslararası Taşıma Güzergâhına yük akışını artırmak amacıyla, Trans-Hazar Uluslararası Taşıma Güzergahını Geliştirme Koordinasyon Komitesi oluşturulmasına karar verilmiştir. Komite, 2014'te kurulmuştur. 2015 yılında Türkiye'de yapılan G20 Liderler Zirvesinde “*Türkiye ile Çin arasında İpek Yolu Ekonomik Kuşağı ve 21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu ile Orta Koridor Girişiminin Uyumlaştırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası*” imzalanmıştır²⁶. Mart 2015'te Çinli yetkililer “*Ortak Yol İpek Yolu Ekonomik Kuşağı ve 21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu Üzerine Vizyon ve Eylemler*” belgesini yayınlamıştır. Yayımlanan belgede İpek Yolu Ekonomik Kuşağı, Çin, Orta Asya, Rusya ve Avrupa'yı bir araya getirmek, Orta Asya ve Batı Asya üzerinden Çin'i Basra Körfezi ve Akdeniz'e bağlamak ve Çin'i

²⁵ Rafail Voulgarakis, Vasills Papageorgiou, “OBOR: China's Grand Strategy for the 21st century”, *Center for International Strategic Analyses*, 2017.

²⁶ Cem Okan Tuncel, “Yeni İpek Yolu Kapsamında Türkiye ve Çin ‘Bir Kuşak Bir Yol’ Girişimi ve Çin Türkiye İlişkileri”, <https://www.criturk.com/haber/ozel-haber/yeni-ipek-yolu-kapsaminda-turkiye-ve-cin-25926> (Accessed on 02.05.2020).

Güneydoğu Asya, Güney Asya ve Hint Okyanusu ile birleştirmek hedeflenmektedir²⁷.

Serbest piyasa ekonomisine uyum sağlayan Çin bu proje ile demir ve deniz yolu ulaşım ağı üzerinden Asya ülkeleri, Avrupa ve Afrika'ya kısa sürede ulaşabilecektir. Çin'deki Hangshou'dan başlayan Beijing ve Urumçi üzerinden Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan, Pakistan, İran ve Türkiye üzerinden Balkanlar ve Kuzey ülkelerini aşarak Amsterdam ve Madrid'e ulaşacaktır²⁸. İkinci izlenecek yol ise, Hangshou'dan başlayarak, Güney Çin Denizini aşp, Tayland, Filipinler, Endonezya ve Malezya üzerinden, Melaka boğazını geçip, Hindistan'ın Güney'inden Doğu Afrika'ya ulaşmaktadır. Buradan Kuzey'e yönelerek, Süveyş Kanalı, Yunanistan ve İtalya üzerinden Batı Avrupa'ya uzanır. Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı'nı oluşturan güzergâh ise Çin'den Avrupa'ya, Rusya'dan Güney Asya ve Afrika'ya kadar ulaşımı kolaylaştıracak ülkeler arasındaki ticareti geliştirecektir²⁹ Geçtiği güzergahlar üzerinde bulunan devletler göz önüne alındığında mevcut devletlerin gelişmekte olan devletler olduğu önemlidir.

Kuşak ve Yol Projesinin Hazar geçişli orta koridorundan ilk Çin treni Xi'an kentinden yola çıkarak Kazakistan, Hazar Denizi, Azerbaycan, Gürcistan'ın ardından Anadolu'yu kat ederek İstanbul Boğazı'nın

²⁷ "Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st-Century Maritime Silk Road," 2015, http://en.ndrc.gov.cn/newsrelease/201503/t20150330_669367 (Accessed on 04.05.2020).

²⁸ Cem Okan Tuncel, "Yeni İpek Yolu Kapsamında Türkiye ve Çin 'Bir Kuşak Bir Yol' Girişimi ve Çin Türkiye İlişkileri" <https://www.criturk.com/haber/ozel-haber/yeni-ipek-yolu-kapsaminda-turkiye-ve-cin-25926> (Accessed on 02.05. 2020).

²⁹ Akkan Suver, "Tarihi İpek Yolu Yeniden Gündemde", *Gözlem*, 16 Mayıs 2020.

altından Avrupa'ya ulaşması amaçlanmıştır³⁰. Bu proje ile birlikte Çin mallarının Avrupa'ya teslim süresi, Çin ile Türkiye arasındaki bağlantı ile yarı yarıya azalmıştır. Çin'in merkezindeki Xi'an şehri ile Marmara Denizi kıyısında İstanbul'un 70 mil doğusunda 4000 kilometrelik "İpek Demiryolu" güzergahının kargo trenlerinin geçmesi 12 gün sürmektedir. Danimarkalı bir nakliye şirketi olan Maersk tarafından yürütülen hizmetler her Salı Xi'an'dan trenin çıkışı ile başlamıştır. Çin ürünleri, Deniz yolu ile 30 günde Avrupa'ya ulaştırılırken, demiryolu ile 12 gün gibi kısa bir sürede ulaştırılmaktadır³¹.

Projenin gerçekleşmesi için Çin ve bölge ülkelerinin 8 trilyon dolarlık yatırım yapması planlanmıştır Çin ve Türkiye arasında yapılan müzakereler sonucunda ticaret yolları için 40 milyar dolarlık bir bütçe öngörmüştür. Hazırlanan bu projenin tüm masraflarını Çin'in Asya Altyapı Yatırım Bankası ve İpek Yolu Fonu üstlenmiştir. Gelişmekte olan Endonezya, Malezya ve Pakistan gibi ülkelere bu proje kapsamında Çin sermayesi kazandırmak hedeflenmiştir³². İlk bakışta, Pekin'in girişimi gerçekten de mevcut ticaret yollarını güçlendirmeyi, üretilen ürünlerin ihracatını teşvik etmeyi ve Avrupa'ya doğru yeni yollar oluşturmayı amaçlamaktadır. Çin inşaat şirketlerinin genişlemesi, küresel rezerv para birimi olarak Yuan'ın statüsünün

³⁰ <https://www.oncevatan.com.tr/turkiye-ve-obor-makale,47628.html> (Accessed on 06.05. 2020).

³¹ "Xi's 'Silk Railway' halves delivery time to Europe World, *The Times*, 4 May 2020, (Accessed on 12. 05. 2020).

³² "Demir İpek Yolu'ndan ilk tren Türkiye'de", <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/demir-ipek-yolundan-ilk-tren-turkiyede-6070803>, (Accessed on 10.05. 2020).

yükselmesi, enerji güvenliği elde edilmesi ve yurtdışındaki Çin mallarına talep yaratılması temel hedef olmuştur.

Şekil: 3

Bir Kuşak Bir Yol Projesi ve Türkiye

Çin'den Avrupa'ya uzanan Tarihi İpek Yolu, tarih boyunca büyük ölçüde Türklerin kontrolü altında kalmıştır. Çin'den başlayarak Türk topraklarının sınırları İran'a, Horasan'a, Ural Dağları'na ve Hazar Denizi'nden geçerek Karadeniz'e ulaşmıştır. Türkler, o zamanların büyük devletleri Çin, İran ve Bizans İmparatorluğu ile komşu olmuş, Çin, Rusya, Hindistan ve Arap ülkeleri arasındaki ekonomik ilişkilerinin kurulması ve iyileştirilmesinde hayati bir rol oynamıştır³³. Günümüzde de Tarihi İpek Yolu'nun geçtiği ülkelerden biri olan Türkiye, Modern İpek Yolu Projesi kapsamında sahip olmuş olduğu stratejik konum, Asya, Avrupa ve Afrika coğrafyasının kesiştiği bir

³³ Mehmet Behzat Ekinci, The Silk Roads From Past to the Future and Their Interactions With the Foreign Trade of Turkey, *Avrasya Etüdleri*, S.45, 2014, s.7-42.

noktada yer alması Türkiye'yi anahtar ülke konumuna getirmiştir. Türkiye, OBOR güzergahında kritik bir noktada bulunmakta, Jeopolitik konumu, güçlü üretim ve yüksek yük potansiyeli, denizyolundan gelen Karadeniz yükleri için en önemli aktarma ülkesi konumundadır. Türkiye, bulunmuş olduğu jeostratejik konum nedeniyle, siyasi ve ekonomik yönleri bakımından, Yeni İpek Yolu ile ilgili uluslararası girişimlerin büyük bir kısmında yer almaktadır³⁴.

Şekil:4

Türkiye açısından Çin göz ardı edilecek bir ülke değildir. Birleşmiş Milletlerin beş daimî ülkesinden biri ve dünyanın ikinci büyük ekonomisine sahiptir. Güçlü ekonomik yapısı, sermaye ve teknolojisi ile Türkiye için cazip bir ülke konumunu güçlendirmektedir. Türkiye Asya ülkeleri ile kurmuş olduğu ilişkileri güçlendirmek istemektedir. Türkiye'nin Çin ile ilişkilerini güçlendirmesi olabilecek projeler içerisinde yer alması Türkiye'ye stratejik açıdan yeni kapılar açma

³⁴ Botaş, "International Projects", <http://www.botas.gov.tr/index.asp>, Retrieval date: (Accessed on 09. 05. 2020).

fırsatı sunmaktadır. Ayrıca bu proje ile Türkiye, Pekin'den Londra'ya uzanan koridorun en stratejik noktasına haline gelmiştir³⁵.

Türkiye'nin ticaret hacminin artırmak istediği bölgelerden birisi Orta Asya'dır. Bölgede etkin olmak isteyen Türkiye'nin bölge ile olan ulaşımın kolaylaştırılması Asya pazarında etkin bir rol oynamasına yol açacaktır³⁶. Bu proje ile beraber, Türki Cumhuriyetleri'nden hammadde ihtiyaçlarını daha ucuza karşılama imkânı bulurken, avantajlı fiyatlarla mamul maddeleri de bölgeye ihraç edebilecektir. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında hızlı, güvenilir ve ucuz ulaşım fırsatına kavuşacaktır. Kardeş ülkeler ile olan ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesinde katkı sağlayacaktır. Bu ulaşım Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında dil, din, örf ve âdet birliğinin pekişmesi açısından önemli olacaktır. Bu yakınlaşma ekonomik ve ticari ilişkilere ivme kazandırarak, oluşturulabilecek gümrük birliği konusunda önemli engeller büyük ölçüde ortadan kalkacaktır. Bu hattın geçtiği ülkeler arasındaki ticari ve ekonomik iş birliği olanaklarını yeniden geliştirilecektir³⁷.

Kuşak-Yol Projesi ile Çin sermayesinin ortak yatırımların önünü açabilmesi, gelecekte Türkiye'nin Çin ile askeri, siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda ilişkilerinin gelişmesine katkı verecektir. Bu proje

³⁵ Grieger, Gisela, One Belt, One Road (OBOR): China's regional integration initiative. European Parliamentary Research Service. Available at, 2016, (Accessed on 10. 05. 2020).

³⁶ Esme Özdaşlı, "Çin'in Yeni İpek Yolu Projesi ve Küresel Etkileri", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S.10, 2015, s.579-596.

³⁷ Halil Seyidoğlu, Suna Gönültaş, Modern İpek Yolu Projesi ve Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler, *Avrasya Etüdleri*, S.45, 2014, s.201-216.

ile Türkiye demiryolu altyapısını iyileştirerek ve yeni liman ve otoyol bağlantıları yapılacaktır.

Şekil: 5³⁸

Yeni kurulan Demiryolu hattı ile devletler arasındaki mesafe kısılacak, Doğu'nun ucuz iş gücü ve sermayesi ile Batı'nın zengin yer altı kaynaklarının oluşturabileceği büyük bir piyasa oluşacaktır. Üzerinde bulunduğu coğrafi konum Türkiye'nin bu hattın getirmiş olduğu bütün imkânlardan yararlanma imkânı bulabilecektir. Ulaşımın getirmiş olduğu kolaylık Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile yapılacak ticaretin maliyetini düşürmesi nedeniyle cari açığın azalması ve ihracatımızın daha da artmasına yol açacaktır. Yeni bilgi işlem teknolojileri transferi ile üretim süreci verimliliği artacak, dışarıdan yabancı sermayenin ülkemize girmesi için bir altyapı oluşacaktır. Türkiye'nin yapmayı planladığı büyük altyapı projeleri için dış kredi

³⁸ Işıkoğlu, Nüket, "OBOR Projesi ve Türkiye", 17 Mayıs 2019, <http://nukhetisikoglu.blogspot.com/2019/05/obor-projesi-ve-turkiye.html>, (Accessed on 7. 05. 2020).

desteği Çin tarafından sađlanabilecektir³⁹. Türkiye'nin altyapı çalışmalarında Çin'in teknolojik birikimine olan ihtiyaç sağlanırken, Çin Halk Cumhuriyeti içinde Türkiye'de yeni yatırım pazarları oluşacaktır.

Çin nüfus bakımından dünyanın en kalabalık ülkesidir. Aynı zamanda ekonomik sermaye bakımından dünyanın en güçlü ülkelerinden birisidir. Türkiye Turizm bakımından yatırımlarını gerçekleştirmiş ve dünyada önemli derecede turizm potansiyeli olan önemli ülkelerden birisidir. Bugün Türkiye'yi ziyaret eden Çin'li Turist sayısı yaklaşık 300 bindir. Türkiye yükselen ekonomisi ile Çin'den gelebilecek turist sayısını 1 milyonun üzerine çıkarmayı hedeflemektedir. Çin'den gelen turistler Avrupalı ve Rus turistlerin aksine tarihi ve kültürel sahayı gezen ve lüks tüketim malları almayı tercih eden bir profil göstermektedir. Bu turist grubunun Türkiye'ye getirilmesi Türk ekonomisine büyük katkı sađlayacaktır⁴⁰.

Türkiye hızla büyüyen bir ekonomiye sahiptir. Aynı zamanda ulaşım ve enerji koridorlarına sahip olan bir ülkedir. Ekonomiye daha güçlü kılmak için yeni yatırımlar ve ticari fırsatlara ihtiyaç duymaktadır. Türkiye 2002'den itibaren kara deniz ve hava ulaşımına büyük yatırımlar yapmıştır. 2023 yılına kadar demiryollarında ulaşılması

³⁹ Ahmet İiz, "Tek Kuşak Tek Yol Projesi ve Türkiye'ye Olası Etkileri", *Electronic Journal of Social Sciences*, Volume, 18, 2019, s.1688-1700.

⁴⁰ Tarık Oğuzlu, "şi Cinping Döneminde Türkiye ve Çin", <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/si-cinping-doneminde-turkiye-ve-cin/954369>, (Accessed on 05.04.2020).

gereken 25.000 kilometrelik bir hedef koymuştur⁴¹. Çin'den Avrupa'ya yapılacak taşımacılığın Türkiye'nin köprü durumunu kuvvetlendirecektir. Türkiye ile Çin arasında ilişkilerin kuvvetlendirilmesi bakımından önemli adımlar da atılmıştır. Edirne'den Kars'a hızlı tren projesi, Zonguldak Filyos, İzmir Çandarlı ve Mersin limanlarının inşası, projenin deniz ayağını oluşturan önemli çalışmalardır. Marmaray, Yavuz Selim köprüsü, Avrasya tüneli, Çanakkale köprüsü projenin altyapısı bakımından çok önemli diğer adımlardır⁴².

Çin'in İpek Yolu ekonomik koridor girişimi, ülkemizi Anadolu'dan Avrupa'ya Orta Asya'ya ve daha sonra Çin'e bağlamayı amaçlayan 'Orta Koridor' projesi ile bütünleşmektedir⁴³. Bilindiği gibi Orta Koridor, Türkiye'den Azerbaycan ve Gürcistan'a, daha sonra Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Afganistan ve Pakistan'a Hazar Denizi üzerinden gidip nihayet Çin'e uzanmaktadır⁴⁴. Türkiye'nin içinde yer aldığı orta koridor, tarihi İpek Yolu'nun canlandırılması amacı taşımaktadır⁴⁵. Orta koridorun inşası için yapılacak yatırımların toplamı yaklaşık 8 trilyondur. Ulaştırma altyapısı için yaklaşık 40 milyar doları bulacağı tahmin edilmektedir.

⁴¹ Uğur, Alper, "Demiryolu Sektöründe Dünya Gelişme Beklentileri ve Türkiye'nin Durumunun Araştırılması", *Alphanumeric Journal*, Volume 7, 2019, s.378.

⁴² Zeynep Çalışkan, "Çin'in İpek Yolu Projesi", *İnsamer*, Ocak 2018, s.8. <https://insamer.com/rsm/files/Cininipekyoluprojesi.pdf>, (Accessed on 05. 05. 2020).

⁴³ Sergey Karaganov, *Toward the Great Ocean-3: Creating Central Eurasia*, Moscow: Valdai Discussion Club, June 2015, pp.14-18 (Accessed on 07. 05. 2020).

⁴⁴ Nurettin, Akçay, "Yeni İpek Yolu Projesi Kapsamında Türkiye-Çin İlişkileri", *ANKASAM | Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, S.1, Aralık 2017, s.91.

⁴⁵ Selçuk Çolakoglu, *Dünya Düzeninde Çin Türkiye Çin İlişkileri*, Ankara, 2012, s.121-126.

Türkiye ve Çin arasında yapılan imzalanan anlaşmalar doğrultusunda ilk anda yapılması gereken projeler için 40 milyon dolarlık bir bütçe planlanmıştır. Bu bütçeden yıllık olarak 750 milyon dolarlık bir harcamanın yapılacağı kararlaştırılmıştır.

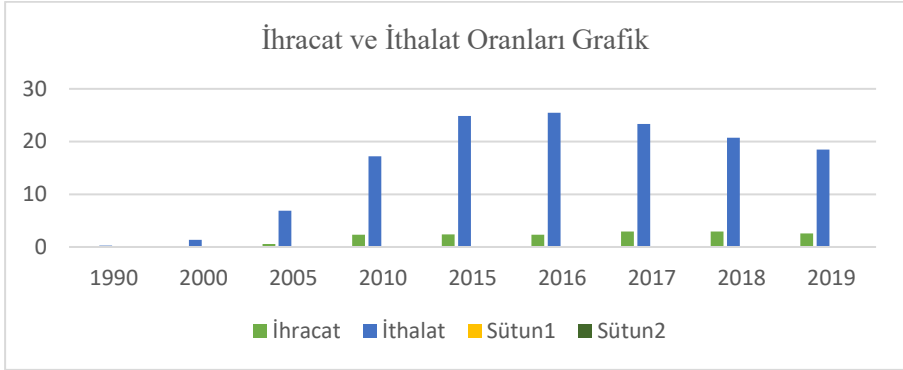
Türkiye ve Çin arasında ortak çalışma yapacağı birçok alan bulunmaktadır. Bu alanlar; yürütülen diyalog ve değişim kalkınma stratejileri, planları ve politikaları, altyapı projeleri, karayolları, demiryolları, sivil yapılar da dahil olmak üzere üçüncü ülkeler havacılık, limanlar, petrol ve gaz boru hatları, elektrik şebekeleri ve telekomünikasyon, ticaret akışı ve tartışılması ikili serbestlik ticaret bölgesi, avantajı döviz takas anlaşmaları, orta ve uzun vadeli inşaat kültürel iş birliği modelleri değiş tokuş, kardeş şehir kurulması olarak örneklendirilebilir⁴⁶.

Türkiye-Çin arasındaki ilişkiler karşılıklı olarak her yıl ticaret hacmini artırmaktadır. Ankara-Pekin arasındaki ticari ilişkilere bakıldığında 2019 yılında Türkiye'nin Çin'e 2,6 milyar dolarlık ihracatına karşılık, 18.4 milyar dolar ithalat yaptığı görülmektedir. Türkiye, Çin'den daha çok teknoloji yoğun ürünleri ithal ettiği, bunun karşılığında ise yoğunlukla işlenmemiş ve yarı mamul malları ihraç etmektedir. Türkiye, Çin'e olan ihracatın arttırılmasında imalat sanayii ve tarım sektörlerindeki ürünleri ön plana çıkmaktadır. Çin'den ithal edilen ürünleri yerli üretimle dengeli bir seviye getirmek, cari açığın azalmasına katkı sağlayacaktır. İmalat sanayii, enerji, tarım ve ulaşım

⁴⁶ Altay Atlı, "Turkey as a Eurasian Transport Hub: Prospects for Inter-Regional Partnership", *Journal of International Affairs*, Volume XXIII, 2018, pp.117-134.

gibi sektörler uzun dönemli yatırım ilişkisinde Çin'in değerlendirmesi gereken yatırım alanlarıdır.

Grafik:1

Türkiye'deki yatırımlar arasında en fazla paya sahip olan enerji sektörü toplam yatırımların %63'ünü oluşturmaktadır. Türkiye'nin gelişen bir ekonomi olarak ihtiyaç duyduğu yatırımlara Çin'in finansman sağlaması ise dış ticarete Türkiye aleyhine olan durumun telafisi olarak görülebilir. Grafikte görüldüğü gibi Türkiye-Çin arasındaki dış ticaretin yıllara göre miktarı görülmektedir. Özellikle 1990'dan başlayarak Çin lehine gelişim gösteren dış ticaret 2019 yılının sonuna kadar Türkiye aleyhine olacak şekilde bir seyir izlemektedir. Türkiye'nin Çin'e beş yıllık ihracatı 13 milyar 179 milyon olurken, Çin'den yapılan ithalat miktarı ise 112 milyar 902 milyon olmuştur. Her geçen gün iki ülke arasındaki ticaret hızla artmaktadır.

Bölgesel ve küresel krizlerin daha fazla ön plana çıktığı son yıllarda Çin ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler sadece maddi olarak değil siyasi, kültürel ve toplumsal olarak da değerlendirilmelidir. İki

ülke arasında sağlanacak iş birliği yeni yatırım imkanlarını ortaya çıkarırken siyasi ve diplomatik alanda sağlanan diyalog ortamı ise ikili ilişkilerin daha pragmatik bir şekilde gelişmesine imkân verecektir. Yeni iş sahalarının oluşturulması, istihdamın artırılması, yeni teknolojilerin transferi, farklı bölgelerde yapılan ortak proje girişimleri ve atıl kalan ekonomik kaynakların piyasaya kazandırılmasında Çin, fırsatlar sunan bir ülke olarak Türkiye için eğitim, turizm, sanayi, yatırım, finans ve savunma gibi alanlarda da değerlendirilebilir⁴⁷.

Asya-Pasifik bölgesi dünya nüfusunun yaklaşık %61'i barındırmaktadır. Bu oldukça büyük bir rakamdır. Çin'in bu ülkelere yapacağı yatırımlar ve İpek Yolu'nun getirmiş olduğu ticari kolaylıklar bu ülkelerdeki insanların satın alma gücü sanayisinin gelişmesine yol açacaktır. Ulaşımındaki altyapı yatırımlarının gerçekleşmesi ile birlikte orta ve uzun vadede şu anki ekonomik büyüklüğünün birkaç katına ulaşabileceği düşünülmektedir. Ulaşımında kilit olma özelliği taşıyan Türkiye'nin konumunu daha da güçlendirecektir. Kuşak ve Yol girişiminin ülkeler için birçok fırsat barındırdığı açıktır. Ancak tehditler de barındırmaktadır. Özellikle bu yolun daha sonraki dönemlerde Türkiye için büyük risk taşıyacağını, ileriki yıllarda büyük tehdit oluşturacağını ifade eden kişilerde bulunmaktadır. Bu durumu dile getirenlerin argümanlarını şöyle sıralamak mümkündür;

Türkiye için en büyük pazarlardan birisi Avrupa'dır. Yaklaşık 20 trilyon doların üzerinde bir ticaret hacmimiz bulunmaktadır. Tek

⁴⁷ Deniz İstikbal, "Türkiye-Çin Ekonomik İlişkileri ve Gelecek Seyri", *Kriter*, 01.07.2019, s.1.

Kuşak, Tek Yol girişimi ile Çin ile Avrupa arasındaki mesafe 12 güne düşürmektedir. Bu kısa sürede Avrupa'ya varan yüklü tren Çin malları karşısında mevcut pazarlarımızın kaybedilmesi endişesi ortaya çıkmıştır. Türkiye ile Çin arasında her yıl artan bir ticaret hacmi bulunmaktadır. Ancak Türkiye'nin Çin'e yapmış olduğu ihracat ve ithalat arasında büyük dengesizlikler bulunmaktadır. Küreselleşmeyi ve ekonomide liberalleşmeyi savunan Çin'in iç pazarındaki Türk yatırımcılara getirilen kısıtlamaları ortadan kaldırması ve yerli şirketlerini daha avantajlı hale getiren kuralları getirmemesi, ülkemizin Çin ile olan dış ticaret açığını hızlıca artıracaktır. Bu projeden Türkiye'ye kısa vadede ticari açıdan avantaj sağlayacak gibi görünmektedir. Fakat orta ve uzun vadede Çin'in taşımacılığını yapalım derken, AB'ye olan ihracatımızda önemli bir yer tutan üretim odaklı sektörlerimizin ve özellikle küçük üreticimizin yok olma tehlikesini doğuracaktır. Çin'den gelen dolu vagonlar içerisine vagonların dönüşünde kendi üretmiş olduğumuz malları ne kadar koyabileceğiz. Yoksa sadece vagonların ülkemiz üzerinden geçişlerini mi izleyeceğiz. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Görünüyor ki bu proje bizlere birçok cazip imkânlar sağladığı gibi ileriki yıllarda olabilecek endişeleri de beraberinde getirmektedir.

SONUÇ

OBOR projesi, dünya nüfusunun yaklaşık %60'ını oluşturan 65 ülke ile ilişkileri geliştirmek, Orta Asya, Orta Doğu ve Avrupa'yı birbirine bağlayan tarihi İpek Yolu'nu yeniden canlandırmayı amaçlamaktadır. İpek yolu üzerindeki ülkeleri birbirine yaklaştıracak, artan bu

yakınlaşma ülkelerin ticaret hacimlerinde olumlu etki sağlayacaktır. Çin'in deniz taşımacılığına olan bağımlılığını ortadan kaldıracak ve Çin'i hem siyasi hem de ekonomik olarak ilgili ülkelere yaklaştıracaktır.

“One Road One Belt” projesi Türkiye'ye birçok fırsat sağladığını vurgulamak gerekir. Dünyanın 17. büyük ekonomisi sahip olan Türkiye, Orta Doğu ve Orta Asya'ya açılan kapısı, OBOR için merkezi bir konuma sahip, kara, deniz ve hava ulaşımında kilit ülke konumundadır. Ev sahibi ülke ekonomilerine istihdam ve büyüme sağlayarak OBOR girişimi sürdürülebilir büyümeyi sağlayacak, Asya ile Avrupa arasındaki az gelişmiş alanlarda yaşam standartlarında genel bir artış sağlayacaktır. Yeni İpek Yolu projesi Türkiye, Çin, Orta Asya ülkeleri ile ekonomik, sosyal, politik ilişkilerini güçlendirmek, AB ve ABD'ye alternatif ittifaklar bulma şansı sunmaktadır. OBOR projesi kapsamında demiryolu altyapısının geliştirilmesi, limanların kullanımı ve karayolu bağlantılarının yapılması önemlidir. Bu bakımdan Modern İpek Yolu projesinin en önemli ülkeleri arasında yer alan Türkiye, Marmaray, Yavuz Sultan Selim Köprüsü, Avrasya Tüneli, Çanakkale 1915 Köprüsü, 3. Havaalanı gibi son zamanlarda çektiği mega yatırımlarla Modern İpek Yolu'nda önemli bir rol oynayan ülkelerden birisi olmuştur.

OBOR hattı Türkiye'ye, Türk inşaat firmalarının yıllardır faaliyet gösterdiği Orta Asya'ya erişimi kolaylaştıracak, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan gibi Orta Asya ülkelerine çok daha hızlı bir şekilde ulaşım sağlanacaktır. OBOR girişimi, Orta

Asya pazarına Türk ihracat ürünleri tedarikinde yardımcı olacak ve ülkeler arasında bağları daha da güçlendirecektir. Bu olumlu sonuçların yanında bu proje bazı endişeleri beraberinde getirmektedir. OBOR projesi Türkiye için birçok avantajı olsa bile, cari açığın artabileceği riskini göz önünde bulundurup birtakım tedbirleri almak zorundadır. Çünkü: OBOR'un bir “*kazan-kazan*” projesi olarak sunulsa bile, Çin'in diğer ülkelerden çok daha avantajlı olduğu bir gerçektir. Olumlu ve olumsuz yönleri olmasına rağmen bu proje Türkiye'ye ekonomik, politik, ticari ve sosyal avantajlar getirecek iyimser bir bakış açısına sahip olması bakımından önemlidir.

KAYNAKÇA

- “Demir İpek Yolu’ndan İlk Tren Türkiye’de”, <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/demir-ipek-yolundan-ilk-tren-turkiyede-6070803>, (Accessed on 10.05. 2020).
- “Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st-Century Maritime Silk Road,” 2015, http://en.ndrc.gov.cn/newsrelease/201503/t20150330_669367 (Accessed on 04.05.2020).
- “Xi’s ‘Silk Railway’ halves delivery time to Europe World, The Times, 4 May 2020, (Accessed on 12. 05. 2020).
- Akçay, Nurettin, “Yeni İpek Yolu Projesi Kapsamında Türkiye-Çin İlişkileri”, ANKASAM | Bölgesel Araştırmalar Dergisi, S.1, Aralık 2017, s.73-96.
- Aoyama, Rumi, ““One Belt, One Road”: China's New Global Strategy”, Journal of Contemporary East Asia Studies, 5:2, 2016, s.4.
- Atlı, Altay, “Turkey as a Eurasian Transport Hub: Prospects for Inter-Regional Partnership”, Journal of International Affairs, Volume XXIII, Summer 2018, pp.117-134
- Bakırcı, Muzaffer, “Coğrafi Açıdan Anadolu’nun Tarihi Ulaşım Ağı ve İpek Yolu”, Avrasya Etüdleri, S.45, 2014, s.63-86.
- Botaş, “International Projects”, <http://www.botas.gov.tr/index.asp>, Retrieval date: (Accessed on 09. 05. 2020).
- Brona, Adrian, “One Belt, One Road: new framework for international relations?”, Polish Journal of Political Science, Volume 4, Issue 2, 2018, s.58-74.

- Cem Okan Tuncel, “Yeni İpek Yolu Kapsamında Türkiye ve Çin ‘Bir Kuşak Bir Yol’ Girişimi ve Çin Türkiye İlişkileri”, <https://www.criturk.com/haber/ozel-haber/yeni-ipek-yolu-kapsaminda-turkiye-ve-cin-25926> (Accessed on 02.05.2020).
- Clemens, M. “The Maritime Silk Road and the PLA”, China Brief, Volume 15, (2015), pp. 7-10. (Accessed on 04.05.2020).
- Çalışkan, Zeynep, “Çin’in İpek Yolu Projesi”, İnsamer, Ocak 2018, s.8. <https://insamer.com/rsm/files/Cininipekyoluprojesi.pdf>, (Accessed on 05. 05. 2020).
- Çınar, Hüseyin, Bulut, Mehmet, “Tarihi İpek Yolu’nun Kuzey Anadolu Güzergâhı”, Medeniyetler Güzergahı İpek Yolu’nun Yeniden Doğuşu, İstanbul, 2018.
- Çolakoğlu, Selçuk, Dünya Düzeninde Çin Türkiye Çin İlişkileri, Ankara, 2012.
- Dillon, Michael, Modernleşen Çin’in Tarihi, (Çev. E Ümit Atılğan, Aydın Atılğan), İstanbul, 1913, s.19.
- Ekinci, M. Behzat, The Silk Roads From Past to the Future and Their Interactions With the Foreign Trade of Turkey, Avrasya Etüdleri, S.45, 2014, s.7-42.
- Georgi, Georgiev, “The Chinese ‘One Belt, One Road’ Initiative-New Opportunities for the European Union and Its Neighbours in the Black Sea Region.”, KSI Transactions on Knowledge Society, S.VIII, 2015, s.33-40.
- Gisela, Grieger, One Belt, One Road (OBOR): China’s regional integration initiative. European Parliamentary Research Service. Available at, 2016, (Accessed on 10. 05. 2020).

- Gonçalves, Arnaldo M. A. “China’s ‘One Belt, One Road’ Initiative. Just Economics?” *Pyrex Journal of Political Science and International Relations*, S.3, 2017, s.13-29.
- Gökhan, Güler, “Türkiye ve Obur”, <https://www.oncevatan.com.tr/turkiye-ve-obor-makale,47628.html> (Accessed on 06.05. 2020).
- Işıkoğlu, Nükhet, “OBOR Projesi ve Türkiye”, 17 Mayıs 2019, <http://nukhetisikoglu.blogspot.com/2019/05/obor-projesi-ve-turkiye.html>, (Accessed on 7. 05. 2020).
- İkiz, Ahmet, “Tek Kuşak Tek Yol Projesi ve Türkiye’ye Olası Etkileri”, *Electronic Journal of Social Sciences*, Volume, 18, 2019, s.1688-1700.
- İstikbal, Deniz, “Türkiye-Çin Ekonomik İlişkileri ve Gelecek Seyri”, *Kriter*, 01.07.2019, s.1.
- Javaid, Umbreen, Akhlaq, Mir Waheed, “Situating Central Asia In China’s One Belt One Road Initiative”, *Journal of the Punjab University Historical Society*, Volume No. 31, Issue No. 2, July-December 2018, s.227-241
- Jinghan, Zeng, “Does Europe Matter? The Role of Europe in Chinese Narratives of ‘One Belt One Road’ and ‘New Type of Great Pover Relations’”, *JMCS*, Volume 55, 2017, s.1162-1176.
- Kalaycı, İrfan, Deniz Ticareti ve Küresel Mali Kriz: İpek Yolu’nda Türkiye İçin Yeni Stratejiler, *Avrasya Etütleri*, S.45, 2013, s.87-122.
- Kaplan, Kemal, *Anadolu’nun Lojistik Tarihi*, İstanbul, 2017.
- Karaganov, Sergey, *Toward the Great Ocean-3: Creating Central Eurasia*, Moscow: Valdai Discussion Club, June 2015, pp.14-18

- (Accessed on 7. 05. 2020). “Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st-Century Maritime Silk Road,” 2015. http://en.ndrc.gov.cn/newsrelease/201503/t20150330_669367.html. (Accessed on 27.04.2020).
- Mehran, Mahouti, “İpek Yolu Nedir?”, Bilimin Sesi, <https://www.biliminsesi.com/ipek-yolu-nedir/>, (Accessed on 09.05.2020).
- Oğuzlu, Tarık, “Şi Cinping Döneminde Türkiye ve Çin”, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/si-cinping-doneminde-turkiye-ve-cin/954369>, (Accessed on 05. 04. 2020).
- Özdaşlı, Esme, “Çin’in Yeni İpek Yolu Projesi ve Küresel Etkileri”, Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, S.10, 2015, s.579-596.
- Peter Symonds, “Bir Kuşak Bir Yol: Çin’in ABD’nin ‘Asya’ya Dönüş’üne Yanıtı”, World Socialist Web Site, 2015. <http://www.wsws.org/tr/2015/dec2015/obor-d14.shtml>, (Accessed on 12.05.2020).
- Sağlam, Mühdan “Tek Yol Tek Kuşak: Yeni Bir Hegemonyaya Doğru”, Gazete Duvar, <http://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/05/17/tek-yol-tek-kusak-yeni-bir-hegemonyaya-dogru/>, (Accessed on 05.05.2020)
- Sarker, N. Islam, Hossin, Altab, “One Belt One Road Initiative of China: Implication for Future of Global Development”, Modern Economy, S.9, 2018, s.623-631.

- Seyidoğlu, Halil, Gönültaş, Suna, “Modern İpek Yolu Projesi ve Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler”, *Avrasya Etüdleri*, S.45, 2014, s.201-216.
- Sharma, B. Kishan, Nivedita Das Kundu, *China’s One Belt One Road*, New Delhi, 2016.
- Suver, Akkan, “Tarihi İpek Yolu Yeniden Gündemde”, *Gözlem*, 16 Mayıs 2020.
- Şahin, Güller, Kalaycı, İrfan, “Yeni Bir Küresel Kalkınma Paradigması: Sürdürülebilir İpek Yolu”, *Avrasya Etüdleri*, S.45, 2014, s. 123-154.
- Uğur, Alper, “Demiryolu Sektöründe Dünya Gelişme Beklentileri ve Türkiye’nin Durumunun Araştırılması”, *Alphanumeric Journal*, Volume 7, 2019, s.370-400.
- Üzümcü, Adem, Akdeniz, Sıdika, “Yeni İpek Yolu: TRACECA ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi”, *Avrasya Etüdleri*, S.45, 2014, s.171-199.
- Voulgarakis, Rafail, Papageorgiou, Vasilis, “OBOR: China’s Grand Strategy for the 21st century”, *Center for International Strategic Analyses*, 2017.
- William T. Wilson, “China’s Huge ‘One Belt, One Road’ Initiative Is” *Sweeping Central Asia*, <http://www.heritage.org/asia/commentary/chinas-huge-one-belt-one-road-initiative-sweepingcentral-asia>, (Accessed on 12.05.2020).
- Xi Jinping. “Full Text of President Xi’s Speech at Opening of Belt and Road Forum.” *Xinhua*, 2017. <http://news.xinhuanet.com>

/english/2017-05/14/c_136282982.htm. (Accessed on 27.04.2020).

BÖLÜM 33

MAHİR KAYNAK’LA ADNAN MENDERES, DARBELER VE ORTADOĞU ÜZERİNE YAPILAN YAYINLANMAMIŞ BİR RÖPORTAJIN FUZZY MANTIKLA ANALİZİ

***Dr. Uğur TATLISUMAK**

*Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Öğretim Üyesi, Aydın, Türkiye, ugurtatlisumak@yahoo.com

GİRİŞ^{1*}

Mahir Kaynak, Türk istihbaratında önemli görevlerde bulunmuş ve bulunduğu görevle ilgili olarak bir dönem Türk siyasi hayatını derinden etkilemiş önemli bir isimdir. Kaynak, hem akademik bir kişilik hem de bir saha adamıdır. Kaynak'ı farklı kılan yeteneği; onun 1960, 1971, 1980 ve 28 Şubat darbelerini, kısır ideolojik kalıplardan çıkarak küresel ekonomik çatışmaları ve küresel güç dengelerini beraber bir potada analiz edebilmiş olmasıdır. Kaynak, küresel sistemdeki değişimleri ve çatışmaları, ekonomi merkezli açıklamaktadır. Kaynak'a göre süper bir güç olabilmenin yolu, enerji + gıda + teknoloji + siyasî iradenin bağımsızlığından geçmekteydi. Yerli paranın küresel rezerv para haline getirilmesi bu şartlar sağlandıktan sonra olabilecek şeydi. Çünkü bir güç ne kadar büyük olursa olsun bu dört alanda bağımsız olamamışsa bir savaş ekonomisini sürdüremezdi. Özellikle enerji, gıda ve teknoloji bağımsızlığı bir ülkenin bağımsızlığı için şarttı. Bu sebeple, genelde aydınlarımızın, darbe tartışmalarını ideolojik dar kalıplara indirgemesi, küresel sistemin darbelerle neyi hedeflediklerinin anlaşılmasına ket vurmaktadır. Darbelerle ulaşılmak istenen ekonomik hedefler üzerinde yeteri kadar durulmaması bu anlamda Mahir Kaynak'ın analizlerini değerli kılmaktadır.

¹ Bu kitap bölümü, 20 Mart 2018 tarihinde Aydın Adnan Menderes Üniversitesi'nin ev sahipliğinde düzenlenen Uluslararası Adnan Menderes Sempozyumu'nda sunulan "Mahir Kaynak'la Adnan Menderes, Darbeler ve Ortadoğu Üzerine Yapılan Yayınlanmamış Bir Röportaj ve Analizi" adlı sözlü bildirinin verilerinin genişletilmiş ve güncellenmiş halidir.

Merhum Mahir Kaynak’la röportajın yapıldığı dönemde Türkiye, buhranlı günlerden geçmekteydi. 28 Şubat 1997 tarihinde Türkiye’de post modern bir darbe yaşanmış, bu darbenin baskısı, kamu kurumlarında ve toplumun tüm sosyal katmanlarında yoğun bir şekilde hissedilmişti. Bu sürecin devamında 16 Ocak 1998 tarihinde Refah Partisi kapatılmış, askerî müdahaleyi yapanlar, demokrasiye rot balans ayarı yaptıklarını söylemişti (Rejime İnce Ayar, 1997; Demokrasiye 3 Ayar, 1998). Dönemin Genel Kurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu, kamuoyuna “28 Şubat süreci bin yıl da sürer” açıklaması yapmıştı (Kıvrıkoğlu, 1999). 2001 yılına gelindiğinde büyük bir ekonomik buhran yaşayan Türkiye’nin birçok bankasının içi boşaltıldı (Özkan, 2011, s. 36-39). Böyle bir dönemde 20 Ocak 1998 tarihinde, Merhum Mahir Kaynak’la bir röportaj yaptık. O zaman Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde öğrenciydik. Yapılan röportajın ardından yayınlanması için çeşitli basın kuruluşlarına başvurduk, ancak post modernin yarattığı sosyo-psikolojik koşullar nedeniyle kimse bu röportajı yayınlamaya yanaşmadı. Bu röportaj, şahsım tarafından ses kaydını içeren kasetten yazılı bir metne aktarıldı; daha sonra da yayınlanma imkânı olmadı, yıllarca bir kenarda bekledi.

Bu röportajda, Mahir Kaynak’ın verdiği bazı bilgiler, yaptığı analizler tartışmalı olsa da hala güncelliğini korumaktadır. Kaynak’ın iddiaları, doğru, eksik veya hatalı olabilir. Ancak Türk siyasî ve istihbarat hayatında önemli bir yeri olan Mahir Kaynak gibi bir ismi göz ardı etmek mümkün değildir. Röportajda işlenen konular girift, derinlikli ve çok boyutludur. Böyle bir konuyu, derinlemesine ele almak ve

analiz etmenin zorluğunu ayrıca belirtmek gerekir. Ancak darbeleri çözümlemek ve arkasındaki küresel güçleri tespit edebilmek, darbe dönemindeki küresel ekonomik gelişmeleri analiz etmeyi gerektirmektedir. Kullanılacak analiz tekniği, güçlü bir entelektüalizmi ve çok farklı mantıksal yaklaşımı gerekli kılmaktadır. Bu şekilde, darbelerin küresel ekonomiyle arasındaki bağlantılar doğru kurulabilir. Konuyu açmak açısından; Yapılan bir darbeden hangi küresel gücün menfaat ve çıkar sağladığı, bu menfaat ve çıkarların gerçekleşmesi için küresel güçlerin ülke içindeki hangi sorunlardan beslenip, hangi dinamiklerden yararlandığının ortaya çıkarılması gerekmektedir. Başka bir ifadeyle, ideolojik temelli değil, fuzzy analitik temelli sorular mutlaka sorulmalıdır.

1. ULUSLARARASI İLİŞKİLERİN FUZZY MANTIKLA ANALİZİ

Doğru bilgiye, gerçekçi ve çok boyutlu bir mantığa dayalı olmayan bir analizin etkisiyle oluşturulmuş uluslararası politikaların başarısızlığa uğraması neredeyse kesindir. Bir analizcinin bu prensipler doğrultusunda yaptığı analizlerde elbette %100 isabet kaydetmez ya da %100 yanılmaz. Yanılsa da bu durumunun telafisi mümkündür. Çünkü yapılan analizlerde yanılma oranının çok büyük olmaması ve iyi bir analizin yanılma ihtimalini de gözetmesi siyasî iradeye önemli manevra alanları bırakır. Birçok perspektiften meseleye bakabilen, çok boyutlu bir mantıkla ancak doğruya en yakın sonuçlar elde edilir. Bu sebeple, darbelerin analizinde düz bir mantık kullanılmamalıdır. Düz bir mantıkla yapılan analizlerin telafisi zor olabilir. Aslında bu

durum, neredeyse tüm sosyal bilimlerin geneli için de geçerlidir. Yani bir şey ya siyahtır ya da beyazdır, ya da bir şey ya A'dır, ya B'dir gibi bir mantıkla uluslararası ilişkilerin çözömlenmesi mümkün değildir.

Sosyal ve siyasî ilişkiler tam olarak matematik gibi değildir. Genelde senkretik ilişkilerdir. Örneğin; karşıt düşman güçler, kendi aralarında birleşip ortak çıkarları doğrultusunda diğer düşman güce karşı, sıra dışı ittifaklar da kurabilir. Ya da müttefikler arasında belirli alanlarda çatışmalar da olabilir. Kısaca uluslararası ilişkiler, düz bir mantıkla değil, ara değerleri de göz önünde tutan fuzzy bir mantıkla² ele alınmalıdır. Analizci, elbette bir kâhin değildir. O, gaybî haberler vermez. Bir kâhin, muhtemel olaylar üstüne bir zar atar, tutarsa %100, tutmaz ise %0 isabet kaydeder. Ortası yoktur. Bu işlerde biraz daha kurnaz olanları (!) mesnetsiz iddialarında yuvarlak bir dil kullanır. Çünkü kendisinin daha önce bu duruma işaret ettiğine dair bu yuvarlak sözleri kullanmak ister. Kâhinler, falcıların siyasete bulaşmış halidir, denilebilir. Toplumunu aydınlatmayan sürekli güç sahiplerinin kanaatleri yönünde görüş bildiren analistler de aslında bir nevi modern falcı, kâhin analistlerdir. Kehanete inananlar çoğaldıkça o kadar kehanet gerçekleşir. Bu tipteki analistler, görünen gerçekleri değil; güç sahiplerinin çıkarlarına uygun olanları rasyonalize ederler. Söyledikleri doğru çıkmazsa, güç sahiplerinin çıkarlarına uygun olanları söyledikleri için kimse onları suçlamaz; isabet kaydederse, mükâfat alır. Oysa gerçek bir analizci, ne %100 isabet kaydeder, ne de

² Bulanık, saçaklı-köşeli olmayan, hem, hem mantığı olarak da adlandırılmaktadır. Bu mantık aynı zamanda yapay zekânın da temelini oluşturmaktadır. Fuzzy Mantık için bkz., (Askar Zadeh, 1994, s. 77-84; Yüksel, 2011, 517-531; Tatlısumak, 2016, 87-100).

%0 yanılır. O, belli bilgiler ışığında, belli mantık örgüleri içinde, olması muhtemel olaylar hakkında çok boyutlu öngörülerde bulunur. O, net görünen olayların içindeki karmaşıklığı; karmaşık görünenin içindeki netliği, yani ara değerleri³ yakalar.

Burada önemli bir soru ortaya çıkıyor; küresel güç odakları, siyasî, ekonomik ve sosyal ilişkileri, neden görünenden farklı göstermek zorundadır? Tabi ki, küresel güçlerin bazı gizli ajandalarını ve amaçlarını kamufle edebilmesi için. Bu amaçla, genelde iki yöntemin, iki ilişki biçiminin takip edildiği söylenebilir: 1- Net olanı karmaşık hale getirmek. 2- Karmaşık ilişkileri basit nedenlere indirgemek.

2. NETLİKTEKİ KARMAŞIKLIK

Bu yöntemde ilk bakışta olaylar ve ilişkiler, sade, basit, net ve şeffaf görünümündedir. Ancak eylemlerin perde arkasında cereyan eden karmaşık çıkar ilişkileri vardır. Bu yöntemde karmaşık sömürü ilişkilerinin açığa çıkmasına engel olmak için olaylara ve ilişkilere sade ve makul bir görünüm süsü verilir. Sömürgeciler, sömürdükleri ülkelerde kurdukları ilişkileri, iyi niyetli, sade ve şeffaf göstermek zorundadırlar. Meseleyi çözümleyebilmek için net, basit gösterilen şeylerin ardındaki karmaşık çıkar ilişkilerinin görülmesi gerekir. Küresel güçler, çıkar ve menfaat ilişkilerinin üzerini iyi niyetli basit söylemlerle üzerini örterler. Basit, art niyetli görünmeyen, söylem ve

³ Ara değerler: Bilgisayarın programlama dili 1 ve 0'dan oluşur. Düz bir mantıktır. Bilgisayarın dünyasında bir şey ya doğrudur ya da yanlıştır. Yani Doğrunun içindeki yanlış, ya da yanlışın içindeki doğru nedir problemi karşısında cevap veremez. Yani, ya; ya da mantığı geçerlidir. Hem, hem de mantığı, paradokslar, çelişkiler içeren doğruları algılayamaz. Bu sebeple bu özel durumları algılayabilecek yapay zekâlı makineler ve bilgisayarlar çağı başlamıştır.

eylemlerin altında karmaşık sömürgecilik faaliyetleri cereyan eder. Karmaşık çıkar ilişkilerinin kamufle edilebilmesi için bu ilişkiler, doğal, sıradan, iyi niyet süsü üzerinde yükseltilir. Görünüşte gayet net ve şeffaf görünen eylemlerin perde arkası, karmaşık oportünist ilişkilerle doludur.⁴

Yapılan eylemin esasının görülmemesi için bir dizi basit, ikna edici, paravan mantıklar, sebepler ve izahlar öne sürülür. Karmaşık ilişkiler, basit ilişkiler gibi gösterilir. Hedef saptırılır, yönlendirme yapılır. Örneğin, Emperyalist devletlerin ürettikleri küresel ve bölgesel projelerde bölge devletleri ve toplumlarına, demokrasi, eşitlik, özgürlük, serbest piyasa, kalkınma vaadi, himaye sağlama gibi görünürde cazip söylemlerle ve gayet makul tekliflerle yaklaşırlar. Ancak arkada karmaşık, derin, çok yönlü emperyalist ilişkiler ağı kurulmaktadır. Ve bu karmaşık ilişkiler ağı, temel evrensel söylemlerle gizlenir. Olayların ve ilişkilerin emperyalist amaçlı olmadığı sade basit, barışçıl ilişkiler olduğu izlenimi verilir. Bu izlenim genellikle geniş halk tabanlarını yönlendirmek, onların desteğini almak için yapılır. Basit, net ve sade görünen legal söylemler, emperyalist amaçların önünde paravan olur. Esas amacı gizleyen paravan bir mantık inşa edilir. Bu nedenle, basit görünen

⁴ Bu küresel ilişki biçimi, zamanla toplumsal ilişkilere de sirayet eder. Gücün küresel merkezi, bireysel ve toplumsal ilişkileri kendine benzetir. Bireyler ve toplumlar da gücün merkezine benzeme gayreti içindedir. Güce hükmedenler, sadece uluslararası ilişkileri değil, toplumsal ilişkileri de şekillendirmektedir.

aslında karmaşık olan kurguları, ilişkileri çözümleyebilmek için derin anlayış, bilgi sahibi, fuzzy,⁵ ilkeli analizcilere ihtiyaç vardır.

3. KARMAŞIKLIKTAKİ NETLİK

Bu yöntemde, ilk yöntemin aksine ilişkiler ve olaylar karmaşıktır. Birbiri içine geçmiş karmaşık ilişkiler ağı vardır. İlişkilerin çözümlenmesi zor; ancak amacın tespiti kolaydır. Tüm bu karmaşık ilişkiler ağı, gerçekte basit tek bir amaca hizmet eder: Gücü doğuran kaynakların kontrolü. Cereyan eden sömürgecilik ilişkilerinin gizlenmesi, kolay anlaşılabilmesi için kafa karışıklığı yaratılır. Kafa karışıklığı yaratmak için en kolay yöntem; olayları, ilişkileri kısaca tüm sistemi karmaşık hale getirmektir. Tüm bu karmaşık olaylar, ilişkiler ve sistemler içinde asıl mesele karmaşıklıkta netliği görebilmek ve tanımlamaktır. Karmaşık ilişkiler sayesinde küresel emperyalizmin faaliyetleri kamufle edilir. Emperyalist stratejinin hedefi, amacı gizlemek, gerçekleri bulanıklaştırmaktır. Meseleler ve ilişkiler karmaşık hale getirilir ki kitleler tarafından anlaşılır olmasın. Gerçekte gayet net ve basit olan bir amaç, karmaşılaştırılarak anlaşılabilir hale getirilmiştir. Böylece hedef kitleler, kolayca istenilen istikamette yönlendirilmiş olur.

Küresel çapta işleyen karmaşık devasa boyuttaki sistemler, karmaşıklıkta netliğin görülmemesine hizmet eder. Bu karmaşık durumun küresel sistemin bir gereği olduğu izlenimi verilir. Örneğin küresel para ve bankacılık sisteminin oldukça karmaşık bir yapısı

⁵ Gerçekte yapay zekânın dayandığı fuzzy mantığın, siyaset ve toplumsal ilişkilerde binlerce yıldır işletilmekte olduğu gerçeği, sosyal meselelerin analizinde göz ardı edilmemelidir.

vardır; ancak paranın nerede, kimler tarafından kontrol edildiği, sistemin nasıl yönetildiği, niçin bu şekilde kurgulandığı gibi basit sorular sorulmaz; aksi yönde farklı analizler yapılmaz. Paranın neden spekülâtif bir değer olduğu üzerinde pek durulmaz. Karmaşıklıkta netlik gösterilmez. Böyle karmaşık bir dünya içinde şaşkın ve güçsüz hissettirilen bireyin, devasa boyuttaki küresel sisteme itaat etmesi ve ona uyum sağlamasından başka bir seçeneği yoktur. Devasa bir sistemin içinde bunalan birey, sistem eleştirisi yapamaz. Yapılan eleştirilerin ise sisteme değil; figüran liderlere yönelik olduğu görülür. Gelişmekte olan ülkelerin bireylerinden, stratejik düşünceleri istenmez; nasıl daha iyi hizmet sektörü elemanı olacaklarını öğrenmeleri istenir. Böylece büyük yapılar içindeki ilişkiler gizlenir, Karmaşıklığın içindeki netliği göremeyen toplumlar, küresel güçlerin istekleri doğrultusunda daha kolay yönlendirilmiş ve yönetilmiş olurlar.

Bu makalede fuzzy bir mantıkla konular irdelenmeye ve analiz edilmeye çalışılmıştır. Kuşkusuz böyle zor bir konuda elbette farklı görüşler ortaya çıkacaktır. Bilimsel eleştirilerin, konuya ayrı bir derinlik katması, bilimsel gelişmenin bir gereğidir.

4. 28 ŞUBAT VE ABD

Bir dış güç, neden bir darbeye destek verir, hatta bir darbeyi planlar ve uygular? Kuşkusuz bir ülkede dış güçler tarafından darbelere yapılan destek, emperyalist ekonomik çıkarları, hedefleri gerçekleştirmek içindir. Çünkü emperyalist devletlerin politikalarının ekseninde ekonomik çıkarlar vardır. Küresel güçler, kendi ekonomik çıkarlarını

korumak, bir ülkenin ekonomisine yön vermek, istediği yapısal ekonomik değişimleri gerçekleştirebilmek için darbeleri planlar ya da destekler. Böylece küresel güçlerin istediği yapısal ekonomik değişimleri gerçekleştirecek siyasî bir idare iş başına getirilmiş olur. Darbeyi gerçekleştiren yerel güçlerin kendilerince ne kadar değerli ideolojik sebepleri bulunursa bulunsun bu gerçeği değiştirmeyecektir. Başka bir ifadeyle, darbeyi gerçekleştirecek zümrenin, nasıl bir ekonomik anlayışı benimsediği, dış güçlerin bir darbeye yapacakları siyasî ve ekonomik desteği belirlemektedir. Eğer içerde darbeyi gerçekleştirecek zümrenin, ekonomik ve siyasî bağımsızlığı yoksa dış destek olmaksızın bir darbeyi gerçekleştirmesi neredeyse imkânsızdır. Çünkü Dünya'daki güç dengeleri bu durumu kabul etmeyecek buna kolayca izin vermeyecektir.

Dış desteğe örnek olarak; bir ülkenin ekonomisi bağımsızsa normalde askerî bir darbe karşısında tüm ekonomik göstergelerin negatif durumda olması ve piyasaların olumsuz anlamda etkilenmesi beklenir. Ancak Refah Partisi kapatıldığında bilakis borsa %2,4 yükselerek darbeye olumlu tepki vermiştir. Gerçekte en küçük siyasî bir kriz karşısında olumsuz tepki veren piyasaların, askerî bir darbeye olumlu tepki vermesi, küresel ekonomik güçlerin darbeyle olan ilişkisini göstermektedir. Ekonomik göstergelerin tersinden işlemesi, paraya hükmeden güçlerin, böyle bir darbeyi istediği anlamına gelir. Gücün dengeli paylaşıldığı, demokrasinin özümsemiği toplumlarda normalde bu durumun tam tersi olması gerekir. Refah Partisi'nin kapatılması ile ilgili Türk basınında geçen bazı başlıklar, darbelere olan dış destek ve ekonomi arasındaki yakın ilişkiyi göstermektedir. Örneğin o dönemin

bazı gazeteleri incelendiğinde: “Piyasalar kapatmaya şaşırmadı, ‘Refah Partisi’nin kapatılmasına piyasalar tepki vermedi’, ‘Anayasa Mahkemesinin kararını açıklayacağı saate kadar inişli çıkışlı seyrizleyen borsa bu saatten sonra %2,94’lük yükselişle kapattı” gibi gazete başlıklarını görmekteyiz (Piyasalar Kapatmaya Şaşırmadı, 1998). Ancak ABD, Refah Partisi’nin kapatılmasına resmî ağızlardan ilginç bir tepki verdi. Dönemin ABD Dışışleri Bakan Yardımcısı James P. Rubin’in, 16 Ocak 1998 tarihli ABD Dışışleri Bakanlığı basın brifinginde Dünya kamuoyuna şöyle seslenmekteydi:

ABD hiçbir siyasi partiye destek vermez ya da karşı çıkmaz. Türk iç politikasına ve yargısına karışmaz. Refah’ın ya da diğer meşru partilerin kapatılmasının Türkiye’nin demokratik, çok partili sistemlerine olan güvenine zarar verdiğine hiç kimse şaşırmamalı. Sıkça söylediğimiz gibi, Türkiye’nin sorunlarının çoğunun çözümü, demokrasiyi güçlendirmek, daha fazla ifade özgürlüğü ve daha geniş politik katılımı sağlayacak reformları benimsemektir. Türkiye’nin demokratik geleceğine güveniyoruz. Bizim görüşümüz, Türkiye’nin karşı karşıya kaldığı zorlukların, daha az değil, daha fazla demokrasi ile çözüleceğidir. Açıkça belirtilmesi gerekir ki, Amerikalıların bu eylemi (müdahaleyi) anlaması ve bizim demokrasi konseptimizle uzlaşması zordur (U.S. Department of State 1998).

ABD, Dünya basınına, Dışışleri Bakanlığı aracılığı ile Refah partisinin kapatılmasına karşı olduğunu ilan etmektedir. Diğer yandan ABD’nin Refah Partisi’nin kapatılması hakkındaki resmî açıklamaları ve tepkisi dönemin Türk basınında neredeyse hiç yer almamıştır. Belki de ABD

hem, hem mantığıyla her iki tarafa da göz kırpmaktadır. Buna karşın, Türk-Yunan ilişkilerinin inişli çıkışlı olduğu bir dönemde, Türk basınında “Erbakan’ı Atina savundu” gibi gazete başlıklarına da rastlamaktayız (Erbakan’ı Atina Savundu, 1998). Bu başlıklarla, “Erbakan’ı sadece Atina savunmaktadır” bilinçaltı mesajının topluma verilmek istendiği ve bunun üzerinden toplumda bir algı yönetimi oluşturulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Şimdi küresel ekonomik sistem-siyaset ve darbe ilişkileri üzerine Mahir Kaynak’la yapılan röportajı aktarıp değerlendirelim.

5. RÖPORTAJ METNİ

Uğur Tatlısumak – Sayın hocam, öncelikle bizi kırmayıp bu röportajı kabul ettiğiniz için teşekkür ederiz. Malumunuz sıkıntılı bir darbe sürecinden geçiyoruz. Ancak bazı şeyleri anlamakta zorluk çekiyoruz. Refah Partisi kapatıldı. Ancak ABD Dışişleri Bakanlığı resmî ağızlardan: “Refah Partisi’ni kapatmayın, demokrasiye ket vurmayın!” diyor (U.S. Department of State 1998). Ve ABD Dışişleri Bakanlığı’nın resmî ağızdan yaptığı bu açıklamaları, dış basında da yer aldı (Turkey Bans, 1998). ABD’nin bu sözlerine karşın, Refah Partisi, Anayasa Mahkemesi kararıyla kapatıldı. ABD’nin bu açıklamalarını ve bu durumu nasıl değerlendiriyorsunuz?

Mahir Kaynak – Ben Amerika’nın bu sözlerine hiç ama hiç inanmıyorum. Rahmetli Menderes’in idamında Amerika, tüm dünyaya Adnan Menderes’i asmayın! Demokrasiye ket vurmayın! diyordu, ancak o dönemde Türkiye’ye de baskı yapıyordu ‘asın bu adamı gitsin’ diye.

Uğur Tatlısumak – Pekâlâ Refah Partisi sizce neden kapatıldı?

Mahir Kaynak – Refah Partisi’nin kapatılmasının en önemli sebebi, Necmeddin Erbakan’ın D-8’i kurmak istemesidir. D-8 teşebbüsü, uluslararası güçleri endişelendirmiş, onları tedbir alamaya sevk etmiştir. Bir de üstüne Erbakan’ın tarikat liderlerine Başbakanlık Konutu’nda iftar yemeği vermesi, içeride de büyük rahatsızlık yaratmıştır. Ancak asıl neden D-8 projesidir.

Uğur Tatlısumak – Arap ülkelerinin İsrail karşıtı sözlerini nasıl değerlendiriyorsunuz? Hem İsrail’e karşıtı olduklarını iddia ediyorlar hem de ABD ile ilişkileri oldukça iyi düzeyde, sizce bu nasıl olabiliyor?

Mahir Kaynak – Arap ülkeleri, kendi halklarının desteğini kazanabilmek için İsrail karşıtlığı yaratmaktadırlar ve kullanmaktadırlar. Amaç kendi halklarını bir arada tutabilmektir. Gerçekte durum böyle değildir. Yani hem İsrail’e karşısınız hem de ABD ile berabersiniz. Sizce bu nasıl olabiliyor? Öyle değil mi? Örneğin Mısır’ın İsrail karşıtlığı bir yalandır. Yani Mısır hem İsrail’e karşı olacak hem de ABD ile ilişkileri iyi olacak bu mümkün değil. Mısır, İsrail karşıtlığını kendi halkının desteğini alabilmek için kullanmaktadır. Diğer yandan eğer ABD’nin Mısır’a desteği ve yardımı olmasa, Mısır bir gün bile ayakta kalamaz. Ayrıca İsrail, küçük bir alanda sıkışmış vaziyettedir. Bu kadar Arap nüfusu içinde kendini zayıf hissetmektedir. İran ise devrimden sonra eski mevzilerini muhafaza edememiştir.

Uğur Tatlısumak – Sayın Hocam, bizi kırmayıp röportajımızı kabul ettiğiniz ve biz öğrencilere göstermiş olduğunuz yakın ilgiden dolayı ayrıca çok teşekkür ederim. Çok nazıksınız.

Mahir Kaynak – Ben teşekkür ederim.

Fotoğraf 1. Mahir Kaynak’la Röportaj, 20 Ocak 1998, Konya-Selçuk Oteli.

Fotoğraf 2. Mahir Kaynak’la Röportaj, 20 Ocak 1998, Konya-Selçuk Oteli.

6. RÖPORTAJIN ANALİZİ

Mahir Kaynak, röportajda çok önemli meselelere değinmesine rağmen, röportaj o zamanki hem yaş tecrübemiz hem eğitimimiz hem de darbe şartları gereği elde olmayan sebeplerle kısa tutulmuştu. Söyledikleri, ezber bozan, kafa kurcalayan çekirdek cümlelerdi. Diğer yandan Kaynak'ın söyledikleri bir komplo teorisi veya bir yönlendirme olabilir miydi? Sorusu akıllara gelmiyor değildi. Bu sebeple, Mahir Kaynak'ın bizimle yapmış olduğu röportajla, Kaynak'ın başka yer ve zamanlarda söylediklerinin mukayese edilmesi gerekmektedir. Bir dönem MİT teşkilatı içerisinde önemli görevlerde bulunmuş, saha ile teoriyi birleştirebilmiş bir şahsiyet olan Kaynak'ı anlamak kolay olmasa gerek. Mahir Kaynak'ın röportajdaki iddialarına göre; ABD, Adnan Menderes hakkında: “Asın bu adamı gitsin” demişti. Kaynak'ın bu iddiası ile Kaynak'ın 1960 Darbesi'yle ilgili 14.10.2012 tarihli TBMM darbe komisyonuna verdiği ifadesinin birbiriyle çelişkili olduğu görülmektedir. Kaynak, TBMM darbe komisyonunda yaptığı değerlendirmede, 1960 darbesinin arka plandaki azmettiricisinin İngiltere olduğunu, darbenin ABD-İngiltere ekonomik çatışmasının içerideki bir yansıması olduğunu, İngiltere'nin bu darbeye Türkiye'deki ABD etkisini kırmayı amaçladığını ifade etmektedir. Kaynak'ın 14.10.2012 tarihli TBMM darbe komisyonundaki beyanı şu şekildedir:

Mahir Kaynak – 1960 darbesi esas itibarıyla bir dış gücün etkisini kaybetmesi amacını taşır. O da kimdir? Demokrat Parti. Demokrat Partiyle, Cumhuriyet Halk Partisi arasında uluslararası politikada ne

*fark var? Bir, o zamanki Cumhuriyet Halk Partisi –şimdi de öyle ya-
Avrupalıydı. Daha açık bir ifadeyle, Türkiye İngiltere'nin nüfuz alanı
içerisinde, onun dediklerini yapan bir ülke olarak bilinirdi. Fakat
Amerika Birleşik Devletleri askerî olarak Orta Doğu'ya girdi ve
Türkiye'ye girdi. Türkiye'ye girince de giderek Türkiye içerisindeki
etkileri artmaya başladı. Bu etkileri artınca hemen bir darbe hazırlığı
olmaya başladı. Yani oradaki mesele Amerika'nın Türkiye'deki
etkinliğini bertaraf etmekte.*

*Yaşar Karayel – İngilizler mi bu işi, CHP'yi ve CHP yandaşı
olanları...*

*Mahir Kaynak – Daha ziyade İngilizler ama birçok Avrupa ülkesi de
işine geldiği zaman onunla birlikte hareket eder. Geçmişte de böyleydi
şimdi de böyle efendim.*

*Nimet Baş – Doğru mu anladım? 60 darbesi Amerika'nın Türkiye
üzerindeki etkinliğini azaltmak amacıyla...*

*Mahir Kaynak – Evet, Türkiye üzerindeki etkinliğini azaltmak üzere.
Yalnız o darbeden sonra yapılan bir şeyi hatırlatmak lazım.
Getirdiler, sola açık bir Anayasa yaptılar. Fakat Türkiye'de solun
tarifi bir garipti. Amerikan aleyhtarlığıydı. Amerikan aleyhtarı olana
solcu denir, solcu olan da Amerikan aleyhtarı olurdu.*

*... Yani bu, Türkiye'nin Batı'nın içerisinde Avrupalı veya Amerikalı
olup olmamasıyla ilgilidir. Dünyadaki mücadelenin bir de bu tarafı
vardır. Kimse buna bakmaz. Bu yüzden yaptılar ve Amerika'ya daha*

yakın olan Demokrat Partiyi bertaraf ettiler, İsmet Paşa geldi (TBMM Darbe, 2012).

Kaynak'ın bu beyanlarında bir çelişki görünmektedir. Bu çelişkide, Amerika, hem müttefiki Menderes'in idamı için baskı kuracak hem de İngiltere, ABD'nin Türkiye'deki etkinliğini kırmak için bu darbeyi tezgâhlanacak, bu nasıl mümkün olabilir? Başka bir deyişle ABD kendi aleyhine bir politikaya niçin imza atsın? Burada iki varsayım ortaya çıkmaktadır:

1-Ya Mahir Kaynak, bu meselenin analizinde yanılıyor.

2-Ya da Mahir Kaynak'ın tespitleri doğru; ancak meselenin izaha muhtaç başka bir yüzü var. Eğer böyleyse meselenin anlaşılması için sıra dışı bir bakış açısına ihtiyaç vardır.

Birinci ihtimal doğru kabul edilirse mesele düz bir mantıkla ele alınır, ideolojik kalıplarla problem açıklanmaya çalışılır. Ancak bu mantık, düşman güçlerin bazen dost, dostların ise bazen nasıl düşmanca birbirlerine hareket edebildiklerini açıklayamaz. Çünkü bu mantığa göre bu hayatta ya dost vardır ya düşman. Aristo mantığı denilen bu mantıkla ara değerleri açıklamak imkânsızdır. Eğer bu mantıkla yola çıkılırsa ABD ve İngiltere'nin birbiriyle küresel hâkimiyette hiçbir şekilde rekabet etmediği, sürekli kardeşçe yaşadıkları gibi bir sonuca ulaşırız ki, bu emperyalist davranış biçimine aykırıdır. Emperyalizm sürekli kavga etmediği gibi sürekli uyum içerisinde de değildir. Hatta emperyalist davranış biçimlerinde çatışma unsurları daha ağırlık basmaktadır.

Eğer ikinci ihtimal yani Kaynak'ın tespitleri doğru kabul edilirse, peki bu çelişkili durum nasıl izah edilebilir? Daha önce ifade edildiği gibi böyle karmaşık bir konunun çözümlenebilmesi için fuzzy bir mantığın işletilmesine ihtiyaç vardır. Aksi takdirde düz bir mantıkla meseleye bakmak durumu ideolojik dar bir çerçeveye hapsedip problemi daha da karmaşık hale getirecektir. Şimdi ihtimaller üzerinden yola çıkarak konuyu analiz edelim.

7. MAHİR KAYNAK YANILIYORSA

Eğer Mahir Kaynak'ın yanlışmış olduğu varsayıldığında, meseleye düz bir mantıkla bakmak gerekmektedir. Bu bakış açısıyla olayların nedeni gayet net ve basittir! Bu şekilde darbeyi yapanlar ile planlayanların aynı güç oldukları, darbeyi gerçekleştirenlerin küresel güç odaklarının etki ve kontrollerinden tamamen bağımsız olduğu, küresel güç çatışmalarından hiç etkilenmedikleri, hatta ABD'nin karşı çıkmasına rağmen darbeyi ve idamı sadece kendi bağımsız iradeleri ile gerçekleştirdikleri sonucuna ulaşılır. Ancak böyle bir şeyi kabul etmek, darbecileri, küresel çapta bir güç ve oyuncu konumuna getirir ki bu Türkiye'nin o günkü ekonomik ve siyasî durumuna aykırı bir sonuçtur. Böyle bir iddiada bulunmak o günün Dünya'sının küresel güçler tarafından nasıl şekillendirildiğini ve küresel sistemin nasıl işlediğini bilmemek, o zamanki Türk ekonomisini devler liginde görmek anlamına gelir (TÜİK, 2012, s. 479-482). Ancak durum böyle değildir. Küresel güçler, gelişmekte olan ülkelerin ekonomileri ve siyasetleri üzerlerinde oldukça etkilidirler. Örneğin: 1980 darbesi

hakkında dönemin ABD Milli Güvenlik Kurulu Uzmanı Paul Hanze: “Darbeyi bizim çocuklar yaptı” demişti (Birand, 2013).

Batılı güçler için Türkiye, tam olarak içlerine almak istemedikleri hem bir Truva atı hem sürekli kontrol altında tutulması gereken, kaybedilemeyecek kadar önemli bir ülkedir. (Why Turkey, 2019; Despite loveless, 2019). Batılı ülkelerle Türkiye arasında görülen ilişkilerin paradoksal bir nitelik taşımasının sebebi bu yaklaşımdır. Bu anlayış, ilişkilerin patolojik belirtiler göstermesine neden olmaktadır. Ancak bu ilişki, ne kadar patolojik olsa da mantıksal bir kuramı ve işleyişi vardır. Bu sebeple, Batıyla olan ilişkiler ya, ya da mantığı yerine hem, hem de mantığı üzere şekillenmektedir. Batılıların, Türkiye’ye nasıl baktığını çözümleyebilmek, ‘ya, ya da mantığı’ ile mümkün değildir. Daha önce ifade edildiği gibi, böyle bir sorunu çözümleyebilmek fuzzy bir mantığın işletilmesiyle mümkündür. Meseleleri tek bir perspektiften düz bir mantıkla değerlendirmek, olaylara siyah ya da beyaz renklerden bakmak problemi içinden çıkılamaz bir hale getirebilir. Uluslararası ilişkileri, hatta güncel yaşamı, ‘hem, hem de’ mantığıyla işleyen fuzzy bir mantıkla anlamaya çalışmak gerekmektedir (Tatlısımak, 2016, s. 87-100).

8. MAHİR KAYNAK YANILMIYORSA

Menderes’in idamı, salt sağ-sol ideolojilerle açıklanamayacak kadar karmaşıktır. Durum, basite indirgenemeyecek kadar karmaşık, küresel bir çatışmanın etkisi altındadır. Olay basite indirgenmiş, basit sebeplerle kamufle edilmiş, karmaşık ilişkiler yumağıdır. Basitliğin arkasında gizlenen karmaşık ilişkiler aydınlatılmadıkça konu

netleşmeyecektir. Siyasal Dünya'yı anlayabilmek için ittifakların içindeki çatışmaları, çatışmaların içindeki gizli ittifakları görmek gerekmektedir. O dönemde dikkatler bir ABD-SSCB çatışmasına odaklandırılırken ABD-İngiltere ittifakının çatışabileceği ihtimali göz ardı edilmektedir (Tatlısamak, 2018, s. 313-329). ABD-İngiltere ittifakının içindeki çatlak ve çatışma alanları ne kadar İngiltere tarafından saklanmaya çalışılsa da II. Dünya savaşının ardından ortaya çıkan siyasî tablo hiç de İngiltere'nin istediği gibi olmamıştır. Üzerinde güneş batmayan büyük Britanya imparatorluğu sona ermiş yerini ABD almıştır (Engdahl, 2011, s. 268). Bu değişim o kadar hızlı olmuştur ki, imparatorluk komplekslerini üzerinden atamayan İngiliz ulusçuluğu bu yeni durumu kabullenmekte zorlanmıştır.

İngiltere, ABD'ye bırakmak istemediği güç alanlarında ABD ile hem çatışmakta, hem de ABD'nin İngiltere'ye bıraktığı güç alanlarında ABD ile iş tutmaktadır. Başka bir açıdan, İngiltere, ABD ile gireceği herhangi bir çatışmada tamamen gücünü kaybedeceğini çözümlediğinde ABD'nin ona bırakacağı pastaya razı olmaktadır. Aksi takdirde İngiltere pastanın tamamını kaybedebilecektir. Bu sebeple İngiltere-ABD çatışması, 3. Ülkelerin aleyhine bir uzlaşmayı doğurabilmektedir. Küresel hegemonyasını kabul ettirme karşılığında ABD'nin İngiltere ile güç paylaşımına dayalı bir anlaşma yapması evrimleşmiş rasyonel kapitalizmin davranış biçimidir. Bu sebeple Adnan Menderes'in idamı üzerinde anlaşma yapmış olmaları büyük ihtimaldir.

Uluslararası ilişkilerde bu tip vakıalar olağan tabii vakılardır. İki zıt seçeneğin aynı anda varlığı, tezat oluştursa da zıtların oluşturduğu siyasî bir dengenin her zaman kurulma ihtimali vardır. Siyasî tarihte, zıt güçlerin oluşturduğu denge sistemlerine pek çok kez rastlanır. Bu zıtlar, bir denge noktası oluşturarak zıt siyasî kutuplar arasında senkretik ve paradoksal ilişkiler doğabilmektedir. ‘Evrimleşmiş rasyonel kapitalizm’, sadece çatışmaları tetiklemez, genellikle çatışmaların çok ağır maddî ve manevî sonuçlar doğurabileceği endişesiyle tarafları ortak bir çıkar zemininde buluşmaya da sevk eder. Örneğin nükleer bir savaş tehlikesine karşı bir ‘dehşet dengesi barışı’ ortaya çıkabilir. Örneğin günümüzde Çin Komünist Partisi tarafından yönetilen Çin Halk Cumhuriyeti ile ABD’nin Wall Street’i ve Londra merkezli küresel sermayenin mükemmel işbirlikleri veya ABD-İran gerilimi bu tür paradoksal ilişkilerin tipik örneklerindendir. Bazı yazarın iddialarına göre; Menderes’in idamının ana sebebi, Menderes-Sovyet yakınlaşmasıdır.

9. MENDERES-SSCB YAKINLAŞMASI DARBE NEDENİ Mİ?

Bazı yazarlar tarafından, Menderes Hükümeti’nin son zamanlarında Sovyetler Birliği’yle yakınlaşmasının, ABD’yi oldukça rahatsız ettiği, bu durumun önce ihtilale ve ardından idama sebep olduğu iddia edilmektedir (Aktaş, 2006, s. 95-97). Ancak 2 Mayıs 1960 tarihli “Çin-Sovyet Blokunun Türkiye’deki faaliyetleri” konulu, 3 Ocak 2011 tarihinde gizliliği kaldırılan bir CIA raporunda, bu iddiaların aksine bilgi ve analizler bulunmaktadır. Bu CIA raporunun içeriği, Menderes Hükümeti, SSCB, CHP ve Türkiye’deki sol hareketler hakkındadır.

CIA raporundaki analize göre, SSCB'nin co-existence⁶ (beraber var olma) projesi gereği Türkiye'ye yaklaştığı, bu proje gereği Türkiye'yi Ortadoğu'da model yapmak istediği ve böylece anti-Sovyet politikalarına karşı Ortadoğu ülkelerini yumuşatmak amacıyla olduğu ifade edilmektedir (CIA Belgesi, 1960). Raporda yapılan analizde SSCB'nin komünist politikalarına karşın, Türkiye'de çok az komünist organizasyonun altı çizilmekte bu kesimin tamamının güvenlik güçleri tarafından etkisizleştirildiği ifade edilmektedir. Türkiye'deki Sovyet menşeli neşriyatın Türkiye'nin kronikleşen ekonomik sorunlarını ideolojileştirmede başarısız olduğu analizi yapılmaktadır. Esas önemli nokta; Menderes'in Nikita Kruşçev'i ziyaretinin Batı eksenine doğru Sovyetleri yumuşatma hamlesi olduğu belirtilmektedir. Buradaki ifadeden tam tersi SSCB'yi Batı eksenine karşı bir yumuşatma hamlesi olduğu anlatılmaktadır. Türkiye'nin bu ziyaretle Menderes-Kruşçev zirvesi sonrası Doğu-Batı ilişkilerinde stratejik köprü olmak istediği, böylece stratejik konumunu yükseltmek amacıyla olduğu ifade edilmektedir. Ankara'nın, Batıyla askerî anlaşmaları artarak devam ettireceği, Türkiye'deki güçlü Batı eğiliminin asla bu ziyaretlerden etkilenmeyeceği, hem hükümetin hem de Cumhuriyet Halk Partisi'nin güçlü bir anti-komünist yapıda olduğu belirtilmektedir. Bununla beraber Türk yetkililerin, gerektiğinde Sovyetlerle tüm kültürel, sağlık ve ekonomik anlaşmalara son vereceklerinin altı çizilmektedir.

⁶ Lenin'in, uluslararası sosyalist bir devrim oluncaya kadar kapitalist sistemle beraber barış içinde var olma düşüncesine dayalı geliştirdiği bir stratejidir. Bu şekilde sosyalist sistem güç toplayacak ve kapitalist sistemin kendi içinde ortaya çıkacağı varsayılan çatışmalar sonrası Dünya sonunda sosyalizme kavuşacaktır. (Bekcan, 2013, s. 77).

Raporun sonuç bölümünde, Türkiye'nin Sovyetlere ve komünizme karşı duyduğu köklü düşmanlığın ve şüphenin Sovyet bloku ile ekonomik ve siyasî ilişkisinin önünde engel olduğu söylenmektedir. Türkiye'nin Sovyet blokuyla ticaretin 120 milyon dolardan 74 milyon dolara düştüğü, Türk halkının Sovyet bloku üretim tarzı yerine Batı tarzı üretimi ve mallarını tercih ettiği bildirilmektedir. Ayrıca Sovyet bloku kredilerinin 17,1 milyon dolardan 8,5 milyon dolara gerilediği bilgisi de verilmektedir. Türkiye'nin Sovyet Bloku ile muhtemel ekonomik ve kültürel ilişkileri geliştirse bile Türkiye'de Batı yanlısı dış politikanın değişeceğine dair herhangi bir emarenin olmadığı, Sovyet Blok'u tarafından Türkiye'ye büyük bir yardımın yapılmasının olası görünmediği ifade edilmektedir. Ankara'nın Moskova ile yakın ekonomik ilişkiler kurmasının Ankara'nın Batı yardımlarıyla ekonomik sorunlarının üstesinden gelip gelmeyeceğine bağlı olduğunun vurgulanmaktadır (CIA Belgesi, 1960). Kısaca bu rapora göre Türkiye'nin Sovyetlerle yakınlaşmak istemediği, buna karşın Batı'nın Türkiye'yi yalnız bırakmaması gerektiği vurgulanmaktadır.

Kısaca bu belgeden anlaşıldığına göre, ABD, o dönemde Türkiye'deki tüm gelişmeleri dikkatle izlemekte ve ayrıntılı bir şekilde analiz etmektedir. Türkiye'nin o dönemde Moskova ile kurmuş olduğu ilişki, ABD tarafından ideolojik sapma olarak görülmemekte bu zirvenin Türkiye'nin stratejik konumunu ve değerini artırmak için Batı'ya karşı yaptığı bir nazlanma manevrası olarak değerlendirilmektedir. Bu belgeye göre; âdeta ABD, Türkiye'ye elindeki oyun kartlarını görüyorum demiştir. Peki, Menderes – Sovyet yakınlaşması bir darbe

nedeni değilse, ABD – Menderes ilişkilerini sekteye uğratan ana sebep ne olabilir?

10. BATAN İNGİLİZ GÜNEŞİ, DOĞAN AMERİKAN İTTİFAKI

19 Ekim 1939’da İsmet İnönü Hükümeti’nin Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında yapılan Üçlü İttifak Antlaşması’nı imzalamasıyla beraber İngiltere’yle sıkı müttefiklik ilişkileri gelişmeye başlamıştır (Aydın, 2009, 422-475). İngiltere ile başlayan müttefiklik ilişkileri, İngiltere’nin küresel hâkimiyetini istemeyerek ve zorunlu olarak ABD’ye bırakmasıyla beraber (Gönlübol, 2014, s. 213), ittifakın yönü ABD’ye doğru kaymıştır (Zürcher, 2000, s. 302-304). Bu minvalde, Menderes Hükümeti, ABD ile sıkı ilişkiler tesis etmiş, ABD’yi güçlü bir müttefik olarak görmüştür (Demir, 2009, s. 391-398). Menderes’in ABD ile bir müttefiklik ilişkisi geliştirmesi sadece ABD’nin yeni bir süper güç olarak Dünya ekonomisini ve politikasını tayin edici rolünden kaynaklanmıyordu; aynı zamanda Demokrat Parti-CHP rekabeti de Menderes’i stratejik olarak ABD ile ittifaka zorluyordu. Bu sebeple, o dönemde Türk sağ, ABD ile olan ittifakı, Necip Fazıl’ın tasviriyle nazlı bir sevgili beklentisi içinde bir zorunluluk olarak görmekteydi (Kısakürek, 1959).

Türk solu ise Moskova Solu’ndan daha çok İngiltere Solu’na yakın durmaktaydı. Sosyalist Enternasyonal’in Genel Merkezi’nin Moskova’da değil Londra’da olması (Socialist International, Ty.); Moskova’nın, İngiliz-Avrupa Solu’nu başıbozuk, hippy görünümlü, lümpen bir hareket olarak nitelendirmesi; (Mehnert, 1974, s. 39-42;

CIA Belgesi, 1974); Moskova Solu'na karşı CIA'nın ve Londra'nın kontrolünde kapitalizmle daha uyumlu, daha hümanist yeni bir sol teorinin yaratıldığını göstermektedir. Sadece Türkiye'de değil Dünya'da da değişim bu yönde olmuştur.

II. Dünya savaşının ardından Avrupa Solu'nun teorisyenlerinden Frankfurt Okulunun önemli isimlerinden Herbert Marcuse'un CIA için çalıştığı deşifre edilmiştir (CIA Belgesi, 1957). Frankfurt Okulu'nun diğer önemli bir ismi olan T. W. Adorno'nun ABD'ye yerleşmesinde Marcuse'un önemli yardımları olmuştur. CIA o yıllarda yaklaşık 900 kadar isim yapmış, başarılı akademisyenleri bünyesine almıştı (CIA Belgesi, 1972; Wise, 1972; Secret Agents, 2020).

11. DEMOKRAT PARTİ İKTİDARI V E IMF

Darbeden önce, Menderes Hükümeti'nin Sovyetlerle kurmaya çalıştığı ilişkiler hakkında yukarıda bahsi geçen yayınlanmış CIA belgesinde yapılan analizde, Türkiye-SSCB ilişkilerinin Türkiye-ABD ilişkilerini bozacak bir mahiyette olmadığı, bu sebeple ABD'nin de bu ilişkilerden pek de endişe etmediği görülmektedir.

Peki, Sovyet yaklaşması, ABD'nin desteğini çekmesine ve Menderes'in idamına sebep olmamışsa, Amerika'nın Adnan Menderes'e karşı gösterdiği bu ketum tavrın altında yatan temel sebep ne olabilir? Bu sorunun cevabını bulmak için yazının başta ifade edilen 'darbeler belli ekonomik amaçları gerçekleştirmek için yapılmaktadır' noktasından hareket etmek gerekir. Çünkü küresel güçler, ekonomik çıkarlarını her şeyin üstünde tutmaktadır. Bu

sebeple Menderes Hükümeti'nin takip ettiği ekonomi politikalarını incelemek, darbeler ve ekonomi arasındaki ilişkilerin deşifre edilmesini sağlayacaktır.

Menderes Hükümeti'nin, geldiği ilk günlerden beri ABD ile gayet yakın müttefiklik ilişkileri geliştirdiği görülmektedir. 1947 yılından itibaren Truman Doktrini ile başlayan ABD yardımları, Marshall Planı ile devam etmiştir. Yapılan askerî ve ekonomik yardımlar Türkiye'de hızlı bir büyüme sürecini tetiklemiştir (Öztürk, 1996, s. 189). Ancak ABD, yapılan finansal yardımların sanayi sektöründe değil, tarım sektöründe kullanılmasını şart koşmaktaydı. Örneğin ABD, Türkiye'nin bir traktör fabrikası kurulması yönündeki isteklerini geri çevirmekte, çözüm olarak dışarıdan traktör ithal edilmesini tavsiye etmekteydi (Şakir, 2004, s. 87). ABD, Türkiye'nin dışarıya bağımlı bir ekonomi modelini benimsemesini istiyordu. Sonuçta Türkiye, ihtiyaç olduğu temel endüstri mallarını dışarıdan alacak, bunun karşılığında ucuza tarım ürünleri satacaktı. Tarım ürünleri ise ithal edilen endüstri mallarını pahada karşılayamadığından hükümetler dışarıdan sürekli borç temin etmek zorunda kalacaktı. Türkiye'nin kendisini bu kısır borç döngüsünden çıkartacağı herhangi bir enerji kaynağı da yoktu. Diğer yandan bol enerji kaynaklarına sahip ülkelerin ise enerji kaynaklarının kontrolü 7 kız kardeş diye bilinen 7 büyük petrol kartelinin kontrolündeydi (Yedi Kız Kardeş, 2014). Eğer dışa bağımlı ekonomik bir yapı Türkiye'de tesis edilebilirse Türk siyaseti de dolaylı olarak kontrol altına alınabilirdi. Sonunda bu borç döngüsü, ileride dış politik baskıları da beraberinde getirecek böylece post modern darbelerin yapılması da kolay hale gelecekti.

Menderes Hükümeti, sanayi ve alt yapı yatırımları için gereken kredinin temini için ABD'nin kapısını sık sık çalsa da ABD'den yeterli desteği alamamıştır. Aksine, ABD'den gönderilen James M. Barker Heyeti'nin hazırladığı ekonomik raporda, Türkiye'nin ekonomi yönetiminin Amerika'ya tamamen bırakılması, kalkınma hızının yavaşlatılarak yatırımların durdurulması istenmekteydi. Menderes bu IMF heyetinin önerisini reddetmiş, akabinde ABD yardımları bir anda kesilivermişti. Başbakanlıkta oda isteyen ABD'li memurun sık sık Menderes'in ekonomi politikalarına müdahale etmek istemesi üzerine Menderes yardım istemekten vazgeçmiştir (Demir, 2009, s. 333). Menderes alınacak kredilerle yatırım yapıp elde edilen kârlarla kredinin kendini amorti edebileceğini düşünmekteydi. Menderes'in ekonomi politikaları, IMF ve ABD'nin Türkiye'ye biçmek istediği hizmet sektörü modeline uygun değildi. Çünkü Menderes, Türkiye'nin ekonomik sıkıntılarının temel kaynağının yatırım ve üretim eksikliği olduğunu düşünmekte ve bu yönde çareler aramaktaydı. Ona göre, “yatırımsız kalan bir milletin gelecek için ümit beslemeye hakkı yoktu (Demir, 2009, s. 330-333).

IMF, Türk Lirası'nın değerinin düşürülmesi (devalüasyon), yatırımların durdurulması gerektiğini ancak bu şekilde kredinin serbest bırakılabileceğini söylemekteydi. Menderes, kalkınmanın temelini üretimden geçtiği düşüncesiyle IMF'ye direniyordu. Ancak ülkenin dış krediye ihtiyacı da vardı. Krediler, üretim temelli yatırımlarda kullanılmalıydı. Çünkü krediler ancak bu şekilde kendini amorti edebilirdi. DP, her ne kadar liberal ekonomi modelini benimsemiş olsa da IMF politikalarına karşı kalkınma temelli rasyonel

bir ekonomi modelini tercih etmekteydi. IMF'nin amacı, hükümeti, katma değeri, getirisi olmayan kredilerle borçlandırıp, Türk ekonomisini ve siyasetini kontrol altına almaktı (Turgut, 2006, s. 1-14).

DP, ilginç bir şekilde muhalefetteyken eleştirdiği Millî Koruma Kanunu'nu, 16 Mayıs 1956'da Meclis görüşmelerinin ardından, Celal Bayar'ın da desteğiyle tekrar yürürlüğe soktu. Sonuçta ABD ve IMF'nin isteklerinin aksine liberalizmden, tekrar korumacı ekonomik modele geçiş yapılmış oldu. Fakat kısa bir süre sonra Millî Koruma Kanunu'nun uygulamaya geçmesiyle birlikte iş çevrelerinde büyük huzursuzluklar ve tepkiler belirdi. Çok geçmeden ekonomik parametreler negatifi gösterdi. Enflasyon yükseldi. İş çevrelerinin yoğun baskısıyla 'Koruma Kanunu' askıya alındı, ardından 4 Ağustos 1958'de IMF'nin baskısıyla 1 dolar 2,80 liradan, 9,02 liraya çıkartıldı. Türk Lirası önemli ölçüde değer kaybetti, %322 devalüe oldu. Akabinde 359 milyon dolarlık kredinin önü açıldı. (Demir, 2009, s. 333). Menderes, üreten Türkiye hedefinden asla vazgeçmemiştir. Ancak alınan bu krediler planlanan yatırımları yapmakta yetersiz kalmış, ekonomik krizi ve enflasyonu engelleyememiştir. ABD'nin o dönemde uygulamaya çalıştığı tüm bu politikalar, ABD'nin küresel bir hegemonya tesis etmek istediğinin bir kanıtıdır. Yapılan tüm bu hamleler, Dünya'nın kontrolünün İngiltere'den ABD'ye geçtiğini göstermektedir.

12. ABD-İNGİLTERE REKABETİ VE ADNAN MENDERES

Menderes Hükümeti'nin, ABD-İngiltere rekabetinin farkında olduğuna dair bir bulguya rastlamadık. Tam tersine, Menderes Anglo-İran petrol krizinde Musaddık'ı değil, doğrudan İngiltere'yi desteklemiştir. Ancak ABD, Musaddık'ın İran'da iktidara gelmesini İngiltere'ye rağmen açıkça desteklemişti (Yergin, 2003, s. 441). Musaddık gelir gelmez İran petrollerini millileştirip İngiltere'nin elinden petrol sahalarını geri almış, İngiliz şirketlerini İran'dan kovmuştu. İngiltere çaresiz bir şekilde ABD ile anlaşarak, Musaddık Hükümeti'ni devirdikten sonra pastanın büyük kısmını ABD'li petrol şirketleri almış İngiltere'nin İran petrolleri üzerindeki payı %100'den %30-40 gibi önemli oranda gerilemişti (Yergin, 2003, s. 443-445). Menderes'in, ABD ve İngiltere ilişkilerini dengede tutmaya çalıştığı görülmektedir. Hem ABD hem de İngiltere ile ikili ilişkileri kuvvetlendirmek istediğini belirtmekteydi (Demir, 2009, s. 398).

Menderes Hükümeti'nin ABD-İngiltere arasındaki küresel hâkimiyet çatışmasının, çok da farkında olduğunu söylemek zordur. ABD ve İngiltere arasındaki küresel hâkimiyet mücadelesinde İngiltere'nin CHP'yle ABD'nin ise DP ile daha yakın ilişkiler geliştirdiği söylenebilir. Bu iki farklı küresel gücün iki farklı partiyle geliştirdiği kutuplaşmayı artıran ilişki biçimi, Türk siyasetinde ideolojik gerilimleri daha çok tırmandırmış olabilir. Dışarıdaki küresel kutuplaşma, içerideki krizi de tetiklemiştir. Türk siyasî çevrelerinin bu sunî gerilimin arka planındaki manipölasyonu gördüğünü söylemek zordur. Oysa ABD-İngiltere arasında küresel çapta kıyasıya bir

mücadele yaşanmaktadır. Türkiye sahip olduğu önemli stratejik konumu itibarıyla bu küresel gerilimin dışında olabilecek konumda bir ülke de değildir. ABD-İngiltere çatışması, uluslararası ilişkiler alanında, Türk akademi çevrelerinde çok fazla irdelenmiş bir konu değildir. Genellikle İngiltere'nin ABD'yi yönettiği ancak ABD'nin buna cevap veremediğine dair yapay bir kanaat vardır. Sanılanın aksine, ABD-İngiltere ilişkileri süt liman değildir. Özellikle Londra sermaye çevrelerinin ABD siyasetiyle olan gergin ilişkileri gözlerden uzak tutulmamalıdır. II. Dünya savaşı sonrası ABD Başkanı F. D. Roosevelt ile Churchill arasında geçen bir diyalog ABD-İngiltere çatışmasının varlığını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu diyalogda, Churchill: “Sayın Başkan (Roosevelt), şuna inanıyorum ki, sizler artık İngiltere’yi ortadan kaldırmak istiyorsunuz. Savaş sonrası başlayan dönemde yapmış olduğunuz her hamle bunu gösteriyor. Buna rağmen, bizim tek umudumuz sizsiniz” demiştir (Engdahl, 2011, s. 268).

Bu bilgiler ışığında, serbest piyasa ekonomisine geçmek istemeyen, İngiliz-ABD rekabetinde tam konum alamayan Menderes’ten ABD’nin hoşnut olmayacağı açıktır. Bu sebeplerle, ABD’nin Menderes’ten desteğini çektiği söylenebilir.

13. MENDERES’İN İDAMI: ABD-İNGİLTERE UZLAŞISI MI?

Konuyu derinleştirmek için fuzzy mantık gereği, bazı önemli soruları sormak gerekiyor. Örneğin, ABD-İngiltere ilişkileri sürekli bir çatışma için de mi olmuştur? Özellikle darbe sonrası oluşan yeni siyasî tablodan anlaşılacağı üzere tıpkı Musaddık darbesinde olduğu

gibi, bu iki büyük güç bir uzlaşmaya varmış olamazlar mı? Mahir Kaynak'ın, 1960 darbesiyle ilgili TBMM darbe komisyonuna yaptığı değerlendirmede çatışan kapitalist devletlerin özellikle İngilizlerin ve Avrupa ülkelerinin ABD ile çıkarlarının kesişmesi durumunda Amerika ile uzlaşabileceklerini ifade etmektedir. Tabi bu uzlaşma durumu, sadece çıkarların kesişmesi durumunda ortaya çıkmaz, süper bir gücün karşısında mutlak kayıp yaşamak istemeyen rasyonel kapitalizm, ABD ile pazarlık masasına oturup kendisine verilen pastaya da razı olabilir. Kaynak'ın analizine göre, 1960 darbesinden sonra 9 Mart muhtırasında da benzer bir durum söz konusu olmuş, Amerika ve İngiltere güç bölüşümünde uzlaşmışlardır (Kaynak, 2014).

Mahir Kaynak – Ondan sonra, bu darbe şeyinde iki taraf vardı bana göre o 9 Mart muhtırasında: Bir Amerika vardı, bir de İngiltere vardı. Birbiriyle anlaştılar. Yani İngiltere'ye dediler ki: “Sen darbe yapmaya kalkma beraber hareket edelim.” Ve dikkat ederseniz o zamanki bakanlar her iki tarafa da aitti. Şimdi, bakın, birbirinden farklı insanlar, siyasi görüşleri birbirinden farklı olan insanlardı. Bakanlar öyle olmuştu. Ve MİT zannediyorum, İngilizlerin payına düştü, o da orayı temizledi (TBMM Darbe, 2012, s. 9).

Mahir Kaynak – 1971 darbesi, yani ondan sonra gelen darbe, benim katıldığım darbe de bu sürecin bir devamıdır. Neden? Amerika'nın tekrar etkinliğini iyice azaltmak için getirdiler, sol bir cunta hazırladılar. Sol cuntanın özelliği, solculuğun Amerika karşıtı

olmasıydı. Bu solcu olmaya yetiyordu. Hatta anti Amerikan çizgiler devam etti gitti (TBMM Darbe, 2012, s. 4).

Kaynak’a göre Türkiye’deki sol hareketler, bir İngiliz, Avrupa soludur. Hiçbir zaman Rusya solu olmamıştır. ‘Yeni Sol’ denilen bu hareketin teorik alt yapısı, Herbert Marcuse’a inşa ettirilmiş. Herbert Marcuse’un *Sovyet Marksizmi, Mantık ve İhtilal, Karşı Devrim ve İsyan, Özgürlük Üzerine Bir Deneme* gibi eserleri incelendiğinde Sovyet yayılcılığına ve soluna karşı yeni bir sol ideolojinin ve teorisinin inşa edildiği görülmektedir. Marcuse’un *Sovyet Marksizmi* adlı eserinde Sovyet Marksizmi’nin eleştirisi yapılmakta, devrimci düşüncelerin yerine hümanist değerler inşa edilmektedir. Marcuse eserlerinde, Batı kapitalizmini eleştirmektedir ancak onun eleştirileri kapitalist sistemi yıkmaya amaçlı değil, kapitalizmi ehlileştirme amaçlıdır. Bir nevi kapitalizmi, sosyalizme karşı rasyonalize etmektedir.⁷ Sosyal devlet anlayışının Avrupa’da güçlenmesinde yeni sol düşüncenin etkisi büyük olduğu söylenebilir. Avrupa sosyalist enternasyonal gibi oluşumlar dikkatlice tetkik edildiğinde, İngiltere ve ABD yeni bir solun inşa edilmesini, Sovyet yayılcılığına karşı hem Dünya’nın hem de Avrupa’nın güvenliği açısından gerekli görmekteydi. 1945’ten itibaren yaşanan soğuk savaş yıllarının siyasî ve sosyal olayları analiz edildiğinde bu projenin başarılı olduğu açıktır. Kaynak, bu konuyla ilgili Darbe Komisyonu’na şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

⁷ Bu eserlerden bazıları şunlardır: *Sovyet Marksizmi* (Marcuse, Ty.); *Karşı Devrim ve İsyan* (Marcuse, 1998); *Mantık ve İhtilal* (Marcuse, 1971).

Mahir Kaynak – Efendim, onlar da biraz yanılıyorlar. Çünkü o sol, Avrupa'daki o sol, Rusya solu değil ve onlara yakın bir sol değil. Amerika'da bir adam çıktı –Marcuse (Herbert Marcuse) muydu neydi adı, bilmiyorum- Avrupa solu yarattı. Rusya'yla Batı'dakileri uzaklaştırmak için...

Mahir Kaynak – Hatta o, Sovyetler aleyhine de bir kitap yazdı. İsimlerini aklımda tutamıyorum şimdi. O sol, o soldu. Avrupa soluydu. Eğer o sol egemen olsaydı, evet solcu olurdu ama Avrupacı olurdu. Sovyet solu olmazdı. Sovyet solu, Türkiye'deki solu hep kötümsemi, küçümsemi. (TBMM Darbe, 2012, s. 14).

Bu analiz, günümüz uluslararası ilişkiler meselelerine ideolojik değil stratejik yaklaşılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Türk solunun, Amerikan emperyalizmine karşı olup, İngiliz emperyalizmini gündemlerine almamaları, akıllara birçok soru işareti getirmektedir.

Diğer yandan ABD Başkanı F. D. Roosevelt ve yardımcısı Henry Wallace'ın 1945'te SSCB ile yapılan Yalta Toplantısı'nda yeni Dünya düzenini SSCB ile kurmuştu (Kürümoğlu, 2011, s. 29, 49, 52, 56, 63, 72, 80). Henry Wallace, İngiltere ile değil; SSCB ile yeni bir Dünya düzenini ve barışını tesis edeceklerini açıkça beyan ediyordu (Wallace, 1947, s. 80). İngilizler bu durumdan hiç memnun olmamışlardı. İngiltere, ABD-SSCB ittifakını bozacak derin İngiliz politikalarını devreye soktu. Acaba İngiltere, bu minvalde ABD ve SSCB ile rekabetinde Avrupa solunu, hem ABD'ye hem de SSCB'ye karşı kullanmış olabilir mi? Tüm bu sorular, soğuk savaş döneminin salt ideolojik bir akılla anlaşılamayacağı, hem, hem mantığı (fuzzy) ile

çözömlenebileceğini göstermektedir. Bu sebeple, Yeni sol hareketlerin, anti-emperyalizm sloganlarında İngiltere'nin yer almaması şaşırıcıdır. Hâlbuki Dünya kapitalist finans merkezinin ABD'den sonraki en önemli merkezi Londra'ydı. İngiliz solunun hem Rus yayılcılığına hem de ABD emperyalizmine karşı İngiltere tarafından kullanılmış olabileceği gerçeği göz ardı edilmemelidir.

14. D-8 ANALİZİ

Kaynak, röportajda, Refah Partisi'nin kapatılmasında D-8 projesinin önemli bir etken olduğunu söylemektedir. Darbelerin, emperyalist ekonomik amaçlara ulaşabilmek için desteklendiği, hatta planlandığı hipotezinden hareket edilirse, Kaynak'ın tezi, belki 28 Şubat'ı da açıklayabilir. Erbakan'ın anti-Amerikancılığına ek olarak, D-8 gibi bir projeyi hayata geçirmeye çalışması, Amerika için kabul edilebilir bir şey değildi (Erbakan, 1992, s. 1-3; Çakır, 2004, s. 566). Erbakan'ın fikirleri, küresel kapitalist sisteme aykırıydı. Ancak Erbakan'ın bu projesi, birçok D-8 ülkesinin, Amerika'ya ekonomik ve siyasî yönden bağımlı olması nedeniyle çok da gerçekçi değildi. Bu nedenle Kaynak'ın bu bağlamdaki sözleri mantıksal olarak çelişkili görünmektedir. Bu sebeple, D-8 projesinin ABD için ciddiye alınacak bir tarafı olmaması gerekir. Başka bir açıdan probleme bakarsak durum çok da çelişkili de olmayabilir. Peki neden? Öncelikle ABD, emperyal rasyonalitesinin bir gereği olarak rakibini ve düşmanını hiçbir zaman küçümsemez. Analizci ve aşırı kontrolcü bir devlettir. Her şeyi kontrol etmek ister, belki de bu onun zayıf bir noktasıdır. Çünkü her şeyi kontrol etme isteği, ABD'yi Dünya'da demokratik

model bir ülke olma durumundan çıkartmakta küresel boyutta bir Amerikan alerjisinin yükselmesine sebep olmaktadır.

ABD, think tank kuruluşları ile Dünya’da potansiyel tehdit içeren fikirlerin takibini yapabilen ender devletlerden biridir. D-8 projesi, her ne kadar küresel güç dengeleri açısından pek gerçekçi görünmese de küresel Amerikan emperyalizmine karşı yoksulluk ve çaresizlik içerisindeki toplumlara potansiyel bir umut ve fikirlerine ilham kaynağı olabilme riski taşıtmaktadır. Bu proje, reel olmasa bile, projenin, İslam dünyasının ezilmiş toplumlarını moralize edip onları harekete geçirmesi ve küresel ekonomik paradigmaya karşı bir tehdit oluşturması ihtimali az da olsa vardır. Çünkü kitleler, umutların reel olmasına bakmazlar, umutların peşinde koşarlar. İşin tehdit tarafı da şöyledir: Eğer kitleler, inanır ve iyi organize edilirse, zamanla reel olmayan umutların gerçekleşme ihtimali tarihte her zaman imkân dairesindedir. Eğer, bu böyle olmamış olsaydı, tarihte g   ve iktidar hiçbir şekilde el de iştiremezdi. Bu sebeple, tarihsel sosyolojiyi iyi bilen küresel g  ler, gerekli siyasî, ekonomik, sosyal vs. tedbirleri almaktadır. Bu sebeplerle, Refah Partisi’nin kapatılmış olması mümkündür.

Menderes gibi tıpkı Erbakan da ABD’nin dikte etmek istediği kalkınma modelini benimsememişti. Erbakan ağırlıklı olarak Alman kalkınma modelini benimsiyordu (Ersin, 2015, s. 81-82, 195, 309). Bu model sanayileşmeye dayalı Menderes’in istediği kalkınma modeline yakındı. Bu anlamda, Erbakan’ın ve Menderes’in kalkınma ve ekonomi modellerinin benzeşti i söylenebilir. Ancak Erbakan’ın

kalkınma modeli, daha küresel ve Pax Americana'ya açık bir meydan okumaydı. Dönemin Başbakanı Necmettin Erbakan, D-8 oluşumu hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktaydı:

D-8'ler, 20'nci yüzyılın en önemli olaylarından birisi ve 20'nci yüzyılın 21'inci yüzyıla en kıymetli hediyesidir. D-8'lerin kurulması baştan sona harplerle ve çatılmalarla geçen 20'nci Asrın sonunda, aydınlığa açılan bir kapı gibidir. Dünyada artık huzur, barış ve saadetin tesisi için, bir an evvel yanlışlardan vazgeçilmesi doğrulara dönülmesi ve Yeni bir Dünyanın kurulması gerekmektedir ve D-8 hareketi bu manada bir çalışma olarak değerlendirilmelidir (D-8 Nedir? 2017) .

Birleşmiş Milletler, D-8'e 2014'te Genel Kurulda "Gözlemci Statüsü" vermişti. Erbakan'ın ifadelerinden anlaşıldığı üzere, Erbakan'ın Dünya'da yeni bir Pax Türkiye ve Pax İslam ülkeleri tesis etme niyetinin ABD tarafından açık bir tehdit olarak algılanacağı pek de sürpriz olmasa gerek.

SONUÇ

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de devletlerin emperyal arzuları, politikaları devam etmektedir. Merhum Adnan Menderes'in idamı, büyük güçlerle iş yapmanın risklerini ortaya koymuştur. Küresel güçlerin müttefikliği, çıkarların değişkenliğine göre her an değişebilmektedir. Emperyal güçlerin hedefi, ekonomik kontroldür. Siyasî kontrol de ekonomik kontrol içindir. ABD, 1950'lerde küresel ekonomik hâkimiyeti ele geçirmek için Türkiye'ye ekonomik bir rota çizmeye çalışmış ancak önemli dirençlerle karşılaşmıştır. ABD, Türkiye'nin serbest piyasa ekonomisine geçmesini istemiştir. ABD,

küresel eko-politik güvenliği ve hâkimiyeti için bunu gerekli görmüştür. Küresel ekonomik hâkimiyetin eksik parçası, Türkiye'nin benimseyeceği ekonomik sistemdir. Ancak Türk siyaseti, o dönemde, aşırı ideolojik tartışmalara girmiş büyük resim ıskalanmıştır. ABD-İngiltere küresel hâkimiyet çatışması, o dönemde Türkiye'ye yansımıştır. Ancak son dönemeçte İngiltere'nin zorunlu olarak ABD ile uzlaşmış olduğu kuvvetle ihtimaldir.

KAYNAKÇA

- Aktaş, M. (2006). *1950-1960 Türk-Sovyet İlişkilerinde Amerikan Faktörü*. İstanbul: Şema Yayınları. 2006.
- Askar Zadeh, L. *Fuzzy Logic, Neural Networks, and Soft Computing, Communications of the Acm*. New York. USA. March, 1994, Vol. 37, Issue 3.
- Aydın, M. (2009). *İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye*. B. Oran (Ed.), Türk Dış Politikası 1919-1980 Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (s. 422-475) içinde. Cilt I. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bekcan, U. (2013). Devrimden Sonra: Bolşeviklerin Zorunlu Dış Politikası 1917-1925. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt LXVIII, No. 4, 73-102.
- Birand, M. A. (2013, 14 Şubat). *12 Eylül Yakın Tarih Belgeseli 7. Bölüm*. (Belgeselin 14. Dakikası). Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=MI0ZNeA3sAo>
- CIA Belgesi*. (1957, 1 Haziran). University and CIA. Erişim adresi: <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp89g00720r000600620029-6> (erişim tarihi: 20 Temmuz 2018).
- CIA Belgesi*. (1960, 2 Mayıs). Sino-Soviet Bloc Activity in Turkey. Erişim adresi: <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/0005757344>
- CIA Belgesi*. (1972, 24 Eylül). Donovan, Marcuse, Schlesinger, Julia Child. Erişim adresi: <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp88-01350r000200220010-9>

- CIA Belgesi*. (1974, Şubat). Unofficial Russia from Mao and Marcuse to Marx. Erişim adresi: <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp79-01194a000100780001-0>
- Çakır, R. *Millî Görüş Hareketi. Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: İslamcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- D-8 Nedir? (2017, 20 Ekim). *BBC News Türkçe*. Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-41693289>
- Demir, Ş. (2009). *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes (1930-1960)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Demokrasiye 3 Ayar. (1998, 27 Şubat). *Milliyet*.
- Despite loveless marriage, NATO to keep Turkey close. (2019, 25 October) *Routers News*. Erişim adresi: <https://www.reuters.com/article/us-nato-turkey/despite-loveless-marriage-nato-to-keep-turkey-close-idUSKBN1X41N9>
- Doğu Dergisi*. Sayı:20.
- Engdahl, W. (2011). *Wall Street Amerikan Yüzyılının Çöküşü*. İstanbul: Bilim+Gönül Yayınları.
- Erbakan, N. (1992). *Adil Ekonomik Düzen*. Ankara: Anadolu Matbaacılık.
- Erbakan’ı Atina Savundu. (1998, 20 Ocak). *Milliyet*.
- Ersin, İ. (2015). *Necmettin Erbakan’ın Ekonomik Söylem ve Uygulamaları*. Yüksek Lisans Tezi, Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Gönlübol, M. (2014). İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Türk Dış Politikası (1945-1965). *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Kaynak, M. (1998, 20 Ocak). *Röportaj*. Uğur Tatlısumak (Muhabir). Selçuk Oteli. Konya.
- Kaynak, M. (2014, 5 Ekim). Uyum Sağlamak. *Star*.
- Kısakürek, N. F. (1959, 17 Temmuz). Amerika, Dünya ve Biz. *Büyük*
- Kıvrıkoğlu, H. (1999, 4 Eylül). 28 Şubat Süreci Bin Yıl da Sürer.
- Kürümoğlu, M. E. (2011). *Yalta-Potsdam'da Savaş Sonrası Uluslararası Düzenin Kurulması ve Türkiye (Türk Basınına Göre, 1945)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Marcuse, H. (1971). *Mantık ve İhtilal*, İstanbul: Kıtış Yayınları.
- Marcuse, H. (1998). *Karşı Devrim ve İsyan*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Marcuse, H. (ty.) *Sovyet Marksizmi*, S. Çağan (Çev.) İstanbul: May Yayınları.
- Mehnert, K. (1974). From Mao & Marcuse to Marx. *Encounter*. Vol. XLII, No. 2, Edited By Melvin J. Lasky and Anthony Thwaite, New York.
- Milliyet.
- Özkan, E. (2011). *Türkiye'de 2001 Ekonomik Krizi Sonrasında Yapılan Finansal Reformların Bankacılık Kesimi Üzerindeki Etkileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Ticaret Üniversitesi.

- Öztürk, A. (1996). *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde (1945-1960) Siyasi İktidar- Basın İlişkileri*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Piyasalar Kapatmaya Şaşırmadı. . (1998, 17 Ocak). *Milliyet*.
- Rejime İnce Ayar. (1997, 1 Mart). *Milliyet*.
- Secret Agents, Secret Armies*. (2020, 14 May). The Short Happy Life of the OSS. Erişim adresi: <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/wwii-secret-agents-the-oss>
- Socialist International*. (ty.). Full List of Member Parties and Organisations. Erişim adresi: <http://www.socialistinternational.org/viewArticle.cfm?ArticleID=1780>
- Şakir, E. (2004). *Türkiye Cumhuriyeti Dış Borçları (1950-1960)*. Yüksek Lisans Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tatlısumak, U. (2016). *Osmanlı Uleması ve Patronaj İlişkisi*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tatlısumak, U. (2018). *ABD-İngiltere Ekonomik Çatışması-Darbeler ve Yeni Sol’un İnşası. Uluslararası Darbe II Sempozyumu Bildirileri*. Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları.
- TBMM Darbe Komisyonu Tutanağı*. (2012, 14 Ekim). TBMM Tutanak Hizmetleri Başkanlığı. Erişim adresi: https://www.tbmm.gov.tr/arastirma_komisyonlari/darbe_muhtir_a/docs/tutanak_son/27_mayıs_alt_komisyonu/27_mayıs_alt_komisyonu/14.10.2012/Mahir%20Kaynak-14.10.2012.pdf

- Turgut, A. (2006). *Finansal Krizlerde IMF'nin Rolü ve Önemi: 1997 Asya ve 2000-2001 Türkiye Krizleri*. Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi, Sayı: 10, 1-14.
- Turkey Bans Islam-Based Political Party. (1998, 17 January). The *Washington Post*. Erişim adresi: https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1998/01/17/turkey-bans-islam-based-political-party/86d4da97-70f4-42fa-9442e6d5000cfc9f/?utm_term=.f1901dfa30be
- TÜİK. (2012). *İstatistik Göstergeler 1923-2011*, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- TÜİK. (2012, Aralık). *İstatistik Göstergeler 1923-2011*. Erişim adresi: http://www.tuik.gov.tr/IcerikGetir.do?istab_id=158
- U.S. Department of State Archive. (1998, 16 January) Briefer: James P. Rubin, Daily Press Briefing, Friday. Erişim adresi: <https://1997-2001.state.gov/briefings/9801/980116db.html>
- Wallace, H. A. (1947). *Halk Asrı*. A. Hisarlı (Çev.), Ankara: Hilmi Kitap Evi.
- Why Turkey Doesn't Trust the United States? (2019, 15 July). *Foreign Policy News*. Erişim adresi: <https://foreignpolicy.com/2019/07/15/why-turkey-doesnt-trust-the-united-states/>
- Wise, D. (1972, 24 September). Donovan, Marcuse, Schlesinger, Julia Child. *Washington Post*.
- Yedi Kız Kardeşin Sırrı*. (2014, 1 Ekim). Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=V8L3zoJ-g7w>
- Yergin, D. (2003). Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü. *Petrol*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Yüksel, Y. (2011). Kesinlik ve Puslu Mantık. *Sosyoloji Dergisi*.
İstanbul: 3. Dizi, Sayı: 22, 517-531.
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul:
İletişim Yayınları.

BÖLÜM 34

EMPERYALİST PROJELERİN YAPISÖKÜMÜ VE ORYANTALİST EDWARD GRANVILLE BROWNE

***Dr. Uğur TATLISUMAK**

*Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Öğretim Üyesi, Aydın, Türkiye, ugurtatlisumak@yahoo.com

GİRİŞ*

Entelektüel emperyalizmi anlamak için entelektüel emperyalistleri anlamak gerekmektedir. Entelektüel emperyalizm ve emperyalist entelektüeller bu sebeple birbirinden ayrı tutulamaz. Entelektüel emperyalizmin prototipi olarak Edward G. Browne seçilmiştir. Browne'un seçilmesinin nedeni, onun hem istihbarat hem de entelektüel alanda çalışan emperyalist entelektüellerin âdeta ustası olmasıdır. Emperyal bir oryantalist olan Edward Granville Browne'u tanımadan önce entelektüel emperyalizmin yapısökümünün yapılması gerekmektedir. Bu sebeple emperyalist projelerin yapısökümü için ilk olarak İslam dünyasının Batı algısı problemi üzerinde durulacak sonrasında entelektüel emperyalistlerin çalışma biçimleri, yöntemleri incelenecektir. Jacques Derrida'nın ortaya koyduğu yapısökümü (yapıbozumu) felsefenden yararlanarak konu irdelenmeye çalışılacaktır (Derrida, 2011). Derrida, metin üzerinde içsel yapısökümcülük yaparken, biz hem metin hem de emperyalist entelektüellerin saha faaliyetleri üzerinden dış etkilerin oluşturduğu bir yapının sökülmesini gerçekleştirmeye çalışacağız. Metinler, olayların kasıtlı bozulmuş yansımaları olabileceğinden iki yöntemin birleştirilerek bir analizinin yapılması, problemin çözümüne daha iyi ışık tutacaktır. Metinlerden olaylara, olaylardan metinlere gidilerek bir

* Bu kitap bölümü, 18-21 Nisan 2019 tarihinde Türk Tarih Kurumu ve Mersin Üniversitesi iş birliği ile Bodrum/Muğla'da düzenlenen 3. Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Kongresi'nde (ICOESS-2019) sunulan "Emperyal Bir Oryantalist: Edward Granville Browne," başlıklı sözlü bildirinin verilerinin genişletilmiş ve güncellenmiş halidir.

tür mantıksal sağlama yapılacaktır. Bu yöntemle arka planda yatan emperyalist amaçlar daha iyi keşfedilecektir.

Entelektüel emperyalizme karşı durmak, onu kötölemekten değil; onu anlamaktan geçmektedir. Bu sebeple, emperyalizmin yapısökümünün yapılması gereklidir. Emperyalizmin arkasında büyük bir bilgi birikimi vardır. Entelektüel emperyalizm, çok derin ve spesifik bir yapıya sahiptir. Bu yapının anlaşılıp çözümlenmesi için onunla empati kurmak gerekmektedir. İslam dünyası, bu anlamda Batı düşüncesinin derin ve köklü bir yapı sökümünü gerçekleştirememiştir. Çünkü büyük bir düşünce kakofonisi içindedir. Kendisiyle ve tarihiyle gerçek anlamda bir yüzleşmeyi başaramamıştır. Bu sadece İslam dünyasının birkaç asırdır Batı emperyalizminin etkisi altında kalmasından kaynaklanmamaktadır. Batı öncesi geçmişinin olumsuz izleriyle bütünleşik bir halin yansıması olduğu unutulmamalıdır.

İslam dünyası, Emevî, Abbasî vb. geçmiş siyasi devirlerin sunî kurgu âleminde yaşamaktadır. Geçmişin kâbusları, şu anın karmaşıklığı ve geleceğin belirsizliği onda duygu ve düşünce gelgitleri ve karmaşıklığı yaratmaktadır. Bu korkularının üstünü, morfin nitelikli kaderciler bir anlayışla örtmektedir. Bu sebeple Batı, İslam dünyası için bir şaşkınlığın, özensiz özenmenin, korkunun ve kızgınlığın bir ifadesidir. Birbirinin içine geçmiş zıt duygular bir arada yaşamaktadır. Bu duygu karmaşası, yaşanan düşünce karışıklığının bir yansımasıdır. Bu çalışmada ele alınan problem asla inançlar değildir. Her bireyin ve toplumun inanç özgürlüğü vardır. Ele alınan problem, emperyalizm ve kültür arasındaki ilişkidir.

1. İSLAM DÜNYASINDA BATI ALGISI

İslam dünyasında Batı, Batılı, Batıcı ve Batılılaşma kavramları tam olarak yerine oturmuş, hakkıyla analiz edilmiş kavramlar değildir. Batılılaşma denilince ya tamamen öykünülen ya da ölçüsüz yerilen bir anlayış öne çıkmaktadır. Bu dışlayıcı ya da tamamen öykünen iki sorunlu yaklaşım, İslam dünyasının hem kendini hem de kendisini kuşatan Batı düşünce sistemini doğru bir mantıkla analiz edememesinden kaynaklanmaktadır. Her iki düşünce biçimi, bir diğerini, geri kalmışlığın müsebbibi olarak telakki etmektedir. Her iki grup da Batı düşüncesinin yapı sökümünü yapmak ve kendine özgü bir kalkınma modeli oluşturmak yerine, sürekli çöküşün sebepleri üzerinde durmaktadırlar. Ancak her ikisi de medeniyetlerin yükselişini sağlayan evrensel sebepleri derinlemesine analiz etmemiştir. Bilindiği üzere doğada çöküşün sebepleri sonsuzdur, ancak yükselişin daha genel geçer kuralları vardır. Bu sebeple, Batı'nın ilerlemesinin başarılı bir yapısökümü tam olarak yapılamamıştır.

Batı'ya öykünmeyi şartsız destekleyenler ise entelektüel emperyalizmin düşünce dünyalarındaki yıkıcı ve yönlendirici etkiyi anlamakta zorlanmışlardır. Batı karşıtları ise, Batı'nın gerçekleştirdiği bilim devrimleriyle insanlığa yaptığı katkıyı âdeta görmezlikten gelmişlerdir. İslam dünyasında Batı medeniyetinin maddî başarısının epistemik temelini ne olduğu derinlemesine anlaşılmadı. Batı'yı, insanlığın ulaştığı nihaî kâmil bir medeniyet olarak telakki edenler, entelektüel emperyalist aklı; anti Batıcılar ise, Batı bilim devrimlerini yeterince analiz edemediler. Batıcı akıl, Batı kalkınmasını ve

başarısını yüzeysel Batılı bir yaşam tarzına indirgedi. Arka plandaki Batı epistemik aklını anlamadı. Eğer her iki kusurlu yaklaşım da derinlemesine çözümlemeler yapılabilseydi, belki de İslam dünyası, Batı'dan çok farklı, daha orijinal epistemik bir akıl geliştirebilir insanlığa çok farklı güzel bir katkı sunabilirdi.

İslam dünyasında yapay bir Batı modernleşmesi yaratıldı. Batıcılar, epistemik bir devrim yaratamadıklarından Batıcı oldular ama Batılı olamadılar. Batı'nın epistemik (*bilgi doğurma*) devrimlerinin kök nedenleri, oluşum ve gelişim süreçleri doğru anlaşılamadı. Biz neden bilgi üretemiyoruz? Akla neden yeterince önem vermiyoruz? Gibi sorular tartışmaların esasını oluşturmadı. Sürekli neden geri kaldık? sorusu, soruldu. Bu soruya epistemik cevap verilmedi; ideolojik cevap verildi. Hedef, İslam dininin Batı karşısındaki alternatif medeniyet iddiasıydı. Asırlardır İslam dünyasında görülen entelektüel atalet, Emevî vb. doğu tipi seküler idarelerin, İslam ulemasının akli yapısı üzerinde uyguladığı baskıların ve bilginin tahrifatının bir sonucuydu. İslam medeniyetinin yeniden yükselişine mani olan bu önemli konu üzerinde çok durulmadı. Batı entelektüel emperyalizmi, İslam medeniyetinin görkemli geçmişini, büyüklüğünü bildiği halde açıklamıyor (Goody, 2019), Batıcılar ise bu görkemli ve heybetli birikimi bilmeden sürekli küçümsüyordu. Batı karşıtı olanlar ise akli analizler yapmak yerine geçmişin romantizmi içinde bir tür melankoli yaşıyorlardı. Modernleşme tartışmalarının esasını, ordunun yenilenmesi, anayasacılık, yaşanan ahlâkî çözülme gibi dip akıntıyı görmeyen yüzeysel konular oluşturdu. Batı emperyalizmi için bu durum gayet memnuniyet vericiydi. Batılı değil, Batıcı bir modelinin

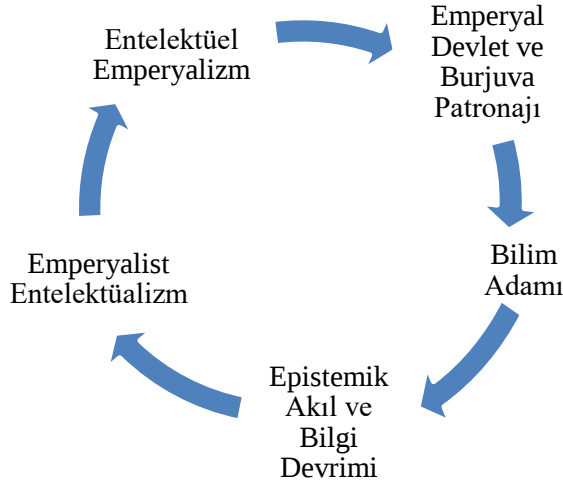
yaratacağı sonuç, Batı emperyalizmine rakip olmayacaktı. Bu sebeple emperyal entelektüalizm, Doğu'nun Batılı değil, hep Batıcı olarak kalmasını istedi. İslam medeniyetinin doğu tipi saltanat sistemi dışında modern bir sistem kurmasını ise hiç istemedi.

Anti Batıcılar ise, Batı'nın başarısını, İslam ülkelerinin Batılılar tarafından sömürgeleştirilmesine indirdiler. Ancak Batı emperyalizminin yapı sökümü yapıldığında durumun hiç de öyle olmadığı açıktır. Sömürgeciliğin başarısı, salt onun ham madde kaynaklarını sömürmesi değildir. Sömürebilme yetisi, başarının nedeni değil, emperyalist entelektüel bir birikimin sonucudur. Dünya sömürgecilik tarihine genel olarak bakıldığında son dönem sömürgeciliğin, önceki dönemlerden farklı olarak salt askerî güçle değil, barutun, aklın ve bilginin birleşimi olduğu görülmektedir. Başarının altında yatan en önemli neden, Batı'nın entelektüel gücü ve birikimidir. Bu güç, onun bilgi üretme çabası ve bilgiye hükmetme siyasetinden kaynaklanmaktadır. Bu kabiliyet, entelektüel emperyalizmin 4-5 asırdır tecrübe ettiği epistemik bilgi devrimlerinin bir sonucudur (Kuhn, 2015, s. 181).

2. BATI EMPERYALİZMİNİN YAPISÖKÜMÜ

Batı entelektüalizmi, sermayenin bilgiyi patronajıyla ortaya çıkmıştır. Bu sermaye, sömürgeci bir amaca sahiptir. Çünkü bilgiye hükmedenler, sömürgeci güçlerdir. Çünkü bilgi, onlara güç katmaktadır. Batı bilgi devrimlerine ivme kazandıran şey, burjuvazinin bilimsel gelişmelerin patronu olmalarıdır (Lerner, Meacham & Burns, 1987, s. 427). Entelektüel emperyalizm, tesadüfi

ilişkiler sonucu ortaya çıkmamıştır. Entelektüel emperyalizmin döngüsel bir hareket içerisinde olduğu dikkate alınırsa, entelektüel emperyalist oluşum şu şekildedir:

Şekil 1. Entelektüel Emperyalizm Döngüsü

2.1. Entelektüel Emperyalizmin SWOT Analizi

Entelektüel emperyalizmin en zayıf kaldığı teorik alan ahlâk felsefesidir. Batı düşüncesinde ahlâk felsefesi tam olarak çözülememiş büyük bir felsefî problemdir. Batı felsefesinde ahlâkın hangi evrensel objektif değerler üzerine inşa edilmesi gerektiği hâlâ Batı aklında netlik kazanmamıştır. Çünkü emperyalizm ile ahlâk birbiriyle çatışan kavramlardır. Immanuel Kant tarafından, her ne kadar Dünya yurttaşlığı ve evrensel etik değerler gibi teoriler ortaya atılıp savunulsa da (Kant, 2006, s. 30-47; Kant, 1984, s. 227-266; Kılıç, 2015, s. 93-100) realitede gücün yarattığı ahlâk, dünya siyasetine yön vermeye

devam etmektedir. Bu sebeple I. ve II. Dünya savaşları, insanlığa ağır bedeller ödetmiştir. Küresel sermayenin güdümündeki ulus devletler, etik sınırlamalar olmaksızın güç saplantısıyla politikalar yaratmışlardır.

Friedrich Nietzsche, merhamet, acizliktir diyerek, güç kavramının insan psikolojini yönlendiren önemli bir güdüleme aracı olduğuna işaret etmiştir.¹ Bu düşünceden ilham alan Batı, merhameti zayıflık olarak gören, sadece güce saygı duyan, gücü takdir eden emperyalist bir entelektüalizm yaratmıştır. Batı, etik değerlerini, pragmatizm ve güç üzerine inşa etmiştir. Batı, sosyal barışı, iç düzeni sağlamak için iç politikada Kant'ı; emperyal amaçları için dış politikada Nietzsche'yi benimsemiştir. II. Dünya savaşı sonraki dönemde Batı, küreselizm ideolojisi yaratarak anti emperyalist yönelimleri pasifize etmek ve diğer ülkelerin ekonomilerini daha kolay yönetebilmek için Kant'ın evrenselizmini de kullanmıştır. Emperyalistler, sömürgecilik emelleri için entelektüellere büyük oranda ihtiyaç duyarlar. Örneğin Hitler, Friedrich Nietzsche'nin felsefî düşüncelerinden emperyalist bir faşizm çıkarmıştır (Golomb, Jacob, & Wistrich, 2002, s. 1-344).

Salt pragmatizm ve güç, evrensel objektif etik değerler yaratamaz. Yaratabilmesi için tek bir gücün her şeye hükmedebilmesi gerekir. Bu da ancak tanrıdır. Çıkarlar ve menfaatler ülkeden ülkeye, bireyden bireye değişkenlik arz eder. Herkesin çıkarı ve menfaati aynı değildir. Bu sebeple, Batı'nın ortaya koymaya çalıştığı tüm etik değerler, güç

¹ Friedrich Nietzsche, güç olgusunu idealize etmemekte, sadece yaşam olgusunun bu istenç üzere hareket ettiğini belirtmektedir. O sadece olanı tanımlamakta merhametsizliği savunmamaktadır (Nietzsche, 2002, s. 355; Cameron, 2002, s. 62).

mefhumunun dayanılmaz cazibesi karşısında eriyecektir. Bu durumun en önemli göstergesi, özellikle güç mefhumunun neredeyse her şeyi belirlediği uluslararası ilişkiler arenasıdır. Güç ahlakı felsefesi, Batı'nın politik duruşudur. Bu sebeple, oryantalist çalışmaların, salt bir Doğu romantizmi ve merakıyla yapıldığını düşünmek, Batı egemenliğindeki reel dünyanın politik gerçekleriyle uyuşmaz. Bu nedenle, oksidentalist çalışmaların (Karakaş, 2015, s. 165-184), hayranlık ve nefret boyutundan çıkıp, analizci yeni yaklaşımlara ve modellere ihtiyacı vardır.

İslam düşüncesinden ve düşünürlerinden etkilenen, onlara derin hayranlık besleyen oryantalistlerin varlığı yadsınamaz. Örneğin Louis Massignon, İslam kültürüne büyük hayranlık duyan önemli bir oryantalisttir (Bilici, 2003, s. 100-103). Ancak bu etkilenme ve hayranlık, Batı'nın İslam dünyası üzerindeki emperyal amaçlarını değiştirmez. Çünkü bu hayranlık, güce duyulan hayranlıktır. İslam'ın estetiğine, ezoterik derinliğine duyulan bir hayranlıktır. Batı için Doğu, bir eser-i âtikadır. Antika değeri vardır. Bunun temelinde güce duyulan saygınlık yatar. Çünkü İslam medeniyeti, bir zamanlar yaşamış devasa bir aklın ürünüydü. Batı, bu sebeple bazı oryantalistlerin Doğu hayranlığını hoş karşılamaktadır. Batı oryantalizmi, oradaki güce ve estetiğe hayrandır, inanmak arzusunda değildir.

Batı emperyalizminin başarısını, onun saldırganlığına ve askeri gücüne indirgemek önemli mantıksal hatalar doğurur. Böyle bir mantığın, elbette Batı'yı doğru analiz etmesi beklenmez. Eğer

entelektüel emperyalizm, derinlemesine tetkik edilmezse, onun Türk ve İslam dünyası üzerindeki derin etkileri ve manipölasyon teknikleri anlaşılmayacaktır. Kendine ve çevresine yabancılaşan bir İslam dünyası doğru stratejiler ve kararlar alamayacaktır. Bu sebeple, İslam dünyası, tarihin bu noktasına nasıl geldiğini idrak etmede zorluk çekmektedir. Bu durum, Türk ve İslam dünyasının zaman ve mekân algılamasında ciddi sorunlar oluşturmakta, onu, dünya politikasında tarihin pasif bir nesnesi haline getirmektedir. Sonuçta İslam dünyası, kendini ifade edemeyen, zenginliklerini kullanamayan, potansiyelinin farkında olmayan bir durumdadır. İleride entelektüel emperyalist projelerin sadece İslam dünyasının siyasî sınırlarını tayin etmeye çalışmadığı, onun zihin dünyasını da kontrol etmeye, hatta onun nasıl düşünmesi gerektiğini de belirlemeye çalıştığı gösterilecektir. Ancak, bu emperyal çaba, sadece Batı'ya özgü değildir. Bu çaba, tarihteki tüm emperyal iktidarların belki de ortak özelliğidir.

İslam dünyasının tüm sorunlarının kaynağı elbette Batı olamaz. Emevî ve benzeri idarelerin İslam düşüncesi üzerinde yaptığı tahrifat elbette görmezlikten gelinemez. Kısaca emperyal devletler, tarihte kitleleri daha kolay kontrol edebilmek için aklı kontrol altında tutmuşlardır. Son iki asırdır, bu çabalar, daha küresel ve sistemattiktir. Bu sistem, oldukça karmaşık kültürel, ekonomik ve siyasî ağlara sahiptir. Entelektüel emperyalizmin anlaşılması ve onun karmaşık yapısının aydınlatılabilmesi, küresel çapta işleyen emperyal ağların açığa çıkarılmasıyla mümkündür. Her askerî işgalin, mutlaka entelektüel bir temele ve yardıma ihtiyacı vardır. Sürdürülebilir sömürü için her zaman kendini yenileyen entelektüel manipölörlere ihtiyaç duyulur.

Emperyalist entelektüalizmin ne olduğu bilinmeden büyük resim ortaya çıkmayacaktır. İslam dünyası, iki asırdır hâlâ Louis Massignon'nun dediği noktadadır: “Onların her şeyini tahrip ettik. Felsefeleri dinleri mahvoldu. Artık hiçbir şeye inanmıyorlar. Derin bir boşluğa düştüler. Anarşi veya intihar için olgun bir hale geldiler” (Said, 1982, s. 8).

İslam dünyasının şu an yaşadığı kaotik durum, bu sözü doğrular niteliktedir. Maddî dünyadaki karışıklık, düşünce karışıklığının bir yansımasıdır. Bu problematik üzerinden yola çıkarak, akademik çevrelerde çok fazla bilinmeyen, Cambridge Üniversitesi'nde üniversitenin bilgelik ocağı (Monroe, 1998, s. 18) olarak sıfatlandırılan Edward Granville Browne'nu incelemeye karar verdik. Çalışmalarını ve ideallerini yakın mercek altına aldık. Onun akademik çalışmaları ile büyük İngiliz emperyalizminin amaçları arasında bir bağ olup olmadığı araştırıldı. Çalışma derinleştikçe, onun sadece bir akademisyen değil; emperyalist projeler yürüten bir düşünce mimarı olduğu görüldü. Kısaca o, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında, Ortadoğu'nun şekillenmesinde önemli kilit rol oynayan beyinleri yetiştiren üst bir beyindi.

3. EDWARD GRANVILLE BROWNE KİMDİR?

Edward G. Browne (d. 1862- ö. 1926), varlıklı, elit bir ailenin çocuğu olarak İngiltere'nin Gloucestershire Kontluğu'nda doğdu (Wickens, G. M., Cole, J., & Ekbal, K. 1985, s. 483-488). Babası Benjamin Browne, onun mühendis veya tıp doktoru olmasını istiyordu. Ancak o, bir şarkiyatçı olmak istiyordu. O, babasının bu isteğini, kendi

ideallerine rağmen kabul etti. Tıp öğrenimi aldı. Ancak Browne, idealinden vaz geçemedi. Aldığı tıp öğrenimi, yapmayı planladığı büyük doğu seyahatini kolaylaştırabilirdi. Tıp öğrenimini tamamladı, ancak doktorluk mesleğini yapmadı. Tıp öğrenimi, onun Doğu dillerini öğrenme arzusunu durduramadı (Browne, 1893, s. 10-12). Uzun süren İran ve Osmanlı coğrafyasına seyahatler gerçekleştirdi. Akademik çalışmalar yapan Edward Browne, Cambridge Üniversitesi doğu dilleri bölümünde Arapça ve Farsça dersler verdi ve profesör unvanı aldı. Browne, Arapça ve Farsçanın yanında iyi derecede Türkçe, Hintçe, Grekçe de bilmekteydi. İlk Farsça dersleri, Limehouse'da oturan kendine yeni bir din icat etmiş olan bir İranlı'dan almıştı (Irwin, 2008, 206). Edward Browne, sadece bir dil uzmanı değil, bölgenin siyasî ve dinî yapısı üzerine çalışan âdeta bir antropologdu.

Browne'nun, Ortadoğu'da vuku bulan Bâbilik ve Bahailik gibi bazı toplumsal, siyasî ve dinî hareketlere yakın ilgi duyduğu hatta bu hareketlerle yakın ilişkiler kurduğu görülmektedir. Bu hareketin önemli isimleriyle yakın ilişkiler kurmuş, peygamberlik iddiasında bulunan Abdülbaha'nın eserlerini tercüme etmiş ve onların neşredilmesini sağlamıştır. O, İran ve Arap kültürünü çok iyi bildiği gibi İslam ilahiyatındaki bilgisi de oldukça üst seviyedeydi (Topuzoğlu, 1992, s. 336-337). Browne'un eserleri incelendiğinde, onun İslam teolojisine olan hâkimiyeti ve ifade gücü takdire şayandır. Kurduğu cümleler, sade, anlaşılır ancak bir o kadar da anlam yoğunluğu barındıran, derinlikli ve etkileyicidir. Birbirine zıt iki şey olan sadeliği ve yoğunluğu tek bir potada birleştirerek yazabilme ve

konusabilme yeteneği çok nadir bulunan bir yetenektir. Bu hususî yetenek, entelektüel derinliğin sonucudur. O, sahip olduğu entelektüel derinliği, hususî yetiştirdiği talebeleri üzerine de yansıtabilmiştir.

Onu, bu çapta büyük bir oryantalist olmaya iten şey nedir? Rol model aldığı bir kişilik var mıdır? Büyük dil bilgini, İngiliz Kraliyet Bilimler Akademisi üyesi, Sir James Redhouse'un Browne'a Doğu bilimcisi olma yönünde önemli destek ve motivasyon verdiği, onu Osmanlı'nın Londra Elçiliği'ndeki bazı üst düzey Osmanlı bürokratları ile tanıştırdığını bilmekteyiz (Browne, 1893, s. 10-12). Bu nedenle, Redhouse'un, Browne üzerinde emeği olduğu açıktır. Çünkü Redhouse ile Browne'nun politik düşünceleri paralel niteliktedir. Örneğin Her ikisinin de Osmanlı Devleti'nin ve hilâfetinin geleceği üzerindeki hisleri ve düşünceleri neredeyse aynıdır.

4. REDHOUSE VE OSMANLI HİLÂFETİ PROJESİ

İngilizlerin, İşlam dünyasına yönelik politikalarının merkezinde hilâfetin devam edip etmemesi gerektiği meselesi vardı. Eğer hilâfet desteklenecekse yeni hilâfet modelinin ne olması gerektiğine dair tartışmalar yer almaktaydı. Hilâfetin, Osmanlı Devleti'nin elinde olması, İngilizlerin Osmanlı'ya ilgisini artırmaktaydı. O dönemde İngiltere'de, Osmanlı hilâfetine yönelik iki farklı görüşün ortaya çıktığını görmekteyiz: Osmanlı hilâfetinin devamını, İngiliz çıkarlarına uygun gören bir grup; Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını ve hilâfetin ilgasını isteyen diğer grup. Osmanlı hilâfetinin devamını İngiliz çıkarlarına uygun gören, onun savunuculuğunu yapan bu grubun önemli isimlerinden biri de Sir James William Redhouse'du

(d. 1811, ö. 1892). Osmanlı Devleti'nin ve hilâfetin ilgasını isteyen diğer grubun en önemli temsilcisi sonradan Birleşik Krallığın Başbakanı olan William Evart Gladstone'du (d. 1809, ö. 1898). Redhouse'un İngiltere'nin takip etmesini istediği Osmanlı hilâfeti politikası ile Gladstone'nun politikaları çatışma halindeydi. Fakat o dönemde Gladstone'nun başını çektiği grup İngiltere'de daha güçlü ve etkindi.²

Redhouse'un şarkiyatçılık serencamının başlangıç evresinin İngiltere destekli bir projeye dayalı olarak değil; daha çok bireysel gayretlerle ve özverilerle gerçekleştiği görülmektedir. Çünkü o, daha 15 yaşında, Doğu'yu keşfetme arzusuyla doğduğu Londra'yı terk etmiş, İstanbul'a giden bir İngiliz ticaret gemisine çalışmak üzere girmiş, daha sonra gemiden kaçarak, 1826 yılında İstanbul'a gelmiştir (Findley, 2006, s. 113). O, parlak bir zekâyâ sahip olmasının yanında, cesur, müteşebbis bir ruha da sahiptir. İngiltere'de aldığı denizcilik ve matematik eğitimi, onun kolaylıkla Bâb-ı Âli'de iş bulmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti'ndeki 25 yıllık hizmetinde, tersanede, Bâb-ı Âli Terceme Odası'nda ve çeşitli nezaret birimlerinde çalıştı. Birçok önemli ve kritik görevlerde tercümanlık vazifesi yaptı. Osmanlı bürokrasisi içinde yüksek rütbeli devlet adamlarıyla, sadrazamlarla beraber çalıştı, önemli görevlerde onlara yardımcı oldu (Findley, 2006, s. 123-132).

² Redhouse'un Bâb-ı Âli'ye gönderdiği bir mektupta, Gladstone'un Osmanlı Devleti'ni yok etmek için yemin ettiğini, bu politika doğrultusunda Rusya ile ittifak edeceğini bildirmektedir." bkz. (COA, Y.EE. 42/82'den aktaran Tuncer, 2012, s. 46).

İngiltere Sefirliği ile Osmanlı Devleti arasında birçok meselede gizli aracı oldu (Findley, 2006, s. 125). Osmanlı Devleti'yle ilgili birçok önemli ve gizli malumatı, İngiliz sefaretine aktarmayı da ihmal etmedi (Tuncer, 2020, s. 61). Bu anlamda İngiliz Sefareti'nin iyi bir istihbaratçısı da oldu. Roma'da Romalı gibi davran kuralı gereği Müslüman gibi görünmesini de bildi (COA: A.MKT. 2385/100; Tuncer, 2020, s. 60, 83-87). Ancak buna rağmen O, muazzam dil bilgisi, yüksek karakteri ve hizmetleriyle her zaman Osmanlı devlet ricâlinin aradığı ve sahip çıktığı bir de kişilik oldu. Osmanlı Devleti, Redhouse'u yaptığı üstün hizmetlere karşılık “nişân-ı iftihâr” ile taltif etti (Findley, 2006, s. 128). O, İngiltere ve Osmanlı ilişkilerinde adeta bir köprü görevi üstlendi. Bazen hem Türk hem de İngiliz hükümetleri adına Suriye'de ortak gizli görevler icra etti (Findley, 2006, s. 127). Ancak her iki ülkeye de hizmet etmesinden ötürü bazen kendi ülkesinde de dışlandı. Redhouse, maaşına İngiltere hükümetinden zam istediğinde; “Bizden daha çok Türk hükümetine hizmet ettin” şeklinde kırıcı cevaplar da aldı (Findley, 2006, s. 133). Belki ülkesinde kalıp böyle bir maceraya atılmasaydı, bu kadar üst düzeyde bir işe ve çevreye de sahip olamayacaktı.

Redhouse gibi önemli bir şahsiyet hakkında elimizdeki kaynakların bu kadar az olması, tuhaf değildir. Çünkü Findley'in dediği gibi, “tesadüfi değil, kendisi öyle istemiş veya zorunlu olduğu için birçok mesele karanlıkta kalmıştır” (Findley, 2006, s. 141). O, İngiliz ve Osmanlı ilişkilerini “yeni hilâfet projesi” üzerinden şekillendirmek istiyordu. O, Avrupa'nın Türklere nefret boyutundaki yaklaşımını cahillik ve dinsel bağnazlığa bağlıyordu. O, Avrupa'nın dinsel

nefretinin geçmişte kaldığına dair Osmanlı devlet adamlarını iknaya çalışmış, hatta birçoğunun fikrini değiştirebildiğini, bu sebeple Osmanlı'nın Avrupa ile dost olmayı istemeye başladığını, ancak İngiltere'deki bağnaz ve ikiyüzlülerin buna izin vermediğini ifade etmekteydi (Findley, 2006, s. 144). Redhouse'un bu politik görüşleri, o dönemdeki İngiliz hükümetinin politikaları ile çatışmaktaydı. İleride anlatılacağı üzere, Redhouse'un bu düşünceleri, Edward Browne'nun düşünceleriyle çok yakındır. Redhouse alaylıdır, Browne ise akademisyendir. Âdeta Browne, Redhouse'un bu düşüncelerini akademik kalıba döken bir kişidir. Bu iki oryantalist karakter, neredeyse birbirinin iz düşümü gibidir. Aradaki benzerliğin belirginleşmesi için Redhouse'u tanımaya devam edelim.

Redhouse, iyi derecede Osmanlıca'nın yanında iyi derecede Fransızca, Farsça, Arapça ve Latince bilmekteydi. Taşıdığı yüksek yetenekten dolayı Amerikalı evangelist misyonerlerin isteklerini geri çevirmedi. İngilizce-Türkçe bir İncil tercümesi yaptı, ancak Yunanca ve İbranice'yi yeterince bilmediği gerekçesiyle tercüme iyi not almadı. Amerikalıların İngilizlerden daha fazla Redhouse'a ilgi gösterdi. Bu yakınlaşmanın neden kaynaklandığını bilmiyoruz. Fakat Redhouse'un hilafet projesi, Amerikalıların ilgisini çekmiş olabilir. Bu tür yakınlaşmalar tesadüf değildir. Çünkü bu tür küresel projelerin siyasî bir amacı vardır. Örneğin, o dönemde, İngiliz dilinin, ABD ve İngiltere tarafından Osmanlı devlet ricali arasında özendirilmesi ve desteklenmesinin en önemli nedeni, Osmanlı Devleti'ndeki Fransız nüfuzunu ve etkisini kırmaktır (Findley, 2006, s. 135). Ayrıca bu sözlük çalışmalarına Rockefeller Vakfı'nın ciddi destekleri de

olmuştur (Edmonds, 2006, s. 195). 1950 ve 1970 yılları arasında Ford Vakfı, Türkiye ve Batı ilişkilerini geliştirmek için çeşitli TV programları, çocuk yayınları, turizm temalı kitap dizileri projelerini desteklemiştir. (Edmonds, 2006).

Başarılarından dolayı Redhouse, Bahriye Meclisi Azalığı ve Encümen-i Dâniş azalığı görevlerine getirildi. 1853 yılında, Osmanlı Devleti tarafından verilen maaşın geçimini sağlayamadığı gerekçesi ile ülkesi İngiltere'ye geri döndü (Findley, 2006, s. 131-132). 1854 yılında İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda "Doğu Dilleri Tercüme Ofisinde" 1890 yılına kadar görev yaptı. 1884 yılında Cambridge Üniversitesi, Redhouse'a fahri doktor unvanı verdi. Edward Browne, ona büyük saygı duymakta ve bu unvanı onun kadar hak eden birisi olmadığını Redhouse'un *The Pearl-Strings* isimli eserine yazdığı önsözde belirtmektedir (Redhouse, 1907, s. xxxiii). 1888 yılında İngiltere Krallığı tarafından, Redhouse'a "K.C.M.G." (Knight Commander of St. Michael and St. George) nişanları verildi ve böylece Redhouse "Sir" unvanı aldı.³

Redhouse, daha önceleri İngiltere'nin kendisine yeterli ilgi göstermediğinden yakınmaktaydı. Acaba İngiltere gerçekten Redhouse'a hak ettiği bu ilgiyi neden göstermemiştir? Çünkü o dönemde İngiltere'deki iktidar, Redhouse'un aksine Osmanlı ile ittifakı savunmuyordu. Osmanlı'nın 'hasta bir adam' olarak parçalanması gerektiğini düşünmekteydi (Redhouse, 2013, s. 13).

³ Carter Findly, Redhouse'a verilen bu unvanın yaptığı bilimsel dil çalışmaları nedeniyle değil, Redhouse'un 1839-1841 yılları arasındaki Mısır krizi esnasında yaptığı hizmetler nedeniyle verildiğini düşünmektedir (Findley, 2006, s. 27-28).

Redhouse ise, Osmanlı hilâfetine devam etmesi gerektiğine dair tezler ileri sürmekteydi (Redhouse, 2013). O, İngiltere'nin uluslararası arenada Osmanlı hilâfeti ile ittifak kurması taraftarıydı. Bu sebeple, Redhouse'un fikirleri destek görmedi. Bu bağlamda, 1891 yılında, Redhouse'un Ortadoğu tezleriyle paralellik gösteren gizli bir operasyonun İngiltere tarafından tertiplendiğini de görmekteyiz. 1891 yılında İngiltere'nin İstanbul sefiri Sir William Arthur White, dönemin şeyhülislamı Bodrumlu Hacı Ömer Lütfi Efendi onaylı, *İngilizler, hilâfetin hâmisidir* yazılı fetva almıştı. İngilizler bu fetvayla sömürgeleştirdikleri İslam ülkelerinde halkın tepkisini azaltmak, hammadde ve enerji kaynaklarının güvenliğini sağlamayı amaçlıyordu. II. Abdülhamid'in onayı olmayan bu fetva Yıldız İstihbaratına takılmış, İngiliz elçiliğine ulaşmadan Devlet-i Âliyye'nin eline geçmişti (COA, Y. PRK. TKM. 23/30; Tatlısumak, 2016, s. 293-294).

5. BROWNE'NUN OSMANLI SEVERLİĞİ

Yeni Ortadoğu projesinde hemen hemen aynı fikirleri savundukları görülen, Edward Browne'nun, Redhouse'un tesirinde kaldığı söylenebilir. Browne, Osmanlı-Rus savaşında (1877-1878), Osmanlı'yı desteklemiş, hatta hatıralarında kendi ifadesiyle, Osmanlı'nın bağımsızlığı ve kurtuluşu için canını bile feda etmeye hazır olduğunu ifade etmiştir (Browne, 1893, s. 7-8). Browne, İngiliz millî duygularıyla, Osmanlı askerlerinin millî duyguları arasında bir mukayese yaparak Osmanlı askerlerinin millî kahramanlıklarını övmekte ve onlara öykünmektedir. Bu içsel muhasebe, onun İngiliz

kraliyetine ve ulusuna hizmet etme arzusunu kamçulamaktadır. Bu analizin ispatı, Browne'nun, içinde yaşadığı sosyo-psikolojik durumunu açıklayan şu ifadeleridir: "Tıpkı Osmanlı askerleri gibi, ben de İngiliz kraliyeti ve vatanım İngiltere için ölmek istiyorum" (Browne, 1893 s. 8; Çiftçi, 2004, s. 174). Daha net ifadeyle, İngiltere'nin âlî menfaatleri için yapamayacağı âdeti hiçbir şey yoktur.⁴ Bu durum, Browne'nun sahip olduğu duygu ve fikir yoğunluğunun temelinde neyin yattığını gösterir psikanalitik tarihsel bir çözümlemedir. Browne'nun aşağıdaki sözleri analizimizi kuvvetlendirmektedir:

İlk başta Türklere karşı hiçbir ilgim yoktu... İngiltere'deki anti-Türk cephe beni kendinden tiksindirdi... I. Dünya savaşının sonlanmasından önce Türkiye'yi savunmak için ölecektim... Plevne'nin düştüğünü duyunca sanki benim ülkem yenilmişti... Zamanla onlara acıma hissi bende hayranlığa döndü... Türkler gözümde gerçek kahramanlardı... Onlarla kendimi özdeşleştiriyordum. (Browne, 1893).

Browne'un bu sözleri, onun siyasî psikolojisini yansıtmaktadır. Ama o diğer vatanseverlerden farklı olarak entelektüel bir vatanseverdir. Unutmamak gerekir ki, İngiltere, o dönemlerde üzerinde güneş batmayan emperyal bir devlettir. Browne'nun akademik çalışmaların da emperyalist bir doğrultusunda şekillenmesi gayet tabiidir. O, ifade

⁴ Örneğin, Rupert Chawner Brooke (d. 1887, ö. 1915) adlı emperyalist bir şair İngiliz emperyalizmini, *eşi bulunmaz İngiliz erdeminin eşsiz bir parçası* olarak telakki etmektedir. Mezar taşında *İstanbul'un Türklere kurtulması uğruna öldü*, ibaresi yazılıdır (Güllübağ, 2016, s. 43, 44, 69).

gücü yüksek bir yetenektir. Osmanlı'nın üstün özelliklerini överken, kendi ülke insanlarının, Osmanlı insanları gibi yüksek fedakârlık duygusuna sahip olmalarını istemektedir. Özellikle akademinin de bu yönde çalışmalar yapmasını istemektedir. Örneğin, Fransa Devleti'nin doğu dillerine ve çalışmalarına ne kadar büyük önem verildiğini bu çalışmalar sayesinde Fransızların, Doğu ülkelerinde önemli bağlantılar kurabildiklerinden yakınmaktadır. (Çiftçi, 2005, s. 203-218). İngiltere'nin de bu yönde akademiye desteklemesi gerektiğinin altını sürekli çizmektedir.

Emperyalist entelektüeller, toplumları ve ülkeleri kontrol edebilmek için devletlerin patronajında kültürler ve dinler üzerinde akademik çalışmalar yapmışlardır.⁵ Browne, Doğu siyasal aklını, duygusallığını ve İslam'ı iyi tanımaktadır. Bu durum, onun Doğu'ya derin bir ilgi ve hayranlık duymadığı anlamına gelmez. Bu hayranlık, İngiltere'nin emperyalist amaçlarına yönelik stratejiler geliştirmesine engel de değildir. Belki de Browne, Doğu duygusallığını, maddeperest Batı modernizmi için bir şifa da görmüş olabilir. Senkretik, enstrümantalist⁶ bir yaklaşımla İngiliz kültürüne biraz doğu kıvamında bir duygusallık katmak istemiş olabilir.

Browne'nun bu duygusal zekâsı, onun siyasî ve kültürel projeler yaratabilme kabiliyetini artırmaktadır. Yetiştirdiği kişiler, istihbarat

⁵ Ruth Benedict, bu alanda çalışanlardan biridir. Kendisi bir antropologdur. II. Dünya Savaşı'nda ABD'nin Japonya'ya saldırısının psikolojik harp stratejilerini belirlemiştir (Benedict, 2011).

⁶ Enstrümantalizm: Araççılık, bir ideolojinin veya bir inancın doğruluğuna inanmayıp, sadece onu, toplumun menfaati için kullanma işidir (Timuçin, 2004, s. 28, 403-404).

faaliyetleriyle siyasî tarihte önemli izler bırakmışlardır. Browne, birçok defa Türkiye'ye gelmiş, Türk entelektüel çevreleriyle yakın ilişkiler ve dostluklar kurmuştur. Rıza Tevfik Bölükbaşı, Halil Halid Efendi gibi isimler bunlardan bazılarıdır (Browne, 1893, s. 30; Çiftçi, 2004, s. 179). Browne, sadece Osmanlı aydınları ile değil Hindistan'ın önemli Müslüman modernisti Seyyid Emir Ali ile de yakın ilişkileri vardı. 9 Ocak 1920 tarihli *Times* gazetesinde Browne, Batı'nın İslam dünyasına nasıl bir stratejik yaklaşımda bulunması gerektiğine dair düşüncelerini *Times'ın editörüne* başlıklı yazısında Emir Ali'nin düşüncelerini methederek desteklemekteydi (COA, HR. SYS. 2637/58). Emir Ali, Osmanlı hilafetinin korunması karşılığında dünya Müslümanlarının İngiltere krallığına bağlılığını savunuyordu (Ahsan, 1995, s. 123-124). Eserden müessire gitmek, bir ustayı tanımanın en iyi yoludur. Bu nedenle, Browne'un eserlerini, projelerini ve yetiştirdiği kişileri tanımak gerekir.

6. BROWNE VE YENİ ÇAĞ DİNİ

İngiltere'nin dinî hareketler üzerindeki etkisi büyüktür. Bu alanda büyük bir tecrübe geçmişe sahiptir. İngiltere, bu alanda Edward Granville Browne gibi büyük İslam şarkiyatçıları yetiştirmiştir. Bu bağlamda, Edward Browne, teori ile pratiği tek bir potada birleştirebilen ender akademik bir şahsiyettir. Edward Browne o dönemde, büyük enerji kaynaklarına sahip İran üzerine çalışmalarını odaklamıştı. İran milliyetçiliği ve mezhebî fay hatları konuları üzerine yoğunlaştı. Petrolün ise her geçen gün önemi artmaktaydı.

Dünya askerî ve ekonomik gücü, kömürden petrole kaymaktaydı. Bu sebeplerle İran, İngilizlerin vazgeçemeyecekleri stratejik öneme sahip bir yerdi. İran'ın bölüşümü konusunda İngilizler, Ruslarla gizli anlaşmalar yapsalar da petrol bölgelerinin kontrolünü kimseye bırakmak istemiyorlardı (Karadeniz, 2016, s. 304-305). Bu sebeplerle, İngilizler, daha sonraki dönemlerde Ruslara yakın olan Kaçar Hanedanlığı yerine Pehlevi Hanedanlığı'nın İran'da iktidara gelmesine destek vereceklerdir (Garthwaite, 2011, s. 207). O dönemde, İngiltere ve Rusya İran'ın enerji kaynakları üzerinde çatışırken İran'da Babîlik isyanı patlak vermiştir (Abdülhamid, 1986, s. 152).

Ortadoğu enerji kaynakları üzerinde çatışan Rusya ve İngiltere dinî ve mezhebî azınlıklar üzerinden etki alanlarını genişletmeye çalışmaktaydılar. O dönemde Kaçar Hanedanlığı İngiltere'nin kontrolüne girmişti. Rusya, Babîliğin kurucusu Bâb Mirza Ali Muhammed'in⁷ dinî ve mezhebî isyan hareketini teşvik etmekteydi (Abdülhamid, 1986, s. 152). Babî hareketi, İngiltere'nin değil Rusya'nın kontrolündeydi. Bâb Mirza Ali Muhammed kendini ilk önce mehdinin kapısı, sonra mehdi ve nihayetinde peygamber ilan etti. Kendisine Allah tarafından el-Beyân⁸ adlı bir kitabın indirildiğini

⁷ Mirza Ali Muhammed, dönemin Şii ulemâsı tarafından mürtet ilan edilerek 9 Temmuz 1850'de Tebriz'de kurşuna dizildi (Zerendi, 2001, s. 347-351).

⁸ Bâb Mirza Ali Muhammed, el-Beyân adlı eserinde şöyle demektedir: *Allah daha önceden Muhammed'i göndermiş olduğu gibi şimdi de beni göndermiştir. Sizin bildiğiniz her şeyi kaldırdık. Beyan'da indirilenden başka bir şeye asla uyma! Çünkü o size fayda vermez. Ben Muhammed'den daha faziletliyim, Nitekim benim Kur'anım da Muhammed'in Kur'an'ından daha üstündür* (Fığlalı, 1991, s. 464-468; Bâb, el-Beyân).

iddia etti. Browne bu eser hakkında “...hemen hemen hepsi, akıl dışı anlaşılmaz” (Fırlalı ve Şimşek, 2010, s. 15; Miller, 1961, s. 9) demiştir. Diğer taraftan Browne, İngiltere’nin desteğindeki Mirza Ali Hüseyin Bahâullah’ın Kur’an’ın hükmünün Allah tarafından kaldırıldığı ve kendisine Kitab-ı Akdes adı verilen bir kitabın indirildiği iddialarını kabul etmiş görünmektedir (Fırlalı ve Şimşek, 2010, s. 44-142). Hatta ona iman etmiş olduğu görünümü vermektedir. Acaba Neden? Bu sorunun cevabının, büyük İngiliz çıkarlarında saklı olduğu açıktır. Browne’un, Mirza Ali Hüseyin Bahâullah’ı ziyaretinde, onun peygamberlik iddiasını neredeyse kabul ettiğini, ondan oldukça etkilendiğini, ilahî bir ürperti duyduğunu belirtmektedir:

Kendimi geniş bir dairede buldum... Bir an nereye geldiğimi ve kime geldiğimden şüphe ettim. Bir iki saniye geçer geçmez harikulâde bir haşyet ve huşuyla odanın boş olmadığı hususunda bir hisle tamamen bilinçlendim. Divanın, duvarla buluştuğu köşeye harikulâde, saygıdeğer bir şahsiyet oturdu... Baktığım o yüzü asla unutamam! Ancak yine de onu tarif edemem. Onun kalbi delip geçen keskin bakışları, sanki birinin ruhunu okuyor gibiydi. Güç ve otorite, o heybetli geniş kaşının üstüne âdeta oturmuştu. Alnındaki ve yüzündeki derin çizgiler, neredeyse beline kadar uzanan gür simsiyah saçları ve sakalı, reddettiği bir çağı işaret ediyordu. Kimin huzurunda durduğumu sormaya gerek yoktu. Kralların kışkandığı, imparatorların beyhude iç çektiği, sadakat ve sevginin âbidesi olan böyle birinin önünde saygıyla eğildim. Yumuşak ve asil bir sesle bana oturmamı emretti ve şöyle dedi: ‘Tüm övgüler tanrıya olsun. Bir mahkûmu ve

sürgünü görmeye geldin. Yalnızca ulusların mutluluğunu ve dünyanın iyiliğini arzuluyoruz. Ancak bizi, kışkırtıcı, bozguncu, isyancı, esarete ve sürgüne layık görüyorlar. Bütün uluslar tek bir inançta olmalı ve tüm insanlar da kardeş olmalı. İnsanoğlu arasındaki birlik ve sevgi bağları güçlendirilmeli. Dinin çeşitliliği sona ermeli ve ırkların farklılıkları ortadan kaldırılmalıdır. Bunda ne zarar var? Ancak bu böyle olmalı, bu faydasız darbeler, bu yıkıcı savaşlar, geçip gitmeli, tamamen bitmeli. Ve en büyük barış gelecek! Avrupa'nın buna ihtiyacı yok mu? Bu, İsa Mesih'in önceden söylediği şey de değil mi? Krallarınız ve yöneticileriniz, insanoğlunun mutluluğuna katkı yapmak yerine, insan ırkının yıkımı için hazinelerinizi boşa harcıyorlar. Bu savaşlar, akıtılan kanlar ve anlaşmazlıklar sona ermeli ve tüm insanlar bir akraba ve aile olmalı. (Hatcher, 2002, s. 48-49; Abbas Efendi, 1891, s. xxxix-xl).

Browne, İslam felsefesi ve edebiyatındaki uzmanlığıyla gayet mahir bir şekilde bir proje geliştirmektedir. İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda kurulacak yenedünya düzeninin ihtiyaç duyduğu bir dinin metafiziğini inşa etmektedir. O dönemde Fransızlar da benzer projeler yürütmekteydi. Örneğin Joseph Arthur de Gobineau, Browne'nun Fransız muadiliydi. Gobineau, oryantalistliği, diplomatlığı ve yazarlığı tek potada birleştirebilmiş müstesna bir kişiliktir. Gobineau, tıpkı Browne gibi, din ve mezhepler üzerinde çalışmıştır. Gobineau, *dinin çeşitliliği sona ermeli ve ırkların farklılıkları ortadan kaldırılmalı* düşüncesini savunan Bahailiğin elyazmalarını toplayıp yayınlarken, bu görüşün aksine, Gobineau, ırkların eşitsizliği teorisinden yola çıkarak ırkçılığı rasyonelleştiren

tezler ileri sürdü (Gobineau, 1915). Peki, bu birbirine zıt iki düşünceyi bir entelektüel nasıl savunabilir ve yayınlayabilir? Tabi ki, işin içinde emperyalist bir amaç varsa iki zıt düşünceyi de savunabilmek ancak emperyalist bir entelektüelin işidir. Bu tür çalışmaların temel hedefi, İslam dünyasının anti-emperyalist direniş ruhunu ve düşüncesini ortadan kaldırmaktır. Türk ve İslam dünyasını kendilerine karşı kuzu; kendilerini ise kurt yapan düşünceleri yaymaktaydılar. İslam dünyasında emperyalizme kucak açan hümanist fikir ve inançların yaygınlaşması teşvik edilirken, kendi eğitim müfredatlarını emperyalist ve ırkçı fikirler üzerine inşa ediyorlardı. Bu çelişkili durum, teoride tutarsız gibi görünse de uygulamada gayet tutarlıdır. Çünkü emperyalist paradigmanın doğası senkretizmdir.

Dinî ve mezhebî fay hatlarının Ortadoğu toplumları üzerinde aktif olması, bölgedeki enerji kaynaklarının kontrolünü sağlamak isteyen İngiltere'yi, bu fay hatları üzerinde akademik çalışmalar yapmaya sevk etmiştir. İngiltere, toplumsal bir hareketi karşısına almak yerine, bu tür hareketleri kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmek için yöntemler arar. Bu yönde, mevcut hareketin mobilizasyonu için teoriye yeni teolojik teoriler geliştirir. Bu şekilde kendi kontrolünde bir değişime öncülük etmiş olur. Bu, emperyalist stratejinin bir gereğidir. Bu sebeple, İngiltere, dinî hareketlerle çok yakın temas içerisindeydi. Örneğin İngilizler, Bahaullah'a destek oldular. Onun, İngiltere'ye veya başka bir ülkeye gidebilmesi konusunda yardımlarını esirgemediler. Tabi bu yardımların bir karşılığı vardı. İngilizler 1918'de, Hayfa'ya çıkartma yaptıklarında işgale karşı bir direnişin olmaması için Bahaullah'ın oğlu Abdülbaha'dan yardım istediler.

Abdülbaha *Mekatib* adlı eserinde İngiltere'nin işgaline karşı desteğini şu şekilde belirtmektedir:

Tanrım! Sana bu âdil ve muzaffer devletin iktidarı için şükranlarımı sunarım. Bu devlet bütün gücü ve gayesini halkın selâmeti yolunda tüketmiştir; sana şükranlarımı sunar ve sana hamd ediyorum. Tanrım! Büyük ve Yüce İngiltere İmparatoru Beşinci Georg'u kendi Rahmani destekleriyle teyit et ve onun yüce gölgesini bu topraklar üzerinde daim eyle! (Mekâtib-i Abdülbaha, 1975: s. 347).

Alınan bu icazete karşılık, Nisan 1920 tarihinde Abdülbaha'ya, İngiltere kralı tarafından bir süvarî derecesi olan Britanya azalığı madalyası, İngiltere konsolosluğunda yapılan bir törenle takdim edildi. Çünkü Bahaullah'ın eserlerinde size yardım eden krala siz de yardım ediniz emri vardı. Yine Bahaullah'ın Allah tarafından kendisine indirildiği iddia ettiği Kitab-ı Akdes'te Siyonizm'in artık zamanının geldiğini ve Filistin'de kurulacak olan İsrail Devleti'nin kuruluşunu müjdelemektedir:

De ki: Ey kendini beğenmişlerin çocukları! Koşunuz, geliniz... Bugün öyle bir gündür ki, o günde Allah'ın bağı (Kermil) O'na kavuşma şevkiyle coştı ve Sion bağırdı: "Va'd geldi ve aşkın, mutlak güçlü ve çok sevgili Allah'ın levhlerinde yazılı olan zuhur etti. (Kitab-ı Akdes, 80, fiğlalı ve Şimşek, 2010, s. 88).

Tüm bu teolojik alt yapının arkasında emperyal bir entelektüelin varlığı kendini göstermektedir.

7. BROWNE VE BAHAILİK

Edward Browne'nun gerek Bahau'llah ve gerek oğul Abdülbaha ile yakın ilişkisi vardır. Osmanlı Devleti'nin ABD Washington elçisi Ali Ferruh Bey'in II. Abdülhamid'e gönderdiği bir raporda (COA, Y. MTV. 214/176.01-06): Babîler'in Amerika'daki güçlerinin ve etkilerinin gittikçe arttığı, Osmanlı Devleti için zararsız oldukları, Şikago'da belli periyotlarla toplantılar yaptıkları, daha önceden Fransa Devleti'nin Tahran sefareti ataşesi olan Kont Joseph Arthur de Gobineau ve Cambridge Dâru'l Fünûn'unda Farsça muallimi olan Dr. Browne'nun Babî'liğin eserlerini tahrir ve neşr ettikleri bildirilmektedir. Raporun devamında, Osmanlı Devleti'nin, İran'ın Şii yayılmasına karşı Bahaileri bir silah olarak kullanılabileceği aklı da verilmektedir (Alkan, 2010, s. 23-46). Buna rağmen, II. Abdülhamid, Osmanlı'daki Bahaileri tutuklatmış, Mirza Hüseyin Ali'yi, Akka'ya kale hapsine göndermiştir (Özkaya, 2000, s. 84). Anlaşılan, II. Abdülhamid, Osmanlı'nın ABD sefiri Ali Ferruh Bey'in raporunu ikna edici bulmamış ve sürgün kararı almıştır.

O dönemde, Bahailer'in, Jön Türklerle yakın ilişkiler tesis ettiği de görülmektedir. Örneğin, Bahai liderleri ile Midhat Paşa, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi önemli devlet adamlarıyla yapılmış mektuplaşmalara rastlamaktayız. Ayrıca Bursalı Mehmet Tahir Bey, Bedri Paşa (Hasan Bedreddin), Manastırlı Mehmet Rıfat, Abdullah Cevdet gibi Bahailiğe geçen bazı Osmanlı devlet adamlarına ve aydınlarına rastlamak mümkündür (Demir, 2011, s. 5-28). Resmî raporlar, o günün devletlerarası ilişkilerin ve oluşan baskıların bir

yansımasıdır. Mirza Hüseyin Bahauallah, İran Devleti'nin baskıları sonucu Osmanlı Bağdat'ına sürülmüştü. Ancak Bahauallah'ın Bağdat'ta bulunan İranlılar üzerindeki etkisi ve faaliyetlerinden rahatsız olan İran, Osmanlı'dan Bahauallah'ın İran'a teslim edilmesini istedi. Çünkü İran, daha önce Babî isyanına benzer bir isyanın İran'da tekrar çıkmasından endişe etmekteydi. O dönem Osmanlı'nın Bağdat Valisi olan Namık Paşa'nın, *Bahailerin, Osmanlı Devleti'ne hiçbir zararları yoktur* yönündeki olumlu raporuna istinaden Bahailer Sultan Abdülmecid tarafından İran'a teslim edilmemişti. Ardından Sultan Abdülaziz tahta geçince, Bahauallah ve babîler Bağdat'tan Bursa ve Edirne'ye gönderilmiş, ilticaları kabul edilmiştir. Bu ilticanın kabul edilmesinin nedeni dinî değil, siyasî bir karar olduğu 2 Şubat 1863 tarihli irade-i seniyyeden anlaşılmaktadır (Özkaya, 2000, s. 47).

Bu bağlamda, Bahaî eserlerinin telifi ve yayınlanmasında büyük katkısı olan Edward Granville Browne'un kurduğu ilişkilerin bilinmesi entelektüel emperyalizmin anlaşılmasına ışık tutacaktır.

8. BROWNE'UN TALEBELERİ VE FAALİYETLERİ

Edward Browne'nun tedrisatından geçen kişilerin, Ortadoğu'nun şekillenmesinde önemli görevler icra ettiği görülmektedir. Dr. Browne'un Cambridge'deki en önemli talebelerinden biri Harry St. John Bridger Philby (1885-1960)'dır. Philby'ye göre, Dr. Browne, Cambridge Üniversitesi'nin bilgelik kaynağıdır. Philby, Cambridge'de Browne'dan Arapça ve Farsça dersler almış, iyi derecede Arapça öğrenmiştir (Monroe, 1998, s. 18). Philby'nin Browne'dan sadece Arapça ve Farsça dersler almamış olduğunun kanıtı Philby'nin taşıdığı

emperyal misyondur. Philby, hocası Browne'nun, İngiltere'nin kontrolünde İran'da sıkı bir Pers milliyetçiliği projesi yürütmekte olduğunu bildirmektedir (Monroe, 1998, s. 19). Robert Irwin'in, Browne'un salt İran'ın bağımsızlığı ve demokrasisi için mücadele ettiği düşüncesine katılmak mümkün değildir (Irwin, 2008, s. 205). Peki, Browne neden Pers milliyetçilerine ve anayasacılık hareketlerine destek vermektedir? Browne'nun kafasındaki Ortadoğu modeli neydi? O, İran'ın, İngiltere ve Rusya arasında yapılan gizli anlaşmalara göre paylaşılmasına karşı çıkmakta, İngiliz çıkarları için Pers milliyetçiliğine oynamaktaydı. Böylelikle, Pers milliyetçileri vasıtasıyla, Rusya kontrolüne geçen Kaçar Hanedanlığı tasfiye edilip, yerine İngiltere kontrolünde Pehlevi Hanedanlığı'nın iktidara gelmesini sağlanmış olacaktı (Garthwaite, 2011, s. 207). Browne'un projelerinin, Philby'ye öğretici ve ilham kaynağı olduğu söylenebilir.

Browne'un İran ve Irak'ta çizdiği emperyal projenin Suud versiyonunu âdeta Philby üstlenmiştir. Zira Philby'nin Araplar üzerinde tesis etmiş olduğu model ile Browne'nun Pers milliyetçiliği üzerinden İran'da gerçekleştirdiği model birbirine oldukça benzemektedir. Ancak Philby'nin hocası Browne'dan farklı yönleri de vardır. Philby, kişisel anlamda daha pragmatiktir. Philby, küresel güç dengelerini iyi takip etmekte politik duruşunu buna göre ayarlamaktadır. Kendine özel, manevra alanları yaratabilmektedir. Diğer bir fark, Philby, Browne kadar sıkı bir İngiliz milliyetçisi değildir. Philby, değişen güç dengelerine göre İngiliz politikalarına aykırı ABD yanlısı davranışlar da sergilemiştir. Bu sebeple Philby, Lord Curzon'un Genel Vali olduğu Hindistan'da tutuklanmış,

görevinden uzaklaştırılmıştır (Monroe, 1998, s. 19). Philby, Thomas Edward Lawrence'ın (1888-1935) organize ettiği çeşitli toplantılara katılmış ancak Arabistan'ın geleceği hususunda Lawrence'den farklı düşünmektedir. Ancak Lawrence ile sürekli iletişim halinde olmuştur (Philby, 1922, s. xxi, 126, 127, 224, 257, 329, 386).

Philby, Arapların kontrolü için rol model üretmekle görevlendirilmiş siyasetçilerin, avukatların olduğu Siyonistlerin de iştirak ettiği birlik komitelerine katıldı. Ünlü İngiliz gezgin ve fotoğrafçı Gertrude Bell ve Philby, Ortadoğu'nun şekillenmesinde bazı projelerde ortak çalıştılar (Monroe, 1998, s. 91-95). Philby, İngiltere merkezli bir dünyanın geride kaldığını, ABD'nin küresel güç olarak, İngiltere'nin yerini almakta olduğunu anlamıştı. Bu yeni konjonktür, Philby'yi, ABD politikalarına daha çok yaklaştıracak ve onu bambaşka politik bir aktör yapacaktır. İstihbaratçılık ve siyasî projeler geliştirme mesleği Baba Philby'den oğul Kim Philby'ye miras kalmıştır. Kim Philby, çift taraflı ajan olarak hem İngiltere'ye hem de Moskova'ya çalışmıştır (Philby, 2016).

II. Dünya savaşıdan sonra Amerikan'ın dünya siyaset sahnesine büyük bir güçle çıkışı, Philby'yi, İngiltere çizgisinden, ABD çizgisine kaydırmıştır. Philby, Amerikalılar ile İbn Suud ailesi arasında Suudî petrolünün yönetimi ve paylaşımı konusunda arabuluculuk görevi üstlendi. Yaptığı danışmanlık hizmetlerine karşılık önemli kişisel gelirler de elde etti (Monroe, 1998, s. 190-192). 1930 yılına gelindiğinde Müslüman olduğunu ilan eden Philby, Şeyh Abdullah ismini aldı. Kral İbn Suud'un önemli derecede güvenini kazanarak

onun üst düzey danışmanlığını yaptı ve “Kralın adamı” unvanını aldı (Bosworh, 1995, s. 302-303). Kendi Arap tezlerini, bölgede uygulamaya çalıştı. “Philby planı” denilen Yahudilerin Filistin’e yerleştirilmesine yönelik doğacak tepkilere karşı, Arap kamuoyunun yatıştırılması görevinin Suudi Arabistan’a verilmesini istedi. Buna karşılık Suudi Arabistan’a maddi yardımda bulunulmasını savundu. Uluslararası platformda bu planın gerçekleştirilmesini sağladı. Arabistan’ın kuruluşu ve gelişiminde önemli katkıları olan Philby, İngiltere-ABD çekişmesinde, İngiltere politikalarına karşı çıkması nedeniyle, 1940 yılında Karaçi’de İngilizler tarafından tekrar tutuklandı. 1945 yılında Suudi Arabistan’a tekrar dönüp ticaretle uğraştı (Büyükkara, 2007, s. 268-269). Arap-Amerikan Petrol Şirketi olan Aramco’nun (Arabian American Oil Company) kurulmasında önemli hizmetleri oldu (Monroe 1998, s. 266, 270, 277; Monroe, 1974).

Browne’nun hususî talebelerinden bir diğeri de Arap milliyetçiliğinin liderlerinden Musa Alami (1897-1984)’dir. Musa Alami, kamuoyunda hukukçu, hümanist, hayırsever bir kişilik olarak tanınmıştır. Arap Kalkınma Derneği’nin kurucusu ve başkanıdır. Musa Alami, Browne’un Cambridge’de eğitim verdiği önemli rol model kişiliklerden biridir. Hatta Philby’ye göre, Musa Alami, Dr. Browne’un özel üretimidir (Monroe, 1998, s. 91). Musa Alami, Dr. Browne tarafından kendisine biçilen siyasî rol modelin ister farkında olsun ya da olmasın, Filistin meselesinin körüklediği Arap milliyetçiliğinin muhtemel taşkınlıkları, Musa Alami’nin eliyle kontrol edilmiştir. Çünkü o, hümanist, uzlaşmacı bir liderdi.

Musa Alami gibi emperyal projelerin yürütülebilmesi için proje kişinin, kendisinin bir proje olduğunu bilmesine gerek yoktur. Hatta bilmemesi, rol modelin bireysel motivasyonunu artıracığından lider kişi, kitleleri daha çok motive etme gücünü kendinde hissedecektir. Bu da projenin başarısını olumlu etkileyecektir. Böylelikle kitlelerin lidere olan inancını da pekişecektir. Ancak projenin başarısı için liderin hiçbir zaman kullanıldığını anlamaması şarttır. Kitlelerin istenilen yönde mobilizasyonu için bu durum daha uygundur. Emperyal projenin kontrolü altında olmayan bir lider emperyalizm için tehdittir. Bu yüzden Musa Alami gibi kontrollü muhalif bir liderin yaratılması kitlelerin kontrolü için gereklidir. Bu anlamda, Musa Alami, Yahudilere toprak satışına karşı çıkmış, çeşitli yardım fonları kurmuş, hümanist değerleri öne çıkarmış bir liderdir. Bu şekilde Arap milliyetçileri kontrol altında bir potada toplanmıştır. Hümanist değerler aracılığıyla anti-emperyalist duygular ehlileştirilmiş; böylece İsrail'e karşı oluşabilecek radikal tepkiler ve hareketler hümanize edilerek, kontrol altına alınmaya çalışılmıştır (Lesch, 2019).

Alami ve David Ben Gurion arasında geçen bir diyaloga göre, İsrail Devleti'nin ilk başbakanı David Ben Gurion ile Musa Alami'nin bir Yahudi-Arap devletinin kurulması konusunda baştan beri uzlaştıkları ortaya çıkmıştır. (Myers, 2016, s. 238-259). Ancak Musa Alami yayınladığı makalelerinde, David Ben Gurion'un sözlerinden örnekler vererek, siyonistlerin nihaî amacının Nil'den Fırat'a kadar büyük bir Yahudi devleti kurmak olduğunu, bunun adım adım uygulanacağını, şartlara göre hareket edileceğini, hatta amaçlarına ulaşmak için gerekli şartların yapay olarak yaratılacağını bu sebeple tüm Arapların bu

konuda bilinçli olmaları gerektiğini söyleyerek kitlelerin güvenini sağlıyordu. Ancak yazılarında, işgalden kurtulmak için Araplara stratejik mücadele aklı vermiyor mücadelenin İsrail'in çizdiği çerçevede yapılmasını sağlıyordu (Alami, 1949, s. 373-405). Kendisi farkında olsa da olmasa da belki ona biçilen rol model de buydu. Mutlaka siyasî bir muhalefet var olacaksa yine sınırları, İsrail tarafından çizilen, yine onun kontrolünde bir hareketin yaratılması gayet akıllıca bir stratejiydi. Kısaca emperyalist projeler, algıları ve düşünceleri kontrol altına almayı hedefler. Böylece toplumsal hareketler de kontrol altına alınarak muhtemel oluşabilecek siyasî ve sosyal krizlerin de önüne geçilmiş olur.

Peki, bu ifşaat doğruysa, neden bu zamanda yapılmıştır? Çünkü o dönemde projenin kitleler tarafından kabulü için gizlenmesi gerekliydi. Şimdi ise toplumsal direncin kırılması ve demoralize edilmesi için bu ifşaatın yapılması gerekmektedir.

SONUÇ

Emperyalizmi güçlü kılan şey, ona rehberlik eden entelektüel akıldır. Emperyalizm, sadece ülkeleri sömürmekle kalmamış, toplumların akıl ve algı sevilerini de çıkarlarına hizmet edecek şekilde biçimlendirmeye çalışmıştır. Entelektüel emperyalizmin yapı sökümünde görülmüştür ki, o, sömürdüğü için güçlü değildir. Onu güçlü kılan şey, onun entelektüel derinliğidir. Bilgiye hegemonik amaçlarla hükmetmektedir. Bu araştırmadan anlaşıldığı üzere, emperyalist entelektüeller, siyasî ve ekonomik amaçlarına ulaşabilmek için İslam dünyası üzerinde siyasî, felsefî ve toplumsal mühendislik

alışmaları ve operasyonları yapmışlardır. Yaptıkları projeler, İşlam dünyasının düşünce karışıklığını daha da artırmış, kaotik bir hale getirmiştir. İşlam dünyasının sahip olduğu yeraltı, yerüstü ve kültürel zenginlikler edilmiştir. İşlam dünyasının yükselişi, yaratıcı aklın teşviki ve gerçek bilgiye değer veren erdem sahibi bir patronaj sisteminin, tüm kamusal ve toplumsal katmanlarda uygulanmasıyla mümkündür. Bu şekilde bağımsız liderler ıkartabileceklerdir. Bu prensip üzere bir dönüşüm, İşlam dünyasının farkındalığını, bilincini artıracak ve daha doğru kalkınma stratejilerinin ve programlarının benimsenmesine ve uygulanmasına zemin hazırlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abbas, E. (1891). *A Traveller's Narrative*. Translated by Edward G. Browne. Vol. 2. London: Cambridge University Press. Retrieved from <http://www.h-net.msu.edu/~bahai/diglib/books/A-E/B/browne/tn/tnfrnt.htm>
- Abdülhamid, M. (1986). *İslam'a Yönelen Yıkıcı Hareketler*. (M. S. Yeprem Çev. vd.). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ahsan, A. (1995). Emir Ali, Seyyid. *İslam Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 123-124.
- Alami, M. (1949). The Lesson of Palestine. *The Middle East Journal* 3/4. Washington: Published by Middle East Institute. 373-405.
- Alkan, N. (2010). Bahailik ve Jön Türk Devrimi. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Dergisi* 11: 23-46.
- Bâb, M. A. M. *el-Beyân*. (T.y.) Retrieved from <http://www.bahai.org/library/authoritative-texts/thebab/selections-writings-bab/selections-writings-bab.pdf?40a466b1>
- Benedict, R. (2011). *Krizantem ve Kılıç*. Çev. Tükan Turgut. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Bilici, F. (2003). Louis Massignon. *İslam Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 100-103.
- Bosworth, C. E. (1995). Philby, Harry St John Bridger. *The Encyclopaedia of Islam*. C. 8. Leiden-Netherlands: E. J. Brill Publishing. 302-303.
- Browne, E. G. (1893). *A Year Among The Persians*. London: Adam and Charles Black Company, London: 10-12.

- Büyükkara, M. A. (2007). Phiby, Harry St. John Bridger. *İslam Ansiklopedisi*. C. 34. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 268-269.
- Cameron, F. (2002). *Nietzsche and the 'Problem' of Morality*. New York, Peter Lang Publishing.
- COA, A.MKT. 2385/100. (1840). *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi*.
- COA, HR. SYS. 2637/58. (14 Ocak 1920). *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi*.
- COA, Y. MTV. 214/176.01-06. (11 Mayıs 1901). *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi*.
- COA, Y. PRK. TKM. 23/30. (M. 17 Kasım 1891). *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi*.
- Çiftçi, H. (2004). Ünlü Şarkiyatçı E. G. Browne'ın Doğu Edebiyatlarına İlgisi Osmanlıyla Başlar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 26: 174.
- Çiftçi, H. (2005). "E. G. Browne'in Seyahatnamesinde Doğu Kültürlerine İlgisi". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 27: 203-218.
- Demir, O. (2011). Doktor Abdullah Cevdet'te Din Algısı. *İnsan ve Toplum Dergisi*, 1/2: 5-28.
- Derrida, J. (2011). *Gramatoloji*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Edmonds, W. A. (2006). Redhouse Yayınevi: Geleceğini arayan Değerli Bir Miras. B. Johnson, H. Cingi (Ed.), *Sir James W. Redhouse Mükemmel Bir Doğu Bilimcinin Öyküsü* kitabı içinde (s. 189-199). İstanbul: Redhouse Yayınevi.

- Fıġlalı, E. R. (1991). Bahâilik, *İslam Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 464-468.
- Fıġlalı, E. R. ve Şimşek R. (2010). Bahâilik ve el- Kitabu'l Akdes. *E-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 3/2: 15.
- Findley, C. V. (2006). *Sir James W. Redhouse Mükemmel Bir Doġu Bilimcinin Öyküsü*. İstanbul: Redhouse Yayınevi.
- Garthwaite, G. R. (2011). *İran Tarihi*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Gobineau, J. A. C. (1915). *The Inequality of Human Races*. Translated By Adrian Collins. London, Publisher William Heinemann. University of North Carolina.
- Golomb, J. ve Wistrich, R. S. (2002). *Nietzsche, Godfather of Fascism? On the Uses and Abuses of a Philosophy*. New Jersey, Princeton University Press.
- Goody, J. (2019). *Tarih Hırsızlığı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güllübaġ, M. (2016). *Gelibolu'nun İngiliz Yazarları*. Kayseri: Tiyyem Yayınları.
- Hatcher, W. S. ve Martin, J. D. (2002). "The Emerging Global Religion". *The Bahai Faith*. USA: Bahai Publishing.
- Irwin, R. (2008). *Oryantalistler ve Düşmanları*. Çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kant, I. (1984). Sürekli (Ebedi) Barış Üstüne Felsefi Bir Deneme (1795). *Seçilmiş Yazılar*. Çev. Nejat Bozkurt. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Kant, I. (2006). Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi. *Tarih Felsefesi, Seçme Metinler*. Der. Doğan Özlem vd., Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Karadeniz, Y. (2016). *İngilizlerin İslam Ülkelerini Parçalama Politikası ve İran*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karakaş, A. (2015). Bir Kavram Olarak Oksidentalizm. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 25/1: 165-184.
- Kılıç, Y. (2015). Kant'ın Etik Görüşünde 'Değerli Eylem'in Olanığı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22: 93-100.
- Kuhn, T. S. (2015). *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Lerner, R. E., Meacham S., & Burns, E. M. (1987). *Western Civilization*. New York, W. W. Norton & Company.
- Lesch, A. M. (2019). *Alami Family*. Retrieved from <https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/alami-family-al>
- Mekâtib-i Abdülbaha. (1975). Farsça-Arapça Mektuplar. C. 3. 347. Retrieved from <https://reference.bahai.org/fa/t/ab/>
- Miller, W. M. (1961). Introduction. *al-Kitab al-Aqdas or the Most Holy Book*. Translated and Edited By Earl. E. Elder vd. London, Published By The Royal Asiatic Society.
- Monroe, E. (1998). *Philby of Arabia*. Lebanon, UK Ithaca Press & Garnet Publishing Limited.

- Monroe, E. (1974). “Into the Highlands”. Retrieved from <http://archive.aramcoworld.com/issue/197401/into.the.highlands.htm>
- Myers, D. N. (2016). What If Musa Alami and David Ben-Gurion Had Agreed on a Jewish-Arab State? *What Ifs of Jewish History: From Abraham to Zionism*. Edited By Gavriel D. Rosenfeld. UK: Cambridge University Press.
- Nietzsche, F. (2002). *Güç İstenci*, İstanbul: Birey Yayınları.
- Özkaya, S. (2000). *Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bahailik Hareketi*. İzmir: Akademi Kitabevi.
- Philby, H. J. B. (1922). A Record of Travel & Exploration. *The Heart of Arabia*. C. 1-2. London, Constable and Company Ltd.
- Philby, K. (2016). *Bir casusun anıları: İngilizlerden belge çalmak çok kolaydı*. Erişim adresi (13 Eylül 2019): http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/04/160404_philby_stasi
- Redhouse, J. W. (1907). *A History of The Resuliyy Dynasty of Yemen: The Pearl-Strings*. E. J. W. Gibb Memorial Series, C. 3. London, Stephen Austin And Sons Ltd.
- Redhouse, J. W. (2013). *Pamphlets A Vindication of the Ottoman Sultan's Title of Caliph; Swing its Antiquity Validity and Universal Acceptance*. London, Published By Forgotten Books.
- Said, E. (1982). *Oryantalizm*. (N. Uzel Çev.). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Tatlısumak, U. (2016). *Osmanlı Ulemâsı ve Patronaj İlişkisi*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Timuçin, A. (2004). *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Bulut Yayınları.

- Topuzoğlu, T. R. (1992). Browne, Edward Granville. *İslam Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 336-337.
- Tuncer, H. (2012). *Doğu ile Batı Arasında Bir Köprü: James William Redhouse*. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Tuncer, H. (2020). *İhanetle Sadakat arasında James William Redhouse*. İstanbul: Rumuz Yayınları.
- Wickens, G. M., Cole, J., & Ekbal, K. (1985). Browne, Edward Granville. *Encyclopaedia Iranica*. Vol. 4/5. London, Encyclopaedia Iranica Foundation Inc. 483-488. Retrieved from <http://www.iranicaonline.org/articles/browne-edward-granville>
- Zerendi, M. (2001). *Nebil Tarihi*, İstanbul: Kurtiş Matbaacılık.

BÖLÜM 35

ERGONOMİK LOJİSTİK ve DEPO YÖNETİM SİSTEMİ

***Dr. Selminaz ADIGÜZEL**

*Harran Üniversitesi Siverek Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Öğretim Üyesi,
Şanlıurfa, Türkiye, sadiguzel@harran.edu.tr

GİRİŞ

İnsan, doğuştan anatomik, fiziksel anomali ile doğabilir. Çalışma alanının ergonomik olması, fiziksel anomalinin yaratacağı rahatsızlıkları en aza indirebildiği takdirde, çalışanın motivasyonu ve iş verimliliği artar. Fiziksel, biyolojik olarak sağlıklı bireyler uzun süre aynı pozisyonda çalışmanın getirdiği komplikasyonlarla iş gücü kaybı yaşayabilirler. Ulusal ve uluslararası alanda yaşanan ekonomik gelişmelerin sürdürülebilirliği mevcut kaynakların doğru ve etkin kullanılmasına bağlıdır. Ekonominin en önemli itici gücü olan lojistik ergonomik olarak düzenlendiğinde iş gücü, verimliliği ekonomik gelişme hız kazanır.

Lojistik her geçen gün hızla büyüyen bir sektördür. Tüm mesleklerde olduğu gibi lojistik sektöründe de çalışma şartlarına uyulmadığı zaman riskler, meslek hastalıklarına sıklıkla rastlanılmaktadır. Meslek hastalıklarının temel sebebi, meslekî ergonomi konusunda çalışanların bilgi sahibi olmayışıdır. Meslekî hastalıklarla ilişkili yükü hafifletmek, işçilerin yaşam kalitesini ve verimliliğini artırmak için üretim ve dağıtım merkezleri ve benzer şekilde, tedarik zincirinin süreçlerinde ergonomik çalışmalar yapılarak çalışanların bilinçlendirilmesi sağlanmalıdır. Araştırmada Ergonomi kavramı, tarihi, yöneticinin ergonomideki sorumluluğu lojistik alanında ergonomi çalışmaları depo yönetim sisteminde ergonomik çalışmalardan örnekler verilmiştir. Araştırmanın amacı, modern lojistik yaklaşımında ergonomik çalışmaların geliştirilmesi, çalışanların motivasyonu, sağlığı ve iş

güvenliğini sağlayabilmek için lojistik yöneticilerinin gelişimine katkıda bulunmaktadır.

1. ERGONOMİ: KAVRAMI

Ergonomi, insan bedeninin anatomik yapısını dış çevre ile uyumlu hale getiren bilim dalıdır. Yunancada ergonomi; Ergos, iş kelimesi ile “nomos” :bilim kelimesinin bir araya gelmesinden oluşan iş bilimi anlamına gelen bir kelimedir, insanların fiziksel kapasite ve tolerans seviyelerini dikkate alarak, çalışma ortamlarındaki çalışanın stresini etkileyebilecek çeşitli faktörlere bağlı olarak sistem verimliliğini ve çevre-makine- insan uyumunun en iyi seviyede olmasını inceleyen bir disiplindir (Erkan, 2005, s.17). Ergonomi; insanı anatomik, antropometrik, fizyolojik, psikolojik ve sosyolojik açıdan inceleyen, katlanabileceği yük sınırlarını tespit eden, sonuçta işin insana uyumunu araştıran, disiplinler arası bir bilim dalıdır (Fatih Yapıcı, 2015) Kuzey Amerika Profesyonel Ergonomi Sertifika Kurulu (BCPE) ‘nun ergonomi tanımı şöyledir:”*İnsanın yetenekleri, sınırları, ve diğer tasarımıyla ilgili insan karakteristiklerine ilişkin bir bilgi bütününe ergonomi* denir olarak tanımlamaktadır. Başka bir deyişle, Ergonomik Tasarım ya da Mühendisliği, etkili insan işlevleri ile güvenli ve konforlu çevreler, ürünler, sistemler, işler, görevler, makinalar ve aletlerin tasarımı bilgisinin kullanılmasıdır. (BCPE, 1999) Ergonomi; insanın çalışma çevresi ile uyumunu inceleyen bilimdir. Yani ergonomi; insan, teknik ve çevre uyumunun temel kurallarını ortaya koyan, disiplinler arası bir bilim dalıdır.

Bireylerin motivasyonları verimli iş ortamı ile mümkündür. Ergonomi, ;insan ve çevrenin teknik olarak uyumunun kurallarını belirleyen bir bilimdir. Diğer bir tanıma göre ise ergonomi; çalışma çevresi ve içerdiği tüm sistemleri, insanın psikofizyolojik ve sosyokültürel tüm kapasite ve limitleriyle uzlaştırarak, üretim açısından verimliliğe ulaşmayı amaçlayan, uygulamalı bir bilim dalı olarak tanımlanmaktadır (Toka, 1978, s. 7). Bir ülkenin ekonomik bakımdan kalkınması, üretimin artmasına bağlı olup, bunun için de yeterli miktarda fonun veya birikimin bulunması şarttır (Koç C, 2020). Üretimin artması, birikimlerin çoğalması ergonomik iş çevresine bağlıdır.

Ergonomi, kendine özgü amaçları olan “karma bir bilim alanı”dır. Birçok alanda mevzuatı, araştırma ve geliştirme çalışmalarını ele alan İş yasası kelimesini de kullanabilceğimiz ergonomi terimi insan yaşamının her alanında verimliliğini arttırabilmesi için bilimsel yasalar anlamına gelmektedir. İnsanların anatomik özelliklerini, antropometrik karakteristiklerini, fizyolojik kapasite ve toleranslarını göz önünde tutarak, endüstriyel iş ortamındaki tüm faktörlerin etkisi ile oluşabilecek, organik ve psikososyal stresler karşısında, sistem verimliliği ve insan-makine-çevre uyumunun temel yasalarını ortaya koymaya çalışan, çok disiplinli bir araştırma ve geliştirme alanıdır (Aslay, 2009, s. 18).

Doğanın kendi içinde yarattığı dengeye insanın uyum göstermesi, doğanın dengesini bozmadan kendi varlığının, yetenek ve kapasitesinin sınırlarını ortaya koymasıdır. Ergonominin literatürde

birçok tanımı yapılmıştır. Ergonomi, Sanayi Devrimi sonrasında insanın üretken bir varlık olarak görüldüğü dönemlerde, insanın yaşamı, çalışması için konulan kendine özgü kurallar ve zorunluluklar silsilesi içerisinde dengeyi bulmaya çalışan ekonomik faaliyetler ile insan yapısının gereklerini bağdaştırma iddiasında olup, çabalarını bu yönde yoğunlaştıran ve bunda başarılı olan bir bilim dalıdır (Tınar, 1993, s. 135).

Uluslararası Ergonomi Kurumu (IEA) ergonomiyi şu şekilde tanımlamaktadır: “Ergonomi ya da İnsan Faktörleri Mühendisliği, insanın refahı, mutluluğu ve genel sistem performansını geliştirecek bilgi ve teoriyi bulmayı, uygun yöntemlerin uygulanmasını ve bir sistemin diğer elementler ve insanlar arasındaki etkileşimlerini temelde anlamaya çalışan bilimsel bir disiplindir (IEA, 1997). Üretim ortamlarında ergonomi, çalışanların performansında doğrudan bir rol oynar ve bu da üretim sürdürülebilirliğine dönüşür. Ergonomi, bir işin çalışanlarının eklemleri, kemikleri, kasları, işitme ve vizyonu için potansiyel olarak risk oluşturabilecek tüm faktörleri içerir. Üretimi artırmaya çalışan bir organizasyon düşünün. Yönetim, bir engeli çalışanın kapalı kalma süresi olarak tanımlayabilir, çünkü birçok çalışan aynı kas-iskelet sistemi yaralanması geçirir. Daha yakından bakıldığında, etkilenen çalışanların her gün 10 veya daha fazla saat boyunca tekrarlayan görevler gerçekleştirdikleri ortaya çıkıyor. Bu nedenle, yönetim ekibi, işçilerin tekrar eden hareketleri ve nihayetinde kurumun verimliliğini etkileyen ergonomik bozukluklar arasında doğrudan bir bağlantı görür. Dünya çapındaki şirketler, bu tür çalışan riskini en aza indirmek için ergonomik girişimler uyguluyor. Birçoğu

bu görevi yerine getirmek için teknolojiye yöneliyor. Bir örnek olarak, endüstriyel bağlantı elemanları üreticisi Würth Group, kısa bir süre önce ürünleri kutulara seçen ve yerleştiren ergonomik tasarımlı iş istasyonları içeren ergonomik bir sipariş toplama sistemine sahip son teknoloji bir lojistik merkezini tamamladı. (Vaccari, 2020)

1.1.Ergonominin Amacı

İnsanın tabii yapısında olan fiziksel ve ruhsal özelliğine göre makine, alet ve çevre faktörlerinin uyumlu olması dolayısı ile insanın verimini artırmayı sağlaması ergonominin amacıdır. Ergonomi biliminin amaçları:

- a. Üretiminde verimliliği en üst seviyeye çıkararak artırmak,
 - b. İnsanın çevreye, makina ve alete uyumlu olması ile fiziksel ve ruhsal sağlığını koruyarak aşırı etkilenmelerden korunmuş olması,
 - c. İnsanların kullandıkları araç ve gereçleri daha da etkin kullanabilmeleri için etkinliklerinin artırılmasının sağlanması,
 - d. Günlük yaşamda karşılaşılabilecek ve insan tarafından etkileşimli kullanımına uygun tasarımıyla;
- İnsanın daha performanslı olmasının sağlanması
 - İnsanın can güvenliğinin sağlanması
 - İnsanın sağlığını korunarak daha da sağlığının iyileştirilmesi
 - İnsanın mutluluğa ve doyuma ulaşması sağlanması amaçlanmaktadır
- (Yıldırım, 2019, s. 4)

1.1.1. Ergonominin Çeşitleri

Ergonomik araştırma ve uygulamalarını üç grup altında toplamak mümkündür. Bunlar,

Fiziksel Ergonomi, Bilişsel Ergonomi ve Organizasyonel ve Yönetimsel Ergonomi. Bu üç gruba ait alt başlıklar ise aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır (Kıraç, 2005)

Fiziksel Ergonomi

Fiziksel Ergonomi, fiziksel çevrenin tasarlanması, çalışanların sağlık ve güvenliği ile ilgili tasarımlar, insan anatomisi,, çalışma koşullarında fiziksel çevrenin işe ve kişiye özgü düzenlenmesidir. Fiziksel çevrenin tasarımı için şu düzenlemeler yapılır: :

A. Fiziksel Çevrenin tasarımında

- a. Gürültü
- b. Titreşim
- c. Aydınlatma
- d. Isıtma
- e. Havalandırma
- f. Kimyasal Zararlılar

B. Sağlık ve Güvenlik Tasarımı

- i. Yaralanma Riski ve Kontrol
- ii. El ile Taşıma
- iii. Koruyucu Araç-Gereç

C. Performans Modelleme

D. Vücut Konumunun İncelenmesi

E. Uzanma Mesafesi (Kol ve Eller)

F. Mühendislik Antropometrisi

G. Robotlu Sistemlerde İnsanın İncelenmesi

H. Ekran Önü Çalışmasında Tasarım (Özok, 1995, s. 3).

Bilişsel Ergonomi

Günümüzde bilgisayarların gelişmesiyle birlikte, bilgi ve bilişim sistemleri gelişmekte ve bilgisayar aracılığı ile bilginin gerekli yerlere ve kişilere, kısa zamanda ve doğru olarak ulaşması mümkün olabilmektedir. Bu hızlı teknolojik değişim içinde insanın bu tempoya ayak uydurabilmesi için, iş sistemleri tasarlanırken insan unsurunu, insan-makine veya insan-bilgisayar etkileşimini dikkate almak gerekir. İşte bu noktada, bilgi teknolojisine dayanan modern iş sistemlerinin tasarlanmasında, işin insana uyumunu inceleyen bilim dalı olan ergonomiden yararlanılmaktadır.

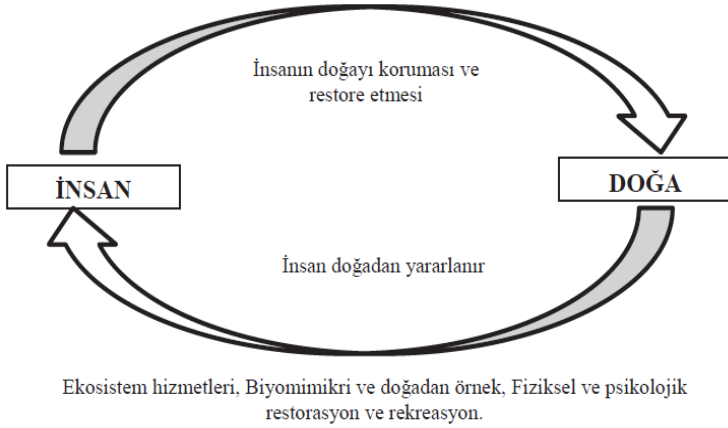
Organizasyonel ve Yönetimsel Ergonomi

Organizasyonel ve yönetimsel ergonomi aşağıdaki şekilde sınıflandırılabilir:

- a. Çalışanların katılımı
- b. Teknoloji yönetimi ve organizasyonel değişim
- c. İş programlama

- d. Performans modelleme
- e. Toplam kalite yönetimi
- f. Sosyo-teknik organizasyon tasarımı
- g. Proje yönetimi
- h. Yönetim değişimi
- i. Bilgisayar destekli yönetim
- j. Bakımda insan ögesi
- k. Yönerge ve standartlar
- l. Katılımcı ergonomi
- m. Makro ergonomi (Aslay, 2009, s. 6-7).

Şekil 1 Yeşil Ergonomi için Çift yönlü ilişki

Kaynak (Thatcher, 2013, 392).

İşin ağır olması, yüksek sesle yapılan bir iş olması, (yetersiz veya fazla aydınlatma havalandırma, aşırı sıcaklık veya soğukluk, yüksek ses, gürültü, iş performansının verimliliğinde etkilidir. Yeşil lojistik, çevreyle çift yönlü iletişim kurarak insan sağlığını refahını ön plana alır. Doğayı merkeze alan bu yaklaşım, ekonomik, sosyal, toplumsal gelişim ihtiyaçlarını içeren sürdürülebilir sistemlerin geliştirilmesini hedefler. Ergonomi, işyerinde kullanılan ekipmanla insanın iletişimine odaklanır.

1.2. Ergonominin Tarihi

Mesleki risk ve sağlığın bozulması arasındaki bağlantı yüzlerce yıldan beri olmasına rağmen, Bernardino Ramazzini tarafından 17.yüzyılın sonlarında işle ilgili hastalıklar düzgünce tanımlanmıştır. 1701 yılında De Morbis Artificum Diatriba (Çalışan Sağlığı) adlı kitabı ile çalışma şartları ve işyerleriyle ilgili analiz yapmıştır (İbrahim, 2019, s. 4). Latince ergon (iş) ve nomos (hukuk, ilke) kelimelerinin bir araya getirilmesinden kaynaklanan "ergonomi" kelimesi, ilk olarak 1857'de Polonyalı bilim adamı Wojciech Jastrzebowski'nin bir makalesinde kullanılmıştır (Michael, 2001). Savaş sonrasında farklı bilim dallarındaki uzmanların bir araya getirilmesi ile İngiltere'de kurulan "Ergonomi Araştırma Konseyi" bu alanda başka bir önemli gelişmedir. Konseye anatomist, makine mühendisleri, iş etüdü mühendisleri, iş sağlığı uzmanları, mimarlar, aydınlatma uzmanları ve fizyologlar gibi farklı meslek grupları katılmıştır. Bu konsey 1949'da insan iş başarısı üzerine yapılan çalışmaları ilk kez "Ergonomi" olarak adlandırmıştır (S., 2015. Ergonomi.).

Jastrzebowski'den yaklaşık 90 yıl sonra Prof. Hugh Murrell'in başkanlığındaki Askeri Bilim Komitesi, "ergonomi"teriminin kullanılmasını önerdi ve 1950'de "ergonomi"terimi resmen kabul edildi.

II. Dünya savaşı esnasında ergonomi alanındaki araştırmalar hız kazanmıştır. II. Dünya Savaşı'nın izlerini yok etmek için yapılan araştırmalarda ergonomi konusu ele alınmıştır. 18. yüzyılda bir fabrikada insanların performansını inceleyen performansların etki eden çevresel faktörleri inceleyen F.W Taylor'un çalışmaları, ergonomi konusunda yapılan ilk çalışmalar olarak görülmektedir. Yönetim biliminde de klasik yönetim biliminin kurucusu olan F.W Taylor, ergonominin bağlantılı olduğu anatomi alanında bilgisiz olduğu için çağdaşları tarafından eleştirilmiştir. İngiltere'de Uygulamalı Psikoloji (Applied Psychology), Amerika'da "İnsan Faktörleri" (Human Factors) ve İnsan Mühendisliği ("Human Engineering), Almanya'da "Arbeit Physiology", İskandinav ülkelerinde Canlı teknolojisi (Bio-technology), Ülkemizde ise genellikle Ergonomi (Ergonomics) olarak adlandırılan bu bilim dalı, insan ile çalışma ortamı arasındaki ilişkilerin bilimsel araştırılması olarak kabul görmüştür (Kayapınar, 2011),

Türkiye'de ergonomi konusunda yapılan ilk çalışmalardan biri 1968 yılında Dünya Çalışma Teşkilatı ve Çalışma Bakanlığı tarafından açılan "İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği" merkezidir. Çağına göre son derece modern cihazlarla donatılmış bu merkezde ergonomi ünitesi kurulmuştur.

Ergonomi konusu ilk olarak 1969 yılında, İstanbul Teknik Üniversitesi'nde ders konusu olarak okutulmuştur. 1975 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi, yurt dışından getirttiği cihazlarla laboratuvar kurmuştur. 20. yüzyılın başlarında ise Gilbreth çiftinin “İş ve Zaman Etüdü” ve Douglas’ın “Oksijen Gereksiniminin Ölçülmesi” adlı çalışmaları ergonomi tarihinde yapılmış önemli çalışmalardandır. Ergonomi bilimindeki ilk adımlardan bazıları uygulamalı psikoloji alanındaki uzmanlar tarafından atılmıştır. Doğa yanlısı ergonomik iyileştirmeler ise, yeşil ergonomi olarak tanımlanmaktadır; özellikle doğal dünya ile insan ilişkisine odaklanmaktadır (Sami Sever Mustafa Deste, 2019).

Çalışma ortamındaki tehlikelerin proaktif olarak tespiti, risk analizinin yapılarak, kaza ve yaralanmalara karşı önlemler alınması şirket yönetiminin sorumlulukları arasında yer almaktadır. Gilbreth ‘in “İş ve Zaman Etüdü, Douglas’ın “Oksijen Gereksiniminin Ölçülmesi” isimli çalışmaları ergonomi alanında tarihinde yapılmış önemli çalışmalardandır. Ergonomi bilimindeki ilk adımlardan bazıları uygulamalı psikoloji alanındaki uzmanlar tarafından atılmıştır. 1913’te Munsterberg’in“Endüstriyel Etkinliklerde Psikoloji” adlı eseri ergonomi alanındaki öncü çalışmalardandır (Erkan, 2005 , s. 19).

Leonardo Quintanaa, ve arkadaşlarının otomasyon, lojistik ve fırıncılar üzerinde yaptığı deneysel araştırmada çalışmada 712 kişi (202 kadın ve 510 erkekler) katılmıştır. Araştırmada ele alınan konular başlıca şunlardır:

1- Lojistikte, yeni ortaya çıkan literatürün raporlarına dayanan en önemli yönetim anlayışı.

2- Ergonomi, veri toplama yöntemi olarak bilinen kas-iskelet sistemi bozukluklarının incelenmesi Araştırmada Kuorinka ve ark. tarafından geliştirilen İskandinav anketi.(1987) kullanılmıştır. Diğer fırınlama ve otomasyon alanları için de benzer konular araştırılmıştır. Lojistik süreçte yenilik, ergonomik tasarım ve işçilerin karşı karşıya olduğu temel iyileştirme örneklerine ve potansiyel iyileştirme fırsatlarına yer verilmiştir.

Mauricio Johnny Loos isimli araştırmacı ve arkadaşlarının 2016 yılında yaptığı araştırmada lojistik alanındaki ergonomi ile ilgili mevcut akademik yayınların bir haritası oluşturulmuş ve araştırmacıların görüşüne göre en alakalı ve uygulanabilir çalışmaların bibliyografik bir portföyünü oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla, bu alanda en sık tekrarlanan konular olan yazarlar, makaleler, süreli yayınlar ve anahtar kelimeler hakkında bilgi edinmek amacıyla bir bibliyometrik analiz gerçekleştirilmiştir. Bibliyografik portföyü oluşturan 15 ilgili ve 512 referans makalesi seçilmiştir. Bibliyografik portföyü oluşturan makalelerin ve referansların bibliyometrik analizi tamamlanmıştır:

Akgöl, tarafından hazırlanan Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Programı Doktora Tezi'nde elle taşıma yapan işçilerde ergonomik farkındalık oluşturma ve kas iskelet sistemi rahatsızlıklarını önlemeye yönelik iki farklı eğitim yönteminin karşılaştırılması yapılmıştır (2016). Araştırma sonucuna

göre elle taşıma yapan işçiler, görevleri gereği ağır objeleri kaldırdıkları, taşıdıkları, bazı vücut bölgeleriyle çok tekrarlı hareketler yaptıkları için kas-iskelet sistemiyle ilgili riskler taşırlar. Bu durum çalışanlar için önemli bir sağlık sorunu olmasının yanı sıra, işverenler ve ülkelerin ekonomisi için, küresel, ciddi bir malî yüküdür. Bu sorunun çözümü için yaygın olarak ergonomik yaklaşımlar kullanılır. Bunlar; çalışmaya bağlı kas-iskelet sistemi rahatsızlıklarını, sağlık giderlerini, iş ve verim kaybını, dikkat eksikliğine bağlı iş kazalarını azaltır ve çalışanların yaşam kalitesini arttırır. Bu yaklaşımların önemli kısmını, çalışanların kas-iskelet sistemi riskleri ve korunma yolları konularındaki bilgilerini artırma ve güvenli davranış alışkanlıkları kazandırma amaçlı eğitimler oluşturur Deneyimsel öğrenme kuramına göre uyarlanmış eğitim modeliyle (DÖKUEM) bir eğitim tasarlanarak ergonomi eğitimleri verilmiştir. Bir yıllık takip sonuçlarına göre DÖKUEM’le verilen eğitimler, kas-iskelet sistemi semptomlarını, kas-iskelet sistemi ve ergonomik riskleri, riskli çalışma postürü alışkanlıklarını anlamlı ölçüde azalttı ($p<0.05$). Bu sonuçlar, DÖKUEM ile verilen eğitimlerin, elle taşıma yapan işçilerin sağlık ve ergonomik risklerini azaltmada ve ergonomik farkındalık oluşturarak bu risklere karşı önlem alabilme becerisi kazandırmada etkin bir eğitim yöntemi olarak kullanılabileceğini göstermiştir (Akgöl, 2016, s. VII). Demet Gönen, Hilal Atıcı, Ali Oral, Burcu Demirelli tarafından yapılan “Depolama Alanlarında Çalışanların Çalışma Pozisyonlarının İncelenmesi” isimli araştırma Tavşanlı Organize Sanayi Bölgesinde yer alan Nursan Kablo Donanımları Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi’nde gerçekleştirilmiştir. İşletme binek, ticari ve kamyon gibi

taşıt araçlarının elektrik donanımlarını ve akü kablolarını üretmektedir. AnyBody yazılımı ile statik olarak kinematik ve ters dinamik analizleri yapılmıştır.

Operatörün çalışma alanında mesafe ve hareket pozisyonlarına göre bazı tarif ve ergonomik kısıtlar belirlenmiştir. ISO standartlarına göre, optimum durumda, erkeklerde 23 kg, kadınlarda ise 17 kg civarı bir yük taşınması ergonomiktir. Belirlenen standartların üstündeki yüklerde, veya optimum şartların dışında hareket, alma ve bırakmalarda mutlaka operatöre destek sistemleri kullanılmalıdır.

1.3. İş Kazası

İş kazası, kişilere ve/veya eşyaya zarar verdiği için işletmedeki faaliyetin durmasına veya kesintiye uğramasına neden olan, istenmeyen ani bir olaydır (Thile and Gottschalk,1973). Beklenmeyen bir çabuklukla bir zararı doğuran bütün sebepler kompleksidir. Güven, iş kazasının unsurlarını şöyle sıralamaktadır;

- Kaza ile iş arasında bir illiyet bağı (neden-sonuç ilişkisi) bulunmalı,
- İş kazası kabul edilecek bir olay, dıştan gelen bir nedene dayanmalı, sigortalı, iş ve işin gereği dolayısıyla kendi fiili dışındaki bir olay veya fiilin etkisiyle zarara uğramalı, işi ile bağıntısı bulunmayan bir fiil ile bu kazanın doğmasına kusuru ile katılmamalı,
- Kaza, ani olarak ortaya çıkmalı ve
- Sigortalı hemen veya sonradan bedenen veya ruhen bir arızaya uğramış olmalıdır Sosyal Sigortalar Kanunu ‘5. maddede iş kazasının tanımını yapılmaktadır. Tanımda; tesis, makine ve hammaddeye zarar

veren kazalar kapsam dışı bırakılmaktadır. İş kazası, aşağıdaki hal ve durumlardan birinde meydana gelen ve sigortalıyı hemen veya sonradan bedence veya ruhça arızaya uğratan olaydır; İş kazası, sigortalının işini yaparken yaptığı işle ilgili olarak meydana gelen olay olması gerekirken, yasa yapıcı, bu madde ile, sigortalının lehine olmak üzere iş kazası kapasimini genişletmiştir “İşyerinde düşme sonucu ölüm, iş kazasıdır. İşverenin Sorumluluğu, iş kazasına uğrayan işçinin veya hak sahiplerinin iş kazalarından dolayı açacakları davaların hukukî nedeni, sosyal sigorta kanunları hükümlerince sağlanan hak ve menfaatler dışındaki zararların ödetilmesi ilkesine dayanır. Bu nedenle işverenin işçiyi gözetme borcuna ilişkin görüşlerin bilinmesi gerekir. Maddede açık bir hüküm olmamasına karşın, işçiyi gözetme borcuyla “kusura dayanan sorumluluk” ilkesinin benimsendiği kabul edilmektedir. Kusursuz sorumluluk halleri, kusura dayanan sorumluluğa oranla istisnaidir. Bu nedenle, bir olayda kusursuz sorumluluk söz konusu değilse, sorumluluk zorunlu olarak kusurdur. Bir diğer deyişle, kusursuz sorumluluk tek tek ve sınırlı zarar verici olaylara özgü olduğu halde, kusura dayanan sorumluluk kuraldır ve geneldir (Gülben Çalış, 2020). Aşağıdaki dava örneğinde de olduğu gibi işveren işyerinde gerçekleşen iş kazasında kusurlu bulunduğu takdirde maddi ve manevi tazminat ödemekle yükümlüdür.

“Davalı Kurum,..... Şube Müdürlüğü’ne ait depodaki malların istifleme, yükleme ve boşaltma işini ihale suretiyle bir müteahhide vermiştir. Davacı, müteahhidin işçisidir. Olay günü çalışmakta iken, deponun kapısını açmak istediği sırada kapı raydan çıkarak üzerine düşmesi sonucu yaralanmıştır. Davacı ile kurum arasında bir hizmet

akdi ilişkisi yoktur. Ancak, davalı kurumun olayın cereyan ettiği depo işyerinde çalıştırdığı işçiler varsa, İş Kanunu'nun 1/son maddesi hükmü uyarınca sorumluluğu tartışılmak gerekir. Çünkü, bu depo işyerinde müteahhidin üstlendiği istifleme, yükleme ve boşaltma işinin yanında, yapılan diğer işler ve bu işlerde doğrudan doğruya davalının işçisi olarak çalışan işçiler varsa, davalı kurum asıl işveren, müteahhit ise asıl işverenden işin bir bölümünü alan ve işçilerini münhasıran orada çalıştıran alt işveren durumunda sayılır. Bu durumda, İş Kanunu'nun 1/son maddesi uyarınca, asıl işverenin sorumlu tutulması gerekir.”

Lojistik yönetiminin tüm süreçlerinde ergonomik fiziksel çevre tasarımları yapılması modern lojistik yönetiminin ve hukukun gereğidir. İnsan ve çevre sağlığını koruyan lojistik şirketleri, sosyal sorumluluklarını yerine getirdikçe müşterilerin takdirini toplamakta, rekabette daha sağlam adımlarla sürdürülebilirliklerini garanti altına almaktadırlar.

1.4. Yönetim ve Ergonomi

İş yaşam kalitesi, doğrudan veya dolaylı olarak verimliliği etkileyen tüm faktörler dikkate alınarak bilimsel olarak değerlendirilebilir. Sistem yaklaşımı için, çalışma sırasında kullanılan yöntemin yanında; işyeri planlaması, tüm üretim araç ve gereçlerinin tasarımı, fiziksel ve psiko-sosyal çevre iş memnuniyetini etkileyen faktörlerdir. Gürültü, aydınlatma, zararlı gazlar ve toz, titreşimler vb. fiziksel faktörler, her türlü psiko-sosyal faktörler bilimsel olarak değerlendirilmelidir. Yönetimin en önemli görevi, çalışma alanlarının ergonomik hususları

göz önünde bulundurularak yeniden tasarlanmasını sağlamaktır. Avustralya'daki büyük bir tedarikçi olan ALMC, şirketi, eski depolama raflarını, ürün seçmeye ulaşmak veya ürün almakla ilgili potansiyel tehlikeleri ortadan kaldırmak için yeniden yapılandırdı. Bu girişimin üretkenlik üzerinde olumlu bir etkisi oldu ve güvenlik sorunlarının sayısını azalttı.

Şirketin yöneticisi, kendi ergonomi girişimini uygularken, aşağıdaki üç faktörü göz önünde bulundurmalıdır:

1. Kuruluştaki herkes, üretim çalışanlarının hayati bir iç müşteri grubu olduğunu tam olarak anlamalıdır. Nihayetinde üretim hedeflerini sürdürecektir ve aşacaklardır.
2. Ergonomi söz konusu olduğunda, tek bedene uyan bir yaklaşım uygun değildir. Küresel tedarik zincirleri söz konusu olduğunda, şirketler üretim çalışanlarının farklı ortamlarda çalışabileceğini düşünölmelidir. Tüm şirketler aynı değildir, bu nedenle şirketlerin ne tür ergonomik girişimlerin en uygun olduğunu belirlemek için her bir ortamı incelemesi ve değerlendirmesi gerekir.
3. Birçok şirket, otomatik olarak, en son teknoloji güncellemelerini uygular. Bir kuruluş ergonomik girişimleri desteklemek için teknolojiye yatırım yapmayı planlıyorsa, bu teknolojiyi geleceği düşünöyarak uygulamalıdır. Yeni teknolojiler, dünyanın çeşitli yerlerindeki amaçlara uygun, ergonomik olarak sağlam ve çalışanların genel refahı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olmalıdır.

Şirket, yalnızca ürünlerini ve hizmetlerini ortaya çıkaran güç kadar güçlüdür. Çalışanları mutlu ve sağlıklı tutmak için, yeni bir ergonomik girişimin doğru olup olmadığını test etmek üzere tüm tesislerde kaza raporlarına bakmak gerekir.

Ayrıca işletmelerin insan refahına dikkat etmeleri, insanlara işletmenin değerli bir unsuru olarak yaklaşmaları, lojistik, üretim ve tedarik zinciri süreçlerine bağlı olarak organizasyonel hedeflere ulaşmaları için gerekli koşullar sağlanması gerekir. Lojistik sektöründe ergonominin en çok ihtiyaç duyulduğu alanlarından biri de depo yönetimidir. Geleneksel depolarla yönetilen firmalar, işçilerin rahatsızlanması nedeniyle iş mahkemelerinde tazminat ödemek zorunda kalmaktadırlar. Ergonomik düzenlemeler uluslar arası, ulusal ve yönetimi ilgilendiren bir sorundur. Bu nedenle WHO, UN, UNICEF, AB, ILO gibi uluslararası örgütler ergonomi, çevre sorunları üzerinde çalışmakta, birinci derecede sorumluluğu yönetime bırakmaktadır. Çalışma yerinde insanların, bedensel ve ruhsal durumu ile işyerinin mevcut kaynaklarına uygun düzenlenmesi verimlilik, ergonomi ile ilgili bir konudur. İş kazaları, ergonomik çalışmaların yapılmadığı iş ortamlarında meydana geldiğinden işverenlerin gerekli ergonomik düzenlemeleri yapmaları, 4857 Sayılı İş Kanunu ve 6331 sayılı İSG Kanunun Risk Değerlendirmesi Yönetmeliği'ne göre yasal bir zorunluluktur.

Depoda antrepolarda çalışan lojistik elemanlarının kas-iskelet sistemi riskleri (KİSR), rahatsızlıklarına sıklıkla rastlanılır. Sürekli yapılan bu zorlayıcı iş, bedeni zorlar ve uzun süreli çalışmalar, itme ve çekme

işleri, ağır kaldırma ve uzun süre sabit pozisyonda çalışma, çalışma koşulları meslek hastalıklarına yol açmaktadır. Kaslarda, bağlarda, tendonlarda, sinirlerde, kıkırdakta, disklerde ve birleşme noktalarında oluşan rahatsızlıklar yanlış hareketin tekrarı, sürekliliği akut olarak başlayan ağrılarla kronik bir rahatsızlığa dönüşebilir. Akıllı depolama sistemi bu nedenle işletmelerde malzemelerin depolanması işlemlerinde büyük oranda kullanılmaktadır. İş kazaları genelde raflara malzeme yerleştirirken malzeme taşırken iş kazaları meydana gelebilir. Lojistik hizmet sağlayıcılar, sıklıkla kas iskelet, sinir rahatsızlıklarına maruz kalabilirler. Depo operatörleri, paletler ve akülü kaldıraçlar, forkliftlerle işlemlerini yapmaktadır.. Depolama işlemleri yalnızca mamullerin saklanması ve korunması amacının dışında bir takım katma değerli hizmetleri de (ambalaj değiştirme, etiketleme, kullanım kılavuzu ekleme, ürün birleştirme, paketleme, promosyon hazırlama, ürün modifikasyonu, ara üretimler gibi) içermektedir. Dikey depolama sistemleri günümüzde çok değerli olan imalat alanının maksimum verimlilikte kullanılmasına imkân sağlamaktadır. %80 alan tasarrufu sağlayan dikey depolama sistemi küçük alanlara büyük depolama imkânı sunmaktadır. Otomatik Depolama Sistemleri, maliyeti azaltma, güvenli saklama-barındırma, kolay bulunma, hızlı erişim olanakları sağlamaktadır (D. Gönen, 2017, s. 294). Depolanacak mamullere uygun raf sisteminin olması, bunlara yük konulması sırasında uygun istif makinelerinin seçilmesi önemlidir. Özellikle depo içindeki hareket kabiliyetinin rahat olması, hızlı ve sorunsuz yükleme-boşaltma işlemlerinin yapılabilmesine dikkat edilmelidir (M.E.B, 2016). Depolama işlemlerinde aşağıdaki

resimlerde görülen araçlar kullanılmaktadır. Bu araçların hepsinin birbirinden farklı, zayıf ve üstün özellikleri bulunmaktadır. Bazı araçlar çok büyük yükleri kaldırıp taşıyabilirken büyük manevra alanlarına ihtiyaç duymaktadır, bazı araçlar ise küçük manevra alanlarında küçük yükleri kaldırma özelliğine sahiptir.

Resim 1 Kayar Raf Siistemi

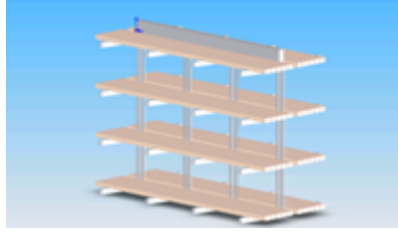
Akıllı depolama sistemleri, ağır malzemeleri stoklayabilme, özelliği ile iş kazalarının önüne geçmektedir. Hareketli taşıyıcılar, raflara istiflenmeyi kolaylaştırmaktadır.

Sirt Sirta

İki Sıra

Konsol Tipi

Resim 2 Depolarda Yaygın Olarak Kullanılan Raf Çeşitleri

Kaynak ((Ertek, 2012), (MEB, 2016)).

Akıllı Depolama Sistemleri kısaca“WMS”şu terimlerle de ifade edilir;

1. ERP (Kurumsal Kaynak Planlama) Lojistik Sistemi
2. Akıllı Depolama Yazılımı
3. Envanter Yönetimi ve Malzeme Yönetimi

Akıllı, Bulut Veri Depolama Çözümleri (Sistemi, 2020) Akıllı (Bulut) Depolama Sistemleri, en iyi teknolojileri kullanıp maksimum verimlilikle çalışacak şekilde tasarlanır. **Akıllı Depolama Sistemi Otomasyonu**, e-ticaret lojistiği operasyonları, akıllı bir depoya dönüştürürken olumlu sonuçlar elde etmeyi sağlayan en önemli faktördür. Bu, dönüşüm, envanteri işlerken, paketlerken ve

gönderirken gecikmeleri minimize eder. Her deponun kendine özgü dizaynı ve yönetim şekli bulunmaktadır. Depo yönetiminde fayda-maliyet analizi yapılarak proje hazırlanır. İstenilen anda stoklar görüntülenir. Stok takibi yapılır. Forklift, yüksek raf ekipmanı vb. depo ekipmanları ile depo modern şekilde düzenlenir. Teslim-tesellüm operasyonları dijital olarak hazırlanır. Yüksek raf, yer stoğu vb. alanlarda etkin stok takibi ASRS/Kardex vb. yüksek otomasyonlu depo sistemleri ile uyumlu olarak çalışır. RFID okuyucularla depo yönetilir. Depo otomasyon sistemi ile izlenir, hızlı bir şekilde arama işlemi gerçekleştirilir.

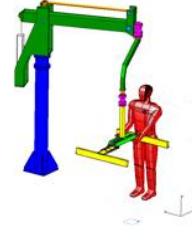
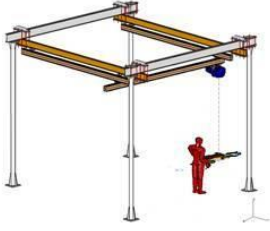
1.5. Operatör Destek Sistemleri Araçları

Ergonomide çok ağır yüklerin boşaltılması, yüklenmesi sırasında destek araçları işi kolaylaştırır.

1.5.1. Elektronik-Akıllı Kaldırma Sistemleri

Teknolojinin ilerlemesi ve kullanıcıların zamanla artan hız, performans ve daha iyi ergonomik şart ihtiyaçları, operatör destek sistemlerinin son versiyonları olan elektrikle çalışan, akıllı kaldırma sistemleri, operatörün ergonomik seviyede tuttuğu handle (tutamak) ile yükü taşıyan gövde içindeki servo motoru kontrol etmesi ile anlatılabilir.

Ergonomik, belli bir hareket-yük kombinasyonunun üzerindeki yükleme, boşaltma ve taşımalarda operatöre destek, yerden ve yukarıdan birçok çözüm ile yapılabilir.

Resim 3 Akıllı Kaldırma Sistemi

Kaynak (<http://www.modsim.com.tr/makaleler/pnوماتik-elektrikli-vakumlu-kaldırma-sistemleri.html>, Erişim Tarihi 11.05.2020).

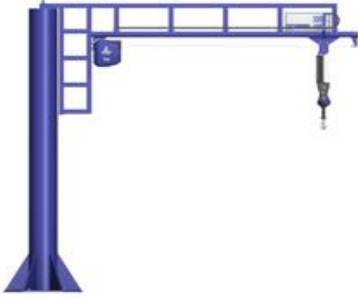
Burada, operatörün tutacağı yukarı yönde tetiklemesi ile motor-kasnak sistemi halatı yukarı yönde çeker, aşağı tetiklemesi ile halatı aşağı yönde kontrollü (istenen hızda) bırakır. Sistemin ihtiva ettiği loadcell sayesinde sürekli ağırlık ölçümü yapılır ve değişen yüklere göre anlık kontrolle, sürekli operatöre 0 (sıfır) yük yansıtılır. Değişen ağırlıklara uyum, aynı işi yapan pnömatik sistemlerde mevcut değildir. Valften ağırlık ayarı yapmak gerekir. Diğer operatör destek sistemleri, örneğin pnömatik manipülatörlerde, operatör kol ekseninde taşıyacağı yüklerle beraber, kol sistemlerini de taşımak, hareket ettirmek zorundadır. Halatlı akıllı kaldırma sistemlerinde ise bu ataletler mümkün mertebe düşüktür. Bu nedenle de ciddi performans ve hız kazançları sağlanabilir

(<http://www.modsim.com.tr/makaleler/operator-destek-sistemleri-akilli-kaldırma-sistemleri-gorbel.html#>, 2020).

b Pnömatik Manipölatörler;

Yük ve çalışma alanına göre kaldırma kapasitesi ve kol boyu seçimi ile operatörün kaldıracağı yükü üzerine alan, taşıyıcı sistemlerdir.

Proje kısıtlarına göre üst konstrüksiyona eklenen raylara asılarak çalışma sahası artırılan bu tür manipölatörler, ayaklı yapıları ile standart bir ürün olarak da birçok tesiste karşımıza çıkmaktadır.

Resim 4 Akıllı Kaldırma Sistemi Kaldıraç

Resim 5 Vakumlu

Kaynak (<http://www.modsim.com.tr/makaleler/pnomatik-elektrikli-vakumlu-kaldirma-sistemleri.html>, Erişim Tarihi 11.05.2020.

-Force® Q/iQ Easy Arm® Q/iQ G- Force Handle G-JIB® Q/iQ

Resim 6 Akıllı Kaldırma Sistemi

Kaynak (<http://www.modsim.com.tr/makaleler/pnomatik-elektrikli-vakumlu-kaldirma-sistemleri.html>, Erişim Tarihi 11.05.2020).

Vakumlu kaldırma diğer bir çeşit malzeme tutma kısmıdır, yine ürün yüzeyine göre değişik vantuz çeşitleri ve kombinasyonları bulunmaktadır. Sonuç olarak, operatör üzerindeki yükün alınması ve sağlıklı, ergonomik çalışma şartlarının sağlanması konusunda birçok ekipman ve ürünler halihazırda bulunmakta ve her geçen gün geliştirilmektedir (<http://www.modsim.com.tr/makaleler/pnomatik-elektrikli-vakumlu-kaldirma-sistemleri.html>, 2020).

Resim 7 Akülü Kaldıraç

Özellikle ağır yükler, kamyon yükleme ve boşaltmada veya yüklerin nakliyesinde olduğu gibi en zorlu şartlar altında ağır yüklerle çalışmasıdır. Yandan akünün alınması için bir şasi bulunmaktadır.

Resim 8 Akıllı Depo sisteminde Römork

Kaynak

(https://www.jungheinrich.com.tr/fileadmin/lang_content/tr/02_Products/PDF/Genel_Katalog_2017.pdf, 2020). Erişim Tarihi 12.05.2020).

Römork. (Ergonomik. Elektrikli) Çift taraflı yükleme imkânı sağlam portal römork 1.600 kg'a kadar yüklerin esnek ve ekonomik nakliye edilmesini sağlar. Römorkları çift taraflı yükleme imkânı sayesinde değişken rotalara aynı katarla sürüş yapılabilir. Bu römorkların bağlantısı tercih doğrultusunda her iki taraftan da yükleme/boşaltma yapılabilecek şekilde olabilir. Orta aks uzun katarlarda ve dar mekanlarda optimum yön kararlılığı sağlar.

Resim 9 Çekici / katar sistemleri

Esnek ve standartlaştırılmış intralojistik süreçleri için.

Resim 10 Dizel / LPG forkliftleri.Kaynak (Lojistik Çözümleri, 2020)

Resim 11 Forklift

Kaynak (Lojistik Çözümleri, 2020)

Reyon paletleri için (500 kg taşıma kapasitesi) öngörölmüş olan transpalet, çeyrek ve yarım paletleri bir Euro paletten almak için en uygun çözümdür. Çatallar manüel olarak 140'dan 585 mm'ye kadar ayarlanabildiğinden, küçük özel paletler de taşınabilir.

AM V05 elbette standart Euro paletler için de kullanılabilir. Çekiciler ve platform araçları, 25.000 kg'a kadar çekme kapasitesindedir.

Resim 12 «Man-Up» dar alan sipariş toplayıcı ve üç yönlü istifleyici

EKX

Kaynak (Lojistik Çözümleri, 2020)

Resim 13 Paletli kaldırıcı

Kaynak (Lojistik Çözümleri, 2020)

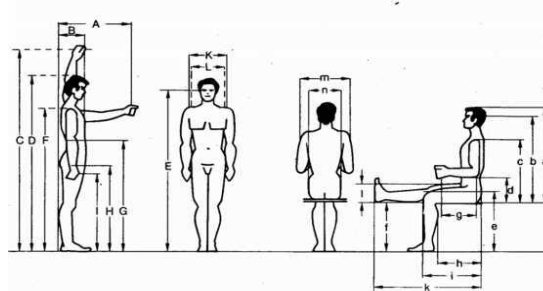
1.6.Antropometri

Antropometri; insan vucut ölçüleri, hareketleri ve bu hareketlerin sıklık ve sınırları gibi özelliklerini inceleyen bir bilim dalıdır. Antik Yunanca’da “antropos” “insan” ve “metron” “ölçü” kelimelerine karşılık gelmektedir. Antropometrik veriler ergonomide, iş ortamının, kullanılacak aletlerin ve donanımların fiziksel ölçülerini belirlemede kullanılmaktadır. Uygun ölçüler ile tasarlanan ortam veya donanım sayesinde görev insana uygun hale getirilebilmektedir. Doğal olmayan duruşlara uygunsuz duruşlar denilir. İş yaşamında her zaman doğal duruşla duramayız. Ancak bir işte en rahat ve güvenli duruş biçimi çalışanın iş gücünü verimini artırır. İş yaşamında 2 saatten fazla, sürekli eller ile omuz ve baş hizasının üzerinde çalışmak, uygunsuz duruştur. Hep aynı pozisyonda duruş kaslarda yorgunluk ve nihayetinde kaslarda zedelenmeler oluşur ve nabız yavaşlar. Güç, tanım olarak kasa uygulanan kuvvetin büyüklüğünü ifade ettiğinden

aşırı güç, kasa uygulanan kuvvetin çok büyük olduğunu gösterir. Aşırı güç, kasların normalden daha fazla kasılmasına neden olur. Çalışma masasında mouse'un sürekli tutulması, herhangi bir taşıma modunda (deniz, karayolu,hava yolu vs) araç içerisinde hareketsizce oturma, kan dolaşımını engellediği için dolaşım bozukluğuna bağlı rahatsızlıkların görülmesine sebep olabilecektir. Sinir iletimi azaldıkça tendonlarda kalıcı problemler meydana gelebilmektedir.

Tablo 1’de insan vücudunun bazı antropometrik ölçüleri verilmiştir. İnsanın hareketleri esnasında kullandığı eklemlerin sağlıklı olarak en fazla dönme açıları Şekil 2de verilmiştir.

Şekil 2 İnsan Vücudunun Dönme Açıları

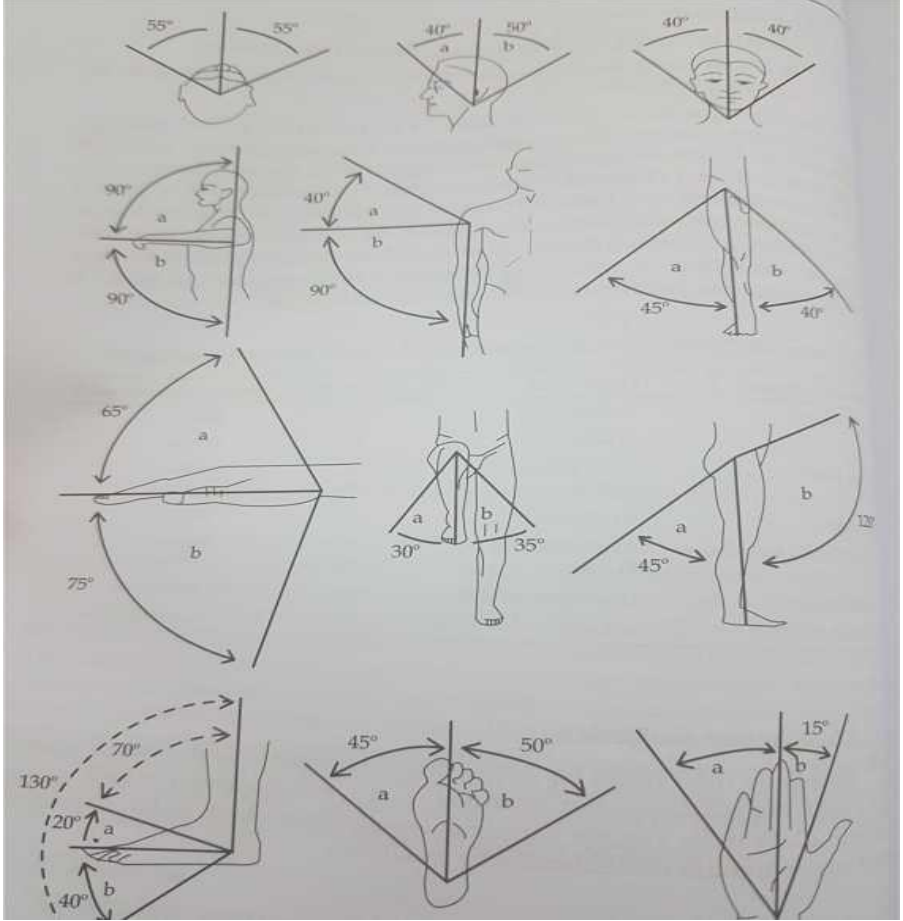

Tanımı	erkek			kadın		
	alt sınır	ortalama değer	üst sınır	alt sınır	ortalama değer	üst sınır
Ayakta						
A Üst doğru uzama mesafesi	622	722	787	616	690	762
B Göğüs derinliği, ayakta	233	276	318	238	285	357
C İki kol ile yukarı doğru uzama mesafesi	1910	2051	2210	1748	1870	2000
D Boy	1629	1733	1841	1510	1619	1725
E Göz yüksekliği	1509	1613	1721	1402	1502	1596
F Omuz yüksekliği	1349	1445	1542	1234	1339	1436
G Dirsek yüksekliği (ayakta, yerden)	1021	1096	1179	957	1030	1100
H Yerden ayak arasına kadar olan mesafe	752	816	886	-	-	-
I El yüksekliği (yerden)	728	767	808	664	738	803
K Omuz (çıkıntılar arası) genişliği	367	398	428	323	355	388
L Kalça genişliği (ayakta)	310	344	368	314	358	405
Oturarak						
a Üst vücut yüksekliği	849	907	962	805	857	914
b Göz yüksekliği (oturarak)	739	790	844	690	735	785
c Omuz yüksekliği (oturarak)	561	610	655	538	585	631
d Dirsek yüksekliği (oturarak)	193	230	280	191	233	278
e Diz yüksekliği	493	535	574	462	500	542
f Baldır yüksekliği (ayak dahil)	399	442	480	351	395	434
g Dirsek, avuç (kavrama eksen) mesafesi	327	362	389	292	322	364
h Wrist derinliği (otururken)	452	500	552	426	484	532
i Kalça - diz ucu mesafesi	554	599	645	530	587	631
k Kalça - ayak tabanı mesafesi	964	1035	1125	955	1044	1136
l Dyluk kalınlığı	117	136	157	118	144	173
m Dirsek arası mesafe	399	451	512	370	456	544
n Kalça genişliği (otururken)	325	362	391	340	387	431

Tablo 1’de İnsan Vücudunun Bazı Antropometrik Ölçüleri

Kaynak (S., 2015. Ergonomi.).

Şekil 3 İnsan Bedeninin Dönüş Açıları

Kaynak (Çakır, 2019, s. 10)

İnsan bedeninin hareket açılarının dışında, sürekli olarak iş hayatında belli bir yük altında, daha da zorlaşan bu hareketler, komplikasyonlara yol açmaktadır. Lojistik çalışanlarının günlük işlerinde yaptığı bu hareketler, risk değerlendirmelerinde göz önüne alınmalıdır.

3.Ergonomi Eğitimi

Bilgisayar kullanımı ile ilişkili kas iskelet sistemi yaralanmalarını önlemede öne çıkan yaklaşımlardan en önemlisi ergonomi eğitimidir. Bu çerçevede pek çok farklı eğitim yöntemi ve içeriği kullanılmıştır. Her kurum ya da kişi kendi kişisel uzmanlık alanına dayanan bilgi ve deneyimini eğitimlere yansıtmış ve bazı programların etkinliği yapılan bilimsel çalışmalarla denetlenmiştir. Ergonomi Eğitimi konusunda yapılan yasal düzenlemeler, bu konuda bir hizmet sektörünün oluşmasına neden olmuştur. Eğitim şirketlerinin eğitim temalarından biri çevre, sağlık ve güvenlik eğitimleri olmuştur. Sağlık ve güvenlikle ilgili eğitim programlarında temel yaklaşım yaralanmaların önlenmesi üzerinedir (Joyce, 1999, s. 1631).

Elle taşıma yapan işçilerde görülen KISR (Kas-İskelet Sistemi Riskleri) 'ler genelde kaldırma, taşıma ve tekrarlayan hareketlerden kaynaklanan travmalar nedeniyle ortaya çıkar. Ayrıca, uzun süre ayakta durmak, oturmak, itmek, çekmek, zorlayıcı pozisyonda çalışmak, öne eğilmek, tüm vücudun titreşimine maruz kalması gibi olaylar mekanik bel ağrısına ve KISR'lere neden olur. Çalışanlara güvenli kaldırma ve taşıma tekniklerinin öğretilmesi, tekrarlayan iş akışlarının azaltılması, çalışanların antropometrik boyutlarına uygun bir çalışma ortamı oluşturulması, tezgâh yüksekliklerinin ve taşıma için kullanılan araçların boylarının ayarlanması, verdikleri aranın zamanlarının ve sıklığının ayarlanması, yanlış postürde yapılan işler için yeni yöntemler geliştirilmesi çalışanlara belirli kas-iskelet riskleri

konusunda eğitim vermek ve işlerine özgü koruyucu yaklaşımlar gibi ergonomik eğitimler KİSR'ler ile mücadelede etkili yöntemlerdir.

3.1. Çalışma Alanlarında Ergonomik Tasarım Gereksinimi

Çalışma alanı, bir iş sistemi kapsamında insanın görevlendirildiği mekânlardır. Çalışma alanları işi yapan insanın anatomik, fizyolojik, psikolojik özelliklerine ve kapasitesine bakılarak düzenlendiğinde iş ve insan arasında uyum sağlanır ve böylelikle daha az yorularak daha verimli çalışma gerçekleştirilmektedir. Ergonomide, insanların yetenekleri dışında çalışmaları önlenerek güvenli çalışma sağlanmakta, kaza ve yaralanmalara yol açabilecek hatalarının önüne geçilmesiyle iş daha güvenli hâle gelmektedir. İşin insana uyumunu sağlanmasında temel öge olan çalışma alanlarının ergonomik olarak düzenlenmesi beş başlık altında incelenmektedir.

1. • Fizyolojik açıdan çalışma alanı düzenleme (Gürültü, titreşim, aydınlatma, iklimlendirme),

• Fiziksel aktivite ile ilgili olarak insan anatomik, antropometrik, fizyolojik ve biyomekanik özellikleri ile ilgilidir. Buna çalışma duruşları, malzeme kullanımı, tekrarlayan hareketler, işle ilgili kas-iskelet sistemi hastalıkları, işyeri düzeni, güvenlik ve sağlık dâhildir.

2. • Psikolojik açıdan çalışma alanı düzenleme (İş ve psikolojik çevre),

Çalışan insanın gün boyu vaktini geçirdiği çalışma alanları psikolojik etkiler göz önüne alınarak düzenlenirken, çalışma isteğini arttırıcı, odaklanmayı sağlayarak çalışanın dikkatini dağıtmayan ve monoton çalışma temposunun dışına çıkmasını sağlayan bir çevre meydana

getirmek amaçlanmaktadır. İş psikolojisinin incelediği konular arasında iş kazaları ve meslek hastalıkları yer almaktadır. Bu bağlamda iş sağlığı ve güvenliğinin en önemli bileşenlerden olan iş psikolojisine göre çalışanların çalışma isteğini arttıracak renklerin kullanılması, müzik yayınları yapılması, bitkilerin yerleştirilmesi çalışanları olumlu yönde etkileyerek çalıştıkları mekânı benimsemelerine ve çalışma alanının bir parçası haline gelmelerine destek olmaktadır. Psikolojik açıdan yapılan bu düzenlenmeler neticesinde daha az iş kazası yaşandığı ve işten alınan verimin arttığı gözlemlenmektedir

3. • Enformasyon tekniğine dayalı çalışma alanı düzenleme (Bilişsel ergonomi),

İnsanlar ve bir sistemin diğer unsurları arasındaki etkileşimleri etkilediğinden, algı, bellek, akıl yürütme ve motor yanıt gibi zihinsel süreçlerle ilgilenir. Bu, zihinsel iş yükü, karar verme, yetenekli performans, insan-bilgisayar etkileşimi, insan güvenilirliği, iş stresi ve eğitimi içerir, çünkü bunlar insan sistemi tasarımı ile ilgili olabilir. Bilişsel ergonominin amacı hata olasılığını en aza düşürmektir.

Endüstri uygulamaları için ortaya çıkan bilişsel ergonomi teknolojik gelişmelerle birlikte bilgisayar destekli teknolojilerin kullanıldığı bir kavrama dönüşmüştür. Zihinsel kavrama ve algılamayla, çalışan bireylerin bilgiyle, araçla ve çevreyle nasıl bir etkileşimde bulunduklarıyla ilgilenir. Bilgisayar yazılım ara yüzlerinin tasarlanmasında bu ergonomi türünden yararlanmaktadır (Yazı, 2020, s. 4)

4.• Güvenlik (İSG) tekniğine dayalı çalışma alanı düzenleme,

İş yeri ve çalışma ortamında kaçınılması gereken tehlikeler her zaman aynı olmayıp farklılıklar arz eder. İnsan içinde bulunduğu çevre, çalıştığı iş yeri, kullandığı malzeme ve ekipmanla yakın ilişki içerisinde olduğundan kazaların meydana gelmesinde birçok faktör etkili olmaktadır. Dolayısıyla güvenlik tekniğine uygun düzenlemeler yapılırken tehlikeli davranış ve tehlikeli durumların analiz edilmesi ve uygun tedbirlerin planlanması gerekmektedir. İş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması, ortamın ergonomik olarak uygun şartları sağlayıp sağlamadığına göre değerlendirilmektedir. Alınacak teknik önlemler ile birlikte çalışanların sağlık ve hayatlarının korunmasına katkı sağlanırken, çalışma ortamının İSG bakımından konforu ve refahı arttırılmaktadır (Dizdar, EN).

5.• Antropometrik açıdan çalışma alanı düzenleme (Çalışma duruşları)

Çalışan insanın çalışma çevresiyle olan uyumu üzerinde çalışan ergonomi bilimi, tüm alet, ekipman, mobilya ve kıyafet tasarımında vücut ölçüleri aynı olmayan insanın gereksinimlerini karşılayabilmek için antropometrik verileri kullanmaktadır. Böylece çalışan insanların üzerindeki stres ve zararlı duruşlar en aza indirgenmektedir. herkesin vücut isteklerine uygun ekipman ya da alet temin edilmesi yerine belirli bir ölçü aralığında, alt ve üst limitler arasında kalan ve çalışan topluluğunu oluşturan bireylerin yaklaşık olarak %90'ını kapsayacak şekilde gereklilikler yerine getirilmektedir (Çanakçı, 2020, s. 10)

Amerikan Ulusal İş Sağlığı ve Güvenliği Enstitüsü'nün 2013 yılında yayınladığı “Elle Malzeme Taşıma İçin Ergonomik Rehber” isimli

kitapçık ve konuyla ilgili bilimsel yayınlarda tespit edilen yük taşımacılığının başlıca riskleri şöyle özetlenebilir;

- Vücut fleksiyonu rotasyonu gibi yanlış pozisyonlarda hareket ederek çalışma,
- Taşıma, kaldırma bir yere sık sık uzanmaya çalışma gibi tekrarlanan hareketler,
- Ağır nesneleri taşımak veya kaldırmak,
- Taşınan nesnelerin tutamaçları, kenarları veya yüzeyleri sert veya batan basınç noktaları yaratması veya nesnelerin şekillerinin tutmak için uygun olmaması,
- Uzun süre aynı pozisyonda kalmak (Yük taşıyan işçiler yaptıkları işleri yanlış postüral pozisyonlarda yaptıkları için birçok sağlık sorunu yaşarlar. Ağır cisimlerin kaldırılması, taşınması, bazı hareketlerin sürekli yapılması sabit ya da hareketli çalışmaların uygun olmayan postürde alışkanlık haline getirilmesi işçilerde fiziksel zorlanmalara sebep olur (Halil, 2019, s. 1). Çalışanların sıklıkla yaptığı taşıma hataları Resim 14’te gösterilmiştir.

Resim 14 Nesneleri Taşıma Hataları

Kaynak (DR NG WEE TONG Mb.ChB)

Oturur pozisyonda iken bir paketin yandan kaldırılması bel kemiğinde dist kaymasına neden olabilir. Çok ağır yüklerin bir kişi ile taşınması yerine 2 kişi ile taşınması gelecekte yaşanabilecek işgücü kaybını önler.

Resim 15 Eşyanın iki kişi ile taşınması zaman kazandırır

Kaynak (DR NG WEE TONG Mb.ChB)

Resim 16 Aşırı Yüklenme zaman kaybettirir

Kaynak (DR NG WEE TONG Mb.ChB)

Birden fazla kolinin üst üste taşınması eşyaya zarar verebilir. Eşyaların üst üste taşınması yerine palet ve forklift ve el arabaları ile taşınması eşyanın güvenliği ve taşıyıcının sağlığı açısından önemlidir.

Resim 17 El Arabaları

Kaynak (DR NG WEE TONG Mb.ChB)

Resim 18 El Arabaları

Kaynak (DR NG WEE TONG Mb.ChB).

Omuz ve kalça arasındaki yükü koruyun Yükü vücudunuza yakın tutun Düz tutun Sırt dengesiz veya dengesiz yüklerden kaçının. Yaralanmaya neden olma riski yüksek yüklerin itilmesi yükleri çekmekten daha iyidir

Resim 19 Koli Taşıma Pozisyonu Doğru Taşıma Pozisyonu

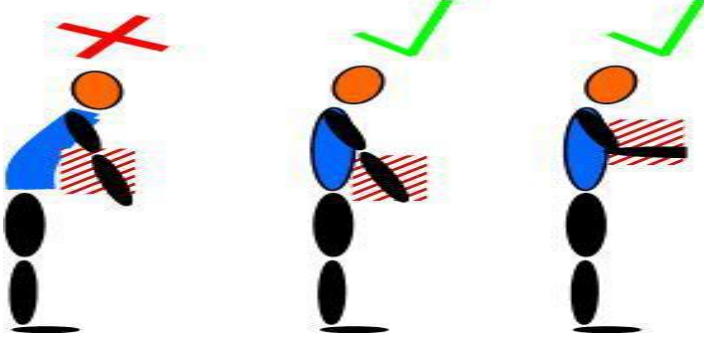
Kaynak (DR NG WEE TONG Mb.ChB)

Resim 20 Belde Eğiklik Yanlış duruş pozisyonu Düz Bel Doğru Duruş

Kaynak (DR NG WEE TONG Mb.ChB)

Çoğu işçi bacak kaldırma yerine kalça kaldırmayı tercih eder. Ağır nesneleri sırtınızla değil bacaklarınızla veya kalçalarınızla kaldırın

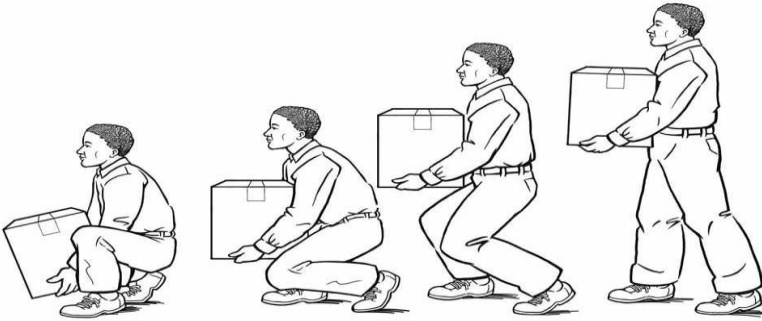
Resim 21 Beli Düz tutuş pozisyonu

Kaynak (DR NG WEE TONG Mb.ChB)

Resim 22 Doğru pozisyon Yanlış Pozisyon

DOĞRU sırt düz tutulur.DOĞRU - ağır yükleri taşıırken kaldırma gücünü üretmek için bacakları kullanın Kaynak (DR NG WEE TONG Mb.ChB)

Resim 23 Koli Kaldırma Pozisyonu

Lojistik faaliyetler, hareketliliği ve erişilebilirliği sağlamanın yanında birçok konuda yoksulluk, açlık ve suçları ıazaltmak gibi; insanları ve ulusları zenginleştirmek gibi birçok sosyo-ekonomik etkisi bulunmaktadır. Bu kadar olumlu etkileri yanında lojistiğin çevreye olumsuz etkileri de vardır. Örneğin, hala fosil yakıtlara bağımlı olmaları nedeniyle lojistik faaliyetlerin birçok olumlu sosyo-ekonomik

etkisi vardır; Altyapılar inşa edilir; yeni işler yaratılır; yoksulluk, açlık ve suçlar azalır; insanlar ve uluslar zenginleşir. Öte yandan, lojistik faaliyetleri çevreleyen (doğal) çevre ve en aza indirilmesi gereken toplumlar üzerinde çeşitli olumsuz etkileri olabilir. Örneğin, hala fosil yakıtlara ve yenilenemeyen doğal kaynaklara bağımlıdırlar; İnsan sağlığı ve güvenliği üzerinde olumsuz etkileri vardır; atmosfer, toprak, su, gürültü ve görsel kirlilik, tıkanıklık, yıldırma, titreşim, yaralanma ve kazalara yol açar. Lojistikte sürdürülebilir gelişme, olumsuz çevresel kayıpları azaltırken en yüksek ekonomik ve sosyal kazanımlara yol açan faaliyetler gerektirmektedir. Bununla birlikte, uzun vadede bu faaliyetler karmaşıktır ve büyük zorluklara, ikilemlere, zorluklara ve engellere bağlıdır. Ergonomi konusu Avrupa Birliği (2011)'nin sıklıkla üzerinde durduğu, göç ve iç hareketlilik, yaşlanma, kentleşme ve küreselleşme konulardan biridir.

Özellikle Corona virüsünün sebep olduğu salgın sonrasında çevreye duyarlı çalışmalar ağırlık kazanmıştır. Fosil yakıtların artan kıtlığı ve küresel ısınma çevresel zorluklara örnektir (Maisam Abbasi a, 2016, s. 274). Birçok şirket, özellikle CO2 emisyonları olmak üzere nakliyelerinin çevresel etkisini azaltmak istemektedir.

Tedarik zincirinde çevresel hususlar son on yılda önemli bir konu haline gelmiştir. Alıcılar sadece satın alınan ürün ve hizmetlerin çevresel yönleri için değil, diğer yönleri için de geçerlidir. Bourlakis ve Melewar (2011) lojistik dış kaynak kullanımı konusundaki araştırmaların gözden geçirilmesinde, lojistik literatüründe hangi değerlendirme kriterlerinin tedarikçi değerlendirme kararlarına baskın

olduğu konusunda çelişkili görüşler vardır. Verilen örnekler Kremic, Tukul ve Rom (2006) ve Wilding ve Juriado (2004) olup, maliyetin her zaman bir anahtar, hatta en önemli öncelik olduğunu öne sürerken, Sink, Langley ve Gibson (1996) 3PL'ler bu kararlar sırasında liderdir. Yük taşımacılığı hizmetleri ile ilgili olarak, Rogerson, Andersson ve Johansson tarafından vurgulanan satın alma süreçlerinin yapılandırılması üzerinde bağlamsal bir etki vardır. Taşımacılık hizmetleri çevre, satın alma, yönetim, şirket imajı, (nakliyecinin müşterileri), rekabetçi diğer taşıyıcılar ve hükümet ve diğerlerinin uyguladığı kontrol araçlarından büyük ölçüde etkilenir.

Nakliye tedarikçilerine ISO 14001 akreditasyonu kullanılan araçların talebine özgü teknoloji gibi çevresel talepler getirmektir.

3.2. Ofis Ortamının Ergonomik Koşullarına Yönelik Önceki Araştırmalar

Ofis ortamında ergonomiye yönelik olarak literatürde birçok çalışmaya rastlanmıştır.

Tanır, Güzel, İş sever ve Çalışkan-Polat (2013), bir otomotiv fabrikasında kas-iskelet sorunları ve istirahat raporu alanlara verilen ergonomi ve egzersiz eğitiminin sonuçlarını incelemiştir. 680 çalışan ile gerçekleştirilen araştırmada katılımcıların neredeyse yarısının kas ve iskelet sistemi rahatsızlıklarının işlerini yapmalarını engellediğini belirttiği görülmüştür. Son 12 ay içerisinde kas ve iskelet sistemi rahatsızlıklarına bağlı olarak istirahat alanlara eğitimler verilmiş ve eğitimlerin ağrı skorlarının anlamlı düzeyde düştüğü görülmüştür. Çalışma sonucunda kas iskelet sistemi sorunlarından korunmak için

eğitim verilmesinin uygun bir önlem olacağı önerisinde bulunulmuştur (Doğan, 2019, s. 38) Ofis ve çalışma ortamında ergonomik açıdan aydınlatma, sıcaklık, nem, hava akımı, gürültü ve kimyasallar gibi çevresel faktörler, güç kullanımı, duruş, sıklık ve süre gibi fiziksel faktörler ile stres oluşturan ve strese bağlı psikolojik risk faktörleri bulunmaktadır. (Doğan, 2019, s. 25).

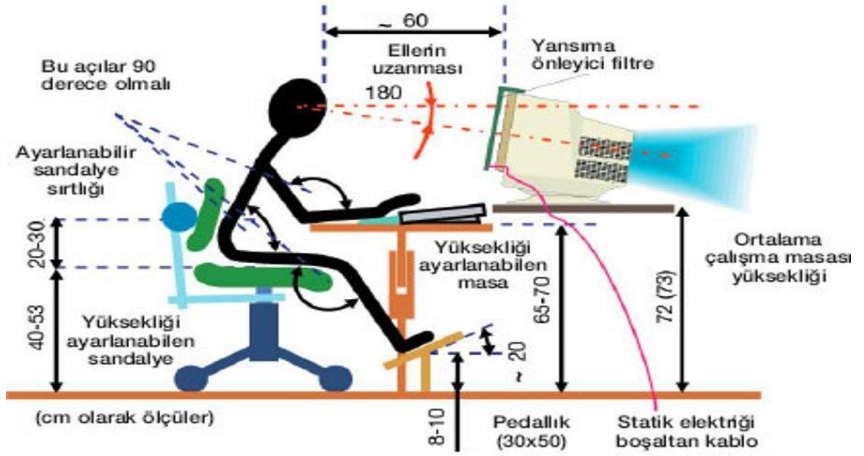
2003 yılında İsveç'te telefonla yapılan iki anketten elde edilen verilerde analiz sonuçlarına göre İsveç'teki büyük nakliyeciler ve toptan satış şirketleri, yük taşımacılığı hizmetlerinin satın alınması ile ilgili olarak. yapılan anketlere göre 2003'te N = 406, 2012'de N = 175 kişiye uygulanan ankete göre 2003'te% 64 ve 2012'de% 30 oranında çevresel yönlere önem verildiği görülmektedir.

Nakliye hizmetlerinin güvenilirliği ve nakliye kalitesiyle ilgili temel hizmet unsurları, coğrafi kapsam ve düşük fiyatın yanı sıra nakliye sağlayıcılarını seçerken lojistik yöneticileri için en önemli önceliklerdi. Nakliye tercihinin seçerken fiyat çok önemlidir. Nakliye sağlayıcıları, çevresel olarak tercih edilen nakliye hizmetlerinin pazarlanması konusunda nakliyecilerin tercihlerini bilmelidir. Taşımacılık hizmetlerinin dâhil edildiği lojistik operasyonlar için Dey, LaGuardia ve Srinivasan (2011) tarafından sürdürülebilirliğin önemli olmasının dört nedeni belirlenmiştir: marka değeri, kaynakların yanlış kullanımı, hükümet müdahalesi ve uluslararası standartlar ve düzenlemeler (Andersson, 2011)

3.3 Risk Faktörleri

Çevresel açıdan ergonomik risk faktörleri çalışanlarda çoğu zaman strese neden olan faktörlerdir. Bu nedenle de çalışanların stresini azaltabilmek için çalışma alanının çevresel riskleri ortadan kaldıracak şekilde düzenlenmesi gereklidir. Çalışma alanında çevresel etmenlere dikkat edilmemesi, çalışanların performansının düşmesine neden olabilmektedir. Ofis ortamındaki çevresel risk faktörler, aydınlatma, termal konfor şartları, gürültü ve kokudur (Löffler, 2015). İş sağlığı ve güvenliği ile ergonomi birbirini tamamlayan ve ayrı ayrı düşünülemeyecek çalışmalar bütünüdür kapsamaktadır. İSG, ergonominin konuları arasında yer alırken çalışma yerlerinde yapılan ergonomik normlar, iş sağlığı ve güvenliğinin kendisidir. Dolayısıyla, iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması, ortamın ergonomik olup olmamasına bağlıdır (Çanakçı, 2020, s. 8).

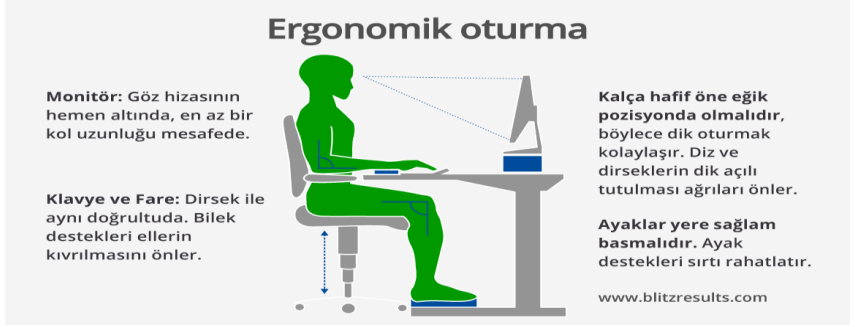
Ofis ortamında çalışan lojistik elemanlarının çalışma masalarının ergonomik olarak düzenlenmesi, çalışanları motive ettiği gibisağlıklı bir iş ilişkisinin doğmasına da neden olur. Bu nedenle çalışan ofis elemanlarının Resim 24'te verilen ölçülere uygun olarak düzenlenmesi gerekmektedir. Göz ile ekran arasında 180 derecelik bir bakış açısı olmalı sandalyede oturan çalışanla ile masa üzerindeki ekran arasında 60 cm lik bir uzaklık olmalıdır. Ayarlanabilir sandalye masa yüksekliği 72-73 cm arasında bulunmalıdır.

Resim 24 Çalışma Masası Özellikleri

Kaynak(Yazı, 2020, s. 8)

Çalışma ortamını çalışan bireylere uygun hale getirerek çalışan ve çalışma ortamı arasında uyumu yakalamak anlamına gelen çalışma ergonomisi insan mühendisliği, insan unsuru mühendisliği anlamlarına da gelebilmektedir [Uygulamalı bir bilim olarak da ele alınan ofis ergonomisi ofis mobilyalarının dizaynını ve çalışma ortamını düzenleyerek, bireylerdeki yorgunluğu ve rahatsızlığı minimum seviyeye indirerek; verimliliği arttırmayı amaçlamaktadır. Bilgisayarla uzun süre çalışma sonucunda meydana gelebilecek boyun, omuz, sırt ve bel ağrıları; bilek kanalı sendromu gibi rahatsızlıkları önlemek adına ergonomi; masa, koltuk tasarımı ve ekran, klavye konumu dâhil olmak üzere birçok etmeni kontrol eder (Yazı, 2020, s. 5)

Resim 25 Oturuş Pozisyonu

Kaynak(Yazı, 2020, s. 11)

Lojistik şirketlerin tüm taşıma modlarındaki fiziksel şartlar sıcaklık, nem, gürültü, titreşim, havalandırma, tozlar, aydınlatma ve kimyasallar çalışanların verimini motivasyonunu etkileyen unsurlardır. Olumsuz çevre koşullarının insan üzerindeki etkilerini inceleyen araştırmacılar, fiziksel risk faktörlerinde tekrarlanma, uygunsuz duruş, statik duruş, aşırı güç, sıkışmagibi koşulların sıklıkla tekrarının kas ve iskelet sisteminde ağrılara ve rahatsızlıklara sebep olduğunu belirtmektedir. İnsan anatomisine aykırı duruşlar insanın rahat olmadığı duruşlardır. Uzunsüre baş ve omuz hizasında aralıksız durmak, uygunsuz duruştur. Kas ve eklemlerde ağrı duyulması, statik duruşun komplikasyonlarıdır. Statik duruş, çalışanın çalışırken aynı pozisyonda uzun süre durmasıdır.

İş yeri koşulları çalışan davranışını olumlu ve olumsuz yönde etkileyebileceğinden çalışma koşulları, çalışma saatleri, iş güvenliği , iş hijyeni, iş stresi vs gibi birçok etken verimliliği, üretkenliği motivasyonu etkilemektedir.

6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu işyerlerinde risk değerlendirmesi, yapılmasını, risklerin analiz edilerek derecelendirilmesini kontrol niteliğinde “işyerlerinde var olan ya da dışarıdan gelebilecek tehlikelerin belirlenmesi, bu tehlikelerin riske dönüşmesine yol açan faktörler ile tehlikelerden kaynaklanan risklerin analiz edilerek derecelendirilmesi ve kontrol tedbirlerinin kararlaştırılması amacıyla yapılması gerekli çalışmalar” olarak tanımlanmıştır (Koç, 2016, s. 27)

3.4. İş Güvenliği

İş güvenliği; çalışma ortamlarında işin yapılması ve çalışmanın yürütülmesiyle alakalı olarak meydana gelebilecek tehlikelerden çalışanları korumak, bireylerin çalışma ortamlarında sağlıklarını tehdit edecek unsurları engellemek ve onlara daha iyi bir çalışma koşulu sağlamayı hedefleyen sistemli çalışmalar bütünüdür. İnsanın bulunduğu her alanda insan hayatını kolaylaştıran iş güvenliği, süreç içerisinde bilim dalı haline gelmiştir. Çeşitli disiplinlerden yararlanan iş güvenliği, çalışanlar ile, iş çevresinin üretimin refahını da en üst düzeyde gerçekleştirmektedir. İş sağlığı ve güvenliğinin amacı; çalışma ortamında yer alan tehlikeli durumları yok edip riskleri minimum seviyeye indirmek ve çalışan kişileri iş kazaları ile meslek hastalıklarından korumak, kendilerini risksiz bir çalışma ortamında güvende hissederek işlerini yapmalarını, çalışan kişi ile yapacağı işin uyumunun sağlanmasını ve çalışan performansının yüksek verimde kullanılmasını sağlamaktır. Ayrıca, çalışma ortamında kullanılan çeşitli el aletleri ile makina ve çalışma alanının güvenli olmasına risk

teşkil eden yapıların iş güvenliği ile ilgili kontrollerini yaparak, çalışan işçilerin ve çalışma ortamının güvenliğinin yanı sıra çalışma ortamı çevresinde yer alan diğer ortamların da güvenli olarak kalmasını sağlamaktır (Altınel, 2015)(Çanakçı, 2020)

Çalışma ortamındaki risk faktörleri psikososyal, fiziksel, çevresel olarak üç başlık altında toplanmaktadır. Genel olarak fiziksel ve çevresel riskler dışında kalan ve çalışanların psikolojik durumlarını olumsuz etkileyen faktörler psikososyal risk faktörleri olarak tanımlanmaktadır. İngiltere İş Sağlığı ve Güvenliği konularında düzenleyici kuruluş olan Health and Safety Executive, psikososyal risk faktörlerini, “çalışanların iş ve çalışma ortamlarındaki (yönetici ve iş arkadaşlarıyla olan ilişkilerini de kapsayacak şekilde) psikolojik tepkilerini etkileyebilecek unsurlardır” şeklinde tanımlamaktadır (URL-2). Leka, (Leka, 2008, s. 1) Cox, Jain, Hassard, Ertel, Stilianow ve Petyx’e (2008, s. 1) göre psikososyal riskler, “işin tasarımının ve yönetiminin ortaya çıkardığı örgütsel ve sosyal olumsuzlukların sebep olabileceği potansiyel fiziksel ve psikolojik zararlardır” şeklinde tanımlanmaktadır. Çalışma ortamında insanlar kendi kişisel durumundan kaynaklanan çeşitli psikolojik nedenlerden dolayı farklı tepkiler gösterebilirler (Mustafa Deste, 2019)

Ergonomi; insanı anatomik, antropometrik, fizyolojik, psikolojik ve sosyolojik açıdan inceleyen, katlanabileceği yük sınırlarını tespit eden, sonuçta işin insana uyumunu araştıran, disiplinler arası bir bilim dalıdır. Günümüzde ergonomi, çalışma ortamında karşılaşılan tehlikelerin belirlenmesi ve olası risklerin araştırılması, kaza ve

yaralanma oranlarının düşürülmesinin yanında firma etkinliği ve çalışan verimliliği açısından oldukça önemlidir. (Tataroğlu, 2015, s. 591)

SONUÇ

Amerika ve Avrupa; operatör, yük, taşıma üzerine ergonomi çalışmaları, maliyetlerin düşürülmesi, operasyon hızlarının yükselmesi, çalışma standartlarının iyileştirilmesi yönünde gerekli standartları uygulamış ve uygulatmış, teknolojik gelişmeleri bu yönde desteklemiştir. Türkiye, böyle bir standartlaşma ve iyileştirme sürecinin içinde olmakla beraber, daha çok çalışmaya araştırmaya ihtiyaç duymaktadır.

Lojistik 4.0 sonrası her sektör, teknolojinin getirdiği avantajlardan olumlu ve olumsuz etkilendi. Lojistik sektörü tonlarca kilonun bir taşıma modunda istiflenmesini, depolanmasını gerektiren bir iş koludur. Bir havayolu şirketinde depo bölümünde veya kargo servisinde çalışan bir işçinin uzun süre sağlıklı iş sürecini devam ettirmesini sağlayabilmek için işin insana uygun hale getirilmesi gerekmektedir. Bu amaçla imal edilen akıllı depo sistemleri, akülü, elektrikli kaldıraçlar, römork, palet, el arabaları, forkliftlerle çalışanların sağlığını koruyucu niteliktedir. 4857 sayılı İş Kanunu, 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu işyerinin güvenliğinin sorumluluğunu işverene yüklediğinden lojistik hizmet sunucularının gerek şirket içerisinde gerekse tüm taşıma modlarında sağlık ve iş güvenliği önlemleri almaları gerekmektedir. Prestijli şirketler,

OHSAS 18001 İş Sağlığı ve Güvenliği, ISO 14000 Çevre Yönetim Sistemi belgesi, ISO 450001 İş Sağlığı ve Güvenliği belgeleri olarak, rekabet edebilmektedirler. Her deponun ölçüsü diğerinden farklı olduğundan akıllı dizayn edilmiş depolar, tasarlanarak RFID sayesinde dijital olarak takip edilebilmektedir. Lojistik firmaların ergonomik olarak tasarlanması, ofiste çalışanların çalışma masasından aydınlanma, ısıtma, soğutma, koşullarının iyileştirilmesi, çevre ile ilgili sosyal sorumluluk projelerinin gerçekleştirilmesi, iş kazaları ve meslek hastalıklarının önlenmesi için risk analizinin yapılması gerekli tedbirlerin alınarak risklerin ortadan kaldırılması proaktif iş planları ile sorunun önceden görülmesi ve çözülmesi için planlama yapılması gerekir.

Günümüzde lojistik firmaları web sayfalarında bu belgelere sahip olduklarını göstermekte iç ve dış paydaş memnuniyetini arttırmaktadır. Bütün bu değişimi gerçekleştirmek için lojistik şirketlerinin vizyoner liderlere ihtiyacı bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akgöl, A. C. (2016). Elle Taşıma Yapan İşçilerde Ergonomik Farkındalık Oluşturma Ve Kas İskelet Sistemi Rahatsızlıklarını Önlemeye Yönelik İki Farklı Eğitim Yönteminin Karşılaştırılması. H. Ü. Enstitüsü. içinde Ankara.
- Altınel, H. (2015). . *İş Sağlığı ve İş Güvenliği (2. Baskı)*. Ankara.
- Andersson, C. L. (2011). transportation services. *The Logistics and Transport Research Group, School of Business, Economics and Law at University of Gothenburg, P.O. Box 610, 405 30 Gothenburg, Sweden , 6.*
- Aslay, F. (2009). *Veri Ve Yazılım Ergonomisi: Atatürk Üniversitesi Öğrenci Bilgi Sisteminin Ergonomisinin İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi* . Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı .
- BCPE. (1999). , *Candidate handbook: Policies, Practices & Procedures (Bellingham, WA: Board of Certification in Professional.*
- Çakır, O. (2019). iAntropometri. *Üsküdar Üniversitesi ağılık Bilimleri Enstitüsü İş Sağlığı Ve Güvenliği Anabilim Dalı* .
- Çanakçı, N. (2020). *İş Sağlığı Ve Güvenliği Yüksek Lisans Programı Yüksek Lisans Tezi Havalimanı Yer Hizmetleri Binalarında Temizlik İşlerinin Ergonomik Risk Analiz Yöntemleri İle İncelenmesi*. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü İş Sağlığı Ve Güvenliği Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

- D. Gönen, H. A. (2017). Depolama Alanlarında Çalışanların Çalışma Pozisyonlarının İncelenmesi. *Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi*, 5(ÖS: Ergonom, 293-299.
- Depo Yönetimi. (tarih yok). file:///C:/Documents%20and%20Settings/Administrator/Desktop/Depo%20Y%C3%B6netimi_%20Oplog%20Depo%20Y%C3%B6netimi%20Sistemleri,%20Lojistik%20ERP%20Depo%20Y%C3%B6netimi,%20E-Ticaret%20Depolama%20%C3%87%C3%B6z%C3%BCmleri%20-%20Ankara,%20%C4%B0stanbul.html. adresinden alınmıştır
- Doğan, Y. (2019). *Bir Araştırma: İzmir Gemi Trafik Hizmetleri Uygulaması* . İzmir : Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Anabilim Dalı Denizcilikte Emniyet, Güvenlik Ve Çevre Yönetimi Programı.
- DR NG WEE TONG Mb.ChB, M. (. (tarih yok). *Ergonomics of Driving*.
- Erkan, N. (2005). *Ergonomi (9. b.). . Ankara: MPM Milli Prodüktivite Merkezi* .
- Ertek, G. (2012). Depolarda Yaygın Olarak Kullanılan Raf Çeşitleri. “Depolama Sistemleri (Warehousing Systems)”, . “*Depolama Sistemleri (Warehousing Systems)*”, *Uluslararası Lojistik, Anadolu Üniversitesi Yayınları,ALOjistik, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1593*.
- Fatih Yapıcı, H. B. (2015). Verimlilikte Ergonomik Faktörler. (ÖS:Ergonomi, Dü.) , *Süleyman Demirel Üniversitesi, Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi*, (3(3)), 591-595.

- Gülben Çalış, O. Y. (2020). İş Kazalarının Hukuksal Yönü. Ege Üniversitesi Mühendislik Fakültesi, İnşaat Müh. Bölümü.
- Halil, A. İ. (2019). *Yük Taşıyan İşçilerde Ergonomik Farkındalık Oluşturmaya Yönelik Verilen Eğitimin Vücut Farkındalığı, Postür Ve Yaşam Kalitesi Üzerine Etkisi*. İstanbul Okan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Fizyoterapi Ve Rehabilitasyon Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- İbrahim, H. A. (2019). *Yük Taşıyan İşçilerde Ergonomik Farkındalık Oluşturmaya Yönelik Verilen Eğitimin Vücut Farkındalığı, Postür Ve Yaşam Kalitesi Üzerine Etkisi*. İstanbul Okan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Fizyoterapi Ve Rehabilitasyon Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi .
- IEA. (1997). *Facts ad Background (Zurich: International Ergonomics Association*.
- Joyce, M. (1999). The role of ergonomics in industry. In: Karwowski, V. And Marras, W.S. (Eds.). *The Occupational Ergonomics Handbook, CRC Press, , pp. 1631- 1640*.
- Kayapınar, A. (2011). *Mobilya Tasarımında Fonksiyonellik ve Ergonomi* . Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Kıraç, Y. (2005). *Büro Yönetiminde Ergonomi ve Ergonominin Verimliliğe Etkisi*:. Ankara Emniyet Müdürlüğü'nde biruygulama. Yüksek Lisans Tezi.Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Büro Yönetimi Anabilim Dalı.

- Koç, S. V. (2016). Mobilya sektöründe yaşanan kas-iskelet sistemi risklerinin farklı değerlendirme metotları ile incelenmesi. *Endüstri Mühendisliği Dergisi* .
- Koç C, Manipülasyon; Sermaye Piyasası Hukukunda İşleme Dayalı Piyasa Dolandırıcılığı Suçu Uluslararası İktisat, Nobel Yayınevi, 2020.
- Leka, S. C. (2008). Guidance on the European framework for psychosocial risk management A resource for employers and worker representatives, Geneva: World Health:Organization (WHO).
- Lojistik Çözümleri*. (2020). Jungheinrich.com . adresinden alınmıştır
- Löffler, D. W.-S. (2015). *Office Ergonomics Driven by Contextual Design*. (Cilt 23(3), 31-35.). *Ergonomics in Design*.
- Maisam Abbasi a, İl. F. (2016). Developing environmentally sustainable logistics Exploring themes and challenges from a logistics,service providers’ perspective. *Department of Urban Studies, Malmö University, Malmö, Sweden,b Division of Packaging Logistics, Department of Design Sciences, Lund University, Lund, Sweden* , 274.
- MEB. (2016). http://www.megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/Depo%20Tasar%C4%B1m%C4%B1.pdf.
- Michael, R. E. (2001). it is here to stay, despite the OSHA standart repeal. *Environmental Quality Management* , , 10(4):57-63.
- Mustafa Deste, S. S. (2019). imalat İşletmelerinde Ergonomik Risk Değerlendirme Yöntemleri Üzerine Bibliyometrik Bir Analiz. *Ekev Akademi Dergisi• İcoae Özel Sayısı* .

- Özok, A. F. (1995). *Ergonomi Alanındaki Son Gelişmeler*. İstanbul: : Milli Produktivite Merkezi Yay.
- Sabancı. A. (2015. Ergonomi.). *Ergonomi. Adana: Baki Kitabevi* , Basım Isbn:978-605-5426-79-8 .
- Sami Sever M Deste İmalat İşletmelerinde Ergonomik Risk Değerlendirme Yöntemleri Üzerine Bibliyometrik Bir Analiz , Icoaf'18 Iv. International Conference On Applied Economics And Finance & Extended With Social Sciences Ekev Akademi Dergisi • Icoaf Özel Sayısı 2019
- Sistem, A. d. (2020, 05 20). <https://omnitro.com/akilli-depolama-sistemleri-wms-isinizi-nasil-kolaylastirir/>.
- Tataroğlu, S. (2015). :Ergonomi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi* , , 591-595.
- Tınar, M. Y. (1993). *İzmir:Milli Produktivite Merkezi Yayınları*,, (509),135., s. Önsöz 4. Ulusal Ergonomi Kongresi,.
- Toka, C. (1978). İnsan-Araç Bağıntısında ErgonomikTasarım İlkeleri. İ.D.G.S.A Yayın. (No: 73.).
- Vaccari, M. (2020). *İnsan Dokunuşu: Yeni Ergonomik Girişimler Çalışan Verimliliğini Artırıyor*. <https://www.inboundlogistics.com/cms/article/the-human-touch--new-ergonomic-initiatives-sustain-employee-efficiency/>. adresinden alınmıştır
- Yazı, S. (2020). *Ofis Çalışanlarında Ergonominin Yaşam Kalitesine Etkisi Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Esenyurt Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü,İş Sağlığı Ve Güvenliği Anabilim Dalı İş Sağlığı Ve Güvenliği Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

- Yıldırım, O. (2019). *İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İş Sağlığı ve Güvenliği Bilim Dalı Fen Bilimleri Enstitüsü, İş Sağlığı ve Güvenliği Bilim Dalı• Yüksek Lisans Tezi Konut Tasarımlarının Ergonomik Açıdan İncelenmesi* .
- (2020).<http://www.modsim.com.tr/makaleler/operator-destek-sistemleri-akilli-kaldirma-sistemleri-gorbel.html#>. adresinden alınmıştır
- (2020).<http://www.modsim.com.tr/makaleler/pnomatik-elektrikli-vakumlu-kaldirma-sistemleri.html>. adresinden alınmıştır
- (2020).https://www.jungheinrich.com.tr/fileadmin/lang_content/tr/02_Products/PDF/Genel_Katalog_2017.pdf. adresinden alınmıştır

ISBN: 978-625-7897-70-9